SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
SEKCIJA ZA ARHEOLOGIJO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XIX

LJUBLJANA
1968

ARHEOLOŠKI VESTNIK — ACTA ARCHAEOLOGICA
Glasilo sekcije za arheologijo

Uredili:
dr. Srečko Brodar, dr. Stane Gabrovec, dr. Jože Kastelic, dr. France Stele

Tehnični urednik: Staško Jesse

Odgovorni urednik:
dr. Srečko Brodar

Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Arheološki vestnik izhaja enkrat na leto. Rokopisi morajo biti pisani s strojem, s presledkom med vrstami. Risbe izdelane v tušu. Na slikah in risbah mora biti podana vsebina. Povzetek naj obsega 1/10 vsebine članka

Redakcija: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, sekcija za arheologijo. Poštni predal 323-VI, Ljubljana, Jugoslavija

COBISS

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

SEKCIJA ZA ARHEOLOGIJO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XIX

LJUBLJANA
1968

102469

102469
+

PO 1089/1969

SPREJETO NA SEJI RAZREDA ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 19. APRILA 1968
IN NA SEJI PREDSEDSTVA
DNE 1. JULIJA 1968

TA LETNIK POSVEČA UREDNIŠTVO
ARHEOLOŠKEGA VESTNIKA SPOMINU
NAŠEGA ZASLUŽNEGA REDAKTORJA
IN SOTRUDNIKA PROFESORJA
DR. JOSIPA KLEMENCA, KI JE UMRL
28. SEPTEMBRA 1967 V LJUBLJANI NA
PRAGU SVOJE SEDEMDESETLETNICE

Arheološki vestnik — Glasilo Inštituta za arheologijo

Izdala — Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Natisk odobrila — Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 20. decembra 1979 ter Predsedstvo Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 17. januarja 1980

Odgovorni urednik — Bogo Grafenauer

Uredil — Jaroslav Šašel

Tehnični urednik — Franeš Leben

Uredniški odbor — Mitja Brodar, [illegible] Kastelic, Peter Petru

Za vsebino odgovarjajo — avtorji člankov in urednikov

Natisnjeno — s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije in Republiške skupnosti za ceste SR Slovenije

KAZALO

CONTENTS

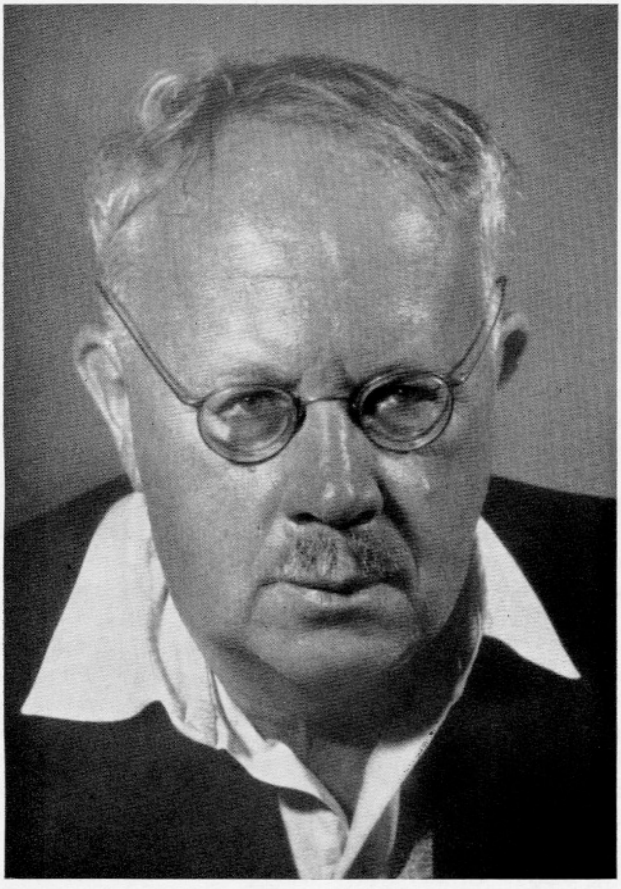

PROF. DR. JOSIP KLEMENC

(1898—1967)

Arheološki vestnik — Glasilo Inštituta za arheologijo

Izdala — Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Natisk odobrila — Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 20. decembra 1979 ter Predsedstvo Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 17. januarja 1980

Odgovorni urednik — Bogo Grafenauer

Uredil — Jaroslav Šašel

Tehnični urednik — Franeš Leben

Uredniški odbor — Mitja Brodar, [illegible] Kastelic, Peter Petru

Za vsebino odgovarjajo — avtorji člankov in urednikov

Natisnjeno — s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije in Republiške skupnosti za ceste SR Slovenije

Boleča je resnica, da nas je zapustil univ. prof. dr. Josip Klemenc, veliki učitelj, stanovski tovariš in izreden človek v našem skupnem življenju. Vsi slovenski in jugoslovanski arheologi mu dolgujemo mnogo, saj nam je dal poleg strokovnega znanja tudi številne napotke za pošteno in pravično življenje, za katero nam je dajal tudi sam s svojo moralno podobo dostojanstven vzor. Tej naši bolesti se je pridružila tudi mednarodna znanstvena javnost z izrazi sožalja, naslovljenimi Univerzi, seminarju in naši redakciji.

Globoko zaupanje v naše društvo in v generacijo, ki jo je strokovno oblikoval, je najlepše izrazil pred meseci v Celju na začetku kolokvija Zgodnja antika v Sloveniji. Pri prejemu diplome častnega člana Arheološkega društva Jugoslavije je v viziji današnje resničnosti, ko ga ni več med nami, dejal: »Kanček pelina je v tem priznanju, ko vidimo, da se sklepa naše snovanje in življenje. Vendar pa mi ostaja prijetna zavest, da bo delo in ustvarjalnost v slovenski arheologiji še nadalje tvorna po zaslugi naših naslednikov.« S temi besedami, ki so postale nenadejano besede slovesa, nas je zapustil naš kolega, učitelj in vzornik.

Njegovo z delom izpolnjeno življenje se je pričelo 4. marca 1898 v Ljubljani, kjer je končal leta 1909 petrazredno ljudsko šolo in 22. 12. 1916 predčasno maturiral na humanistični gimnaziji. Že 11. 5. 1916 je bil namreč vpoklican k vojakom. Boril se je na soški fronti z bazo v Petelinjah na Krasu skoraj vse leto 1917 (15. 1.—22. 10.), bil nato dalj časa v bolnišnicah ter končal vojaščino 3. 11. 1918.

Svoje študije je pričel 14. 4. 1918 na juridični fakulteti v Gradcu in končal tam semester. Nato se je (17. 12. 1918) vpisal na zagrebško vseučilišče, kjer je dobil 28. 4. 1921 diplomo iz zgodovine in zemljepisa. Ves čas študija je obiskoval tudi predavanja iz arheologije in jih zaključil z odličnim uspehom iz staroklasične arheologije 16. 4. 1920. Njegovo prvo službeno mesto je bil starodavni Poetovio, kjer je v šolskem letu 1921-22 poučeval na gimnaziji. Tik pred nastopom službe v Arheološkem muzeju v Zagrebu — 16. 12. 1922 — je prebil krajši čas na celjski gimnaziji. Kot asistent je bil v muzeju do leta 1930, ko je bil imenovan za kustosa. Na tem mestu je ostal vse do predčasne upokojitve 21. 4. 1942. Službovanje na ljubljanski Univerzi je pričel takoj po vojni in bil vse do smrti redni profesor.

Disertacijo »Dislokacija rimske vojske v Panoniji v I. stol. po Kr.« je uspešno zagovarjal na vseučilišču v Zagrebu, kjer je bil tudi promoviran 30. 6. 1929. To njegovo obsežno delo, doslej še neobjavljeno, mu je služilo pri pisanju obeh vodilnih razprav na jugoslovanskem in mednarodnem zborovanju proučevalcev rimskega limesa.

Prvo tiskano delo prof. Klemenca je bil prikaz o Abramičevem vodniku Poetovio v Zborniku za umetnostno zgodovino 6, 1926, 119 (gl. tudi oceno sestavka Poetovio v RE v AV 3, 1952, 331 ss), kjer je pokazal na eni strani

svoje posebno nagnjenje do arheologije in na drugi strani ljubezen do starožitnosti našega prostora.

S svojim bogatim repertoarjem poznavalca starin je pripravil objavo dragocene zakladne najdbe iz Ličkega Ribnika. S temeljitimi in vestnimi razčlembami numizmatičnega gradiva in drugih pridatkov je nesporno določil starost in provenienco tega edinstvenega depoja. V znanstveno neoporečnih zaključkih je nato metodološko pokazal, da lahko le celovito vrednotenje inventarja zaokroži kronološke podatke v ugotovitve historičnega pomena, kot je to v Ličkem Ribniku predvsem izmenjava dobrin med Italijo in Panonijo preko osrednjih gorskih masivov severne Jugoslavije že v prazgodovinskem obdobju. V tej razpravi je nakazal metodo, kako povezati izolirano najdbo v tok zgodovinskih dogajanj, kar je tudi smoter vse arheologije.

Sočasno s temi razpravami je pričel svoja snovanja tudi na topografskem torišču, kjer ga lahko mirne vesti imenujemo pionirja te vrste del v Jugoslaviji. To strokovno usmerjenost, ki mu je bila posebej pri srcu, sta oznanjala že sestavka Senj u prehistorijsko i rimsko doba ter Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba. Tem se priključijo kasneje izčrpne obravnave antične zgodovine Celja in Ljubljane. V vseh je uresničil metodo, ko iz drobnih topografskih podatkov stkemo zaokroženo podobo rasti mesta in podamo njegovo naselitveno zgodovino. Spoznanje, da je lahko za neoporečno podobo preteklih dogodkov kakega prostora pomembno vrednotenje vseh doslej znanih podatkov, ga je napotilo k utrudljivemu nabiranju gradiva za njemu zaupano nalogo pri Arheološki karti Jugoslavije. Skupaj z B. Sario je pripravil svoj delež za lista Ptuj in Rogatec; popolnoma samostojno delo pa je list Zagreb, vse v izdaji Internacionalne unije akademij. Zaradi tega, ker je terjala ta naloga ne le podrobno poznavanje gradiva vseh arheoloških dob, ampak tudi neverjeten telesni napor, lahko ovrednotimo to stvaritev po obsegu za izredno. V vseh teh prizadevanjih se zrcali njegova trdna odločenost, izpeljati začeto delo do konca; to je bilo kronano s priznanjem Rimsko-germanske komisije arheološkega inštituta nemške akademije, ki je imenovala prof. J. Klemenca za dopisnega člana. Prav tako pa ostane nesporno dejstvo, da bo na tem področju trajno zapisan kot začetnik sistematične topografske smeri v jugoslovanski arheologiji.

Posebno nagnjenje je pokazal že v najbolj zgodnjem obdobju za numizmatiko in epigrafiko, kar bi dokazovali sintetični pregledi s teh znanstvenih področij in posamezne druge objave, tako napisov iz Murse, Siska, Celja, Ljubljane in Sempetra, ter razprava Breški denarji na Hrvatskem. Slednji sestavek je dragocen zaradi tega, ker je izvrstna študija o prometnih in novčnih vprašanjih srednjega veka.

Temeljito poznavanje antične zgodovine in dediščine tega obdobja je omogočilo prof. Klemencu pomembno delo o Ptujskem gradu v kasni antiki. Podatke, ki mu jih je dalo izkopavanje, je strnil v zaokroženo podobo historičnih dogodkov zatona rimske dobe v Vzhodnih Alpah. Njegovo prizadevanje, pridobiti iz nemih pričevanj, odkritih z lopato, tudi zgodovinsko dragocene sklepe, je v tem delu najbolj popolno uresničil. Prikaz dogodkov kasne antike je tu sistematično podan, tako da je ustvaril z njim učbenik za temna obdobja naše prve zgodovine. Gotovo je ravno delo ob knjigi Ptujski grad v kasni antiki najbolj dosledno izpeljan pogled pokojnega prof. J. Klemenca na vlogo arheologije kot zgodovinske vede.

Višek profesorjevih uspehov in znanstvenih prizadevanj pa je izkopavanje antične nekropole v Šempetru pri Celju. Ne le, da se je pri izkopavanjih pokazal kot skrben pedagog, ki je uvajal študente v skrivnosti izkopavanj, ampak je izpeljal tudi zahtevno nalogo sámo do uspešnega konca. Od podrobnosti izkopavalne metode do vodenja skrbnih inventarjev najdenin, opisa in vrednotenja sleherne nadrobnosti, do prav težaškega dela pri obnovi spomenikov je pokazal obvladanje arheoloških prijemov in poznavanje tvarine, ki je presenečalo.

Njegova velika in neprecenljiva zasluga za slovensko arheologijo in spomeniško varstvo pa je, da stoje danes šempetrski spomeniki obnovljeni. Šele rekonstrukcija teh monumentov je namreč pokazala, kako edinstveno in enkratno je to spomeniško izročilo v sočasni dediščini rimskega imperija in posebej v antični dediščini našega prostora. Z vrednotenjem izkopanega gradiva in objavljanjem tega gradiva v domačih in tujih strokovnih glasilih ter v Vodniku po Šempetru je ponesel sloves tega najdišča daleč preko meja naše domovine. Žal mu je smrt iztrgala pero sredi pisanja monografije.

Kakor gre prof. Klemencu kot antičnemu arheologu v povojnem obdobju vodilno mesto v Sloveniji, tako ne moremo mimo njegovega pedagoškega dela in aktivnega sodelovanja pri skupnih nalogah stroke. Očetovska skrb, ki jo je izkazoval vsem svojim dijakom, s prenehanjem študija na fakulteti ni usahnila. Še vedno je tudi kasneje spremljal rast slehernega svojega učenca in ga spodbujal k ustvarjanju, vendar ne v strogem odnosu profesor — dijak, ampak kot osebno pri vseh znanstvenih vprašanjih zainteresiran kolega. Tako se je tudi ustvarjalno vključeval v vsa snovanja Arheološkega društva Slovenije in Jugoslavije. Kjer je bilo potrebno, smo lahko računali z njegovo udeležbo in sodelovanjem. Njegovo predanost znanstveni resnici pa izpričujejo tudi debate in redaktorske pripombe, ko je poln duhovitosti zavračal razna dvomljiva prepričanja in zablode. Tako kot ni poznal strahu v času NOB, če je bilo treba rešiti življenje sočloveku, tako se tudi v ostroumnih nastopih ni ustrašil in je šel resnici do dna. Kot je mogel ob koncu narodnoosvobodilnega boja napisati dramo o bridki in trpki zmoti bratomorne vojne, tako je tudi v društvenem življenju našel ob koncu strokovnih izletov, sestankov, kolokvijev itd. zmeraj tudi bodrilne izreke, s katerimi je zaokrožil in postavil uspehe in neuspehe svojih sodelavcev na pravo mesto. Koliko so nam pomenile te besede stanovskega tovariša, učitelja in vzornika, je težko označiti. Saj so bile za vsakogar profesorjeve dobrohotne pripombe spodbuda za nov napor. Sedaj njegovih izrekov ne bo več. Vse preveč resnične so bile njegove besede na zadnjem kolokviju. Praznina, ki je prišla, je samo dokaz, da tega izjemnega človeka in znanstvenika mi ne bomo mogli pozabiti.

Peter Petru

BIBLIOGRAFIJA JOSIPA KLEMENCA

RAZPRAVE IN ČLANKI

Nov rimski vojnički napis iz Murse. VHAD 15, 1928, 271—274.

Nalaz rimskih republikanskih i Augustovih denara iz Ličkog Ribnika. Numizmatika 1, 1933, 12—14.

Arheološki nalazi u Senju. Obzor 71, 1930, 3.

Ostava u Ličkom Ribniku. VHAD 16, 1935, 82—125.

Ranorimski napis iz Siska. VHAD 16, 1935, 67—68.

Rimsko groblje u Maksimiru kraj Zagreba. VHAD 16, 1935, 126.

Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910—1936. Numizmatika 2—4, 1936, 124—133.

Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Zagreb. Beograd (1938) 1—123.

Breški denarji na Hrvatskem. GMDS 20, 1939, 268—271.

Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba. Naše starine 35, 1939, 1—14.

Senj u prehistorijsko i rimsko doba. Hrvatski kulturni spomenici 1, 1940, 1—10.

Ranokrščanske bazilike v Ptuju. Koledar Družbe sv. Mohorja 1949, 114—116.

Nekaj novih antičnih spomenikov. AV 1, 1950, 113—122.

Novi rimski vojaški napisi iz Slovenije. Izvestija na B'lgar. arh. inst. 16 (Serta Kazaroviana) 1950, 229—234.

O rimskem spomeniku boga Sedata v Celju. Zbornik fil. fak. 1, 1950, 133—138.

Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4, 1950, 1—100.

Trije novi napisi iz Celja in okolice. AV 2, 1951, 124—133.

Bronast medaljon M. Aurela iz Ptuja. AV 3, 1952, 308—309.

Ein gotisches Frauengrab aus der Umgebung von Subotica. Festschrift für Rudolf Egger 1, Klagenfurt 1952, 337—342.

Figuralni fragment kasnoantičnega reliefa iz Celja. AV 3, 1952, 99—107.

Antike Inschriften in Jugoslavien. Actes du II. congrès international d'épigraphie grecque et latine. Paris 1953, 153—157.

Ausgrabungen in Šempeter. Neue Chronik Nr. 11, Beilage zu Südost-Tagespost, Graz 1953, Nr. 32.

Kronologija dveh rimskih napisov iz Sv. Vida nad Vitanjem. AV 4, 1953, 227—233.

Le recenti scoperte di Sempeter presso Celje (Celeia) e influsso culturale di Aquileia. Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin. Aquileia 1953, 131—139.

Rimsko grobišče v Šempetru v Savinjski dolini. Varstvo spomenikov 4, 1951-52 (1953) 69—74.

Rimsko grobišče v Šempetru ob Savinji. Življenje in tehnika 4, 1953, 225—227.

Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Petovija. Zgodovinski časopis 6-7 (Kosov zbornik) 1953, 78—88.

Zgodnjekrščanska svetilka iz Ptuja. Ptujski zbornik (1) 1953, 23—24.

Arheološko bogastvo na naših tleh. Pravica-Borba 19, 1954, št. 179, 6.

Kaj nam govore šempetrski nadgrobniki? Kronika 2, 1954, 167—171.

Nekaj kronoloških podatkov rimskega pokopališča v Šempetru v Savinjski dolini. AV 5, 1954, 284—304.

Konserviranje temelja rimske grobnice v Šempetru v Savinjski dolini. Varstvo spomenikov 5, 1953-54 (1955) 89—93.

Trojanska pravljica na nagrobnih spomenikih iz Šempetra ob Savinji. Zbornik fil. fak. 2, 1955, 55—70.

Začasno poročilo o izkopavanju v Šempetru od 1952. do 1955. leta. AV 6, 1955, 291—312.

Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1. Ljubljana (1955) 331—426.

Das römische Gräberfeld in St. Peter im Sanntale. Arch. Iugoslavica 2, 1956, 57—66.

Ganimedov relief iz Šempetra v Savinjski dolini. AV 7, 1956, 220—226.

Grobne skrinje za pepel pokojnikov iz Šempetra v Savinjski dolini. AV 7, 1956, 384—398.

Beg Ifigenije s Tauride na šempeterskem reliefu. AV 8, 1957, 26—31.

Das erste Baldachin auf dem römischen Zivilfriedhof in Šempeter im Sanntale. Collection Latomus 18, 1957 (Hommages à W. Deonna) 282—299.

Izkopavanje na Sadnikovem vrtu v Celju. Celjski zbornik, Celje 1957, 92—102.

Oružje na spomeniku »Ifigenije na Tauridi« (otkopanom u Šempetru u Savinjskoj dolini). Vesnik Voj. muz. 4, 1957, 52—60.

Reliefi Dioskurov in letnih časov na rimskem pokopališču v Šempetru. Vjesnik za arh. i histor. dalmat. 56—59, 1954-57 (1957) (Antidoron M. Abramić) 141—147.

Die Greifenfiguren aus St. Peter in Savinjska dolina. Bonner Jahrbücher 158, 1958, 177—182.

Evropa iz Šempetra. Tkalčićev zbornik 2, Zagreb 1958, 17—22.

Lov na spomenikih v Šempetru v Savinjski dolini. Lovec 41, 1958, 171—174.

Rimsko grobišče v Šempetru v Savinjski dolini. Celjski zbornik, Celje 1958, 155—164.

Die Inschriften von St. Peter in Savinja-Tal als Geschichtsquelle dieser Gegend. Atti del Terzo congresso internazionale di epigrafia greca e latina, Roma 1959, 361—369.

Portreti treh članov iz rodbine Enijcev v Šempetru v Savinjski dolini. ZUZ 5-6, 1959 (Lavreae F. Stelè oblatae) 69—77.

Rimski spomeniki o lovu v Šempetru ob Savinji. Savinjski zbornik 1, 1959, 132—139.

Typen der Grabdenkmäler aus St. Peter im Sanntale. Arch. Iugoslavica 3, 1959, 55—59.

Die Familie Prisciani und ihre Verwandten auf den Grabdenkmälern von St. Peter. Collection Latomus 24, 1960 (Hommages à L. Hermann) 470—475.

Die keltischen Elemente auf den Grabdenkmälern von St. Peter im Sanntale. Omagiu lui C. Daicoviciu, Bucuresti (1960) 303—310.

Šempetrski spomeniki postavljeni. Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 101—106.

Celeia v antiki. Celjski zbornik, Celje 1961, 427—456.

Limes u Donjoj Panoniji. Limes u Jugoslaviji 1, 1961, 5—34.

Rimske izkopanine v Šempetru. Spomeniški vodniki 1, 1961, 1—84.

Krščanstvo v Emoni. Nova pot 14, 1962, 349—360.

Rimski spomeniki v Šempetru v Savinjski dolini. Koledar Mohorjeve družbe 1962, 151—156.

Der pannonische Limes in Jugoslawien. Arh. radovi i rasprave 3, 1963 (V. Congressus internationalis limitis romani studiosorum) 55—68.

Novi napis iz Šempetra v Savinjski dolini. AV 13—14, 1962-63 (1963) (Brodarjev zbornik) 479—486.

Beg pred smrtjo na šempetrskih spomenikih. Zgodovinski časopis 19—20, 1965-66 (1966) 91—94.

Meduza na šempetrskih spomenikih. Lepo mesto 6, 1966, 12.

Zakaj smo obnovili šempetrske spomenike? Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966) (Steletov zbornik) 145—149.

Keltski elementi v Šempetru v Savinjski dolini. AV 17, 1966 (1967) 357—359.

Starokrščanska svetišča v Sloveniji. AV 18, 1967 (1968) 111—135.

S soavtorjem B. Sario:

Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj. Beograd—Zagreb (1936) 1—99.

Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Rogatec. Zagreb (1939) 1—84.

Sodeloval je tudi pri I. knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije (1953) in pri Enciklopediji likovne umjetnosti.

OCENE IN PRILOŽNOSTNI ČLANKI

M. Abramić, Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta. Slovensko izdajo priredil A. Sovrè. ZUZ 6, 1926, 119—123.

B. Saria, Poetovio v PWRE XII, 1167—1184. AV 3, 1952, 331—334.

A. Randa, Der Balkan, Schlüsselraum der Weltgeschichte. AV 4, 1953, 344—346.

Festschrift für Rudolf Egger 1. AV 4, 1953, 172—182.

Gorenc M., Antikna skulptura u Hrvatskoj. AV 4, 1953, 186.

Saria B., Noricum und Pannonien. AV 4, 1953, 182—186.

Festschrift für Rudolf Egger 2. AV 5, 1954, 191—198.

Festschrift für Rudolf Egger 3. AV 6, 1955, 162—169.

Forschungen in Lauriacum 1, 1953. AV 6, 1955, 357—359.

Sevin H., Die Gebiden. AV 7, 1956, 185—187.

A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Zgodovinski časopis 14, 1960 (1961) 256—261.

Z. Vinski (Zagreb), Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Zgodovinski časopis 16, 1962 (1963) 247—249.

Jaro Šašel, Vodnik po Emoni. AV 7, 1956, 187—189 (s soavtorjem J. Koroščem).

Dr. Jos. Brunšmid — ob njegovi 70-letnici. GMDS 7-8, 1926-27 (1927) 56—57.

In memoriam — Dr. Walter Šmid. AV 1, 1950, 242—245.

In memoriam — Dr. Viktor Hoffiller umrl. AV 5, 1954, 406—407.

In memoriam — Gerhard Bersu. AV 15-16, 1964-65 (1965) 339—340.

In memoriam Josipu Koroščcu. AV 17, 1966 (1967) 5—7.

V Dolu pri Ljubljani so septembra 1945 izvajali njegovo ad hoc napisano delo: Bratomorna vojna — drama v treh dejanjih.

Gradivo zbral Staško Jesse

SEPTIMIUS AISTOMODIUS REX GERMANORUM

ARTUR BETZ

Universität Wien, Wien

Zu den bekanntesten epigraphischen Denkmälern aus Carnuntum gehört die 1847 gefundene, heute im Museum von Deutsch-Altenburg befindliche Marmortafel mit der Inschrift CIL III 4453 = Dessau 856:

D(is) [M(anibus)]. | *Sept(imio) Aistomodio* | *reg(i) Germ(anorum)* | *Septimii Philippu[s]* |[5] *et Heliodorus* | *fratri incompar(abili).*[1] Abb.

Erstmalig wurde sie ohne Kommentar, mit falscher Fundortangabe und fehlerhafter Lesung von J. G. Seidl publiziert.[2] Eine bessere Lesung und im wesentlichen richtige Erläuterung hat P. Kandler gegeben.[3] Noch ehe der Text Aufnahme in das CIL fand, befasste sich Th. Mommsen kurz mit dieser ihm wichtig erscheinenden Inschrift und schrieb[4]: »die zweite Zeile kann nur REG*i* GERM*anorum* aufgelöst werden, und es wird sich dieser deutsche König Aistomodius aus der severischen Zeit dem Julius Donnus des Bogens von Susa[5], dem P. Aelius Rasparasanus[6] rex Roxolanorum oder — auf einem anderen Stein — rex Sarmatarum der istrischen Inschriften[7] und anderen besonders auf Münzen vorkommenden latinisierten Barbarenhäuptlingen anschliessen«. Seither ist bis vor wenigen Jahren die Inschrift sowohl in der althistorischen als auch altgermanistischen Literatur stets als epigraphisches Zeugnis für einen Germanenkönig gewertet und unter verschiedenen Gesichtspunkten behandelt worden.[8] Einigkeit besteht, soweit

[1] Bei Dessau im Namenindex III S. 130 u. 165 fehlt Septimius Aistomodius bzw. Aistomodius. — Das rühmende Attribut incomparabilis ist sehr häufig in den Grabinschriften; vgl. Thes. l. L. VII Sp. 990 ff. u. CIL III S. 2595.

[2] Archiv f. Kunde österr. Geschichts-Quellen II (1849) S. 192.

[3] Mittheilungen d. k. k. Central-Commission I (1856) S. 239.

[4] Monatsber. d. k. preuss. Akad. d. Wissensch. Berlin 1857 (1858) S. 450.

[5] CIL V 7231 = Dessau 94. — 9/8 v. Chr.

[6] Soll richtig heissen Rasparaganus.

[7] CIL V 32 f. = Dessau 852 f. aus Pola. — Hadrianische Zeit.

[8] Ohne Anspruch auf Vollständigkeit führe ich an: A. v. Domaszewski, Arch. epigr. Mitt. aus Österr.-Ungarn X (1886) S. 17. — A. Erdmann, Über die Heimat u. den Namen der Angeln (Skrifter utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala I 1, 1890) S. 94. — Th. v. Grienberger, Beitr. z. Gesch. d. deutsch. Sprache u. Literatur XVIII (1894) S. 393 ff. — P. v. Rohden u. H. Dessau, PIR III (1898) S. 202 n. 314. — E. Förstmann, Altdeutsches Namenbuch (1900) S. 736. — M. Bang, Die Germanen im röm. Dienst (1906) S. 15 f. — M. Schönfeld, Wörterbuch d. altgerm. Personen- u. Völkernamen (1911) S. 6. — W. Kubitschek u. S. Frankfurter, Führer durch Carnuntum[6] (1923) S. 22 f.; 55 n. 29. — M. Fluss, RE II A (1923) Sp. 1563 n. 17. — R. Egger, RLiÖ XVI (1926) Sp. 152 f.; vgl. auch Sitz. Ber. Österr. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl. 250. Bd., 4. Abh. (1966) S. 44. — A. Walde u. J. Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch d. indogerm. Sprachen I

ich sehe, in der Annahme, dass Septimius Aistomodius und seine Brüder das Bürgerrecht von Septimius Severus, der bekanntlich 193 in Carnuntum zum Kaiser proklamiert wurde,[9] erhalten haben. Die Inschrift ist also frühestens um 200, eher etwas später anzusetzen. Von besonderem Interesse sind die Cognomina der drei Männer. Der König führt seinen germanischen Namen, wohl Aistmuth, in der latinisierten Form Aistomodius.[10] Seine Brüder dagegen haben ihre germanischen Namen abgelegt und die Cognomina

Grabinschrift des *Septimius Aistomodius rex Germanorum* aus *Carnuntum*
Nagrobnik z imenom *Septimius Aistomodius rex Germanorum* iz Karnunta

Philippus und Heliodorus angenommen, deren Sinngehalt vielleicht dem ihrer ursprünglichen Namen entspricht. Wären nur die drei letzten Zeilen der Inschrift erhalten, so könnte niemand in den Septimii Philippus und Heliodorus Germanen vermuten. Diese Namensänderung führt Egger[11] auf

(1930) S. 5 unten. — L. Schmidt, Gesch. d. deutschen Stämme. Die Westgermanen I² (1938) S. 179 (hier und im Register S. 221 irrtümlich Aistimodius für Aistomodius). — A. Scherer, Beitr. z. Namenforschung IV (1953) S. 5. — J. Pokorny, Indogerm. etymol. Wörterbuch I (1959) S. 12 oben. — E. Swoboda, Carnuntum. Seine Gesch. u. seine Denkmäler⁴ (1964) S. 63 u. Taf. V 1. — Die Kenntnis eines Teiles der altgermanistisch-sprachwissenschaftlichen Literatur verdanke ich Frau Dr. Marold vom Germanistischen Institut der Universität Wien.

[9] Swoboda (s. Anm. 8.) S. 58 u. 255 unten.

[10] Nach Walde-Pokorny, Pokorny, Scherer steckt im Namen der Sinngehalt »mit hitzigem Mute«; vgl. auch Grienberger. Zu allen s. Anm. 8.

[11] S. Anm. 8.

den praevalenten orientalischen Einfluss unter den Severern zurück, bedingt durch die eheliche Verbindung des Septimius Severus mit Julia Domna aus dem Geschlecht der Hohenpriester des Baal (Sonnengott—Helios) von Emesa. Nicht gesagt ist, über welchen germanischen Stamm Aistomodius herrschte. Am ehesten wird man wohl an die den Provinzen Noricum und Pannonien benachbarten Markomannen und Quaden denken.[12] Da die literarische Überlieferung schweigt, wissen wir auch nicht, unter welchen Umständen der Germanenkönig mit seinen Brüdern auf römisches Gebiet gekommen und hier verstorben ist. Er könnte das Schicksal des Markomannenkönigs Marbod, seines Gegenspielers Catualda und des Quadenkönigs Vannius gehabt haben, die unter Tiberius bzw. Claudius infolge innerer Wirren ihre Heimat verlassen mussten und im römischen Reich Asyl gesucht und gefunden haben.[13]

Eine ganz neue Interpretation der Inschrift hat vor kurzem A. Mócsy, der verdienstvolle Verfasser des grossen Artikels Pannonia, in der RE Suppl. IX (1962) Sp. 711 Z. 30 ff. gegeben. Nach ihm war Septimius Aistomodius »eher Orientale«. Mit Rücksicht auf die griechischen Cognomina Philippus und Heliodorus und unter Hinweis darauf, dass bei Leuten aus dem Orient die Herkunft oft durch reg(ione) ausgedrückt wird, möchte er *reg(ione) Germ(anicia)* statt *reg(i) Germ(anorum)* lesen. Germanicia (gr. *Γερμανικεία* oder *Καισαρεία Γερμανική*) ist ein Ort in Kommagene, an der Strasse Antiochia — Samosata, eine Gründung Antiochos IV. zu Ehren Caligulas (sein offizieller Name Caius Caesar Augustus Germanicus), der jenem das unter Tiberius in eine Provinz umgewandelte Königreich Kommagene wieder zurückgab.[14] Mócsy stützt seine Hypothese auf die Inschriften[15] CIL III 3490 (Aquincum): ... *Surus ex regione Dolica vico Arfuaris.* — 4220 (Savaria): ... *civ(is) Graec(us) ex reg(ione) Ladic(ena).* — L. Barkóczi, Brigetio (Diss. Pann. II 22, 1951) S. 53 n. 38: ... *cives Surus ex re[g(ione)] Dolic(a).* — Ebd. S. 56 n. 113: ... *ex regione Seuma* (= Zeugma) *vico Odia.* Ich füge noch hinzu CIL III 11701 = Dessau 7207 = V. Hoffiller u. B. Saria, Ant. Inschr. aus Jugoslavien I (1938) S. 27 n. 54 mit Abb. (Celeia): ... *civis Surus ex regione Zeugma vico Hennia.* ... *civis Surus ex regione Zeugma vico* (der Name nicht eingemeisselt). Zu den Ausführungen Mócsys lassen sich manche Einwendungen machen. Von Seite der Altgermanisten ist, soweit mir bekannt, nie bezweifelt worden, dass Aistomodius auf einen germanischen Namen zurückgeht. Ferner steht in allen herangezogenen Inschriften regione in Verbindung mit der Praeposition ex, ausserdem ist meist der vicus oder ein Ethnicum (civis Surus, Graecus) angegeben. Schliesslich darf man mit Recht fragen, ob der antike Leser in Carnuntum nicht überfordert gewesen wäre, wollte man ihm zumuten, die Abkürzung reg. Germ. ohne jeden Zusatz hier oder nach Septimio Aistomodio als regione

[12] So etwa Schmidt (s. Anm. 8) u. P. Goessler, RE XXIV (1963) Sp. 641 oben. Schönfeld erwägt auch die Juthungen, Förstmann in erster Linie die Aisten (Aestii); s. Anm. 8. Beides erscheint mir wenig wahrscheinlich.

[13] Tacitus, Ann. II 63, XII 29 f.; vgl. auch Kubitschek u. Frankfurter, Schmidt, Swoboda (s. Anm. 8).

[14] J. Benzinger, RE III (1899) Sp. 1294 n. 12. — E. Ruggiero, Dizionario epigr. III (1922) S. 522. — E. Honigmann, RE Suppl. IV (1924) Sp. 686 ff. u. 987. — D. Magie, Roman rule in Asia minor I (1950) S. 549; II (1950) S. 1408 n. 29.

[15] Die Texte sind von mir etwas ausführlicher wiedergegeben als bei Mócsy.

Germanicia zu verstehen.[16] Aus den vorgebrachten Gründen möchte ich also an der alten, so lange Zeit unangefochten gebliebenen Deutung des Denkmales aus Carnuntum festhalten und habe das auch im Titel des Aufsatzes zum Ausdruck gebracht. Er soll in Erinnerung an viele mit J. Klemenc gemeinsam verbrachte Stunden und Tage, vor allem in Šempeter, ein bescheidener Beitrag zu diesem, seinem Andenken gewidmeten Bande sein. Abschliessend gebe ich eine Zusammenstellung der übrigen epigraphischen Zeugnisse, die das germanische Element in jenem Teil Pannoniens, der heute österreichisches Staatsgebiet ist, ausweisen.

1. CIL III 4500 = W. Kubitschek, Jhb. f. Altertumskunde V (1911) 164[a] = A. Schober, Die röm. Grabst. von Nor. u. Pann. (Sonderschr. d. österr. arch. Inst. X 1923) S. 61 f. n. 134 Abb. 62; vgl. auch R. Noll, Griech. u. lat. Inschr. d. Wiener Antikensamml. (1962) S. 112 n. 368. — Gef. in Carnuntum; jetzt im Kunsthistor. Museum Wien.
D(is) M(anibus) | *M(arco) Naevio Pri* | *migenio do* | *mo Naristo* |[5] *ann(orum) LXXV* . . .
Zeit: Um 100 n. Chr. — Die CIL vorgeschlagene Datierung in die 70er Jahre des 2. Jhdts. hat Kubitschek Sp. 164[b] ff. überzeugend widerlegt.

2. CIL III 4551 = 11301 = O. Fiebiger u. L. Schmidt, Inschriftensamml. z. Gesch. d. Ostgermanen (Denkschr. Akad. d. Wiss. Wien. Phil. hist. Kl. 60. Bd., 3. Abh. 1917) S. 1959 n. 334 = E. Polaschek, Ö Jh XXVI (1930) Beibl. Sp. 208 f. (mit verbesserter Lesung) = Swoboda (s. Anm. 8) S. 243 Anm. 8. — Gef. in Katzelsdorf bei Wiener-Neustadt; jetzt im Museum von Wiener-Neustadt.
Z. 3 f.: *Strubilo Scalleonis* | *lib(erta)* . . . *ann(orum) LXXX* . . .
Zeit: 1. Jhdt.

3. CIL III 14359[4] = E. Bormann, RLiÖ I (1900) Sp. 137 Abb. 30 = W. Kubitschek (s. n. 1) Sp. 166[b]. — Gef. in Carnuntum; jetzt im Museum Deutsch-Altenburg.
Vibius Cn(aei) l(ibertus) | *Logus* | *ann(orum) XIX nat(ione)* | *[Er]mundur(us)* . . .
Zeit: Frühes 1. Jhdt. — Auch hier gilt für die Datierung das bei n. 1 Gesagte.

4. R. Egger, Laureae Aquincenses I (Diss. Pann. II 10, 1938) S. 148; Abb. Taf. III 4 = Ann. Ép. 1939 n. 261 = Swoboda a. a. O. (s. n. 2). — Fund- und Aufbewahrungsort wie bei n. 2.
Tudro | *Arioma* | *ni l(iberto) an(norum) XL* . . . Tudrus ein Quade.
Zeit: 1. Jhdt.

5. CIL III 12030[5] = A. Riese, Das rhein. Germanien in den ant. Inschr. (1914) 2600 = Kubitschek u. Frankfurter (s. Anm. 8) S. 82 f. Abb. 53 = E. Beninger, Materialien z. Urgesch. Österr. IV (1930) S. 34 f. u. Taf. XV, 1;

[16] Wesentlich anders verhält es sich z. B. mit einer Abkürzung in der Inschrift aus Parndorf im Burgenland, Ann. Ép. 1951 n. 63 = Mócsy, Die Bevölkerung v. Pannonien bis z. den Markomannenkriegen (1959) S. 229 n. 140, 1. Wenn hier, im Bereich der civitas Boiorum (Mócsy S. 46 ff.) ein Mann als PR. C. B. bezeichnet wird, ist zumindestens die Lesung von C. B. klar und eindeutig: pr(inceps) oder pr(aefectus) c(ivitatis) B(oiorum). Mócsy, Historia VI (1957) S. 494 ist dahin zu berichtigen, dass B. Saria nicht die Auflösung pr(aepositus), sondern pr(aefectus) seinem ersten Vorschlag pr(inceps) vorgezogen hat; vgl. auch Omagiu lui Constantin Daicoviciu (1960) S. 497.

vgl. auch R. Noll, Germania XXX (1952) S. 399. — Fund- und Aufbewahrungsort wie bei n. 3.

Auf dem Fragment eines goldenen Halsringes die eingepunzte Inschrift: *Felices Tun(gri)* . . .

Zeit: Nach Beninger 1. Hälfte des 4. Jhdts.

POVZETEK

Nagrobnik z imenom Septimius Aistomodius rex Germanorum

Več kot eno stoletje je v historični literaturi za stari vek in v starogermanistiki veljal napis CIL III 4453 iz Karnunta (besedilo glej zgoraj) za nagrobnik germanskega kralja z imenom *Septimius Aistomodius* (po vsej verjetnosti Markoman ali Kvad), ki je moral prejkone zaradi notranjih nemirov zapustiti svojo deželo in je s svojima bratoma *Septimius Philippus* in *Heliodorus* našel zatočišče v rimskem imperiju. Vsem trem je vladar *Septimius Severus* podelil državljanstvo. Kralj je obdržal svoje germansko ime v latinirizirani obliki; njegova dva brata pa sta odložila svoji prvotni imeni in privzela grški *cognomen*, kar je razumljivo zaradi močnega orientalskega vpliva v času Severov.

A. Mócsy, RE Suppl. IX (1962) 711 vrstica 30 sl. bi namesto *reg(i) Germ(anorum)* rad čital *reg(ione) Ger(manicia)* in smatra vse tri Septimije za orientalce. *Germanicia* je bila ustanovljena na čast Kaligule v Komageni. Nasprotno temu dokazuje Betz: *Aistomodius* izhaja nesporno iz germanskega imena. Beseda *regione*, ki jo orientalci pogosto uporabljajo za oznako izvora, je v vseh primerih, ki jih navaja Mócsy, povezana s predlogom *ex*, večinoma je dodan še *vicus* ali moškemu imenu ethnikon (na primer, *civis Surus*). *Reg. Germ.* brez vsakega dostavka bi v Karnuntu komaj mogli interpretirati kot *reg(ione) Germ(anicia)*. Betz torej zagovarja staro čitanje in v zaključku navaja ostale epigrafske dokaze za Germane v avstrijskem delu Panonije.

UN PREGEVOLE SARCOFAGO CRISTIANO SCOMPARSO DA AQUILEIA DURANTE L'ULTIMA GUERRA

GIOVANNI BRUSIN
Museo Archeologico, Aquileia

Di questi tempi in cui mi sto scervellando nel tentativo di decifrare e spiegare anche i più minuti frustoli epigrafici di Aquileia romana e cristiana, mi avvedo che le numerose vie principali e secondarie del suburbio, notoriamente altrettante vie sepolcrali, dovevano allineare sarcofagi in grande quantità. E se Dante che sembra essere stato anche ad Aquileia nel suo andar ramingo per l'alta Italia, mentre ricorda

> *sì come ad Arli, ove Rodano stagna,*
> *sì com' a Pola presso del Quarnaro*
> *che Italia chiude e suoi termini bagna,*
> *fanno i sepolcri tutto il loco varo*[1]

non vi ha compreso anche Aquileia, che al riguardo non restava certo inferiore ad Arles e a Pola, ciò non potè avvenire che per la dispersione e la distruzione subita dai sarcofagi aquileiesi attraverso i secoli specialmente del tempo di mezzo.

Il patriarca aquileiese san Paolino della fine dell'VIII e dell'incipiente IX secolo dice nei suoi *versus de destructione Aquilegiae* 73 ss.[2]

> *Terras per omnes circumquaque venderis,*
> *nec ipsis in te est sepultis requies,*
> *proiciuntur pro venali marmore*
> *corpora tumbis*

onde ci fornisce una spiegazione indiscutibile del fenoneno lamentato.

Carlo Anti[3] osserva rettamente che »crollata Aquileia materialmente sotto l'incalzare dei barbari nel V e nel VI secolo si ridusse ad una cava di materiale da costruzione per le città che riprendevano vita o nascevano lungo l'ampio arco delle lagune fino a Venezia, ma soprattutto a fornitrice di calce finissima da marmo, proprio anche per la grande abbondanza di sarcofagi«.

---

[1] Inferno, I 9, 112—115.
[2] M. G. Poetae lat. aevi carol., Tom. I, p. 144.
[3] Studi aquileiesi, 1953, pp. 121 e 122.

Questa realtà di fatto era stata accertata dallo scrivente già nel 1928 quando a seguito di lavori di bonifica idraulica si dovettero eseguire sterri considerevoli in vocabolo »Ponte Rosso« di Aquileia. Nei pressi cioè del Fiume di Terzo, poco più o talora anche meno di un centinaio di metri dal punto dove sorgeva l'antico ponte romano, di cui rimanevano ancora avanzi delle pile, e vi transitava la via Annia, si scoprirono i resti molto mal ridotti di una quindicina di sarcofagi romani.[4]

Una indubbia conferma della quantità dei sarcofagi aquileiesi ce la offre anche l'area del sepolcro dei *Trebii*[5] che, dopo l'uso della cremazione, essendo subentrato quello dell'inumazione dei cadaveri, vi ha lasciato ben otto sarcofagi. Quanto alle calcare che certamente fecero scempio di infiniti sarcofagi di marmo, chi scrive coi suoi scavi ne ha trovato fin qui una sola nell'ambito del porto fluviale del città.

Ma sono stati specialmente gli scheggioni o le minute schegge con ormai poche lettere scritte a fornirmi un'idea della massa dei sarcofagi avuti dall'antica Aquileia. Né c'è da stupire se riflettiamo che la sepoltura vera e propria dei cadaveri — fra parentesi i Cornelii Scipioni la seguirono a Roma in ogni tempo — si diffonde a cominciare dalla metà del secondo secolo d. Cr. divenendo norma pressoché generale agli inizi del terzo secolo. Ora stante l'entità numerica della popolazione e le floride condizioni economiche della città e dei suoi abitanti dediti ai lucrosi commerci e alle varie industrie, oltrechè a un'intensa agricoltura, il mio asserto del frequente impiego di arche di marmo per tutto il terzo, il quarto e il quinto secolo, non può essere infirmato. Anche perché ripeto i due musei di Aquileia, l'archeologico e il cristiano, serbano parecchi avanzi di bassorilievi preziosi con scene mitiche e con figurazioni vetero- o neotestamentarie, onde appunto i sarcofagi si decoravano.

Sorra ho riportato il verso del *planctus* aquileiese di Paolino in cui il santo presule deplora e piange la dispersione persino dei marmi funerari aquileiesi. Al riguardo possiamo riportare purtroppo esempi molteplici. I seguenti sarcofagi sono scomparsi da Aquileia e in gran parte manca ormai di loro ogni notizia. Eccone una elencazione che non ha però la pretesa di essere completa: CIL V 1055, 1056, 1132, 1173, 1712, 1721 ecc. Sempre con riferimento alla dispersione subita dal materiale archeologico aquileiese meritano una menzione particolare le due grandi arche di *Baburius Anthus* e di *T. Canius Restutus*[6] scoperti a Grado nel 1860 fra la basilica di St. Eufemia e il battistero. Ma poiché questi sarcofagi sono stati trovati nell'ambito della cinta murata mentre anche per i caratteri paleografici non si possono ascrivere ad un'età posteriore al secondo secolo d. Cr., bisogna concludere che non potevano essere collocati originarimente nell' ubicazione che tenevano all'atto della scoperta poiché le leggi delle XII Tavole sancivano espressamente: *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito.* Essi pertanto saranno stati trasferiti qui vicino alle chiese poste nell'ambito urbano, durante il quinto o il sesto secolo d. Cr. quando la citata legge romana non aveva più valore.

[4] Not. d. scavi, 1930, p. 450 ss.
[5] Nuovi monumenti sepolcrali di Aquileia, 1941, p. 48 ss. e figg. 21 e 22.
[6] CIL V 8342 e 8353.

E' da rilevare tuttavia che le epigrafi dei due sarcofagi furono rispettate. Circa questi due sarcofagi per ipotesi devo notare ch'essi potrebbero provenire anche da Altino. Infatti non o stante la vicinanza di Aquileia e la sua ben nota quantità di pietre e di marmi forniti in ispecie o in primo luogo a Grado in tutti i tempi ma specialmente nei secoli dal sesto al decimo quando essa, come rileva anche Celso Costantini, vive »di vita propria,[7] si scoprì a Grado che in funzione di ipobase della terza colonna di sinistra del Duomo giaceva rovesciata -- sino all'estate 1926 — una grande iscrizione onoraria marmorea che parlava di b a l i n e a di Altino, per cui ai tempi di Elia (571—586) quando si costruì St. Eufemia, si ricorse dunque ad Altino, quale fornitrice di materiale da costruzione che può dirsi ansitutto la diretta progenitrice di Venezia, prima e più di Aquileia.«[8]

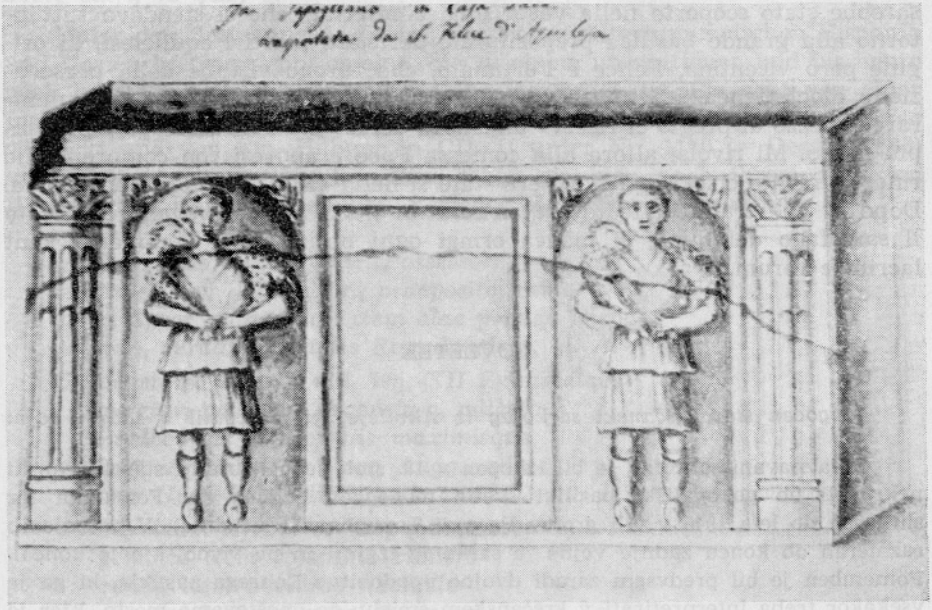

Aquileia. Sarcofago paleocristiano di provenienza aquileiese, scomparso nel 1945
Aquileia (Oglej). Starokrščanski sarkofag, pogrešan od leta 1945 dalje

Vengo ora all'argomento più specifico di queste brevi righe che è espresso già nel titolo. Fino a pochi decenni fa si conservava nelle vicinanze di Aquileia, in una villa a Tapogliano, un magnifico sarcofago (fig.). Per la verità io ne venni a conoscenza compulsando nella biblioteca arcivescovile di Udine i codici che riportano epigrafi e monumenti in genere di Aquileia scavati nei secoli passati e finiti in più di un caso subito altrove, ché allora nel luogo non esistevano ancora musei. Così un manoscritto di Girolamo Asquini (1762—1835) precisava che il sarcofago in questione stava nella villa dei conti Pace a Tapogliano fin dal secolo XVIII.

[7] Aquileia e Grado, 1916, p. 125.
[8] Not. d. scavi, 1928, pp. 282—284.

Si trattava di una grande arca anepigrafa, con due arcatelle sotto ognuna delle quali si vede un pastore con la pecorella sulle spalle nell'identico atteggiamento. La mancanza dell'epigrafe si spiegherebe penso col fatto che il sarcofago era già bell'e pronto nella bottega dello scalpellino a disposizione di un eventuale committente. Quando poi questi si presentò la fretta con consentì di incidere l'iscrizione e ci si sarà limitati a disegnare e dipingere la stessa, con la conseguenza però che dopo un certo lasso di tempo le lettere scomparvero totalmente.

Che in ambedue i casi sia da scorgere il Buon Pastore di significazione cristiana o, secondo altri, il Cristo e un apostolo non è accettata da quell'eminente archeologo della prima cristianità che è Theodor Klauser.[9]

Certamente però i committenti o, meglio, gli acquirenti del sarcofago lo ritenevano senz'altro di significazione cristiana, ché diversamente esso non sarebbe stato scoperto nella vasta zona cimiteriale che si stendeva tutt'intorno alla grande basilica prepositurale dei santi martiri aquileiesi, di origine però vicentina, Felice e Fortunato, che furono vittime della persecuzione dioclezianea.[10] Senonché una gita alla vicina Tapogliano per ammirare il pezzo di pregió ci riservò un'amara delusione: del sarcofago non c'era più segno. Mi rivolsi allora alla contessa Pace e appresi con comprensibile rincrescimento che il sarcofago era stato sì nella villa fino all'ultima guerra. Dopo di che truppe alleate acquartieratesi nella stessa avevano asportato il sarcofago del quale ci manca ormai ogni notizia. Qui veramente sunt lacrimae rerum.

POVZETEK

Dragocen starokrščanski sarkofag iz Akvileje, ki je izginil v zadnji vojni

Obravnavani sarkofag je bil izkopan v 18. stoletju na obsežni starokrščanski nekropoli ob pokopališki baziliki svetih mučencev Feliksa in Fortunata ter shranjen do leta 1945 v vili grofov Pace di Tapogliano (Furlanija). V neurejenih razmerah ob koncu zadnje vojne je sarkofag izginil in ne vemo, kje je končal. Pomemben je bil predvsem zaradi dvojne upodobitve Dobrega pastirja, ki ga je vsekakor treba interpretirati v krščanskem smislu, če upoštevamo mesto, kjer je bil sarkofag postavljen, to je na starokrščanski nekropoli.

[9] Jahrbuch für Antike und Christentum, I, 1954, 5. Der Schafträger auf den Sarkophagen, pp. 37—39.

[10] G. Lorenzon, La basilica dei Ss. Felice e Fortunato di Vicenza, Quaderno n. 3 (1942), pp. 8—15. Essi erano venerati dunque tanto ad Aquileia che a Vicenza. Vedi anche G. Paschini, Storia del Friuli, I, 1934, p. 32.

HISPANO — DACICA

CONSTANTIN DAICOVICIU
Universität, Cluy

Δόσις ὀλίγη τε φίλη τε

Unter den Beziehungen, die im klassischen Altertum zwischen Hispania und Dazien bestehen, gibt es eine, die zu einem umstrittenen und bis heute noch nicht einstimmig gelösten Problem geworden ist. Sie geht von einer Inschrift aus, die vor vielen Jahrhunderten in der Stadt Hispalis in *Baetica* entdeckt und von Em. Hübner in CIL II unter Nr. 1180 (= Dessau 1403) veröffentlicht worden ist. — Wir geben sie hier nach ihrem neuesten Herausgeber, Herbert Nesselhauf,[1] wieder (Zeit: Marcus Aurelius):

Sex. Iulio Sex. f. Quir. Possessori praef. coh. III Gallor., praeposito numeri Syror. sagittarior. item alae primae Hispanor., curatori civitatis Romulensium, m. Arvensium, tribuno mil. leg. XII Fulminatae, curatori coloniae Arcensium, adlecto in decurias ab optimis maximisque imp. Antonino et Vero Augg., adiutori Ulpii Saturnini praef. annon. ad oleum Afrum et Hispanum recensendum item solamina transferenda item vecturas navicularis exsolvendas, proc. Augg. ad ripam Baetis, scapharii Hispalenses ob innocentiam iustitiamque eius singularem.

Die Diskussion[2] betrifft einige Fragen in der Laufbahn des Sex. Iulius Possessor aus dem Ritterstande, von denen zwei die trajanische Provinz und Hispania in gleichem Masse angehen.

---

[1] *Sextus Iulius Possessor.* Sonderdruck aus den Madrider Mitteilungen 5, 1964, S. 180—184. S. auch *AnnÉp.*, 1965, S. 78, Nr. 278.

[2] Es würde zu viel Raum und Zeit in Anspruch nehmen, hier alle Gelehrten anzuführen, die in dem einen oder anderen Sinne Stellung genommen haben zu der Auslegung jener Punkte aus der Inschrift, die uns hier interessieren. Wir begnügen uns mit der Angabe der massgebenderen Arbeiten, alte oder neue, zu gegebener Zeit. Im übrigen verweisen wir auf die in Anmerkung 1, 3 und 5 angeführten Arbeiten.

Die erste Streitfrage war die, ob die in der Inschrift von Sevilla erwähnten Hilfstruppen zu der Armee Daziens (der Dacia Inferior) gehörten, oder nicht. Diese Frage ist jetzt endgültig zugunsten Daziens[3] gelöst worden.

Die zweite Frage ist jedoch verwickelter. Sie bezieht sich auf die zivilen Ämter des Julius Possessor und insbesondere auf seine Eigenschaft als *curator* in einigen in der Inschrift genannten Städten (Zeile 4—6). Die Meinungsverschiedenheiten gehen einerseits von der Lesart dieser Zeilen und ihrer Textherstellung aus, sowie von der Identifizierung der betreffenden Städte. Bezüglich dieser beiden Punkte haben sich tatsächlich mehrere Meinungen herausgebildet. Es ist das Verdienst Prof. D. Tudors, den Kern des Problems neuerdings wieder aufs Tapet gebracht zu haben, indem er nicht sehr überzeugend und nicht ohne gewisse Vorbehalte die Identität von Romulenses und Malvenses (also Romula = Malva) und natürlich das Amt eines Kurators des Julius Possessor in der Stadt Romula (Resca) in Dacia Inferior behauptet. Bei dieser Gelegenheit plädierte er auch für die Lokalisierung von Dacia Malvensis in der Oltenia (das ehemalige Dacia Inf.), die er durch den Doppelnamen der Stadt Romula-Malva[4] für bewiesen ansah. Die Ablehnung dieser Theorie durch mich ist nicht ausgeblieben.[5] In der 2. Auflage seiner Arbeit: Die römische Oltenia (Oltenia Romana, siehe Anmerkung 3) greift er dieselbe Theorie entschlossener wieder auf, ohne — wie man sehen wird — etwas Neues oder Stichhaltiges zugunsten seiner Theorie zu erbringen. Neuerdings erklärt sich für die Theorie Romula-Malva und also auch für die Kuratorwürde des Julius Possessor in der dazischen Stadt Romula auch der verdienstvolle Epigraphist H. Nesselhauf (in der in Anmerkung 1 angeführten Arbeit; vgl. auch Ann. Ép. 1965, S. 78, Nr. 278), ohne anscheinend weder die Arbeiten des Herrn Tudor, noch meine Entgegnung von 1944 zu kennen (s. Anmerkg. 5).

Leider kann ich weder dem einen, noch dem anderen bestimmen, und zwar aus folgenden Gründen:

Sowohl D. Tudor als auch H. Nesselhauf weichen von der durch Hübner (s. CIL II 1180 und S. 159) für die Zeilen 4 und 5 gegebenen Lesart ab und schaffen eine meiner Meinung nach willkürliche Textherstellung. Die Lesart Hübners für Zeile 4 und 5 lautet: ... *curatori civitatis Romulensium, m(unicipii) Arvensium.* Diese Lesart stützt sich auf die von drei Autoren *unmittelbar vom Steine her* übernommene Entzifferung, als das Denkmal noch sichtbar war; und alle drei schreiben *Romulensium m. Arvensium* (s. Hübner CIL II, S. 159). Unsicherheit in der Wiedergabe dieser beiden Zeilen gibt es nur bei den Kopisten aus zweiter Hand.[6] Es ist offenbar, dass in diesem

[3] Vgl. D. Tudor, Oltenia Romana[2] (Das römische Oltenien), Bukarest, 1958 (von nun an als *OR*[2] zitiert), S. 167 und 174—176; H. G. Pflaum, Les Carrières procuratoriennes..., Bd. I, S. 505. Vgl. auch C. Daicoviciu, in »Dacia«, Bucarest, VII-VIII (1937-40), S. 316—316 und Rowell, RE, XVII, 2553.

[4] Vgl. insbesondere den Artikel *Sextus Iulius Possessor in Dazien,* in der Festausgabe C. Giurescu, Bukarest, 1944, S. 523—531.

[5] Ich habe, neben anderen irrigen Behauptungen und Ungenauigkeiten des Herrn D. Tudor, auch diese Theorie in einer Arbeit mit polemischen Charakter bekämpft, erschienen in Sibiu, im Jahre 1944, mit dem Titel *Nesciendi Ars*..., S. 3—26 (wie auch in anderen Veröffentlichungen; vgl. auch La Transylvanie dans l'Antiquité, Bucarest, 1945, S. 130, Anmerkg. 1, eine Arbeit die des Krieges wegen im Ausland nicht verbreitet werden konnte).

[6] Wie Hübner liest (auf Anregung Mommsens) auch Henzen, Inscr. Lat. ... III, S. 306, Anmerkg. 3. Für Einzelheiten vgl. *Nesciendi Ars*... S. 13—15.

Falle eine Textherstellung wie *Ma[l]vensium* willkürlich und nicht annehmbar ist und dass es sich nicht um ein dazisches Romula mit dem Beinamen Malva handeln kann. Jedenfalls ist es kein sicheres Argument, worauf man die Theorie Romula-Malva gründen könnte; noch beweist es mit Notwendigkeit die Kuratorenwürde des Julius Possessor über die Stadt Romula in Dacia Inferior. Hübner, Mancini,[7] Kornemann[8] und Thouvenot[9] denken gar nicht an so etwas. Für sie ist unter civitas Romulensium die Stadt *Romula — Hispalis* in Baetica zu verstehen.[10] Die Bemerkung Pflaums (a. a. O., S. 505), die grosse Stadt Baeticas hätte nicht als *civitas*, sondern als *colonia* bezeichnet werden müssen, fällt meiner Ansicht nach nicht ins Gewicht.[11] Genau so wenig stichhaltig ist das streng formale Argument Nesselhaufs (a. a. O., S. 181) gegen die Lesart *m(unicipii)*, und noch weniger überzeugend scheint uns die Begründung des Zusatzes *Malvensium* nach Romulensium (a. a. O., S. 183).[12]

Die Hübnersche Lesart *m(unicipii) Arvensium* bleibt also gültig, und die Ausübung der Kuratorwürde des Julius Possessor in diesem Munizipium *Arva* in der Nähe von Romula-Hispalis (Sevilla) kann nicht geleugnet werden. Sie wird nicht nur von Hübner selbst und E. Kornemann (RE. IV, 2 1807), sondern auch von Pflaum, a. a. O., S. 505 und 506, und von A. Stein zugegeben, der den Julius Possessor sogar aus Arva gebürtig sein lässt (l. c.) eine Möglichkeit die nicht ausgeschlossen war (E. Kornemann, RE, IV, 2. 1808).[12a]

Die Herausnahme des Namens *Malvensium* aus der Kombination schliesst aber die Kuratorwürde des Julius Possessor in der Stadt Romula in Dacia Inferior nicht *eo ipso* aus, eine Möglichkeit, die von mehreren Gelehrten, darunter A. Stein, D. Tudor (a. a. O.), Pflaum und Nesselhauf zugegeben wird. Bevor wir an diese Frage herangehen, möchten wir zeigen, dass neben Romula — Hispalis und Arva (beide Ortschaften in Baetica und voneinander nicht weit entfernt), in denen — nacheinander oder gleichzeitig — der Namensträger der Inschrift die Kuratorwürde ausgeübt hat,[13]

[7] In De Ruggiero, Diz. Epigr., II, 2, S. 1345, 1351, 1355, 1359, 1375.

[8] *RE*, IV, s. v. *Curatores reipublicae*, 1807.

[9] Für Thouvenot, vgl. Pflaum, a. a. O., S. 505 und Nesselhauf, a. a. O., S. 181.

[10] Vgl. dennoch Mancini, a. a. O., S. 1355. Für die laufend gebrauchte Bezeichnung Romula, Romulenses (parallel zu Hispal(is)) der beatischen Stadt, vgl. CIL II Index und S. 152-3.

[11] Siehe Kornemann, RE, a. a. O. und Mancini, Diz. Epigr., a. a. O.; vgl. auch *Nesciendi Ars...*, S. 17.

[12] Um das Romula in Baetica von dem in Dazien zu unterscheiden, hätte es genügt, bloss *ex Dacia*, und nicht Malvensium hinzuzufügen, eine doppelte Bezeichnung, unter der das dazische Romula in keiner Inschrift erscheint. Auch in dem Diplom CIL XVI, 144 erscheint nur der Name »*col. Malvese* ex *Dacia*«. Wir beschäftigen uns jetzt nicht mit der Frage, wo das dazische *Malva* lag, ein Problem, das wir in einer Arbeit behandelten, die in »Acta Musei Napocensis«, Cluj, Bd. IV, S. 78—83 erschienen ist. Die geringsten Aussichten hat seine Lokalisierung in der Oltenia (Dacia Inf.) und in keinem Fall bei Romula.

[12a] G.-Ch. Picard (»Revue Arch.« 1963, 2. S. 90—92) spricht sich, aber, eindeutig für die afrikanische Herkunft des *S. Iul. Possessor* aus.

[13] Uns interessiert hier nicht der *cursus honorum* des Iulius Possessor, den mit anerkannter Meisterschaft Pflaum (a. a. O.) mit grosser Wahrscheinlichkeit skizziert. Wie es scheint, ist die Aufzählung der von dieser Persönlichkeit ausgeübten Ämter nicht eben chronologisch.

auch die dritte Ortschaft — die Kolonie Arcensium — ebenfalls in Baetica lag und nicht anderswo, wie von einigen angenommen worden ist.

Schon Hübner hatte angenommen, dass unter der Kolonie Arcensium die Kolonie Arca Caesarea in Phoenikien (CIL II 1180) zu verstehen sei. Derselben Meinung ist auch Pflaum, a. a. O., 505; dagegen schlägt H. Nesselhauf (a. a. O., S. 183) jetzt die Stadt *Arca* in Kappadokien vor. Dieser Vorschlag wird nahegelegt durch die angenommenen Regel, die Kuratorwürde mit dem militärischen Kommando zu kummulieren, das J. Possessor in betreffenden Gebiet ausübte: er war Tribun der Legio XII Fulminata in Melitene in Kappadokien und Kurator in der Nähe befindlichen Stadt Arca. In Wirklichkeit gibt es jedoch eine derartige Regel nicht, sondern eher das Gegenteil ist zutreffend: es gibt keine (verpflichtende) Verbindung von Militärkommando und der K u r a t o r w ü r d e in einer benachbarten oder entfernteren Stadt, aber eine Verbindung von Kuratorwürde und a n d e r e n staatlichen oder kommunalen Ämtern lässt sich nachweisen. Für gewöhnlich folgt die K u r a t o r w ü r d e nach dem Militärkommando, und es lässt sich keine festgelegte Verbindung zwischen Kuratorwürde und dem Gebiet, in dem Militärkommando ausgeübt wurde, nachweisen.[14]

Weder Arca in Kappadokien, noch Arca Caesarea in Phoenikien können jedoch ohne weiteres angenommen werden, denn ersteres ist eine s p ä t e städtische Niederlassung — und es gibt keinen Beweis, dass es schon in 2. Jahrh. existiert hätte[15] — und letzteres erscheint sicher als Kolonie erst unter Elagabal.[16] So bleibt uns also keine andere Möglichkeit, als uns der Ansicht Mancinis (Diz. Epigr.. II, 2, 1375) anzuschliessen, dass die Kolonie Arca aus unserer Inschrift eine städtische Niederlassung ebenfalls in Baetica[17] ist, das durch Augustus schon, laut Rostovtzeff — »ein vorgeschobenes Stück Italien«, »ein kleines Italien«, mit vielen Städten[18] geworden war.

Unserer Meinung nach ist dieses auch die natürliche Lösung, da die Kuratorenwürde nach einem irgendwie normalen System ausgeübt zu werden pflegte, in benachbarten Städten,[19] unter denen *Arva* vielleicht sogar die Vaterstadt des Kurators war,[20] entweder gleichzeitig (Romula — Hispalis und Muniz. Arva), oder eventuell gesondert (in der Kol. Arca anscheinend später als in den beiden anderen).[21]

---

[14] Siehe Kornemann RE, IV, 2, 1807; G. Mancini, Diz. Epigr. II, 2, 1355. Vgl. *Nesciendi Ars*, S. 17 und 29 ff.

[15] Siehe A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford 1937, S. 173 ff.; vgl. auch RE II 1118 Nr. 4.

[16] A. H. M. Jones, a. a. O., S. 283. RE, II 1187—1188, Nr. 3.

[17] An diese irgendwo südlich von Baetis gelegene Stadt denkt auch G. N. Olcott, in Thes. l. L. epigr. Rome, 1911, S. 436 und 439. Die Arbeit von L. Robert, Villes d'Asie Mineure. Étude de géographie ancienne, Paris 1962, war mir nicht zugänglich.

[18] Siehe E. Kornemann, RE, XVI, 1, 597.

[19] Siehe E. Kornemann, RE, IV, 2, 1808; G. Mancini, Diz. Epigr., II, S. 1359. Vgl. *Nesciendi Ars.*, S. 21.

[20] A. Stein, RE, s. v. Iul. Possessor und Pflaum, a. a. O., S. 505; für diese Möglichkeit vgl. ebenfalls Kornemann, RE, IV, 2, 1808; G. Mancini, a. a. O., S. 1358. Siehe aber Anm. 12 a.

[21] Siehe G. Mancini, a. a. O., S. 1359.

Nach dem oben Angeführten bleibt für die Kuratorwürde des Iul. Possessor in dem dazischen Romula kaum eine Chance.[22] Wir haben gesehen, dass es einen entscheidenden Beweis für das Romula Dacica gar nicht gibt. Es besteht höchstens eine Möglichkeit dafür, aber auch diese verstösst gegen die von Mancini (a. a. O., S. 1351) festgestellte kategorische Regel, dass bis zur Mitte des dritten Jahrhundertes in den kaiserlichen Provinzen keine curatores reipublicae zu finden sind, mit Ausnahme der freien griechischen Städte mit innerer Verwaltungsautonomie (a. a. O., S. 1350 ff).[23] In der zweiten Auflage (1958) seiner Arbeit (Die römische Oltenia — Oltenia Romană), S. 168, versucht D. Tudor, diese Regel für ungültig zu erklären, indem er mehrere Ausnahmen anführt.[24] Aus Anmerkung

[22] Obwohl, wie wir gesehen haben, das Argument mit der Verbindung von Militärkommando und Kuratorwürde in einer benachbarten Stadt ungültig ist (s. oben, S. 26 und Anmerk. 14), kann auch dieses Argument zugunsten des dazischen Romula nicht erbracht werden. Die von Iul. Possessor zu gleicher Zeit befehligten Truppen befinden sich (entgegen den Behauptungen des Herrn Tudor) zur Zeit der Inschrift nicht in der Nähe unserer Stadt, in Slăveni, sondern im Norden der Oltenia (in Bivolari Radacinesti) und in Hoghiz, in der Südostecke Siebenbürgens. Vgl. Wagner, Dislokation ... S. 44 ff. und 214 ff ... Die Anwesenheit der coh. III Gallorum in Hoghiz noch aus der Zeit Hadrians habe ich in Dacia VII-VIII, S. 315—316 nachgewiesen, und die gegenteiligen Behauptungen des Herrn Tudor (OR[2]. S. 276) entbehren jeder Grundlage — vgl. auch C. Daicoviciu — D. Protase, in JRS LI, 1961, S. 66, Anmerkg. 27 und »Acta Musei Napocensis« Cluj, Bd. I, 1964, S. 170.

[23] G. Mancini, a. a. O., verweist auch auf Mommsen und Liebenam; vgl. auch Kornemann, RE, IV, 2, 1807. Es ist festzuhalten, dass in Dazien keine *curatores rei p.* vorkommen, nicht einmal im 3. Jahrh.; vgl. *Nesciendi Ars.*, S. 24 und 25 mit den Anmerkungen 20 und 21.

[24] Drei von den gegen die These Mancinis angeführten Inschriften (CIL X 6006; Pârvan, Historia IV, S. 91 f.; IGR III 581) beziehen sich auf griechische Städte. ILS 1172 ist eine völlig unsicher ergänzte Inschrift und folglich (so wie auch XIV 289 d = VI 31870) nicht beweiskräftig. In der Inschrift aus Lusitania (CIL II 484) übt der Finanzprokurator der Provinz ganz ausnahmsweise die *cura* der Hauptstadt Emerita aus. Vgl. Mancini, a. a. O., 1356 f. u. 1361. Der Text der so schlecht überlieferten Inschrift aus Thyatira wurde von Boeckh hergestellt (CIG 3497). Trotz der scharfsinnigen Identifizierung der in der Z. 20 genannten Ortschaften mit der Stadt Tropaeum Traiani in der Dobrudscha durch L. Robert (Istros I, 2, Buc. 1934, S. 216—220), der auch Pflaum (Les Carrières ... I, S. 576, siehe aber auch J. Keil, RE, VII, A 1, 674) zustimmt, bildet auch diese Inschrift wegen der unsicheren Überlieferung ihres Textes keinen schlüssigen Beweis für die These von Tudor-Nesselhauf. Für diesen Tatbestand und die Rechtslage von Tropaeum Traiani (municipium seit Marcus Aurelius), siehe Em. Popescu »Studii Clasice«, Bucarest, VI, 1964, S. 190—191 und 202—203. Nach Mancini, a. a. O., S. 1359—1360 übte Arignotus die *curae* gleichzeitig über alle in der Inschrift erwähnten Städte aus, von denen er annimmt, dass sie alle in Kleinasien liegen. Ist diese Annahme zutreffend, können in den auch L. Robert (a. a. O., S. 219, Anm. 1) verdächtigen Zeilen 20—21, wie wir meinen, zwei oder drei kleinasiatische Städte enthalten sein, je nach der Wiederherstellung und Interpretierung des Textes. Eine Variante wäre: *[τῶν] Τραιανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων* (scil. *πόλεως*) *καὶ τῆς (κ)ολωνείας* (scilic. *Θυατείρων*) ...
Die andere wäre (ausgehend von der Anregung von L. R., a. a. O., Anm. 1: *[τῶν] Τραιανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων / < καὶ τῆς > κολωνείας* ...

In beiden Fällen muss mit einer bisher unbekannten Stadt (polis oder Kolonia) *Τροπησίων* gerechnet werden. Bei der ersten Variante muss aber angenommen werden, dass Tyatira von Hadrian oder Caracalla den bis jetzt nicht bezeugten Titel Kolonia erhalten habe (für die von Hadrian und Caracalla der lydischen Stadt gewährten Vergünstigungen s. J. Keil, RE, VI A, 1, 657—659).

24 geht klar hervor, dass auch die von D. Tudor angeführten Fälle nicht in der Lage sind, die von Mancini aufgestellte Regel unwahrscheinlich zu machen. Mancinis Regel behält also ihre volle Gültigkeit, und wir sehen keinen Grund, völlig ausnahmsweise eine Kuratorwürde des Iul. Possessor für Romula in Dazien anzunehmen.[25]

Unter Beseitelassung einiger Nebenargumente, die noch erbracht werden könnten gegen die von D. Tudor, Nesselhauf und anderen Gelehrten[26] vertretene These, können wir nicht umhin, auch die logische Seite des Problems hervorzuheben:

Es ist wenig wahrscheinlich, dass Iul. Possessor (gegen die Regel!) sowohl den Oberbefehl über die drei Hilfseinheiten, als auch die Kuratorwürde in Romula, das in bemerkenswerter Entfernung (s. Anm. 22) von den Garnisonsstädten der Truppen gelegen hat, gleichzeitig in seiner Hand hätte vereinigen können. Gegen diese Möglichkeit spricht auch die Tatsache, das wir in Dazien keine sonstigen Fälle von Kuratorwürde haben, während solche in Baetica häufig sind (s. Mancini, a. a. O., S. 1375). Unerachtet der Chronologie der Laufbahn des Iulius Possessor, ist die Ausübung des Kuratoramtes in drei verschiedenen und voneinander so weit entfernten Provinzen (Baetica: Arva, Dazien: Romula, Pheonikien oder Kappadokien: Arca) schwerer zu begreifen, als eine gleichzeitige (oder aufeinander folgende) Kuratorwürde in den drei benachbarten Städten in Baetica, wo diese Persönlichkeit (vielleicht zur gleichen Zeit) auch das Amt eines »procurator augg. ad ripam Baetis« ausgeübt hatte.

All diese Erwägungen führen zu dem Schlusse, dass wir nicht nur die Gleichsetzung von Romula mit Malva, sondern auch die Kuratorwürde des Sex. Iulius Possessor in Romula Daciae Inferioris endgültig aufgeben[27] müssen.

POVZETEK

Hispano-Dacica

Pisec zavrača takó teorijo nekaterih historikov, po katerih naj bi se napis iz Romule-Hispalis, CIL II 1180 vrstica 4—5 = ILS 1403 — obdobje Marka Avrelija — nanašal na Romulo, imenovano z drugim imenom *Malva*, v Daciji *inferior*, kakor tudi mnenje, po katerem naj bi bil plemič *Sex. Iulius Possessor curator reipublicae* v dačanski Romuli. Oboje zagotavljata v zadnjem času tudi Tudor in Nesselhauf (glej op. 1 in 3). Pisec dokazuje, da je čitanje *Romulensium*

[25] Übrigens bleibt die Frage auch für D. Tudor (l. c.) eine »*vexata quaestio*«.

[26] Wir halten es nicht für nötig, unsere Meinung noch mit anderen Unstimmigkeiten in der Argumentierung des Herrn Tudor zu erhärten, wie z. B. die Frage der Erhöhung Romulas zum Range eines Munizipiums, etc. etc.

[27] Die neue Inschrift aus Mactar (Tunisien) über Sex. Iul. Possessor, (die mir dank dem freundlichem Entgegenkommen von Herrn G.-Ch. Piccard zugänglich wurde) erwähnt überhaupt keine »cura civitatum«. Sie bietet also keinen direkten Hinweis für das hier behandelte Problem. Die Tatsache aber, dass die drei »curae« bloss in der Inschrift aus Hispalis Baeticae (CIL II 1180) genannt werden, spricht für die Lokalisierung der drei civitates in Baetica, da nur der Lokalpatriotismus die *scapharii Hispalenses* veranlassen konnte a u c h diese Würden zu erwähnen, die S. Iulius Possessor neben anderen wichtigeren Ämtern innehatte und die in beiden Inschriften aufgezählt sind.

Malvensium prisiljeno, pravilno pa Hübnerjevo v korpusu, namreč *Romulensium, m(unicipii) Arvensium* (ime mesta v Betiki). Dalje nakaže, da ni mogoče lokalizirati omenjeno mesto *Malva* k mestu *Romula* v Daciji *inferior*. Tudi tretje v napisu omenjeno mesto (vrstica 6), *colonia Arca*, ni *Arca* v Feniciji ali Kapadociji, marveč neko mesto v Betiki. Na osnovi analiz, ki sta jih opravila Mancini, Diz. epigr. II 1345 sl. ter Kornemann, RE IV 1806 sl., dokazuje, da *Sex Iulius Possessor* ni mogel biti *curator reipublicae* v dačanski Romuli in se ne strinja z novimi argumenti, s katerimi je podprl svojo teorijo Tudor v delu *Oltenia Romană* (1958) 168.

IL BIDENTAL DI MINTURNO

ATTILIO DEGRASSI

Roma

Gli scavi condotti nel 1932-33 a Minturno da J. Johnson sotto gli auspici dell'Associazione nazionale degli studi mediterranei sono stati straordinariamente proficui di risultati. Lo Johnson ha dedicato un primo volume all'illustrazione dei monumenti del foro republicano, mentre in un secondo ha illustrato magistralmente le iscrizioni dei magistri repubblicani.[1] Le iscrizioni sono state ripubblicate da E. Lommatzsch[2] e successivamente riprese da me,[3] mentre A. Adriani ha pubblicato le sculture.[4] Attendiamo ancora la pubblicazione dell'altro materiale scoperto.[5] Lo Johnson ha cercato di supplire alla mancanza con un'ampia trattazione della voce *Minturnae* del Pauly-Wissowa.[6] Particolarmente interessante dal punto di vista antiquario è un singolare monumento chiamato dallo Johnson, che lo ha esaurientemente illustrato, *bidental*.[7] Consta di due parti: un *puteal* leggermente sagomato che si elevava dal terreno per m. 1,36 e, sotto il *puteal*, un pozzo profondo m. 2,67. Entro il *puteal* si rinvennero una statuina incompleta di marmo e il capitello di un pilastro pure di marmo. Più importanti gli oggetti trovati entro il pozzo: frammenti di tegole ed embrici, una tegola e embrice intero, l'acroterion di una vittoria alata, un frammento di lastra calcare con l'iscrizione, ripetuta sui due lati conservati, di *fulgur*, due capitelli di tufo, un tronco di colonna, cocci di vasi di età repubblicana, ossa di animali, una moneta di Domiziano e un'altra di Massenzio; la muratura in calcestruzzo del pozzo era formata nella parte inferiore quasi esclusivamente da frammenti di terracotta architettonica. Si è occupato recentemente del monumento P. Mingazzini in un'ampia trattazione dedicata a *fulgur e bidental*, pubblicando anche una sezione del *puteal* e del *pozzetto*.[8]

[1] Excavations at Minturnae. I, Monuments of the Republican Forum, Philadelphia, 1935; II, Inscriptions 1, Republican magistri, Rome and Philadelphia 1933.

[2] CIL, I², Suppl. 2678—2708 cfr. p. 844 sg.

[3] ILLRP 724—746. Devo alla cortesia dello Johnson e del Direttore dell'University Museum di Philadelphia le fotografie 269—281 delle mie Imagines, CIL Auctarium, Berolini 1965.

[4] Notizie scavi 1938, p. 159—226.

[5] La dedica *deivo Iulio lege Rufrena*, alla quale accenna lo Johnson nell'articolo Minturnae (vedi nota seguente), coll. 478 e 487, è stata publicata da me in Memorie Acc. Lincei, ser. VIII, vol. XIII, 1967, pp. 12—15. Scriti vari di antichità, III pp. 102—106.

[6] RE, Suppl. VII, 1940, coll. 458—494, cfr. col. 1664.

[7] Excavations, I, pp. 29—36 con figure 9, 12, 16. Védi anche RE, col. 472.

[8] Gli archeologi italiani in onore di Amedeo Maiuri, a cura del Centro Studi Ciociaria, pp. 317—335. Ringrazio ancora l'amico Mingazzini del cortese dono dell'éstratto.

Secondo il Mingazzini il *puteal* sopra il pozzetto proverebbe che il luogo fosse stato colpito due volte dal fulmine. E veramente secondo lo scoliasta di Persio citato dal Mingazzini[9] *bidental* può significare anche il luogo sul quale due volte è caduto il fulmine. Ma è questa l'unica testimonianza di tale significato di *puteal,* tanto che il *Thesaurus* sub voce *bidental* premette allo scolio un *dubitans.* Nè io vedo la necessità di accogliere l'ipotesi del Mingazzini, anche e soprattutto perchè il *bidental* di Minturno non è il luogo colpito dal fulmine, ma, come è evidente dal materiale scoperto e come fu già visto dallo Johnson, è il deposito di materiali colpiti dal fulmine.

Fulgur o *fulgur conditum* e formole simili raccolte da C. Pietrangeli[10] e *bidental* non indicano, come spesso si ritene, soltanto il luogo colpito dal fulmine, ma anche il luogo ove sono depositati oggetti colpiti dal fulmine. Abbiamo più di un esempio letterario. Acrone, scoliasta di Orazio, dice ad *Ars poetica* 471: *bidental a bidentibus dictum: nam reliquias pontifices cum sacrificio sepeliebant.* Più chiaro lo scoliasta di Giovenale, VI, 587: *condi fulmina dicuntur quotienscumque pontifex dispersos ignes in unum redigit et quadam tacita ignorata prece locum aggestione consecratum facit.* Alle testimonianze letterarie[11] si aggiungono, oltre al *bidental* di Minturno, quelle archeologiche. A Roma in scavi fatti nel 1750 nella zona del Castro Pretorio sopra una cassa fatta con lastre di travertino, su una delle quali era l'iscrizione *Fulgur Dium,* si rinvennero calcinacci e pietre appartenenti, come visto dal Pietrangeli, ad una casa folgorata;[12] a Pompei nel cortile della casa detta dei Quattro stili un pozzetto sotto un comulo di pietre, sul quale era incassata una tegola con l'iscrizione *Fulgur,* conteneva frammenti di tegole e di intonaco.[13] E le testimonianze archeologiche non saranno certamente queste sole.[14]

Come dissi più sopra, nel pozzetto si trovarono, oltre alla lastra iscritta che lo copriva e ad altro materiale, due capitelli e un tronco di colonna di tufo, e lo Johnson attesta che il pozzo era stato costruito appositamente per i due capitelli, più larghi del fusto della colonna, perchè il diametro del pozzo è di pochissimo superiore a quello dei capitelli. Livio narra che il tempio di Giove a Minturno fu colpito due volte dal fulmine, una prima volta nel 207, una seconda nel 191 a. C.[15] Lo Johnson non crede che la

[9] *Ad sat.,* 2, 27 : *bidental dicitur locus secundo percussus fulmine, qui bidente ab aruspicibus consecratur, quem calcare nefas est; ergo bis eadem de caelo tacta, quia expiari non possunt nisi bidente.*

[10] Rendiconti Pont. Acc. rom. archeol., XXV—XXVI, 1949—1951, p. 39 sg. — Altri esempi di possono ora aggiungere.

[11] Cfr. anche Lucano, I, 607 e Marquardt, Röm. Staatsverwaltung,[2] 1885, p. 262, nota 7.

[12] Si veda l'accurata descrizione in Pietrangeli, op. cit., p. 38 sg. ripresa dal Danzetta in Saggi dell'Accademia di Cortona, V, 1751, p. 160 sgg.

[13] A. Maiuri, Rendiconti Acc. archeol. Napoli, 1941, pp. 53—72; cfr. Pietrangeli, op. cit., p. 37.

[14] Il Pietrangeli (op. cit., p. 39, nota 10) accenna a un *bidental* di Vulci, di cui parla il Mommsen in Sächs. Acad. Berichte, 1849, p. 292 sgg. Dovrebbe esser l'iscrizione CIL, XI, 7394. E'una lastra di peperino con la scritta *[c]onditum | fulg[ur],* che copriva una cavità nella quale v'era una statua muliebre, forse Minerva. E' sorprendente l'analogia col seppellimento dell'Ercole Mastai illustrato tanto bene dal Pietrangeli, pp. 44—52. Si dovrà intendere *f(ulgur) c(onditum)* e non *f(aciendum) c(uravit),* come pensa il Bormann, la scritta su una simile lastra trovata nello stesso posto (CIL. XI, 7396).

[15] Liv., XXVII, 37, 2; XXXVI, 37, 3.

costruzione del pozzetto possa esser messa in relazione con l'una o con l'altra testimonianza di Livio perchè non avremmo esempi di costruzioni in calcestruzzo prima della metà 2 sec. a. C. Capitelli e fusto di colonna apparterrebbero al tempio costruito dopo il 191, tempio che sarebbe stato distrutto nell'ultimo tempo dell'età repubblicana, e a questa seconda folgorazione sarebbe dovuto il *bidental*. Oppone il Mingazzini che i resti attribuiti dallo Johnson al tempio di Giove costruito dopo l'incendio del 191 sono senz'altro più antichi e ne trae la conclusione che il pozzetto non dovrebbe esser posteriore al 191. Naturalmente, se ha ragione il Mingazzini ad attribuire ad età più antica gli oggetti del pozzetto, non per questo sarebbe infirmata la datazione dello Johnson, perchè gli edifici colpiti potevano sussistere da decenni se non da secoli.

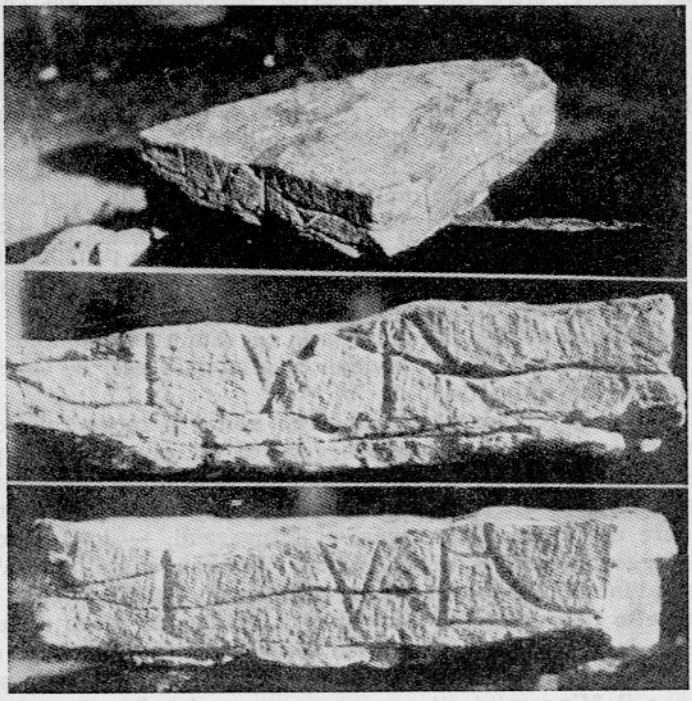

Minturno. L'iscrizione del *bidental*
Minturno. Napis bidentala

Ma guardiamo un po' l'iscrizione che sembra sia stata trascurata o non sufficientemente considerata (fig.) Essa corre con lettere dimezzate su due bordi della lastra di cui resta la parte inferiore. Su un lato leggiamo ancora [— —] *gur*, sull'altro *fulg* [— — —]. Lo Johnson ha creduto di integrare *[au]gur fulg[uralis] o fulg[urator]*[16] e la sua integrazione è stata accolta dal

[16] Excavations at Minturnae, I, p. 34, nota 66; cfr. RE, Suppl. VIII, 1940, col. 472.

Lommatzsch.[17] Si tratterebbe di un sacerdozio che sarebbe stato istituito per tener vivo il ricordo dell'incendio del 191 e impedire altre simili calamità, e lo Johnson si riferisce al carattere arcaico delle lettere. Io non vedo come tale ufficio sacerdotale, di cui non conosciamo altro esempio, potrebbe stare in relazione con la costruzione del *bidental* che sarebbe avvenuta un secolo e mezzo dopo. Vorrebbe dire che esso fu costruito dall' *augur fulguralis* o *fulgurator*? Il Pietrangeli[18] prima e il Mingazzini dopo, che del resto non menziona nè l'interpretazione dello Johnson nè la pubblicazione del Lommatzsch, hanno visto giustamente che la stessa parola *fulgur* era ripetuta sui due bordi della lastra, uso questo di cui non mancano esempi.[19] E' probabile anzi, come ha pensato il Pietrangeli, che la scritta sia stata ripetuta anche sui due altri bordi mancanti della lastra. *Fulgur* solo non è la formula più commune; più frequente è *fulgur canditum*.[20] Che io sappia, *fulgur* solo ricorre, oltre che a Minturno, nell'iscrizione già ricordata di Pompei e ad Aquileia.[21]

Ma vediamo anche i caratteri dell'iscrizione, che lo Johnson dice arcaici. A differenza di tanti archeologi, io non ho creduto mai — e l'ho ripetuto più di una volta — che dalla paleografia si possa determinare l'età di un'iscrizione a un breve periodo di tempo e talvolta anche di un secolo. Ma, se è talvolta molto arduo distinguere i caratteri di un'iscrizione degli ultimi tempi della repubblica da una della prima età imperiale, iscrizioni dell 3 e 2 sec. a. C. si distinguono facilmente da quelli dell'età imperiale. Ora io ho la netta impressione che le lettere non possano essere del principio del 2 sec., come lo Johnson, o addirittura del 3, come preferisce il Mingazzini. Si veda soprattutto la forma della L con la linea inferiore perfettamente perpendicolare all'asta e quella della R con la corda curvata e tanto ampia. Indubbiamente la forma delle lettere conviene meglio al 1 sec. d. C. che all'età repubblicana, se anche tarda.

Si è detto che il *bidental* di Minturno non è il luogo colpito dal fulmine. Entro il *puteal* si rinvennero oggetti di età più tarda. Io penso che anche questi siano oggetti folgorati durante l'età imperiale e deposti nel luogo ove giàcevano altri oggetti che avevano avuto eguale sorte.[22] Non posso credere che siano, come pensa il Mingazzini, — lo Johnson non si esprime — oggetti gettativi dentro quando fu abbandonata la città[23] o cadutivi durante l'interramento dei ruderi. L'iscrizione sul coperchio che chiudeva il pozzetto potrebbe esser stata incisa, magari in luogo di una precedente guasta dal tempo, quando avvenne questo secondo deposito di oggetti folgorati. Resta da dire delle due monete di Domiziano e di Massenzio che lo Johnson e il Mingazzini ritengono scese occasionalmente nel fondo del pozzetto. E sarà probabilmente così. Ma anche le due monete potrebbero esser andate a finire entro il *puteal*, e quindi nel pozzetto, perchè state in contatto con oggetti colpiti dal fulmine.

[17] CIL, I², 2720.
[18] Loc. cit., p. 42.
[19] Cfr. CIL. V, 6778 = I. I., XI, 2, 3; Bull. com. LXX, 1942, App., p. 54 sg.
[20] Cfr. Pietrangeli, p. 39 sg.
[21] Pais, Suppl. Ital., 158.
[22] A sostegno di questa ipotesi non riporto l'iscrizione CIL, XII, 4219 *[fulgura co]ndita* perchè l'integrazione non è sicura (vedi Pietrangeli, p. 40).
[23] La città che esisteva ancora nel 6 sec. sembra esser stata distrutta dai Longobardi; cfr. Johnson, RE cit., col. 491.

POVZETEK

Bidental v Minturnah

Johnsonova izkopavanja v Minturnah so med drugim odkrila tudi zidan 1,36 m visok *puteal* in pod njim 2,67 m globoko jamo. V putealu samem je ležal del marmornega kipca, kapitel pilastra, v jami so ležali fragmenti tegul ter imbreksov, nepoškodovana *tegula*, cel *imbrex*, okroterion v obliki krilate zmage, odlomek plošče iz apnenca s fragmentiranim napisom *fulgur* na obeh robovih, dva kapitela iz groha, del stebra, keramični črepi iz republikanskega obdobja, živalske kosti, Domicijanov in Maksencijev novec.

Mingazzini meni — verjetno pod Livijevim vplivom, ki piše, da je Jupitrov hram v Minturnah dvakrat (207. in 191. pred n. š.) strela zadela — in skladno s Persijevim sholiastom, da kaže *puteal* na dvojni udarec strele. Avtor oporeka, ker je jasno, da je zakopan zgolj material, ki ga je strela zadela. Tudi tak zakop so označevali s formulo *fulgur canditum*, za kar navaja tako literarne kot arheološke paralele. Arheološki razlogi, predvsem starost zakopanih ostankov, navajajo Johnsona k mnenju, da ne gre za strelin grob v zvezi z Livijevo omembo, ampak za nekega mlajšega.

Po enem robu ohranjene plošče piše [—]*gur*, po drugem *fulg*[—], kar je dopolnjeval Johnson v *[au]gur fulg[uralis]* — sacerdotalna funkcija, ki je doslej brez paralele. Avtor meni, da je vzdolž obeh robov stalo zgolj *fulgur*, za kar navaja primere. Mnenja je, da črke niso bile oblikovane v republikanskem obdobju, marveč v 1. stoletju n. š. V strelin grob, meni, so polagali zadete stvari in ruševine postopoma, kadar je kje udarilo.

ZUM VORLATEINISCHEN ALPHABET DER NORIKER

RUDOLF EGGER
Wien

Es handelt sich um zwei Inschriften in einem Alphabet, für das ich die Bezeichnung norisch vorgeschlagen habe, und zwar um den vollständig erhaltenen Namen einer Frau und den lückenhaften eines Mannes. Die Erstpublikation erfolgte im Bericht »Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1956 und 1957« S. 135 ff. Nr. 65 und 66 mit Abb. 110 und 111.[1] Die beiden Namen sind auf dem Boden eines Sigillatatellers von 30 cm Durchmesser eingeritzt, also auf einem grossen. Fünf Stücke des Bodens passten aneinander. Gefunden wurden sie im Schutt des Raumes Q, an der Westseite des Marktplatzes. Was mitgefunden wurde, gehört der spätaugusteischen Zeit an, in diese Zeit auch der Teller (Abb. 1). Der erste Leseversuch lautete, von rechts nach links siptu zevh (Frauenname) und kvio... beziehungsweise kaio... (der Männername). Indessen ist ein Dezennium vergangen, unser Vorrat an vorlateinischen Schritzeichen hat sich sowohl auf dem Magdalensberg vermehrt, als auch in der südlichen und westlichen Nachbarschaft Noricums ist eine Fülle von Material hinzugekommen. J. Whatmough's Tafel in Prae-Italic Dialects of Italy (PID) nach S. 502 hat eine schöne Ergänzung gefunden in der von G. B. Pellegrini und B. Forlati-Tamaro, Aspetti della civiltà paleoveneta.[2] Was im Bericht 1956 und 1957 zu den zwei Inschriften vorgebracht worden ist, muss korrigiert werden. Da es Graffiti sind, kommt uns auch die reiche Erfahrung zugute, welche die Kaufmannsnotizen uns gebracht haben — eine vorzügliche neue Quelle für lateinische Kursive. Mag der erste Leseversuch heute kindlich anmuten,[3] so soll der zweite Zeugnis ablegen vom allgemeinen Fortschritt seither und vom besonderen der beharrlichen Magdalensberg Forschung. Bei den Graffiti soll nicht vergessen sein, dass sie Besonderheiten haben dürfen, verschiedenes Mass von Übung aufweisen und jedenfalls etwas Gelegentliches sind. Einiges erklärt sich auch aus der glasharten Schreibfläche. Die Arbeit an einem Graffito verlangt Geduld, die Besonderheiten erschliessen sich nicht auf einem Schlag.

Die folgende kleine Untersuchung möge ihren Anfang haben mit dem vollständigen Frauennamen. Der Sigillatateller gehört nicht in die Vorge-

---

[1] Der Bericht ist ein Teil der Carinthia I Jg. 149, erschienen 1959.

[2] Paleoveneti di Vicenza 1963.

[3] Aber auch, was K. Pink mit Zustimmung P. Kretschmers bei der Legende eines Silberstückes aus dem Funde von Ribnjačka geboten hat, ist nicht viel besser; vgl. Bericht 1958 und 1959, Sasthieni = Sosthenis.

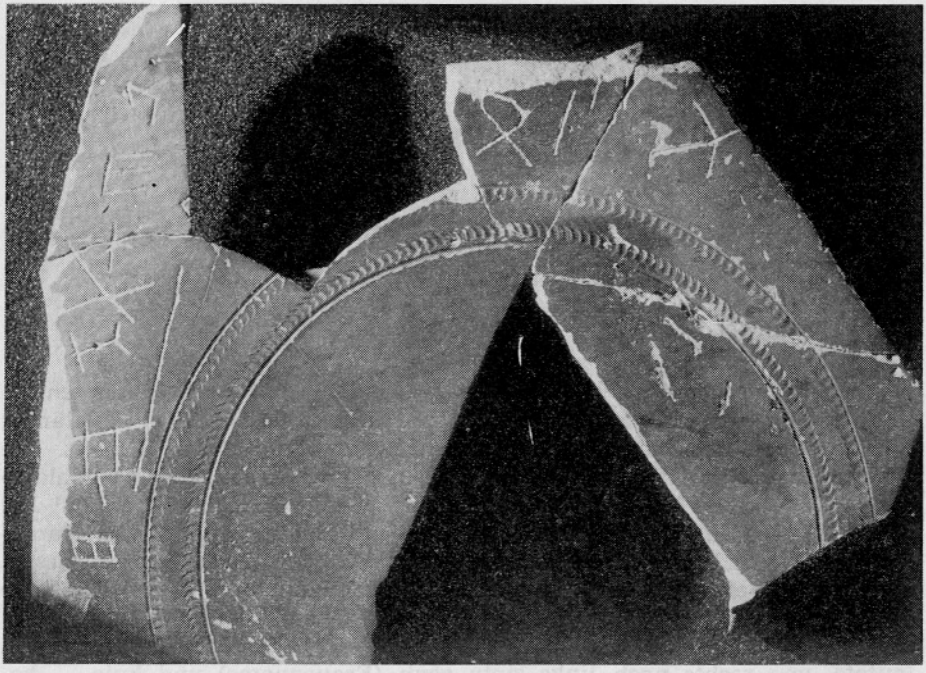

Abb. 1. Magdalensberg, Klagenfurt. Sigillatateller, Boden mit Inschriften. Photo und Zusammensetzung G. Khevenhüller

Sl. 1. Magdalenska gora (Štalenski vrh), Celovec. Sigilatni krožnik, dno z napisi. Sestavil in fotografiral G. Khevenhüller

schichte, sondern in eine hochentwickelte Geschichtsperiode, in die Anfänge des ersten nachchristlichen Jahrhunderts. Die Inschrift zählt zu den Spätzeugnissen vorlateinischer Schrift, die noch im selben Jahrhundert ausser Gebrauch kommt. Die überwiegende Mehrzahl derer, die auf Sigillata ihren Namen eingeritzt haben, taten dies in lateinischer Kursive, umso wertvoller ist ein Nachzügler aus dem Kreise der Einheimischen. Die Schrift verläuft von rechts nach links, die Buchstaben sind verschieden hoch, für sie sind ja keine Zeilen vorgezogen wie bei Inschriften auf Stein oder Metall. Etwas besonderes sind die »Füsschen« bei einzelnen Buchstaben, und auch das sei vermerkt, dass die Buchstaben nicht dem nahen Zierkreis folgen, sondern eine gerade Zeile bilden. Diese besteht aus acht Buchstaben, jeder davon bedarf einer kurzen Erläuterung.

1. Buchstabe. Gelesen 1956 als S griechischer Form, wie sie in der Zeit um Cristi Geburt üblich war, linksläufig]. Doch seitdem die Legende *Aρα Θ. Eγι* auf Silberstücken des Fundes von Ribnjačka bekannt geworden ist, wo ein Rho mit Fuss begegnet,[4] darf der Anfangsbuchstabe unseres Namens als P mit Fuss verstanden werden. Dieses P ohne Bogen sah ich auf einem einheimischen Schwarzhafnergefäss der Sammlung Conte Marcello

[4] Vgl. Anm. 3.

in Altino, nördlich Mestre, auch in der Liste von Pellegrini ist es mehrfach vorhanden.

2. Buchstabe. Gelesen als Ligatur I + Π, ist vielmehr ein um 90° nach rechts gedrehtes *E*. Pellegrini hat unter Bologna ein um 90° nach links gedrehtes; ein schräg gestelltes, nur um 45° gedrehtes, hat die Liste von Whatmough.

3. Buchstabe. Sicher T. Die senkrechte Hasta ist eine Verletzung.

4. Buchstabe, ist das V der lateinischen Kursive des Magdalensberges.[5]

5. Buchstabe, früher mit zwei Füsschen kopiert, doch ist das linke eine Verletzung. Konnte das Zeichen früher als das Z der italischen Alphabete angesehen werden, darf ich nunmehr den Buchstaben als linksläufiges S mit verlängerter oberer Hasta erklären; vgl. die Grundformen im rätischen Bereich PID unter Magrè.[6] Solange die untere Querhaste als geknicktes Füsschen angenommen wurde, bestand die Möglichkeit, dass ein I vorläge als als zweite Variante neben Z.

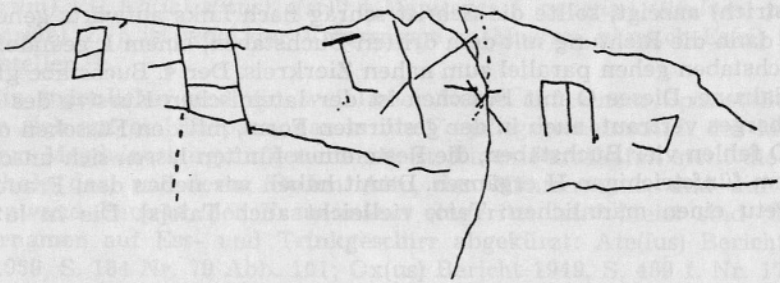

Abb. 2. Magdalensberg, Klagenfurt. Sigillatateller mit Inschrift der Frau
Sl. 2. Magdalenska gora (Štalenski vrh), Celovec. Sigilatni krožnik z imenom žene

6. Buchstabe. Auch dieser weist Eigentümlichkeiten auf, zunächst das bisher nicht beobachtete Füsschen unten, an Höhe gleicht er dem vorangehenden V. Wie bei diesem fehlt oben ein kleines Stück. Doch die Form ist klar, ein K mit parallel gerichteten Querhasten. Zu vergleichen sind die K in Whatmough's Liste unter Lepontic, East Italic und Gallic, desgleichen das Vorkommen in der lateinischen Kursive, etwa R. Cagnat, Cours d'épigraphie Latine,[4] S. 3 und 7. Auf festem Boden stehen wir beim letzten Buchstabenpaar.

7. Buchstabe. Er ist an das vorangehende K angesetzt. Die Verlängerung der Senkrechten nach unten ist nur eine scheinbare, in Wirklichkeit liegt ein Kratzer vor. Echt dagegen und zugehörig ist ein längeres Füsschen unten und von der oberen Schräghaste das noch sichtbare Ende. Kein Zweifel, wir haben es mit einem Digamma zu tun.

8. Buchstabe. Es ist das fünfstrichige H, ein Erbe des altetruskischen Mutteralphabetes, das in Este I und in den Alpen (Bozen, Lothen, Valcamo-

[5] Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Grosshandelsplatz. S. 39 Nr. 46. Bericht 1953, S. 71, Abb. 52 Nr. 14.

[6] Auch Journal of Roman Studies XI 1921, S. 243 ff.

nica) weiterlebt. Bekannt ist, dass durch vh der F-Laut ausgedrückt wurde.[7] Der vierte Buchstabe ist unterstrichen und anschliessend der fünfte und sechste auch. Vertritt dieser Strich den Schnörkel einer Unterschrift, wie ihn eine spätere Zeit endlos übte, oder zeigt er eine Kürzung an? Die lateinische Epigraphik kennt Kürzungsstriche über den Buchstaben, was ins Mittelalter übergeht. Das in Wien nächste Beispiel bietet der aus Siebenbürgen ins Stiegenhaus der Nationalbibliothek übertragene Altar CIL III 1081 $\overline{\text{I}} \cdot \overline{\text{O}} \cdot \overline{\text{M}}$ beginnend. Über die Lesung der Inschrift später, vorweggenommen sei ihr Anfang, der keltische Frauenname Petu, der in Flavia Solva nachzuweisen ist. CIL III 5370 *Masculus Deusi [f(ilius)] v(ivus) f(ecit) sibi et Pettun[i] Secundi [f(iliae)] an(norum) LX;* vgl. A. Holder, Altceltischer Sprachschatz II Sp. 981.

Auch beim zweiten Graffito setzt Korrektur und Fortschritt gleich beim ersten Buchstaben ein. Es schreibt eine andere Hand. Die zwei sich kreuzenden Hasten sollten gerade sein und gerieten krumm, aber die vier Teile der Hasten gehen richtig ineinander über, was ein K ausschliesst, wohl aber für ein T passt. Wie der 2. Buchstabe, ein A (und zwar eines mit schrägem Mittelstrich) anzeigt, sollte die Schrift schräg nach links aufwärts gehen, es wurde dann die Richtung mit dem dritten Buchstaben, einem I, geändert dh. die Buchstaben gehen parallel zum nahen Zierkreis. Der 4. Buchstabe gleicht der Odalrune. Dieses O mit Füsschen ist der lateinischen Kursive des Magdalensberges vertraut, auch in der gestürzten Form, mit den Füsschen oben.[8] Nach O fehlen vier Buchstaben, die Reste eines fünften lassen sich unschwer zu einem fünfstrichigen H ergänzen. Damit haben wir neben dem Frauennamen Petu einen männlichen: Taio, vielleicht auch Taio[s]. Die in lateini-

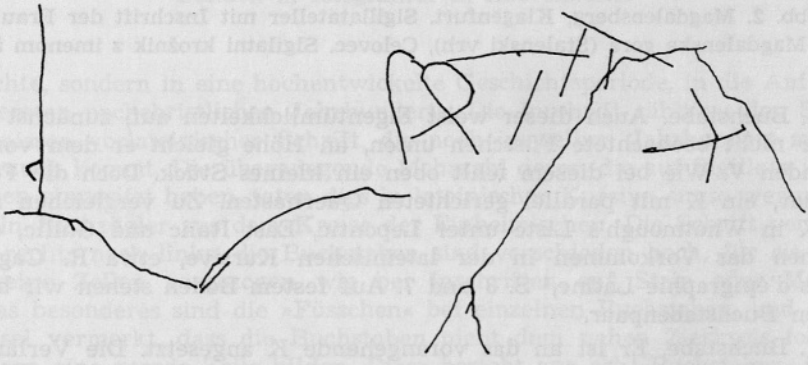

Abb. 3. Magdalensberg, Klagenfurt. Sigillatateller mit Inschrift des Mannes
Sl. 3. Magdalenska gora (Štalenski vrh), Celovec. Sigilatni krožnik z imenom moža

[7] Jüngst hat sich mit Digamma + H M. Lejeune in seiner Studie Les adaptations de l'alphabet étrusque aux langues d'Italie in der Revue des études Latines XXXV 1957 beschäftigt, S. 90 f. und Taf. C.

[8] Bericht 1954 und 1955, S. 153 Nr. 51. Die Stadt auf dem Magdalensberg S. 46 Taf. XVII—XVIII, Nr. 245. 249. 257. 276. 279. Bericht 1960 und 1961, S. 104 Abb. 56 Nr. 1—6. 9. Aus älterer Zeit ist die Bilinguis aus Pesaro anzuführen CIL XI 6362 und nach einer persönlichen Kontrolle der Stein vom Monte Pore PID II Nr. 346.

schem Alphabet geschriebene Entsprechung ist erhalten CIL V 4670 *L(ucius) Petronius Tai f(ilius)* und auch die zugehörige Femininform CIL V 6766 *Taiae Casticiae.*[9] Ob im Nominativ Taios das Schluss-S geschrieben war oder fehlte, kann nicht ausgemacht werden. Für abgestossenes -s gibt es in den Magdalensberginschriften Beispiele: auf einem Ringsteine (Karneol) lautet der Name des Graveurs Corpilo(s), entsprechend einem Corpil(l)us.[10] Auf einer Lampe ist der Benützername Oxsu geschrieben d. i. Oxsu(s).[11] Anzuführen ist aber auch der jüngst gefundene Grabstein aus Wieting im Görtschitztal.[12] An der Lesung des in der formvollendeten Art des 1. nachchristlichen Jahrhunderts geschriebenen Textes besteht kein Zweifel. *Saetubolo(s) | Diastulli f(ilius) | [e]t Talsae Bremi | [rig]is f(iliae) uxsori testa | [men]to fieri ius(s)it.* Von den zwei Möglichkeiten, dass der Steinmetz Z. 2 Ende ein sibi der Vorlage weggelassen hat oder dass Saetubolo Dativ ist und der Name des Testators fehlt,[13] ist unstreitig die erste vorzuziehen. Saetubolos ist ein seltener Keltenname, als Saetibolus begegnet er auf einer nicht ganz verlässlich abgeschriebenen Inschrift unter den Incerta Pannoniae inferioris CIL III 3695 *Saetibolus | an(norum) XIII et Qui | ntus an(norum) VII | h(ic) s(itus) e(st)*[14] *| Magissaes f. parens | t(itulum) p(osuit) m(emoriae).* Z. 5 ist wohl der Vatersname zu Magissa nämlich Es(si) f(ilius) herzustellen.[15]

Ein männlicher und ein weiblicher Name auf einem Speiseteller beziehen sich auf ein Ehepaar, das in die Verpflegsgemeinschaft des Marktes auf dem Magdalensberg aufgenommen ist. Einen Parallelfall stellt die Sigillataschale dar, auf deren Boden Atta, der Männername, und auf deren Aussenwand Pameta, der Frauenname eingeritzt ist.[16] Meist sind die Benützernamen auf Ess- und Trinkgeschirr abgekürzt: Ate(ius) Bericht 1958 und 1959, S. 184 Nr. 79 Abb. 101; Ox(us) Bericht 1949, S. 489 f. Nr. 17 Abb. 36, 4; Pam(eta) Bericht 1960 und 1961, S. 107 Nr. 10 und Abb. 59 usw. Auch die Besitzernamen auf Dreifussschallen, in einheimischem Alphabet geschrieben, werden abgekürzt, so Bericht 1960 und 1961, S. 100, Nr. 66 Abb. 53 ... ik( ). In unserem Falle liegen Vollnamen vor, wie sie auf Grabsteinen, in Vereinslisten, beim Militär im Brauch sind. Ein Beispiel für einen Soldaten Bericht 1954 und 1955, S. 154 Nr. 36 ... *Curen(us) (centuria) Magi.* Auf einen Vollnamen führt bei der Inschrift der Petu das Buchstabenpaar vh = f und beim Namen des Taios das h am Ende, dem analog ein Digamma vorausging. Also die beiden haben bereits »römisch« gedacht, was inmitten einer Latein sprechenden und schreibenden Kaufmannschaft und nach zwanzigjähriger Zugehörigkeit zum Reich kein Wunder ist. Der Frauen name ist zu lesen *Petu Sk( )f(ilia),* der Männername *Taio(s)... f(ilius).* In beiden Fällen ist der Vatersname gekürzt wie in römischem Brauch des

[9] Vgl. Holder II Sp. 176.

[10] Bericht 1960 und 1961, S. 59 Abb. 38 und S. 102 Nr. 80.

[11] Daselbst S. 101 Nr. 67 mit Kopie Abb. 53, 67.

[12] H. Vetters in der Festschrift für Gotbert Moro, Beigabe zu Carinthia I 1962, S. 35 ff. mit Photo und Umschrift.

[13] Beide von Vetters in Erwägung gezogen.

[14] Statt s(iti) s(unt).

[15] Vgl. Holder I Sp. 1474 f. Essibnus, Essius, Essus.

[16] Bericht 1952, S. 60 f. Nr. 20 mit Kopie auf Abb. 36. Über die Gemeinschaftsverpflegung vgl. Bericht 1956 und 1957, S. 139 f.

Vaters Praenomen im Namen des Sohnes, Sc(iti) etwa, oder wenn das unterstrichene V einmal für zweimal steht, Usc(i). Vollausgeschrieben ist in den Graffiti der Kaufleute *Adgonetus Vindunis filius*.[17]

Manchem mögen diese Ausführungen als zu lang oder auf unsicherer Basis noch als verfrüht erscheinen, aber er kann den Trost haben, dass mit dem Fortschreiten der Grabungen auf dem Magdalensberg für Spätere die Inschriften im norischen Alphabet viel weniger Probleme stellen werden

POVZETEK

K predlatinski abecedi Noričanov

Na dnu kasno-avgustejskega sigilatnega krožnika z Magdalenske gore pri Celovcu (Štalenskega vrha) sta dva kratka, delno poškodovana, vpraskana napisa. Črke, ki si sledijo z desne na levo, spadajo — kot noriška varianta — v skupino predlatinskih veneto-alpskih abeced, ki v avgustejskem obdobju nekako dokončno zamrejo. Avtor jih je prvič poskusil analizirati že v poročilu o izkopavanjih za leti 1956—1957 (str. 135 št. 65 in 66). Neenakomerno velike in neenotno oblikovane črke ponovno detajlno analizira, pri čemer upošteva pozneje odkrito primerjalno gradivo in pokaže, da gre za lastniški napis, prejkone moža in žene. Žensko ime se glasi *Petu Sk() f(ilia)*, moško pa *Taio(s)* [...] *f(ilius)*.

[17] Die Stadt auf dem Magdalensberg S. 38 Nr. 25.

ZU DER GESCHICHTE DER *PRAETENTURA ITALIAE ET ALPIUM* IM LAUFE DER MARKOMANNENKRIEGE

JENŐ FITZ

István Király Múzeum, Székesfehérvár

Eine der wichtigsten militärischen Reorganisationen während der Markomannenkriege war wohl die Errichtung der *praetentura Italiae et Alpium* im ersten, defensiven Abschnitt des Krieges. Seit der Zusammenfassung der Geschichte der Markomannenkriege von W. Zwikker[1] vor etwa 25 Jahren, haben zahlreiche neue Ermittlungen unsere bisherige Kenntnisse über die Verteidigung Italiens und der Alpenpässe wesentlich modifiziert. Nicht nur die Datierung der Errichtung des Schutz- und Verteidigungssystems konnte berichtigt werden, es konnten auch die Zusammenhänge zwischen der praetentura und jenen organisatorischen Massnahmen geklärt werden, die zum Schutz der angrenzenden Gebiete gleichzeitig oder zu einem späteren Zeitpunkt getroffen worden waren. Diesmal sollen zwei überaus kritische Fragen besprochen werden, und zwar der Sonderauftrag des L. Vitrasius Flamininus, der — der Ansicht W. Zwikkers und einiger Forscher gemäss — gleichzeitig mit der praetentura mit der Verteidigung von Italia Transpadana, Dalmatien und Moesia superior beauftragt worden war zweitens mit der Reorganisation von Noricum und Raetien zu Provinzen mit je einer Legion.

DIE ERRICHTUNG DER PRAETENTURA ITALIAE ET ALPIUM

Im allgemeinen ist die Forschung einhellig der Ansicht, dass die *praetentura Italiae et Alpium* nach dem grossen Angriff auf Aquileia eingerichtet worden ist. Es unterliegt keinem Zweifel, dass die vordringlichste Aufgabe des sich in der Defensive befindlichen Imperiums nach der waghalsigen Überrumpelung der Barbaren der Ausbau eines entsprechenden Verteidigungssystems war, um ähnlichen Einfällen vorbeugen zu können. Andererseits kann mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen werden, dass nach der Befestigung aller nach Italien führenden Strassen der Einfall der Markomannen und Quaden auf halbem Wege ins Stocken geraten wäre. Obwohl die Forscher über die Aufeinanderfolge von Einfall und Praetentur einig sind, konnte darüber, wann die Alpenpässe befestigt worden sind, nicht einmal ein annähernd einheitlicher Zeitpunkt ermittelt werden. Die beiden extremsten Auffassungen der neuesten Literatur vertreten A.

[1] W. Zwikker, Studien zur Markussäule I. Amsterdam, 1941.

Degrassi mit seiner Datierung auf das Jahr 168[2] und E. Swoboda, der die Organisierung der Verteidigung in die Jahre 171/72 setzt.[3]

In den vergangenen Jahren war es uns gelungen zwei strittige Fragen der praetentura gewissermassen zu klären: nämlich den Zeitpunkt des Angriffs der Barbaren und welcher Art die Verteidigungsanlagen gewesen waren.[4]

Der vielumstrittene Zeitpunkt des Germanensturmes, als die Markomannen und Quaden bis Aquileia und Opitergium vordrangen, kann auf Grund aller Angaben auf die Monate Mai—Juli des Jahres 169 festgelegt werden. Ungeachtet der Erfolge des kaiserlichen Feldzugs im Jahre 168, des Rückzugs der die Provinz verheerenden Barbaren und der Friedensbestrebungen,[5] bereitete Marcus Aurelius — nach Aquileia zurückgekehrt — die Fortsetzung des Kampfes vor. Die in Aquileia ausgebrochene Pest und der Tod des Lucius Verus verhinderten ihn, sein Vorhaben durchzuführen. In der ersten Hälfte von 169 konnte er der Epidemie wegen nicht einmal an die Front zurückkehren, konnte Rom der Bestattungszeremonien des Mitkaisers und der Übernahme seines Erbes wegen nicht verlassen. Die Markomannen und Quaden wussten diese für sie denkbar günstigste einmalige Lage zu nutzen.[6] Gegen die Barbaren wurden Abteilungen der illyrischen Armee, unter der Führung des Ti. Claudius Pompeianus, der Pannonia inferior im Range eines konsularischen Statthalters verwaltete, herangeführt. Pompeianus gelang es, den Rückzug der eingedrungenen Germanen zu erzwingen und Italien zu befreien. Marcus Aurelius ernannte ihn dann, nach seiner Heirat im Sommer-Herbst 169 mit Lucilla Augusta, zum Oberfeldherrn des folgenden Feldzugs.

Die Verteidigungsmassnahmen, die zum Schutze Italiens getroffen wurden, sind in der Historia Augusta in Zusammenhang mit der Schilderung des Feldzugs des Jahres 168 folgenderweise erwähnt: *denique transcensis Alpibus longius processerunt composueruntque omnia, quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertinebant.*[7] A. Degrassi meint, dass Emona bereits vor 170 von Pannonia superior getrennt und Italien angeschlossen wurde,[8] wahrscheinlich zur Zeit der Errichtung der praetentura, die die Verteidigung Italiens reorganisierte. Von der Nordostgrenze Italiens sind uns drei Inschriften bekannt, die sich auf militärische Ereignisse beziehen. Die aus Hoischbügel im südlichen Noricum stammende Inschrift[9] wird durch die beiden von ihr erwähnten Konsuln auf 168 datiert; weil aber nur e i n Augustus erwähnt wird, ist es denkbar, dass der Stein kurz nach dem Tod des L. Verus errichtet wurde. Die Ergänzung der Inschrift datiert den

[2] A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Diss. Bernenses I/6 1954, S. 116.

[3] E. Swoboda, Carnuntum.[4] Graz-Köln, 1964, S. 251 f.

[4] Historia XV, 1966, S. 336 f.

[5] SHA vita Marci, 14, 3.

[6] J. Dobiáš, Dějiny Československého územi pred vystoupenim Slovanů. Praha, 1964, S. 235.

[7] SHA vita Marci, 14, 6.

[8] A. Degrassi, o. c. S. 123; B. Saria datierte die Einverleibung Emonas in der jüngeren Literatur auf eine spätere Zeit. Historia I, 1950, S. 453.

[9] R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Wien, 1916, S. 98.

in Atrans gefundenen, stark beschädigten Stein[10] gleichfalls auf das Jahr 168. Obwohl diese Inschriften nicht als vollwertige Beweise gelten können, sprechen sie dafür, dass die Befestigung der nördlichen Grenzgebiete Italiens wahrscheinlich an der Wende von 168 auf 169 begonnen hat und bestätigen die sich darauf beziehende Aussage der Historia Augusta.

Auf der aus Thibilis in Numidia Cirtensis stammenden Inschrift des Q. Antistius Adventus Postumius Aquilinus ist die Praetentur folgendermassen erwähnt: *leg. Aug. at prae[t]enturam Italiae et Alpium expeditione Germanica.*[11] Q. Antistius Adventus übernahm um 163 nach der Leitung der *legio VI Ferrata* die Führung der in den Partherkrieg abkommandierten *legio II adiutrix.* (In ihrer Heimatprovinz war die in Aquincum stationierte Legion dem Statthalter von Pannonia inferior unterstellt: für die Dauer eines Feldzugs aber übernahm ein Legionslegat das Kommando.) Es ist ohne weiteres denkbar, dass dieses Mandat bis zum Ende des Krieges, d. h. bis zur Heimkehr der Legion in ihre ursprüngliche Garnision, d. h. bis 166 gültig war. Wenn P. Iulius Geminius Marcianus nach der Statthalterschaft in Arabien um 167 mit dem Consulat betraut wurde,[12] so konnte Q. Antistius Adventus die Verwaltung Arabiens schwerlich vor 166 übernommen haben. Die nächsten Etappen seiner Karriere lassen weder eine besonders rasche Beförderung noch etwaige Sonderaufträge erkennen, daher scheint es unwahrscheinlich, dass seine Statthalterschaft in Arabien eine wesentlich kürzere Zeit als 2—3 Jahre — wie üblich — gedauert hätte, d. h. zumindest bis 167/68. Demzufolge kann er sein Consulat schwerlich vor 168 angetreten haben. In der Folge war er dann — möglicherweise seit Beginn des Jahres 169 — *curator operum publicorum:* Die Verteidigung der Alpenpässe erhielt er — als Sonderkommando — in der zweiten Hälfte des Jahres 169.

Die Befestigung Aquileias,[13] den Bau der Stadtmauer von Aguntum,[14] das frühestens 171 gebaute Lager der *legio II Italica* von Ločica (Lotschitz),[15] ferner die Befestigung Salonas hatte die Forschung mit der Errichtung der praetentura Italiae in Verbindung gebracht.[16] Aber einzig und allein die Ummauerung von Salona kann sicher datiert werden: Die XXIV. tribunicia potestas des Marcus Aurelius datiert die drei Inschriften auf 170.

Der bereits erwähnte Hinweis der Historia Augusta auf die Verstärkung des italienischen Grenzschutzes um 168/69, die epigraphischen Belege vom Ende des Jahres 168 von den Grenzstationen und Bergübergängen, die Befestigung Salonas im Jahre 170 und das Erscheinen der *legiones II* und *III Italicae,* schliesslich auch der, wahrscheinlich auf eine spätere Zeit, datierbare Bau des Lotschitzer Lagers sprechen dafür, dass die Sicherung der nach Italien führenden Strassen nicht auf einmal bewältigt werden konnte, sondern mehrere Jahre lang andauerte. Gleichzeitig bedeutet dies aber auch, dass der Einfall der Markomannen und Quaden nicht unbedingt vor die

[10] J. Šašel, Živa Antika IV, 1954. S. 200; Ann. Ép. 1958: 247; A. Šašel, J. Šašel, Situla V, 1963, S. 130, No. 382.
[11] Ann. Ép. 1893: 88 = D. 8977.
[12] H.-G. Pflaum, BJ CLXIII, 1963, S. 226.
[13] G. Brusin, Gli scavi di Aquileia, 1934, S. 64.
[14] E. Swoboda, JÖAI XXIX, 1935, S. 49 ff.
[15] E. Swoboda, Carnuntum[4]. Graz-Köln 1964, S. 251 f.
[16] CIL III, 1980 = D. 2287; CIL III, 1979 = D. 2616; CIL III, 6374 = 8655 = D. 2627.

früheste Bauperiode datiert werden muss. Während ihres kurzen Aufenthaltes in Pannonien im Winter 168/69 konnten die beiden Kaiser die Verteidigung keinesfalls in dem Masse ausbauen, dass die Wehranlagen bereits zu Beginn des folgenden Jahres das Vordringen der Germanen hätten aufhalten können. Wenn Q. Antistius Adventus sein Amt als Legat im Rang eines gewesenen Konsuls bei der *praetentura Italiae et Alpium* vor der Mitte des Jahres 169 noch angetreten hatte, so bedeutete dies, dass nach den bereits früher in kleinerem Ausmass angelaufenen Verteidigungsarbeiten die eingentliche Organisation des Grenzschutzes erst damals begann.

DER SONDERAUFTRAG DES L. VITRASIUS FLAMININUS

In den vergangenen Jahrzehnten waren über die Datierung des Sonderauftrags von L. Vitrasius Flamininus zwei verschiedene Ansichten aufgekommen. Die erste gründete sich auf das Militärdiplom CIL XVI 69, demnach Flamininus am 17. Juli 122 *consul suffectus* war.[17] W. Zwikker aber datiert den Sonderauftrag des L. Vitrasius Flamininus auf die Zeit der Markomannenkriege, d. h. auf das Jahr 172, auf das er auch die Reorganisation der *praetentura Italiae et Alpium* datiert hatte.[18] Er vertritt die Ansicht, dass Flamininus den Sonderauftrag, der dem des Q. Antistius Adventus ähnlich war, mit diesem um die gleiche Zeit erhielt, der Oberitalien, Dalmatien und Moesia superior unter sein Kommando stellte, zum Schutz Italiens und der hinter dem Kampfgelände gelegenen Gebiete. R. Syme bestritt mit Recht die Richtigkeit dieser Behauptung, dass nämlich die Verteidigung eines derart grossen Gebietes, das von den Westalpen bis weit in die Balkanhalbinsel reichte, in den Händen eines einzigen Mannes gelegen wäre.[19] Wahrscheinlich wäre ein derartiges Kommando im schwierigsten Abschnitt der Markomannenkriege vollkommen unwirksam und erfolglos gewesen. Seit 169 lag in Moesia superior nur eine Legion *(legio VII Claudia),* dementsprechend wurde die Provinz von prätorischen Statthaltern verwaltet.[20] In Dalmatien stand seit etwa einem Jahrhundert keine Legion.[21] Die durch die Kriegsgeschehnisse dort notwendig gewordene Bauwerke wurden von Einheiten errichtet, die von anderswo abgezogen wurden. Die für die Verteidigung Italiens bestimmten Legionen II und III Italica unterstanden in diesem Zeitabschnitt offenbar der *praetentura Italiae et Alpium.* Q. Antistius Adventus, der Legat der praetentura, stand im Rang eines *consularis,* befehligte somit zwei Legionen. Die von W. Zwikker vorausgesetzte hintere Vertedingungslinie hätte schon wegen ihrer unverhältnis-

[17] P. Lambrechts, La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode 117—192. Antwerpen-Paris-s'Gravenhage, 1936, No. 139.; A. Stein, Die Legaten von Moesien, Diss. Pannonicae, I/11, 1940, S. 41.; R. Syme, Gnomon XXXI, 1959, S. 513 f.; A. R. Birley, Acta Ant. Philippopolitana 1962, S. 111.; R. Syme, Revue des Études Anciennes LXVII, 1965, S. 343.

[18] W. Zwikker, o. c., S. 163, 229.; J. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian. Wien, 1958, S. 63, No. 20.; B. E. Thomasson, Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus. Lund, 1960, II, S. 86 f.; G. Radke, RE, IX A 1961, S. 416 ff.

[19] R. Syme, Gnomon XXXI, 1959, S. 513 f.

[20] Epigrafica XXVIII, 1966, S. 78 f.

[21] Cf. Anm. 16.

mässigen, daher unübersichtlichen Länge nicht dem Zweck entsprechen können, ausserdem fehlte es auch an den nötigen militärischen Kräften, um das überaus grosse Gebiet mit Erfolg verteidigen zu können. Nach diesen von R. Syme[22] und A. R. Birley[23] dargetanen Gegenargumenten besteht kein Grund mehr, um den Sonderauftrag des L. Vitrasius Flamininus auf die Zeit der Markomannenkriege zu datieren.[24]

Solange neues Beweismaterial die Rolle und die Aufträge des Flamininus nicht einhellig klärt, hält R. Syme die Personengleichheit des Flamininus mit dem *suffectus* des Jahres 122 für wahrscheinlich.[25] Diese Datierung lässt uns aber über die beiden Sonderaufträge des Flamininus im unklaren: *leg. [p]r. pr. Italiae Transpadanae* und *(leg.) exercitus provinciae Dalmatie.* Im Zeitraum zwischen 122 und 137/38[26] wird keine der beiden Sondervollmachten erwähnt. Während dieses anderthalb Jahrzehntes ist uns aber auch kein Geschehnis bekannt, das eine derartige Sonderbevollmächtigung erfordert hätte.

Bei der Feststellung der Amtszeit des L. Vitrasius Flamininus muss die Auslegung der beiden Sondervollmachten, nicht aber das Konsulat von 122 — das sich nur möglicherweise auf ihn beziehen könnte — ausschlaggebend sein. Aus diesem Grunde müssen wir der nur einmal vorkommenden Bezeichnung: *leg. Aug. p. p. region. Transpadanae* in der Inschrift des C. Iulis Proculus[27] grosse Wichtigkeit beimessen. Proculus verwaltete Oberitalien vor seinem Konsulat im Jahre 109, spätestens in den Jahren 106—108, möglicherweise sogar schon seit 105, d. h., bereits seit dem zweiten dazischen Krieg. Italia Transpadana wurde also im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts — wahrscheinlich als militärisches Aufmarschgebiet — von einem Legaten verwaltet. Da uns aber eine ähnliche Organisation in einem anderen Zeitraum nicht bekannt ist, liegt es nahe, die analoge Sondervollmacht des Flamininus auf dieselbe Zeit zu datieren.[28] Dies würde mit den Folgerungen übereinstimmen, die sich aus der aufeinanderfolgenden Verwaltung von Dalmatien und Moesien ableiten lassen. Die Statthalter der beiden moesischen und der beiden germanischen Provinzen verwalteten im Zuge ihrer weiteren Laufbahn — dem hadrianischen Beförderungssystem gemäss — Britannien, Hispanien oder Syrien.[29] Keiner der Senatoren, die diesem bezeichnend militärischen Karriere-Typus gemäss befördert wurden, hatten das militärisch bedeutungslose Dalmatien verwaltet. Sogar im 3. Jahrhundert, als das festgelegte Beförderungssystem nicht mehr streng eingehalten wurde, findet sich kein Beispielsfall hierfür. Demgegenüber aber hatten L. Funisulanus Vettonianus,[30] Q. Pomponius Rufus[31] und C. Cilnius

[22] R. Syme, Gnomon XXXI, 1959, S. 513 f.
[23] A. R. Birley, o. c.
[24] So: G. Radke, o. c. S. 416 ff.
[25] R. Syme, Revue des Études Anciennes LXVII, 1965, S. 343.
[26] Ibid.
[27] CIL X, 6658 = D. 1040.
[28] M. Stech, Senatores romani qui fuerint inde a Vespasiano usque ad Traiani exitum. Klio Beiheft X 1912, No. 1539.
[29] Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior. Weimar, 1966, S. 55 ff.
[30] CIL III, 4013; Ann. Ép. 1946: 205.
[31] CIL VIII, 13; Ann. Ép. 1948: 3.

Proculus[32] an der Wende des 1—2. Jahrhunderts der folgerichtigen Ordnung gemäss nach ihrem Konsulat Dalmatien und eine der beiden moesischen Provinzen verwaltet und wurden dann Prokonsulen in Afrika. Die Gleichartigkeit der Beförderung lässt zweifellos erkennen, dass auch L. Vitrasius Flamininus dieser Gruppe der drei genannten Senatoren zugeordnet werden kann. Die Ernennung zum *(leg.) exercitus provinciae Dalmatiae* — entweder in Zusammenhang mit der Statthalterschaft von Moesia superior oder als selbständiges Amt — wäre nur in der Zeit des ersten oder zweiten dazischen Krieges begründet gewesen, als nämlich Dalmatien als Aufmarschgebiet der römischen Truppen vorübergehend militärisch wichtig war. Die Art der transpadanischen Statthalterschaft, der dalmatinisch-moesische Karriere-Typus, der der moesischen Beförderungsordnung voranging, der dalmatinische Sonderauftrag, der mit den dazischen Kriegen in Zusammenhang gebracht werden kann, lassen darauf folgern, dass L. Vitrasius Flamininus Dalmatien, Moesia superior und Italia Transpadana in den ersten Jahren des 2. Jahrhunderts verwaltet hatte.

DIE REORGANISIERUNG RÄTIENS

Die Reorganisation der Provinz Rätien von einer prokuratorischen Provinz ohne Legion zu einer prätorischen Provinz mit einer Legion datierte W. Zwikker auf die Zeit um 171/72.[33] Als Grundlage dazu diente ihm die Laufbahn des Sex. Baius Pudens, der um 167 Mauretania Caesariensis verwaltete,[34] darauf Mauretania Tingitana, nicht vor 170 Rätien und um 172 Noricum.[35] Weil aber der gewesene Konsul [Caerellius Priscus] um 172 als Legat die Verwaltung der Provinz übernahm, erfolgte die Rangerhöhung der Provinz bei seinem Amtsantritt, d. h. nach dem Sieg im Jahre 171,[36] als der defensive Abschnitt des Krieges bereits abgeschlossen war und das Imperium seine Provinzen der neuen Lage und den Erfordernissen der Kriegsführung gemäss reorganisierte. Obwohl diese Datierung der Reorganisation der Provinz auf Grund der Umstände möglich, ja sogar wahrscheinlich sein könnte, wird sie weder durch Daten, noch durch die Analyse der historischen Ereignisse bestätigt. A. Domaszewski und seine Gefolgsmänner[37] hatten die Laufbahn des Sex. Baius Pudens irrtümlich gedeutet: er hatte nämlich die aufgezählten Provinzen in der umgekehrten Reihenfolge verwaltet: in den Jahren 161—163 Noricum, um 165 Rätien, 167—169 Mauretania Caesariensis.[33] Trotz der Berichtigung der Chronologie des Lebenslaufes von Sex. Baius Pudens ist die Frage — wie lange Rätien von Prokuratoren aus dem Ritterstand verwaltet wurde — noch offen.

[32] CIL XI, 1833; Ann. Ep. 1926: 123.

[33] W. Zwikker, o. c. S. 184 f.

[34] CIL VIII, 20834 = D. 6885; CIL VIII, 20835.

[35] W. Zwikker, o. c. S. 183 f.

[36] Mark Aurel bekam die VI. imperatorische Akklamation in diesem Jahre.

[37] A. v. Domaszewski, Die Rangordnung des römischen Heeres. BH CVII 1908 S. 227.; E. Ritterling, E. Groag. E. Stein, Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat. Wien, 1932, S. 105.; A. Stein, Der römische Ritterstand. München, 1927, S. 372.; W. Zwikker, o. c., S. 184.; K. Kraft, Germania XXX, 1952, S. 347.

[38] H.-G. Pflaum, Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. Paris, 1960-61, S. 422 ff. No. 173.

Die Korrektur, die wir bei der Laufbahn von [Caerellius Priscus] vornehmen müssen, ist geringfügig: er hatte nämlich zwischen seiner Statthalterschaft in Moesia superior (prätorische Provinz mit einer Legion) und in Germania superior (konsularische Provinz mit zwei Legionen) auch Rätien verwaltet.[39] Moesia superior hatte er vor 170 nicht übernehmen können: vermutlich war er M. Claudius Frontos Nachfolger, der als Statthalter der vereinigten Provinzen Dazien und Moesia superior in jenem Jahr im Kampf gegen die Barbaren den Heldentod starb.[40] Andererseits P. Helvius Pertinax, der um die Mitte von 173 die Statthalterschaft in Moesia superior antrat, war annehmbar Priscus unmittelbarer Nachfolger. [Caerellius Priscus] hatte wahrscheinlich etwas später als W. Zwikker voraussetzt[41] — frühestens aber in der zweiten Hälfte von 173 — die Verwaltung Rätiens übernommen — gesetzt den Fall, dass er sich während seines Konsulats nicht in Rom aufhielt. Doch kann auch die Möglichkeit nicht von der Hand gewiesen werden, dass er erst zu Beginn 174 sein Amt in Rätien antrat.

Diese Modifizierung der Laufbahn des [Caerellius Priscus] bedeutet aber keinesfalls gleichzeitig auch die Datierung der reorganisierten Provinz Rätien zu einer prätorischen Provinz mit einer Legion auf die zweite Hälfte von 173, oder gegebenenfalls auf das beginnende 174 Jahr. Diese Möglichkeit müssen wir wegen dem Sonderauftrag des [Caerelius Priscus] entschieden ablehnen: der die Statthalterschaft Rätiens antretende Senator befehligte nämlich als gewesener Konsul zwei Legionen. Dies ist die Ursache, weswegen wir [Caerellius Priscus] nicht in die Reihe der prätorischen Statthalter einordnen können. Seine Berufung auf diesen Posten müssen wir für ein — durch die kriegerischen Verhältnisse bedingtes — Sonderkommando halten.

Das rätische Mandat des [Caerellius Priscus] scheint etwas ebenso Aussergewöhnliches und Einmaliges gewesen zu sein, wie die Berufung des Q. Antistius Adventus an die Spitze der *praetentura Italiae et Alpium*.[42] Ja, noch mehr: wir sind sogar der Meinung, dass wir — vielleicht nicht zu Unrecht — zwischen den beiden Bevollmächtigungen nicht nur eine gewisse Ähnlichkeit, sondern sogar einen organischen Zusammenhang für möglich halten. Der Anlass dieser Verknüpfung ist das Erscheinen der beiden Legionen in Rätien unter der Führung des [Caerellius Priscus] zu einer Zeit, als sich der Schwerpunkt der offensiven Kriegsführung bereits auf den pannonischen Limesabschnitt, auf die Front der Markomannen—Quaden—Sarmaten verlegt hatte. Der offensichtliche Widerspruch könnte nur mit der Überprüfung des späteren Schicksals der *praetentura Italiae et Alpium* und der Berichtigung etwaiger Fehler gelöst werden. Darin hat A. Degrassi zweifelsohne Recht, dass mit der Änderung der strategischen Lage die Aufrechterhaltung der *praetentura Italiae et Alpium* in ihrer ursprünglichen Form nicht mehr notwendig war.[43] Der Auffassung aber, dass das zum Schutz Italiens und der Alpenpässe aufgestellte Kommando nach 171, d. h.

[39] CIL XIII, 6806.
[40] A. R. Birley, o. c. S. 112.
[41] W. Zwikker, o. c. S. 184 f.
[42] Ann. Ép. 1893: 88 = D. 8977.
[43] A. Degrassi, o. c. S 122 f.

nach Beendigung des Defensivkrieges zu bestehen aufgehört hätte, können wir nicht zustimmen. Leiter dieses Wehrkommandos war Q. Antistius Adventus als *consularis*, d. h., dass ihm mindestens zwei Legionen unterstellt waren. Diese Legionen — wahrscheinlich die *legio II* und *III Italica*[44] — sind die beiden Legionen, die in den 170er Jahren in Ločica (Lotschitz),[45] bzw. in Eining-Unterfeld[46] nachweisbar sind und nach der endgültigen Reorganisierung der Streitmacht Noricums, bzw. Rätiens zugeteilt wurden. Aus der Berufung des im Rang eines gewesenen Konsuls stehenden [Caerellius Priscus] ist mit Recht zu schliessen, dass die Legionen während seiner Amtszeit noch unter einem gemeinsamen höheren Kommando standen. Somit können wir [Caerellius Priscus] für den Nachfolger des Q. Antistius Adventus halten, mit einer, der veränderten militärischen Lage gemäss modifizierten Bevollmächtigung. Nach 171 bedurfte es keiner, für den Schutz Italiens reservierter Legionen mehr: die Verteidigungslinie war auf die Nordseite der Alpen verlegt worden. Es ist denkbar, dass die Umgruppierung noch unter dem Kommando von Q. Antistius Adventus unternommen wurde, noch — wie wir es bereits dargetan hatten — [Caerellius Priscus] vor Mitte des Jahres 173 die Führung der norisch-rätischen Truppen nicht übernommen haben konnte. Möglicherweise war aber zwischen den beiden Feldherren noch ein unbekannter dritter — etwa zwischen 171—173 — tätig gewesen. Die Reorganisierung Noricums und Rätiens zu prätorischen Provinzen konnte erst nachdem die Bevollmächtigung des [Caerellius Priscus] abgelaufen war, stattgefunden haben: mit grösster Wahrscheinlichkeit könnte die Zeit um 175 in Frage kommen, als der Markomannenkrieg mit einem Friedensvertrag beendet wurde.

POVZETEK

K zgodovini pretenture Italiae et Alpium za markomanskih vojn

Praetentura Italiae et Alpium je bila osnovana po odhodu Marka Avrelija in Lucija Vera na vojno v drugi polovici leta 168 ter v času njunega bivanja v Panoniji. Organizacijo in izgradnjo dobro zasnovane obrambe so sprožili Markomani in Kvadi, ki so vdrli v Italijo, oblegali Akvilejo in uničili *Opitergium*. Takoj ko so bili okoli sredine leta 169 barbari zavrnjeni, je bila obramba Italije zaupana Q. Antistiju Adventu, ki sta mu bili podrejeni dve legiji. Do leta 171 je obsegalo njegovo poveljstvo obrambo severne Italije in alpskih prehodov. Hkrati je prejel poznejši vladar *P. Helvius Pertinax* nalogo, očistiti Retijo z armado,

[44] *Legio II Italica:* E. Ritterling, RE XII 1925, S. 1301, 1468 f.; *Legio III Italica:* A. Domaszewski, Neue Heidelb. Jb. V, 1895, S. 115, Anm. 2.; E. Ritterling, o. c. 1533; CIL V, 5032, 5036.

[45] F. Lorger JÖAI XIX/XX, 1919, Bb. S. 125.; E. Swoboda, Carnuntum.[4] Graz-Köln, 1964, S. 251.

[46] H.-J. Kellner, BVBl XXX, 1965, S. 163.

[47] SHA vita Pert., 2, 477; Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae IX, 1961, S. 165 ff.; Historia XV, 1966, S. 344.

[48] H.-G. Pflaum, Libyca III, 1955, S. 123 ff.

[49] CIL VI, 31856 = D. 1327.

[50] CIL XIV, 289* = VI, 31871.

ki so jo sestavljale: *legio I adiutrix* (op. 47) in druge panonske edinice (48), retijske (49), verjetno tudi noriške garnizije ter ena veksilacija iz Italije (50). Po zaključku defenzivne vojne, to je od leta 171 dalje, se je kompetenca pretenture polagoma razširila tudi na področja severno od Alp. Ko je okoli sredine leta 173 prevzel obrambo tega frontnega odseka kot izredno nalogo *[Caerellius Priscus]*, je bil že konsularni namestnik v Retiji. Ko pa se je leta 175 doba njegove izredne naloge iztekla, vzdrževanje te službe ni bilo več potrebno. Obe legiji nekdanje pretenture sta ostali še dalje na mestu in bili od tega časa dalje podrejeni vsakokratnemu namestniku poslej pretorskih provinc Retije in Norika.

DIE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN ARRABONA UND DEM SÜDÖSTLICHEN ALPENGEBIET

DÉNES GABLER
Xántus János Múzeum, Győr

Im Lapidarium des Győrer Xántus János Muzeums befindet sich eine ziemlich seltene Grabstele, welche hinsichtlich ihres Darstellungsthemas und der künstlerischen Ausarbeitung die übrigen Werke überragt. Ihre Reliefe machen nebst den speziellen, stellenweise plumpen, rauhen Darstellungen der im Donaugebiet befindlichen Steinmetzwerkstätte schon auf den ersten Blick einen fremden Eindruck, gebunden an eine charakteristische Militärkunst. Der Grabstein ist in Bácsa, in Luftlinie nördlich von Arrabona 5 km weit am Donauufer zum Vorschein gekommen.[1]

Auf dem Grabstein ist ein im Tympanon sitzender, rechtsschauender Panther sichtbar, welcher in ein umgeworfenes, mit Früchten gefülltes Geschirr greift. In den Seitendreiecken sind ringelnde, sich bewegende Seegreife dargestellt. Unter dem Tympanon ist ein Tierfries angelegt. Die Szene weist in beiden Hälften dem Stelerand hin. Die untere und obere Frieskante erhebt sich auch plastisch. Die inschriftliche Fläche ist mit zwei spiralartig verzierten Halbpfeilern eingefasst (Abb. 1).

Die Inschrift können wir wie folgt lesen:

D(is) Manibus | Aur(elio) Saturnioni | libr(ario) eq(uiti) alae | cont(ariorum) stip(enditorum) XV | an(norum) XXXV domo | Sisciae Luc(ius) | [Vi]ndex libr(arius) | [alde e]iusdem | [facienum curavit?] |

Der Inschrift gemäss liess Lucius Vindex, ein Soldat der ala Contariorum, den Grabstein seinem Kameraden, Aurelius Saturnio, einem aus Siscia stammenden Reitersoldaten errichten, welcher 15 Jahre diente, 35 Jahre lebte. Der Verstorbene, wie auch der Besteller des Grabsteines, war librarius. Der Buchhalter nahm in dem Heer einen speziellen Platz ein, seine Stelle war beinahe eine Charge.[2] Vegetius benennt ihn: *ab eo, quod in libros referunt rationes ad milites pertinentes.*[3] Laut der epigraphischen Angaben wurden in den Donauprovinzen, welcher militärische Rolle ausserordentlich bedeutend war, die meisten militär-librarii angestellt. In Pannonien im Heere dienender Buchhalter wird nur natürlich in den Inschriften längs

[1] Ihre Inschrift wurde unter CIL III No. 13441 publiziert. Sonstige Literatur siehe noch Kubitschek-Frankfurter, Arch. ep. Mittheil. 16 p 27.; J. Hampel, Arch. Ert. 1907 312; A. Schober, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien (Wien 1923). No. 69; E. Lovas, Győri Szemle 1938 142.

[2] Bilabel, PWRE XIII (Stuttgart 1927) 138.

[3] Vegetius, Epitoma rei militaris II. 7.

des Limes erwähnt. Die 6 Denkmäler können samt dem Bácsaer an die Wende des dritten Jahrhunderts datiert werden, in jene Zeit, als die Bedeutung des pannonischen Heeres sich vergrösserte.[4]

Einen der wichtigsten Anhaltspunkte zur Datierung bildet die Bezeichnung der Truppe. Die ala I Ulpia Contariorum c. R. bildete während des 2. Jahrhunderts die Garnison von Arrabona.[6] Diese Einheit wurde unter Traianus errichtet, wahrscheinlich vor 108. Die Mannschaft hat man aus Pannonien geworben, wie es auch dieser Stein beweist. Auf Grund des Aurelius nomen gentile kann angenommen werden, dass die Stele Ende des 2. Jh-s, anfangs des 3 Jh-s hergestellt wurde. Diese Stele wurde aus weissem Marmor gefertigt, ein Material, das die Steinmetzen in Noricum von früh annützen, zur gleichen Zeit in Pannonien nur in jenen Gegenden, welche Noricum nahe lagen, also in Poetovio, Savaria und Scarbantia.

Abb. 1. Bácsa. Grabstein des Aurelius Saturnius
Sl. 1. Bácsa. Nagrobnik Avrelija Saturnija

Ein genaues Ebenbild der Reliefs der Stele ist uns nicht bekannt. In Anbetracht der Konstruktion, der Ausarbeitung und Themen könnte dies zu einem grösseren Steinmetzkünstlerkreis geknüpft werden. Seine territorial am nächsten gelegene Analogie bildet der Mosonszentjános-er Grabstein.[6] (Mosonszentjános liegt vom Limes ein wenig weiter entfernt, süd-

[4] CIL III 3538, 10135, 10316, 10525, 11135; AIJ 147, 314.
[5] W. Wagner, Dislokation der Auxiliarformationen (Berlin 1938) 30.
[6] D. Gabler, Arrabona 7 (1965) 113—126.

westlich von Mosonmagyaróvár—Ad Flexum. Abb. 2.) Oben am Grabstein ist ein Tympanon sichtbar. In der Mitte ist das dreieckige Feld eingeschnitten, noch dazu sind die als Grundlinie dienenden hervorgetretenen Rippen durchbrochen. In die so entstandene fünfeckige Mulde wurde das Brustbild des verstorbenen Angehörigen gehauen. Der Gesichtsteil ist stark abgewetzt, nur das mit geraden Linien geteilte Haar, so wie die Ohren sind sichtbar.

Abb. 2. Mosonszentjános. Grabstein
Sl. 2. Mosonszentjános. Nagrobnik

Soviel können wir aber feststellen, dass das Anlitz bartlos war. In den seitlichen »Dreiecken« nehmen sitzende, aufwärts blickende Löwen mit aufgehobenen Pfoten Platz. In ihren Pranken sieht man Tierköpfe, möglich von einem Reh, oder von einem Bock. Das obere Feld an der Spitze des Tympanons ist von einem Akanthusblatt halbiert. Unter dem Giebel findet sich ein symmetrisch gestalteter Tierfries. Die Inschrift besetzt kaum die Hälfte des zur Verfügung stehenden Raumes. Der untere, leer gebliebene rohe Teil — im Gegensatz zu der sorgfältigen, glatten Ausarbeitung des ganzen Steines — weist auf eine Ummeisselung hin. Im unter der Inschrift in der Mitte liegenden Rechteck steht ein Greif, den Kopf umgedreht, den Leib vorwärts gestreckt, das linke Bein aufgehoben. Davon links und rechts sind weibliche Köpfe (vielleicht Medusenköpfe?) sichtbar.

Die Gleichförmigkeit zwischen den Steinen von Bácsa und Mosonszentjános zeigt nebst dem Aufbau allererst die Einschaltung des Tierfrieses. An den mit einem Tympanon abgeschlossenen Stelen erscheint schon ziemlich früh, in der zweiten Hälfte des 1. Jh-s als ein neues Element der zwischen dem Giebel und dem Inschriftfeld liegende Fries, welcher meistens mit einer wogenden Ranke, oder durch eine Jagdszene ausgefüllt ist. Dieser Bildtypus kommt in grösster Zahl im Grenzgebiet Noricum-Pannonia vor.[7] Die Paralellen des Reliefs sind als im grossen und ganzen auf demselben Gebiet zu suchen, auf welches der Verbreitungskreis ihrer Materie-Marmor — schon hinwies. Die nahe Analogie des am Grabstein von Bácsa sichtbaren Panthers trifft man auf mehreren Denkmälern aus Savaria.[8] Der grösste Teil der Tierfriesstelen kann in die erste Hälfte des 2. Jh-s gesetzt werden — dazu kann man jene aus Mosonszentjános stammende rechnen — der Typus lebte aber noch in der ersten Hälfte des 3. Jh-s fort. Das Exemplar von Bácsa darf also in die späteren Gruppen eingereiht werden, ebenso wie die Stelen des Valerius Saturninus und Valerius Sabinus aus Brigetio. Die beinahe ausschliessliche Verbreitung der Venatioszene in Südostpannonien hat schon auch Schober festgestellt,[9] hindeutend darauf, dass neben dem Limes ingesamt nur zwei solche Grabdenkmäler aufzufinden waren, die in diesen Typus eingeteilt werden können. Der Verfasser dachte ausser dem oben geschilderten Stein von Bácsa an die Stele des C. Iulius Severinus, welche auch im Lapidarium des Museums in Győr aufgestellt ist, — ihr Fundort ist aber Zalavár (südwestlich von Plattensee).[10] Örtlich könnte diese also zum südwest-pannonischen Kreis gerechnet werden.

Zu diesem Kreis knüpft die Stelen von Bácsa und Mosonszentjános auch das Motiv des auf diesen erschienenen Greifs. Der auf der Stele zu Bácsa in den Seitendreiecken sichtbare, schwungvoll komponierte Greif ist an den Grabsteinen des Sempronius Marcellinus aus Savaria, resp. des M. Aur. Romanus leicht zu finden.[11] Dieses Motiv taucht Anfang des 3. Jh-s auf. In Bezug auf ihre kompositionelle Postierung betont Z. Kádár,[12] dass die leichter formierten Tierfiguren in die Seitendreiecke oder wenigstens in den oberen Teil der Stelen konstruiert sind, während die plumpen Greife im allgemeinen am Sockelteil, im sog. Sockelbild auffindbar sind. Dies betrifft ausser mehreren in Flavia Solva[13] oder Poetovio zum Vorschein gekommenen Denkmälern auch den Grabstein aus Magyarszerdahely,[14] sogar auch den aus Mosonszentjános. Das Motiv stammt, wie angenommen werden kann, aus Italien — in Reichrelationen aber melden sich solche Greife mit ähnlicher Haltung wie auf jenem von Mosonszentjános, die Füsse vorgehoben, in der Grossplastik.[16] Dieser Typus wurde von den Töpfern, welche in der die grossplastischen Musterschätze oft nachzeichnenden Terra Sigillata-werkstätten arbeiteten, übernommen, die dann dies an ihren Fabrikaten

[7] A. Schober, op. cit. 221.
[8] I. Paulovics, Lapidarium Savariense (Szombathely 1943) 23.
[9] A. Schober, op. cit. 168.
[10] Ebenda 139.
[11] CIL III 10920.
[12] Z. Kádár, Arch. Ért. 88 (1961) 249.
[13] CIL III 5493; A. Schober, op. cit. 223.
[14] A. Mócsy, Folia Archaeologica 9 (1957) 85.
[15] M. Renard, Griffons de Buzenol et d'ailleurs (1963-64).

Jahrzehnte hindurch verwenden konnten.[16] Verhältnismässig seltener sind Greife im Fries unter dem Tympanon zu finden, als zB. an mehreren Stelen aus Flavia Solva oder an der aus Steinberg.

Der Greif als Apollos Symbol in der Sepulcralkunst ist am meisten an den zum südwestpannonischen Kreis gehörenden Stelen auffallend, sogar ist dieser als eines der häufigsten Motive der römischen Dekorativkunst bis zum Hellenismus zurückzuführen.[17] Der im Tympanon des Grabsteines von Bácsa sichtbare, aus einem Obstgeschirr schmausende Panther kommt verhältnismässig seltener unter den Motiven der pannonischen Steinplastik vor. In dieser Hinsicht bildet dazu die nächste Analogie der Stein des Sempronius Marcellinus. Die Pantherzeichnungen sind fast ausnahmlos an den Grabsteinen aus Savaria bemerkbar,[18] und zwar, so wie an diesem aus Bácsa, im Giebel, samt einem üppig gefüllten Gefäss. Nach Z. Kádár ist dieser Typus ein Kennzeichen der Werkstätte aus Savaria. Die in der Darstellung auffindbare Symbolik wird im Besitz der religionshistorischen Daten begreiflich. Die das Obstgeschirr haltenden, davon schmausenden Panther können zu dem dionysischen Kreis gestellt werden — ebenso wie die Greife die Personification der apollonischen Sphäre.[19] Die zwei Sphären: die apollon-poseidonische resp. die dionysische steht nicht nur mit dem überirdischen Bereich, sondern gleich auch mit der Unsterblichkeit im Zusammenhang (in Italien wurde vor allem Apollon mit dem Herscher der Unterwelt Soranus pater verehrt[20]), eben darum ist der Greif ein beliebtes Motiv der Sarkophag- oder Grabsteinskulptur. Es versteht sich selbst, dass die Bevölkerung Südwestpannoniens meist italischen Ursprungs diesen vermutlich aus Italien stammenden Bildtypus übernahm. Der Obstkorb bildet nicht nur das häufige Motiv der Stelenplastik des 2.—3. Jh-s, sondern auch ein an den frühchristlichen Mosaiken auffindbares eucharistisches Symbol. Ob im Giebel des Grabsteines aus Mosonszentjános auch ein ähnliches Sinnbild, Adler oder ein anderes Motiv vorhanden war, — können wir jetzt schon nicht mehr wissen, da die Stele umgemeisselt wurde, der mittlere Teil des Typanon wiederum nischenartig vertieft, weil es nur so möglich war, das Brustbild des Verstorbenen in plastischer Form auszuarbeiten. Das in die kleine Nische versenkte Brustbild steht in dieser Form ohne Analogie. In Carnuntum ist aber eine solche Stele vorgekommen,[21] auf welcher die stehende Statur des verschiedenen nachträglich auf die Oberfläche gemeisselt wurde und auch dort war nur diese nischenartige Ausführung allein möglich. Auf dem Stein aus Carnuntum wurde die obige Einfassung durchbrochen und damit die ursprüngliche Komposition zerstört. Die Inschrift könnte man auf das 1. Jh. datieren; schon damals wurden also die Grabstelen des Bestellers nach Wunsch überarbeitet. Auf dem Exemplar aus Mosonszentjános trägt der Verstorbene eine einfache Tunica. Diese Tracht kann zu einem bestimmten Zeitpunkt nicht fixiert werden. Das Datieren macht höchstens die Haartracht, hauptsächlich aber ihre Ausarbeitung

[16] F. Oswald, Index of Figure Types on Terra Sigillata (Liverpool 1936-37) No. 878.
[17] A. Schober, op. cit. 200.
[18] I. Paulovics, op. cit. 22.
[19] G. Manganaro, Enciclopedia dell'arte -Griffo (Roma 1960) 1062.
[20] K. Kerényi, Halhatatlanság és Apollon vallás (Bpest 1933)
[21] A. Schober, op. cit. 153.

möglich. Nach Schober ist die gänzlich schematische Darstellung seit der Claudiuszeit Mode geworden.[22] Das Haar wird mit paralellen Linien gegliedert, ohne dass die einzelnen Lockenwinkel umständlicher ausgearbeitet wären. Analogien können wir abermals im Kreise Noricum und in Westpannonien finden. Jenem Stein aus Mosonszentjános ähnliche Ausführung zeigt das auf einem traianhadrianischen Zeit stammenden Stein befindliche Portrait.[23] Diese Mode kann im grossenganzen bis zur Mitte des 2. Jh-s verfolgt werden; seitdem wurde der Bart und die krause, aufgelockerte, der bisherigen genau entgegengesetzte Haartracht üblicher. Die Bartlosigkeit kann trotz des fragmentarischen Gesichtes an der Stele von Mosonszentjános festgestellt werden; daraus, sowie nach der Ausarbeitung des Haares können wir darauf schliessen, dass die Übermeisselung Ende des 1. Jh-s anfangs des 2. Jh-s geschehen konnte. Aus den bisherigen Daten ist ersichtlich, dass der Zeitpunkt der Fertigstellung des ganzen Grabsteines und des Brustbildes zueinander nahe liegt. Zweck der Übermeisselung könnte möglicherweise nicht die Verwendung des ganzen Grabsteines, sondern die Umarbeitung eines fertigen, schon vorhandenen Grabsteines auf Wunsch des Bestellers sein. Die ursprüngliche Inschrift wurde vom Stein getilgt. Die jetzt sichtbare ist anfangs des 4. Jh-s darauf gemeisselt worden.[24]

Schon aus dem bisher Vorgetragenen ist ganz klar, dass der Grabstein aus Bácsa und dieser aus Mosonszentjános — obwohl zu verschiedenen Zeitpunkten — doch in ein und derselben Werkstätte erzeugt wurden. Die Analyse der Komposition und der einzelnen Details führte uns zum Resultat, dass wir die Werkstatt beider Stelen irgendwo in den Grenzgebieten von Noricum und Pannonien, wohl zuerst in den Italien benachbarten Gegenden suchen müssen. So der Fries venatio, wie auch der Greif und der aus der Obstschüssel fressende Panther auf dem Stein weist darauf, dass diese aus weissem Marmor fertiggestellten Stelen in einer in Poetovio oder Savaria befindlichen Werkstätte erzeugt wurden. Diese Werkstätten versorgten ziemlich grosse Gebiete. Ihre Nähe zu Italien ermöglichte weiter, dass die Wirkung der italischen Steinplastik sozusagen restlos zum Durchbruch kam.[25] Die grosse Bedeutung der in diesen Städten wirkenden Steinmetzwerkstätten rechtfertigt ausser der Verbreitung ihrer Erzeugnisse auf weiten Gebieten auch das inschriftliche Denkmalmaterial. In Poetovio kommt unter den Votivgeschenken sacraler Bestimmung öfters ein signum oder basis vor. Für Isis lässt Victorinus für Mithras Sex. Vib. Hermes, für Vulcanus und Venus C. Avilius Chrysanthus eine Statue errichten, während in Savaria 4 Personen ein Victoria Standbild stiften. Die Munusinschriften erwähnen nur in Emona, Carnuntum, Siscia und Brigetio ein signum oder basis. Es gibt zB. in Aquincum keinen einzigen Beleg für eine Weihung einer Statue eines signum oder einer basis, trotz des grossen Inschriftsmaterials.[26] Aus dem bisher Vorgetragenen folgt, dass Statuen im westlichen Teil der Provinz häufig errichtet wurden. Diese lenken die Aufmerksamkeit auf jene Werkstätten, in welchen diese Grabsteine fabriziert wurden.

[22] Ebenda 228.
[23] Ebenda 215.
[24] Siehe Amm. 6!
[25] A. Mócsy, PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 760.
[26] D. Gabler, Arch. Ért. 93 (1966) 22.

Dass diese Werke in die Umgebung von Arrabona in den westpannonischen Limesabschnitt aus verhältnismässig grosser Weite hingelangten, kann jener vielseitigen Verbindung zugeschrieben werden, mit welcher Arrabona mit Südwestpannonien verknüpft war. Aus Südwestpannonien (aus dem Gebiete der Colapiani) stammende Soldaten dienten in jener ala Pannoniorum, die vermutlich in der ersten Hälfte des 1. Jh-s in Arrabona stationierte.[27] Aus Siscia stammte ein Soldat der ala Aravacorum, und auch der auf der Stele von Bácsa vorgekommene Aurelius Saturnio. Über den persönlichen Kontakt war von hervorragender Bedeutung jene Wirkung, welche Italien durch die Vermittlung der südwestpannonischen Gebiete auf die entstehende Stadt Arrabona ausübte. Gute Möglichkeiten sicherte für den Handel die von der Bernsteinstrasse in Savaria abzweigende, durch Bassiana (Sárvár) und Mursella (Mórichida) am rechten Rábaufer nach Arrabona führende Strassenlinie.[28] Über diese konnten jene italischen Waren einlagen, welche in Győr im Laufe der Ausgrabungen in der Sandgrube, resp. auf dem Kalvarienhügel aus einem Friedhof zum Vorschein kamen. Neben den zahlreichen padanischen Sigillaten gerieten mehrere in Oberitalien erzeugte barbotineverzierte Sigillaten durch Poetovio und Savaria nach Arrabona.[29] Aus den Keramikwaren kann man noch die dünnwandigen, gesteppt gemusterten kleinen Schalen, einige reliefverzierte Volutenlampen, die Talglampe, sogar auch einige Firmenlampentypen[30] erwähnen. Ein grosser Teil von diesen kann an das Ende des 1. Jh-s, bzw. Anfang des 2. Jh-s datiert werden, auf den Zeitabschnitt, als die italischen Produkte an den pannonischen Märkten noch eine Monopollage geniessen konnten. Ausser diesen Keramiksorten kommen in den Fundgruppen Győr öfters solche, vermutlich in Oberitalien fabrizierten Glasgefässe vor, welche hauptsächlich in der Umgebung Emona und Poetovio verbreitet waren. Dazu gehört zB. der halbeiförmige, linksseitig eingedrückte Becher oder etliche Glasurnentypen.[31]

Der italische Einfluss, welcher durch Südwestpannonien nach Arrabona übermittelt wurde, war von höchster Bedeutung und bereicherte wesentlich die materielle und geistige Kultur dieses Gebietes. Zu diesem Einflussbereich gehören die zwei besprochenen Stelen, die nur unter der periferischen Ausstrahlung italischer Kunst bewertbar und verständlich sind. Somit wird auch bestätigt, dass diese künstlerische Tätigkeit die einzelnen Teile des Limes in ihren Anziehungskreis zog.

POVZETEK

Povezava med Arrabono in jugovzhodnim alpskim prostorom

Članek obravnava dve steli iz belega marmorja, najdeni ob limesu, ki s svojo temo upodobitve in z umetniško izvedbo prekašata druge nagrobnike iz kamnoseških delavnic v donavskem prostoru. Najdišče prve je Bácsa. Kot pove

[27] CIL III 4372, 4376.
[28] It. Ant. 262, 9—263, 2.
[29] D. Gabler, Arrabona 6 (1964) 5—17.
[30] D. Iványi, Die pannonischen Bildlampen (Bpest 1935) Dis. Pann. II, 2.
[31] A. Benkő, Uvegcorpus (Bpest 1962) 174.

napis, je dal nagrobnik postaviti neki *librarius alae Contariorum* (ki je v teku 2. stoletja garnizirala v Arraboni) svojemu tovarišu v konjeniških oddelkih, ki je bil doma iz Siska. Po imenih pokojnih lahko sklepamo, da je bila stela izdelana na koncu 2. oziroma v začetku 3. stoletja. Drugi spomenik je leta 1961 pridobil Mosonmagyaróvár Hanság-muzej. Stilno sorodnost obeh stel poleg oblike kaže tudi v ornamentiko vključeni živalski friz. Večino stel z živalskim frizom lahko datiramo v 1. polovico 2. stoletja, k tem lahko prištejemo sedaj tudi stelo iz Mosonmagyaróvárja. Tip pa je živel dalje v prvi polovici 3. stoletja. Stelo iz kraja Bácsa smemo torej uvrstiti v poznejšo grupo. Na ta način upodobljena *venatio* se zelo pogosto pojavlja v noriško-panonskem mejnem področju. V isto skupino uvršča steli iz Bácse in Mosonszentjánosa tudi motiv grifa, ki se pojavlja na obeh. Na zatrepu nagrobnika iz Bácse upodobljeni panter, ki jé iz posode s sadjem, se često pojavlja med motivi upodobljenimi na spomenikih iz Savarije. Zatrep stele iz Mosonszentjánosa je bil predelan. Na sredini je upodobljeno doprsje umrlega. Predelava je možna še koncem 1. ali v začetku 2. stoletja. Oba nagrobnika sta bila — čeprav v različnem času — izdelana v isti delavnici.

Analiza kompozicije in podrobnosti nas vodi k sklepu, da moramo iskati skupno delavnico nekje v noriško-panonskem obmejnem področju, predvsem pač v krajih blizu Italije. Motivi kažejo na to, da je steli izdelala delavnica v Poetovioni ali Savariji. Te delavnice so oskrbovale precej veliko področje. Njihov velik pomen izpričuje razen razširjenosti izdelkov tudi vsebina napisov. Da so izdelki iz razmeroma zelo oddaljenih centrov prišli v okolico Arrabone, to je v zahodno-panonski predel limesa, si lahko razložimo iz mnogostranskih povezav Arrabone z jugozahodno Panonijo, mnogo vojakov iz jugozahodne Panonije je služilo v Arraboni. Teh odnosov ne dokazuje samo epigrafski material, ampak tudi arheološke najdbe. Zelo pomemben je bil italski vpliv, ki ga je jugozahodna Panonija posredovala Arraboni in ki je bistveno obogatil materialno in duhovno kulturo tega področja. Ta vpliv izpričujeta obe steli, ki ju lahko ocenimo in razumemo le kot periferen odsev italske umetnosti.

KURZE BEMERKUNGEN ZU GLASKAMEEN

THEA ELISABETH HAEVERNICK
Mainz

Wir kennen in einer ganzen Reihe von Exemplaren Kameen aus Glas mit der Darstellung von Amor und Psyche, die, sich gegenüberstehend, umarmen. Es ist eine sattsam bekannte Darstellung nach einer statuarischen Gruppe, wie sie häufig auch als Tonfigur vorkommt, z. B. aus Kleinasien stammend im Röm. German. Zentralmuseum Mainz[1] oder aus Smyrna,[2] aber auch aus Chalcedon und Praser.[3] Th. Wiegand sagt dazu »stillvertraute Lebensgefährten in seliger Stimmung vereinigt«.

Psyche ist mit einem langen Gewand bekleidet. Mehr oder weniger deutlich sind bei den Glaskameen die Flügel der beiden Figuren erkennbar. Durch die Herstellungstechnik, auf die wir gleich noch kommen werden, bedingt, ist die Zeichnung z. T. etwas verschwommen. Es handelt sich in allen bekannt gewordenen Fällen um Ringsteine. Als Beispiele seien angeführt:

Athen, Agora, byzantinisches Haus (Athen, Attalos Stoa G 262), milchweiss.
Solin (Museum Zagreb), klargrünlichblau.
Spalato (Museum Split 1788), milchweiss.
Brsibrod (Mediana) (Museum Niš 17), hellgrünlichklar.
Ptuj (Museum Graz 2351), hellklar, kaum grünlich.
Brigetio (Nationalmuseum Budapest, röm. Abteil. 5.1935.18), hellsmaragdgrün.
Brigetio (Nationalmuseum Budapest, röm. Abteil. 5.1935.19), milchweiss.
Courfaivre. Kanton Bern, Bez. Delémont, Schweiz. (Musée Jurassien, Delémont). Lit.: Quiquerez, Tombeaux gallo-romains découverts à Courfaivre. Mitteil. Zürich III, 1845/46, 42. Taf. 7/8, 10. — De Bonstetten, Carte archéol. du Canton de Berne, Genf 1876, 12.
Rom, Campo Verano. (Mus. Rom.), aquamarinfarbig. Lit.: R. Righetti, Gemme e cammei delle collezioni communali. Cataloghi dei Musei Communali di Roma IV, Rom 1955, 27 Taf. IV, 11.

---

[1] Röm. German. Zentralmus. Mainz 0.37552, als willkürlich herausgegriffenes Beispiel.

[2] Th. Wiegand, Eros und Psyche auf einem Bronzerelief aus Amisos. Anatolian studies presented to Sir William Mitchell Ramsay, Manchester 1923, 405 ff, Taf. 13, 3 etwa und weitere Literatur.

[3] A. Greifenhagen, Goldschmuck aus dem Berliner Antiquarium. Verluste im Kunstgutlager Schloss Celle 1946/47. Arch. Anzeiger 1961, 91 f. Abb. 21, etwa.

Tortosa, Prov. Tarragona, Spanien. Grün mit blau-weissem Streifen. Lit.: A. de Ridder, Collection de Clercq VII, les bijoux et les pierres gravée, Paris 1911, 711, Nr. 3144, Taf. 24.
Karthago, Tunis. (Nationalmuseum Tunis — Le Bardo) klargelblich.
Ohne Fundort (Staatliche Museen Berlin Nr. 11345—11357, z. Zt. nicht überprüfbar.)
Ohne Fundort (Akademisches Kunstmuseum, Bonn), klargelblich-grünlich.
Ohne Fundort (Wagner-Museum, Würzburg 1947), klar.

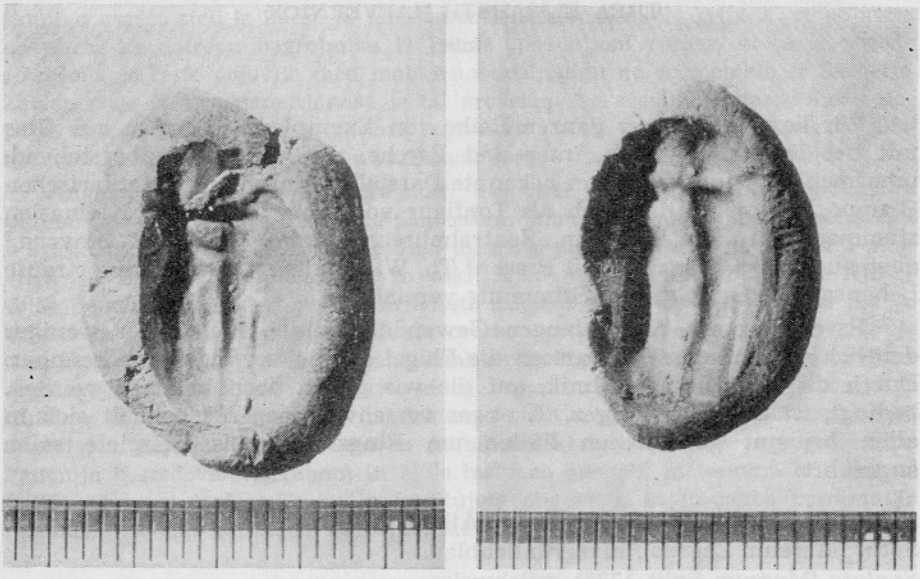

1 2

Abb. 1. Solin (Arch. Museum, Zagreb). Glaskamee
Sl. 1. Solin (Arheološki muzej, Zagreb). Steklena kameja

Abb. 2. *Brigetio* (Nationalmuseum, Budapest). Glaskamee
Sl. 2. *Brigetio* (Narodni muzej, Budimpešta). Steklena kameja

Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1852) 2x hellgrünlichklar.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1849), blau.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1850), blau.
Ohne Fundort (Museé d'Art et d'Histoire, Genf 1847), blau.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1848), kobaltblau.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1855), klar kaum gelblich.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1854), gelblichklar.
Ohne Fundort (Musée d'Art et d'Histoire, Genf 1853), klar.
Ohne Fundort (Museum für bildende Künste, Budapest, Antikenabteilung 62. 43 A), hellbläulichklar.
Ohne Fundort (Thorvaldsenmuseum, Kopenhagen, 1894), milchweiss.
Ohne Fundort (British Museum, London, Dep. of Greek and Roman Antiq. 86. 11—17. 62), klarbläulich.

Ohne Fundort (Louvre, Dép. des Antiq. grecque et romain, S 2545), klargrünlich.

Ohne Fundort (Muzeum Narodowe w Warszawie 199893 u. 200157, aus Sammlung Minutoli) Lit: B. Filarska, Szkła Starożytne, Warschau 1962, 79, Nr. 65 Taf. XIX.

Man darf diese Serie als Kameen bezeichnen, da die Darstellung erhaben herausgehoben, also konvex gearbeitet ist. Es ist allerdings kein mehr-

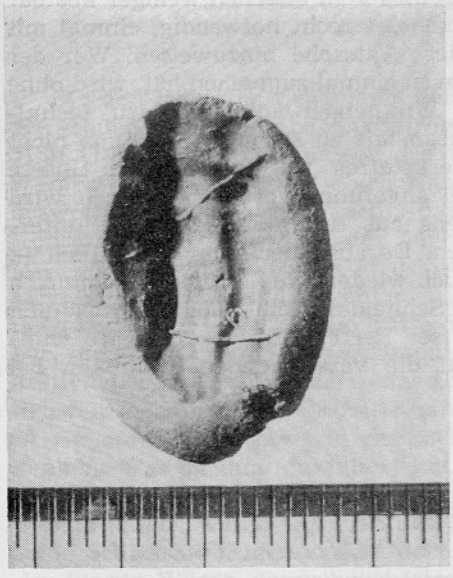

3

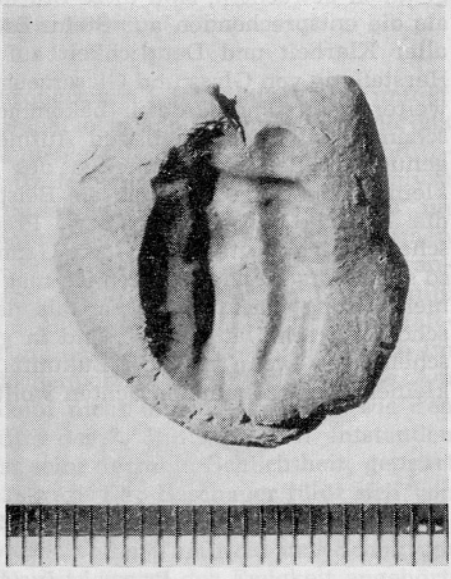

4

Abb. 3. *Brigetio* (Nationalmuseum, Budapest). Glaskamee
Sl. 3. *Brigetio* (Narodni muzej, Budimpešta). Steklena kameja

Abb. 4. Ohne Fundort (Museum für bildende Künste, Budapest). Glaskamee
Sl. 4. Najdišče neznano (Muzej za upodabljajočo umetnost, Budimpešta). Steklena kameja

farbiges Schichtglas benutzt worden, etwa analog zum zweifarbigen Sardonyx. Wenn auch bei allen aufgeführten Stücken die Darstellung ausserordentlich ähnlich ist, kann man doch etwa drei, vielleicht auch mehr Typen auseinanderhalten. Die Unterschiede sind nicht sehr gross und nicht wesentlich, doch aber deutlich genug, um sagen zu können, dass sie aus verschiedenen Formen stammen. Sie sind etwa 1,7 : 1,4 cm gross, mit geringer Variation. Wir haben hier nämlich einen der seltenen Fälle, in denen der "Ringstein" in der Form gepresst worden ist. Diese Art der Herstellung ist in der Antike ausserordentlich selten benutzt worden, zumal für Ringsteine. Sehr typisch für den Vorgang sind die Konturen und überhaupt alle Formen der Figuren nicht scharfkantig, sondern weich und verfliessend.

Es ist nicht richtig, wenn immer wieder die Behauptung aufgestellt wird,[4] dass alle Gemmen, welche aus Glas bestehen, gegossen und nachgeschnitten worden sind. Bei dieser Behauptung spielt wieder einmal die moderne Vorstellung, dass Glas ein billiges Material und ein Ersatz für kostbare Steine ist, eine Rolle. Das ist im Altertum nicht der Fall und gilt schon garnicht für die Gemmen, denn es ist in den meisten Fällen einfacher, den Stein zu schneiden als des Glas, welches viel leichter splittert und daher schwerer zu bearbeiten ist. Ausserdem gehört es noch immer zu den wertvollen Materialien. Wenn wir die z. T. wunderbarfein geschnittenen Glasgemmen betrachten, sind diese Stücke gewiss kein bisschen weniger kostbar als die entsprechenden aus Stein. Es erscheint recht notwendig, einmal mit aller Klarheit und Deutlichkeit auf diese Tatsache hinzuweisen. Wer der Herstellung von Glass und Glaserzeugnissen einmal zugesehen hat, wird ohne weiteres Verständnis dafür bekommen. Wir neigen wohl alle dazu, technischen Details nicht genügend Aufmerksamkeit zu schenken und uns nicht genug mit den Gegebenheiten des Werkstoffes zu beschäftigen. Unsere kleinen Kameen sollen nur als Beispiel angeführt werden. An ihnen wird die Technik des Giessens bzw. Pressens aus der Form klar und unterscheidet sich deutlich von den Gemmen. Daraus aber, dass diese Technik so selten angewendet worden ist, mag auch wieder erhellen, dass sie ungleich mehr Mühe machte offenbar als das Schneiden der Gemmen, was man schon seit sehr langer Zeit und in grosser Perfektion übte. Es wäre wünschenswert, wenn man in Zukunft auf die verschiedenen Techniken bei kleinen Glaserzeugnissen achten wollte.

POVZETEK

Pripombe k steklenim kamejam

Avtorica obravnava steklene kameje z Amorjem in Psiho. Tip upodobitve je zelo znan v antičnem kiparstvu in keramiki. Vsi primeri, ki jih navaja, so bili oblikovani kot vložki za prstan. Posebnost teh kamej je tehnika izdelave, vse so namreč, kar je sicer redko v tovrstnem gradivu, oblikovane v kalupih (povprečna velikost 1,7 × 1,4 cm). Vzrok temu je predvsem v dejstvu, da je bilo stekleno kamejo izredno težko rezati, njena cena pa je bila v antiki zaradi redkosti in tehničnih težav visoka.

[4] Um nur ein Beispiel zu nennen: R. Steiger, Gemmen und Kameen im Römermuseum Augst. Antike Kunst 9, 1966, Nr. 1, 44, Anm. 128.

PUER SENEX*

HEDVIG KENNER
Universität Wien, Wien

Zu den frühesten Zeugnissen der europäischen Porträtkunst wird immer der schöne bronzene Knabenkopf des archäologischen Museum von Florenz (Abb. 1) gezählt werden müssen, dessen kunstgeschichtlichen Ruhm Kaschnitz-Weinberg begründet hat.[1] Nach Kaschnitz feinsinniger stilistischer Analyse bezweifelt wohl niemand mehr, dass dieses Werk so wie der 'Brutus' im Konservatorenpalast[2] oder der *'Arringatore'*, ebenfalls im archäologischen Museum von Florenz,[3] der etruskisch-italischen Kunst angehört. Schwankender ist die Datierung geblieben, denn der frühe Ansatz von Kaschnitz noch vor dem 'Brutus' in die Mitte des 4. Jhdts. v. Chr. ist kaum mehr haltbar, die starke persönliche Differenzierung der Züge setzt schon — auch im italischetruskischen Bereich — das Diadochenporträt des 3. Jhdts. voraus. Am liebsten möchte man sich den Knabenkopf nicht um vieles früher wie den *'Arringatore'*, d. h. etwa in der 2. Hälfte des 2. Jhdts. v. Chr. entstanden denken. Was an ihm fasziniert hat, ist seine formale Schlichtheit, gepaart mit unmittelbarer, lebendiger Ausdruckskraft. Der Beschauer fühlt sich von diesem jungen Wesen ergriffen und gerührt, er möchte es um seinen Namen, seine Schicksale fragen und ist doch wieder voller Ehrfurcht und Scheu vor der jungen Würde, deren leibhaftiges Vorbild längst der Ewigkeit angehört. Man hat die individuelle Formung des Knabengesichtes, die den griechischen Schönheitskanon unbekümmert verlässt, mit Recht als italisch bezeichnet. »In diesem Kopf haben wir eines der ersten Beispiele jener den Menschen als Persönlichkeit, als einmalige Erscheinung im Ganzen erfassenden Porträtgestaltung der Italer.«[4] Das Persönliche und Problematische dieses

* Abb. 1 n. RM 41, 1926 Tf. I; Abb. 2 n. Photo Alinari, I. D. E. A. Firenze.

[1] W. Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz 1897 S. 259 Nr. 252; A Br. Tf. 809/810; L. A. Milani, Museo archeologico di Firenze 1912 I S. 140; II S. 8 Tf. XXVIII; K. Kluge-K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Grossbronzen 1927 I S. 141, 145; J. Sieveking, Festschrift f. P. Wolters 1928 S. 21 ff; R. West, Röm. Porträtplastik 1933 I S. 18 Tf. IV 8; G. v. Kaschnitz-Weinberg, RM 41, 1926 S. 137 f. Tf. I u. II = Kaschnitz-Weinberg, Ausgewählte Schriften 1965 II, Römische Bildnisse S. 23 f, Tf. 12, 1 u. 2; Kaschnitz-Weinberg, Das Schöpferische in der röm. Kunst 1961 I S. 116 f Abb. 18; H. Kähler, Rom und seine Welt 1958 I S. 37 Tf. 30; 1960 II S. 62; R. Bianchi-Bandinelli, Enciclop. d. Arte antica s. v. Ritratto S. 717 f, Abb. 829.

[2] H. Stuart Jones, Cat. anc. Sculpt. Palazz. d. Conserv. 1926 S. 43 Nr. 1 Tf. 60.

[3] West a. O. S. 38 Tf. VIII 24, Tf. IX 25; A. Hekler, Bildniskunst d. Griechen u. Römer 1912 Tf. 129 b, 131.

[4] West a. O. S. 18.

Gesichtes, die Mischung von Kindlichkeit und Reife, von blühendem Leben und beherrschter Todeswehmut ergreift auch die Bewusstseinsschichten des modernen Menschen von heute. Aber ist hier wirklich die einmalige Erscheinung allein gefasst? Wirkt hier nicht auch ein Typus ein, freilich ein anderer, ein enger umgrenzter als jener heroische des idealisierten griechi-

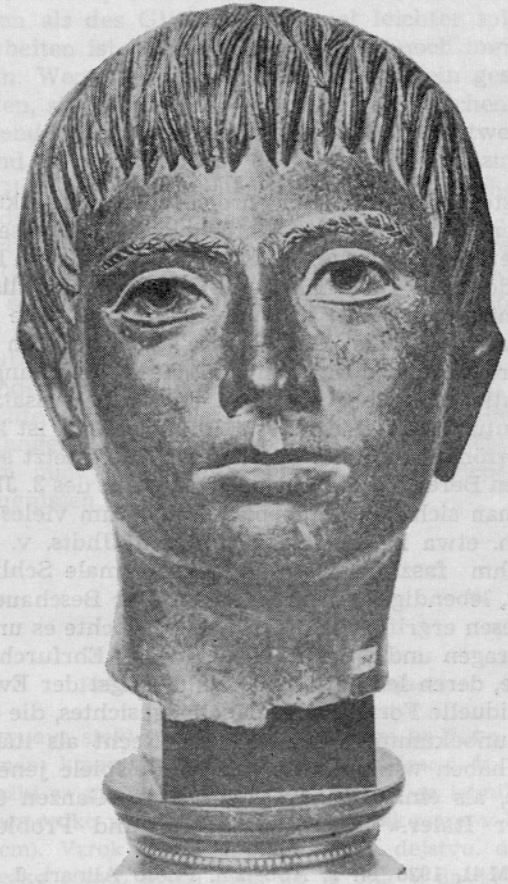

Abb. 1. Florenz, Archäologisches Museum. Bronzener Knabenkopf
Sl. 1. Arheološki muzej v Firencah. Glava dečka, bron

schen Menschenbildes? Es gibt zwei schöne Aufsätze des Romanisten Ernst Robert Curtius »Knabe und Greis«[5] und »Puer Senex«,[6] die hier nachdenklich stimmen, zu denen unser Knabenbildnis — und andre mit ihm, wie gleich zu zeigen sein wird, — als Illustration treten könnten.

Curtius stellt hier den merkwürdigen Idealtypus des Knaben, der mit der Weisheit und Ausgeglichenheit des Greises geboren wird, heraus. Er

[5] Europäische Literatur und Latein. Mittelalter 4. Aufl. 1963 S. 108 ff.
[6] Gesammelte Aufsätze zur romanischen Philologie 1960 S. 12 f.

kann ihn ab dem 2. oder 1. Jhdt v. Chr. in literarischen Zitaten feststellen, findet ihn in verstärkter Dichte in der Spätantike und im frühen Mittelalter bis etwa in das 7. Jhdt. hinein und verfolgt verblasste Ausläufer derselben Vorstellung in späterer Literatur, zuletzt bei dem gelehrten spanischen Dichter Gongora y Argote (1561—1627). Es geht aus seinen Darlegungen hervor,

Abb. 2. Florenz, Archäologisches Museum. Bronzener Knabenkopf
Sl. 2. Arheološki muzej v Firencah. Glava dečka, bron

dass dieser Knabe-Greis eine Schöpfung urtümlicher Volksphantasie ist, eine mythische Gestalt, die am schlichtesten im Bild des Knaben mit weissem Greisenhaar geschaut wird. Im Knabenkopf von Florenz ist diese Auffassung bereits eine sublimiertere, blühende Jugend vereinigt sich hier mit einer entsagungsvollen Abgeklärtheit, die in dem überlegenen Blick der grossen Augen beschlossen ist und durch den Hauch eines leidenden Lächeln um die Lippen noch unterstrichen wird. Von der Seite betrachtet bilden die kind-

liche Nase und das weiche Kinn einen eigenartigen Gegensatz zu dem reifen und fast hochmütigen Ausdruck von Augen und Mund (Abb. 2).

Die Vorstellung des *puer senex* war im etruskisch-italischen Gebiet, aus dem unser Kunstwerk stammt, besonders verankert. Tages, dem die Etrusker die Haruspicin verdankten, stieg unter dem Pflug eines Ackermannes aus der Erde empor, seiner Erscheinung nach ein Knabe, doch von greisenhafter Klugheit. Er lehrte sofort nach seiner Geburt die Weissagekunst und starb noch am selben Tage.[7] Auch einer Gestalt republikanisch-römischer Zeit, M. Porcius Cato Uticensis, wird als zartem Knaben legendär die Weisheit eines Senators zugeschrieben, *'tenero ergo animo Cato totius curiae gravitatem percepit'*.[8] Für Cicero ist der Jüngling, der etwas vom Greis in sich trägt, ebenso ein Ideal wie der Greis, der sich Jugendliches bewahrt hat.[9] Aber nicht nur der etruskisch-italische Kreis, sondern auch das alte Testament kennt schon vor der Zeitenwende die Vorstellung des Knaben, der kein Knabe mehr ist. Von Tobias heisst es »*Cumque esset iunior omnibus in tribu Nephthali, nihil tamen puerile gessit in opere*«.[10] Die augusteische Epoche mit ihrem jäh einsetzenden Kult der kaiserlichen Familie und der höfischen Reverenz selbst vor dem kleinsten Prinzen des Herrscherhauses hat das Bild des wunderhaft klugen Knaben willig aufgenommen. Vergil sagt von Iulus-Ascanius, dem Prototypon der kaiserlichen Knaben »*Ante annos animumque gerens curamque virilem*«[11] und Ovid rühmt von den Caesaren, dass ihnen schon vorzeitig Mannhaftigkeit zuteil werde »*Caesaribus virtus contigit ante diem.*«[12]

Unter den augusteischen Porträts erinnert an den *puer senex* vielleicht der Kopf des sog. Marcellus aus Pompeji,[13] doch vereinigen sich hier nicht wie beim Florentiner Knaben Jugendblüte und Weisheit, sondern krankhafter Zerfall und vorzeitige Reife. Auch ist der Dargestellte bereits dem Kindesalter entwachsen und ein 18 bis 20 jähriger. Die Mehrzahl der Kinderbildnisse des 1. Jhdts. n. Chr. zeigt richtig jugendliche Züge,[14] bisweilen sogar das von den hellenistischen Kinderköpfen[15] übernommene fröhliche Lächeln.[16]

[7] Cic. de divin. II 50; Isid. v. Sevilla, Etym. VIII 9, 34 (ed. Lindsay 1911).

[8] Val. Max. III 1, 2. Die hier geschilderte Episode wahrscheinlich unhistorisch vgl. F. Miltner, RE s. v. Porcius Nr. 16 Sp. 169.

[9] Cic. Cat. maior 11, 38.

[10] Liber Tobiae 1, 4; nach E. R. Curtius, Gesammelte Aufsätze zur romanischen Philologie S. 13 2. oder 1. Jhdt. v. Chr.

[11] Aen. IX 311.

[12] Ars am. I 184.

[13] H. Fuhrmann, AA 56, 1941 Sp. 603 ff. Abb. 104—106; A. de Franciscis, Il Ritratto Romano a Pompei 1951 S. 41 f. Abb. 30/31; ds. Enciclopedia dell'Arte antica s. v. Marcello, hier nach Charbonneaux die Bezeichnung 'Marcellus' abgelehnt.

[14] Z. B. Bronzestatue eines julisch-claudischen Knaben, Metrop. Mus. New York, G. M. A. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Metrop. Mus. of Art New York 1915 S. 149 ff, Nr. 333, Fronttaf. u. Abb. S. 149; R. West, Röm. Porträtplastik 1933 I S. 136 f, Tf. XXXIV 147; G. M. A. Hanfmann, Röm. Kunst S. 79 Abb. 51; oder Knabenkopf, Philadelphia University Mus. F. Poulsen, Röm. .Kulturbilder 1949 S. 258 Abb. 104; dsgl. Ince Blundell Hall, Poulsen a. O. S. 258 Abb. 106, trajanisch; dsgl. Ny Carlsberg, Kopenhagen, Poulsen a. O. S. 257, Abb. 103; H. Jucker, Bildnis im Blätterkelch 1961 St. 18 S. 77 Tf. 26, trajanisch.

[15] Vgl. H. Kenner, Weinen und Lachen in der griech. Kunst, Österr. Akad. d. Wissensch., phil. hist. Kl. Sitzungsber. 234, 2, 1960 S. 89 ff.

[16] Z. B. Knabenkopf Berlin, C. Blümel, Kat. Berlin, Röm. Bildnisse 1933 R 24 Tf. 48; dsgl. Berlin, Blümel a. O. R 51 Tf. 48, wohl hadrianisch.

Erst um die Wende des 1. zum 2. Jhdt. scheinen sich wieder die Beispiele der altklugen, vorzeitig gereiften Knabentypen zu mehren, die bald wie traurige Philosophen, bald wie kleine Senatoren, bald wie schockierte Lehrer oder strenge Richter aussehen.[17] Man könnte meinen, dass der Ernst in diesen kindlichen Gesichtern von ihrer schweren Krankheit und ihrem frühen Ende herrühre, aber die Porträts wurden ja nicht für eine medizinisch-wissenschaftliche Kartei von Krankheitsfällen, sondern auf Wunsch und Bestellung der Eltern angefertigt und diese waren, wie eine Stelle bei Plinus dem Jüngern[18] beweist, darin frei, was sie bei den Bildnissen ihrer verstorbenen Kinder dargestellt oder weggelassen wissen wollten. Der überkluge Knabe, das matronal würdige Mädchen müssen seit der Mitte des 1. Jhdts. n. Chr. Leitbilder gewesen sein. Manche Eltern haben ihre Kleinen wohl mit Zwang in diesen Model gepresst, der Erfolg war bisweilen ein trauriger. Der Grabstein des elfjährigen Quintus Sulpicius im Konservatorenpalast zu Rom[19] bezeugt, dass der Knabe bei einem Dichterwettbewerb des Jahres 94 unter 52 griechischen Dichtern ein beachtliches Aufsehen erregte (aber wohl keinen Preis errang). Diesen »immerwährenden Ruhm« musste er mit seinem Leben bezahlen, denn nach seinen eigenen Worten in der Grabinschrift starb er an Überarbeitung, da er sein Gemüt »weder beim Morgengrauen noch beim Abendrot von der Beschäftigung mit der Dichtkunst losreissen konnte.« Der Kopf dieser Relieffigur ist stark beschädigt, doch auch die Reste der Züge genügen für den Eindruck der altklugen vorzeitigen Reife.

Wenn Statius in seinen Silvae[20] zum Lob eines verstorbenen Knaben dichtet:

Jamdudum dignos aditus laudumque tuarum,
o merito dilecte puer, primordia quaerens
distrahor. Hinc anni stantes in limite vitae,
hinc me forma rapit, rapit inde modestia praecox
et pudor et tenero gravitas maturior aevo.

»Schon lange suche ich einen würdigen Zugang und eine Einleitung für dein Lob, geliebter Knabe, doch werde ich nach verschiedenen Seiten abgelenkt. Hierhin zieht mich deine Jugend, die auf der Schwelle des Lebens steht, hierhin deine Schönheit, dorthin deine frühreife Bescheidenheit, deine Sittsamkeit und deine Würde, die reifer ist als dein zartes Alter«

so könnte man diese Verse fast als Epigramm unter den Florentiner Knabenkopf setzen.

[17] Knabenbildnis Berlin, Blümel a. O. R 48 Tf. 31; L. Curtius, Antike 7, 1931 S. 234 Abb. 5, hier wohl zu früh als spätaugusteisch datiert; Knabenbildnis Berlin, Blümel a. O. R 49 Tf. 70; Jucker a. O. St. 2 S. 67 f, Tf. 22; dsgl. Stockholm, H. Brising, Antik Konst i. Nationalmus. Stockholm 1911 Tf. 58; Poulsen a. O. S. 255 Abb. 100, hier Mitte 1. Jhdt. n. Chr. datiert, wahrscheinlicher jedoch Entstehungszeit in der 2. Hälfte des 1. Jhdts. n. Chr.; dsgl. Rossie Priory, Schottland, Poulsen a. O. S. 255 Abb. 99; Kopf eines sehr kleinen Knaben Wien, Kunsthist. Mus. R. v. Schneider, Album der Antikensmlg. 1895 S. 6 Tf. 14.

[18] Epist. II 10, 6.

[19] H. S. Jones, Cat. Sculpt. Palazz. d. Conserv. 1926 S. 149 f, Nr. 36 Tf. 45; Poulsen a. O. S. 235 f. Abb. 97; Kähler, Rom u. seine Welt Tf. 153.

[20] II, 1, 40.

Ähnlich preist Plinius der Jüngere ein mit 13 Jahren verstorbenes Mädchen:[21] *Nondum annos XIV impleverat, et iam illi anilis prudentia, matronalis gravitas erat et tamen suavitas puellaris cum virginali verecundia.*

In den Punica des *Silius Italicus* taucht, wohl von dem Dichter selbst erfunden, der *puer senex* als führende Idealgestalt auf. Von Piso, dem Anführer der Umbrer in der Schlacht von Cannae, heisst es:[22]

Ductor Piso viros spernaces mortis agebat,
ora puer pulcherque habitum, sed corde sagaci
aequabat senium atque astu superaverat annos.

Je mehr die römische Antike sich zur Spätantike neigt, desto klarer formt sich das Bild des Knaben-Greises. Die kaiserlichen Prinzen der Antoninenzeit, Marc Aurel, Lucius Verus, ja sogar Commodus, werden in diesem Typus dargestellt.[23] Max Wegners Beschreibung der jugendlichen Marc Aurel-Büste im kapitolinischen Museum klingt wie eine Paraphrase zu unserem Thema.[24] »Die Gesichtszüge wirken müde, gedankenvoll abwesend und etwas befangen durch die Machenschaften der höfischen Welt, die ihn umgab; es fehlt ihnen die ungezwungene Natürlichkeit, Kühnheit, aufgeweckte Gegenwartsnähe der Jugend. Gleich weit entfernt davon, dass die Umwelt diesen Werdenden mit Freude erfüllt oder ihn traurig stimmt, scheint der Gleichmut bereits die Grundstimmung der Seele zu sein.« Polydeukes, der Lieblingsschüler des Herodes Atticus, der in zartem Jünglingsalter starb, wird als philosophisch gebildeter, weiser Jüngling dargestellt,[25] aber auch Porträts jüngerer Knaben, Werke des ausgehenden 2. Jhdts. n. Chr., blicken abgeklärt und ruhig in die Ferne, wie wenn sie über diese Welt erhaben wären.[26] Im 3. Jahrhundert können Kinder, die kaum noch dem Säuglingsalter entwachsen sind, so für die Nachwelt festgehalten werden, dass ihre gelehrten Augen über der kleinen Nase, die herben Lippen über dem zierlichen Kinn halb zu Tränen rühren, halb zu einem Lächeln zwingen.[27]

Nicht nur die Grabdichtung und Grabkunst, auch die Panegyrici verwenden ab dem 2. Jhdt. n. Chr. öfters den Topos, dass der zu Rühmende schon als Jüngling die Weisheit eines Greises besessen habe. Apuleius in seiner Lobpreisung des Proconsuls Severianus und seines Sohnes Honorius sagt von letzterem[28] *‚paterna in filio aequitas, senilis in iuvene prudentia, consularis in legato auctoritas.'* Claudian in dem Panegyricus auf die Con-

[21] Ep. V 16, 2.

[22] Punica VIII 463 ff. Zu dieser Stelle F. Münzer, RE s. v. Piso Sp. 1800.

[23] Knabenbildnis Marc Aurels, Rom, Kapitol. Mus. H. S. Jones, Cat. Mus. Cap. 1912 S. 103 Nr. 28 Tf. 28; M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit 1939 S. 191 f. Tf. 15; Knabenbildnis des L. Verus in Olympia, Wegner a. O. S. 62 u. 237 Tf. 39; Knabenbildnis des Commodus, Rom, Kapitol. Mus. Jones a. O. S. 200 Nr. 43 Tf. 52; Wegner a. O. S. 67 u. 264 Tf. 48 u. 49 a.

[24] Wegner a. O. S. 35.

[25] C. Blümel, Kat. Berlin, Röm. Bildnisse R 72 Tf. 44; Poulsen a. O. S. 259 Abb. 108; Enciclopedia dell'Arte antica s. v. Ritratto S. 731 Abb. 847.

[26] Zwei Knabenbüsten Berlin, Blümel a. O. R 64 u. 65 Tf. 40.

[27] Knabenkopf Ny Carlberg, Kopenhagen, Billedtavler 1907 Tf. 14; Poulsen a. O. S. 254 Abb. 98; Kopf eines Sklavenknaben ebenda, Billedtavler 1915 Tf. 11; Poulsen a. O. S. 253 Abb. 101.

[28] Apuleius, Florida IX 38.

sulen Probinus und Olybrius aus dem Jahr 395 hebt die gleichen Tugenden an den zwei Würdenträgern hervor:[29]

‚Sed gravibus curis animam sortita senilem
ignea longaevo frenatur corde iuventus.'

»Doch ihre feurige Jugend, die sich für die schweren Sorgen einen greisenhaften Sinn erlost hat, wird durch ein bejahrtes Herz im Zaum gehalten.« Und auf den *Consul designatus* des Jahres 399, Manlius Theodoros, dichtet derselbe Autor[30]

‚iam tum canities animi, iam dulce loquendi
pondus et attonitas sermo qui duceret aures.'

»Schon damals (nämlich in der ersten Jugendblüte) besass er Greisenart des Sinnes, damals schon die süsse Eindringlichkeit der Beredsamkeit und eine Sprache, die die Ohren wie vom Donner getroffen in ihren Bann zog.« Canities, canus, Grauhaarigkeit und grau, werden in der Spätantike Synonyme für Weisheit und weise.[31]

Es ist selbstverständlich, dass auch dem Kaiser von frühester Jugend an die Weisheit des Alters geschenkt wird. Eunapius nennt Julian den Apostaten (361—363): ὁ καὶ ἐν μειρακίῳ πρεσβύτης »den Greis sogar im Knaben«.[32]

Dem frühen Christentum, das die überschäumende Lebensgier der heidnischen Antike und das dionysische Ideal des allein in Jugend und Schönheit möglichen glückseligen Lebens zu bekämpfen hatte, war das Leitbild des stillen, weisen, greisenhaft weltabgewandten Knaben oder Mädchens willkommen. So mussten die Heiligen in ihrer Kindheit gewesen sein. Aurelius Prudentius Clemens schildert die heilige Eulalia[33]

Moribus et nimium teneris
Canitiem meditata senum

»Schon mit ganz kindlicher Sittsamkeit trachtete sie nach der Weisheit der Greise.«

Gregor der Grosse beginnt die Vita des heiligen Benedikt.[34] *»Fuit vir vitae venerabilis gratia Benedictus et nomine ab ipso suae pueritiae tempore cor gerens senile«* und in der Vita Sancti Gregorii magni selbst heisst es[35] *»Inerat ei in parva adhuc aetate maturum iam studium«.* Der *puer senex* hat von da an auf andere Heiligengeschichten bis ins 13. Jhdt. hinein eingewirkt.[36]

Dass das Christentum ein durchgeistigtes Idealbild als konträren Gegensatz zu dem üppig blühenden, allen Naturtrieben hingegebenen Dionysos-

[29] Claudian I 154 f.
[30] Claudian XVII 19 f.
[31] Vgl. E. R. Curtius, Europäische Literatur u. lateinisches Mittelalter S. 110, Canus in dieser Bedeutung schon im Alten Testament, Liber sapientiae 4, 8 angewandt.
[32] Eunapius, Vitae Sophist. p. 474.
[33] Peristephanon III 24 f.
[34] Dial. 2, 15; Migne Bd. 66 Sp. 126.
[35] Vita 2 von Paulus Diaconus, Migne Bd. 75 Sp. 42.
[36] Vgl. Curtius, Europäische Literatur u. s. w. S. 110 A. 2.

knaben propagierte, ist begreiflich. Warum aber liessen vornehme italische und römische Eltern der vorchristlichen Antike ihre frühverstorbenen Kinder bildlich als altersweise darstellen und ebenso in Gedichten preisen ? Es mögen hier mehrere Beweggründe mitgespielt haben. Für den Italiker und Römer der gehobenen Schichte galt Weisheit und Bildung mehr als blosses Rüstzeug im Lebenskampf, sie sahen darin eine Art Erlösungsreligion, eine Garantie für ein Weiterleben nach dem Tode. Daher die Ausschmückung ihrer Häuser und Villen als Musentempel,[37] daher das Aufstellen von Philosophen- und Dichterbildnissen in — oder auf Gräbern, das Anbringen von Philosophenreliefs auf Sarkophagen.[38] Wenn man den Kleinen vom zartesten Alter an gelehrtes Wissen beibrachte, so baute man an ihrem Ruhm für ihr späteres Leben oder hatte sie schon fast zu erwachsener Vollkommenheit erzogen, wenn ein früher Tod sie hinwegraffte. Vielleicht spielte hier auch die volkstümliche Vorstellung der armen unerlösten Kinder mit, die vor ihrer Zeit das Licht der Sonne verlassen mussten, der ἄωροι, die man als ruhelose Gespenster im Gefolge der bleichen Hekate fürchtete.[39] Vergil spricht von ihnen in seiner Unterweltsschilderung[40]

> *Continuo auditae voces vagitus et ingens,*
> *infantumque animae flentes, in limine primo*
> *quos dulcis vitae exsortis et ab ubere raptos*
> *abstulit atra dies et funere mersit acerbo.*

Wenn man die frühverstorbenen Kleinen als altklug erwachsen darstellen liess, so hoffte man vielleicht auch, ihnen das Schicksal der ἄωροι zu ersparen. Dieselbe Absicht liegt auch der Einweihung von Kindern in Mysterien, eleusinischen oder dionysischen, zugrunde. Sie lernten hier die erlösenden Sprüche, sie wurden zu Wissenden und so für ein besseres Leben im Jenseits gerettet.[41] Aber es wird nicht nur Gespensterfurcht gewesen sein, die den Typus des *puer senex* schuf. In Zeiten der Not und Bedrängnis stieg dieses Leitbild wohl aus den Tiefen einer mystisch veranlagten Volksseele auf — sowohl das Italien der Antike wie der Alte Orient zählten zu den ‚mystischen' Völkern — man schaute den wunderbaren Knaben mit übernatürlichen Kräften, der die Tugenden der Jugend und des Alters in sich vereinte, den Heiland und Retter, der in eine bessere Welt führen sollte.[42] Auch der zwölfjährige Knabe Jesus setzt die Schriftgelehrten im Tempel von Jerusalem durch seine Weisheit in Erstaunen:

> *Stupebant autem omnes, qui eum audiebant,*
> *super prudentia et responsis eius.*[43]

---

[37] K. Schefold, Pompejanische Malerei 1952 passim.

[38] Th. Lorenz, Galerien von griech. Philosophen u. Dichterbildnissen bei den Römern 1965 S. 57 f.

[39] E. Rohde, Psyche, 9. u. 10. Aufl. 1925 II S. 411 ff; S. 392 A. 2.

[40] Aen. VI 426 ff.

[41] R. Egger, Carinthia I 139, 1949 S. 178 = Ausgewählte Schriften von R. Egger II 1963 S. 46 ff; ds., Grabstein von Čekančevo, Schriften der Balkankommission XI/2 1950 S. 23 ff; Poulsen a. O. S. 238 f.

[42] Vgl. Curtius, Europäische Literatur u. s. w. S. 111; ds., Gesammelte Aufsätze zur romanischen Philologie S. 13.

[43] Luc. 2, 47.

POVZETEK

Puer senex

Romanist Ernst Robert Curtius je v dveh razpravah ‚Knabe und Greis' (Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter, 4. Aufl. 1963, str. 108 sl.) in ‚Puer senex' (Gesammelte Aufsätze zur romanischen Philologie, 1960, str. 12 sl.) opozoril na literarni *topos* z modrostjo starčka obdarjenega dečka, čigar najnaivnejša in vizualno najpreprostejša izrazna oblika je otrok z belimi starčevskimi lasmi. Tako ima etruščanski mitični heroj Tages — učitelj haruspicinskih tajnosti — videz otroka hkrati pa sive lase; o Tobiji iz Stare zaveze je rečeno, da je bil sicer najmlajši v svoji deželi, a ni v svojem delu kazal nič otroškega. Curtius je zasledoval, da se motiv deček-starec najpogosteje pojavlja v drugi polovici 1. stoletja n. š., v kasni antiki in zgodnjesrednjeveških življenjepisih svetnikov, njegove inačice pa še v poznem srednjem veku in poznejšem času tja do 16. stoletja.

S temi literarnimi podatki lahko primerjamo italsko-rimske upodobitve dečkov, ki v svojih potezah na najrazličnejše načine izražajo nadpovprečnost, modrost, preudarnost, začenši z lepo italsko-etruščansko bronasto deško glavo iz 2. stoletja pred n. š., hranjeno v Firencah. Zdi se, da so portreti dečkov-starcev posebno pogosti na prehodu iz 2. v 3. stoletje in v obdobju Antoninov. Često jih najdemo tudi od 3. stoletja dalje.

In kaj je nagnilo starše, da so svoje zgodaj umrle otroke — večinoma gre namreč za nagrobne portrete — dali upodabljati kot mislece? Lahko bi se odločili za mnenje, da so hoteli bodočnosti na ta način sporočiti, kako zelo izobraženi in dobro vzgojeni so bili njihovi sinovi. Za Rimljane je bila izobrazba, predvsem seveda grška, neke vrste odrešitev in poroštvo za trajno slavo. Lahko bi se lotili reševanja problema tudi s stališča primitivnejšega predstavnega sveta. Malčki naj bi izgledali na svojih grobnih portretih zreli in dostojanstveni v nasprotju z ἄωροι, to je z otroki, ki so predčasno umrli, nezreli in nevredni. Ljudska vera si je predstavljala, da ti blodijo okoli kot neodrešeni duhovi v spremstvu Hekate. V resnici pa korenini, na kar opozarja tudi Curtius, tip *puer senex* v idealu Odrešenika, čudežnega otroka, ki združuje v sebi svežino in nedotaknjenost z modrostjo starosti. Vodilni lik zveličarja, po katerem hrepenijo ljudje v časih stiske. Tudi dvanajstletni deček Jezus je v jeruzalemskem templju spravil s svojo modrostjo in s svojimi odgovori vse v začudenje.

UMGETAUFTE ORTSCHAFTEN IN PANNONIEN

ANDREAS MÓCSY

Universität, Budapest

Am Limes von Moesia Inferior, zwischen Novae und Durostorum trägt eine Ortschaft den Namen *Candidiana* (Itin. Ant. 223,2). Dieser Name dürfte mit allem Recht auf das Cognomen Candidus zurückgeführt werden, hätte W. Welkow unlängst nicht den Beweis erbracht,[1] dass diese Station auf der Tabula Peutingeriana den Namen *Nigrinianis* führt. Da die Angaben der Tabula im allgemeinen auf ältere Quellen als die des Itinerarium Antonini zurückgehen, ist Nigrinianis der ältere, Candidiana der jüngere Name des Ortes. Welkow beruft sich hierzu auf weitere Orte des Donaulimes, die gleichfalls umgetauft worden sind: *ad Malum* (Tab. Peut.) — *Bononia* (Itin. Ant. 219, 2), das heutige Vidin in Moesia Superior bzw. Dacia Ripensis, und *Malata* (Tab. Peut.) — *Bononia* (Itin. Ant. 243, 1) das heutige Banoštor in Pannonia Inferior bzw. Pannonia Secunda. Die Gründe dieser Namensänderung sind klar. Der neue Name ist inhaltlich das Gegenteil des alten, der als unheilverheissende Name abgeschafft werden musste.

Man hat die pannonische Malata immer mit Bononia gleichgesetzt, wobei oft auf die Doppelnamigkeit weiterer pannonischer Ortschaften hingewiesen wurde (z. B. Siscia-Segestiké). Malata wurde für den illyrischen, Bononia — die je auch der Name der keltisch umbenannten etruskischen Felsina war (Bologna) — für den keltischen Namen von Banoštor gehalten. Da Inschriften, die Tabula und der Geographus Ravennas Malata haben, während andere Quellen Bononia den Vorzug geben, schienen die beiden Ortsnamen gleichzeitig im Gebrauch gewesen zu sein. Es blieb unbemerkt, dass Malata nur in den älteren (einschliesslich die Vorlage der Tabula Peutingeriana und des Geogr. Ravennas),[2] Bononia dagegen nur in den jüngeren[3] Quellen vorkommt. Bononia geht daher auf eine spätantike Namensänderung zurück: Malata wurde als Name des Hafenplatzes einer Residenzstadt (Sirmium) für ungeeignet, weil unheilverheissend gehalten.

Trifft diese Annahme zu, dann ist einer nicht belanglosen historischen Kombination der Boden entzogen. Im Namen Bononia hat man oft den

---

[1] Klio 39 (1961) 221; Arheologija (Sofija) 1 (1959) 27 ff.

[2] s. A. Mayer Die Sprache der alten Illyrier I (Schr. der Balkankommission Linguist. Abt. XV Wien 1957) 217 f.

[3] Cons. Constp. ad ann. 294 (Fasti Hydatiani) Chron. Min. I p. 230. Itin. Ant. 242. 243. Not. Occ. XXXII 33. 41. 44. Opt. Porphyr. carm. VI 25—26. Cod. Theod. XI 27, 2. Anm. Marc. XXI 9, 6; XXXI 11, 6.

Beweis einer Boierherrschaft in Südostpannonien erblickt.[4] Boier und Taurisker hätten in Syrmien festen Fuss gefasst haben und von hier aus dakische Interessen gefährdet. Ist jedoch Bononia ein spätantiker Name, dann hat sie offenbar nichts mit den Boiern zu tun, ebensowenig, wie die andere Bononia an der unteren Donau (Vidin). Wie ist es aber dann zu erklären, dass gerade dieser keltische Name für den neuen Namen sogar zweier donauländischer Ortschaften gewählt wurde ? Man hätte ja den »schlechten Namen« einfacher eliminieren können, wie etwa *Maluentum — Beneventum*,[5] oder *Lissa mansio — Bona mansio* in Thrakien.[6] Bei der Auswählung des Namens Bononia haben also auch andere Momente mitgespielt. Diese lassen sich vielleicht ergründen.

Dass Bononia ein keltischer Ortsname ist, braucht wohl nicht bewiesen werden.[7] Man wird daher leicht begreifen können, dass in Gallien, wo ja das Keltische gang und gäbe war, beim Umtaufen von einer Ortschaft für den neuen Namen Bononia gewählt wurde. Auf Lateinisch die Assoziation mit *Bonum* hervorrufend, war sie auch der Bevölkerung keltischer Zunge nicht fremd. So wurde Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer) aus einem besonderen Anlass in Bononia umgetauft: sich von Galerius flüchtend traf der junge Konstantin d. Gr. seinen Vater *apud Bononiam quam Galli prius Gesoriacum vocabant*,[8] vgl. auf der Tabula Peutingeriana:*Gesogiaco* (sic) *quod nunc Bononia.* Dass der Namenwechsel nicht früher als anlässlich des historischen Treffens geschah, folgt aus dem wenige Jahre früher verfassten Incerti Panegyricus,[9] wo die Stadt noch Gesoriacum heisst. Das Treffen bei Gesoriacum war für das weitere Schicksal Konstantins entscheidend. Es ist daher leicht begreiflich, dass zum *bonum omen* des Namens Bononia noch eine besondere konstantinische Note kam, die zur Verbreitung des Namens auch im Donaugebiet beitrug.[10] Und als man einem »besseren« Namen für den Hafenplatz der konstantinischen Residenzstadt Sirmium suchte, kam vielleicht auch die Analogie hinzu, dass Gesoriacum-Bononia ebenfalls ein Hafenplatz war.

Umgetaufte spätantike Ortschaften sind nicht selten in Pannonien. Von den nicht wenigen Iovia und Herculia abgesehen sei hier noch auf zwei Lagerorte hingewiesen, wo die Namensänderung ebenfalls auf abergläubische Bedenken zurückgeht: umgetauft wurden *Ulcisia Castra* (Szentendre)

---

[4] z. B. A. Graf Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (Diss. Pann. I 5 Budapest 1936) 20 mit weiterer Literatur, in neuerer Zeit z. B. I. Degmedžić Rad vojvođanskih muzeja 8 (1959) 43, vgl. auch E. Swoboda Carnuntum ([4] Graz 1964) 227 bsw.

[5] Hülsen PW-RE III (1899) 273, weitere Beispiele E. Riess PW-RE XVIII (1942) 376 f.

[6] Itn. Ant. 236, 2 vgl. Itin. Burdig. 567, 11. Lissa klang ähnlich wie gr. γύσσα und lat. *lis.*

[7] vgl. A. Holder Alt-Celtischer Sprachschatz I 480—488.

[8] Exc. Val. 2, 4.

[9] Incerti paneg. Constantio Caes. (VIII Baehrens) 6, 1. 14, 4.

[10] Dass bereits zum Jahr 294. (Chron. Min. I p. 230) der Name Bononia gebraucht wird, darf nicht überraschen. Dem Zusammensteller der Chronik war dieser Name geläufig; Bononia gehört ja zu den Ortschaften Pannoniens, die in der spätantiken Literatur am öftesten genannt wurden.

auf *Castra Constantia*[11] und *Lugio* (Dunaszekcső) auf *Florentia.*[12] Beim Namen Ulcisia war die Assoziation mit *ulcero, ulciscor* und bei Lugio die Assoziation mit *lugeo, lugubris* auf der Hand. Das »rachesüchtige« Lager ist durch den Namenwechsel »fest«, »standhaft«, das »trauernde« Lager »blühend« geworden. Ein genauer Vergleich der Itinerarien wird wohl auch in anderen Provinzen eine stattliche Zahl abergläubischer Namensänderungen nachweisen können.

POVZETEK

Preimenovani kraji v Panoniji

Kot marsikje, so bili tudi v Panoniji kraji z dvema imenoma. Med njimi izstopa skupina drugotnih imen, ki so nastala iz praznoverja, tako *Malata* preimenovana v *Bononio, Lugio* v *Florentia, Ulcisia castra* v *Castra Constantia.* Poslednji dve ni težko razjasniti. Ni pa takoj razvidno, zakaj je bilo izbrano keltsko krajevno ime *Bononia* namesto poprejšnjega *Malata.* Izbira imena je bila očitno v zvezi z galskim mestom *Gesoriacum-Bononia,* ki je imelo posebno vlogo v zgodovini konstantinske dinastije.

[11] So in der Notitia: Occ. XXXIII 34, und auf CIL III 15172. Ulcisia fehlt in der Notitia.
[12] So Not. Occ. XXXIII 43. 44. 53. 58. Lugio fehlt in der Notitia.

ZWEI UNSCHEINBARE KLEINFUNDE AUS EMONA

RUDOLF NOLL

Kunsthistorisches Museum, Wien

Gerne bin ich der freundlichen Einladung gefolgt, zum Gedenkband für J. Klemenc etwas beizutragen. Denn nahezu 40 Jahre war ich mit dem Verstorbenen freundschaftlich verbunden, nämlich seit jener allen Teilnehmern unvergesslichen »Lehrgrabung« auf dem Duel bei Feistritz a. d. Drau (Kärnten), die junge Archäologen aus vielen europäischen Ländern zu kameradschaftlicher Gemeinschaftsarbeit zusammengeführt hat.

Selbstverständlich sollte ein Thema aus dem Bereiche der slowenischen Heimat des Geehrten genommen werden, um vielleicht auch einen willkommenen Beitrag zur Römerzeit des Landes liefern. Freilich konnte es infolge drückenden Zeitmangels nur eine sehr bescheidene Gedenkgabe sein — »unscheinbare Kleinfunde«. Unscheinbar sind sie wirklich, sowohl dem Material als auch der Grösse nach: ein kleines Bruchstück eines Glasmedaillons und ein ebenso unansehnliches Bronzeplättchen mit einer kurzen lateinischen Inschrift. Als »mildernder Umstand« möge berücksichtigt werden, dass es immerhin Fundstücke aus dem Boden jener Stadt sind, in der J. Klemenc viele Jahre verdienstvoll wirkte, und dass es — in methodischer Hinsicht — vielleicht nicht ganz nutzlos ist, wieder einmal auf die mögliche Aussagekraft von Kleinfunden hinzuweisen.

Beide Objekte verdanken wir jenen Grabungen, die Walter Schmid 1909—1912 auf den Gründen des Deutschen Ritterordens in Emona (Ljubljana — Laibach) durchgeführt hat.[1] Die näheren Fundumstände sind nicht bekannt. Zusammen mit anderen Kleinfunden aus dieser Grabung werden die beiden hier vorzulegenden Stücke in der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums zu Wien verwahrt. Das erste entstammt der Frühzeit Emonas, das zweite der spätantiken Periode der Stadt.

I. FRAGMENT EINES BLAUEN GLASMEDAILLONS (Abb. 1)

Inv.-Nr. XI 1586. Dunkelblaues, durchscheinendes Glas, auf der Unterseite Reste weissgestreiften Überfangs. Rundum Bruchrand mit geringfügigen Resten des Reliefgrundes. Länge 25 mm, Dicke 11 mm. Bisher unpubliziert. Lediglich erwähnt von W. Schmid, Laibacher Zeitung vom 6. Mai 1912 (Nr. 103), S. 989 mit folgenden Worten: »Der ältesten Periode gehört ein Kopf

[1] Vgl. W. Schmid, Jahrbuch für Altertumskunde 7, 1913, 61 ff. — Zu Emona im allgemeinen vgl. unsere Anm. 7.

des Kaisers Augustus als Pontifex maximus aus blauem Glas an, der an einem weissblauen Gefässe angebracht war«. Das Fundjahr ist also 1912. Nicht klar ist aber, aus welchem Hause (XIII, XIV oder XV) das Objekt stammt.

Kopf eines bartlosen jungen Mannes in hohem Relief, mit in die Stirn gekämmtem Haar, von vorne gesehen, ganz wenig nach seiner rechten Seite gedreht.

Abb. 1. Fragment eines Glasmedaillons aus *Emona*. Masstab 1 : 1,5

Sl. 1. *Emona*. Odlomek medaljona iz stekla. Merilo 1 : 1,5

In welchen Zusammenhang das Fragment aus Emona gehört, wird durch Gegenüberstellung eines vollständig erhaltenen Exemplars (Abb. 2) der Wiener Antikensammlung sofort klar. Es stammt gleichfalls aus der Heimat J. Klemenc, nämlich aus Poetovio (Ptuj-Pettau), von der durch zahlreiche römische Relikte bekannten Fundstelle Hajdina (Haidin). Es befindet sich bereits seit 1826 in Wien und wurde von F. Eichler in dem repräsentativen Kameenkatalog unseres Museums behandelt.[2] Das dunkelblaue Glasrelief (Durchmesser 40 mm) zeigt das Brustbild eines jüngeren Mannes im Panzer, mit Mantelzipfel auf der linken Schulter; vor der Brust und über den Schultern je ein Kinderköpfchen.

Von dieser charakteristischen Gruppe blauer Glasmedaillons gibt es verschiedene »Emissionen«: Die Hauptperson wird oft allein wiedergegeben, oft aber auch mit zwei oder drei Kinderköpfen. Zuletzt hat sich A. Alföldi in zwei eindringlichen Studien[3] damit beschäftigt und ist zu folgendem über-

[2] F. Eichler und E. Kris, Die Kameen im Kunsthistorischen Museum (Wien 1927), 60 Nr. 16, Taf. 7.

[3] Ur-Schweiz 15, 1951, 66 ff. und 21, 1957, 80 ff. Hier auch die vorangehende Literatur.

Das Exemplar aus Poetovio (Inv.-Nr. XI B 8) ist Ur-Schweiz 15, 1951, 70 samt weiterer Literatur verzeichnet und Taf. II 5 (nach einem zerbrochenen Gipsabguss) in natürlicher Grösse abgebildet. Dasselbe Stück wurde Ur-Schweiz 21, 1957, 90 neuerlich besprochen und Taf. I 2 nach einer photographischen Vorlage in starker Vergrösserung nochmals abgebildet, wobei aber die Identität der beiden Exemplare verkannt worden ist.

zeugenden Ergebnis gelangt: es handelt sich bei der Porträtbüste mit drei Kinderköpfen um den jüngeren Drusus, den Sohn des Kaisers Tiberius, mit seinen Zwillingssöhnen Tiberius und Germanicus bzw. mit seinem Töchterlein Julia. Aus der Lebensgeschichte der dargestellten Personen — die Zwillinge sind im Jahre 19 geboren, der Vater verstarb im Jahre 23 — ergibt sich erfreulicherweise eine enge Datierung dieser Medaillons in die Jahre 19—23 n. Chr.

Abb. 2. Glasmedaillon aus *Poetovio*. Masstab 1 : 1,5
Sl. 2. *Poetovio*. Medaljon iz stekla. Merilo 1 : 1,5

Die Klassifizierung (Porträtbestimmung und Datierung) des uns hier allein interessierenden Typus mit drei Kinderköpfen darf als gesichert betrachtet werden. Berechtigte Zweifel an der Benennung einzelner Bildnisbüsten dieser Glasmedaillons berühren uns nicht.[4]

[4] So vermag ich ein anderes Bruchstück unserer Sammlung (Inv.-Nr. XI B 39) — unbekannten Fundortes, nur der Kopf erhalten — nicht mit Alföldi, Ur-Schweiz 21, 1957, 80 Nr. 1, auf Drusus d. J. zu beziehen; vgl. schon die Vorbehalte F. Eichlers im Kameenkatalog (siehe unsere Anm. 2) 60 Nr. 17. Gesichtsschnitt, Augenbildung und Frisur sind ganz anders. Als Erklärung dieser Unterschiede reicht der Hinweis auf die »durch das technisch primitive Reproduktionsverfahren verursachte Entartung« (Alföldi a. a. O. 90) nicht aus.

Zu den Glasmedaillons vgl. neuerdings: J. M. C. Toynbee, Art in Britain under the Romans (1964), 380 ff.; E. Meise, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte

Bei einigen wenigen Exemplaren hat sich noch die Metallfassung erhalten. Ein Aufsteckhalter daran macht die Zweckbestimmung dieser Phalerae plausibel, die »als Ehrenzeichen am Panzer den Legionären vom Oberkommandierenden verliehen worden sind« (Alföldi). Eine Verwendung dieser Glasmedaillons im militärischen Lebensbereich wird auch durch die bekanntgewordenen Fundorte nahegelegt:[5]

Britannien:	Colchester.
Niederlande:	Nijmegen, Vechten.
Deutschland:	Lanten, Niehl bei Köln, Rheingönheim.
Schweiz:	*Vindonissa.*
Österreich:	*Carnuntum.*[6]
Jugoslawien:	*Poetovio, Emona.*

Die Liste zeigt, dass es sich überwiegend um wohlbekannte militärische Garnisonen handelt.[7]

So ist also unser unscheinbares Fragment aus Emona ein interessantes Zeugnis aus der Frühzeit der Geschichte dieser Stadt. Infolge der bruchstückhaften Erhaltung scheint zunächst eine Zuteilung zu einem der drei hauptsächlichen Typen dieser Glasmedaillons (Büste allein — mit drei Kinderköpfen — mit zwei Kinderköpfen) fast aussichtslos zu sein. Indes zeigt ein genauer Vergleich mit dem vollständigen Exemplar aus Poetovio, dass beide Stücke Zug für Zug übereinstimmen. Sie müssen also aus derselben Form stammen. Ein nicht unwahrscheinliches Ergebnis; denn Emona und Poetovio liegen an derselben, von Aquileia nach Carnuntum an die Donau führenden, militärisch so wichtigen Nachschubstrasse, die auch ein ganz bedeutender Handelsweg war (»Bernsteinstrasse«).

Nach dem gegenwärtigen Stande unseres Wissens bezeichnen die Fundorte Emona, Poetovio und Carnuntum die östliche Grenze des Verbreitungsgebietes dieser Glasmedaillons, die man bisher vielleicht doch zu ausschliesslich als Auszeichnungen für die in der Rheinarmee dienenden Soldaten betrachtet hat.

Es sei schliesslich gestattet, bei dieser Gelegenheit ein paar ergänzende Bemerkungen zu dieser beachtenswerten Materialgruppe anzufügen.

16, 1966, 18 f.; J. Bracker, Ausstellungskatalog »Römer am Rhein« (Köln 1967), 256 Nr. D 2; St. Türr, ebenda 256 Nr. D 3.

Unabweislich erscheint eine neuerliche Durcharbeitung des gesamten Materials, die aber nur an Hand von Abgüssen, nicht jedoch mit Photos erfolgversprechend durchgeführt werden kann.

[5] Vgl. zum folgenden Ur-Schweiz 15, 1951, 70 ff.

[6] Zu diesem (anscheinend verschollenen) Stück ist Alföldis Annahme (Ur-Schweiz 15, 1951, 70 mit Anm. 16) bezüglich der Grösse des Objektes zu berichtigen: die Abbildung bei L. Curtius, Röm. Mitteilungen 54, 1939, 144 gibt das Fragment nicht im Masstab 1 : 1, sondern erheblich vergrössert wieder.

[7] Im besonderen vgl. zu

a) *Poetovio:* B. Saria, RE. s. v. Poetovio (1952); E. Diez, Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale s. v. Poetovio (1965); P. Petru, Arheološki Vestnik 15/16, 1964/65, 65 ff.

b) *Emona:* J. Šašel, Vodnik po Emoni (1955); B. Saria — G. Novak, Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale s. v. *Emona* (1960); P. Petru, Arheološki Vestnik 15/16, 1964/65, 65 ff.

1. Den bedeutendsten Neufund seit Alföldis Zusammenstellung hat Vindonissa geliefert, das bereits mit dem Typus »Prinz ohne Kinderköpfe« vertreten war.[8] Nun kam 1964 ein Exemplar des Typus Poetovio mit drei Kinderköpfen (Durchmesser 36—38 mm) samt wohlerhaltenem Metallrahmen zutage.[9]

2. Das Corning Museum of Glass gab die Neuerwerbung eines vollständig erhaltenen Medaillons (Durchmesser 36 mm) aus grünem Glas bekannt, das einen Prinzen allein zeigt,[10] also Typus Vindonissa wie Anm. 8.

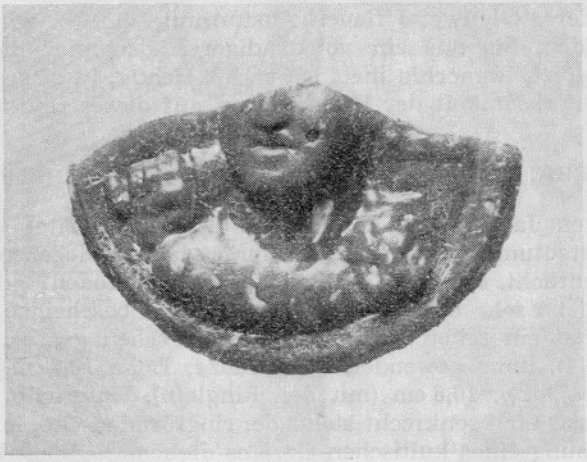

Abb. 3. Fragment eines Glasmedaillons aus Bregenz.
Masstab 1 : 1,5
Sl. 3. *Brigantium* (Bregenz). Odlomek medaljona iz stekla.
Merilo 1 : 1,5

3. In den bisherigen Übersichten über die charakterisierte Gruppe blauer Glasmedaillons wird ein schon vor längerer Zeit bekanntgemachtes Bruchstück aus Brigantium (Bregenz) nicht berücksichtigt (Abb. 3). Typologisch steht es — so viel ich sehe — ganz isoliert da. A. Hild hat es in seinem Bericht »Archäologische Forschungen in Bregenz 1920—1944«[11] mit einem einzigen Satz erwähnt: »Glas: Bruchstück blauer Phalera ... mit Darstellung des Herakles«. Erhalten ist etwa die untere Hälfte des Medaillons (Inv.-Nr. 28.369). Errechneter Durchmesser 41 mm. Brustbild nackt, Kopf in deutlicher Rechtswendung. Oberhalb der rechten Schulter wird die rechte

[8] Ur-Schweiz 15, 1951, Taf. II 4 Und Taf. III 4. — Vgl. jetzt auch Ausstellungskatalog »Römer am Rhein« (Köln 1967), 256 Nr. D 2; hier von J. Bracker als Tiberius erklärt.

[9] H. R. Wiedemer, Jahresbericht 1964 der Gesellschaft Pro Vindonissa (Brugg 1965), 38 ff.

[10] Journal of Glass Studies 5, 1963, 141 Nr. 5.

[11] ÖJh. 37, 1948, Beibl. 146 mit Abb. 38 (etwas vergrössert). — Die Erlaubnis zur Wiedervorlage und die Beistellung eines Abgusses, nach dem ein besseres Photo gemacht wurde, verdanke ich der bewährten Hilfsbereitschaft des Direktors des Vorarlberger Landesmuseums Doz. Dr. E. Vonbank.

Hand des Dargestellten sichtbar, die einen länglichen, in einen Knauf endigenden Gegenstand umfasst; dieser verläuft hinter dem Kopf und tritt über der linken Schulter, anscheinend etwas verbreitert, wieder hervor. Hild hat darin offenbar eine Keule gesehen und zusammen mit dem etwas undeutlichen Gebilde auf der linken Schulter, das tatsächlich an einen Löwenkopf erinnert, in dem Dargestellten Herkules mit Keule und Löwenfell erblickt. Ein Prinz so früher Zeit in der Pose des Herkules — gewiss eine Merkwürdigkeit! Indes weiss ich keine bessere Erklärung, möchte aber doch auf den für ein Keulenende ungewöhnlichen Knauf hinweisen, der deutlich wiedergegeben ist. Angesichts des fragmentarischen Erhaltungszustandes und der stellenweise flauen Ausformung müssen wir uns wohl so lange bescheiden, bis uns ein vollständigeres Exemplar die gewünschte Aufklärung liefert. Immerhin hielt ich es für richtig, in diesem Zusammenhang die Aufmerksamkeit der Fachkollegen auf dieses Unikum zu lenken.

II. EINE FRÜHCHRISTLICHE KURZINSCHRIFT (Abb. 6)

Vor einigen Jahren hat J. Klemenc unter dem Titel »Krščanstvo v Emoni« (Christentum in Emona) an einer etwas abgelegenen Stelle[12] eine Studie veröffentlicht, die auch die frühchristlichen Bodenfunde berücksichtigt. Ihre Zahl ist sehr klein, ihr Charakter recht bescheiden. Das ansehnlichste Stück ist ein scheibenförmiges, durchbrochen gearbeitetes Christogramm (Abb. 4), links gewendet, aus Bronze; Höhe 13,2 cm, Durchmesser 9,0 cm (Scheibe) bzw. 10,6 cm (mit den Ringlein). Unterhalb einer kleinen profilierten Basis eine senkrecht stehende, ringförmige Öse, mit deren Hilfe das als Bekrönung eines kultischen Gerätes dienende Objekt befestigt werden konnte. Es wurde von W. Schmid in Hause XII,[13] wo J. Klemenc (a. a. O.) einen frühchristlichen Kultbau annimmt, gefunden; es befindet sich ebenfalls in der Wiener Antikensammlung[14] und wird mehrmals in der Literatur erwähnt.[15] Mit »drei spätrömischen Lampen mit dem Christogramm«, die gleichfalls im Hause XII zutage kamen,[16] und zwei Tonlampen mit Christogramm«, die 1961/62 in der Insula XXX gefunden wurden,[17] sowie einer nur bruchstückhaft erhaltenen Tonlampe aus Emona (Abb. 5) in der Wiener Antikensammlung mit einem gleichschenkeligen Kreuz im Diskus[18] scheint

[12] Nova pot (Ljubljana) 14, 1962, 349—360 (slowenisch, mit einer sehr knappen deutschen Zusammenfassung).

[13] Vgl. den Plan im Jahrbuch für Altertumskunde 7, 1913, Taf. 3 bzw. Taf. 12.

[14] Inv.-Nr. VI 4499.

[15] W. Schmid, Laibacher Zeitung Nr. 117 von 22. Mai 1911, S. 188; J. Dostal, Röm. Quartalschrift 28, 1914, 187 ff.; W. Schmid, Časopis za zgodovino in narodopisje 31, 1936, 109; L. Nagy, Szent István Emlekkőnyv (St. Stephans-Gedenkbuch) 1, 1938, 107 (nur ungarisch); A. Alföldi, Arch. Értesitő 3, 1942, Taf. 41, 5 (ohne Erwähnung im Text); R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter (Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitliche und frühmittelalterliche Denkmäler der Antikensammlung. Wien 1958), 26 Nr. 11; J. Klemenc a. a. O. 358 (dort steht die Abbildung auf dem Kopf).

[16] W. Schmid, Laibacher Zeitung a. a. O.

[17] J. Klemenc a. a. O. 360.

[18] Inv.-Nr. V 2803. Nähere Fundumstände sind nicht bekannt. Brauner Ton, grau verbrannt. Vordere Hälfte fehlt. Höhe 25 bzw. 35 mm. Die Kreuzbalkenenden gespalten. Auf der abfallenden Schulter Tropfenreihe. Scheibengriff. Spätgriechi-

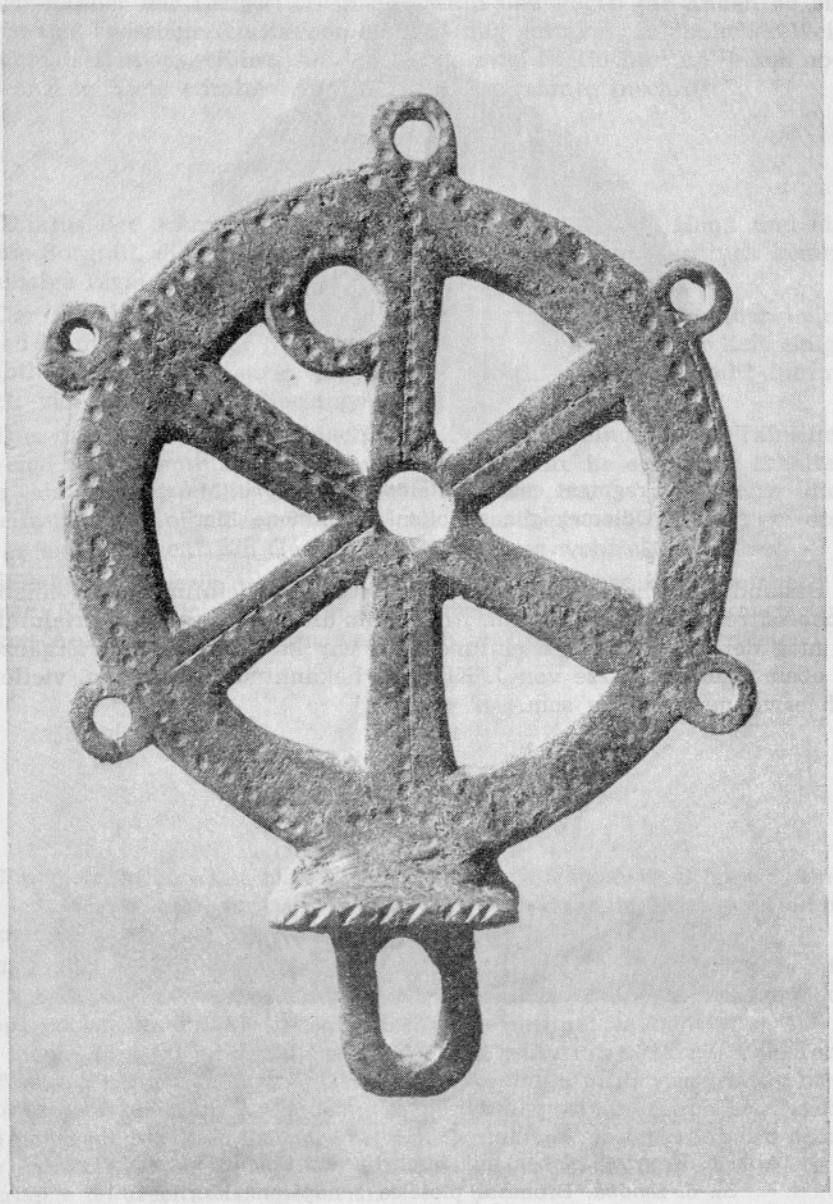

Abb. 4. Bronzenes Christogramm aus *Emona*. Masstab 1 : 1
Sl. 4. Bronast kristogram iz Emone. Merilo 1 : 1

scher (kleinasiatischer) Typus, 4./5. Jh. Vgl. etwa F. Miltner, Forschungen in Ephesos IV 2 (1937), Taf. 3 Nr. 387; H. Menzel, Antike Lampen im Röm.-German. Zentralmuseum zu Mainz (1954), 94 ff.

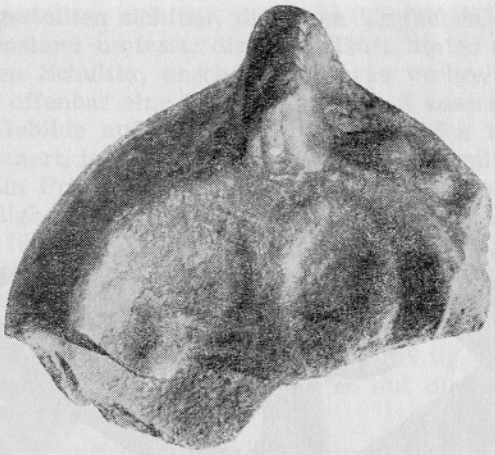

Abb. 5. Fragment einer Tonlampe aus *Emona*. Masstab 1 : 1
Sl. 5. Odlomek glinaste oljenke iz Emone. Merilo 1 : 1

der Bestand an bisher bekannten frühchristlichen Kleinfunden des einstigen Bischofssitzes aufgezählt zu sein. Angesichts dieses geringen Materialumfanges mag der bescheidene Kleinfund, den wir im folgenden als Ergänzung zur oben zitierten Skizze von J. Klemenc bekanntmachen wollen, vielleicht doch erwähnenswert zu sein.

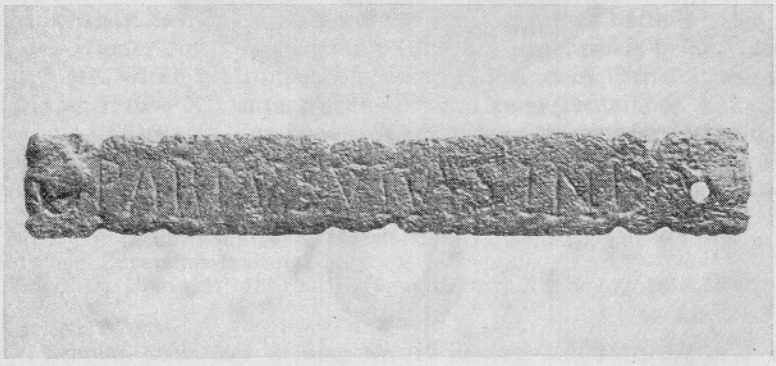

Abb. 6. Bronzetäfelchen mit Inschrift aus *Emona*. Masstab 1 : 1
Sl. 6. *Emona*. Bronasta ploščica z napisom. Merilo 1 : 1

Schmalrechteckiges Bronzeblech (Abb. 6). Inv.-Nr. VI 4502. Länge 95 Millimeter, Breite 14 mm, Dicke 2 mm. Oberfläche ziemlich korrodiert. Laut Inventarnotiz gefunden in Haus IX, Raum 15. Unpubliziert.[19]

[19] Lediglich verzeichnet bei R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter (vgl. Anm. 15), 35 Nr. 64. Von W. Schmid, Laibacher Zeitung von 11. Juli 1912 (Nr. 156),

Die Ränder der Langseiten in der Mitte und gegen die Enden zu eingekerbt und zwischen den Kerben bogenförmig gestaltet; in ähnlicher Weise die Schmalseiten ausgeführt. An den Enden zwei Nietlöcher; im linken noch die bronzene Niete erhalten. Im Feld die ungerahmte Inschrift:

PARDVS VIVAS IN DEO

Der Duktus der schmalen Buchstaben verrät eine geübte Hand und eine gewisse Sorgfalt, die in der Anbringung von Apices zum Ausdruck kommt. Als einzige Ligatur ist V und A in VIVAS verwendet.

Der Text bedarf lediglich zum Personennamen Pardus (»Panther«) eines kleinen Kommentars. Der Name scheint sich in frühchristlicher Zeit einiger Beliebtheit erfreut zu haben, jedenfalls findet er sich bei Diehl[20] fünfmal belegt; viel häufiger ist allerdings »Leopardus« bezeugt.[21]

Die naheliegende Frage nach der Zweckbestimmung des Täfelchens lässt sich nur vermutungsweise beantworten. Wenn die eine noch erhaltene Niete als Anhaltspunkt herangezogen werden darf, dann wäre diese »Schriftetikette« auf einem 2—3 mm starken Gegenstand befestigt gewesen. War es ein Kästchen? Ein Gerät? Die Frage muss wohl offen bleiben.

Weniger schwierig scheint es, die zeitliche Stellung des Täfelchens zu fixieren. Nach den leidlich guten Buchstabenformen und der ziemlich sorgfältigen Ausführung wird man wohl noch an das 4. Jh. denken dürfen.

POVZETEK

Dve neznatni najdbi iz Emone

Predmeta, ki doslej še nista bila objavljena, je izkopal W. Schmid v Emoni med leti 1909 in 1912; shranjena sta v antični zbirki dunajskega Umetnostnozgodovinskega muzeja.

1. Fragment modrega medaljona iz stekla z reliefno upodobitvijo Druza mlajšega, Tiberijevega sinu (sl. 1). Pripada skupini vojaških odlikovanj, ki jo najbolje zastopa popolnoma ohranjen poetovionski primerek (tudi na Dunaju; sl. 2).[2] Alföldi meni,[3] da je bil na medaljonu upodobljen *Drusus* mlajši skupaj s sinovoma dvojčkoma Tiberijem in Germanikom ter hčerko Julijo in da spada ta tip medaljonov v leta 19—23 n. š. Najdemo ga pretežno v vojnih garnizijah, vzhodno mejo najdb predstavljajo *Emona, Poetovio, Carnuntum.* Ob tej priložnosti opozori avtor na nekatere novejše najdbe,[6—10] predvsem na fragment iz Brigantija[11] (sl. 3), ki doslej v tej zvezi ni bil upoštevan.

S. 1511 unter den 1912 im Hause VII gefundenen Kleinfunden mit folgenden Worten erwähnt: »Ein altetruskisches [sic!] Beschlagplättchen mit der Inschrift: *Corpus vives in Deo*«. Die Bezeichnung »altetruskisch« (statt »altchristlich«) ist offensichtlich ein Druckversehen.

[20] ILCV 595 A, 3960 adn., 4449, 3250 A adn., 4142 A (dieses Beispiel aus Aquileia!).

[21] Vgl. ILCV. Index p. 98.

2. Kot dopolnilo h Klemenčevemu prispevku ‚Krščanstvo v Emoni'[12] poda avtor najprej pregled doslej poznanih starokrščanskih drobnih najdb: bronast kristogram[13—15] (sl. 4), oljenka s križem[18] (sl. 5), oboje shranjeno na Dunaju, ter še nekaj drugih starokrščanskih oljenk.[16—17] Nato nas seznani z doslej neobjavljeno bronasto ploščico (sl. 6) z napisom *Pardus vivas in Deo,* ki je bila pričvrščena z dvema žebljičkoma na nek izgubljen predmet (na skrinjico?); prejkone spada v 4. stoletje.

AQUAE IASAE

HARALD VON PETRIKOVITS
Rheinisches Landesmuseum, Bonn

Aquae Iasae lag an der Stelle des heutigen Varaždinske Toplice am linken Ufer der Bednja, eines südlichen Nebenflusses der Drau, etwa 15 km südöstlich von Varaždin in der Volksrepublik Kroatien. Durch eine Wiederaufbauinschrift aus der Zeit Konstantins I. ist Aquae Iasae hier mit Sicherheit lokalisiert.[1] Eine warme Schwefelquelle wurde in der Antike wie auch heute für Heilzwecke genutzt. Das slowenische Bergland, an dessen Nordrand Varaždinske Toplice liegt, besteht aus mesozoischen und tertiären alpidisch gefalteten Sedimenten. Es ist reich an Thermalquellen — eine Nachwirkung der jüngsten Gebirgsbildung.

Die Ruinen, Skulpturen, Inschriften und Kleinfunde des antiken Badeortes fanden wenigstens seit dem 18. Jahrhundert das Interesse von Antiquaren.[2] Seit dem Jahre 1953 wurden archäologische Ausgrabungen im römischen Thermenbereich und im Vicus durchgeführt, über deren Ergebnisse mehrmals berichtet wurde.[3] Der siedlungsgeschichtliche Ertrag der Grabungen ist kurz zusammen gefasst folgender:

Die römische Siedlung Aquae Iasae lag auf mehreren Terrassen des Hügels, auf dessen Anhöhe die Thermen gebaut waren. Diese waren grösser als das heutige Heilbad, sie erstreckten sich allseits über den heutigen Kurpark hinaus, besonders nach Süden und Osten. Die erste römische Thermenanlage muss vor der Mitte des 1. Jahrhunderts n. Chr. angelegt worden sein. Sie wurde mehrmals neu- und umgebaut, zuletzt unter Konstantin I. Der Vicus reichte bis an den Südfuss des Hügels, auf eine Flussterrasse der Bednja. Seine älteren Bauten waren Holzhäuser, die schon im 1. Jahrhundert n. Chr. bestanden, wie dort gefundene südgallische Terra sigillata erweist. Eine detaillierte Vorlage dieser Holzbauten wäre zum Vergleich mit Häusern vom Magdalensberg, von *Lauriacum*, von *Cambodunum*, von der

---

[1] CIL 3, 4121 = Dessau 704 = Ant. Inschr. Jug. 469. — Tomaschek RE 2, 301 ‚*Aquae Iasae*' — Zu den *Iasi* vgl. Verf. Vjesnik za arh. i hist. Dalm. 56/59, 1954 — 57 (= Antidoron M. Abramić) 2, 65. — A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest 1959) 26 ff. und 30.

[2] CIL 3/1 S. 521 ff. — I. K. Tkalčić, Das Schwefelbad bei Varaždin in Croatien (Zagreb 1869). — Die Inschriften sind zuletzt veröffentlicht in Ant. Inschr. Jug. 458—471 und von A. und J. Šašel. Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia etc. repertae et editae sunt (= Situla 5, Ljubljana 1963) 356 f.

[3] M. Gorenc und B. Vikić in: Acta et dissertationes archaeologicae 3 (Zagreb 1963, zugleich Akten des 9. Internationalen Limeskongresses des Jahres 1961) 111 ff. Hier weitere Literatur.

Kernsiedlung der *Colonia Ulpia Traiana* bei Xanten, sowie von niederländischen und englischen Fundstellen von Interesse.

Schon der bisher bekannte kleine Ausschnitt aus der Thermenanlage von Aquae Iasae lässt erkennen, dass dieser Badebau nicht einem Bautyp von Badethermen folgte, die durch die Abfolge von Auskleideräumen, *Frigidarium, Tepidarium, Caldarium* mit zwischengeordnetem *Sudatorium* gekennzeichnet war. Die Raumaufteilung und -anordnung von Heilthermen war von mehreren Voraussetzungen abhängig. Je nach der Temperatur der Thermalquelle konnte man auf eine Beheizung des Badewassers verzichten oder nicht. Man benötigte ferner viel mehr Badebecken und Einzelwannen als bei einfachen Badethermen. Oft waren auch Trinkhallen für Trinkkuren notwendig. So kam es, dass für Heilthermen in römischer Zeit nicht so feste Bautypen entwickelt wurden wie für Badethermen.[4]

Die Heilthermen von Aquae Iasae wurden in der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts n. Chr. von zwei Legionskommandeuren der benachbarten Garnison Poetovio benutzt.[6] Zwischen 161 und 169 n. Chr. hat der Statthalter der Provinz Oberpannonien *L. Dasumius Tullius Tuscus* die Errichtung irgendeines Bauteiles der Thermen durch die Stadt Poetovio mit staatlicher Beihilfe veranlasst.[6] Schliesslich hat, wie schon gesagt, Konstantin I. *‚aquas Iasas olim vi ignis consumptas porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem'* wiederherstellen lassen.[7] Diese Bevorzugung des Kurortes durch hohe Offiziere, das Interesse von Seiten des Provinzstatthalters, ja des Kaisers hebt *Aquae Iasae* vor anderen Heilbädern der Provinz heraus. Was war der Grund für dieses Ansehen des Badeortes?

Am ehesten helfen Parallelen aus anderen Provinzen des römischen Reiches zu einer Beantwortung der Frage. Auch *Aquae Sulis* — Bath in Britannien, *Aquae Granni* — Aachen in Niedergermanien, *Aquae* — Baden-Baden in Obergermanien, *Lambaesis* in der *Africa proconsularis* und vielleicht *Apulum* — Alba Julia in Dazien weisen die gleichen Merkmale wie

[4] A. Grenier. Manuel d'Archéologie Gallo-Romaine 4/2 (Paris 1960) 401 ff. — H. Mylius, Die römischen Heilthermen von Badenweiler (Berlin — Leipzig 1936), besonders 8. — Vgl. ferner die unten behandelten Heilthermen.

[5] M. Fabius Fabullus: CIL 3, 4118 = Dessau 96 = A I Jug. 463. — E. Groag, RE 6, 1769 f. Nr. 75 s. v. — PIR 3² (Berlin - Leipzig 1943) 100 Nr. 32. — E. Ritterling, RE 12, 1713 *‚Legio'* — G. Alföldy, Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen (= Epigraphische Studien 3, Köln - Graz 1967) 9 f. Nr. 17 und Register s. v. *M. Rutilius Lupus:* CIL 3, 10893 = Dessau 3865 = A I Jug. 462. — Nagl RE 1 A, 1236 Nr. 25 s. v. — PIR 3 (Berlin 1898) 149 Nr. 172. — E. Ritterling, RE 12, 1713 *‚Legio'*.

[6] CIL 3, 4117 = A I Jug. 461 = Šašel (s. o. Anm. 2) 357 und Corrigenda zu AIJ ebda S. 5*. — Zu *L. Dasumius Tullius Tuscus,* cos. suff. 152, E. Groag RE 4, 2222 f. Nr. 1 s. v. — A. Degrassi, I Fasti Consolari usw. (Rom 1952) 43. — PIR 3² (Berlin - Leipzig 1943) 3 f. Nr. 16. — W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien usw. (Bonn 1956) 83 f. Nr. X.

[7] Da der auf der Bauinschrift genannte *P(rae)p(ositus) p(rovinciae) P(annoniae) sup(erioris)* namens *Val(erius) Catullinus* nicht näher bekannt ist, ist diese Inschrift nicht genau datiert. Vgl. Lambertz RE 7 A, 2352 Nr. 118 s. v. Nach dem Kaisertitel Konstantins muss die Inschrift zwischen 321 und 337 geschrieben worden sein, weil Konstantin 1. den Titel *‚maximus'* nur 313/314 und wieder ab 321 führte. (M. R. Alföldi, Die constantinische Goldprägung [Mainz 1963] 41 und 85). 313 und 314 gehörten aber die pannonischen Provinzen noch zum Herrschaftsbereich des Licinius. Deshalb kann Konstantin allein hier erst nach 321 einen Erlass mit dem Titel *maximus* gefertigt haben.

Aquae Iasae auf: Heilthermen — teilweise sicher von der Provinzarmee gebaut — und Benutzung durch Angehörige der Provinzarmee. Betrachten wir kurz die einzelnen Beispiele.

Wie in zahlreichen Asklepieia des Ostens und Quellheiligtümern Galliens war in *Aquae Sulis* (heute Bath am Avon, südöstlich von Bristol gelegen) das Thermalbad mit einem Heiligtum einer einheimischen Göttin *Sulis Minerva* verbunden. Seit den Flaviern bestanden hier Steinbauten, die in der Folgezeit zu prächtigen Heilthermen ausgebaut wurden. Das grosse Becken (unter dem heutigen Great Bath gelegen) wurde von einem Tonnengewölbe mit fast 12 m Spannweite überdeckt. Der Tempel der *Sulis Minerva* wurde nicht ganz ausgegraben, wurde aber aus den erhaltenen Architekturresten rekonstruiert. Er war ein Tetrastylus römischen, nicht gallo-römischen Typs. Sein Reliefschmuck gehört zum besten, was aus dem römischen Britannien erhalten ist. Der Badeort ist in spätrömischer Zeit befestigt und erst Ende des 6. Jahrhunderts von den neuen Herren Englands erobert worden.[8] Aus Inschriften ist bekannt, dass ausser Zivilisten auch Soldaten in den Thermen Gesundheit suchten und fanden oder auch in diesem Kurort ihr Leben beschlossen.[9] Eine änliche Bedeutung wie *Aquae Sulis* — vielleicht vor diesem — mag *Aquae Arnemetiae* — Buxton gehabt haben.[10]

In *Aquae Granni* — Aachen sind durch Ausgrabungen im vorigen und in diesem Jahrhundert Heilthermen in Ausschnitten bekannt geworden, die sich von der Anhöhe des Münsterhügels bis in das südlich gelegene Tal der Buchkremerstrasse über eine Länge von über 260 m und eine Breite von rund 60 m erstrecken. Die Thermen scheinen um 80 n. Chr. erbaut worden zu sein. Da für den Bau zahlreiche Ziegel verwendet wurden, die von niedergermanischen Legionen und der Rheinflotte gestempelt wurden, scheint diese Bauanlage von Arbeitskommandos der Provinzarmee errichtet worden sein.[11] Die Vermutung, dass *Aquae Granni* ein Kurort für Angehörige niedergermanischer Truppen war, scheint durch einen Weihaltar für

[8] Literatur zu *Aquae Sulis:* CIL 7, S. 24. — RIB S. 42 ff. — Fr. Haverfield in: Victoria County History of Somerset 1 (London 1906) 219 ff. — W. H. Knowles, Archaeologia 75, 1926, 1 ff. — I. A. Richmond, Roman Britain (Penguin Books, 1955) 72 u. 92 ff. — R. G. Collingwood und J. N. L. Myres, Roman Britain etc. ²(Oxford 1956) Register s. v. Bath. — J. M. C. Toynbee, Art in Britain under the Romans (Oxford 1964) passim (s. Register), besonders 130 ff. — M. J. T. Lewis, Temples in Roman Britain (Cambridge 1965) 57 ff. und 158. — B. Cunliffe, Antiquity 40, 1963, 199 ff. — Sh. Frere, Britannia (London 1967) 383 u. ö. — In Kürze soll eine zusammenfassende Studie über Bath erscheinen, die von Sir Ian Richmond begonnen und von B. Cunliffe beendet wurde: vgl. Current archaelogy 10, Sept. 1963, 260 ff.

[9] Weihinschriften RIB 139, 143, 144, 146, 147, 152. — Grabsteine RIB 156—160. Auf diesen Inschriften sind Soldaten der *Legio II Aug., VI victrix, XX Valeria victrix* und einer Hilfstruppe genannt.

[10] I. A. Richmond a. O. (Anm. 8) 94 f.

[11] CIL 13/2 S. 517 mit älterer Literatur. — C. Rhoen, Die römischen Thermen zu Aachen (Aachen 1890) — F. Cramer. Römisch-germanische Studien (Breslau 1914) 94 f. — J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz² (Bonn 1931) 246 ff. — H. v. Petrikovits, Bonner Jahrb. 145, 1940, 307 ff. — H. Christ, Germania 36, 1958, 119 ff. — L. Hugot, Bonner Jahrb. 159. 1959. 376 ff. — Ders., Zeitschr. des Aachener Geschichtsvereins 74/75, 1962/63, 465 f. — Weitere Literatur bei H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland (Köln — Opladen 1960) 108 f. — Ders., Bemerkungen zur Westgrenze der römischen Provinz Niedergermanien in: Studien zur europäischen Ur- und Frühgeschichte (Jankuhn — Festschrift, Neumünster 1968) 118.

Apollo aus Aachen — Burtscheid bestätigt zu sein, den ein *L. Latinius Macer* etwa im 2. Jahrzehnt des 2. Jahrh. n. Chr. stiftete.[12] Er war *Primipilus* der damals in *Noviomagus* — Nijmegen stationierten *Legio IX Hispana*, danach *Praefectus castrorum* wohl derselben Garnison.

Für Angehörige der obergermanischen Armee kamen als Kurorte am ehesten *Aquae Mattiacae* — Wiesbaden und *Aquae* — Baden-Baden infrage. Wenn auch beide von Angehörigen der Provinzarmee benutzt worden sein mögen, so scheint *Aquae* — Baden doch mehr von offizieller Seite gefördert worden zu sein. Von den Heilthermen wurden Teile gefunden. Eine zusammenfassende Behandlung der bisherigen Funde fehlt leider.[13] Um das Jahr 85 haben Vexillationen zweier obergermanischer Legionen und einer Hilfstruppe in *Aquae* irgendein Bauwerk errichtet.[14] Eine Inschrift, die in der Nähe der Heilthermen in einer Kirche eingemauert gefunden wurde, war von der *respublica Aquensium* dem Kronprinzen Caracalla im Jahr 197 gesetzt worden. Zwei weitere Inschriften nennen diesen als Kaiser im Nominativ, vielleicht als Erbauer oder Stifter eines Thermenteils.[15] Die Weihe- und Grabinschriften aus *Aquae*, die die Namen von Soldaten der obergermanischen Armee tragen, sind wohl mit dem Kurbetrieb in Verbindung zu bringen, dagegen nicht, wie man früher meinte, mit einem hier irrig angenommenen Kastell.[16]

Von den oben angeführten Parallelen für *Aquae Iasae* sei noch *Lambaesis*, heute Tezulät, kurz behandelt. Es lag in der Provinz *Africa proconsularis* und wurde ab 198/199 Hauptstadt der neu eingerichteten Provinz *Numidia*. In etwa 1 km Entfernung ostwärts von dem unter Hadrian erbauten Lager der *Legio III Aug.* lag die Stadt *Lambaesis*. Sie erhielt vermutlich unter Antoninus Pius Munizipalrecht. Im 3. Jahrhundert, vielleicht bald nach 238, wurde sie zur Colonia erhoben.[17] Hier befand sich — an einem Decumanus der Stadt gelegen, der nördlich des vermutlichen *Decumanus maximus* lag — ein Heilthermenbezirk, von dem ein Ausschnitt von 60 m Länge ergraben wurde. Die Badestrasse führte auf eine im Halbkreis angeordnete Tempelgruppe hin, deren mittlerer Tempel dem *Aesculapius* und der *Salus*, deren linker dem *Iuppiter valens* und deren rechter dem *Silvanus* geweiht war. Aus der Bauinschrift ergibt sich, dass die Kaiser M. Aurel und L. Verus diese Heiligtümer per *leg(ionem) III Aug.* erbauen liessen. Sie wurden unter Septimius Severus im Jahr 211 weiter ausgestaltet.[18] An der Nordseite der Bäderstrasse liegen *Scholae*, das sind

[12] H. Nesselhauf und H. v. Petrikovits, Bonner Jahrb. 167, 1967, 268 ff.

[13] CIL 13/2 S. 197 ff. — E. Fabricius, Die Besitznahme Badens durch die Römer: Neujahrsblätter der Badischen Histor. Kommission N. F. 8, 1905, 64 f. — E. Wagner, Fundstätten und Funde im Grossherzogtum Baden 2 (Tübingen 1911) 6 ff. — O. Fritsch, Aus Badens römischer Vorzeit 2. Beilage zu den Jahresberichten der Goetheschule Karlsruhe (Karlsruhe 1912) 7 ff. — Vielfach in: Badische Fundberichte.

[14] CIL 13, 6298. — F. Drexel, Germania 13, 1929, 173 ff. — H. Nesselhauf, Jahrb RGZM 7, 1960, 164.

[15] CIL 13, 6300—6302.

[16] H. Nesselhauf a. O. (Anm. 14) 164 Anm. 20.

[17] CIL 8/1 S. 283 ff.

[18] CIL 8, 2579 a — c und 18089 = Dessau 3841. — Zum Grabungsbefund P. Romanelli, Lambesi, in: Enciclopedia dell'Arte Antica 4 (Rom 1961) 461 f mit Literatur.

Vereinslokale militärischer Dienstgrade. Sie wurden bisher wohl unrichtig als Tempel bezeichnet.[19] Dieses Ensemble ist am besten als Kurbereich der afrikanischen Provinzarmee erklärt.

Allen angeführten Beispielen römischer Kurorte ist gemeinsam, dass sie ausgedehnte Heilthermen besitzen, die manchmal vom Militär selbst gebaut wurden (wie in *Aquae Granni* und vielleicht in *Lambaesis*) und mehrmals vom Kaiser selbst gestiftet wurden (*Aquae* — Baden, *Aquae Iasae*, vielleicht *Lambaesis*). Militärische Benutzer der Heilthermen sind durch Inschriften für *Aquae Sulis, Aquae Granni, Aquae* — Baden (?), *Aquae Iasae* und *Lambaesis* (?) bezeugt. Wenn auch vermutlich die Auswahl von Kurorten den Militärpersonen freigestellt war — in Obergermanien vielleicht *Aquae Mattiacae* neben *Aquae* - Baden —, so scheint doch in jeder Grenzprovinz nur ein einziger Badeort vom Statthalter oder Kaiser für den Gebrauch der Truppe gefördert worden zu sein. Wenn dies eine Regel war, wird die Forschung nach weiteren Militärkurorten in den römischen Grenzprovinzen suchen müssen.

Nach dem Gesagten scheint festzustehen, dass *Aquae Iasae* der Kurort der (ober)pannonischen Armee war.[20]

POVZETEK

Aquae Iasae

Nova izkopavanja v Varaždinskih Toplicah, v antiki imenovanih *Aquae Iasae*, so pokazala, da se je na vzpetini, kjer so danes toplice in zdraviliški park — nad antičnim vikusom — nahajalo termalno zdravilišče. Kot spričujejo napisi, so pri prezidavi in obnovi term sodelovale uradne osebe, tako namestniki in vladar sam. V njih se je zdravilo vojaštvo.

Paralele iz drugih obmejnih provinc rimskega imperija kažejo, da so bile *Aquae Iasae* zdravilišče (zgornje) panonske armade. Kot primer obravnava avtor *Aquae Sulis*-Bath (v Britaniji), *Aquae Granni*-Aachen (Germania inferior), *Aquae*-Baden-Baden (Germania superior) ter *Lambaesis* (Africa proconsularis, kasneje Numidia). K vsakemu primeru navaja pisec arheološko in epigrafsko dokazno gradivo.

[19] Wir halten diese Bauten für militärische Scholae, weil in einem von ihnen (nicht im Legionslager) das Vereinsstatut der Cornicines der 3. Legion gefunden wurde (CIL 8, 2557 = 18050). Auch die Inschriften CIL 8, 2603 und 2586 weisen in die gleiche Richtung. Über ihre Fundstellen vgl. R. Cagnat, Les deux camps de la légion IIIe Auguste à Lambèse (Mem. Acad. Inscr. et Belles — Lettres 38/1 (Paris 1908) 37 ff. — H. v. Petrikovits, Die Spezialgebäude römischer Legionslager, in: Akten des Internationalen Colloquiums zur 1900-Jahr-Feier der Stadt León (Arbeitstitel), im Druck.

[20] Zu diesem Ergebnis gelangten schon die Verfasser des in Anm. 3 angeführten Aufsatzes (S. 117). Die Holzbauten des Vicus von Aquae Iasae sind freilich kein Beweis dafür (S. 116), wie zahlreiche Parallelen aus anderen Teilen des römischen Reiches erweisen.

GRAFFITI FAVENTINI

GIANCARLO SUSINI
Università degli studi di Bologna, Bologna

Il sottosuolo delle città romane restituisce con una certa frequenza oggetti fittili recanti iscrizioni graffite o dipinte. Esse hanno naturalmente un interesse primario per la storia della scrittura; per il loro contenuto, tali graffiti si possono in linea di massima raggruppare in alcune categorie principali: *a)* iscrizioni votive, recanti la menzione di divinità cui l'oggetto veniva consacrato (sul tipo cioè dei *pocola deorum*); *b)* iscrizioni di proprietà, ossia con il nome del proprietario dell'oggetto; *c)* indicazioni metrologiche o commerciali, come indirizzi di destinazione, specificazioni del contenuto o precisazioni della capacità del recipiente; *d)* acclamazioni.

I recenti copiosi rinvenimenti di ceramiche romane dell'età repubblicana, con iscrizioni graffite o dipinte, avvenuti a Rimini *(Ariminum)*,[1] ripropongono all'attenzione degli studiosi alcuni aspetti della cultura romana della regione cispadana, ed in particolare alcuni fenomeni storico-religiosi. Anche sotto questo profilo meritano un breve cenno alcuni graffiti su fittili scoperti di recente a Faenza *(Faventia)*: dò notizia in questa nota di quattro graffiti, due dei quali sono certamente inquadrabili nel gruppo *b*, mentre di altri due la classificazione è incerta e merita un'attenzione particolare, pur con la convinzione di non potere giungere per ora ad un giudizio definitivo.

Il primo graffito si legge sulla spalla di un frammento di anfora,[2] e non presenta problemi particolari:

1. *L(uci) Vib(i)*

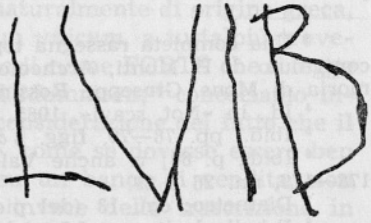

[1] M. Zuffa, in »Studi Romagnoli«, XIII (1964), pp. 97—108; G. Susini, in »Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr.«, 1965, pp. 146—149; Id., in »Studia Picena«, XXXIII—XXXIV (1965—1966), pp. 96—98.

[2] Alt.: cm. 15; largh.: cm. 20; alt. lettere: circa cm. 4.

Il graffito che segue proviene da un ripostiglio nel centro della città romana:[3] il cosiddetto »pozzetto« di via Cavour. Gli scavi che sono stati condotti in questo distretto cittadino sono stati ampiamente pubblicati,[4] con l'esclusiva riserva dei materiali fittili contenuti nel »pozzetto«, dei quali qui si pubblica un esemplare. Gli scavi hanno portato alla luce una *domus*, dalla quale sono stati recuperati mosaici anche di eccezionale interesse figurativo. Paola Monti ha soddisfacentemente commentato i risultati, dando anche esauriente notizia degli oggetti d'*instrumentum* raccolti negli scavi (ad esclusione del citato »pozzetto«), alcuni dei quali a loro volta recavano graffiti.[5] La studiosa ha inoltre opportunamente osservato come il »pozzetto« in questione dovrebbe datarsi non molto piu tardi dell'età augustea,[6] poichè a tale periodo risale il pavimento che ha definitivamente celato il ripostiglio.

Il fittile che qui si pubblica consiste di un piattello a vernice corallina (di tipo aretino);[7] esso reca il bollo *P(ubli) Atti*,[8] e sul fondo esterno presso il bordo il graffito

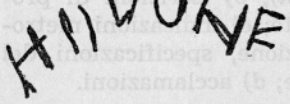

Hedone 2.

Gli altri due graffiti provengono invece da un'altra località entro la città romana, la piazzetta della Penna, ove nel comprensorio del palazzo Cavina uno scavo recentissimo ha portato in luce un complesso di elementi che sembrano appartenere ad un edificio templare dell'età republicana; ancora una volta Paola Monti ne ha degnamente pubblicato i ritrovamenti più importanti,[9] consistenti in alcune antefisse ed in *antepagmenta* figurati, opera di officine figuline attivissime tra il 2 e il 1 secolo a. C. in tutto il versante adriatico;[10] lo scavo ha rintracciato altresì un pavimento musivo della metà del 1 secolo a. C. ed ha consentito il recupero di alcuni fusti di colonne in pietra calcarea, taluni con scanalature doriche e altri a fusto liscio, confrontabili in parte con analoghi elementi scoperti nel Piceno, e precisamente nel santuario romano di età arcaica a Monterinaldo.[11] Lo scavo

[3] Una completa rassegna topografica dei ritrovamenti faventini è nell'ampio contributo di P. Monti, Archeologia faentina. I reperti, in Studi faentini in memoria di Mons. Giuseppe Rossini, Faenza 1966, pp. 68—124.

[4] Id., in »Not. scavi«, 1965, Suppl., pp. 69—82.

[5] Ibid., pp. 78—79, figg. 8 *a* e *c*.

[6] Ibid., p. 80; v. anche Valeria Righini in Studi faentini, Faenza 1966, pp. 178—179, nn. 26 e 29.

[7] Diametro: cm. 13 (del piede cm. 6,7); alt.: cm. 3.

[8] Il bollo è alto cm. 0,5 ed è lungo cm. 12. Per il nome, cfr. CIL XI, 6700, 114; v. anche F. Behn, Römische Keramik, Mainz 1910, p. 150, fig. 10.

[9] Terrecotte architettoniche romane a Faenza, in »Studi Romagnoli«, XVI (1967), pp. 419—424.

[10] Susini, in »Studia Picena«, XXXIII—XXXIV (1965—1966), pp. 119—126.

[11] G. Annibaldi, in »Fasti archaeol.«, XIII (1958), n. 2345; XV (1960), n. 2550; XVI (1961), n. 2794.

della piazzetta della Penna a Faenza ha naturalmente restituito numeroso materiale *d'instrumentum*, tra il quale alcune lucerne, con i notissimi bolli *Agilis* e *Vibius* ed i meno noti *Iegidius*[12] e *Litogenes*,[13] ed il frammento di una ciotola rustica, che reca sul bordo esterno alcuni segni graffiti (fig. 3).

3.

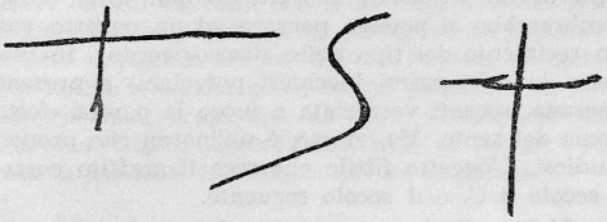

Vogliamo qui portare l'attenzione, oltre che sull'importanza del ritrovamento di un edificio con ogni probabilità di destinazione sacra nel tessuto urbano faventino, su due tra gli oggetti fittili colà rinvenuti; il primo consiste del frammento di una ciotola a vernice rossa di tipo aretino, che reca ripetuta sia sul fondo esterno sia sul bordo esterno,[14] la parola

4. *eorte*

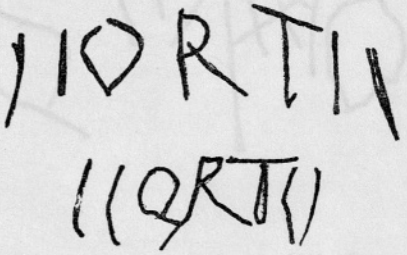

Potrebbe trattarsi di un nome di persona, naturalmente di origine greca, che però sarebbe — per quanto mi consta — un *unicum*, a tuttalpiù troverebbe un solo confronto se emendassimo in *Eorte* il nome FORTE che si legge su un'iscrizione africana,[15] come ha suggerito il Mommsen;[16] conosciamo invece il derivato *Eortasius*.[15] Tuttavia anche in considerazione del fatto che il graffito è ripetuto sul bordo esterno del fittile, come se dovesse essere ben visto su uno scaffale entro una teca oppure su un banco di vendita, non escluderei in maniera recisa che si trattasse invece della trascrizione in

[12] Cfr. CIL XI, 6699, 104.
[13] Cfr. ibid., 6699, 118.
[14] Alt. lettere (in entrambi i casi): circa cm. 1.
[15] CIL VIII, 144.
[16] Ibid.
[17] Onom. (J. Perin), s. v.

lettere latine della parola comune greca ἑορτή, cioè »festa«. In questo caso, bisognerebbe ammettere che il termine, pure trascritto in lettere latine, era entrato o si era comunque conservato nell'uso di un gruppo di persone (l'onomastica servile e libertina è pregna di elementi greci: basti pensare ad *Hedone* del fittile n. 2) o — meno probabilmente — che il termine si era canonizzato nel rituale di un culto romano. Che poi si trattasse addirittura di un fittile di uso rituale non direi, quanto invece piuttosto mi sembrerebbe si potesse pensare ad un oggetto votivo o meglio ancora ad un recipiente del tipo delle »tazze-ricordo«, in uso anche nell'antichità (si pensi ai celeberrimi bicchieri puteolani) e presenti tuttora in ogni sagra paesana, recanti verniciata a fuoco la parola »festa« o »sagra« seguita dal nome del santo. Ma, ripeto, è un'ipotesi che propongo alla riflessione degli studiosi. L'oggetto fittile che reca il graffito *eorte* dovrebbe datarsi tra il 1 secolo d. C. e il secolo seguente.

L'altro fittile proveniente dal medesimo scavo propone, per il suo graffito, un problema analogo. Si tratta del piede di una rozza coppa di imitazione dall'aretina, databile nella prima età imperiale romana. Sul fondo esterno si legge[18] la parola

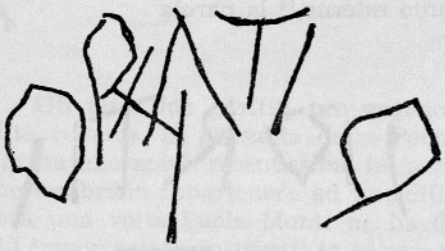

oratio 5.

È difficile trovare in questo caso un plausibile confronto onomastico, ma mi rendo conto che è altrettanto difficile proporne un'interpretazione religiosa — che identificherebbe l'oggetto in una vera patera,[19] legata ad un atto del culto — poichè notoriamente la parola *oratio* assunse un significato chiaramente religioso solo a partire dall'età tardoantica e nella liturgia cristiana: a meno che non supponessimo che in alcune manifestazioni cultuali romane, naturalmente di livello molto popolare, una cerimonia, una preghiera o una esortazione fosse già designata con il termine *oratio*.

I nuovi graffiti faventini sollevano quindi alcuni problemi, forse solo onomastici, oppure di storia del costume religioso popolare — in acordo alla destinazione del luogo ora scavato — riflesso con vivezza nelle due parole qui sottoposte ad esame.

[18] Alt. lettere: circa cm. 1.

[19] R. v. Schaewen. Römische Opfergeräte, ihre Verwendung im Kultus und in der Kunst, Berlin 1940, pp. 24—25.

POVZETEK

Faventinski grafiti

Grafitni ali slikani napisi so lahko votivnega značaja (posvetila boštvom), lahko označujejo lastništvo, posredujejo merske (volumen) ali trgovske podatke (vsebina, naslov, datum) ali pa kakršenkoli vzklik. Avtor obravnava štiri grafitne napise na keramiki, najdene v antični Faventiji (danes Faenza). Dve sta oznaki lastništva, prvi na ramenu amfore: *L(uci) Vib(i)*, drugi na sigilatnem krožniku z žigom *P. Atti* in sicer z ženskim suženjskim imenom *Hedone*. Nejasna sta naslednja dva, prvi na sigilatnem lončku s črkami *eorte*, morda pomotoma za *forte*, morda mišljeno grško ἑορτή praznik; drugi, tudi na zgodnje avgustejski čaši, z besedo *oratio*, ki dobiva izrecno religiozni značaj šele v kasni antiki, pri čemer obstaja možnost, da je imela ta pomen v vsakdanjem govoru že poprej.

HADRIAN IN MOESIA

RONALD SYME
Brasenose College, Oxford

Hadrian was many times on the Danube. He began his military career with tribunates in two legions of Moesia (95 to 97), passing thence to the Rhine. Not long after, when quaestor in 101, he went with Trajan to the first war against the Dacians; and he commanded a legion in the second war. In the winter and spring of the first year of his reign he visited Moesia on the way to Rome. He was there again in 124; and for the last time ten years later when returning from the last of his journeys, as is revealed by the inscription of Caesernius Macedo (cos. suff. c. 140), who was in his company 'per Orientem et lIIyric(um)' (AE 1957, 135).

Much could be said or surmised. The present enquiry, however, is restricted to the first episode, to the season of Hadrian's military tribunates. None the less, it raises a number of questions of detail that have a general bearing on imperial administration and the history of the time; and the search for precision will entail a certain amount of speculation.

By good fortune, Hadrian's service as *laticlavius* has a double attestation. The inscription at Athens registers the three legions in order of time, viz. II Adiutrix, V Macedonica, XXII Primigenia (ILS 308). The *Historia Augusta* has the name of the first legion only (Hadr. 2. 2). It then proceeds 'post haec in inferiorem Moesiam translatus' (2. 3). Next, after an anecdote about the prediction of an astrologer, it states that, on the news of Trajan's adoption by Nerva, the young man was deputed to convey the good wishes of the army, and was transferred to Germania Superior (2. 5). Then, when Nerva's decease was reported, Hadrian made haste to bear the tidings to Trajan, which he managed despite the malicious attempt of Servianus to delay his journey (2. 6).

Such is the account in the *Vita Hadriani*, deriving from an excellent source which the compiler abbreviated and interlaced with dubious anecdotes. By itself, it is so compressed as to be barely intelligible. It has to be supplemented with facts and dates from other sources.

Hadrian was born on January 26, 76. The first military tribunate, in II Adiutrix may be assigned to the year 95, the second, 'extremis iam Domitiani temporibus' (Hadr. 2.3), to 96: V Macedonica was the legion, stationed at Oescus in Moesia Inferior. It was seen long ago that the language of the Historia Augusta, 'in inferiorem Moesiam translatus', offered a clue to the location of II Adiutrix at this time. That is, Moesia Superior.[1] Such has been the general persuasion.

[1] E. Ritterling, '*Legio*', RE XII. 1443. It was a much earlier suggestion, going back to Pfitzner.

Hadrian's second military tribunate lasted for more than twelve months. He was still with V Macedonica in Moesia Inferior in the autumn of 97: Trajan was adopted by Nerva in October. The curtailed item in the *Vita* (Hadrian's mission and his transference to Germania Superior) happens to furnish the only clue to determining Trajan's provincial command at that time. The legion his young kinsman now joined was XXII Primigenia, at Moguntiacum. When Nerva died on January 28 of the next year, Trajan was no longer in Germania Superior. A late epitomator (the sole evidence) states that he was proclaimed emperor at Agrippina, i. e. Colonia Claudia (Eutropius VIII 2. 1). Hadrian's journey is explained; and Trajan, it follows, had brought Servianus to fill his place as legate of Germania Superior.

So far the chronology. Hadrian's tribunate in II Adiutrix impinges on an intricate nexus of problems: the distribution and location of the Danubian legions. Before the changes caused by the wars of Domitian (from 85 to 92), Pannonia had two legions, viz. XIII Gemina and XV Apollinaris. In Moesia stood three for certain, VII Claudia, V Macedonica, I Italica; and also a fourth, V Alaudae, if a legion be deemed to have perished in the disaster of Cornelius Fuscus (86 or 87). In the course of those wars no fewer than five fresh legions had been brought to the Danubian provinces: I Adiutrix, II Adiutrix, IV Flavia, XIV Gemina, XXI Rapax. One of them, XXI Rapax, was destroyed by the incursion of the Sarmatians in 92;[2] and there is no sign that any of the others reverted to their original stations. Therefore a total of nine may safely be assumed after 92 for the three commands on the frontier (Moesia was divided in 86).[3]

Attempts have been made to trace the changes and permutations of the legions during Domitian's campaigns.[4] Given the defects in the evidence, not much can be established. The interval of peace and stability between 93 and 100 is more promising.[5] Yet full and detailed ascertainment is baffled. Three matters call for scrutiny.

First, and in general: the nine legions. How should they be apportioned between Pannonia and the Moesian commands? Four are not too few for Pannonia, which now becomes the most important military province in the Empire.[6] Five, that is another matter.[7] Excessive as a permanent establishment under one legate. In fact, not tolerable and not on record in the military annals of the Empire since the wars of Caesar Augustus. One imagines what Domitian would have thought of the notion.

---

[2] The year 93 was incautiously advocated by R. Hanslik, Wiener Studien LXIII (1948), 126 ff. Erroneous, like the notion that Pliny (suff. 100), was praetor in 95 (ib. 127). The present paper eschews comment on the recent article 'M. Ulpius Traianus', RE, Supp. X, 1035 ff.

[3] E. Ritterling, o. c. 1279.

[4] R. Syme, JRS XVIII (1938), 45 ff. See now, with exhaustive detail, G. Alföldy, Acta Arch. Ac. Sc. Hung. XI (1959), 113 ff.

[5] R. Syme, o. c. 48 ff.; 50 f.; Laureae Aquincenses (1938), 267 ff., G. Alföldy, o. c. 136 ff. Ritterling produced tables of legionary distribution for 88/9 and for 93 (o. c. 1364). It was a pity that he omitted 93—100.

[6] R. Syme, o. c. (1928), 52; CAH XI (1926), 187.

[7] Five legions for Pannonia in 93—100 are postulated by G. Alföldy, o. c. 141. The corollary, only four for the two Moesian provinces, is also damaging. If the survival of V Alaudae after 70 is conceded (and why not?), the undivided Moesia had four legions in 85.

In consequence four legions fall to Pannonia, five to the two commands in Moesia. A piece of evidence can be adduced in support. A *laticlavius* of II Adiutrix earned military decorations 'bello Suebico it[em Sar]matico' (ILS 2719: Potentia in Lucania). He is further described as the *optio* of the tribunes of five legions. The post is unique: it appears to indicate the senior officer in a corps of *vexillationes*. Hence, it is assumed, a force drafted from the two armies and sent to Pannonia for Domitian's campaign in 92.[8]

Second, as between Moesia Superior and Moesia Inferior, which had three legions for its garrison? Provincial boundaries come into the question. Between 86 and 106 the former province had a longer frontier than subsequently, so it can be argued; and its military role was of central importance before Dacia was conquered and annexed. It had long been conjectured that the region between the lower course of the Save and the Danube ('Syrmia' for short) was attached to Moesia Superior and remained so until Pannonia Inferior was created in 106.[9] Welcome indications now accrue from the evidence of military *diplomata*. Two auxiliary regiments, the Ala Praetoria and Cohors V Gallorum belonged to Pannonia in 85; in 93 and 100 they are registered under Moesia Superior; but in 110 they are in Pannonia Inferior.[10] An easy explanation offers.[11] Not transfer of regiments back and forth, but a change in the status of the region. The location of V Gallorum is not known, but Ala Praetoria was at Teutoburgium: observe the *decurio* M. Ulpius Super who died there aged 32 after 16 years of service (ILS 2339).

The wider extension of Moesia Superior towards the west, taking in Sirmium (which was made a *colonia* by Domitian) and a section of the Danube frontier above Singidunum towards the mouth of the Drave at least as far as Teutoburgium will therefore be conceded. However, at the other end, the boundary against Moesia Inferior comes into play, a neglected factor. In the Second Century it fell a few miles below Ratiaria, not far short of the river Almus. There is a chance that from 86 to 106 the tract along the Danube from Ratiaria up to the Iron Gates belonged to Moesia Inferior. It corresponded with part of the 'Moesia' in the old territory 'Moesia et Treballia' which was in the charge of an equestrian officer in the time of Tiberius (ILS 1349). The entity was reconstituted when Aurelian gave up Dacia. That is, his Dacia Ripensis, with two legions, one at Ratiaria, the other at Oescus. If this 'old Moesia' belonged to the lower province between 86 and 106, it touches the distribution of the five legions between two armies.

Third, legions and their camps. As previously, VII Claudia was at Viminacium, V Macedonica at Oescus, I Italica at Novae. The new arrivals cause trouble, II Adiutrix and IV Flavia.[12] There are other perplexities.

[8] E. Ritterling, o. c. 2719; R. Syme, o. c. (1928), 47 f.

[9] E. Ritterling. o. c. 1444; M. Fluss, 'Moesia', RE XV. 2353; A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (1936), 36; A. Mócsy, 'Pannonia', RE Supp. IX. 584 f.

[10] CIL XVI. 31; 34; 46; 164.

[11] A. Radnóti and L. Barkóczi, Acta Arch. Ac. Sc. Hung. I (1951), 198; 201.

[12] G. Alföldy, o. c. 128 ff,; 135 f.; 139 f. Admitting only four legions in the two Moesian commands, that scholar assigns IV Flavia to 'Pannonia'. That this legion was at the other extremity, at Durostorum in Moesia Inferior, was suggested by

The early history of Singidunum is obscure (from the beginning of Hadrian's reign IV Flavia was there, after a sojourn in Dacia).[13] And Ratiaria deserves a thought — a strategic position, where a road from Naissus reaches the Danube.[14] Now Oescus was made a *colonia* when V Macedonica departed to Troesmis after the Dacian Wars. Ratiaria was also a *colonia Ulpia.*

As concerns II Adiutrix, various indications suggest that it was stationed somewhere in the western parts of Moesia Superior.[15] About the year 100 a centurion who had been decorated for service in a Dacian War by an unnamed emperor died at Sirmium (ILS 9193). The gravestone was set up by his heir, the procurator T. Caesernius Macedo. This man is attested as governor of Mauretania Caesariensis in 107 (CIL XVI. 56).

The camp of II Adiutrix may have lain somewhere close to Sirmium. Otherwise, perhaps Singidunum.[16] Let that suffice, with a reminder that the notice in the HA indicates Moesia Superior as the province.

Hadrian's service as tribune in three legions between 95 and 98 opens up another theme: the identity of consular legates towards the end of Domitian's reign. The young *laticlavius* is often allocated to a province governed by some kinsman or friend. Passage from one legion to another is not common. It can denote the transfer of a legion or a governor. That is to say, the *laticlavius* remains in the province when the legion goes, or follows a governor to another province. Thus Junius Avitus went with Julius Servianus from Germania Superior to Pannonia in 98 or 99 (Pliny, Epp. VIII. 23. 5). Further, it may be desirable for the young man himself to change his province and join a second friend or member of a family group.

To be tribune in three legions is abnormal. The only other instance is Minicius Natalis (ILS 1061, cf. 1029). He was just thirty years younger than Hadrian. Precision offers. Natalis in one and the same year was quaestor of the emperor and quaestor under his father, the proconsul of Africa. Clearly 121. Hadrian, setting out on his tour of the western provinces, had no need of a quaestor. And there is a useful corollary. The father of Natalis (suff. 106) comes neatly into line as proconsul of Africa, for the tenure 121/2.

Natalis had been in succession *laticlavius* of I Adiutrix, XI Claudia, XIV Gemina. Those posts should fall c. 114-8. Now I Adiutrix belonged to the first garrison of Trajan's Dacia, such is the reasonable conjecture.[17] Further, this legion went to the East for Trajan's Parthian War. It was there commanded by Platorius Nepos (ILS 1052), before his governorship of Thrace (?117-9).[18] The second legion belonged to Moesia Inferior, the third to Pannonia Superior.

C. Patsch, Wiener S-B CCXVII, Abh. 1 (1937), 46 f. Divergences of this order betray the absence of the necessary facts.

[13] For IV Flavia as one of the three legions garrisoning Trajan's Dacia, cf. R. Syme, o. c. (1938), 277; JRS LII (1962), 88.

[14] R. Syme, JRS XVIII (1928), 49; Laureae Aquincenses (1938), 272 f.

[15] Its early traces at Aquincum in Pannonia (G. Alföldy, o. c. 128) can be assigned to the period of Domitian's wars — or the early years of Trajan.

[16] For Singidunum (with necessary reservations), R. Syme, o. c. (1928), 48 f.; G. Alföldy (positive), o. c. 140.

[17] E. Ritterling, o. c. 1390 f.; R. Syme, o. c. (1938), 276.

[18] Platorius Nepos is described as a friend of Hadrian at the time of the 'expeditio Parthica' (HA, Hadr. 4, 2).

Natalis, it might be supposed, preferred to stay behind in the Danubian lands when I Adiutrix went away. It would be of interest to know the names of the three governors in question. For Dacia, no clue — unless Avidius Nigrinus (suff. 110) was already there. His governorship is attested by the dedication set up by the centurion in charge of his *equites singulares* at Sarmizegethusa (ILS 2417). As for Moesia Inferior, Pompeius Falco (suff. 108) is not on record before 116 (CIL III. 12470), but may have arrived a year or two earlier. Finally, the father of Natalis (suff. 106) is certified as legate of Pannonia Superior in 116 (CIL XVI. 64). As with Falco, his first consular command; and he was in office when Trajan died (ILS 1029).

Curiosity is therefore whetted about Hadrian. Who were the consular legates during his sojourn on the Danube, from 95 until the autumn of 97 ? For the period 92—100, the facts are as follows:

A. Moesia Superior[19]

93 Cn. Pompeius Longinus (suff. 90) CIL XVI. 93.
100 C. Cilnius Proculus (87). CIL XVI. 46.

The attestation of Longinus is a *diploma* dated to 93 by the imperial titulature, to 94 by the suffect consuls. (CIL XVI. 39). He might have been there since 91 or 92. He next turns up in Pannonia, registered on February 20, 98 (CIL XVI. 42), where Julius Servianus soon takes his place (Pliny, Epp. VIII. 23. 5).[20] As for Cilnius, he had previously been legate of Dalmatia (Not. Scav. 1925, 224: Arretium). He vacated that post in 98: the poet Martial writing in that year acclaims a new governor of Dalmatia, a man called 'Macer', who baffles identity.[21] Therefore there is a gap between Longinus and the arrival of Cilnius in 98 or 99, for one legate, perhaps for two.

B. Moesia Inferior[22]

92 Sex. Octavius Fronto (suff. 86). CIL XVI. 37.
96/7 L. Julius Marinus (? 93). *CIL* XVI. 41.
99 C. Pomponius Rufus (95). *CIL* XVI. 44 f.
100 M' Laberius Maximus (89). SEG. I. 329, 11. 62 ff.

Here a vacancy is to be assumed between Fronto and Marinus. The latter, the 'Julius Mar['attested in January of 97 (CIL XVI. 41) is identified as L. Julius Marinus, proconsul of Bithynia c. 89, compare the inscription of his son (ILS 1026). Perhaps appointed id 96 — and to have no long tenure, being replaced by Pomponius Rufus in 97 or 98.

There is space, it follows, for *Ignoti* in both commands towards the end of Domitian's reign. Their identification would be a precious fact of

[19] A. Stein, Die Legaten von Moesien (1940), 39 f.

[20] The date of the transference of Pompeius Longinus from Moesia Superior to Pannonia is vital. It can have occurred as early as 94. The question has been obfuscated by the obtrusion of L. Neratius Priscus (i. e., the suffectus of 87) as legate of Pannonia from 94 to 97. Thus, recently, A. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien, etc. (1956), 58 f. Against, R. Syme, Gnomon XXIX (1957), 521. This governor is presumably the homonymous suffectus of 97, with the tenure 102—105.

[21] Martial X. 78, cf. R. Syme, Gnomon XXXI (1959), 515.

[22] A. Stein, o. c. 58 ff.; J. Fitz, Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior (1966), 44.

political and social history. In the first instance would occur Hadrian's kinsman and guardian, M. Ulpius Traianus (cos. 91). Trajan, whose father had been a friend of Vespasian and governor of Syria, was a firm support of the Flavian dynasty. Yet no consular employment is on record in the last years of Domitian. It was Nerva who sent him to Germania Superior (Pliny, Pan. 9.5).

Pliny in his *Panegyricus* is explicit and exuberant about one notable exploit of the future emperor. When Antonius Saturninus, the governor of Germania Superior, made a proclamation at the beginning of 89 the loyal Trajan conducted a legion from Spain with marvellous expedition. The orator has not seen fit to put on record any consular command. All he says is 'cum aliis super alias expeditionibus itinere illo dignus invenireris' (Pan. 14. 5). It is a fair surmise that Trajan was on Domitian's staff in Pannonia in 92 — and held a military province in the sequel.[23] To be sure, Pliny implies that Trajan stayed at Rome during the Terror — 'you shared our life, our dangers our fears' (Pan. 44. 1).

Not only Trajan. Julius Servianus (suff. 90) comes into the reckoning, the husband of Hadrian's sister. When Hadrian in the autumn of 97 was transferred to XXII Primigenia in Germania Superior, he joined Trajan and remained there with his successor Servianus. The question arises: had Hadrian previously served under either (or both) when *laticlavius* of II Adiutrix and of V Macedonica.[24]

Alternatives offer. The one person might have governed the Moesian provinces in succession, the *laticlavius* accompanying his relative. That would presuppose a promotion. Also, two legions for Moesia Superior, three for Moesia Inferior. Which is not excluded (compare above, on Ratiaria and the boundary between the two provinces). Otherwise, the tribune passed from the one consular relative to the other. If so, in which order ?

Let it be supposed that Trajan held Moesia Superior from 94 to 96 or 97, succeeding Pompeius Longinus, with Servianus in the other province from 92 or 93 to 96 (after Octavius Fronto). In that case, Hadrian went first to Trajan as tribune of II Adiutrix and permuted to Servianus in 96. Julius Marinus took the place of Servianus (perhaps late in the year), but Hadrian did not depart. He stayed on as tribune of V Macedonica with Marinus (no personal attachment is on record), and did not join Trajan when Trajan was sent by Nerva to be governor of Germania Superior. It was the adoption that brought him from the Danube of the Rhine.

Trajan rather than Servianus as governor of Moesia Superior when Hadrian took up his tribunate in 95, is there any criterion for deciding? An extraneous item now supervenes, which may (or may not) be accorded validity. In any event, it raises questions of some interest concerning the imperial army.

An *optio* of the legion XV Apollinaris called M. Ulpius Dasius died at Carnuntum after 20 years of service (CIL III. 4491). That provides a date. This legion, it is generally held, was removed from Pannonia and taken to the eastern lands for Trajan's Parthian War. No evidence records its

[23] R. Syme, JRS XXXV (1945), 115 (review of A. Stein, Die Legaten von Moesien); Tacitus (1958), 34.

[24] R. Syme, Tacitus (1958), 34; JRS LIV (1964), 143 f.

share in any campaign — and it might not have been among the first of the Danubian legions to depart. However, XV Apollinaris turns up in the sequel at Satala as one of the two legions garrisoning Cappadocia. The soldier had 20 years of service — and also Trajan's *gentilicium*. If he was enrolled in or subsequent to 98, it would follow that XV Apollinaris did not leave Carnuntum until 118, or later.

That is not impossible. Another explanation avails. M. Ulpius Dasius carries Sirmium as his *origo*. That is to say, he is a native (observe the Illyrian *cognomen*) recruited from the territory of Sirmium and given the citizenship on enlistment. Perhaps he took the *nomen* not from Trajan the Emperor but from M. Ulpius Traianus, who may have been the governor of Moesia Superior in 94—96. As has been shown above, Sirmium probably belonged to the province at that time.

Such a surmise would need to be justified. Provincial governors transmit their *nomen* to clients. Yet a glance, however, cursory, at the nomenclature of new citizens shows that the practice tended to fade out. It was not encouraged by the emperors. Not but that examples can still be found in the Second Century. A family of Ummidii occurs at Gigthis.[25] It permits the conjecture that Hadrian's friend C. Ummidius Quadratus (suff. 118) was proconsul of Africa in 133/4.[26]

Soldiers are another matter. The thing occurred, to be sure in the early period. The army list at Coptos c. 1 B. C. (ILS 2483) provides clear instances. Thus two men with Ancyra for their *origo* and the name 'M. Lollius'. They are patently native Galatians enrolled by M. Lollius, when he was governor of Galatia (25 — 22 B. C.). Later examples are not easy to come by. The Caesars were jealous about *clientela*. They would not wish to have their monopoly infringed precisely in the armed forces.

Therefore, when the *nomina* of governors crop up among soldiers, one must proceed with caution. They may derive from civilian parents who have been granted the *civitas*. Thus probably the Batavian 'C. Petillius C. f. Vindex', *decurio* in an auxiliary regiment in the year 110 (CIL XVI. 164). A notable document. The *nomen* is that of the Roman general who defeated the Batavian insurgents C. Petillius Ceriales. His parent was enfranchised by the general.

Another document has strangely escaped notice: a list of legionaries who joined V Macedonica in 108 and 109 (CIL III. 6178: Troesmis). The names 'Aponius Moe[?sicus]' and 'Fonteius Capito' occur. They echo M. Aponius Saturninus, legate of Moesia in 69, and his successor C. Fonteius Capito, whose tenure was quietly terminated by death in the field. Perhaps these men are in fact the sons of soldiers who had been recruited in a season of emergency.

A later example has been detected, acclaimed with unanimity and exploited to a notable conclusion and certainty. An inscription found at Municipium Montanensium in Moesia Inferior carries the names of soldiers belonging to a *vexillatio* of the legion XI Claudia (CIL III. 7449). On the list no. 60 is reproduced as 'Umi. Quadratus'. He got his name, such is the

[25] CIL VIII. 4042-4; 22693; 22743.

[26] As argued in a paper on the senatorial Ummidii, Historia XVII (1968), 92.

assumption, from an Ummidius Quadratus who was governor of the province. That person turns up providentially, revealed by the inscription of his *beneficiarius* at Charax in the Crimea (Arch. Anz. 1911, 236). Hence a governor of Moesia Inferior under Antoninus Pius. He is identified as C. Ummidius Quadratus (consulate not attested) who married c. 137 Annia Cornificia, the sister of Marcus (PIR², A 708). His governorship was therefore put c. 150.[27]

An attractive combination. The certitude was premature. First, the assumed acquisition of name and *civitas* might go back to the soldier's father. Here and elsewhere it is relevant to note that, like the freedman, the client does not normally take the *cognomen* of the *patronus*.[28] Still it may sometimes supervene in the second generation. Thus, presumably, the 'Fonteius Capito' recruited in 109 or 110 for v Macedonica. The prime instance is the Cypriote notable C. Ummidius Quadratus, the son of C. Ummidius Pantauches (IGR III. 750, f. 751: Palaepaphus). The latter got the citizenship from the great ancestor of the Ummidii (suff. c. 40), proconsul of Cyprus under Tiberius (ILS 972).

Second, the original publication of the inscription in fact gave the soldier's name as ']mi. Quadratus'.[29] Observe two others on the list, viz. 'Mum. Celer' (no. 61) and 'Mu[?m.] Niger' (no. 66).

Doubt therefore arises, or even denial. That soldier did not take a governor's name, towards the year 150. And, for that matter, the legate of Moesia Inferior certified by the Charax inscription does not have to be the youthful husband of Annia Cornificia. Rather his parent, the suffectus of 118; and his tenure can be put c. 121-4.[30]

To sum up. There is a chance that M. Ulpius Dasius from Sirmium acquired *civitas* and *nomen* before the accession of Trajan. Hence a prop to the notice that Trajan was legate of Moesia Superior about the year 95. In any event, the hypothesis that both Trajan and of Servianus held governorships in the Moesian provinces as their first consular posts ought to be taken into account. The Rhine commands, though now reduced to three legions each, had a higher and a historic prestige. Trajan when adopted by Nerva was holding Germania Superior, and Servianus replaced him there. In the crisis of 97 the legates in the consular army commands were vital. Their previous employments are instructive — if they can be ascertained. For want of something better, Hadrian's military service is a relevant factor.

[27] W. Hüttl, Antoninus Pius II (1933), 120 ff.; A. Stein, o. c. 70; J. Fitz, Epigraphica XXVI (1964), 45 ff., cf. the résumé in AE 1965, 152.

[28] Compare remarks about persons called 'Sentius Saturninus', Historia XIII (1964), 163 f.

[29] Eph. Ep. IV, p. 527.

[30] As suggested in Historia XVII (1968), 89 f. A place can be found alter the mysterious ']rtorius' attested in 120 (CIL III. 7359), propably a Sertorius Brocchus, and before C. Bruttius Praesens (suff. ? 119). Cappadocia preceded Moesia Inferior in the cursus of Praesens (AE 1950, 66: Mactar; IRT 545: Lepcis).

POVZETEK

Hadrijan v Meziji

Hadrijan je služboval kot *tribunus militum* v dveh mezijskih legijah (II *Adiutrix* in V *Macedonica)* od leta 95 do pozne jeseni leta 97. To dejstvo načenja vrsto vprašanj iz vojaške in administrativne zgodovine. Prvič, kolikšno je bilo število legij v obeh Mezijah. Predpostaviti moramo, da jih je bilo med 93 in 100 pet. Drugič, v kateri od obeh Mezij so bile stacionirane tri, v kateri dve legiji. Odločilna pri tem je ugotovitev, dokod je v tem času *Moesia superior* segala. Tretjič, garnizijski mesti obeh legij, ki sta prišli poslednji v provinco, namreč II *Adiutrix* in IV *Flavia*. Čeprav je še mnogo negotovosti, kažejo različni indici, da je bila II *Adiutrix* vsekakor v Meziji *superior*.

Dalje, dolčitev konsularnih legatov. Tribuni služijo navadno v provincah, ki jih upravljajo njihovi sorodniki. S tega vidika zaslužita našo posebno pozornost *M. Ulpius Traianus* in *Ser. Iulius Servianus* (ki se je poročil s Hadrijanovo sestro). Eden od njiju ali oba sta upravljala Mezijo proti koncu Domicijanove vlade. Morda pomaga še majhen indic. Vojak legije XV *Apollinaris, M. Ulpius Dasius,* je umrl v Karnuntu star 40 let po 20 letih službe (CIL III. 4491). Doma je iz Sirmija, ki je spadal med leti 86 in 106 verjetno v Mezijo *superior*. Morda je prejel ime in državljanstvo od Trajana samega, ki je okoli leta 95 upravljal provinco. Ni pa gotovo, če so v tem času legijski rekruti prejemali gentilno ime po guvernerjih, ki so jih vpoklicali.

ZUR ENTWICKLUNG DER BAUKOSTEN IN DEN WESTLICHEN PROVINZEN IN DER RÖMISCHEN KAISERZEIT

JÁNOS SZILÁGYI
Museum Aquincum, Budapest

Mit der Idee, die römerzeitlichen und modernen Baukosten zu vergleichen, befasste sich die Fachliteratur bereits seit mehreren Jahrzehnten.[1] Nach den Berechnungen L. Friedländers, unterschieden sich die Kosten des Strassenbaues um 1880 in Westphalen nicht wesentlich von den Kosten bei Rom und *Beneventum* um 120 u. Z. Revidieren wir die konkreten Angaben. Laut der Steininschrift,[2] die zu Beginn unserer Zeitrechnung gemeisselt wurde, steuerte der Staat zum Bau 20.000 Doppelschritt (35 km) langen Schotterstrasse bei Rom 150.000 Sesterzen bei. Die uns erhaltene Steininschrift[3] von *Beneventum* (123—124 u. Z.) überliefert uns, dass zu den Baukosten der völligen Reparaturen des mit Steinplatten gedeckten, 15.750 Doppelschritt (etwa 28 km) langen Strassenabschnittes, der Kaiser 957.000 und die anrainenden Gutsbesitzer 569.100 Sest. beitrugen.

Diese Angaben lassen sich aber schwer auf einen gemeinsamen Nenner bringen. Die primitive Ausführung der Schotterstrasse und die *Via Appia*, mit ihrem mehrfach geschichteten Unterbau und Pflasterbelag, beanspruchten sehr unterschiedliche Investitionen. Bei der vorigen Ausführung kostete der Doppelschritt (etwa 1,5 m) und die andere in derselben Länge 97 Sest. Wie sich die Kosten im Strassenbau weiter entwickelten, darüber haben wir keine Daten. Zur Valorisation der antiken Geldeinheit und anderer Vergleiche geben wir einige Stützpunkte. Im erwähnten Zeitabschnitt betrug der durchschnittliche Taglohn 4 Sest.[4] In den Städten zahlte der *duumvir* (Bürgermeister) seinen Schreibern jährlich 1.200 Sest.[5] Man stellte aus 1 *libra* (327,5 g) Gold 40, später 45 Münzen her,[6] also einen Geldwert von 4.000 bzw. 4.500 Sest.; zu dieser Zeit kostete 1 kg Brot etwa

[1] L. Friedlaender: Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms II. (1889) S. 7 und Anm. 3.
[2] Corpus inscriptionum Latinarum (= CIL) VI. 31603 ad n. 3824.
[3] CIL IX. 6072, 6075; Revue Arch. 32^5 (1930) S. 373, 122.
[4] Das Altertum VII. 1961. 175 (Artikel von W. Krenkel).
[5] Ephemeris epigr. III. 1876. S. 87 (Art. von Th. Mommsen).
[6] L. C. West: Gold and silver coin standards in the Roman Empire (New York 1941), Tafel. The Economic History Review V. 1953. No. 3, S. 294, 299 and Anm. 1 (Art. von H. M. Jones).

1; 1 Liter Speiseöl ungefähr 3; 1 kg Fleisch etwa 1—1,5; 1 Liter Wein 0,5—2; Sandalen mit Ledersohle 12, die einfachste *Tunica* 15 Sest.[7]

Genau datierte und ausführlicher orientierende Angaben besitzen wir zum Vergleich der Baukosten der Tempel und Triumphbögen. Bei den sehr prunkvollen und monumentalen öffentlichen Bauten muss man aber mit Vorbehalt im Vergleichen vorgehen. Bei diesen konnten sich die Kosten durch hyperdekorative Ansprüche und besondere Wünsche unverhältnismässig verzerren. Glücklicherweise stehen uns etliche Daten der Kosten einfacher Tempelchen und Gebäude mit 1—2 Räumen zur Verfügung.

Im afrikanischen *Verecunda* baute man für 4.000 Sest. ein Heiligtum mit einem Raum, mit Ziegeln verziert[8] und zwar in der Zeit vor der Inflation (1—2. Jh.). Bei einfachen Bauten mit einem Raum scheinen die Kosten von rund 1 *libra* Goldwert »Typenkosten« gewesen zu sein. Auf die verheerenden Kriege unter Mark Aurel folgte auch in Afrika eine Zeit der Teuerung; der Anbau einer *Pronaos* zum Tempelchen (183—185 u. Z.) kostete schon 6.000 Sest.[9]

Die Baukosten verteuerten sich, wenn man den Tempel mit Statuen schmückte. In einer afrikanischen Stadt kostete ein Tempelchen mit 5 Statuen 8.000 Sest.,[10] noch vor der grossen Inflation. Im gallischen Städtchen forderten ein *Horologium* (Turm mit Sonnenuhr) mit Statuenschmuck und verzierten Gittern die Aufwendung von 10.000 Sest. im 3. Jht.[11] Der Saturn-Tempel, der aus 2 Cellen bestand und mit Statuen geschmückt war, wurde durch ein algerisches Städtchen, laut der genauen Angabe[12] mit einem Aufwand von 13.180 Sest. erbaut, wohl zur Wende des 1. bis 2. Jht. In einem afrikanischen Städtchen baute man (im 2. Jht.) dem »majestätischen Gott Apollo« ein Heiligtum für 12.000 Sest., geschmückt mit Statuetten und »versehen mit allen Kultgeräten«.[13]

Wir erwarten Gutachten von in der Planung und Ausführung bewanderten Fachleuten zur folgenden Frage: warum stiegen in einigen Fällen, zwischen dem Beginn und der Beendung der Bauarbeiten, die Kosten aufs Mehrfache an?

In einem tunesischen Städtchen bot ein Stadtrat (um die Wende des 2. und 3. Jhts.?) zum Bau eines Tempels »der kaiserlich gesamtgöttlichen Eintracht« 6.000 Sest. an, doch musste er später diesen Beitrag mit 16.000 Sest. anstücken und so entstand das Heiligtum mit Altar, Statuen, Vorraum und Triumphbogen schliesslich mit 22.000 Sest. Spesen.[14] Im afrikan. *Thamugadi* waren in einem Testament 22.000 Sest. für eine Statue »der erhabenen Göttin *Fortuna*« und eine Heiligtumsnische hinterlassen, doch mussten die Erben weitere 4.400 Sest. für diesen Zweck opfern. Wurden die Baukosten teurer oder wurden höhere Ansprüche gestellt?[15] Um 212 u. Z.

[7] Ausführlicher über die Preise und Löhne zur röm. Kaiserzeit: Acta antiqua academiae scientiarum Hungaricae (Budapest) XI. 1963. 325—389. (Art. von J. Szilágyi).

[8] CIL VIII. 4253.

[9] CIL VIII. 12030.

[10] CIL VIII. 16749.

[11] CIL XII. 2522.

[12] Rev. Arch. 8^5 (1918) S. 370, 32.

[13] CIL VIII. 12058.

[14] Rev. Arch. 12^4 (1908) S. 347, 119.

[15] CIL VIII. 17831.

versprach (in einem afrikan. Städtchen) der örtliche Hohepriester für »das Heil des kaiserlichen Sohnes des göttlichen *Sept. Severus* und der *Iulia Domna*, das Wohl des Senats und der göttlichen Angehörigen des Kaisers« zum Bau eines Heiligtums mit einer Nische 3.000 Sest. beizusteuern.[16] Doch nur um ein Vielfaches der Summe konnte dieses Tempelchen (wohl aus Hochachtung für die Majestäten?) »mit Vorraum und Steinaltar« vollendet werden.

Stiegen die Ansprüche während des Baues? Trat eine Geldentwertung während der Bauarbeiten ein? Das Jahr 212 u. Z. liegt in der Tat im Zeitalter einer gewissen Geldentwertung!

Ein Erblasser hinterliess 10.000 Sest. zur Errichtung einer Statue und eines Tempels im pannonischen *Vetus Salina* (Dunaadony), vor 194 u. Z.,[17] zu Ehren des »örtlichen *Genius* der römischen Bürger« und die Erben mussten den vermachten Betrag vervielfachen,[18] um den Bau des Tempelchens zu vollenden. Haben wohl die verheerenden Kriege unter *Marcus Aurelius* die Teuerung verursacht und die ursprünglich vermachte Summe derart entwertet? Jedoch wurde im afrikan. *Madauros* ein Tempelchen zu Ehren der »Eintracht« um 40.000 Sest. gebaut, ohne die Kosten während des Baues zu erhöhen[19] und das war auch am Ende des 2. Jhs. Hier stellte schon der erste Kostenvorschlag die höheren Baukosten. Bei zwei weiteren Fällen in Afrika können wir ausgesprochen die Geldentwertung fühlen: um die Wende des 2. und 3. Jhs. musste man die ursprünglich voranschlagten 20.000 Sest. »auf das Mehrfache« erhöhen.[20] In den Baukosten waren Statuen und »die ganze Ausrüstung« inbegriffen.

In 233 u. Z. (sicher in der Zeit der Geldentwertung) brachte man im afrikan. *Auzia* die Baukosten 24.000 Sest. eines quadratischen Mausoleums nur in zwei Etappen auf.[21]

164 u. Z. stiftete im afrikan. *Mustis* ein *Centurio* der Legion 30.000 Sest. zur Errichtung eines Tempels »der majestätischen Göttin *Fortuna*«, vermutlich mit mehreren Statuen und prunkvoll ausgestattet, zu Ehren der Kaiser *M. Aurelius* und *L. Verus*. Diesem Betrag fügte die Verwandschaft weitere 10.000 + 30.000 (+ 1.800 ?) Sest. bei.[22] Dies scheint keine Preissteigerung während des Baues gewesen zu sein, sondern eine finanzielle Vereinung mehrerer Stifter, die dem Kaiserpaar ihre Devotion noch schmeichelnder kundgeben wollten (den solid gebauten Tempel musste man erst zwei Jahrhundert später neu errichten!).

Im algerischen *Tebessa* baute man (1—2 Jahre später) einen wohl noch prunkvolleren Tempel dem »erhabenen Gott *Saturnus*« geweiht (wieder zum Heil des vorerwähnten Kaiserpaares), »mit vergoldeten quadratischen Deckenplatten«. Der örtliche Hohepriester stiftete als Dank für die Erinnerung zu dieser Würde 15.000 Sest. und sein Vater schloss sich (testamentarisch) mit weiteren 35.000 Sest. an, dennoch wären zum Beenden des Baues, dessen Kosten sich auf 63.000 Sest. beliefen, noch weiters 13.000 Sest. nötig

[16] CIL VIII. 12003.
[17] Archaeologiai Ertesitő 1940., S. 205, 226 (Art. von A. Alföldi).
[18] CIL III. 10305; Intercisa I. (Budapest 1954) 318.
[19] Inscriptions Latines d'Algérie I. 2035.
[20] CIL VIII. 1463, 12067.
[21] CIL VIII. 9109.
[22] CIL VIII. 15576; Rev. Arch. 2[6] (1933) S. 381, 33.

gewesen.[23] Im afrikan. *Thugga* begann man mit ähnlichem Kostenvorschlag. Der testierende Mäzen hielt noch 50.000 Sest. für ausreichend zum Bau eines Tempels mit zwei kleinen Nischen, mit Statuen und Säulenhalle, aber der Erbe musste weitere 70.000 Sest. zur Stiftung des Vaters beisteuern, um dessen letzten Willen zu erfüllen. Das bedeutete einen raschen Preisanstieg von 120 %, falls nicht der Erbe den Plan wegen höherer Ansprüche änderte.[24]

Auch der *Apollo*-Tempel in Malta (mit der Gottesstatue, der durch 4 Säulen gestützten Vorhalle, mit verziertem Bodenbelag als *Podium* ausgebildet, mit Eckpfeilern) wurde ohne Preiserhöhung während des Baues, mit einem ähnlichen Betrag und zwar für 110.792 und einer halben Sest. hergestellt,[25] wohl Wende des 2. u. 3. Jhs.

Aus einer Reihe von Kostenangaben der prächtigeren und grösseren Tempel wollen wir zum Überblick noch einige normalere Fälle erwähnen. Um 165 u. Z. schien die Verlassenschaft von 100.000 Sest. für den Bau eines Tempels mit Säulenhalle zu genügen, der in *Thugga* zum Heil der Kaiser *M. Aurelius* und *L. Verus* errichtet werden sollte, doch waren weitere 50.000 Sest. an Gaben nötig, dass das Gebäude in den Augen der kaiserlichen Hoheiten einen untertänig-glanzvollen Eindruck mache.[26] Im J. 195 u. Z. wurde zum Heil der Majestäten *Clod. Albinus* und *Iul. Domna* ein Tempel gestiftet. Testamentarisch wurden für diesen Zweck 50.000 Sest. hinterlassen, doch musste man mit weiteren 100.000 Sest. anstücken, um die Steinbauschmeichelei (wieder mit einer Gesamtsumme von 150.000 Sest.!) zu verwirklichen.[27] Die Inschrift über dem Bau lobt das nicht besonders, sie hebt auch nicht die Säulenhalle hervor und daher kann sich hinter den gleichen Kosten auch eine Inflation verbergen.

Im afrikan. *Lambaesis* (gegen Ende des 2. Jhs.?) dürfte der Tempel, der dem »majestätischen *Genius* und der göttlichen Dreifaltigkeit des Capitols« geweiht war, hervorragend glanzvoll und gross gewesen war, worauf auch die bedeutend höheren Baukosten: 600.000 Sest. hinweisen.[28]

Ein einzig dastehender Fall ist (inmitten dieser »lockeren« Planungen und Unsicherheiten der Finanzwirtschaft?), dass der örtliche Hohepriester im hispan. Arucci für den Bau eines Tempels der Götter *Apollon* und *Diana* zu viel vermachte, einen Beitrag von 200.000 Sest. Ausser der Ausführung des Baues konnten 1/10 der Summe für das Festmahl der Einweihung und eine Statue des Stifters verwendet werden.[29]

Über die Entwicklung der Kosten von Triumphbögen haben wir umfassende Angaben. Man ehrte im afrikan. *Capsa* den Kaiser *Hadrianus* mit einem Triumphtor, das die Statue des Kaisers und ein Wagen mit 4 Rädern schmückte; die Kosten waren 32.600 Sest.[30] In Djemila enstand (160 u. Z.) ein Prunktor zu Ehren »der majestätischen *Fortuna* des Kaisers *Antoninus Pius*, der Götter *Mars* und *Genius*«. Der örtliche Hohepriester stiftete (testa-

[23] Rev. Arch. 2^6 (1933) S. 428, 233.
[24] Rev. Arch. 7^4 (1906) S. 376, 12.
[25] CIL X. 7495.
[26] CIL VIII. 26527.
[27] CIL VIII. 26498.
[28] CIL VIII. 18227.
[29] CIL II. 964.
[30] CIL VIII. 98.

mentarisch) für die Kosten vorerst nur 15 000 Sest. Diese Summe reichte nicht für die Statue des Kaisers. Die noch nötigen Spesen trug nachträglich der Enkel des Erblassers.[31]

In einem anderen afrikan. Städtchen bekundete 198 u. Z. der örtliche Hohepriester seine Verehrung für den Kaiser und die Söhne der beiden Caesaren mit einem Triumphtor. Da kostete das Prunktor bereits 77.000 Sest.[32] Daher ist die Frage berechtigt, ob innerhalb von 6—7 Jahrzehnten sich die Kosten des Triumphbogenbaues mit 136 % erhöhen konnten, da dessen Prunk uns nicht bekannt ist?

Man ehrte den Kaiser *Caracalla* im afrikan. *Thevesta* mit einem Triumphbogen (geschmückt mit Statuen), dessen Baukosten 250.000 Sest. betrugen.[33] Innerhalb eines Jahrhunderts wären die Kosten auf das 7 und einhalbfache gestiegen? Aus Daten mit ungewisser Datierung können wir zumindest eine Einteilung nach Qualitätstypen vornehmen.

Im algerischen *Celtianum* (1. Jht. u. Z.) konnte man für 3.000 Sest. den einfachsten Typ des Triumphbogens herstellen.[34] In einem anderen afrikan. Städtchen wurde bereits ein zierlicher *arcus* (aus einer Stiftung von 25.000 Sest.) hergestellt.[35] Im hispan. *Saguntum*[36] und im afrikan. *Madauros*[37] — im Laufe des 2. Jhts? — wurden durch Stiftungen von je 40.000 Sest. statuengeschmückte Triumphtore, zu Ehren des lebenden Herrschers, ermöglicht.

Im dalmatin. *Iader* testierte (gegen Ende des 2. Jhts?) ein Bürger nicht nur für die Errichtung eines statuengeschmückten Triumphtores, sondern auch für den Bau einer Markthalle.[38] Die 600.000 Sest. erwiesen sich gleich ausreichend (wegen der raschen Beendigung des Baues, des vorbedachten Kostenvoranschlages und der rechtzeitig vorgebrachten Ansprüche?). Sogar die »Zwanzigstel-Steuer« konnte von der Stiftungssumme abgezogen werden.

Zu dieser Zeit spendete der örtliche Hohepriester im afrikan. Djemi (als Dank für seine Einsetzung) seinem Städtchen eine Markthalle mit Säulen, Statuen, Kuppelbau und einem Sortiment von Gewichten.[39] Auf der verewigenden Steintafel schliesst die Inschrift: »... auf 30.000 Sest. schätzte er sie (die Kosten des Macellums), aber aus der mehrfachen Summe erbaute er sie, samt den Grundmauern ...«

Unsere Zusammenstellung wollen wir mit einigen datierten Daten schliessen, die in ihrer Art einzig dastehend sind. In *Pompeii* wurde aus »Gemeingeld« ein Waschbecken für 750 Sest. angefertigt.[40] Der Statthalter *Plinius* (Freund des *Traianus*) hinterliess in seinem Testament beiläufig 1 Million Sest. für den Bau einer Bibliothek.[41] In 225 u. Z. baute man in

[31] Rev. Arch. 22^5 (1925) S. 344, 23—24.
[32] Inscriptions Latines d'Algérie I. 1255.
[33] Ebendort 3040.
[34] Ebendort II. 2095.
[35] CIL VIII. 11216.
[36] CIL II. 3997.
[37] Inscriptions Latines d'Algérie I. 2130.
[38] CIL III. 2922.
[39] Rev. Arch. 4^5 (1916) S. 209, 36.
[40] CIL X. 817.
[41] T. Frank: An Economic Surwey of Ancient Rome V. (1959) 106.

einem afrikan. Städtchen für 12.000 Sest. eine Säulenhalle, mit Aufgang zum *Forum*, mit Stufen, mit schmuckvollem Giebel und Fries.[42]

Zu dieser Zeit entstand in *Madauros* für 200.000 Sest. ein *Forum*, umgeben von einer Säulenhalle.[43] Um 330 u. Z. baute man in einem anderen afrikan. Städtchen für 400.000 Sest. ein Badehaus.[44] Laut Überlieferung der frühen Kaiserzeit sollen 100 Sest. einer Goldmünze entsprochen haben und das würde den Kosten von 4.000 *Solidi* für das Badehaus entsprechen, die man beiläufig aus 66 *libra* Gold gemünzt hätte.[45]

In *Aquincum* wurde in der 1. Hälfte des 2. Jhts einem *Centurio* für 15.500 Sest. ein Grabbau errichtet.[46] Die beinschriftete Steintafel[47] hat eine Länge (ursprünglich) von beiläufig 180 cm und das dürfte auch die Länge der schmäleren Stirnfront des strassenanrainenden Grabbaues gewesen sein. Einen bedeutenden Betrag der Summe wird der Steinmetz erhalten haben. Beiläufig 160—170 Buchstaben sind in die Tafel gemeisselt. Einer Steininschrift aus Saloniki[48] kann man entnehmen, dass man für das Meisseln je eines griechischen Buchstabens im Durchschnitt 16 Sest. rechnete. In Rom kostete (zur selben Zeit) eine 24 m^2 grosse Grabstätte[49] 1.500 Sest. In *Aquincum* kostete sie bestimmt viel weniger. In Rom verteuerte sich, im Verlauf eines Jhts, der m^2 der Grabstätte auf 100 Sest.[50] Die Statuette des Verstorbenen konnte in der Grabkapelle aufgestellt werden.

Auf den Preis der Statuen können wir aus mehreren Angaben[51] folgern. Die schlichteste Steinstatue (um 150 u. Z.) kostete wohl 800 Sest.[52] Die 15.500 Sest. reichten also (in einer Provinzstadt!) für ein Grabmal aus, das aus einem Raum bestand und mit Wandmalerei, Stukkatur, Steinstatuette und Steintafel verziert war.

Beim Fortentwickeln unseres Versuchens müssen wir den unbekannten Faktor in Betracht ziehen, dass hauptsächlich bei Strassenbauten (aber im Notfall auch in anderen Fällen) das gemeine Volk zur Fronarbeit herangezogen wurde; der erwähnte Taglohn galt nicht nur für 8 Stunden, sondern für eine viel längere Arbeitszeit; man muss auch die Inflationswellen im 3. und 4. Jht. in Betracht ziehen.

Durch den Vergleich weiterer Daten wird hoffentlich ein besseres Unterscheiden der Dekoration- und Masstypen innerhalb der Gebäudearten möglich sein. Auf Grund der Goldvalorisation, des Arbeitslohnes und der Materialpreise ist ein Vergleich zwischen den römerzeitlichen und modernen Baukosten herzustellen.[53] Zuletzt kann man aus der Preisgestaltung einiger

---

[42] CIL VIII. 15497.
[43] Inscriptions Latines d'Algérie I. 2120.
[44] CIL VIII. 28065.
[45] The Economical History Review V. 1953. No. 3, S. 299 und Anm. 1 (Art. von H. M. Jones).
[46] Budapest Régiségei VII. 1900. S. 48—50 (Art. von B. Kuzsinszky).
[47] CIL III. 14349[3].
[48] Rev. Arch. 6[4] (1905) S. 485, 172.
[49] CIL VI. 27619.
[50] CIL VI. 15099.
[51] Zu den Statuenpreisen in der röm. Kaiserzeit ausführlich: Corolla memoriae *Erich Swoboda* dedicata = Römische Forschungen in Niederösterreich Band V. (Köln - Graz 1966) 214. — (Art. von J. Szilágyi).
[52] Rev. Arch. 26[6] (1946) S. 231, 234.
[53] In der Anm. 7. angeführtes Werk.

Qualitäts- und Masstypen (nach Durchführung dieser Aufgaben) Rückschlüsse auf die Entstehungszeit einzelner Bauten ziehen. Bei Bauten, die mit der kaiserl. Familie in Zusammenhang standen und bei denen sich die Kosten während der Ausführung erhöhten, wurden wohl Wünsche von höherer Seite erhoben, wie es z. B. in *Cuicul*[54] geschah.

POVZETEK

H gradbenim stroškom v zahodnih provincah rimskega imperija

Poskus diferenciacije med templji, slavoloki in drugimi gradnjami z ozirom na mere in kvaliteto za cesarsko obdobje v zahodnih provincah. Gradbeni stroški preprostega enoprostorskega svetišča v 1. in 2. stoletju so znašali — okroglo — eno libro zlata.[9] Za časa Marka Avrelija so narasli zaradi vojn in ekonomskega propada za 50 %.[9] Dvocelična s kipi okrašena svetišča oziroma podobna gradnja je stala ca. tri libre zlata.[12] Zelo bogat triprostorni tempelj — posvečen kapitolski triadi — je lahko stal 600.000 sestercev (= 150 liber zlata).[29] Slavoloki okrašeni le z vladarjevim kipom in štirikolesnim vozom so stali v hadrijanskem obdobju 32.600 sestercev.[30] Verjetno nekaj lepši in bogatejši je stal 6—7 desetletij kasneje 136 % več; če ne upoštevamo 50 % podražitve, moramo v tem primeru upoštevati zahtevnejšo gradnjo. Karakali posvečen slavolok s kipom je stal 250.000 sestercev,[33] vendar v tem primeru ni mogoče določiti sorazmerje med kvalitetno stopnjo in razvrednotenjem denarja. Ob primerjavi med rimskimi in modernimi gradbenimi stroški je treba upoštevati tudi naslednje, kar bi utegnilo močno vplivati na ceno: tlako, dnino, ki ni bila zasnovana na 8-urnem delavniku, inflacijske valove v 3. in 4. stoletju. Često so se stroški med gradnjo dvigali, kar jasno kaže bodisi na razvrednotenje denarja, bodisi na večanje okrasja oziroma na spremembo načrta. Verjetno bo sčasoma uspelo za posamezne gradbene tipe iz stroškov izračunati čas zidave. Pri stavbah, ki so bile povezane z vladarjevo družino in ki so se med gradnjo podražile, je verjetno, da je prišel namig za povečanje reprezentativnosti od zgoraj,[51] kar se da, na primer, za *Cuicul* epigrafsko dokazati.[54]

[54] »... *ex decreto ... leg. Aug. pr. pr. c. v. ampliata ... fecit* ...« (162 u. Z.); L'Année épigr. 1964 (Paris 1965) S. 90—92, Nr. 225.

GOLDRING MIT EINER ISIS-SOTHIS-DARSTELLUNG IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

EDIT B. THOMAS

Ungarisches Nationalmuseum, Budapest

Im November 1965 kam ein Goldring aus der Römerzeit (Abb. 1) mit einer Isis-Sothis-Darstellung in der Fassung (Abb. 2) ins Ung. Nationalmuseum. Die runde, flache Fassung[1] hat einen Durchmesser von 2.7 cm, der flache Bügel eine Breite von 0.4 cm. Der Ring hat ein Gewicht von 7.10 g, eine Feine von 24 Karat. Fundort: Vásárosnamény, am Oberlauf der Theiss, also nicht in Pannonien, auch nicht in Dazien, sondern ausserhalb des römischen Imperiums, auf barbarischem Gebiete, im »barbaricum«. Anna Demjén fand ihn beim Hauen auf dem Herrschaftsgut im Hotter von Vásárosnamény.[2]

Die Herstellungsart des Ringes ist trotz der Abnützung durch täglichen Gebrauch leicht erkennbar. Der Bügel und das zur Grundfläche des Bildes

1

2

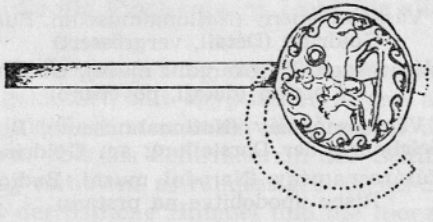

3

Abb. 1—3. Vásárosnamény (Nationalmuseum, Budapest). Goldring mit einer Isis-Sothis-Darstellung

Sl. 1—3. Vásárosnamény (Narodni muzej, Budimpešta). Zlat prstan z upodobitvijo Izide na Sothisu

[1] Standortsnummer 65. 5. 1; R 552.

[2] Der Fundort soll später noch durchforscht werden.

dienende kreisförmige Blatt ist in einem verfertigt (Abb. 3), indem das Gold durch Treiben verdünnt und geformt wurde. Das Bild selbst wurde erst aus dünnerem Goldblech getrieben, dann auf der Grundlage angebracht, schliesslich die Ränder der Grundplatte über die Ränder der Bildplatte gestülpt. Die Unebenheiten beim Zusammentreffen beider Ränder wurden durch Anlöten von Golddraht verdeckt. Der Golddraht ist zwar grössernteils abgenützt, aber bei stärkerer Vergrösserung noch gut zu sehen. Die das getriebene Bild umgebenden Spirallinien, dann der innere Streifen der von der Göttin hochgehobenen Sonnenscheibe, wie auch der obere Streifen der zur Grundlage der Szene dienenden Plinthe wurden ebenfalls aus Golddraht gebildet und nachträglich appliziert. Die eigentliche Szene: Isis auf Sothis sitzend, ist aus sehr dünnen Goldblech geschaffen. Beim Treiben bekam das Gold an mehreren Stellen Einrisse und Beulen, dadurch ist das Werk im Bildfelde stark deformiert. Anscheinend sind die Verletzungen und die starke Abnützung nicht dem dauernden Gebrauch, sondern der weichen Legierung des Goldes zuzuschreiben (Abb. 4).

4

5

Abb. 4. Vásárosnamény (Nationalmuseum, Budapest). Goldring (Detail, vergrössert)

Sl. 4. Vásárosnamény (Narodni muzej, Budimpešta). Zlat prstan (detajl, povečano)

Abb. 5. Vásárosnamény (Nationalmuseum, Budapest). Zeichnung der Darstellung am Goldring

Sl. 5. Vásárosnamény (Narodni muzej, Budimpešta). Risba upodobitve na prstanu

Die im Ringkopf eingefasste Szene stellt Isis auf dem Hunde Sothis sitzend dar (Abb. 5). Den Kopf zurückgewendt, läuft der Hund Sothis mit ausgestreckten Vorder- und Hinterbeinen dahin; dem Betrachter zugewandt sitzt die Göttin, auf Frauenart reitend, auf dem Hund. Auf ihrem Haupte entdecken wir ihren gewohnten Kopfschmuck, die aus Knospen gebildete Krone. Ihre bauschige Haartracht, ihre Gesichtslinie, ihr schmales Kinn

über dem langen Hals sind leicht sichtbar. Die Brüste sind ziemlich betont. Den rechten Arm lässt sie, den Ellbogen ein wenig einbiegend, im Schoss ruhen, in der Linken hält sie die Sonnescheibe hoch. Die Kleidertracht besteht aus einem langen Chiton, mit einem kürzeren Mantel darüber, dessen Saum vom hemdartigen Unterkleid schön abhebt. Beide Füsse sehen unterm Kittel hervor. Die Szene ist auf einer Plinthe appliziert, welche aus einer getriebenen und einer darüber angebrachten gedrehten Platte gebildet ist.

Über die äussere Erscheinungsform und über die Herstellungstechnik hinaus wollen wir nun ins Auge fassen, welchen Inhalt dieses Ringbild widerspiegelt, um welchen Zeitpunkt der Ring verfertigt wurde, und was er uns hinsichtlich der Verbreitung der ägyptischen Kulte zu sagen hat.

Wir möchten nur auf jene Aspekte der Göttin Isis eingehen, welche in engerem Sinn mit unserem Thema verwandt sind; eine vollständige Untersuchung des gesamten Kultes dieser pantheistischen Göttin würde zu weit führen.

Zunächst zitieren wir in aller Kürze den Diodorus Siculus, einen Schriftsteller aus der Zeit des Augustus an, der von einer in der arabischen Stadt Nysa befindlichen Stele folgende Worte der Göttin abgeschrieben hatte: »Ich bin Isis, Königin über die ganze Erde. Mein Lehrer war Hermes; was ich als Gesetz festgesetzt habe, kann niemand lösen. Ich bin die älteste Töchter des jüngsten Gottes Chronos. Ich bin die Gattin und Schwester des Königs Osiris. Ich bin es, die zuerst die Kornnahrung für die Menschen gefunden hat. Ich bin die Mutter des Königs Horos. Ich bin es, die im Hundestern aufgeht. Die Stadt Bubastos ist mir zur Ehre gebaut worden. Heil, Heil dir, Ägypten, das mich genährt hat!«[3]

Eine Inschrift von der Insel Ios, aus dem 2.-3. Jhdt. u. Z. schildert die Göttin beinahe mit denselben Wörten.[4] In der Inschrift von Chios finden wir aber eine weitere, in den übrigen Texten nicht vorkommende Aussage: »... die die Finsternis in das Licht für alle Menschen verwandelte«.[5]

Wegen der Bestimmung unseres Ringes aus dem Karpathenbechen interessiert uns von allen Erscheinungsformen der Isis diejenige, worüber die Göttin sagt: »... ich bin es, die im Hundestern aufgeht«, und jene andere: »Ich bin es, die die Finsternis ins Licht für alle Menschen verwandelte«.

Isis-Sothis ist die Verkörperung des Sirius-Sternes (Hundestern) und reitet als Griechin gekleidet, mit ägyptischer Krone auf dem Haupte, auf einem Hund. Im Sothis-Gestirn meinten die Ägypter die Seele der Isis am Himmel zu entdecken.[6] Isis als Schirmherrin der Schiffahrt steht ebenfalls in enger Verbindung mit dem astralmässigen Sirius-Sothis.[7] Isis ist identisch mit Re,[8] sie ist der östliche Himmel und die morgendliche Sonnenbar-

[3] F. Roeder; PW-RE XIX. 2114. 40—49. Stichwort »Isis«.
[4] F. Roeder, ebd. 2114—2115.
[5] F. Roeder, ebd. 2115. 24—26.
[6] K. Parlasca, Das Trierer Mysterienmosaik und das ägyptische Ur-Ei. Trierer Zeitschrift 2. 1951. S. 119.
[7] K. Parlasca, ebd. S. 117.
[8] F. Roeder, a. W. 2089. 4.

ke.[9] Es kommt vor, dass Isis als weibliche Parallele des Zeus-Helios, als Sonne angefleht wird.[10] Sie ist die Sonne, beherrscht den Himmel und ist das Auge von Re. Sie trägt eine Krone auf dem Haupt, zu welcher oft auch die Sonnenscheibe hinzugehört.[11]

Sothis (das Sirius-Gestirn) wird erst in den ptolemäischen Zeiten mit Isis identifiziert. Sowohl die antike Literatur wie auch die modernen Autoren widmen diesen Isis-Sothis-Beziehungen eine grosse Aufmerksamkeit.[12] Neuestens zählt R. Merkelbach,[13] von den antiken Autoren ausgehend, alle jene Stellen auf, wo die auf Sothis sitzende Isis erwähnt wird. Mit dem Aufgehen des Sirius-Sternes begann in Ägypten eine Jahreszählung.[14] Der Anfang des Sirius am 19. Juli bedeutet zugleich den Austritt des Nils aus den Ufern.[15] Merkelbach berichtet stimmungsvoll: »Bevor im Juli die Nilflut einsetzte, beweinte Isis den toten Osiris, ihre Tränen brachten den Fluss zum Ausschwellen. Das Wasser überflutet das Land, man feierte die Hochzeit der Isis (des Landes) und des Osiris (des Wassers).[16] Die enge Verbindung zwischen der Anwesenheit von Isis und Osiris und dem Kalender, und die zahlreichen Darstellungen ähnlicher Art in den Provinzen weist darauf hin, dass dieses Fest am 19. Juli von den Anhängern des Isis-Kultes überall begangen wurde, wo die Göttin in Ehren stand. Es waren mehrere Tempel ihr geweiht[17] und die Tympanongruppe derselben war höchstwahrscheinlich von einer Isis-Sothis-Szene bestritten.

All das hat uns bereits zum Verständnis der Isis-Sothis-Szene unseres Ringes nähergebracht.

Der Aufgang des Sothis-Sternes bedeutet den Anfang des Neujahrs. Die Nilflut ist also der Inhalt der in der getriebenen Goldplatte festgehaltenen Szene. Auffallend ist dabei der Umstand, dass bei solchen Isis-Sothis-Darstellungen die Göttin in der gehobenen Hand meistens das Sistrum hält (so z. B. bei der Tympanongruppe des Isis-Heiligtums in Savaria),[18] mit dessen Klirren sie den Nil zum überfluten bringt;[19] oder als Symbol des Wassers eine Situla emporhebt, wie im Tympanonrelief des Kirchner-Museums, oder aber eine Patera in der Hand hat,[20] dagegen hält sie auf unserem Ring in der gehobenen Linken die Sonnenscheibe. Wie schon erwähnt, personifiziert sie ja auch die Sonne. Die plastisch hervortretende Mitte der verhältnis-

[9] A. Dobrovits, A. római császárkori Osiris-vallás megértéséhez (Beitrag zum Verständnis der Osiris-Religion zur Zeit des römischen Kaisertums). Phil. Közl. 1934. S. 38.

[10] F. Roeder, a. W. 2115. 45—50.

[11] F. Roeder, a. W. 2092 u. ff.

[12] Monographiemässig, G. Lafaye, Un monument romain de l'étoile d'Isis. Bas-relief inédit du Musee Kirchner. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire. 1881 École française de Rome. I. S. 192 u. ff.

[13] R. Merkelbach, Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten u. Riten (1963 Meisenheim am Glan). Beiträge zur Klassischen Philologie. Heft 5, S. 27. u. ff.

[14] R. Merkelbach, a. W. S. 61 u. 77.

[15] Parker, The Calendars of Ancient Egypt. Chicago 1950, S. 195. u. ff.

[16] R. Merkelbach, a. W. S. 14.

[17] G. Lafaye, a. W. S. 196 u. ff.

[18] T. Szentléleky, A szombathelyi Isis-szentély (Das Isis-Heiligtum in Szombathely). Budapest, 1960. S. 17. u. ff.

[19] W. Wessetzky, A felsőpannóniai Isis-kultusz problémái. Some Problems of the Cult of Isis in Upper-Pannonia. Arch. Ért. Vol. 86. 1959. S. 29.

[20] G. Lafaye, a. W. SS. 193, 196.

mässig gross abgebildeten Sonnenscheibe ist mit einer gesponnenen Goldschnur umgeben. Der herstellende Künstler wollte durch den Strich der Fäden die Strahlen der dahinrollenden Sonne versinnlichen.[21]

Eine solche Sonnenscheibe, mit einem gleichsam im vollen Schwunge befindlichen Speichenrad kommt auch in Pompei im »Haus der vergoldeten Amoretten« vor, wo man die Isis-Attribute in einem Rahmen gefasst vorfinden kann.[22]

Die vorliegende Isis-Sothis-Szene ist am Rande des Ringkopfes mit dem »laufenden Hund« - Motiv umgeben. Die Spirale, welche — natürlich nur stilisiert — Wellen mit Wellenschaum darstellen, symbolisieren seit den ältesten Zeiten das Element Wasser.[23] Wir nehmen wohl mit Recht an, dass der im Isis-Kult und dessen Symbolik bewanderte Hersteller, bezw. Besteller des Ringes mit dieser Wellenumrahmung an die Verbindung Isis-Osiris hindeuten wollte: »Isis ist die Göttin, deren über Osiris vergossene Tränen die Wasserflut hervorrufen. — Isis ist die Erde Ägyptens, sie wird von Osiris, dem Nil, befruchtet. — Osiris ist der im Auflösen begriffene Tote, aus dem an der Stelle, wo er sich befindet, Wasser strömt, das zum Nil anschwillt.[24]

Dobrovits führt an, wie Osiris in den Osiris-Ritualien mit den Namen verschiedener Gewässer und Meere angerufen wird. Einige solche Invokationen lauten wie folgt: »Sieh, du bist gross und rund wie der Ring, der Ha Nibu (das Ägeische Meer) umgibt. Sieh, du bist gross und rund wie das grosse, runde Szek-Meer.[25]

Die griechisch-römischen Autoren, Heiden wie Kirchenväter, wissen alle über Osiris, sie sprechen über sein Wesen, über den in seinem Namen verborgenen Sinn, und erklären einstimmig: Osiris ist das Wasser; Osiris ist der Nil.[26]

Die Thematik, welche auf der vorliegenden Ringfassung, dem Gegenstand unserer Besprechung, dargestellt ist, können wir nunmehr folgendermassen zusammenfassen: zur Zeit des Aufganges des Sirius-Sternes, am ersten Tag des Sothis-Jahres, dem 19. Juli, dem Tage des ägyptischen Neujahrs, ruft Isis-Sothis die Nilflut hervor, Isis weckt Osiris, den Nil, zu neuem Leben und bereichert die Erde mit ihren reifebringenden Sonnenstrahlen. »Die Szene bezweckte die Darstellung nicht nur der Nilüberschwemmung, die von höchster Bedeutung sowohl für Ägypten als auch die Kaiserstadt Rom war, sondern auch der als die Seele der Isis gedachten und damit indentifizierten Sothis-Neujahrsternes. Ebenso zu Rom war das Fest des Jahresanfangs ein bedeutendes Ereignis: als jährliche Offenbarung des Schöpfungsgedankens gehörte es aber geradezu zu den ältesten ägyptischen

[21] Die gedrehten Goldfäden sind teils verdrückt, teils abgenützt. Bei stärkerer Vergrössung sind sie sowohl auf der Sonnenscheibe wie auch an den Spirallinien recht gut zu sehen.

[22] K. Schefold, Vergessenes Pompei (München 1962) S. 149., I. Abb. Anhang II. Isis und verwandtes. S. 197 u. ff.

[23] F. Weege, Etruskische Malerei (Halle 1921) Tafel 49. Bild »A«. Tarquinia, 1. Jh. v. Ch.; W. Schuchardt, Die Kunst der Griechen (Berlin 1940) Abb. 333, S. 364.

[24] A. Dobrovits, Phil. Közl. 1934, S. 31.

[25] A. Dobrovits, a. W. S. 11—13.

[26] A. Dobrovits, a. W. S. 10, dann führt er die Behauptungen der Autoren in Bezug auf Osiris-Wasser an.

religiösen Vorstellungen«.[27] Unser Ring knüpft, was den Inhalt der Darstellung betrifft, bei den ägyptischen Kulten an, widerspiegelt aber in der Formgebung des Bildtypus die römisch-provinzielle Bildformung.

Es wäre überaus naheliegend, den Ursprung und die Entstehungszeit dieses Gegenstandes im Sinne der grundlegenden Publikationen von A. Alföldi[28] und vom Durchmesser des Ringkopfes ausgehend, mit den Prägungen in Verbindung zu bringen, welche in einigen Münzstätten der Stadt Rom (von Alföldi als »anonyme Gruppe« benannt) in der Zeit zwischen 380 und 395 erzeugt wurden,[29] hauptsächlich wegen der auffallenden Ähnlichkeit. Die runde Form des Ringkopfes, die Isis-Sothis-Szene, alles stellt eine Parallele dar mit dem kehrseitigen Bild der Isis-Sothis-Szenen auf den pion-artigen anonymen Prägungen. Die Münzstätten in Rom pflegten solche am Jahresbeginn herauszugeben, die Beziehung auf den 3. Januar, die Vota Publica, ist also offenbar.[30]

Im Kreise dieser anonymen Münzstätten wurden die Gepräge schonungslos verwendet, darum wiederholte Male nachgemeisselt. Bezeichnend für die unumgängliche Vergröberung ist der Umstand, dass auf den degenerierten Typen nicht nur die Qualität der Arbeit leiden musste, sondern dass oft selbst die Attribute der Götter verunstaltet, ja zu sinnlosen Schemata verändert wurden.[31]

In der Isis-Sothis-Szene unseres Ringes bekommt die Sonnenscheibe eine stark betonte Rolle, die Göttin hebt sie hoch: es kann also von keinem Missverständnis oder von keinem Vertausch gewisser Attribute die Rede sein. Bei den Isis-Sothis-Szenen der erwähnten »anonymen Prägungen« erhebt die Göttin in jedem Falle das Sistrum in der Rechten. Sothis läuft von links nach rechts, das Gesicht der Göttin ist immer nach rechts blikkend, im Profil dargestellt.[32]

Beim Vergleich unseres Ringes mit den anonymen Geprägen kommt man zur Festellung, dass ausser der Gestalt Sothis und der Person der Isis keine sonstigen identischen Merkmale auf beiden nachweisbar sind. Auf unserem Ringbild dominiert der solare Charakter, hingegen ist auf der Kehrseite der anonymen Gepräge der solare Charakter der Isis nicht betont. Die Hervorhebung der Sonne, die absichtlich wellenförmige Weiterführung des Hundsschwanzes in Gegensatz zum geradlinig weitergeführten spitzen Schwanz, wie es auf den in Rom hergestellten Geprägen üblich war, wie auch das Vorhandensein des Osiris-Wasser-Mythos, weisen nach den östlichen Provinzen.

---

[27] V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römmer-Zeit in Ungarn (Leiden, 1961) S. 31.

[28] A. Alföldi, A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IV Century (Budapest, 1937) Diss. Pann. II. 7.

[29] ebd. S. 9—13.

[30] A. Alföldi, Die alexandrinischen Götter und die Vota Publica. Jahrbuch für Antike und Christentum. Jahrgang 8/9 1965/1966 (Münster-Westfalen) S. 53—87.

[31] ebd. A Festival of Isis. S. 12.

[32] ebd. II. 20; III. 1; IV. 9, 22; V. 38; VII 19, 29, 34, 37, 38; VIII. 39. Auf der Kehrseite ist das Sistrum immer in der rechten Hand, das Gesicht ist nach rechts gewandt; auf VIII. 34 ist das Sistrum in der Rechten, das Gesicht nach links gewandt; auf IX. 4 hält die Göttin das Sistrum in der Rechten, aber des Gesicht ist undeutlich.

Die Erscheinungsform der Göttin gestaltet sich je nach Gegenden oder Gewerbskreisen immer anders. So wird die Isis Panthea im Kreise der Seeleute zur Isis Pharia, die Bauern am Nil verehren die wasseranschwellende Isis-Sothis, während die Völker an den Alpen die Göttin in der Gestalt der Isis Noreia verehren.[33] Es ist wahrscheinlich, dass die Wurzeln ihrer Verehrung als sonnenerhebende Isis, wie das auf unserem Ringe der Fall ist, in Syrien zu suchen sind, wo der Sonnenkult eine zentrale Stellung einnahm.

Isis als Sonnengöttin erreichte besonders in den hellenistischen Zeiten eine besondere Bedeutung, da früher die Betonung von himmlischen Beziehungen der Isis noch gefehlt hatte.[34] Später, im 2. Jhdt. u. Z. finden wir bei Apuleius, wo er die Einweihung in das Isis-Mysterium beschreibt, den solaren Charakter der Göttin stark betont.[35] Der Isis-Kult verbreitete sich fortwährend.

Bezüglich der Verbreitung des Isis-Kults führen wir hier die Worte Cumonts an: »Unter dem Schutze der ägyptischen Geschwader verbreiteten die Seeleute und die Händler gleichzeitig den Kult der Isis an allen Küsten Syriens, Kleinasiens und Griechenlands, auf den Inseln des Archipels und bis zum Hellespont und nach Thrakien hinein«.[36]

Der Isis-Mythos, der auf unserem Ring dargestellt ist, stammt aus Ägypten und kam mit syrischer Vermittlung, bezw. nach Aufnahme syrischer Einwirkungen, schliesslich über Thrakien und Dazien — unserer Ansicht nach — auch in die Provinzen im Donaubecken. In seiner grundlegenden Abhandlung bespricht Drexler eingehend alle auf den syrischen Kult der Isis bezüglichen Daten, wie auch die Beziehung zwischen Isis und Dea Syria.[37] Es ist uns aber kaum ein Denkmal erhalten worden, das diesen Kult erklären könnte. Die syrischen Einwirkungen sind im Isis-Kult durchaus aufzufinden, aber ihre Beschaffenheit hat sich noch nicht klar gezeigt. Unser Ring bietet nur einen bescheidenen Beitrag zur Aufklärung dieser Frage.

Forscht man nach den Vermittlern der syrischen Einwirkungen im Karpathenbecken, dürfen wir nicht ausser aller Acht lassen, dass in Dazien eine grosse Anzahl von angesiedelten Syriern lebte.[38] Der Fundort des Ringes, Vásárosnamény, liegt kaum 100 km nördlich von Dazien, in der Nähe des Weges nach Nord. Der Fund stammt also höchstwahrscheinlich aus einem syrischen Milieu in Dazien.

Der Goldring ist ein Typus für Frauen, kein Siegelring. Das dünne Goldblech, voraus das Bild getrieben ist, sowie der Umstand, dass das Bild seitwärts angebracht ist, gestatten einen Gebrauch als Siegelring keineswegs.

[33] cf. C. Schneider, Geistesgeschichte des antiken Christentums (München, 1954). I. S. 351.

[34] H. Bonnet, Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte (Berlin, 1952) S. 326 u. 329.

[35] Apuleius, Metam. XI. 23. — M. P. Nilson, Geschichte der griechischen Religion II. (München, 1961) S. 632 u. ff.

[36] F. Cumont, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum (Leipzig—Berlin, 1914) S. 94.

[37] W. Drexler, Isis. W. Roscher, Lexikon der griechischen Mythologie II. 1. (Leipzig 1890) S. 376 u. ff. u. 500.

[38] A. Kerényi, Die dazischen Personennamen. Diss. Pann. I. 9. (Budapest 1941) S. 286 u. 290.

Infolge der dargestellten Thematik mutet er eher als ein Amulett an, als ein Zauberring, dessen Beziehung zu einem gewissen Kult nicht bezweifelt worden kann.

Wegen der Zauberkraft, die der Isis beigemessen wurde, rief man sie bei allen möglichen Vorkommnissen um Hilfe an: sie war die Lebenspenderin, die ihren Verehrern das Leben verlängern konnte.[39] Isis wurde ausgesprochen als Göttin der Frauen verehrt, als Beschützerin der Fruchtbarkeit der Frauen,[40] als Helferin der gebärenden Frauen und der Kinder.[41] Isis ist eine heilende Göttin, die Sieg und Gesundheit spenden kann.[42] Überall ist sie hilfsbereit, wo Leute in Not sind.[43] Kein Wunder, wenn die Frauen eine besondere Verehrung für sie an den Tag legten.

Die grösste Ehre für eine Anhängerin des Isis-Kultes war die Aufnahme in den engeren Kreis der Dienstleistenden. Innerhalb der Religionsgemeinschaft konnte einer Frau sogar die Bekleidung mit Pristerpflichten zuteilwerden. Im Isis-Kult ist es besonders auffallend, wie stark die Frauen an den religiösen Handlungen beteiligt waren, was auch aus der häufigen Erwähnung von Isis-Priesterinnen hervorgeht.[44] Den Ring mag eine in den Kult eingeweihte Frau getragen haben, möglicherweise diente er zum Neujahrsgeschenk, wobei der Schenkende mit dem Isis-Sothis-Bild der Beschenkten Reichtum, Gesundheit und Fruchtbarkeit wünschen wollte.

Vom bisherigen geht klar hervor, dass unser Ring eine im Hellenismus verwurzelte, im griechisch-römisch Typus verfasste, aus Ägypten stammende, aber mit provinziellen Elementen bereicherte Isis-Sothis-Szene erhalten hat. Bei einem eingehenderen Bestimmungsversuch kann dem Forscher auch die Formgestaltung des Ringes gute Dienste leisten.

Nach Übersicht der antiken Sammlungen kommt man zur Einsicht, dass die goldenen Siegelringe mit einem ähnlich runden, platten Kopf auf eine griechisch-römische Formgestaltung zurückzuführen sind. Der Durchmesser der platten, runden Ringköpfe pflegt 2,2—2,6 cm zu betragen. Eins der frühesten Exemplare dieses Ringtypus aus dem 4. Jhdt. v. u. Z. vom griechischen Gebiet ist bei Marshall angeführt.[45] Ebenfalls griechischer Herkunft ist der von Battke gebrachte,[46] in einem gegossene mit einem Bandbügel versehene Goldring aus dem 4.-3. Jhdt.; einen ähnlichen bringt er aus Italien, ebenfalls aus dem 4.-3. Jhdt.[47] Viel näher stehen zu unserem im Ung. Nationalmuseum befindlichen Ring jene vereinzelten Analogien, die Marshall unter dem Stichwort »Graeco-Roman, and Roman« bringt. Einer dieser Ringe ist aus getriebenem Goldblech gefertigt und mit der Gestalt Isis-Fortuna geschmückt.[48]

[39] cf. S. Morenz, Ägyptische Religion (Stuttgart 1960) S. 78.
[40] W. Drexler. a. W. S. 492.
[41] ebd. S. 501.
[42] ebd. S. 521 u. ff.
[43] cf. Roeder. a. W. S. 2040.
[44] ebd. S. 2132 und C. Schneider a. W. 514—515.
[45] F. H. Marshall, Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities of the British Museum (London 1907) 15. III. 73.
[46] H. Battke, Geschichte des Ringes (Baden-Baden 1953) S. 23. IV. Tafel 21.
[47] ebd. S. 17 u. ff. III. Tafel 13.
[48] F. H. Marshall, a. W. W. 43, 250.

Hinsichtlich der Auffassung stehen zwei Exemplare unserem Ringe ganz nahe, und Marshall datiert beide dem 1. Jhdt. u. Z. Es ist beachtenswert, dass die Gestalten bei allen beiden auf einer Plinthe stehen, die aus einer geraden Linie gebildet ist. Das eine Ringbild stellt Isis und Osiris auf einer Plinthe stehend dar. Der Fundort dieses Ringes ist leider unbekannt.[49] Auf dem anderen Ringe sind ägyptische Gottheiten dargestellt, auf einer Plinthe stehend und ebenso wie bei unserem Ringe ist die Szene seitwärts appliziert. Fundort dieses Ringes ist Alexandrien, Entstehungszeit das 1. Jhdt. v. u. Z. Der Durchmesser beträgt 2,6 cm, beinahe wie bei unserem Ringe.

Die Untersuchung des Ringtypus hat also zu demselben Ergebnis geführt, wie die Forschung nach dem Ursprung des Isis-Sothis-Kultes. Beide sind hellenistisch, beide im Laufe der Zeit mit einigen Veränderungen weiterbestehend. Zur genaueren Datierung unseres Ringes stehen uns leider keine Anhaltspunkte zur Verfügung, so müssen wir uns mit einer Stellungnahme für die Frühzeit des Kaisertums begnügen.

POVZETEK

Zlat prstan z upodobitvijo Izide na Sothisu v Madžarskem narodnem muzeju

Zlat ženski prstan (7,10 g, 24 karatni), najden ob zgornjem toku Tise v kraju Vásárosnamény, hranjen v Madžarskem narodnem muzeju v Budimpešti (sl. 1—3). Locenj in okroglo ležišče za okrasni vložek sta iztolčena iz enega kosa zlate pločevine. Reliefno okrašen vložek je položen na ležišče, čigar širši robovi so — zavihani, upognjeni in zatolčeni — prijeli okrasek, stični rob obeh je bil zakrit s prilotano zlato žico. Upodobljena je na drvečem psu Sothisu sedeča Izis s krono iz brstja na glavi, z desnico na krilu, z levico dviga sončni kolut, oblečena je v dolg hiton in ogrnjena s plaščem (sl. 4—5). Avtorica rekapitulira nekatere značilnosti Izidinega kulta z namenom, da bi upodobljeno sceno vsebinsko pojasnila. Izis predstavlja sončno svetlobo in je zaščitnica življenja. Sothis predstavlja zvezdo Sirius. Ko ta 19. julija vzide, nastopi egiptovsko Novo leto in Nil začne preplavljati deželo. Legende razlagajo to dogajanje kot poroko med Izido (zemljo) in Ozirisom (vodovjem). V prstanu je torej upodobljen začetek novoletne Nilove poplave, oploditev zemlje-Izide, pričetek novega življenja, novega sonca. Spričo dejstva, da je v Dakiji živelo mnogo Sircev — v Siriji je bil kult v rimskem času posebno razširjen — ter spričo dejstva, da leži najdišče približno 100 km severno od Dakije v barbariku, vendar ob karavanski poti na sever, je več kot verjetno, da izvira prstan od tam. Prejkone ga je prejela v misterije vpeljana žena, morda kot novoletno darilo. Analogije kažejo, da gre za izdelek iz 1. stoletja n. š.

[49] ebd. S. 23, IV. Tafel 118.

ANTIČNA STAVBA V GRUBELCAH

ELICA BOLTIN-TOME
Mestni muzej, Piran

Blizu naselja Dragonja, pod majhnim danes skoraj zapuščenim naseljem Slami, je kraj z ledinskim imenom Grubelce. Leži ob vznožju hriba, ki se polagoma vzpenja od desnega brega hudournika Valderniga (Drnica) proti severu. V zgornjem toku ozka dolina se ravno pod Grubelcami združuje s široko planjavo ob spodnji Dragonji, imenovano tudi Sečoveljska dolina. Tu se odpira lep razgled na velik del planjave in gričevje, ki obroblja njeno južno stran.

Na njivah v Grubelcah, ki leže pod potjo, ki vodi pod hribom ob desnem bregu Dragonje v Vuke in Dvore nad Izolo, in potjo, ki vodi po pobočju hriba pod Slami in dalje po slemenu hriba prav tako v Dvore, so pri poljskih delih prihajali na dan fragmenti antičnih glinastih posod, kosi antičnih opek, mozaični kamenčki in drugo (sl. 1). Že leta 1961 je bila na zahodni

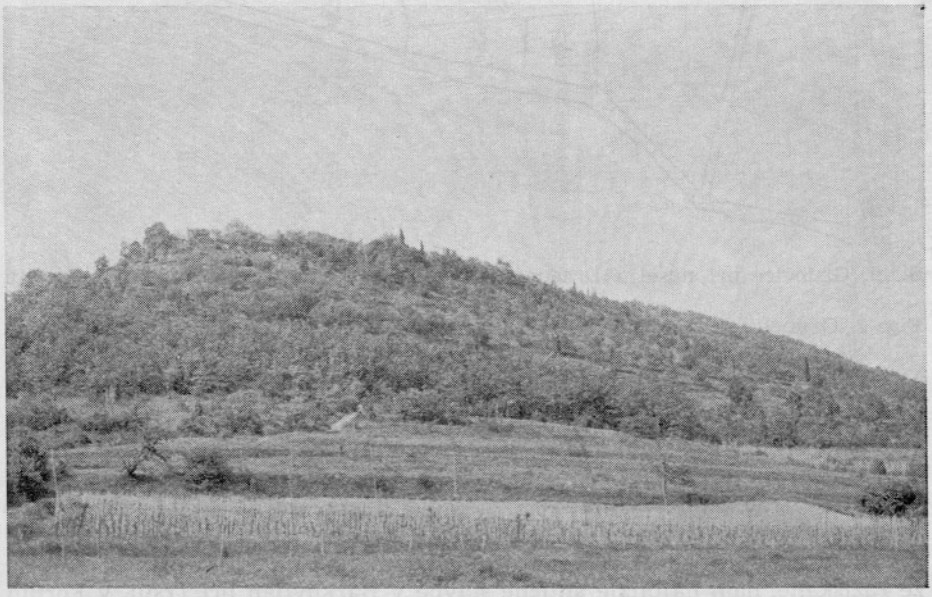

Sl. 1. Grubelce pri naselju Dragonja. Pogled na Grubelce
Fig. 1. Grubelce presso l'abitato di Dragonja. Veduta su Grubelce

strani parcele Ivana Koreniča iz Dvorov 128 s parc. št. 15/3 k. o. Korte, ki leži na prvi terasi hriba, izkopana poskusna sonda. Razen že navedenih drobnih najdb so bili v tej sondi odkriti tudi zidovi. Še isto leto smo sondo razširili in začeli s sistematičnim odkrivanjem zidov. Žal pa je bil v letih 1961, 1963 in 1964 izkopan le predel 270 m². Po vsej površini razmeroma majhnega prostora so bili odkriti temelji stavbe, ki je segala še v neprekopani del terena. Poskusne sonde so bile zato izkopane tudi na vzhodni strani iste parcele ter na 2,3 m nižje ležeči terasi, ki se z rahlim naklonom spušča in tudi konča ob desnem bregu Valdernige. Razdeljena je na parcele št. 15/2, 15/4, 15/5, 15/6 in 15/7 (sl. 2). V vseh izkopanih sondah so bili odkriti zidovi in drugi gradbeni elementi antičnega časa. Na podlagi tega lahko domnevamo, da je stala v antičnem času tu obsežnejša stavba, ki so ji pripadali tudi do sedaj raziskani temelji, odkriti na parceli št. 15/3.

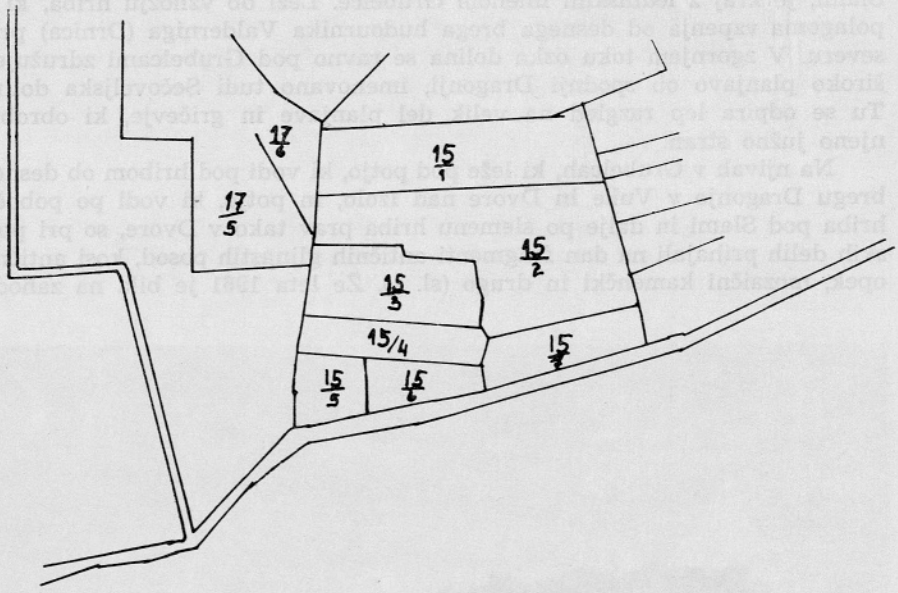

Sl. 2. Grubelce pri naselju Dragonja. Parcele, na katerih so ugotovljeni temelji stavbe

Fig. 2. Grubelce presso l'abitato di Dragonja. Le parcelle nelle quali sono state riperite le fondamenta della costruzione

S pomočjo dobljenega tlorisa, drobnih najdb ter v prvi vrsti najdb in situ bomo skušali postaviti hipotezo o namenu vsaj petih prostorov, katerih temelji so že dokončno izkopani (sl. 3). Ostanki tlaka, stebričkov hipokavsta in fragmentov votlakov dopuščajo domnevo, da so bili prostori s temi najdbami ogrevani in kot taki bili sestavni del antične kopalnice oziroma njeni glavni prostori. V veliko pomoč so nam podatki, ki nam jih nudijo že raziskane, nam najbližje antične stavbe v Barkovljah pri Trstu, v Forum Iulii, današnjem Čedadu, na Velikih Brionih pri Pulju in Nesakciju pri Pulju.

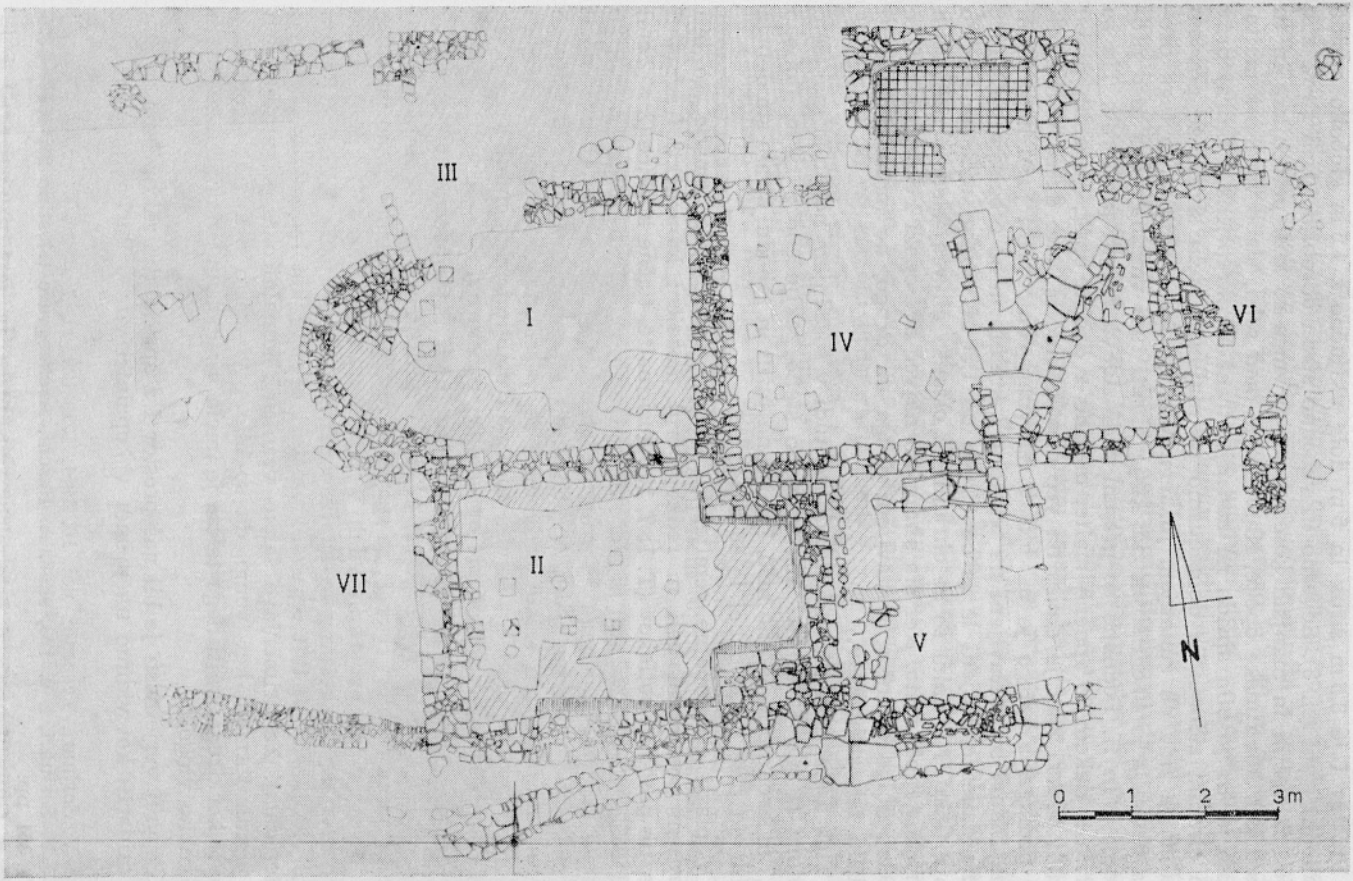

Sl. 3. Grubelce pri naselju Dragonja. Tloris raziskanega dela stavbe
Fig. 3. Grubelce presso l'abitato di Dragonja. Pianta della parte esplorata della costruzione

Prostor I je 3,5 m širok in 5 m dolg vključno z 1,5 m globoko apsido v zahodni steni (sl. 3). Severno in vzhodno stran obroblja 60 cm širok zid, grajen iz večjih in manjših kosov laporja, vmes so kosi peščenjaka in tu in tam kak kos rimske opeke. Kamenje je med seboj slabo vezano z malto. Možno je, da je bila apsida na zunanji strani še okrepljena s skoraj prav tako širokim zidom. To domnevamo po majhnem delu skoraj že povsem porušenega zidu ob zunanjem južnem robu apside. Južno stran tega prostora obroblja le 40 cm širok zid, ki je hkrati tudi vmesna stena med prostoroma I in II. Podobno so grajeni tudi zidovi drugih prostorov. Tla so pokrita s tlakom iz apnene malte, mešane z drobci opek, glinastih posod in tudi peska. Tlak je danes na več mestih uničen, tako da se vidi kamnita podlaga, s katero je bil hkrati izravnan rahlo proti jugu naklonjeni teren. Zidovi so postavljeni na temeljno kamnino in so z ozirom na padec terena danes ohranjeni le še od 0,20 m do 1,30 m visoko, večinoma le do nivoja tlaku. Na tlaku so se ohranili še ostanki ali vsaj sledovi opečnatih stebričkov hipokavsta. Ker sta ohranjeni največ dve opeki kvadratne oblike z 20 cm dolgo stranico, postavljeni druga na drugo, ne moremo govoriti o višini teh stebričkov.

Tlak s stebrički hipokavsta vidimo tudi v sosednjem nekoliko manjšem prostoru II (4,4 × 3 m), ki ima vzhodno steno zaključeno z 1,2 m globoko in 1,7 m široko pravokotno nišo. Zidova na južni in zahodni strani sta debela 60 cm, zid niše pa je debel le 40 do 45 cm.

V plasti obdelovalne zemlje, ki je edina prekrivala temelje, so bili raztreseni posamezni beli in redkeje črni mozaični kamenčki, fragmenti glinastih posod in votlakov (T. 1: 7, 10), kosi malte, tlačne kockice (2 × 2 cm) in ploščice (13 × 7 × 2 cm) iz rdeče in svetlo rumeno žgane gline (T. 1: 4, 8). Ostanki belega, rumenega in rdečega stenskega ometa so ležali v obeh prostorih večinoma na tlaku ob notranjih stenah zidov (T. 1: 2). Vse te drobne najdbe, ki so ležale nedvomno že v sekundarnem položaju in se najdejo čeprav v manjšem številu tudi nad drugimi izkopanimi temelji, so nam vseeno lahko v pomoč pri opredelitvi prostorov.

Prostora I in II sta bila ogrevana kot nam pričajo ostanki stebričkov hipokavsta ter votlakov (T. 1: 12) (sl. 3). V prostoru I je bila najdena tudi železna spona v obliki črke T, za spajanje votlakov. Če primerjamo prostore kopalnice v obeh privatnih vilah v Barkovljah pri Trstu,[1] majhne terme v Barkovljah,[2] razkošne vile na Brionih[3] in terme Insule XVIII v Forum Iulii,[4] vidimo, da so bili ogrevani prostori urejeni kot lakonikum, kaldarij ali tepidarij. Za primerjavo lahko vzamemo kopalnico v privatnih vilah kot javnih termah, ker vemo, da so bile prve često prav tako razkošno urejene kot druge, kajti nega telesa je imela v rimskem privatnem življenju pomembno vlogo.

Po vsej verjetnosti je bil naš prostor I z apsidalnim zaključkom urejen kot kaldarij; kot vidimo na primer v kopalnici vile v Barkovljah[5] in dru-

[1] V. Scrinari, Tergeste, vol. 10, 1951, 121, 122, sl. 7.
[2] V. Scrinari, l. c. 123, sl. 8. A. Puschi, Archeografo triestino 21, 1896—1897 (1897) 351 pp.
[3] A. Gnirs, Jahresh. d. österreich. Arch. Instit. 18, 1915, Beiblatt 99 ss.
[4] S. Stucchi, Forum Iulii 11, 1951, 59, sl. 3, 4.
[5] = 1.

god, je imel ravno kaldarij eno izmed ožjih sten apsidalno oblikovano. V tem polkrožnem prostoru je bila običajno urejena niša z banjo »labrum«.

Drugi ogrevani prostor, ki je ločen od prvega le s 40 cm debelim zidom, je bil morda tepidarij, to je srednje ogrevan prostor. Topel zrak je bil speljan iz sosednjega prostora I in kot v kaldariju speljan po votlakih v stenah in je ogreval ves ambient. Ostankov, ki bi govorili o notranji ureditvi obeh prostorov in bi hkrati potrjevali domnevo, žal nimamo.

Ob severni steni prostora I je bil verjetno ožji prostor III, od katerega imamo ohranjen le še njegov severovzhodni vogal z majhnim delom severne in zahodne stene. Ti, čeprav samo skromni ostanki kažejo, da je bila njegova severna stena dolga 6 m in povezana z manjšim pravokotnim delom prostora IV, zahodna pa je segala do t. i. kaldarija in bila dolga le 1,45 m. Morda je bilo tu urejeno kurišče, to je hipokavst in prefurnij, ki je bil običajno blizu kaldarija. Žal pa nimamo nikakršnih ostankov, ki bi govorili za to domnevo. Prav na tem zgornjem delu parcele je bila temeljna kamnina le 45 cm pod današnjo površino obdelovalne zemlje, tako da ni čudno, da so vsi ostanki prostora uničeni.

Na vzhodni strani prostora I je prostor IV, ki ga obdaja le 40 cm širok zid. V severni steni ima še manjši prostor z obsegom 1,6 × 2,5 m z belimi mozaičnimi tli (sl. 4), ki so deloma že poškodovana. Ob severnem in zahodnem robu mozaika so ohranjeni ostanki ploščic belega marmorja, prepreženega s črnimi žilami. Od tu je speljan tudi kamnit kanal proti jugu prostora V in se ob njegovi zunanji steni obrne proti zahodu. Speljan

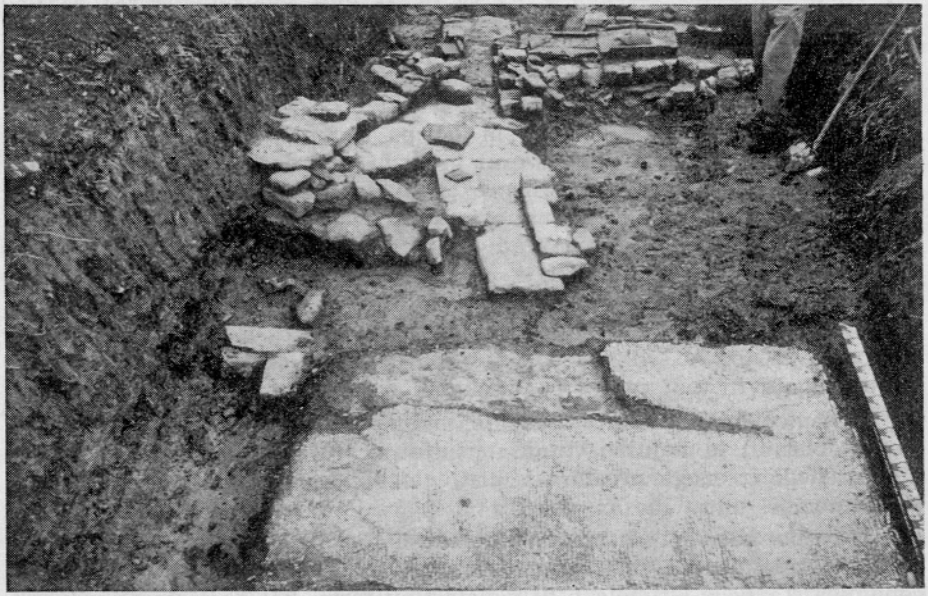

Sl. 4. Grubelce pri naselju Dragonja. Mozaična tla z ostanki kanalov v prostorih IV in V

Fig. 4. Grubelce presso l'abitato di Dragonja. Pavimento in mosaico con avanzi di canali negli ambienti IV e V

je deloma tudi ob zidu prostora II, na kar se pod kotom 20° obrne proti zahodu in že po treh metrih izgine oziroma je uničen. V ozkem prostoru med južnim zidom prostora II in kanalom je bil najden železen strigilis s polkrožno oblikovanim rezilom (T. 1: 5). Že 80 cm južneje od skrajnega roba kanala pada teren na 2,3 m nižjo spodnjo teraso. Z ozirom na padec terena ima tudi kanal, ki je položen na temeljno kamnino 50 cm, padec od začetka pa do južne stene prostora V.

Vse kaže, da je bila v tem malem prostoru banja oziroma kad z odtokom. Nivo mozaika ustreza nivoju tlaka v sosednjem prostoru I. Ker ne poznamo višine opečnatih stebričkov hipokavsta, ne vemo, kako globoka je bila kad. Kot kaže je bila obložena z marmorjem in namenjena le eni osebi. Podoben primer navaja tudi A. Puschi v prostoru ženskega dela term v Nesakciju.[6] V drugem delu prostora IV z obsegom 3,5 × 5,8 m, ki je izkopan do temeljne kamnine, ostankov poda nismo zasledili. Tudi drobne najdbe so tu zelo redke. Najdeni so bili le beli mozaični kamenčki, fragmenti opek in glinaste tlačne kockice. Prostor z banjo je bil verjetno majhen frigidarij. Morda je bil v bližini sedaj še neodkrit prostor z večjim bazenom, ker se kanalu A v tem prostoru priključi kanal B s 30 cm višjim dnom. Čeprav je kanal B, ki je speljan s severozahoda, uničen že v prostoru IV, lahko sklepamo, da je prihajal iz sosednjega, severneje ležečega prostora (sl. 3).

Težko je opredeliti tudi prostor V, ki je prav tako širok kot prostor II ter 5,8 m dolg. Razen kanala ter dveh druga poleg druge položenih tegul v višini 20 cm visokega roba odtočnega kanala A nismo ničesar našli. Teguli sta po vsej verjetnosti ležali in situ, ker je bila pod njima plast močno stlačene zemlje. Ta plast je bila ob južnem zidu zaradi padca terena 45 cm debela. Možno je, da je ta prostor bil slačilnica ali apoditerij in hkrati prehodni prostor iz tople v mrzlo kopel.

Zahodno od prostorov I, II in III pa imamo največji, šele deloma odkrit prostor VII, ki ga na severni in južni strani obdajata dva površno grajena zidova, ki segata še v neprekopani del terena. Zlasti južni zid, ki ni postavljen na temeljno kamnino in se po gradnji loči od drugih zidov, je bil morda kasneje zgrajen. Tudi tu je segala plast obdelovalne zemlje prav do temeljne kamnine, ki je ob prostoru I le 15 cm nižja od nivoja tlaka, ob prostoru II, kjer je teren nižji, pa je tudi 74 cm nižja. Razen glinastih tlačnih kockic in ploščic, kosov amfor in opek ni bilo drugih najdb. Ne dokončno odkrit je tudi prostor VI; njegovega namena še ni mogoče ugotoviti tudi zaradi pomanjkanja najdb.

O namenu odkritih prostorov je toliko težje govoriti, ker se nam je povsod ohranil le najnižji, to je temeljni del stavbe, tako da manjkajo tudi prehodi iz enega prostora v drugega, ki bi nam bili pri tem delu v veliko pomoč.

Z razporeditvijo prostorov je nakazana le ena varianta, ki jo bodo morda ovrgla bodoča raziskovanja. Če pa se bo izkazala za resnično, je kopalnica stavbe v Grubelcah pripadala tipu term, kot ga srečamo v Insuli XVIII v Forum Iulii, današnjem Čedadu.[7] Kopalec je moral pri kopanju

[6] A. Puschi, Nesazio Pola. Atti e mem. vol. unico 1905—7 (1907) 277, tav. IV.
[7] S. Stucchi, l. c. 57, sl. 3.

napraviti isto pot pri začetku kopanja kot pri povratku, medtem ko pri drugih tipih zlasti javnih term srečamo krožno pot.

Vzhodno od že odkritih temeljev stavbe so bile kot smo že omenili na isti parceli izkopane še tri sonde ter dve prečni sondi na sosednji južneje ležeči parceli. Povsod so bili najdeni ostanki zidov, majhni fragmenti glinastih posod, glinaste tlačne kockice ter posamezne mozaične kockice. V sondi na parceli št. 15/4 je bil celo in situ ohrajen del črno-belega mozaika. Če upoštevamo tudi slučajne najdbe zidov na sosednjih njivah s parc. št. 15/2, 15/5, 15/6 in 15/7, lahko sklepamo, da je stala v antičnem času na tem mestu obsežnejša stavba, morda vila rustika, ki je imela v zgornjem delu urejene tudi prostore kopalnice. Zdi se mi malo verjetno že po velikosti prostorov, da bi odkriti prostori pripadali javnim termam, čeprav so bili majhni prostori Rimljanom zelo priljubljeni.

Kdaj je bila stavba zgrajena, je težko reči, ker so drobni, tu najdeni predmeti zelo redki ali slabo ohranjeni in zato nekarakteristični, da bi si lahko z njimi pomagali v ta namen. Bili pa so na tem mestu v času izkopavanj najdeni novci Kaligule, Vespazijana in Trajana, ki kažejo na to, da je stavba v 2. st. n. š. že stala. Na bolj zgodnji čas kažejo tudi zidovi, ki so, kot vidimo na tlorisu izkopanega dela stavbe, dokaj skrbno zgrajeni in med seboj pravokotno postavljeni. Res je, da so ostanki malte v zidovih redki, vendar moramo upoštevati, da imamo ohranjene le najnižje temelje in da je bil zgornji del že z ozirom na najdene kose malte in stenskega ometa solidneje grajen. V eni izmed sond na parceli št. 15/4 sta med fragmenti keramike ležala tudi dva fragmenta oljenke znamke FORTIS, ki ustreza Loeschkejevemu tipu X, ki so ga v popolni obliki po njegovem mnenju izdelovali v 2. in 3. stoletju (T. 1: 3, 9).[8] Po vsej verjetnosti je stavba v tem času še stala. Jasno podobo zgradbe, njeno razprostranjenost in čas obstoja nam bodo pokazala šele bodoča raziskovanja.

V neposrednji bližini Grubelc, v sami dolini Valdernige, pod naseljem Padna kot tudi v Sečoveljski dolini so znane arheološke lokalitete, ki sodeč po opisu in na površini najdenem gradivu, spadajo v antično obdobje. Pod Padno je najdena precejšnja množina zidov in rimske opeke, na njivah pod naseljem Vuki so raztreseni mozaični kamenčki, ob spodnjem toku Dragonje v Sečoveljski dolini pod hribom Dorina je znana najdba glinastega tlaku, ne daleč od tu so bili uničeni, po opisu sodeč, antični grobovi. Izkopani in tudi uničeni so bili antični grobovi tudi pri regulaciji reke Dragonje 1954. leta tik glavne ceste, ki vodi proti Pulju. Znano je tudi, da so bili ostanki zidov in drugo najdeni tudi v Loncanu pod hribom Krog,[9] ki je na severni strani spodnjega dela Sečoveljske doline.

Žal so vse te lokalitete še neraziskane in slone le na podatkih, ki so jih dali v prvi vrsti topografski pregledi terena. Vseeno pa že na podlagi teh skromnih podatkov lahko sklepamo, da je bila Sečoveljska dolina z bližnjo okolico naseljena že v antičnem času, tako že zaradi svoje lege kot tudi zaradi rodovitnosti tal. Na arheološki karti, ki je priložena članku A. Degrassija: L'inclussione nel territorio Italico del Liburnia occidentale e di Emona (tab. VII) in na Tabuli Peutingeriani je vodila preko Sečoveljske doline in dalje po dolini Valdernige antična cesta iz Pulja v Aquileio. Ne-

[8] S. Loeschke, Lampen aus Vindonissa, 212.
[9] Atti e mem. 39, 1927, 383.

daleč od tu na bližnji savudrijski obali pa je odkrito tudi antično pristanišče, ki je bilo gotovo povezano z zaledjem — tudi s Sečoveljsko dolino.[10]

Danes vemo, da je bila Istra do konca republike pretežno dežela pašnikov. V času imperija, to je v času, ko je bila meja antične Italije prenesena na reko Rašo in bila tako majhen del Decima regione Augustea ali Venetia et Histria, pa je doživela precejšen razmah. Kot navaja A. Degrassi[11] so se v Istri nastanili ali imeli svoja posestva številni Akvilejčani ter bogati meščani iz drugih pokrajin Italije. Oljčni nasadi, vinogradi in žitna polja so odslej pokrivali plodni teren. Postavljali so si vile rustike, ki so bile včasih zelo razkošno urejene.

Z ozirom na plodna tla Sečoveljske doline ter vse bližnje okolice lahko domnevamo, da je bil v tem času temeljito izkoriščen tudi severni del Istre s Sečoveljsko dolino. To potrjujejo tudi tu razmeroma pogoste arheološke najdbe, ki so žal zaenkrat še neraziskane.

RIASSUNTO

Costruzione antica a Grubelce

Ai piedi del piccolo abitato di Slami pressochè abbandonato nei pressi del villaggio di Dragonja, sono state ritrovate, in località detta Grubelce, fondamenta di antiche costruzioni e resti coevi di oggetti minuti.

Negli anni 1961, 1963, 1964 sulla parcella n. 15/3 del catasto di Corte, si sono effettuati scavi su 270 mq. Su tutta la superficie scoperta sono venute alla luce le fondamenta di cinque ambienti. Ritrovamenti si sono registrati anche nelle vicine parcelle nn. 15/2, 15/4, 15/5, 15/6 e 15/7 del catasto di Corte. In base ai rari reperti in sito ed alla disposizione degli ambienti, supponiamo che sia sorto qui in epoca romana un esteso complesso residenziale con propri bagni, probabilmente una villa rustica, alla quale appartengono i locali esplorati.

Gli ambienti I e II erano riscaldati, come resulta dai resti delle colonnine dell'ipocausto sull'impiantito d'argilla e i resti di mattoni forati. Facendo un confronto con le due ville di Barcola presso Trieste, con la sontuosa villa delle isole Brioni e le terme Insule XVIII del Forum Iulii, l'odierna Cividale, possiamo dedurre che l'ambiente contrassegnato con il numero I, con la parete ovest formata ad abside, sia stato adibito a calidarium, e il vicino locale numero II a tepidarium. Non sono disponibili dati sull'ipocausto e il praefurnium. Si può supporre per ora, che vi fosse adibito il locale numero III. Ad est è situato il locale IV con una nicchia rettangolare nella parete nord, della quale è conservata la pavimentazione a mosaico. Le pareti della nicchia erano rivestite di lastre marmoree che coprivano i margini del mosaico.

Negli ambienti IV e V è conservato anche un canale di scolo. Tutto dimostra che l'ambiente IV era adibito a frigidarium con vasca nella nicchia rettangolare. Nel locale V, orientato a sud, si trovava lo spogliatoio o l'apoditerium, che serviva contemporaneamente quale passaggio dal bagno caldo a quello freddo.

[10] A. Degrassi, Scritti vari di antichita II (1962) 859 ss, Tav. III. 5.
[11] A.Degrassi, l. c. 954.

Non è possibile per ora determinare la funzione degli ambienti VI e VII, non ancora portati del tutto alla luce.

La veridicità di queste ipotesi sulla sistemazione e la funzione dei singoli ambienti attende di essere confermata da ricerche future.

È difficile datare il complesso, poichè i ritrovamenti minuti sono molto rari e conservati solo frammentariamente. Le monete di Caligola, Vespasiano e Traiano dimostrano che l'edificio già esisteva nel secondo secolo. Più recenti sono i frammenti di lucerne con il marchio »Fortis«, che essendo conformi al tipo X secondo Loeschke, sarebbero state fabbricate nel 2° e 3° secolo dell'era nostra.

Altri resti di antichi abitati sono stati localizzati nelle vicinanze di Grubelce, sotto il villaggio di Padna e nella bassa valle di Sicciole. Già in base a questi ritrovamenti si può arguire che, per la sua favorevole posizione, la fertile valle di Sicciole era fittamente popolata già in epoca romana.

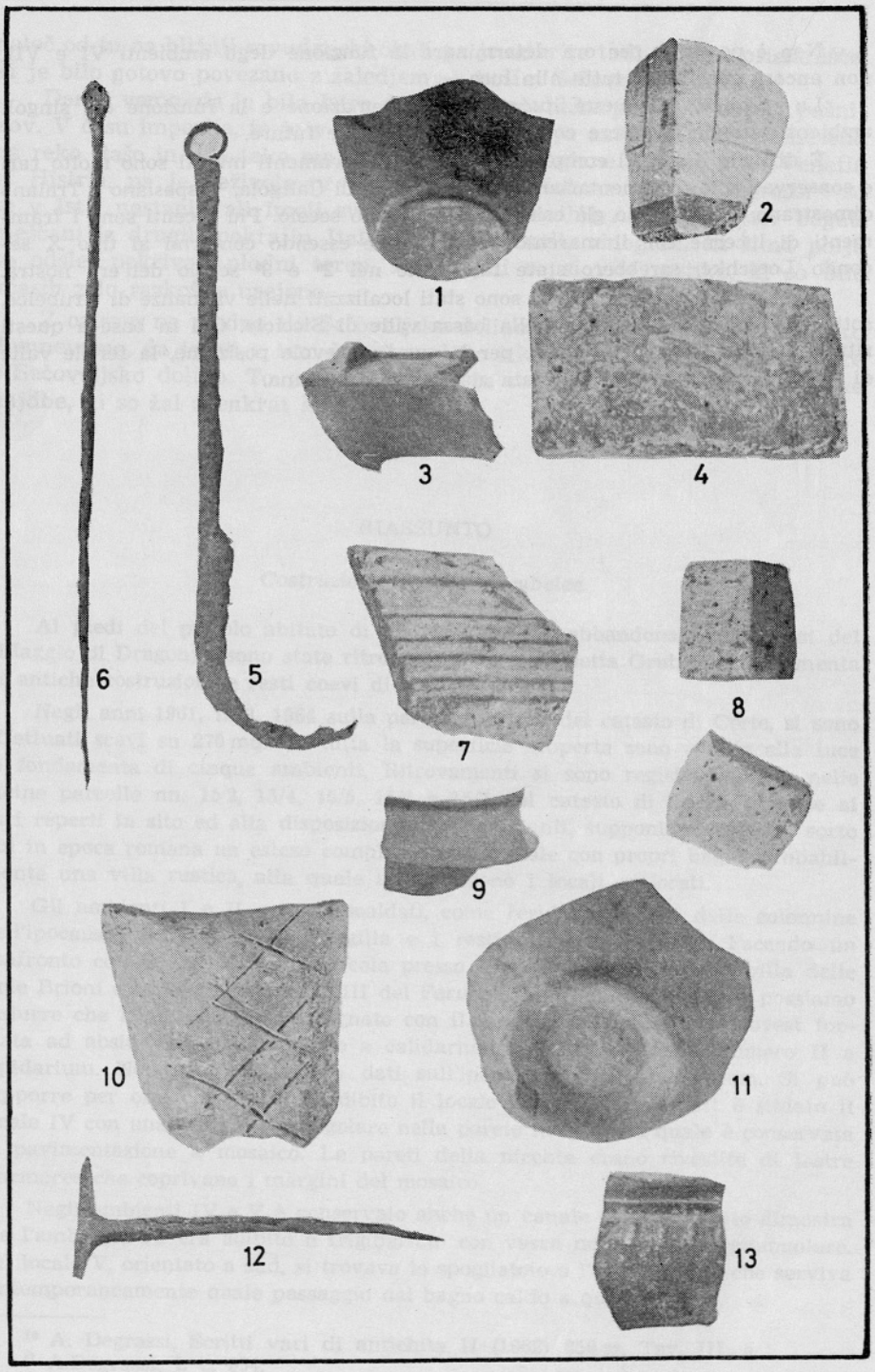

Grubelce pri naselju Dragonja — Grubelce presso l'abitato di Dragonja.
1, 3, 8, 9, 11, 13 = 1/2; 2, 4, 5, 7 = 1/4; 6, 10, 12 = 1/6

ORNAMENT NA KERAMIKI JUGOSLOVANSKEGA NEOLITIKA IN STIL PROSTORA

TATJANA BREGANT
Univerza, Ljubljana

Na ornament neolitske keramike v Jugoslaviji po pravici gledamo kot na poglavitno umetnostno zvrst tega obdobja.[1] Ornament je v mejah možnosti, ki mu jih nudi posoda kot njegovo arhitektonsko oporišče, avtonomna likovna panoga. Zato mora študij ornamenta temeljiti na metodi stilne analize, kajti edino z njo lahko gledamo na ornament kot organsko celoto in po tej poti lahko odkrijemo tako razvoj ornamenta kakor lahko tudi zaokrožimo resnične kulturne celote. Pomembna sta tu tako razvojni vidik, ki nam odkrije stopnje zorenja ornamenta, kakor tudi regionalni vidik, ki ga zgodovina umetnosti označuje s pojmom stil prostora. Stilna analiza nam je omogočila opazovati razvoj ornamenta znotraj vsake kulture, določiti njen značaj, ugotoviti razvojno vodilno komponento ter opazovati razmerje med ornamentom in formo posode. Ta metoda nam je tudi zagotovila okvirno ugotavljanje veznih členov v razvoju tam, kjer so v gradivu še slabo izpričani. Na vrsto teh vprašanj stratigrafija ne more odgovoriti. Poleg tega tudi niso povsod na razpolago podatki ali pa le fragmentarno. Če pa so na razpolago, jih je mogoče izredno koristno porabiti kot kontrolo stilne analize. Stratigrafija dopolnjuje stilno analizo in omogoča ugotavljati zadrževanje arhaičnih elementov v sklopu mlajšega gradiva, omogoča nam tudi ugotavljati relativni kronološki odnos med posameznimi najdišči iste kulturne skupine in preko njih tudi relativni kronološki odnos med posameznimi kulturnimi skupinami. Stratigrafija nima ambicije, da bi določala matična ali obrobna provincionalna območja posameznih kulturnih skupin in tudi ne more razložiti pojava regionalno obeleženih kultur. Vsa ta in podobna vprašanja omogoča reševati stilna analiza; pomembnejše je še to, da je prikladna za pripravo ocene umetnostnega deleža neolitskih kultur.

Danes znane in kronološko opredeljene kulture jugoslovanskega neolitika pripadajo posameznim stilnim obdobjem določenega razvojnega cikla. Z enakopravnim upoštevanjem vseh ornamentalnih prvin, tako motivov, ornamentalnih tehnik in kompozicije, moremo govoriti o stilu ornamenta, ki pa je odvisen od tega, kako je posoda oblikovana oziroma pojmovana. Tako izhodišče nam je pomagalo ugotoviti, da se celotni neolitik s tremi stilnimi obdobji na jugoslovanskih tleh preživele tri kulturne skupine. Na prostoru

[1] T. Bregant, Ornament na neolitski keramiki v Jugoslaviji. Ljubljana (1968) 7—148. Članek se v celoti naslanja na to delo, v katerem je podana vsa potrebna dokumentacija.

Dalmacije in njenih otokov je bila jadransko-mediteranska kulturna skupina, z impresso-cardium, danilsko in hvarsko razvojno stopnjo. Na prostoru Makedonije, zahodne Bolgarije in severne Grčije je živela makedonsko-mediteranska kulturna skupina, ki izpričuje z danes znanim gradivom tega matičnega prostora le svojo 2. in 3. razvojno stopnjo. Na prostoru južne Panonije pa je imela svoj življenjski prostor kontinentalna kulturna skupina s 1. barbotinsko, 2. starejšo in 3. mlajšo vinčansko razvojno stopnjo. Pri obeh mediteranskih kulturnih skupinah je nosilec upodabljanja ornament na arhitekturno tektonski posodi, ki je sicer v vseh svojih sestavinah popolnoma razvita, vendar blago profilirana in upodabljajoče nevtralna. V kontinentalni kulturni skupini pa je upodabljajoča posoda, ornament na njej sicer razvit, a upodabljajoče nevtralen.

V 1. stilnem obdobju jadransko-mediteranske kulturne skupine so ornamenti po stilu linearno ploskoviti. Takšno karakteristiko jim zagotavljajo upodabljajoče nevtralni (žigosani) odtisnjeni motivi, linearno kompronirani, in iz njihovih višje organiziranih oblik so se razvili statični geometrijski motivi, statično conalno komponirani v tehniki vreza. To stopnjo dosežejo ornamenti v 1. stopnji ali impresso-cardium razvojni stopnji jadransko-mediteranske kulturne skupine.

Izhodišče kontinentalne kulturne skupine je iz vseh početkov drugačno. Grobo nametani barbotin z učinkom gnetene gmote, ki je sicer na površini posode, kaže v najbolj zgodnji fazi plastično izhodiščno tendenco razvoja kontinentalne kulturne skupine, in to v času, ko posoda še ni razvita. S postopnim razvojem v smislu diferenciacije profila posode pa postane barbotin v obliki nalepkov in prevlečenega barbotina motivno konkreten in neposredni njegov nadaljnji razvoj privede do formiranja kaneliranih, motivno in kompozicijsko statičnih ornamentov, ki imajo svoje mesto na tistih oblikah posod, ki niso nazorno plastično oblikovane, ampak so izhodiščno praktične zasnove. V 1. razvojni stopnji ali barbotinski razvojni stopnji kulturne skupine so tudi impresso in vrezani ornamenti, ki se v tem času še ločeno pojavljajo, vendar pa že ob koncu 1. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine in predvsem v 2. ali starejši vinčanski razvojni stopnji nastopajo koordinirani kot linearno-grafični ornamenti, v obliki z vbodi izpolnjenih trakov, na nazorno plastično oblikovanih posodah. Ti ornamenti dekorativno bogatijo posodo, vendar nimajo upodabljajočih tendenc, ker jih prepuščajo posodi. V sklopu barbotinske razvojne stopnje oziroma starčevačke kulture pa so slikani ornamenti tuj element, lasten makedonsko-mediteranski kulturni skupini. Za študij razvoja 1. stopnje makedonsko-mediteranske kulturne skupine sicer še nimamo na razpolago gradiva na matičnem območju, vendar pa nam daje slutiti njihovo okvirno podobo celotna tendenca razvoja makedonsko-mediteranske kulturne skupine in nekateri črtno risano slikani (beli na temno) ornamenti kot nevtralni motivi, ki so trenutno zastopani le v okviru 1. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine.

Različni izhodiščni koncept obeh mediteranskih kulturnih skupin na eni strani in kontinentalne skupine na drugi se izoblikuje v drugem stilnem obdobju vseh treh kulturnih skupin. Ornament je kot nosilec upodabljanja v obeh mediteranskih kulturnih skupinah reliefno plastičen v jadransko-mediteranski kulturni skupini in slikana projekcija telesa na ploskev (temno

na svetlo), torej slikano ploskovito v makedonsko-mediteranski kulturni skupini. Povsod veže dinamična kompozicija izoblikovane statične in dinamične motive. Posoda je izoblikovana, a je nevtralno oporišče, ki nudi nemoten razcvet ornamentu. V kontinentalni kulturni skupini se v drugem stilnem obdobju izoblikuje plastična tendenca razvoja na kontinentu, vidna v razvitih prvinah ornamenta, ki sicer formo posode vedno dopolnjuje tako pri reliefno-plastičnih kaneliranih kakor tudi pri grafično linearnih vrezanih in žigosanih ornamentih. V obliki posode oziroma njeni razgibani profilaciji je torišče plastičnega izraza in obenem upodabljanja v tem času. Poleg tega pa je tu izredno številna prosta plastika, ki podčrtava plastično noto razvoja na kontinentu in je obenem poleg navedenega močan dokaz za integralnost starčevačke in vinčanske kulture.

Tretje stilno obdobje še jasneje kaže na razmerju ornament in oblika posode različna izhodišča obeh mediteranskih kulturnih skupin na eni strani in kontinentalne na drugi; čeprav je tudi med obema mediteranskima kulturnima skupinama razlika v tehničnem prijemu pri upodabljanju motivov. Motivni svet predstavljajo derivati vseh motivov in je zaradi specifične forme dosežena svobodna kompozicija neomejenega motiva vsaj v širokem, za ornament razpoložljivem pasu. V kontinentalni kulturni skupini se posoda racionalno poenostavi in v tej obliki nudi svoboden preplet ornamentu, ki pa te možnosti ne izrabi zaradi tradicionalno podrejene vloge obliki posode. V tem času lahko rečemo, da so ornamenti hvarske variante jadransko-mediteranske kulturne skupine slikano slikoviti v smeri svetlobne interpretacije zarodka prostora. Makedonsko-mediteransko kulturno skupino označujejo še vedno slikano ploskoviti ornamenti, ki pa ustrezno upoštevajo svobodno variacijo motivov in svobodno kompozicijo. V mlajši vinčanski razvojni stopnji kontinentalne kulturne skupine pa se nadaljujeta obe veji ornamentov, tako linearno grafična in reliefno plastična, s času primernim značajem, kar se izrazi z grafično-slikovitimi in navidezno reliefno plastičnimi glajenimi ornamenti.

Tako nam študij ornamenta in forme posode s stilno analizo zaokroži v Jugoslaviji tri kulturne celote s tremi razvojnimi stopnjami oziroma stilnimi obdobji. Terminološko moremo zanje prikrojiti ustrezne umetnostnozgodovinske oznake. Prvo obdobje je stilno linearno, drugo klasično in tretje slikovito. Pripomnimo pa naj, da se terminom, uveljavljenim v umetnostni zgodovini najbolj približa jadransko-mediteranska kulturna skupina. Samo ta je dosegla tisti organični razvoj, ki smo ga vajeni ugotavljati v kasnejših visoko razvitih kulturah, ko so formirane vse likovne panoge; zato je za njena stilna obdobja najbolj opravičena nomenklatura kasnih zgodovinskih kultur za oblikovanje telesnosti, po kateri je ornament v prvem stilnem obdobju ploskovit, v drugem plastičen in v tretjem slikovit, čeprav sedaj le v smeri svetlobne interpretacije oblikovanja prostora, na nivoju abstraktnih stiliziranih likov — geometrije. Zato smemo po pravici označiti jadransko-mediteransko kulturno skupino kot klasično pripadnico jugoslovanskega neolitika.

Duhovna kultura, ki se zrcali v umetnosti prostora centralne Bosne, Kosmeta in Pomoravja in se razlikuje od navedenih kulturnih centrov, soglaša z geografsko lego teh predelov, ki predstavljajo vmesne regije med kontinentalnim Podonavjem in mediteranskim dalmatinskim ter makedon-

skim prostorom. Kultura centralne Bosne, butmirska, je po svojem značaju regionalno specifična v primeri z razvojem slikovitosti jadransko-mediteranske kulturne skupine. Nastala je kot rezultat regionalne pogojenosti ter predstavlja močan kulturni center variantne kakovosti. Izhodiščno jadransko-mediteranska je bila preseljena na mediteranu tuje okolje v času najbolj zrelega razvoja matičnega področja, obdrži vse bistvene mediteranske kakovosti, ki so najbolj vidne v pojmovanju upodabljajočega ornamenta na upodabljajoče nevtralni, a razviti posodi. Motivni svet je jasen in nenatrpan po mediteranskem konceptu in času primerno upodablja derivatne oblike vseh motivov. Svobodna kompozicija omejenega motiva metopaste oblike veže motivne derivate, izvedene v grafični tehniki vbodenih linij. Metopasta kompozicija ter grafični tehnični prijem sta elementa kontinentalne kulturne skupine. Butmirska kultura jih je sprejela in prilagodila svojemu okusu. Metopasta kompozicija je nastala kot razvojna nujnost neupodabljajočega ornamenta v kontinentalni kulturni skupini, bila sprejeta v butmirsko varianto in predelana v obliko okvirjenih polj prosto raztresenih po površini posode. Grafični tehnični prijem je tu izveden v obliki vbodenih linij brez kombinacije s tehniko vreza, znatno finejši kot v kontinentalni kulturni skupini. S tako upodobljenimi ornamenti in poleg tega še z upoštevanjem barvnih kontrastov belega inkrustiranega motiva, ki lebdi na temni površini posode z rdeče slikano prosto površino okoli ornamentiranega polja, se je butmirska varianta izkazala kot pripadnica obdobja slikovitega stila in jadransko-mediteranske kulturne skupine, s tem da je v osnovnem konceptu upodabljajočega ornamenta in jasnega motivnega sveta ostala njej zvesta. Na novem miljeju je spričo bližine kontinentalne kulturne skupine prevzela kontinentu lastne elemente in jih prilagodila ter razvila grafično upodobljene slikovite ornamente. S takim umetnostnim potencialom opravičuje oznako variantne pripadnice slikovitega stilnega obdobja jadransko-mediteranske kulturne skupine regionalnih kakovosti.

Na prostoru Kosmeta in Pomoravja se je v času 3. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine izoblikovala kosmetsko-pomoravska varianta mlajše vinčanske kulture. Na Podonavju tujem in odmaknjenem miljeju je razvila izhodiščno kontinentalne elemente v smislu mediteransko obarvanih kakovosti. Zaradi daljšega življenja na kontinentu odmaknjenem prostoru, za najmanj ves čas trajanja starejše vinčanske razvojne stopnje in še živečih elementov barbotinske razvojne stopnje, je izoblikovala razvoju v Podonavju tujo potezo, vidno v upodabljajočem ornamentu na nevtralni arhitekturno-tektonski posodi. S to potezo se je bistveno oddaljila od vodilne komponente v razvoju matičnega ozemlja in je postala bolj mediteranska, kot je bila butmirska kontinentalna. Nenatrpane motivne oblike, komponirane v svobodni kompoziciji neomejenega motiva so prav tako mediteranski element. Le grafični tehnični prijem vzporedno vrezanih linij je predelana oblika kontinentalnega izraza (fonda). Vzporedno s to regionalno kulturno kakovostjo pa živijo elementi izrazito kontinentalnega koncepta. To so metopasto komponirani motivi in reliefno plastični kanelirani ornamenti, kot izraziti pripadniki razvoja kontinentalnega centra. V času 3. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine je kosmetsko-pomoravska varianta izoblikovala svoj svet predstav in ni več sprejemala novih impulzov razvoja svojega izhodišča. To je razvidno v pomanjkanju glajenih

oziroma navidezno reliefno plastičnih in žigosanih grafično slikovitih ornamentov, ki so v tem času karakteristika kontinenta.

Obe varianti sta nastali kot rezultat regionalne pogojenosti in predstavljata dva močna kulturna centra, ki sta se na podlagi različnih izhodišč na tujem miljeju razvila drugače kot v matičnih deželah. Končni rezultat teh regionalnih pogojev na obeh straneh pa predstavlja presenetljivo realistično oblikovana prosta plastika tako iz samega Butmira kakor iz Valača. Izhodiščno kontinentalna fantastična in ekspresivna plastična figura je križana z mediteranskim arhitekturnim racionalizmom rodila realizem v plastiki. V obdobju klasičnega stila jadransko-mediteranske kulturne skupine je pojmovana kot racionalna arhitektura (obeh spolov), upodobljena v posodi, na kontinentu pa je pojmovana kot predvsem ženska, zgneteno plastična figura ekspresivnega izraza. Posledica križanja teh dveh svetov je: iz arhitekturnega načina upodabljanja prevzeti realistični racionalizem, iz ekspresivno plastičnega pa plastično zgnetena figura, ki je rodila realistično plastiko obeh spolov.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ornament auf der Keramik des jugoslawischen Neolithikums und der Raumstil

Die heute bekannten und chronologisch eingeordneten jugoslawischen neolithischen Kulturen sind Zugehörige einzelner Stilzeitalter eines bestimmten Entwicklungszyklus. Diese Zeitalter können wir einstweilen mit den in der Kunstgeschichte geltenden Termini bezeichnen: das Zeitalter des linearen, des klassischen und des malerischen Stils, mit der Anmerkung, dass sich zwar für zweite Zeitalter der Name »Zeitalter des plastischen Stils« eingebürgert hat, doch scheint für das Ornament und seinen Charakter der oben verwendete Terminus exakter. Auf Grund der Stilanalyse konnten wir die Entwicklungsnuancen des Ornaments bestimmen, das Verhältnis zwischen Ornament und Gefässform sowie die regionalen Varianten, die in der Kunstgeschichte als Raumstil bekannt sind. Über den Stilausdruck des Ornaments entscheiden entsprechende Motive, dargestellt in einer bestimmten Ornamentaltechnik und entsprechend komponiert. Die Entwicklung verläuft von neutralen Motiven (impresso, Barbotine-Aufklebungen), die anfangs kompositorisch unbetont sind, zu gleichen linear komponierten, über statisch-geometrische Motivformen (Dreiecke, Quadrate, Rhomben, usw.), die im Zeitalter des linearen Stils in zonaler oder statischer Komposition verbunden sind, zu dynamischen Motiven (Mäander, Spirale), verbunden im klassichen Stilzeitalter zu dynamischen Kompositionen, bis zum dritten — dem malerischen Stilzeitalter —, worin alle Motivderivate in freier Komposition auftreten. Bei den Ornamentaltechniken können wir den Entwicklungsgang ein und derselben Technik verfolgen (Einritzung, Einschnitt, eingekerbte Linien, Auskerbungen), oder es folgen einander unterschiedliche, doch entwicklungsmässig wegen der Strukturgestaltung der Gefässoberfläche verbundene Techniken (Barbotine, Kannelieren, Glätten). So lebten in Jugoslawien im Neolithikum drei Kulturgruppen, und zwar in Raum Dalmatiens und auf seinen Inseln die adria-

tisch-mediterrane mit der impresso-cardium, der Danilo- und der Hvar-Entwicklungsstufe, im Raum Südpannoniens die kontinentale mit der Barbotine- sowie der älteren und der jüngeren Vinča-Entwicklungsstufe, und schliesslich im Raum Mazedoniens, Westbulgariens und Nordgriechenlands die mazedonisch-mediterrane Kulturgruppe, für die jedoch das heute vorliegende Material nur die 2. und 3. Entwicklungsstufe bezeugt (die klassische und die malerische). Bei beiden mediterranen Kulturgruppen ist das Ornament Träger der Darstellung, bei der kontinentalen ist es dagegen das Gefäss, wenn auch beide Elemente überall vollständig entwickelt sind. Die Stratigraphie bestätigt die mit Hilfe der Stilanalyse in den Schichten oder Wohnhorizonten der Fundorte festgestellte Entwicklung, z. B. in Vinča, Anzabegovo, Zelenikovo, Banjica, Grapčeva špilja, Crvene Stijene, usw. Im Rahmen der Barbotine-Entwicklungsstufe der kontinentalen Kulturgruppe ist die bemalte Keramik ein Element der mazedonisch-mediterranen Kulturgruppe, das für die entwicklungsmässige und chronologische Priorität der letzteren spricht und zugleich ein Urteil über die Dauer der einzelnen Stilzeitalter ermöglicht.

Das Gebiet von Mittelbosnien, Kosmet und das Moravagebiet weist einen regionalen Zug auf. Zum Zeitalter des Malerischen der adriatisch-mediterranen Kulturgruppe gehört die Butmir-Variante, die alle mediterranen Merkmale besitzt, vor allem in der fundamentalen Auffassung des darstellenden Ornaments auf neutralem Gefäss. Sie nimmt einige der kontinentalen Kulturgruppe eigenen Elemente auf und erreicht das Malerische, obgleich nicht so wie die Hvar-Variante mit ihren hell auf dunklen Untergrund gemalten Motiven. Regionale Züge trägt auch die Kosmet-Moravagebiet-Variante, die ausgangsmässig kontinental ist, doch in längerer Entwicklung einige ausgeprägt mediterrane Elemente ausgestaltet hat, was besonders im Verhältnis zwischen Ornament und Gefässform zum Ausdruck kommt. Eine sichtbare Manifestation des Raumstils ist die realistische freie Plastik beider Gebiete, die ebenso wie ihre ornamentierte Keramik ein Resultat regionaler Bedingtheit ist.

KASNOANTIČNI PRSTAN S PORTRETOM

MIRINA CVIKL-ZUPANČIČ
Muzej, Kamnik

Železen prstan s portretno gravuro in napisom je prišel v zbirko kamniškega muzeja med nekaj fragmenti rimskih fibul in steklenih jagod ob odkupu izbora predmetov Sadnikarjeve zapuščine leta 1965. Do inventarizacije je ostal, na videz nepomembni, močno oksidirani prstan neopazen. Šele pri čiščenju pred inventarizacijo se je na zgornji strani sicer popolnoma zarjavele površine prstana pokazal portret. Po skrbnem in natančnem čiščenju se nam je odkril njegov nekdanji videz (T. 1: 2, 3).

O p i s prstana: moški železen pečatni prstan, čašaste oblike (višina glave prstana 7 mm), debelina obročka 1—2 mm, premer obročka 2 cm, na vrhu prstanove glave (premer 13 mm) je vstavljena srebrna ploščica (premer 9 mm), ki je ob robovih deloma uničena. Vanjo je vgraviran portret moža v levo in z leve na desno tekoči napis ABVND — ANTI. Srebrno ploščico obdaja niz punciranih pik na robu železne površine. Portret kaže moža s precej bujno pričesko, oblečenega v oklep ter ogrnjenega v plašč, ki ga spenja fibula na desni rami (T. 1: 1).

Prstan predstavlja izreden kos nakita, ki mu pri nas ne najdemo analogije. Po stilnih karakteristikah pa ga lahko dokaj natanko časovno opredelimo.

O b l i k a. Baročne oblike prstanov 3. stoletja v začetku 4. izzvenijo, ko se pojavijo spet enostavnejše (T. 1: 4—7). Glava prstana je čašaste oblike. Še najbližji (po obliki) našemu prstanu je železni prstan iz Bregenza (T. 1: 7), ki pa ima v glavo vdelano štirioglato ploščico.

T e h n i k a. Prstan je vlit, obroček ni naknadno privarjen na glavo prstana. Neki čas je posebno priljubljeno vstavljanje žlahtnih kovin v nežlahtne; zlato in srebro v bron in železo, t. i. tavširana tehnika.[1] V našem primeru je v železo vstavljena srebrna ploščica.

I m e. Z leve v desno tekoči napis ABVNDANTI je genetiv kognomena ABUNDANTIUS. Za ime *Abundantius* (f in m) lahko rečemo, da ima pomen izrazito krščanskega imena.[2] Genetiv imena nam pove lastnika pečatnega prstana,[3] v pomenu Abundanti *(— sigillum anuli).*

[1] F. Henkel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der Benachbarten Gebiete. Berlin (1913) 295.

[2] Za podatke iz Inscr. Lat. Christ, vet. in Inscr. Lat. de la Tunisie 1968 se najlepše zahvaljujem kolegu J. Šašlu. Primerjaj tudi: Paulys RE I, 1894, 126, kjer je omenjen neki Abundantius, ki ga je Theodosius imenoval za magistra *utriusque militae* 392 in za konzula 393. V RE navedena literatura žal pri nas ni dostopna.

[3] F. Henkel, o. c. 321.

P r i č e s k a. Pričeska postavlja prstan ne samo v 4., ampak natančneje, v sredino 4. stoletja. Z medaljonom Konstantina Velikega iz l. 330 (T. 2: 1), z arhaiziranim portretnim tipom, se pričenja namreč zadnja sijajnejša faza kraljevske pričeske, t. i. konstantinska državniška pričeska.[4] Karakteristično zanjo je, da postanejo tudi spodnji, na vrat spuščeni lasje okrasni del pričeske. Zaključni vzpon doseže ta pričeska po tricenaliji 335 (T. 2: 2) Konstantina Velikega. Lasje padajo globoko na čelo, zavitek na tilniku je še bohotnejši, ob robu zvit, pogosto ima v sredini prečo.

Sinovi Konstantina Velikega, po njegovi smrti, še dalje nosijo pričesko v očetovem stilu. Posebnih razlik med pričeskami bratov ni opaziti. Lasje s temena v vrtincu padajo daleč na čelo (T. 2: 3).[5] Takratno modno središče menijo, da je rezidenca Konstancija II., Antiohija. Kaže, da je takšno pričesko v času prve generacije po Konstantinu Velikem nosila zgolj elita, ki je imela dovolj časa, da se je posvečala svoji zunanjosti. Istočasno s to pričesko se namreč pri pravih Rimljanih in predvsem med navadnimi vojščaki nosi bolj praktična in preprosta pričeska.[6] Na rimskih (v Rimu kovanih) novcih se pojavi krajša pričeska, pri kateri lasje ne padajo več tako globoko na čelo (T. 2: 5). Galski uzurpator Magnencij nosi »konstantinsko« pričesko, ki pa je zelo poenostavljena. Lasje še vedno padajo na čelo, na tilniku so krajši, ob straneh ne več nakodrani in ne počesani na prečo (T. 2: 4).

Po smrti Konstancija II. (3. 11. 361) se pojavi na dvoru reakcija proti njegovi luksuzni pričeski. Julijan je že kot cezar in kot samostojni vladar zelo poenostavil konstantinsko pričesko (T. 2: 6).

Abundancijeva pričeska je nedvomno iz časa konstantinske državniške pričeske. Zaradi tehnike, v kateri je portret napravljen (gravura), jo je težko natančneje opredeliti. Z nekaj sumarnimi potezami je podana le glavna karakteristika frizure. Lastnik prstana je bil vojščak, ki ni imel veliko časa in možnosti za vsakodnevno urejanje pričeske. Po portretu sodeč, je bil mlajši mož, verjetno kar precej navdušen za modne novotarije. Nosil je takrat modno pričesko, ki pa je bila zaradi razumljivih razlogov poenostavljena, verjetno bolj podobna Magnencijevi.

Po naštetih elementih sodi prstan v sredino 4. stoletja, v čas, ki mu lahko najdemo lepo historično oporo, v čas Magnencijevega pohoda skozi naše kraje. Kakšen pretres pomeni Magnencijev pohod za takratno prebivalstvo, nam povedo številne numizmatične zakladne najdbe, ki na svoj način dokumentirajo vso Magnencijevo pot.[7] Najdba šatulje z napisom *Constantinopolis, Carthago, Nicomedia, Siscia* — najdena v nekem rimskem

[4] R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. Berlin - Lepzig (1933) 38; za po stilu in pričeski zelo sorodno gemo primerjaj intaglio iz Pariza, ki predstavlja poprsje Konstancija Gala, v Delbrueck, o. c., T. 75: 1 (povečava).

[5] Najlepše se zahvaljujem prof. A. Jeločniku za ljubeznivost, da je dovolil prefotografirati originala 3 in 4 na T. 2, iz numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani.

[6] R. Delbrueck, o. c. 41.

[7] Za napotke pri upoštevanju numizmatičnih najdb iz Magnencijevega časa pri nas se zahvaljujem kolegu E. Peganu.

sarkofagu — danes v Budimpešti;[8] najdba Mitrovica — zakopana ok. 350;[9] najdba Dobrotin na Kosovu;[10] najdba novcev v Gabošu — Vinkovci, zakopana jeseni 351;[11] najdba iz Uba;[12] zakladna najdba, najdena pri gradnji obrtne šole v Ljubljani;[13] najdba pri gradnji klasične gimnazije v Ljubljani;[14] najdba medaljonov v Igriški ulici v Ljubljani.[15]

Naštetim najdbam lahko danes prištejemo še pečatni prstan višjega vojaškega oficirja, iz zbirke kamniškega muzeja. Zaradi izredne ohranjenosti (ostri robovi črk in gravure)! sklepam, da je bil napravljen komaj kakšno leto pred prihodom v zemljo.

Natančnega najdišča prstana nimamo. Sadnikar je zbiral predmete predvsem na terenu nekdanjega političnega okraja Kamnik. Prstana oz. portreta ni nikdar videl, ker je bil popolnoma prekrit s plastjo rje, tako da odpade pomislek, da bi ga nekje zaradi njegove kvalitete kupil. V zbirko je verjetno prišel še z drugimi predmeti (grob?), skoraj gotovo ne kot posamična najdba. Kot vesten zbiralec ga je sicer spravil, ker pa se specialno za arheologijo ni zanimal, ga ni niti opral. Širše najdišče prstana dobimo le po logičnih zaključkih in po primerjavi podatkov o najdiščih drugih arheoloških predmetov iz zbirke Sadnikar (90 % predmetov najdenih na Kamniškem). Skoraj z gotovostjo lahko trdimo, da je bil najden nekje v okolici Kamnika (Tuhinjska dolina?) ali mogoče celo Trojan, ki so prizorišče boja poleti 351 med Magnencijem in Konstancijem.

ZUSAMMENFASSUNG

Spätantiker Fingerring mit Porträt

Für die Sammlung des Museums in Kamnik wurde im Jahr 1965 durch Kauf ein eiserner Fingerring erworben.

Charakteristische Merkmale: Männlicher eiserner Siegelring mit eingelegtem Silberplättchen (Tauschierung) — kreisförmig (9 mm), Reif etwa 2 mm dick, innere Weite 18 : 20 mm. Das Plättchen trägt das eingravierte Bildnis eines männlichen Kopfes mit der Inschrift ABVND ANTI.

---

[8] Laszowski, Prinosi Hrvata za madžarski narodni muzej v Budimpešti. Vjesnik Hrv. arh. druš. 2, 1896-97 (1897) 18—19 — najdišče neznano; Mommsen, CIL III 3969, meni, da je iz Siska.

[9] J. Brunšmid, Nekoliko načašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. VI. Načašće rimskih carskih novaca u Mitrovici. Vjesnik Hrv. arh. druš. 2, 1896-97 (1897) 82—93.

[10] E. Čerškov, Kasnoantička ostava iz Dobrotina na Kosovu. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 7, 1962-63 (1963) 317—338.

[11] J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. druš. 8, 1905, 10.

[12] 12.000 maiorin in centenionalov, ki se končujejo 351/352 — danes v Narodnem muzeju v Beogradu.

[13] W. Schmid, MZK 9, 1910, 145, Krain - Laibach; M. Pajk, Rimska Emona vstaja. Carniola 1, 1910, 117; W. Schmid, Römische Silberbarren mit Stempeln vom Deutschen Grunde in Laibach. Carniola 3, 1912, 136.

[14] A. Müllner, Münzfund am Grunde des neuen Gymnasial-Gebäudes. Argo 7, 1899, 55.

[15] Gl. A. Jeločnik, Emonska najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov; v istem zvezku AV na str. 201 ss in T. 1 in 2.

Zeitbestimmung: Die Form des Ringes, Tauschierung, der christliche Name *Abundantius* (Gen. *Abundanti!*) und die charakteristische Frisur der Zeit der konstantinischen Dynastie setzen das Schmuckstück in die Mitte des 4. Jahrhunderts, d. h. in die Zeit der Heerzüge des gallischen Usurpators Magnentius durch unser Land (im Jahr 351 kam es bei *Atrans* — Trojane zum Entscheidungskampf zwischen Constantius und Magnentius).

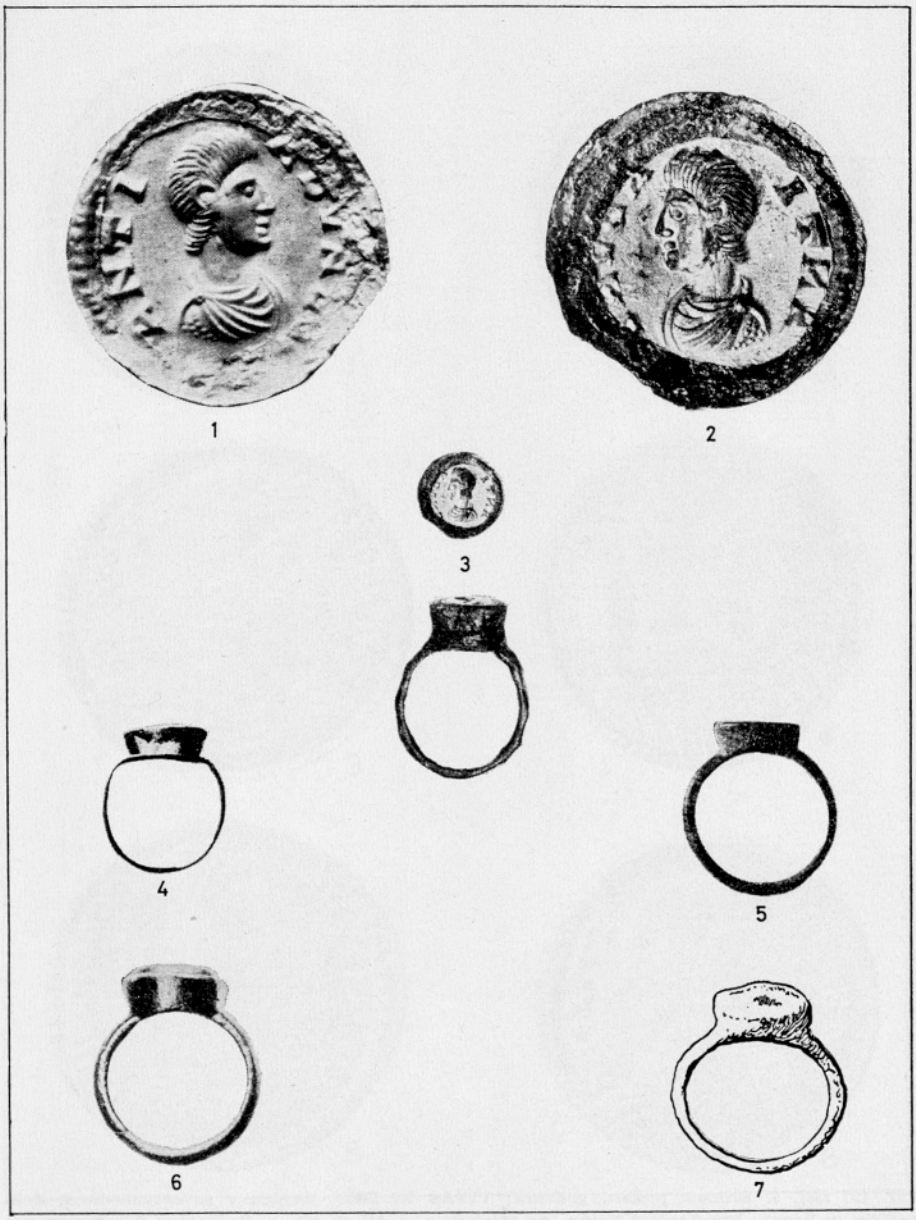

1. Odtis pečatnega prstana s portretom (Muzej Kamnik). Povečava 3,5 ×. — Abdruck des Siegelringes mit Porträt (Museum in Kamnik). Vergrösserung 3,5 ×. 2. Pečatni prstan s portretom (Muzej Kamnik). Povečava 3,5 ×. — Siegelring mit Porträt (Museum in Kamnik). Vergrösserung 3,5 ×. 3. Pečatni prstan s portretom (Muzej, Kamnik). Velikost 1/1 — Siegelring mit Porträt (Museum in Kamnik). Grösse 1/1. 4. Zlat prstan z ovalnim karneolom — sedeči Jupiter v levo, najdišče Mainz (po F. Henkel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande, 38, T. 13: 236). — Goldener Fingerring mit ovalem Karneol — sitzender Juppiter, nach links gewendet, Fundort Mainz) nach F. Henkel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande, 38,

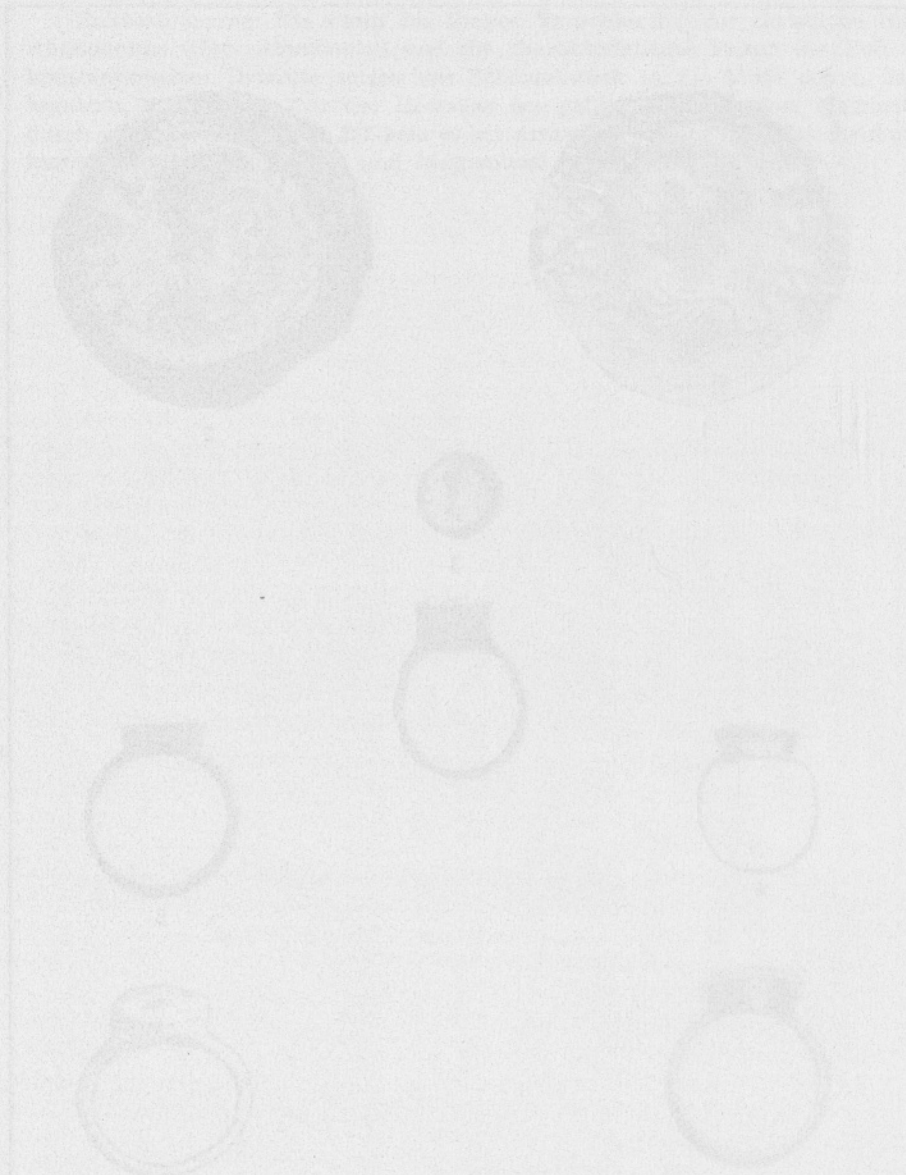

Taf. 13: 236). 5. Bronast prstan, gravura: VIVAS IN DEO, najden v severovzhodnem delu kastela (v kanalu hipokavsta) Ening (po Henkel, o. c. 91, sl. 47). — Bronzener Fingerring mit Gravur: VIVAS IN DEO, gefunden im nordöstlichen Teil des Kastells (im Kanal des Hypokaustums) Ening (nach Henkel, o. c. 91, Fig. 47). 6. Bronast prstan, s fantastično upodobitvijo, najdišče Köln (po Henkel, o. c. 91, T. 38: 972). — Bronzener Fingerring, mit phantastischer Darstellung, Fundort Köln (nach Henkel, o. c. 91, Taf. 38: 972). 7. Železen prstan, s štirioglato ploščico; iz skeletnega groba št. 488 — Bregenz (po Henkel, o. c. 146, sl. 98). — Eiserner Fingerring, mit viereckigem Plättchen; aus dem Skelettgrab Nr. 488 — Bregenz (nach Henkel, o. c. 146, Fig. 98). Prstani 3—7 so odslikani v naravni velikosti. — Die Fingerringe 3—7 sind in natürlicher Grösse abgebildet

1. *Constantinus* I, AR — multipla, *Constantinopolis*, 330, (Milano); Friedländer, ZfN 3, 1876, 125, 3; Maurice II, 520, V; Gnecchi, p. 58; 13; T. 28; Brunn, RIC 53. Po R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. Berlin-Leipzig (1933) 76, T. 4: 37 (povečava ca. 1 ×). — *Constantinus I*, AR — multipla, *Constantinopolis*, 330, (Milano); Friedländer, ZfN 3, 1876, 125, 3; Maurice II, 520, V; Gnecchi, S. 58; 13; Taf. 28; Brunn, RIC 53. Nach R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. Berlin-Leipzig (1933) 76, Taf. 4: 37 (Vergrösserung etwa 1 ×). 2. *Constantinus I*, solidus, *Antiochia*, 335/6; Bement Coll. Nawille VIII (Genève 1924) 1483; C. 604; Maurice III, 214, VIII; Brunn, RIC 96. Po Delbrueck, o. c. 76, T. 4: 41 (povečava ca. 1,5 ×). — *Constantinus I*, Soli-

dus, *Antiochia,* 335/6; Bement Coll. Naville VIII (Genève 1924) 1483; C. 604; Maurice III, 214, VIII; Brunn, RIC 96. Nach R. Delbrueck, o. c. 76, Taf. 4, 41 (Vergrösserung ca. 1,5 ×). 3. *Constantius Gallus,* solidus, Thesalonika, (Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani); C. 25. Odslikano po originalu (povečava ca. 2,5 ×). — *Constantius Gallus,* Solidus, Thesalonika (Numismatisches Kabinett des Narodni muzej in Ljubljana); C. 25. Abgebildet nach dem Original (Vergrösserung ca. 2,5 ×). 4. *Magnentius,* 1 1/2 solidus, Aquileia, 351, iz najdbe Emona (gl. A. Jeločnik, tu, str. 206, T. 2: 4); Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani. Odslikano po originalu (povečava ca. 1 ×). — *Magnentius,* 1 1/2 *Solidus, Aquileia,* 351, aus dem Fund *Emona* (s. A. Jeločnik, hier. S. 206 Taf. 2: 4); Numismatisches Kabinett des Narodni muzej in Ljubljana. Abgebildet nach dem Original (Vergrösserung ca. 1 ×). 5. *Nepotianus,* solidus, Roma, 350, (Medagliere Vaticano); C. 2. Po Delbrueck, o. c. 83, T. 9: 1 (povečava ca. 1 ×). — *Nepotianus, Solidus, Roma* 350, (Medagliere Vaticano); C. 2. Nach R. Delbrueck, o. c. 83, Taf. 9: 1 (Vergrösserung ca. 1 ×). 6. *Iulianus,* solidus, Roma, 355; Evans Coll. III (Genève 1922), 213; cfr. C. 8 var. Po Delbrueck, o. c. T. 9: 1 (povečava ca. 1 ×). — *Iulianus, Solidus, Roma* 355; Evans Coll. III (Genève 1922), 213; cfr. C. 8 Var. Nach R. Delbrueck, o. c. Taf. 9: 1 (Vergrösserung ca. 1 ×)

PRETSTAVE ORANSA NA RIMSKIM SPOMENICIMA U JUGOSLAVIJI

IRMA ČREMOŠNIK

Zemaljski muzej, Sarajevo

Imenom »Orans-a« označavaju se pretstave sa uzdignutim rukama, koje po današnjem poimanju odgovaraju gestu molitve. Međutim on može da znači i glorifikaciju i veselje, adoraciju i molitvu.

Ovaj gest se pojavljuje već vrlo rano u Siriji i Egiptu, zatim kod Grka i Rimljana. Međutim sadržaj i značenje ove geste mijenja se prema sredinama i njihovim religioznim shvatanjima u kojima se pojavljuju. Zato se ovaj gest ne može svuda tumačiti istim šemama. Tako i geste dizanja ruku iz najranijeg doba kršćanstva smatraju da ne odgovaraju po smislu sasvim istim današnjim gestama kod kršćana.[1] Tim više se onda razlikuje značenje ove geste u tako različitim kulturama u kojima se pojavljuju. Najzad i podizanje ruku se izvodi na nekoliko različitih načina.

Na našim spomenicima zastupljena su samo dva načina geste podizanja ruku. Podignuta je ili samo desna ruka (primitivna božanstva sa Glamočkog polja[2] i iz Leništa[3]) ili su podignute obe ruke, ali ne sasvim nego savijene u laktovima (reljef Diane iz Opačića[4] i spomenika daće iz Tubića[5]).

Oba ova gesta podizanja ruku nalazimo već u starom Egiptu[6] kao znak adoracije i preko alexandrinskih helenističkih reljefa[7] održavaju se sve do rimskog doba.[8] U Grčkoj se ove geste pojavljuju već na reljefima iz Sparte,[9] zatim u kultovima heroja i istaknutih ljudi. Vremenom se ovaj posmrtni kult herosa prenosi u sve šire društvene slojeve a u rimsko doba na skoro sve pokojnike. Ova glorifikacija mrtvog kao herosa vrlo je česta na spomenicima Beotije i Tesalije — kod nas na spomenicima u Makedoniji — dok je rjeđa u Atici i Joniji.[10] Gestovi podizanja ruku javljaju se u Grčkoj

---

[1] A. Dobrovits, Une représentation de banquet funéraire de l'époque romaine. Arch. Értesitö 7—9, 1946-48 (1948) 13, 16.

[2] D. Sergejevski, Putne bilješke iz Glamoča. Glasnik Zem. muzeja 54, 1942, 164, sl. 27 (posle GZM).

[3] N. Vulić, Spomenik 98, 1948, Nr. 159.

[4] D. Sergejevski, GZM 41, 1929 98, T. 1 i 2.

[5] N. Vulić, Spomenik 71, 1931, Nr. 197.

[6] A. Erman, Die Religion der Ägypter. Berlin-Leipzig (1934) 20 i 32, sl. 8 i 18.

[7] E. Pfuhl, Alexandrinische Grabreliefs. Atthen. Mitt. 26, 1901, 300.

[8] A. Erman, o. c. 409, sl. 173.

[9] W. H. Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig (1884-86), 2503, s. v. »Heros«.

[10] ibid. 2509—2553.

najčešće na nadgrobnim spomenicima sa prikazom daće, gdje umrlom na klini prilaze adoranti sa uzdignutom jednom ali obim rukama.

I na našim reljefima sa uzdignutim rukama nalazimo uticaje i grčkog kulta. U Tubićima se ovaj gest pojavljuje na spomeniku sa daćom, koju u ovim krajevima oko Drine svakako moramo pripisati uticaju grčke daće o čemu je već ranije raspravljano.[11] Na Glamočkom polju opet Dijana sa uzdignutim rukama se nalazi uz Silvana koji je pretstavljen kao Grčki Pan. Prema tome bi ove geste uzdizanja ruku bilo moguće svesti na uticaj

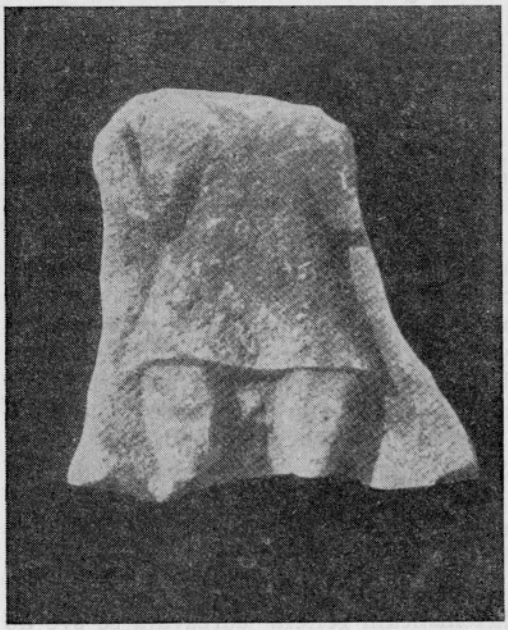

Sl. 1. Glamočko Polje. Pretstava oransa za uzdignutom desnom rukom

Abb. 1. Glamočko Polje. Orans-Darstellung mit erhobener rechten Hand

grčkih kultova. Međutim vrlo primitivni prikazi naših reljefa upućuju na »interpretatio Romana« autohtonih božanstva na što su tačno ukazali već prilikom ranije obrade reljefa.[12] Kako se na većini ovih reljefa miješaju elementi iliro-keltskih pretstava i grčko-rimskih, kao što ćemu iz analize kasnije vidjeti, mogla bi se ova pojava uporediti i jednom vrstom kasno-antičkog sinkretizma, tim pre što svi ovi reljefi pripadaju kasnoj antici, što jasno pokazuje način njihove obrade.

Gest uzdizanja ruku upada u oči osobito na Glamočkom polju gdje se nalazi na dvije vrste spomenika i to na reljefima sa likom koji podiže desnu ruku i na relijefima sa prikazom Dijane.

Do sada je nađeno šest prikaza sa uzdignutom desnom rukom dlanom okrenutim prema gledaocu na Glamočkom polju. Većina od njih so frag-

[11] I. Čremošnik, Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien. Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 44, 1958, Beiblatt 210,

[12] D. Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata. GMZ 10, 1955, 30.

mentarni.[13] (Sl. 1.) Figure su odjevene u kratku tuniku i u lijevoj ruci drže pateru. Samo na jednom reljefu je uz figuru i atribut — pas.[14] (Sl. 2.) Brojna pojava ovih reljefa i njihova primitivna obrada govori za to da su to pretstave nekog autohtonog božanstva, što su već i drugi utvrdili.[15] D. Sergejevski ih tumači božanstvima sličnim genijima, i pretcima zaštitnicima. Gest ovih primitivnih božanstva i najzad i atribut životinje uz njega više potsjeća na takve identične pretstave u Galiji na Iseri[16]i drugdje gdje se na-

Sl. 2. Glamočko Polje. Pretstava oransa sa psom

Abb. 2. Glamočko Polje. Orans-Darstellung mit Hund

[13] D. Sergejevski, GZM 54, 1942, 163—164.
[14] ibid. 164, sl. 27.
[15] ibid. 165—166.
[16] I. Cremošnik, Reljef Silvana i Nimfa iz Založja. GZM 11, 1956, 116—117.

laze tragovi elemenata keltskih kultova. I kod nas u Makedoniji nađen je reljef sa jednim takvim primitivnim božanstvom uzdignute desne ruke[17] u Leništu. Tumačenje ovog gesta u keltskom kultu nije dato, jer su keltska lokalna božanstva većinom nedovoljno definisana. Ali ovaj gest podizanja ruku svakako je igrao važnu ulogu u kultu Kelta što svjedoče i pretstave niza bogova na vazi iz Gundestrupa koji skoro svi imaju uzdignute ruke.[18]

Sl. 3. Glamočko Polje. Ženska trojna božanstva
Abb. 3. Glamočko Polje. Weibliche Trinitätsgottheit

Da ove primitivne figure sa uzdignutim rukama na Glamočkom polju mogu da potiču iz kruga keltskih pretstava potvrđivala bi i druga kultna pretstava tzv. Dijane i adorantkinja ili možda tri Silvane[19] (sl. 3.), koja najbližu analogiju nalazi takođe u nama poznatoj keltskoj ikonografiji. Stav Dijane sa rukama uzdignutim i savijenim u laktovima, u kojima drži atribute, odgovara sasvim stavu Cernunosa na Gundestrupskoj vazi, jedina je razlika da Cernunos sjedi. I način prikaza ovog trojstva sa tri potpuno jednake figure od kojih je srednja istaknuta odgovara nizu pretstava trojstva na Gundestrupskoj vazi. Na našem reljefu istaknuta je srednja figura time što nadvisuje druge dve stojeći na postamentu i držeći atribute u rukama, na Gundestrupskoj vazi srednja figura je uvijek veća. Ikonografija ovog

[17] N. Vulić, Spomenik 98, 1948, Nr. 139.
[18] F. Drexel, Über den Silberkessel von Gundestrup. Jahrbuch des deutsch. arch. Instit. 30, 1915, 1.
[19] D. Sergejevski, GZM 54, 1942, 162, sl. 25.

trojstva prema tome odgovara sasvim keltskim pretstavama. Dijana sa istim atributima javlja se i na drugom reljefu, koji je radio isti majstor, uz Silvana koji je tu prikazan kao grčki Pan. Već ranije su opširno tretirani mnogostruki vidovi »interpretationis Romanae« Silvana, glavnog autohtonog božanstva Ilira. Međutim na ovim reljefima uz Dijanu u Opačićima izgleda da dolazi do izražaja jedna nova crta ovog autohtonog božanstva, i to sudeći po atributima Dijane, njegov htonski karakter.

Sl. 4. Tubići. Pretstava daće sa oransom
Abb. 4. Tubići. Totenmahldarstellung mit Orans

Atributi naime koji okružuju Dijanu potiču iz dionizijskog kulta. Grana koju ona drži u desnoj ruci sa sigurnošću se može identifikovati kao vinova loza, koja se slično stilizovana nalazi na okvirima natpisa na nadgrobnim spomenicima. Predmet do ruke sa vinovom lozom je vrlo stilizovan krater sa dvije ručke. Sličan oblik ovom nalazimo na nagrobnim spomenicima iz Orehova[20] a stilizovani način prikaza njegove rebraste površine sličan je prikazu kratera na već spomenutom spomeniku iz Tubića, i spomeniku iz Pećí.[21] Teže je sigurno odrediti granu koju smo označili kao palmu. I ona

[20] N. Vulić, Spomenik 71, 1931, Nr. 252 i 254.
[21] ibid. Nr. 197 i 277.

se javlja na nadgrobnim spomenicima, kao na steli iz Zenice a jače stilizovana na steli iz Bos. Petrovca i urnama iz Golubića[22] sa keltskim simbolima, te i tu imamo dodira sa keltskim krugom vjerovanja.

Analiza prema tome elemenata ovih spomenika jasno nam pokazuje miješanje elemenata kulta ilirskog Silvana, boginje sa jasno izraženim keltskim ikonografskim elementima, i dionizijskog kulta na koji upućuju napred navedeni atributi Dijane. Upravo ovi atributi, koji se vrlo često nalaze na našim nadgrobnim spomenicima kao simboli pobjede nad smrću i jednog boljeg života na drugom svijetu, daju i ovim božanstvima jedan htonski karakter. Gest Dijane sa uzdignutim granama mogao bi prema tome značiti i glorifikaciju pobjede nad smrću. Slično i pas, koji se često javlja na pretstavama daća, daje pretstavama sa jednom uzdignutom rukom sa Glamočkog polja, takođe više htonski karakter. Miješanje pak elemenata ovih raznih kultova najprije se može objasniti sinkretiznom kasno antičkog doba, perioda iz koga ove pretstave i potiču.

Gest podizanja obih ruku sličan Dijani iz Opačića nalazimo i na prikazu tzv. panonske daće na steli iz Tubića (kod Užica) 23 (sl. 4.). Na steli iz Tubića očuvana je samo pretstava daće sa stočićem (tronoščem) i poslugom za kult. U prikazima panonske daće, koji su pod uticajem Panonije prodrli dolinom Drine duboko na jug, pretpostavljaju takođe elemente keltskog kulta pod vidom grčke daće. Zato je kod mješavine ovih elemenata teško odrediti kome uticaju treba pripisati ovdje pojavu slugu ili svećenika sa uzdignutim rukama (u jednoj drži pehar za libacije), koji se približuje tronoščcu. Na pretstavama daće u helenističko doba često se uz gospodara javljaju adoranti ili sluga sa podignutim obim rukama.[24] Desnu ruku dižu u znak obožavanja adoranti koji se približavaju klini heroiziranog pokojnika. Ovaj gest tumače kao gest molitve uz vršenje žrtvi na koje upućuje tronožac sa žrtvenim darovima.[25] Slično vjerovatno možemo i tumačiti gest našeg slugu ili sveštenika koji se približava tronoščcu. Na gest adoracije heroiziranom pokojniku upućuju i pretstave zmije na stranama stele iz Tubića, koja se na grčkim daćama javlja inače uz samog pokojnika. Jedinstveno do sada na našim spomenicima je odijelo koje nosi sveštenik, a koje po kroju i dvjema trakama liči na dalmatiku. Međutim takve se javljaju i na keltskom odijelu u Noriku i Panoniji pa i u Galiji.[26] Pošto se javlja na spomeniku se panonskom daćom koja je u ove krajeve došla iz Panonije, najvjerovatnije je da u ovom neobičnom odijelu takođe vidimo uticaj panonskih Kelta.

Interesantno je da gestu podizanja ruku i na Glamočkom polju i oko Užica (u slivu Drine) nalazimo na spomenicima na kojima se miješaju kultne pretstave Kelta sa grčkim ikonografskim pretstavama. Pojavu ovih elemenata u dolini Drine možemo svesti na uticaj Panonije a na Glamočkom polju na uticaj susjednih i vrlo bliskih Japoda, kod kojih se takođe keltski

[22] D. Sergejevski, GZM 44, 1932, 35, T. 22: 12, 13; C. Patsch, WMBH 8, 1902, 107, sl. 44; I. Čremošnik, GZM 12, 1957, 169, T. 2: 1, 2, 3.

[23] N. Vulić, Spomenik 71, 1931, Nr. 197.

[24] E. Pfuhl, Atthen. Mitt. 26, 1901, 300.

[25] H. von Fritze, Zu den griechischen Totenmahlreliefs. Atthen. Mitt. 21, 1896, 356.

[26] I. Čremošnik, Panonska nošnja na rimskim spomenicima. GZM 13, 1958, 150; V. Geramb, Die norisch-pannonische Tracht. Steirisches Trachtenbuch. Graz (1938) 171.

elementi javljaju na grčkim ikonografskim pretstavama (reljef Silvana i Nimfa iz Založja[27]). Vjerovatno su prema tome Kelti ovu gestu dizanja ruku preuzeli od Grka još prilikom njihovih pohoda u Grčku i prenijeli je i u naše krajeve. Tu se je onda očuvao kao jedan od elemenata u autohtonoj religiji ovih krajeva. Tako nam kultne pretstave ovih krajeva još u kasno doba antike pokazuju elemente domaćih iliro-keltskih kultova pod šemama grčko-rimske ikonografije.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Darstellungen des »Orans« auf römischen Denkmälern in Jugoslawien

Auf den römischen Denkmälern in Jugoslawien erscheint die Geste des »Orans« auf zwei Arten. Auf den fünf primitiven Reliefen von Glamočko polje[2] (Westbosnien) und dem Denkmal aus Lenište[3] (Mazedonien) ist nur die rechte Hand erhoben, auf den Reliefen der Diana[4] von Glamočko polje (Westbosnien) und der pannonischen Totenmahldarstellung aus Tubići[5] (bei Užice, Serbien) sind beide Hände erhoben.

Diese Geste des »Orans« befindet sich immer auf autochthonen[12, 15] Denkmälern, die nahe Analogien mit keltischen kultischen Denkmälern zeigen. So finden wir die nächsten Analogien für die primitiven autochthonen Denkmäler mit der Figur mit erhobener rechter Hand[13] (Abb. 1), die auch ein Hund begleitet[14] (Abb. 2), in den primitiven keltischen Gottheiten aus Gallien (an der Isère),[16] die auch ein Tier begleitet.

Die ikonographische Darstellung der sogenannten Diana und ihrer Adorantinnen[19] (Abb. 3) als drei vollkommen gleiche Figuren, von denen sich die mittlere als Hauptgottheit nur dadurch auszeichnet, dass sie auf einem Piedestal steht und in den erhobenen Händen ihre Attribute trägt, entspricht ganz der Darstellung der Trinitätsgottheiten mit erhobenen Händen auf der Vase von Gundestrup.[16] Neben diesen keltischen Elementen finden wir auch die illyrische Hauptgottheit Silvan (Relief der Diana und des Silvanus), dargestellt als griechischen Pan. Die Diana aber trägt Attribute (die Rebenranke, die Palme[22] und neben ihr der Krater[20, 21]), die dem Kult des Dionysos angehören und oft auf Grabdenkmälern vorkommen. Diese Attribute unterstreichen ihren chthonischen Charakter. Dieses Nebeneinander der Elemente illyro-keltischer und griechischer Kulte können wir dem Synkretismus der Spätantike zuschreiben, einer Zeit, der auch diese Reliefe angehören.

Die Figur des Dieners oder Priesters mit einem Becher in den erhobenen Händen[23] (Abb. 4) auf dem pannonischen Totenmahlrelief aus Tubići zeigt in dem besonderen Gewand mit zwei Borten[26] und der pannonischen Art des Totenmahlreliefs auch keltische elemente im Rahmen der griechischen Totenmahldarstellungen. Die Geste der erhobenen Hände kommt auf den griechischen Reliefen schon in Sparta vor und erhält sich bis zur römischen Zeit.[24, 25]

Da die Geste des »Orans« auf autochthonen Denkmälern erscheint, wo sich Elemente illyro-keltischer und griechischer Kultdarstellungen mischen,[27] ist am nächsten anzunehmen, dass die Einheimischen die Darstellungen des »Orans« aus griechischen Kultdarstellungen entlehnt haben.

[27] I. Ćremošnik, GZM 11, 1956, 119.

GROB S TRINOŽNIKOM IZ NOVEGA MESTA

STANE GABROVEC
Narodni muzej, Ljubljana

Znamenit grob z oklepom iz Novega mesta[1] je ležal v gomili, ki je dala še druge grobove, med katerimi ima posebej odlično mesto grob s trinožnikom. Na tem mestu želimo objaviti celotno preostalo gradivo iz gomile in dokumentacijo.

Kratko zgodovino odkritja smo prikazali že pri objavi groba z oklepom. Tu naj jo le na kratko ponovimo. Leta 1939 so pri gradnji stadiona za tedanjo Zvezo fantovskih odsekov naleteli na oklep, ki ga je izkopal prof. Janko Jarc. Leta 1941 so nadaljevali z deli pri stadionu in naleteli še na drugo gradivo groba z oklepom in odkrili tudi nove grobove. Strokovna dela je vodil kustos Narodnega muzeja dr. Rajko Ložar. Izkopavali so junija 1941. Ložarjevi zapiski so od 4.—7., 9., 11. in 18.—20. junija.

Gomila je ležala na nekdanjem sejmišču, ki ga je po letu 1936 dobila v upravo tedanja Zveza fantovskih odsekov in ga začela urejati za svoje športne potrebe. Pri teh delih je leta 1939 tudi prišlo do odkritja oklepa. Ložar je leta 1941 prostor svojega izkopavanja opisal takole: »Parcela se imenuje kandijsko sejmišče oz. kratko sejmišče. Ima obliko plitve kopaste gomile. Severni del je še ohranjen, to je grobišče, ki smo ga raziskovali. Južni del je uničila Štemburjeva cesta in hiša št. 4« (danes cesta Vinka Kristana 5). Prostor nekdanje gomile oklepa danes na zahodu oz. jugozahodu stanovanjski blok (V. Kristana št. 12), na severu stanovanjski hiši št. 4 in 6, na jugu pa št. 5 in 9 (vse cesta V. Kristana). Vzporedno s cesto, tik ob njej, stoje danes garaže, sicer je prostor nekdanjega sejmišča z gomilo nezazidan. Ložar izkopavanja ni zaključil, zahodni del gomile je ostal neprekopan. Vse kaže, da nekaj grobov iz neprekopanega dela gomile še leži v zemlji na prostoru vzhodno pred stanovanjskim blokom št. 12. Pri gradbenih delih so bili, po današnjem zunanjem videzu, komaj vsi uničeni. Tudi Staretovo zaščitno izkopavanje[2] leta 1948 ni zajelo vsega zahodnega dela gomile. Prav tako je verjetno, da tudi cesta ni v celoti uničila gomile: sedanja vzpetina ceste kaže na nekdanji vrh gomile nekje na prostoru današnje ceste v križišču današnjih hišnih številk 5, 9 in jugovzhodnega vogala stanovanjskega bloka (h. št. 12). Gomila je del večjega gomilnega grobišča, ki ga sedaj načrtno raziskuje Dolenjski muzej pod vodstvom T. Kneza. Med gomilami pa leži plano latensko grobišče. Situacijo celotnega grobiščnega kompleksa bo objavil T. Knez. Grobovi na Vandotovem vrtu (danes V. Kristana št. 15) že ne sodijo več v kompleks naše gomile, ampak

[1] S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 27 ss.

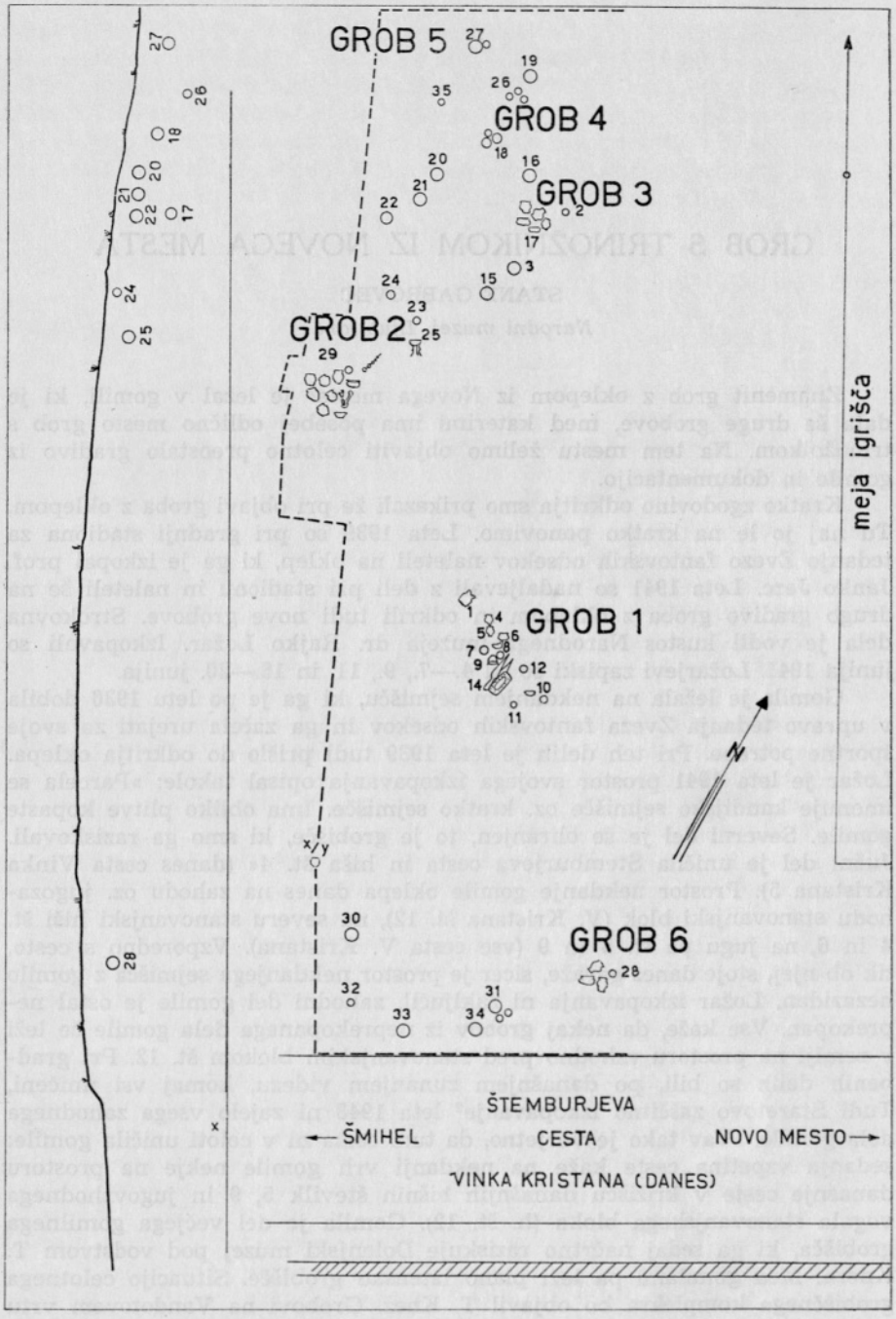

Sl. 1. Novo mesto. Načrt gomile in njen profil. Po Ložarju
Abb. 1. Novo mesto. Plan und Profil (A) des Tumulus. Nach Ložar

prejkone v področje nove samostojne gomile. Že omenjeno latensko grobišče pa nam dobro razloži latenski grob 9 iz Staretovih zaščitnih izkopavanj, ki tako gotovo ne sodi neposredno h gomili z oklepom in trinožnikom.

Vir za naše poročilo so Ložarjevi terenski zapiski, deloma fotografije in njegov načrt, po katerem je narejen tudi naš načrt (sl. 1). Že pri objavi groba z oklepom smo omenili, da so Ložarjevi originalni zapiski in načrt bežne neredigirane notice na terenu oz. skica, ki nam pogosto ne morejo odgovoriti na vsa vprašanja. Iz njih povzemamo dragocene podatke, njihova rekonstrukcija in tolmačenje pa povzročata pogosto težave. Tako fotografije kot zapiski kažejo, da je bilo izkopavanje vseskozi zaščitno brez možnosti, da preraste v sistematično izkopavanje. Gomila tudi ni bila izkopana do konca. Ložar govori o polovičnem izkopu, dela pa ni več nadaljeval, bil je vojni čas. Tudi Staretovo zaščitno izkopavanje leta 1948[2] ni dokončalo izkopa gomile. Računati moramo, da je bil del gomile še naknadno uničen; večji in dragocenejši del najdb pa nam je Ložar vsekakor rešil.

Ložar je posamezne najdbe, po vrsti kakor so bile odkrite, označeval s številkami. Te številke je tudi vnesel v svoj načrt, ohranil sem jih tudi jaz v svoji redakciji načrta (sl. 1). Posameznih najdb pa Ložar ni združil v grobne celote; poimenovanje grobov (grob 1—7) je naše in ni brez težav. Opredelitev posameznih najdb v grobne celote očitno ni bila vedno jasna že Ložarju. Vzrok je v načinu njegovega izkopavanja, ki mu ni omogočil videti, s kakšnim načinom pokopa ima opravka, in gotovo tudi v slabi ohranjenosti najdišča.

Glede načina pokopa lahko samo opozorimo na izvajanja pri objavi oklepa. Sam način izkopavanja in ohranjena dokumentacija ne dopuščata nedvomnih opredelitev. Odločilnejši so danes podatki izkopavanj v Stični[3] in predvsem gomile v neposredni bližini, katere prvo polovico je leta 1967 izkopal T. Knez.[4] Iz obeh primerov vidimo, da gre za enoten sistem pokopa: skeleti leže v gomili v krogu. V obeh primerih ni bilo ohranjenih skoraj nobenih kostnih pokojnikovih ostankov, kar je zopet dobra paralela za gomilo z oklepom in trinožnikom. Dobro pa so ohranjene grobne jame za skelete, ki jih pa seveda lahko odkrije le sistematično izkopavanje po stratih; takih opazovanj Ložarjevo zaščitno izkopavanje ni moglo dati. Vsekakor lahko sedaj z večjo trdnostjo rečemo, da sodijo grobovi, ki jih objavljamo, h gomili s skeletnimi pokopi. Koliko lahko vidimo v danem načrtu (sl. 1) krožni potek grobov, je seveda vprašanje, ki presega interpretacijske možnosti danega načrta; izključeno pa ni. V tem primeru bi grobovi 1, 2, 6, 7 pripadali notranjemu krogu (grobovi so dejansko starejši), grobovi 3—5 pa zunanjemu, mlajšemu krogu grobov. Da je bilo na izkopanem področju gomile lahko tudi več grobov ali pa da naše združitve posameznih najdb v grobne komplekse niso povsem zanesljive, je iz opisanega načina izkopavanja in dokumentacije jasno.

[2] F. Starè, Poročilo o zaščitnih izkopavanjih v Kandiji pri Novem mestu. Arh. poročilo (1950) 41 ss.

[3] Glej zač. poročila v Varstvo spom. 8, 1960-61 (1962) 197. 234 s; 9, 1962-64 (1965) 140. 173 s.

[4] Glej začasno poročilo v Varstvo spom. 11, 1967 (v tisku). Izkopavanje se je leta 1968 nadaljevalo in potrdilo že ugotovljeni način pokopa: T. Knez, Delo 14. 9. 1968, str. 21. Naši razgledi 17, 1968, 528.

Opis gradiva

Grob 1 — grob z oklepom, glej Situla 1, 1960, 29 ss.

Grob 2 — grob s trinožnikom (točke 23—25 in 29 po Ložarjevem načrtu).

1. Bronast trinožnik.[5] Iztolčen kotliček je fragmentarno ohranjen. Na njem so danes še vidni slabo ohranjeni sledovi okrasa, izvedeni z rahlimi, graviranimi linijami. Vidne so še horizontalne linije pod ustjem, delno, predvsem v zgornjem pasu povezane s poševnimi črticami. Raz spodnje horizontalne linije vise šrafirani trikotniki, ki so le deloma še vidni. Isto velja za pokončne, pravokotne šrafure. Noge so ulite, pravokotnega preseka, razčlenjene s tremi vertikalnimi žlebiči. Na sredi se uvijejo v zanko, na dnu izvijejo. Zgoraj se noge ploščato razširijo in oklepajo kotliček; nanj so pritrjene s stožčastimi zakovicami. Zanka ene noge je počila in so jo že antično obdali s pločevino, ki so jo ornamentirali s punciranima krožcema in poševnimi črticami. Raz popravljene zanke visi obroček. V. 41,5 cm, pr. kotlička 24,5 cm. Inv. št. P 11415. Tab. 1 in sl. 2.

2. Bronasta situla.[6] Vboklo dno je izdelano posebej in pritrjeno z zakovicami na spodnji rob plašča. Na obodu je utrjeno s posebnim debelejšim trakom, ki je bil z zakovicami pritrjen na stojno ploskev in že antično popravljen. Plašč je spet z zakovicami, v ustju uvit okrog bronaste žice. Rame je blago uvito, brez ostrega prehoda in brez vratu. Ni verjetno, da bi situla imela ročaj. V. 21, 5—22 cm, pr. ustja 19, dna 12 cm. Inv. št. P 11.416. Tab. 2, 1 in sl. 3; 4.

3. Fragment bronastega cedila. Ohr. v. 5,5 × 4 cm. Inv. št. P 11.417. Tab. 2, 2.

4. Trije bronasti razdelilni gumbi z visoko, usločeno strmo strehico. Inv. št. P 11.418—11.420. Tab. 2, 6—8.

5. Trije bronasti gumbi s široko, v sredini dvignjeno glavico in trnom na spodnji strani. Pr. 3 cm, v. do 1,3 cm. Inv. št. P 11.421. Tab. 2, 3—5.

6. Dva kolobarjasta bronasta obročka z ojačenim notranjim robom. Fragmentarno ohranjena. Pr. 5 cm, š. kolobarja 1,2 cm. Inv. št. P 11.422. Tab. 2, 9—10.

7. Dvojna bronasta žica, zavihana in razširjena v zanko. D. 4 cm. Inv. št. P 11.423. Tab. 2, 11.

8. Fragmenti železne konjske uzde, fragmentarno ohranjene. Vel. frgt. 6 cm in manj. Inv. št. P 11.424. Tab. 3, 4.

9. Igla iz bronaste žice in z jantarjevo preobleko. Na bronasto iglo pravokotnega preseka so nanizane 4 okrogle jantarjeve jagode, ena diskasta in stožčasti člen. Vmesni razmiki so preoblečeni z valjastimi, profiliranimi členi. Okrogle jagode so na največji površini horizontalno preluknjane. D. igle z jantarjevimi členi 15 cm, d. celotne igle ni ohranjena. Inv. št. P 11.425. Tab. 3, 1.

10. Močno fragmentiran železen nož. Ohranjeno le rezilo brez držaja. Na rezilu so še dobro ohranjeni sledovi lesene nožnice. Ohr. d. 12,5 cm, š. do 3 cm. Inv. št. P 11.426. Tab. 3, 2.

11. Fragment konice železne sulice. Najden je bil med konjsko vprego. Fragment tulca pri t. 23 po Ložarju. V. 5, 5 oz. 6 cm. Inv. št. P 11.427. Tab. 3, 3.

12. Vaza iz črnorjave gline, glajene površine na prstanasti nogi. Ovalni trup doseže največjo površino v zgornji petini. Nizek vrat je usločen. Na ramenih je vaza ornamentirana z visečimi polkrogi, ki oklepajo izmenoma rogljičaste izrastke oz. jamice. V. 24 cm, pr. ustja 16,5 cm. Inv. št. P 10.017. Tab. 3, 6.

13. Vaza kot zgoraj, v. 22,5 cm, pr. ustja 17,5 cm. Inv. št. P 11.429. Tab. 3, 5.

14. Posoda na nizki nogi iz sive gline z rdečim premazom. Površina je bila ornamentirana v rdeči barvi, vendar ornament ni več določljiv. V. ca. 31,5 cm, pr. ustja 17 cm. Inv. št. P 11.430. Tab. 4, 1.

15. Posoda kot zgoraj. Na površini ostanki rdečih pasov in cinastih lističev. Oblika ornamenta ni več določljiva. V. 35 cm, pr. u. 20,5 cm. Inv. št. P 11.431. Tab. 4, 2.

16. Posoda kot zgoraj, fragmentarno ohranjena. Pr. u. 21,5 cm, dna 13 cm. Inv. št. 11.432. Tab. 5, 1.

17. Posoda kot zgoraj, ohranjena le v nesestavljivih fragmentih. Pr. dna 14 cm. Inv. št. P 11.428.

---

[5] Objavil ga je že F. Starè, Zbornik fil. fak. 2, 1955, 114, tab. 29; 45, 2.

[6] Objavljena že pri F. Starè, o. c., tab. 6, 1.

Sl. 2. Novo mesto. Trinožnik
Abb. 2. Novo mesto. Dreifuss

Sl. 3. Novo mesto. Situla
Abb. 3. Novo mesto. Situla

18. Lonec iz rjave gline, glajene površine. Trup je ornamentiran s plastično valovnico po vsej površini, valovnica se v spodnjem zavoju nekajkrat končuje v bradavici, enkrat pa stoji bradavica tudi prosto. Nekoliko razširjeni vrhnji rob je ravno odrezan. V. 11,5 cm, pr. u. 24,5 cm. Inv. št. P 11.433. Tab. 5, 4.

19. Vaza na precej visoki nogi iz rdeče gline, ohranjena le v fragmentih, tako da oblika ni določljiva. Površina je bila delno grafitirana, verjetno tudi delno rdeče barvana. Dobro je viden spodnji grafitirani pas noge. Pr. noge ca. 15 cm. Inv. št. P 11.434. Tab. 5, 3.

20. Skledica iz sive gline, neuglajene površine, vrhnji premaz je odpadel. V. 7 cm, pr. u. 15 cm. Inv. št. P 11.435. Tab. 5,2.

21. Vaza na nizki nogi, ohranjena le v nesestavljivih fragmentih. Iz sive, s peskom mešane gline s črnim premazom, ki močno odpada. Pr. noge 8,5 cm, en fragment je ohranjen v v. do 7 cm. Inv. št. P 11.436.

Ložar omenja v svojih zapiskih še eno železno sulico in sekiro, ki nista ohranjeni. Vsa keramika in bronasta situla sta ležali skupaj (t. 29 po Ložarjevem načrtu), med keramiko so ležali deli konjske opreme, dve sulici in železna sekira. Posebej je stal trinožnik (t. 25), vmes igla z jantarjevimi členi. Pod t. 24 omenja Ložar črepinje lonca, ki niso ohranjene. Na eni izmed fotografij iz časa izkopavanj se vidi med keramiko tudi estenska vaza z grafitiranimi pasovi brez plastičnih reber (kot. npr. Este-Rebato 92: Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, fig. 11, 23), ki pa se ni ohranila. Zaradi važnosti jo moramo kljub temu omeniti. Dvomno je, da bi fragment tab. 5, 3 sodil k tej vazi.

Grob 3 (točka 17 po Ložarjevem načrtu).

1. Fragmenti vratu neke posode na nogi. Iz rdeče gline s premazom. Vrat je bil grafitiran. V. 5,5 cm. Inv. št. P 11.439. Tab. 6, 3.

2. Skodelica iz fine, prečiščene gline, sijoče uglajene. Dno je vboklo, trup je nizek, vrat usločeno koničen. Največja površina je ornamentirana s snopi po treh poševnih uglobljenih črt. V. 7 cm, pr. u. 11 cm. Inv. št. P 11.440. Tab. 6, 4.

3. Fragmenti vaze na nogi iz rdeče gline. Vaza je imela trebušast trup in nizek, profiliran vrat. Površina je bila ornamentirana s horizontalnimi grafitiranimi pasovi. Vel. frgt. do 19 cm in manj. Inv. št. P 11.465. Tab. 6, 1.

4. Fragmenti vaze istega tipa kot zgoraj. Inv. št. P. 11.466. Tab. 6, 2.

Keramika tega groba je bila že deloma zamešana, tako da smo vazi na nogi (tab. 6, 1—2) lahko priključili temu grobu le na podlagi Ložarjevega opisa, pripadajoči listki so bili že izgubljeni. Ložarjev opis seveda ni tako natančen, da bi mogel odstraniti vse dvome o naši dodelitvi. Po Ložarjevem načrtu ne bi bilo izključeno, da sodita v ta grob še obe skodelici pod št. 3 (tab. 5, 5) in 16 (tab. 5, 6).

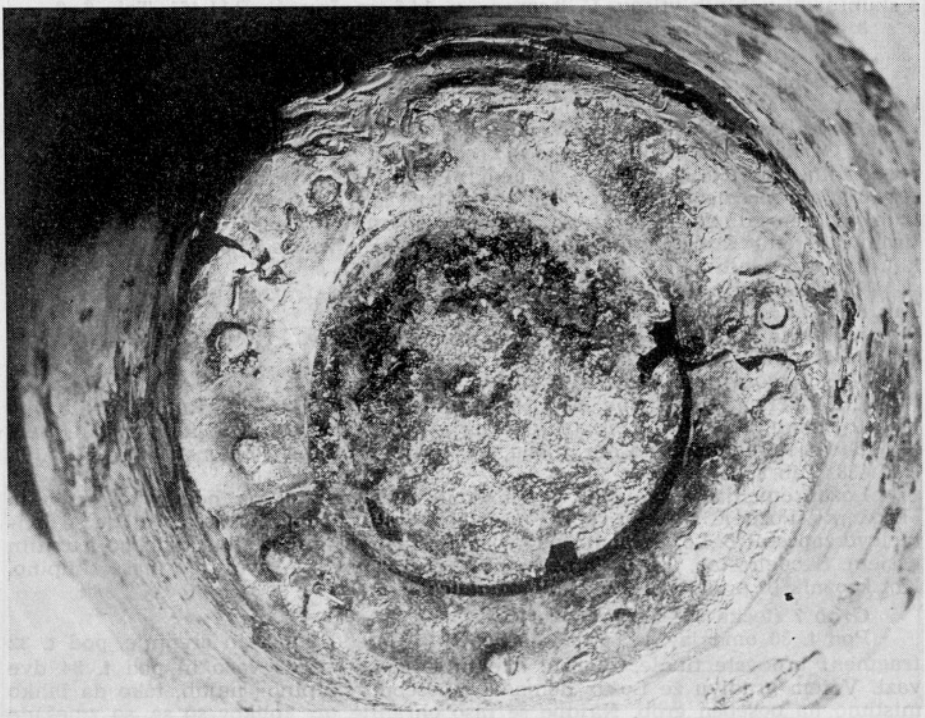

Sl. 4. Novo mesto. Dno situle
Abb. 4. Novo mesto. Boden der Situla

Keramika pod 2 je bila uničena že na terenu. Teoretično bi lahko sem sodila tudi vaza pod 15 (tab. 7, 12), vendar je dodelitev premalo zanesljiva, to še posebej, ker se zdi, da bi dodelitev delala tudi kronološke težave.

Grob 4 (točka 26 po Ložarju).

1. Zapestnici, bronasta in železna, sprijeti skupaj. Bronasta je iz drobne žice okroglega preseka, na zunanji površini razčlenjena. V železno zapestnico je vdet obroček. Pr. 7,5 cm. Inv. št. P 11.444. Tab 7, 8.

2. Fragmenti verjetno dveh bronastih zapestnic (nanožnic), okroglega preseka, na zunanji strani razčlenjenih. Konca obeh zapestnic sta bila speta z zakovico. Pr. 10,5 cm. Inv. št. P 11.445. Tab. 7, 1—2.

3. Fragmenti dveh bronastih zapestnic (nanožnic) iz drobne okrogle žice. Konca sta bila speta skupaj z železno zakovico. Zapestnica je bila na zunanji strani profilirana. Pr. 10,5 cm. Inv. št. P 11.446. Tab. 7, 3. 5.

4. Bronasta zapestnica okroglega preseka, na zunanji strani jagodasto razčlenjena. Sedaj prelomljena in deformirano ohranjena. Pr. ca. 10,5 cm. Inv. št. P 11.447. Tab. 7, 4.

5. Bronasta certoška samotrelna fibula dvodelne sheme. D. 6 cm. Inv. št. P 11.448. Tab. 7, 7.

6. Fragment bronaste fibule s trakastim lokom. Ohranjen je le del noge in loka. V. 4 cm. Inv. št. 11.449. Tab. 7, 6.

Grob 5 (točka 27 po Ložarjevem načrtu).

1. Bronasta zapestnica polkrožnega preseka s presegajočima se stanjšanima koncema, ki sta na notranjih robovih narezana. Pr. 6,5 cm. Inv. št. P 11.450. Tab. 6, 5.

2. Skodelica iz sive gline. Vboklo dno prehaja brez ostrega prehoda v nizek trup, ta pa v ostrem kleku v visok usločen vrat. Največja površina je razčlenjena s skupinami nohtnih vtisov. V. 8 cm, pr. u. 14,5 cm. Inv. št. P 11.451. Tab. 6, 6.

3. Skodelica iz sive gline, slabo uglajene površine. V. 5 cm, pr. u. 10,5 cm.

Grob 6 (točka 28 po Ložarjevem načrtu).

1. Bronasta zapestnica polkrožnega preseka, s presegajočima se stanjšanima koncema, dvakrat uvita. Ornamentirana s skupinami prečnih zarez, ki jih dvakrat spremljajo poševne. Pr. 8,5 cm. Inv. št. P 11.453. Tab. 8, 3.

2. Ogrlica iz jantarjevih jagod, kroglaste in kolobarjaste oblike, deloma že preperelih. Sedaj je ohranjenih 27 jagod. Pr. 0,7—1,4 cm. Inv. št. 11.456. Tab. 8, 1.

3. Vaza na nogi, črnosive, dobro glajene površine. Visoka noga, bikoničen trup, usločen cilindričen vrat z izvihanim ustjem. Na ramenih je vaza ornamentirana s tremi razčlenjenimi bradavicami, med njimi so po trije snopi vertikalnih uglobljenih črt. V. 27,5 cm, pr. u. 20 cm. Inv. št. P 11.454. Tab. 8,5.

4. Vaza kot zgoraj, ohranjena v nesestavljivih fragmentih. Inv. št. 11.455. Tab. 8, 2.

5. Skleda z uvitim ustjem, ki je pošev fasetirano. Pr. 18,5 cm, v. 5 cm. Inv. št. P 11.459. Tab. 8, 6.

6. Kot zgoraj. Inv. št. 10.019. Tab. 8, 7.

7. Skodelica iz zelo fine, prečiščene gline, sijajoče glajene. Rahlo vboklo dno je zelo tanko, stisnjen, nizek trup je na največji površini vertikalno nažlebljen. Skodelica je fragmentarno ohranjena, možna je le risarska rekonstrukcija. Inv. št. P 11.458. Tab. 8, 4.

Ložar omenja v zapiskih pod točko 28 dve posodi na nogi, zapestnico in »krožnik«. Pozneje je našel skoraj na istem mestu, vendar 15—20 cm nižje še jantarjevo zapestnico. Ložar misli pod krožnikom najverjetnejše na skodelico z uvitim ustjem. Skodelic tab. 8,4. 6—7 ne moremo več zanesljivo uvrstiti v našo skupino. Kot krožnik bi prišla v poštev tudi skodelica sl. 5, 1.

Grob 7 (točka 30—34 po Ložarju).

Pod t. 30 omenja Ložar skledo, pod t. 31 skledo, lonec in črepinje, pod t. 32 fragment bronaste fibule, železne igle in lesa, pod t. 33 vazo in pod t. 34 dve vazi. V tem gradivu že Ložar domneva »posebno skupino« najdb, tako da lahko mislimo na poseben grob. Najdbe se niso ohranile oz. kolikor so se, so zmešane z drugim gradivom.

Sporadično gradivo: Preostalo gradivo moramo obravnavati posamično oz. sploh ni ohranjeno. Navajamo ga po Ložarjevih točkah. (Sl. 5.)

T. 2: »Razbit lonec, najden 31. 5. 1941«, že pred Ložarjevim prihodom. Črepinje se niso ohranile.

T. 3: Skleda iz rjave gline z ročajem. Vboklo dno prehaja brez ostrega prehoda v trup. Prehod v rame je oster. Trorebrasto razčlenjeni ročaj veže največjo površino in ustje. V. ca. 10 cm, pr. u. 14 cm. Inv. št. P 11.437. Tab. 5, 5.

T. 15: Skleda z dvema ročajema. Površina je črno sive barve in dobro glajena. Vboklo dno, največja površina je nagubana, ročaji spajajo spodnji del vratu in ustja ter ga visoko presegajo. Skledasto usločeni ročaji se na vrhu oblikujejo v živalske glavice. Vrat je ornamentiran s tritračnimi trikotniki. Dve nasproti si ležeči gubi na največji površini sta ornamentirani s 3 plastičnimi očesci, tritračne linije dobimo tudi med gubami. V. 13 cm, pr. u. 19 cm. Inv. št. P 11.438. Tab. 7, 12.

T. 16: Skleda iz rjave gline z ročajem. Vboklo dno prehaja brez ostrega prehoda v polkroglasti trup. Ročaj veže največjo površino z ustjem in ga nekoliko presega. Sedaj je ročaj v vrhnjem delu odlomljen. V. 8,5 cm, pr. u. 13,5 cm. Inv. št. P 10.016. Tab. 5, 6.

T. 18: Majhna skodelica. V. 4,2 cm, pr. u. 5,5 cm. Inv. št. P 11.442. Tab. 7, 11.

Vretence za statve, ornamentirano. V. 2 cm. Inv. št. P 11.441. Tab. 7, 10. Gradivo pod to točko bi lahko sodilo k našemu grobu 4.

T. 19: »Nekaj črepinj«, neohranjeno.

T. 20: »Lonec sredi zelo mastne kulturne zemlje«, neohranjen.

T. 21: »Skodelica«, neohrajena oz. zamešana.

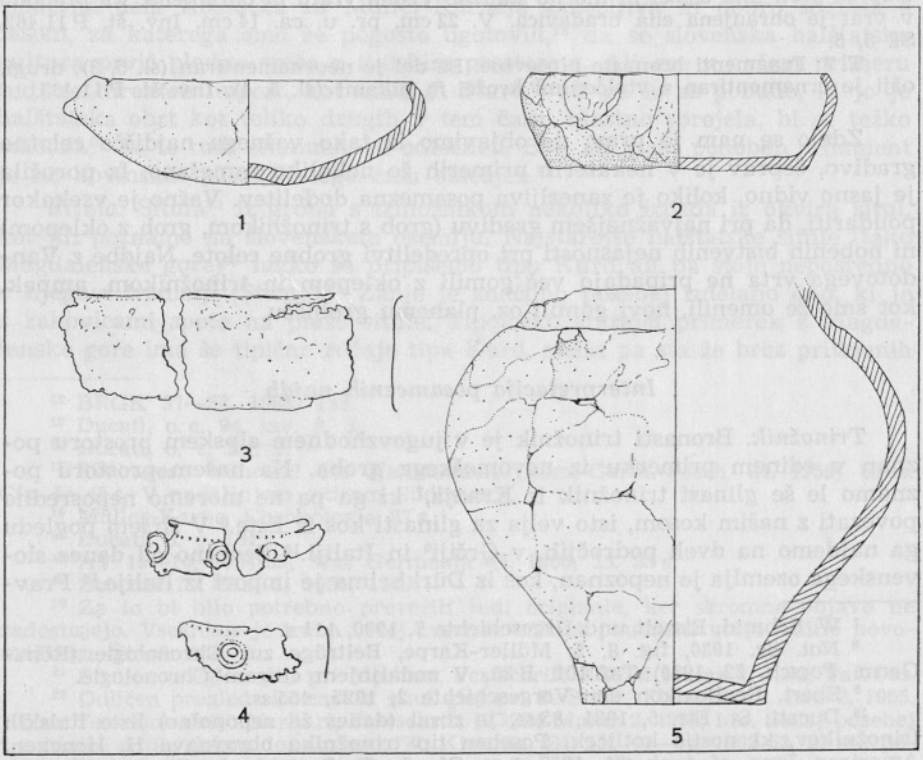

Sl. 5. Novo mesto, Vandotov vrt. Sporadične najdbe — Sporadische Funde. 1, 2, 5 glina — Ton. 3, 4 bron — Bronze. 1—5 = 1/2

T. 22: Ložar omenja pod to točko »lonec, Buckelkranz«. Ohranil pa se je lonček iz sive gline, slabo glajene površine. Vboklo dno prehaja brez ostrega prehoda v stisnjeno kroglasti trup in ta v visoki, cilindrični vrat. V. 11 cm. Fragmentarno ohranjen. Inv. št. P 11.443. Tab. 7, 9.

T. 35: »Črepinje najdene sredi mastne sive zemlje, po zaključku izkopavanj«. Izgubljene.

Pod oznako »ognjišče« navaja Ložar še bronasto šivanko, d. 12 cm. Inv. št. P 11.460, tab. 5, 7 in fragmente posode, nedoločljive oblike. Posoda je imela na ramenu ornament, izveden v tehniki vtisnjenih pik. Za bikonično vretence, v. 1,5 cm, pr. 2,2 cm, inv. št. P 11.464, tab. 5, 8 nimamo nobenih lokacijskih podatkov.

V tem času je Ložar rešil nekatere najdbe tudi iz sosednega Vandotovega vrta (danes V. Kristana 15). Iz Ložarjevih zapiskov ni jasno, ali jih je izkopal Ložar ali, kar je verjetnejše, lastnik sam. Ložar je napravil skico teh najdb s točkami 1—8. Ker za skico nimamo nobenih fiksnih točk, je ne prinašamo.

T. 1—3: Ložar navaja pod »skupino ob hruški« vazo, skledo in latvico. Ohranjena je skodela z uvitim ustjem, iz rjave gline, dosti neskrbno glajene površine. V. 5—6 cm, pr. u. 16 cm. Inv. št. 10.018. Sl. 5, 2.

T. 4: »Tasa«. Morda misli Ložar na skledo z uvitim ustjem iz temno sive gline in z vboklim dnom. Skleda ima na največji površini bradavico. V. 5 cm, pr. u. 17 cm. Inv. št. P 11.457. Sl. 5, 1.

T. 5: Ložar omenja grob med kamni, dve posodi naj bi še ostali v grobu. Ugotovil in izkopal ga je Branko Vandot.

T. 6: Ložar navaja »izkopan grob, v katerem lonec in tasa«. Ohranjen je lonec iz sivo rjave gline, površno uglajene površine. Dno je rahlo vboklo. Jajčasti trup se proti dnu usloči in močno stanjša. Višina vratu ni ohranjena. Na prehodu v vrat je ohranjena ena bradavica. V. 22 cm, pr. u. ca. 14 cm. Inv. št. P 11.462. Sl. 5, 5.

T. 7: Fragmenti bronaste pločevine. Ee del je neornamentiran (sl. 5, 3), drugi, ožji je ornamentiran z vtolčenimi krožci in pikami (sl. 5, 4). Inv. št. P 11.463.

Zdelo se nam je prav, da objavimo iz tako važnega najdišča celotno gradivo, čeprav je v nekaterih primerih že nekoliko zamešano. Iz poročila je jasno vidno, koliko je zanesljiva posamezna dodelitev. Važno je vsekakor poudariti, da pri najvažnejšem gradivu (grob s trinožnikom, grob z oklepom) ni nobenih bistvenih nejasnosti pri opredelitvi grobne celote. Najdbe z Vandotovega vrta ne pripadajo več gomili z oklepom in trinožnikom, ampak, kot smo že omenili, novi gomili oz. planemu grobišču.

Interpretacija posameznih najdb

Trinožnik. Bronasti trinožnik je v jugovzhodnem alpskem prostoru poznan v edinem primerku iz novomeškega groba. Na našem prostoru poznamo le še glinast trinožnik iz Kranja,[7] ki ga pa ne moremo neposredno povezati z našim kosom, isto velja za glinasti kos iz Este.[8] V širšem pogledu ga najdemo na dveh področjih, v Grčiji[9] in Italiji.[10] Severno od danes slovenskega ozemlja je nepoznan, kos iz Dürkheima je import iz Italije.[11] Prav-

[7] W. Schmid, Eiszeit und Urgeschichte 7, 1930, 111 s.

[8] Not. Sc. 1930, fig. 8, 5. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie (Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959) Taf. 101, B 35. V nadaljnjem citiram Chronologie.

[9] Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte 2, 1925, 455 ss.

[10] Ducati, St. Etr. 5, 1931, 85 ss, je zbral (danes že nepopolno) listo italskih trinožnikov, ki nosijo kotliček. Poseben tip trinožnika obravnava H. Hencken, American Jour. of Arch. 61, 1957, 1 ss. Cfr. še G. Camporeale, St. Etr. 32, 1964, 22 s. Največ gradiva ima še vedno Montelius v Civ. primitive (1895—1910).

[11] Ebert, o. c. Taf. 215.

kar navedeni trinožniki so seveda najrazličnejših tipov, druži jih le ideja treh nog. Na našem mestu pa nas ne zanima problem trinožnika v celoti, predvsem ne njegovega prvega izvora. Omenim naj le, da je Merhart domneval izvor trinožnika izven Italije,[12] pač na področju domnevne izhodiščne žarnogrobiščne kulture, kot ga je zarisal v svojih znamenitih študijah, izpeljal pa te svoje misli ni več. Po Merhartu je Italija idejo trinožnika samo povzela v bronu. V zvezi z novomeškim trinožnikom pa nas vendarle v prvi vrsti zanima Italija, kjer dobimo za novomeški kos najbližji paraleli v Bologni (Arsenale Militare gr. 20)[13] in v Vetuloniji (Tomba del Duce).[14] V obeh primerih oklepajo kotliček podobno zankasto ovite noge kot v Novem mestu, le da je novomeški trinožnik s svojimi visokimi nogami elegantnejši. Povezava pa je nedvomna in se da tudi kronološko izkoristiti. Grob 20 iz Bologne (Arsenale Militare) pripada periodi Arnoaldi, oz. kot sedaj označujemo ta čas, tretji periodi Bologne (Bologna 3). Natančno istemu času pripada tudi tomba del Duce. Absolutno je to čas okoli sredine 7. stol pr. n. e. in tretje četrtine tega stoletja, kot pravi G. Kossack[15] za Tomba del Duce, ali pa enostavno čas 7. stol., kot ga za svoje potrebe opredeljuje bolj splošno H. Müller-Karpe.[16] Prav isto datacijo je za oba italska grobova s trinožnikom našega tipa predlagal že Ducati,[17] avtor še danes glavne študije o bronastih trinožnikih. Datacija je glede na solidna moderna dela Kossacka in Müller-Karpeja zanesljiva in dobro soglaša s časom, za katerega smo že pogosto ugotovili,[18] da se slovenska halštatska kultura prvič plodno sreča z italskim prostorom. Ali gre v našem primeru tudi za direkten import, kot misli F. Starè,[19] ali pa le za pobudo, ki jo je halštatska obrt kot toliko drugih v tem času, hlastno sprejela, bi se težko odločili.[20] Za to tudi ornament ni odločilen. Bolj ali manj podoben ornament je na kovinskih posodah tega časa običajen.[21]

Situla. Situla[22] iz groba s trinožnikom nekoliko izpada iz okvira situl, kot jih poznamo na slovenskem ozemlju. Najstarejše halštatske situle (tako Magdalenska gora)[23] lahko še pripišemo tipu Kurd ali pa stoje neposredno v njegovi tradiciji (Stična).[24] Zanje je značilno posebej izdelano dno, ki je z zakovicami speto na plašč situle. Tipološko starejši primerek z Magdalenske gore ima še tipične ročaje tipa Kurd, stiški pa sta že brez pritrjenih

[12] BRGK 37—38, 1958, 132.
[13] Ducati, o. c. 94, tav. 8, 3.
[14] Ducati, o. c. fig. 2.
[15] Südbayern während der Hallstattzeit (Röm.-Germ.-Fosch. 24, 1959) 55 ss. Cfr. še 45 s. V nadaljnjem citiram Südbayern.
[16] Müller-Karpe, Chronologie 87 s.
[17] Ducati, o. c. 101 s.
[18] AV 15—16, 1964-65, 37 s. Germania 44, 1966, 25. 33 s.
[19] Zbornik fil. fak. 2, 1955, 114.
[20] Za to bi bilo potrebno preveriti tudi originale, ker skromne objave ne zadostujejo. Vsekakor je treba v tej zvezi še enkrat poudariti večjo višino novomeškega trinožnika.
[21] Strnjen pregled glej pri Merhart, Festschrift RGZM Mainz 2, 1952, Taf. 1 ss.
[22] Odličen pregled slovenskih situl glej pri F. Starè, Zbornik. fil. fak. 2, 1955, 105 ss. Temeljno delo: Merhart, Festschrift RGZM Mainz 2, 1952, 1 ss. Sedaj posebej za mlajše situle dobro dopolnjeno, W. Kimmig, BRGK 43—44, 1962-63, 31 ss., posebej 77 ss. Za Italijo: M. V. G. Pomes, Studi Etr. 23, 1954, 149 ss.
[23] Nazadnje S. Gabrovec, AV 15—16, 1964-65, 127 ss. s starejšo literaturo.
[24] Ložar, GMDS 18, 1947, 1 ss. Kromer-Gabrovec, Inv. Arch. Y 41.

ročajev oz. že z gibljivim ročajem in atašami. V podobi našega halštatskega prostora imajo situle vedno cilindričen nizek vrat. Mlajše situle pa imajo že tehnično drugače pritrjeno dno, in sicer s pregibom (Falzboden). Novomeška situla stoji prav tako v tradiciji tipa Kurd tako po tehniki izdelave dna kakor tudi po oblikovanju ramen, v tej točki celo bolj od drugih, vendar jo prav oblikovanje ramen brez vratu loči od starejših halštatskih situl v jugovzhodnem alpskem prostoru. S posebnim pločevinastim trakom ojačen obod dna poznamo tudi že na veliki situli v Stični.[25] Da je z zakovicami pritrjeno dno nasproti dnu s pregibom starejše, ne dokazujejo samo tipološki in razvojni vidiki, ampak tudi zaključene najdbe v dolenjski skupini,[26] Mostu na Soči (Sv. Luciji)[27] in Este.[28] Tega dobrega kronološkega pravila ne omaje tudi Hallstatt[29] sam, kjer močno prevladuje dno, pritrjeno z zakovicami: med 68 situlami, ki jih prinaša Kromer, imajo samo tri dno s pregibom. Obe vrsti dna se uporabljata v obeh halštatskih stopnjah, Ha C in D. Za nas zadostuje ugotovitev, da je novomeška situla razvojno dobro razumljiva v časovni stopnji, kamor stavljamo grob, da pa za sedaj vendarle predstavlja samostojno enačico v vrsti situl našega prostora.

Neposredno v zvezi s situlo lahko obravnavamo fragment bronastega cedilca (tab. 2, 2). Važna je že njegova prisotnost v grobu, pojav, ki je v slovenskem halštatskem krogu zelo redek. V dolenjskem krogu ga do sedaj nismo poznali, v Mostu (Sv. Lucija) omenja cedilce Marchesetti samo enkrat,[30] nekaj pogosteje se dobi drugod v jugovzhodnem halštatskem krogu.[31] Paralele iz Este[32] so istočasne in kažejo, kako si moramo naše cedilce predstavljati. Gre očitno za cedilce z ročajem v nasprotju z bronastimi sitastimi posodami, ki jih poznamo že od starejše stopnje kulture žarnih grobišč dalje. Uporaba cedil je na splošno v kulturi žarnih grobišč pogostejša in se izgublja, sodeč po grobnih najdbah, v halštatskem obdobju. Cedilce — položeno skoraj gotovo v situlo — nam dobro razloži značaj pridevka: nedvomno gre za pivsko garnituro, uporabljano v nagrobnem kultu. Prizori na figuralno ornamentiranih situlah kažejo obravnavano posodje v uporabi. Podobno sestavo pivskega posodja v grobu, ki kaže na isto funkcijo, poznamo od kulture žarnih grobišč dalje. Vprašanja, ki nastajajo v zvezi s funkcijo situl oziroma pivske garniture, obravnavata sedaj sintetično in pregledno W. Kimmig in G.

---

[25] Inv. Arch. Y 41, 3. Druge primerjave navaja Kimmig, o. c. 80.

[26] Gradivo glej v Inv. Arch. Y 41—42 nasproti Y 45—46. Za druge primerke nam manjkajo grobne celote, tako predvsem za kose, ki so geometrično ornamentirani. Glej. F. Starè. o. c. tab. 7—10. 14.

[27] V Mostu na Soči (Sv. Lucija) ima večina situl dno s pregibom, vse so mladohalštatske. Nasproti tem stoji maloštevilnejša skupina z dnom, ki je bilo speto z zakovicami, torej v tradiciji tipa Kurd, ki je večinoma starohalštatska, v nekaterih primerkih pa vendarle lahko sega še tudi v mladohalštatski čas. Tako npr. situla iz gr. 1496 (izkopavanje J. Szombathy, neob.).

[28] Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, fig. 4, 12; 5, 19 nasproti fig. 14, 11.

[29] Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt (1959). Časovno opredelitev cfr. Textband 23 ss. Kimmig, o. c. 80 s.

[30] Arch. Triestino NS 13, 1887, 250.

[31] Npr. Klein-Glein: W. Schmid, PZ 24, 1933, 232, Abb. 11. Frög: Hauser, MZK N. F. 18, 1892, 43, fig. 3. Modrijan, Carinthia I, 147, 1957, 12. Hallstatt: MZK N. F. 1, 1875, 2, Taf. 1, 2.

[32] Müller-Karpe, Chronologie Taf. 95, 5, 6; 102, 2. Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, fig. 3, 8.

Kossack.[33] V zvezi s cedilcem načenja Kimmig tudi vprašanje pijače, ki se je pila, in misli na vino.[34]

Igla. Večglava igla z jantarjevimi členi je v tej obliki posebnost novomeškega groba s trinožnikom. Značilna je jantarjeva preobleka, ki gotovo ne bo enkratna niti v jugovzhodnem alpskem prostoru[35] niti izven njega,[36] jo pa za sedaj preslabo poznamo, da bi lahko o igli z jantarjevo preobleko kaj več povedali. Jantar je v tem času na naših najdiščih domač. Za vmesne člene med glavicami igle naj še posebej navedem podobne člene iz jantarjevih ogrlic v Stični,[37] ki kljub svoji neizrazitosti vendarle nastopajo samo v starejšem obdobju, ki ustreza času novomeškega groba. Koliko moramo misel jantarjeve obloge na naši igli vezati na oblogo fibul, je še neraziskano, čeprav se povezava vsiljuje. Pri fibulah nastopa kot obloga poleg redkejšega jantarja[38] predvsem kost in steklo.[39] Po sedanjem vedenju nastopa v našem krogu fibula z oblogo rahlo pozneje, v Ha D 1.[40] Fibule z oblogo so nedvomno domače, vendar komaj brez italske pobude pri nastanku.

V širšem smislu pa je igla gotovo le inačica večglavih igel s stožčastim zaključkom; na tem mestu jim želimo zarisati njihovo kronološko in kulturno pripadnost[41] (glej karto razprostranjenosti in seznam najdišč k njej na str. 175 s). Značilne za te igle so bolj ali manj kolobarjasto-kroglasti členi, običajno so trije, med katerimi so lahko tudi diskasti, spodnji zadnji člen pa je bolj ali manj izrazito stožčast. V neposredni zvezi z njo so igle brez stožčastega zaključka, ki so običajno nekaj starejše[42] oziroma tudi v delno lastni podobi zastopajo posebni zahodnobalkanski kulturni krog.[43] Estenske grobne celote so v relativno kronološki govorici jasne in kažejo dobro zaporedje: igle s stožčasto glavico, večglave igle brez stožčastega zaključka, večglave igle s stožčastim zaključkom. V poznejši razvojni stopnji doseže igla že prav baročno razčlenjene oblike. Tudi preobleka z jantarjem sodi že v to mlajše razdobje. Vse opisane razvojne stopnje se dajo z grobnimi celotami prav dobro datirati. Poleg Este

[33] BRGK 43—44, 1962-63, 91 ss. Kossack, Trinkgeschirr als Kultgeräth der Hallstattzeit. Varia Arch. Deutsche Akad. d. Wiss. Berlin. Schriften d. Sekt. f. Vor. u. Frühgesch. 16 (1964) 96 ss., pos. 100.

[34] o. c. 98 s. Cfr. tudi S. Gabrovec, AV 7, 1956, 72 ss.

[35] Večglavo iglo z jantarjevo oblogo omenja v Bregu (Frög) Marchesetti: Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 264 op. 7. Hauser, MZK N. F. 18, 1892, 42 s. Fig. 2.

[36] Cfr. iglo z jantarjevo oblogo že v Bologni (San Vitale-Savena). D. Randall-MacIver, Villanovans and early Etruscans (1924) pl. 2, 13. Este: Fogolari-Frey, Studi Etr. 33, 1965, fig. 6, 17. Cfr. tudi istočasni grob Rebato 187.

[37] Izkopavanja Nar. muzeja 1960-64, gom. I, gr. 127, 156.

[38] Npr. Stična: Gabrovec, AV 15-16, 164-65, tab. 10, 6 (= Germania 44, 1966, Abb. 12, 6). Večje število jih poznamo iz Šmarjete (neobjavljeno).

[39] Haevernick, Jhb. RGZM 6, 1959, 57 ss. Tudi igle poznajo kostno oblogo. Glej Este, Benvenuti 124: Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, fig. 14, 6.

[40] Za kronološko mesto teh fibul primerjaj že citirani grob 27, gom. I iz Stične in sedaj tudi grob iz Libne, ki ga objavljata v tej številki AV Škaler in Knez.

[41] Kossack, Südbayern Taf. 153 A 1 in seznam najdišč, Textband 288. Kossack navaja 22 najdišč. Gabrovec, 900 let Kranja (1960) 16, karta 2.

[42] Müller-Karpe, Chronologie Textband 98 in pripadajoče tabele.

[43] Drechsler-Bizić, Inv. Arch. Y 83, 1; Y 84, 1. Ista Vjesnik (Zagreb) tab. 4, 1; 5, 1; 5, 15; 11, 1.

nam omenjeno kronološko gledanje potrjujejo tudi druga najdišča.[44] V svoji klasični obliki je večglava igla s stožčastim zaključkom dober predstavnik Ha C stopnje, kakor jo je postavil že Reinecke.[45] Podobno je sedaj postavil tudi Jacobsthal začetek te igle v čas okoli 700.[46] V poznejših bolj razčlenjenih in baročnih oblikah je še vseskozi običajna v mlajšem odseku Ha C (horizont grobov z oklepom, Stična—Novo mesto) in lahko sega v nekaterih primerkih še tudi v mlajše halštatsko obdobje.[47] To pa je seveda že bolj izjema; v jedru jo imamo lahko za enega vodilnih starohalštatskih tipov.

Naša karta razprostranjenosti pa nam kaže tudi njeno domovino. Nedvomno je njen center v svetolucijskem-estenskem krogu. Tu je njena uporaba daleč največja in sega v desetine kosov. Po številnosti se ji pridružuje sam Hallstatt. Številna je še tudi v Bregu-Frögu, kar je tudi dobro razumljivo zaradi ozke povezave Brega s Sv. Lucijo. V dolenjskih halštatskih najdiščih ima dosti manjšo vlogo. Tu je karta razprostranjenosti varljiva. V dolenjskem krogu jo namreč kljub številnosti grobov srečamo komaj kje več kot v enem primeru. Iz tesnje naslonjenosti Gorenjske na svetolucijski prostor je razumljiva njena relativna številnost v tem prostoru. Iz svetolucijskega-estenskega prostora se razmeroma močno razširja v alpske predele, pogostna je tudi na področju vzhodnoalpskega prostora, kjer je v halštatskem času ostala žarnogrobiščna tradicijn močnejša: v skupini Klein - Glein - Martijanec, Dalj, kalenderberški halštatski skupini (Gemeinlebarn-Statzendorf po Pittioniju). Balkan in japodsko področje je v klasični obliki skoraj ne poznata. Izredno pogostna pa je na japodskem ozemlju podobna igla v lokalni varianti,[43] ki lahko nastopa še tudi v mlajšem času.

Konjska oprema. Med konjsko opremo moramo omeniti žvale, ki v ohranjeni obliki sicer niso značilne, vendar gotovo sodijo v standarden inventar konjske vprege, ki stoji v trakokimerijski tradiciji.

Značilni so bronasti razdelilci za jermenje, votlo uliti gumbi s spodnjim obročem, visoko usločeno stožčasto strehico in štirimi okenci. V dolenjskem kulturnem krogu so vedno značilni za knežji halštatski sloj tipa Stična—Novo mesto (Ha C 2). Najbližje paralele so v Stični: grob z oklepom in grob s situlo z okrašenim pokrovom, grob 72 gom. I (izkopavanje Narodnega muzeja),[48] še en primerek iz Stične.[49] Nekoliko bolj so že oddaljeni razdelilci iz Novega mesta, Malenškova gomila.[50] tako po obliki kot tudi kronološko. Iz Slovenije jih poznamo (v različnih variantah) še iz Šmarjete, Magdalenske gore[51] in iz Sv. Lovrenca.[52] Iz jugozahodnega alpskega kroga

[44] Pomembna je kronološka situacija v Ljubljani (dvorišče SAZU), kjer nastopi večglava igla s stožčastim zaključkom (grob 226) v izrazito horizontalno-stratigrafsko najmlajšem delu. Za podatek se zahvaljujem I. Pušu.

[45] AuhV 5, 1911, 403 in Taf. 69, 1277 (= Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit (1965) 43 ss. Taf. 7).

[46] Jacobsthal, Greek Pins (1956) 177 s. Nekatere Jacobsthalove pozne datacije (npr. grob Benvenuti s tako iglo) so danes ovržene. Prav tako moramo imeti grobno celoto gr. 7, gom. iz Stične (izkopavanje Mecklenburg), kot jo navaja Jacobsthal o. c. 177 za zamešano.

[47] Tako npr. v Hallstattu. Kromer, o. c. Textband 26 s.

[48] Gabrovec, AV 15—16, 1964-65, tab. 4, 13—14; 6, 10—11; Inv. arch. Y 41, 23—24.

[49] Ložar, GMDS 11, 1930, 21, sl. 8 b.

[50] W. Šmid, Carniola 1, 1908, 202 ss. Taf. 15, 13—15.

[51] Narodni muzej, Ljubljana, Naturhistorisches Museum, Dunaj, neobjavljeno.

[52] F. Starè, AV 6, 1955, 284, tab. 1, 3.

naj omenim še Breg-Frög,[53] iz zahodnega sosedstva pa predvsem Este,[54] kjer nastopajo v istem časovnem horizontu kakor na Dolenjskem. Celotno gradivo je zbral G. Kossack, ki je prvi pokazal na njih kronološki in kulturnozgodovinski pomen v halštatskih kulturah severno in južno od Alp. V svoji karti razširjenosti je lahko navedel 87 najdišč.[55] V jugovzhodni halštatski kulturi so važno kronološko merilo, ker so omejeni na knežji horizont tipa Stična—Novo mesto, ki smo ga označili prav s tem, da stoji s svojo konjsko opremo v trakokimerijski tradiciji, kulturno pa pod prvimi italskimi vplivi.[56] Našteti primerki razdelilcev z našega ozemlja se med seboj kar precej razlikujejo, ne da bi mogli to razliko za sedaj zadovoljivo tolmačiti. Ne smemo izključiti možnosti, da bomo konjsko opremo trako-kimerijskega tipa oz. tradicije našli še tudi v starejših grobovih. Sama na sebi je namreč starejša, le da pride v grobnem kultu po sedanjem pričevanju grobov do izraza šele v horizontu knežjih grobov tipa Stična—Novo mesto, ko doseže halštatska kultura na našem prostoru prvo vidnejšo sociološko diferenciacijo.

Verjetno sodijo h konjski opremi tudi bronasti žebljički s široko izbočeno glavico (tab. 2, 3—5) in kolobarjasti obročki (tab. 2, 9—10), funkcija je bila najbrž okrasna. Za žebljičke lahko navedemo dobre paralele iz Ljubljane (grobišče SAZU).[57]

Na tem mestu naj še omenimo standardni tip orožja, sekiro in dve sulici, ki sta ležali v grobu. Sekiro in še eno sulico Ložar v zapisniku izrečno omenja, nista se pa ohranili.

Keramika. Keramika iz groba s trinožnikom nam pomembno razširja pogled na keramično strukturo kasnega starohalštatskega obdobja (Ha C 2), ki je bila do sedaj zaradi pomanjkanja grobnih celot dokaj zakrita. Vidi se, da moramo računati s precejšnjo pestrostjo oblik v tem času. To nam kaže že samo keramika v grobu s trinožnikom, še bolj pa, če jo primerjamo z drugo keramiko istočasnih grobov (grob z oklepom, grob 6). V keramiki tega časa se na izredno zanimiv način mešajo oblikovni in ornamentalni elementi starejšega časa z novimi. Med starimi ornamentalnimi motivi naj omenimo predvsem ornament visečih polkrogov na obeh vazah[58] (tab. 3, 5—6), med modernimi pa rdeče črno barvane pasove estenske vaze (še brez plastičnih reber), ki se sicer ni ohranila, dobro pa je vidna iz fotografije groba in situ.

Na tem mestu pa želimo podrobneje obravnavati le krašenje keramike z aplikacijo kovinskih lističev, ki smo ga ugotovili na velikih posodah (tab. 4), čeprav nismo mogli več ugotoviti njegovih oblik. Tako nas predvsem zanima sama tehnika, njen nastop na našem prostoru in njegovo razširjenje. V samem dolenjskem kulturnem krogu, kamor sodi Novo mesto, ga poznamo še iz Stične (grob z oklepom), Šmarjete, Libne, Magdalenske gore,[59] v svetolucijski skupini je prav tako poznan,[60] enako v mejni Go-

[53] W. Modrijan, Carinthia I, 147, 157, Abb. 11, 5. 7—8.
[54] Müller-Karpe, Chronologie Taf. 94 D 10; 102, 12—13.
[55] Jhb. RGZM 1, 1953, 158 ss. Karte 3.
[56] AV 15—16, 1964-65, 34 s (= Germania 44, 1966, 26 s).
[57] Grob 235. Za podatek se lepo zahvaljujem I. Pušu, vodju izkopavanj.
[58] Ta motiv nastopa posebno pogosto na keramiki starohalštatskega obdobja v Podzemlju in Dragatušu. Naturhistorisches Museum, neobjavljeno.
[59] Ložar, GMDS 18, 1937, 73 ss. Pod. 5 (=Germania 44, 1966, tab. 7, 1—8) za Stično. Hoernes, WPZ 2, 1915, 101 (keramika sedaj ni ohranjena, cfr. Gabrovec

renjski,[61], znamenit je na Bregu,[62] razmeroma pogost v skupini Klein-Glein-Martijanec,[63] v Dalju,[64] v kalenderberški skupini (Statzendorf-Gemeinlebarn po Pittioniju).[65] Na zahodu ga dobimo v Istri.[66] Na območju južnoalpskega ozemlja moram omeniti predvsem Este[67] in še starejši Canegrate.[68] V zahodnoalpskem področju je predvsem poznan v švicarskih koliščih[69] in še bolj proti zahodu v Savojskih Alpah (Lac Bourget).[70] Italija ga pozna v Bologni (predvsem Benacci-Caprara) in v villanovskih najdiščih Etrurije.[71] Radij raširjenosti sega torej od Zahodnih Alp do Panonije in na jugu do srednje Italije. Izven tega območja poznamo še nekaj primerkov v Skandinaviji, ki so gotovo sekundarnega izvora in so prišli tja iz Zahodnih Alp.[72]

Pregled južnovzhodnega alpskega tovrstnega ornamenta kaže, da so v tej tehniki pogosto upodobljeni meandroidni motivi. Večkrat pa so lahko na posodo aplicirani tudi bolj komplicirani ornamenti, da celo antropomorfne upodobitve, kakor kaže Breg. Aplikacija takih kovinskih lističev pa se je pogosto izgubila in je kovinska aplikacija ohranjena le še v beli patini. Zaradi tega je ornament pogosto ostal neopažen in v literaturi neomenjen. Po vsej verjetnosti moramo računati s še večjo gostoto, kot jo kažejo najdišča, ki smo jih podali. Prav tako pogosto ostaja neznano, kateri kovini pripadajo aplikacije. Omenjajo se cin, svinec in tudi bron.[73] Kronološko mesto tega ornamenta dajejo najdišča, ki smo jih navedli: ornament je v južnovzhod-

AV 13—14, 1962-63, tab. 12—13) za Magdalensko goro. K. Vinski, Vjesnik Zagreb 2, 1961, 50 (za Libno).

[60] Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 218 s.

[61] Kranj: S. Gabrovec, 900 let Kranja (1960) 28, tab. 2, 23. Germania 44, 1966, Abb. 3, 9.

[62] Modrijan, Carinthia I, 140, 1950, 103 ss. Sem spada vsa skupina B svinčenih figuric po Modrijanu. Poznamo pa tudi geometrični ornament te vrste. Hauser, MZK 1889, 71.

[63] K. Vinski, Vjesnik (Zagreb) 2, 1961, 43 ss. Pri obravnavi ornamenta s cinastimi lističi iz Martijanca prinaša K. Vinski za to ornament izčrpne paralele z literaturo. Iz naše skupine navaja še Sp. Podlože, Klein-Glein (W. Schmid, PZ 24, 1933, 235, Abb. 15, 3), Wies (Szombathy, MAG 20, 1890, 183, Abb. 100), Wildon (M. Grubinger, Eiszeit und Urgeschich. 7, 1930, Abb. 3. 114 ss).

[64] K. Vinski, l. c. 45 s.

[65] Dungel-Szombathy, MPK 1, 1903, 65, fig. 54—55. Szombathy, l. c. 79 ss. K. Vinski, o. c. 51 s navaja še vrsto najdišč iz Gradiščanske in zah. Madžarske.

[66] Glej Vinski o. c. 49, op. 45.

[67] Stjernquist, Medd. f. Lunds Univ. Hist. Museum 1958, 136 ss.

[68] Rittatore, Sibrium 1, 1953-54, 28. 36. fig. 6. Tav. 12.

[69] Gessner, Die geometrische Ornamentik des spätbronzezeitlichen Pfahlbaukreises der Schweiz (s. a.) 22 ss. V op. 106 seznam koliščarskih švicarskih postojank s to ornamentacijo. Za Baden: Kimmig, Urnenfelderkultur in Baden (Röm-Germ. Forsch. 14, 1940) 36, op. 6. Stjernquist, o. c. 112 ss.

[70] Stjernquist, o. c. 120 ss.

[71] Stjernquist, o. c. 127 ss.

[72] Castiglione, Rivista arch. Como 138, 156, 29 ss. Tav. 7 daje karto razprostranjenosti, vendar brez jugovzhodnoalpskih primerkov. Najboljše je zbrala gradivo in obravnavala celotno problematiko B. Stjernquist v citiranem delu. Sedaj tudi v Civiltà del ferro (1960) 431 ss.

[73] Svinčene so predvsem figuralne aplikacije v Bregu (Frög), po Marchesettiju tudi v Mostu na Soči (Sv. Luciji). Analize običajno niso izvedene, tako da se je pogosto težko odločiti med cinom in svincem. Svinčene aplikacije igrajo večjo vlogo na našem ozemlju, kjer nastopa svinec pogostejše tudi pri drugih okrasnih predmetih.

nem alpskem prostoru starohalštatski, na podlagi slovenskih primerkov pogostejši v Ha C 2, dobi se pa že tudi prej (npr. skodelica iz Kranja) in seveda tudi v mlajšem halštatskem obdobju.[74] Pač pa v našem prostoru še ne poznamo žarnogrobiščnih primerkov.

Starejša je ornamentalna tehnika v zahodnoalpski skupini kulture žarnih grobišč, kjer nastopa v zelo pisanih variantah. Vložena je lahko cinasta žica kakor tudi zelo široki cinasti lističi v najrazličnejših motivih, zelo pogost je tudi tu meander. Nekateri dobro ohranjeni kosi iz švicarskih koliščnam lahko posredujejo tudi tehnično izvedbo tega ornamentiranja: pogosto je bil ornament vrisan že v mehko glino, lističi sami pa so bili prilepljeni šele pozneje na že žgano glino s posebnim lepilom, ker pri nizki topljivosti cina posode sicer ne bi mogli še enkrat žgati.[75] Zaradi boljše lepljivosti kovinskih lističev imamo pod njimi pogosto v glino vdolbljene majhne jamice, prav isto tehniko dobro poznamo tudi pri nas tako v Stični kot pri Mostu na Soči (Sv. Luciji)[76] in seveda nima nobenega ornamentalnega pomena. Datacija švicarske koliščarske keramike, kjer je ta ornamentalna tehnika znana, je Ha B, po obliki ornamenta bi nekateri kosi lahko bili še starejši (Ha A). To pa so za sedaj tudi najstarejši zanesljivi primerki ornamenta te vrste. Običajno žele videti raziskovalci tega ornamenta v Zahodnih Alpah tudi izvor krašenja, pri tem se poudarja zveza s Cortaillod kulturo, ki pozna po motiviki podoben ornament, ki je nanesen na keramiko z neke vrste inkrustacijo.[77] Ta povezava ni najbolj prepričljiva.[78] V primerjavi z našim prostorom je prav tako starejše krašenje v tej tehniki v Italiji, kjer nastopa v prvi in drugi stopnji Bologne po Müller-Karpeju. Po današnjem poznanju je torej tehnika krašenja s kovinskimi lističi pri nas najmlajša. Vendar bi bilo zaradi tega preuranjeno in neupravičeno izvajati ornament te vrste pri nas iz zahodnoalpskega kroga. Odvisnost jugovzhodnega halštatskega prostora od zahodnoalpskega kroga ni sicer v ničemer izpričana in tudi ni verjetna. Prej bi prišla v poštev odvisnost od Italije, vendar so tudi tu koneksi še zelo nejasni in celo sam ornamentalni motiv, ki nastopa v tej tehniki najpogostejše, meander, kaže v obeh prostorih različno obliko.[79]

Dvom postane še večji, če si pokličemo v spomin, da je bila intarzija s cinom, kakor vemo že iz Homerja,[80] znana tudi v Grčiji. Tako ne bi bilo izključeno, da je tudi nastanek te ornamentalne tehnike skrit nekje v podonavskem prostoru, kakor je mislil Merhart očitno za sam motiv meandra.[81] Za to misel govori tudi pogostnost tega krašenja prav v skupinah, za

[74] Tako bronaste aplikacije na keramiki v Stični, gom. I, gr. 114 (izkop. Narodnega muzeja), neobj. Mlajše so očitno tudi aplikacije na Magdalenski gori, glej op. 59.

[75] Opis pri Gessner, o. c. 23 s in Stjernquist o. c. 152 s.

[76] Ložar, GMDS 18, 1937, 13 ss, pod. 5. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, Tav. 7, 4. 10.

[77] Castiglione o. c. 30 s.

[78] Obe vrsti ornamenta sta prerazlični, poleg tega tudi kronološko predaleč vsaka sebi. Bronastodobni primerki s tem okrasom (Gessner, o. c. 24) so nezanesljivi.

[79] Glej sedaj Himmelmann-Wildschütz, Der Mäander auf geometrischen Gefässen. Marburger Winckelmann-Programm 1962, 10 ss.

[80] Il. 23, 503. 561.

[81] Merhart, Festschrift d. RGZM Mainz 2, 1952, 7 ss.

katere je poznana močna povezava s predhodno kulturo žarnih grobišč. Primer sam ne bi bil osamljen, vendar je v našem primeru še nedokazan in zaradi tega problematičen, to še toliko bolj, ker dobiva Merhartovo pojmovanje izhodišča žarnogrobiščnega materialnega zaklada v najnovejšem času že pomembne modifikacije.[82]

Kronologija in zaključek

Grob s trinožnikom lahko že na podlagi dosedanje analize lepo uvrstimo v horizont knežjih grobov tipa Stična-Novo mesto, kot smo ga že definirali.[83] Vse elemente tega horizonta imamo v našem grobu: konjsko opremo trako-kimerijske tradicije, italske vplive, ki segajo v čas in krog italskega orientalizirajočega stila. Tomba del Duce iz Vetulonije, grob, ki je dal hkrati z Bologno, Arsenale-Militare najbližjo paralelo za novomeški trinožnik, je prav predstavnik italskega zaledja, iz katerega smo že izpeljali italske vplive tega časovnega horizonta[84] in za katere smo rekli, da so prvi italski vplivi, ki prihajajo v jugovzhodnoalpsko halštatsko kulturo. Pravkar imenovani grob smo že imenovali pri paralelah za ornament novomeške čelade[85], ki je ležala v grobu skupaj z oklepom. Situla kaže na žarnogrobiščno tradicijo, vendar že pretopljeno v halštatsko podobo. Igla z jantarjevo oblogo je v tej podobi za sedaj še zelo enkratna, kot tip igle pa dobro zastopa standardno halštatsko iglo, ki je posebej značilna za estensko-svetolucijski prostor in ne toliko za dolenjskega. Tudi keramika kaže tipično podobo tega horizonta: na eni strani imamo ornament, ki ima korenine nedvomno v starejši predhodni stopnji domačega prostora (tako tab. 3, 5—6), na drugi strani pa ornament s cinastimi lističi, ki se v času našega horizonta na novo uveljavlja pod vplivi, ki jih še nismo mogli povsem jasno opredeliti. Samo na fotografiji ohranjena podoba estenske vaze z grafitiranimi pasovi brez plastičnih reber kaže na vpliv estenske kulture, in sicer kronološko jasno določene II c oz. že prehodne stopnje II-III, kot ju je opredelil Frey[86] in ki obsegata čas druge polovice 7. stol. in čas okoli 600. S tem je naš časovni horizont tipa Stična-Novo mesto razširjen z važnim novim grobom, ki v celoti potrjuje že dano kronološko in kulturnozgodovinsko definicijo tega horizonta. Grob s trinožnikom sega v starejši del tega horizonta, v tisti del, v katerem je trako-kimerijska tradicija v konjski opremi še živa,[87] torej v čas, ki ga lahko izrazimo v Reinecke-Kossackovi shemi tudi z Ha C 2.

V naši gomili sodi v isti čas še grob 6 (tab. 8). Dokaz za to je keramika: obe skodelici s poševno nažlebljenim ustjem (tab. 8, 6-7) imamo tudi v grobu z oklepom, mala skodelica (tab. 8, 4) je po obliki in izdelavi podobna posodici iz groba 72, gom. I[88] v Stični. Tudi vazi v črni glini (tab. 8, 2, 5)

[82] Cfr. Müller-Karpe, Germania 40, 1962, 255 ss. Germania 41, 1963, 9 ss. Jhb. DAI 77, 1962 (1963) 59 ss.

[83] Situla 1, 1960, 49 ss. AV 15—16, 1964-65, 34 s. Germania 44, 1966, 15 ss.

[84] AV 15-16, 1964-65, 34 ss.

[85] Situla 1, 1960, 45.

[86] Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, 241 s.

[87] Pozneje do nastopa skitskih vplivov sploh nimamo konjske opreme oz. nastopi že nova, kot jo kaže grob z Libne (Knez, Škaler, AV 19, 1968, 250 ss), ki jo je kulturnohistorično potrebno še opredeliti.

[88] AV 15-16, 1964-65, tab. 7, 3 (= Germania 44, 1966, Abb. 9, 3).

dobro kažeta starohalštatske poteze. Zapestnica (tab. 8, 3) je v tej obliki v stiški gomili I stalno povezana s čolničasto fibulo.[89]

Nekaj mlajši je grob 3. Mala skodelica (tab. 6, 4) sodi v vrsto že omenjene keramike iz groba 6 (tab. 8, 4) in njen krog, rdeča keramika z grafitiranimi pasovi (tab. 6, 1—3) nastopa v stiški gomili I vedno že s kačastimi fibulami in bi jo lahko dobro opredelili v Ha D 1 stopnjo, torej v mladohalštatski horizont pred nastopom certoške fibule. Še nekoliko mlajši je grob 5 (tab. 7, 9—11), opredelimo ga lahko po keramiki,[90] ki kaže na mladohalštatsko obdobje (Ha D 1-2). Najmlajši grob je grob 4, ki ga opredeljujejo samostrelna certoška fibula in tipično mlade zapestnice v horizont negovske čelade in razvite certoške fibule (Ha D 3). Tudi vse posamezne in raztresene najdbe lahko dobro porazdelimo v tako opredeljeno časovno obdobje gomile. Prav tako Staretovo zaščitno izkopavanje, ki je dalo predvsem gradivo iz mlajšega halštatskega obdobja.

Novomeška gomila z oklepom in trinožnikom sodi torej v tipično družinsko-rodovno gomilo dolenjskega kroga. Sodeč po gotovo nepopolno izkopanem gradivu ima svoj začetek in poudarek v starejšem haštatu (Ha C 2, horizont Stična—Novo mesto) in obsega ves mlajši halštat. Začetek lahko dobro opredelimo tudi absolutno (7. stol.), konec pa manj, gradivo samo ne pomaga prek standardne oznake 5. stol. Pač pa bo celotni kompleks Kandije, kjer imamo obširno gomilno grobišče in vmes latensko plano nekropolo, ki ga sedaj uspešno raziskuje Dolenjski muzej pod vodstvom T. Kneza, lahko prinesel več jasnosti v trajanje slovenskega mlajšega halštatskega obdobja in v podobo njegovega srečanja z latenskim. Opravičeno smemo namreč v Kandiji, na prostoru naše gomile, pričakovati sklenjeno nekropolo od starejšega halštatskega obdobja pa vse do najmlajše latenske stopnje.

Grob s trinožnikom nam še enkrat potrjuje, da sodijo h gradivu knežjega moškega groba tudi situle in druge kovinske posode. Kakšne razlike v družbenem in osebnem položaju pa lahko vidimo v obeh osebnostih iz iste družine oz. rodu, ki sta bili skoraj istočasno pokopani enkrat z bojno opremo, drugič s situlo in trinožnikom, nam vsekakor ostaja nejasno. Nam se je zdelo vsekakor bolj v skladu z osebnostjo profesorja Klemenca, da bi mu napili za njegovo sedemdesetletnico s čistim vinom, ki bi se ga držal duh starih obrednih posod. Sedaj pa ga lahko samo še zlijemo na njegov grob, pio animo in memoriam animae piae.

RAZPROSTRANJENOST VEČGLAVIH IGEL S STOŽČASTIM ZAKLJUČKOM
VERBREITUNG DER MEHRKNOPFNADELN MIT FALTENWEHR

1. Brezje. K. Kromer, Brezje (AKS 2, 1959) tab. 18, 2.
2. Dragatuš. Spitzer, Dragatusch (1956) Taf. 15, 3. (Tipkopis. dis.).
3. Dobrnič. Narodni muzej, Ljubljana.
4. Ig pri Ljubljani. Narodni muzej, Ljubljana.
5. Kobarid. Omenja Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 263.
6. Kranj. Gabrovec, 900 let Kranja (1960) tab. 4, 10.
7. Križna gora pri Ložu. M. Urleb, Inv. Arch. Y 106, 5.
8. Ljubljana, dvorišče SAZU, gr. 226 (neobjavljeno, izkop. I. Puš).
9. Magdalenska gora. Jacobsthal, Greek Pins (1956) fig. 578.
10. Velike Malence pri Brežicah. V. Stare, AV 11-12, 1960-61, tab. 10, 1.

[89] Tako grob 167 in 87, neobjavljeno.

[90] Za posodo tab. 6, 6 glej Volčje njive grob. 10: AV 7, 1956, 107, tab. 11, 1,

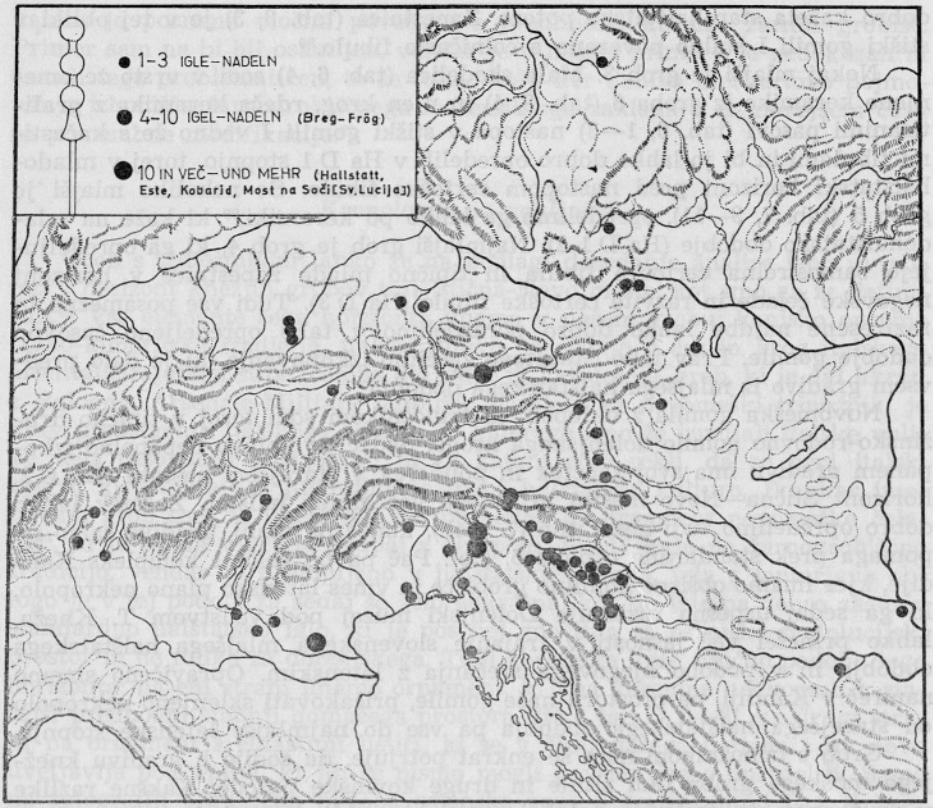

Karta 1. Razprostranjenost večglavih igel s stožčastim zaključkom
Karte 1. Verbreitung der Mehrkopfnadeln mit Faltenwehr

11. Mengeš. Gabrovec, Kamniški zbornik 10, 1965, tab. 3, 1.
12. Novo mesto (var.). AV 19, 1968, tab. 3, 1.
13. Orle pri Ljubljani. V. Stare, Varstvo spomenikov 9, 1962-64, tab. 3, 14.
14. Otok pri Podzemlju. Pokrajinski muzej, Maribor.
15. Pivola pri Mariboru. Pokrajinski muzej, Maribor.
16. Podzemelj. Narodni muzej, Ljubljana.
17. Rifnik pri Celju. Bolta, AV 7, 1956, 282, tab. 11, 147.
18. Slepšek pri Mokronogu. Narodni muzej, Ljubljana.
19. Stična. Ložar, Glasnik Ljubljana 18, 1937, 75, sl. 2, 2. Gabrovec, AV 15-16, 1964-65, tab. 3, 3 (= Germania 44, 1966, 11 Abb. 5, 3).
20. Most na Soči (Sv. Lucija). Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, tab. 22 in 23.
21. Šmarjeta. Narodni muzej, Ljubljana.
22. Šmihel. Narodni muzej, Ljubljana.
23. Vinica. Omenja Treasures of Carniola (1934) 48.
24. Dalj. Z. in K. Vinski, Arh. radovi i raspr. 2, 1962, tab. 7, 82.
25. Donja dolina. WMBH 9, 1904, Taf. 37, 1.
26. Picugi (Pizzughi). Amoroso, Atti e Mem. Soc. Istr. 5, 1889 ss. Tav. 7, 9.
27. Frög. Modrijan, Carinthia I, 147, 1957, Abb. 2, 4—7.
28. Graz. W. Modrijan, Frühes Graz (1968) Taf. 7, 1; 8, 3.
29. Leibnitz. Joanneum. Neobjavljeno.

30. Leoben-Hinterberg. Modrijan, Schild v. Steier 11, 1963, 12, Abb. 10.
31. Wies. Szombathy, MAGW 15, 1895, Taf. 6, 11. Pittioni, Urgeschichte (1951) 613. Abb. 433.
32. Feichtenboden-Fischau. MAGW 54, 1924, 163 ss. Abb. 5, 738.
33. Gemeinlebarn. Szombathy, Präh. Flachgräber (1929) 59, Taf. 24, 9.
34. Maiersch (Horn). Berg, Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maiersch. Veröf. d. öst. Arbeitsgem. 4 (1962) Taf. 26, 6; 42, 17; 47, 5.
35. Schandorf bei Rechnitz. MAGW 67, 1937, 93 ss. Abb. 7.
36. Statzendorf (St. Pölten). Jhb Zentr. Komm. 2, 1904, 58, Abb. 63 b.
37. Sopron-Oedenburg. MAG 21, 1891, 181.
38. Hallstatt. Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt (1959) passim.
39. Gilgenberg-Gansfuss. Kossack, Südbayern (1959) 288.
40. Mechel. WPZ 14, 1927, 93, Abb. 7, 1. 2.
41. Melaun. WPZ 14, 1927, 93, Abb. 7, 14. 15.
42. Wörgl. Lucke, Germania 22, 1938, Taf. 30, 11.
43. Cerinasca d'Arbedo. Ulrich, Die Gräberfelder in der Umgebung von Bellinzona (1914) Taf. 15, 5.
44. Pfaten-Vadena. Mon. Ant. 38, 1940, 338, Abb. 19 d; 414, Abb. 94 b.
45. Castello Valtravaglia (Como). R. MacIver, Iron Age in Italy (1927) pl. 18, 8.
46. Ca' Morta. Mus. Como.
47. Cologna Veneta (Verona). BPI 23, 1897, 138 Abb. 5.
48. Oppeano (Verona). Montelius, Civ. prim. pl. 49, 4.
49. Peschiera. Kossack, Südbayern (1959) 288.
50. Este. Müller-Karpe, Chronologie (1959) Taf. 101 B, 1—3; 102, 3. Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, fig. 3, 11; 5, 17; 6, 2; 9, 8; 11, 3—4.
51. Bagnarola di Sesto al Raghena. Anelli, Bronzi preromani del Friuli. Atti d. Accad. d. Sc. Lett. e Arti di Udine. Ser. 6, 13, 1954-57 (1957) tav. 6, 6.
52. Agro Concordiense. Anelli, o. c. tav. 9, 1.
53. Socchievo. Anelli, o. c. tav. 17, 2.
54. S. Pietro al Natisone. Pigorini, BPI 6, 1880, 131.
55. Redipuglia. Marchesetti, Castellieri (1903) tav. 17, 6.
56. Emmerting-Bruck, Kossack, Südbayern (1959) Taf. 119, 43.
57. Rigsee (Weilheim). Kossack, o. c. 111, 19.
58. Willenbach (Weilheim). Kossack, o. c. 98, 11.
59. Bruchmühl (Rosenheim). Muzej Mainz.

Marchesetti, Boll, Soc. Adr. 15, 1893, 364 navaja med najdišči igel z več glavicami tudi Medeo, Šentviško goro, Sveto pri Komnu, Beram, ki jih nismo mogli kontrolirati. Za prvi dve najdišči, ki sodita v svetolucijski krog, lahko to iglo zanesljivo suponiramo, prav tako tudi za Sveto pri Komnu. Težje se je odločiti za istrska najdišča, kjer že igla iz Picuga, ki smo jo vzeli v listo, ni čisti tip.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Dreifussgrab aus Novo mesto

Im selben Grabhügel, aus dem wir schon das Panzergrab kennen,[1] wurden noch andere Gräber gefunden, unter welchen das bedeutendste das Dreifussgrab ist. Im Skelettgrab waren ausser dem Dreifuss (Taf. 1, Abb. 2) noch eine Situla (Taf. 2, 1, Abb. 3—4), das Fragment eines bronzenen Siebes (Taf. 2, 2), Ringfussknöpfe aus Bronze (Taf. 2, 6—8), Fragmente eines eisernen Zaumzeugs ((Taf. 3, 4), 3 Bronzestifte mit breitem Köpfchen (Taf. 3, 2—5), 2 kleine scheibenförmige Reifen (Taf. 2, 9—10), eine Bronzenadel mit Bernsteinbesatz (Taf. 3, 1), ein fragmentiertes Messer aus Eisen (Taf. 3, 2), 2 Lanzen sowie eine Tüllenaxt aus Eisen, — erhalten sind nur Fragmente einer Lanze (Taf. 3, 3) — und Keramik (Taf. 3.

5—6; 4, 1—2; 5, 1—4). Auf der Keramik (Taf. 4, 2) sind Spuren von Verzierung mit Zinnblättchen erhalten. Die übrigen Funde, die wir in Grabeinheiten vereinigen können (Grab 3—6), zeigen die Tafeln: 6; 7, 1—8; und 8. Das restliche Material müssen wir als sporadisch behandeln.

Der Dreifuss hat seine besten Parallelen in Vetulonia, Tomba del Duce,[13] und in Bologna (Arsenale Militare, tomba 20).[14] Beide Parallelen deuten auch gut auf die absolute Zeit des Grabes in Novo mesto hin, die Mitte und 2. Hälfte des 7. Jh. v. u. Z. Auch die Situla weist nach ihrer technischen Ausführung (Bodenschale) noch die Merkmale der Situlen aus der älteren Hallstattzeit im südöstlichen Alpenraum auf. Das Sieb müssen wir formal und chronologisch mit den Beispielen aus Este[32] erklären.

Die Nadel mit Bernsteinbesatz ist verhältnismässig selten (cfr. noch Frög[35] und Este[36]). Ähnlich kennen wir den Bernsteinbesatz (wie auch anderen) bei Fibeln.[38—39] Im weiteren Sinn ist jedoch diese Nadel gewiss nur eine Variante der Mehrkopfnadeln mit Faltenwehr, deren Verbreitungskarte und Fundortverzeichnis wir hier bringen (Karte 1). Für diese Nadeln sind charakteristisch die mehr oder weniger scheibenförmig-kugeligen Glieder, in der Regel drei, unter denen auch diskusförmige vorkommen können, das untere ist aber mehr oder weniger ausgeprägt kegelförmig. In unmittelbarer Verbindung mit solchen Nadeln stehen die Nadeln ohne Faltenwehr, die meistens etwas älter sind, bezw. in einer teilweise gewandelten Form einen besonderen westbalkanischen Kulturkreis vertreten können.[43] Die Grabeinheiten in Este sind in relativ chronologischer Aussage klar und zeigen gut die Reihenfolge: Kegelkopfnadeln, Mehrkopfnadeln ohne Faltenwehr, Mehrkopfnadeln mit Faltenwehr. In der späteren Entwicklungsstufe erhält diese Nadel schon nahezu barock aufgegliederte Formen. Auch der Bernsteinbesatz gehört schon in die jüngere Periode derartiger Nadeln. Alle beschriebenen Entwicklungsstufen kann man durch die Grabeinheiten recht gut datieren. Ausser Este bestätigen uns die erwähnte chronologische Auffassung auch andere Fundorte.[44] In ihrer klassischen Form ist die Mehrkopfnadel ein guter Vertreter der Ha C Stufe, wie sie schon Reinecke definiert hat. In den späteren mehr aufgegliederten Formen ist sie noch durchwegs üblich im jüngeren Zeitabschnitt der Ha C (Panzergrabhorizont Stična—Novo mesto) und kann mit einigen Beispielen auch noch in die jüngere Hallstattzeit reichen.[47] Dies ist aber natürlich schon eher ein Ausnahmefall; im wesentlichen können wir sie als einen der führenden Typen der älteren Hallstattzeit ansehen.

Unsere Verbreitungskarte zeigt uns aber auch ihre Heimat. Ihr Zentrum ist unzweifelhaft im Este — Sv. Lucija — Kreis zu suchen. Hier ihre Verwendung weitaus am häufigsten und beträgt mehrere zehn Exemplare. Nach der Menge gesellt sich ihm Hallstatt selbst bei. Zahlreich ist sie auch noch in Frög, was wegen der engen Verbindung Frögs mit Sv. Lucija (Most na Soči) leicht zu verstehen ist. Im Unterkrainer Kreis, zu dem Novo mesto gehört, spielt sie eine weit geringere Rolle. Da ist die Verbreitungskarte trügerisch. In den Unterkrainer Fundorten kommt sie nämlich trotz der grossen Anzahl der Gräber aus der älteren Hallstattzeit kaum wo in mehr als einem Exemplar vor. Aus dem Este—Sv. Lucija—Raum verbreitet sie sich verhältnismässig stark in die Alpengebiete, häufig ist sie auch noch im ostalpinen und im mittleren Donauraum, wo sich die Urnenfeldertradition in der Hallstattzeit stärker erhielt: in der Gruppe Klein-Glein—Martijanec, Dalj, Kalenderberg (Gemeinlebarn—Statzendorf nach Pittioni). Auf dem Balkan und im westbalkanischen Gebiet ist sie in ihrer klassischen

Form fast unbekannt. Dagegen ist im japodischen Gebiet eine ähnliche Nadel in lokaler Variante ausserordentlich häufig.[43]

Das Pferdegeschirr wahrt die thrako-kimmerische Tradition und ist im Fürstenhorizont des Types Stična—Novo mesto (Ha C 2) üblich.[48–56] Die Keramik erweitert uns bedeutsam den Einblick in ihre Struktur der Spätphase der älteren Hallstattzeit; auf der Vase auf Taf. 4, 2 ist der Schmuck von Zinnblättchen noch erhalten, dessen Platz im südostalpinen Hallstattkreis im slowenischen Text in Kürze umrissen wird.[59–82]

Das Dreifussgrab aus Novo mesto können wir gut in den Horizont der Fürstengräber des Types Stična—Novo mesto[83] einordnen. In unserem Grab finden sich alle Elemente dieses Horizonts: das Pferdegeschirr nach thrako-kimmerischer Überlieferung und italische Einflüsse, die in Zeit und Kreis des italischen orientalisierenden Stils reichen. Die Tomba del Duce aus Vetulonia, das Grab, das zusammen mit dem Grab 20 aus Bologna, Arsenale-Militare, den ähnlichsten Dreifuss geliefert hat, ist so recht ein Vertreter des italischen Ursprungslandes, von wo wir schon die italischen Einflüsse dieses Zeithorizonts[84] abgeleitet haben und von denen wir gesagt haben, sie seien die ersten italischen Einflüsse, die in die südostalpine Hallstattkultur gelangten. Das eben erwähnte Grab führten wir schon bei den Parallelen für das Ornament des Helms[85] von Novo mesto an, der mit dem Panzer vergesellschaftet war. Die Situla weist auf die Urnenfeldertradition hin, doch schon im hallstättischen Sinn umgestaltet. Die Nadel mit Bernsteinbesatz ist in diesem Kreis einstweilen noch selten, als Nadeltyp aber vertritt sie gut die Standardnadel dieser Zeit, die besonders kennzeichnend für den Este — Sv. Lucija — Raum ist, nicht so sehr jedoch für Unterkrain (Dolenjsko). Auch die Keramik zeigt den typischen Aspekt dieses Horizonts: einerseits haben wir ein Ornament, das in der älteren vorhergehenden Stufe des heimatlichen Raums wurzelt (so Taf. 3, 5—6), andererseits aber das Ornament mit den Zinnblättchen, das sich zur Zeit unseres Horizonts unter Einflüssen, die wir nicht ganz klar bestimmen konnten, als etwas Neues geltend macht. Nur die auf der Dokumentationsphotographie aus der Zeit der Ausgrabung bezeugte Este-Vase mit graphitierten Zonen ohne plastische Rippen (wie Fogolari-Frey, St. Etr. 33, 1965, Fig. 11, 23), weist auf die Einwirkung der Este-Kultur hin, und zwar der chronologisch klar bestimmten II c- bzw. II-III-Stufe, wie sie Frey[86] eingeteilt hat und welche den Zeitabschnitt am Ende des 7. Jh. bzw. noch die Zeit um 600 umfasst. Dadurch wird der Zeithorizont des Typs Stična—Novo mesto durch ein wichtiges neues Grab erweitert, das die bereits gegebene chronologische und kulturhistorische Definition dieses Horizonts in Gänze bestätigt. Das Dreifussgrab reicht in den älteren Teil dieses Horizonts, in jenen Teil, in dem die thrako-kimmerische Tradition im Pferdegeschirr noch lebendig ist,[87] also in die Zeit, die wir im Reinecke—Kossack—Schema mit Ha C 2 bezeichnen können.

In unserem Grabhügel gehört in dieselbe Zeit noch Grab 6 (Taf. 8). Den Beweis dafür erbringt die Keramik: beide Schälchen mit facettiertem Mundsaum (Taf. 8, 6—7) haben wir auch im Panzergrab, und das kleine Schälchen (Taf. 8, 4) ähnelt nach Form und Machart dem Gefässchen aus Grab 72, Grabhügel I, in Stična.[88] Auch die zwei Vasen aus schwarzem Ton (Taf. 8, 2. 5) haben ausgeprägte Züge der älteren Hallstattzeit. Der Armring (Taf. 8, 3) ist in dieser Form in Grabhügel I in Stična ständig mit der Kahnfibel[89] vergesellschaftet.

Etwas jünger ist Grab 3. Das kleine Schälchen (Taf. 6, 4) gehört zur Gattung der schon erwähnten Keramik aus Grab 6 (Taf. 8, 4) und ihrem Kreis, die

rote Keramik mit graphitierten Bändern (Taf. 6, 1—3) aber tritt im Grabhügel I in Stična immer schon gemeinsam mit Schlangenfibeln auf, und wir könnten sie gut in die Ha D 1 Stufe setzen, also in den jüngeren Hallstatthorizont vor dem Aufkommen der Certosafibel. Noch um etwas jünger ist Grab 5 (Taf. 7, 9—11), das wir durch seine Keramik[96] einreihen können, die auf die jüngere Hallstattzeit hinweist (Ha D 1-2). Am jüngsten ist Grab 4, das durch die Armbrust—Certosafibel und die typischen jungen Armreifen in den Horizont des Negauerhelms und der entwickelten Certosafibel (Ha D 3) eingeordnet wird. Auch alle vereinzelten und zerstreuten Funde können wir gut in den so bestimmten Zeitraum des Grabhügels (Ha C 2—D 3) einreihen.

So gehört also der Grabhügel mit Panzer und Dreifuss in Novo mesto zum typischen Familien- und Sippengrabhügel des Unterkreiner Kreises. Nach dem gewiss nicht vollständig ausgegrabenen Material zu schliessen, wurde der Grabhügel angelegt und war von Bedeutung in der älteren Hallstattstufe (Ha C 2, Horizont Stična—Novo mesto), umfasst aber auch noch die ganze jüngere Hallstattstufe. Der Fürstenhorizont des Typs Stična—Novo mesto ist durch das neu publizierte Dreifussgrab beachtenswert bereichert worden.

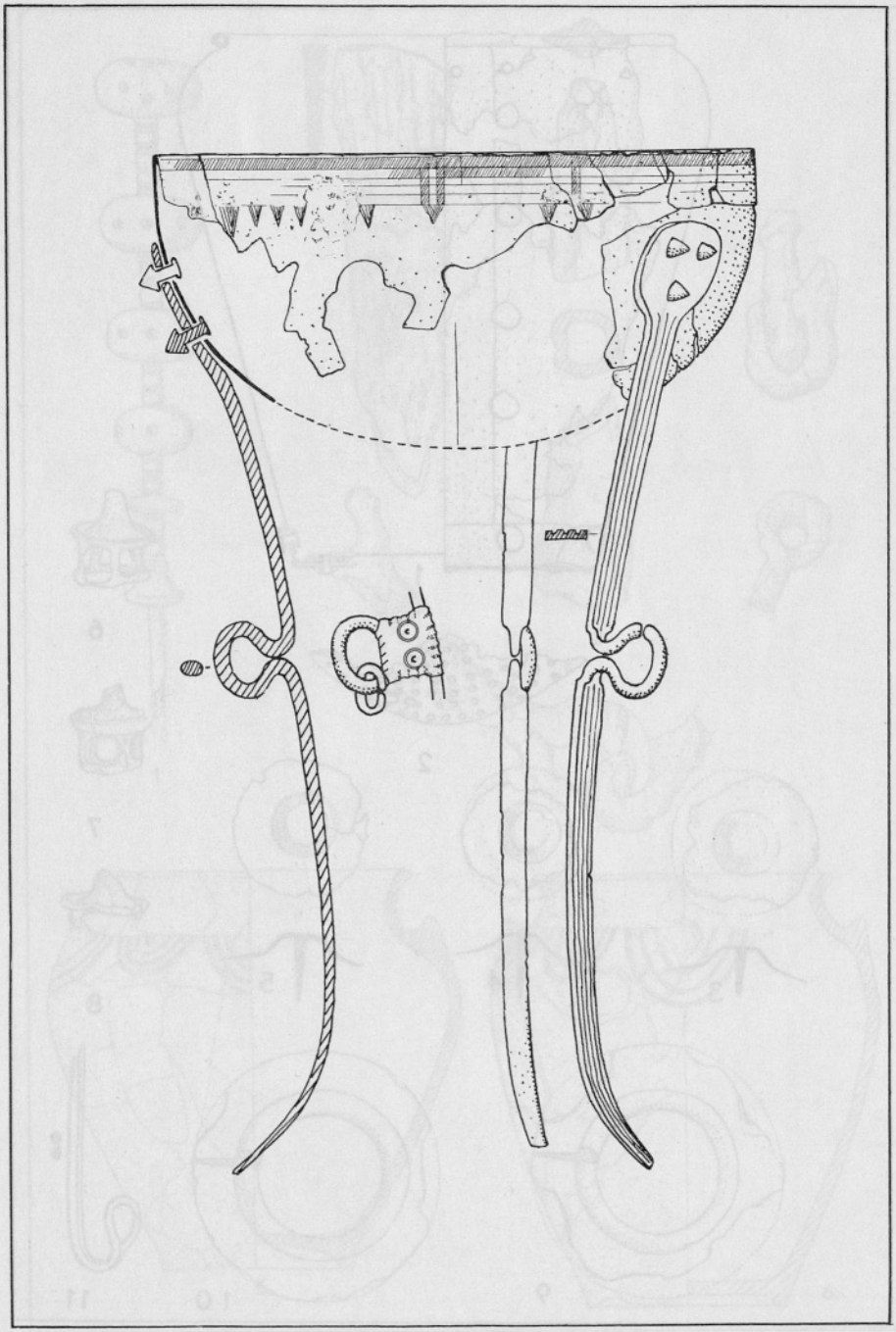

Novo mesto. Grob s trinožnikom — Dreifussgrab. Bron — Bronze. 1/3

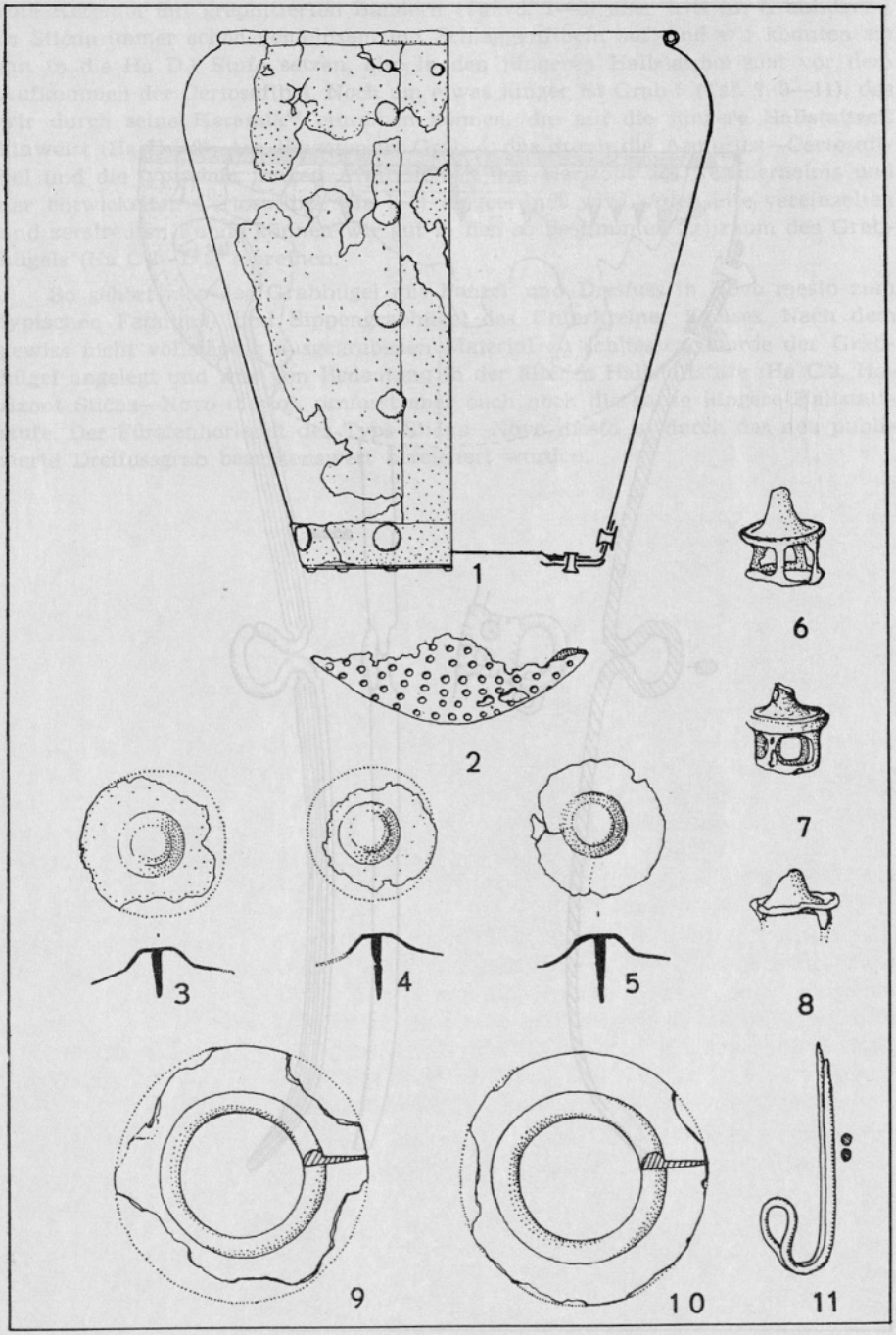

Novo mesto. Grob s trinožnikom — Dreifussgrab. Bron — Bronze.
1 = 1/3, 2—11 = 2/3

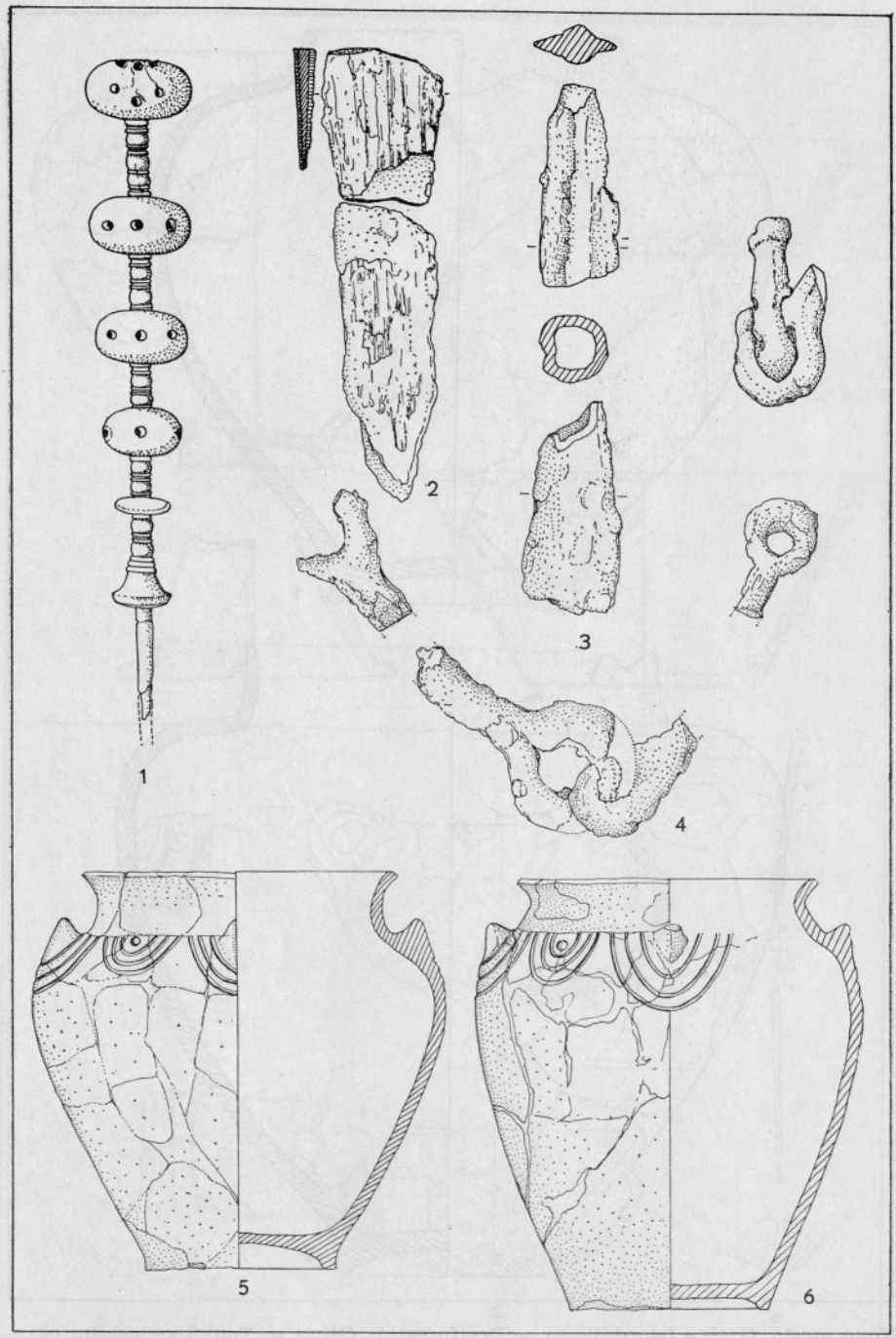

Novo mesto. Grob s trinožnikom — Dreifussgrab. 1 bron in jantar — Bronze und Bernstein, 2—4 železo — Eisen, 5—6 glina — Ton. 1—4 = 1/2, 5—6 = 1/4

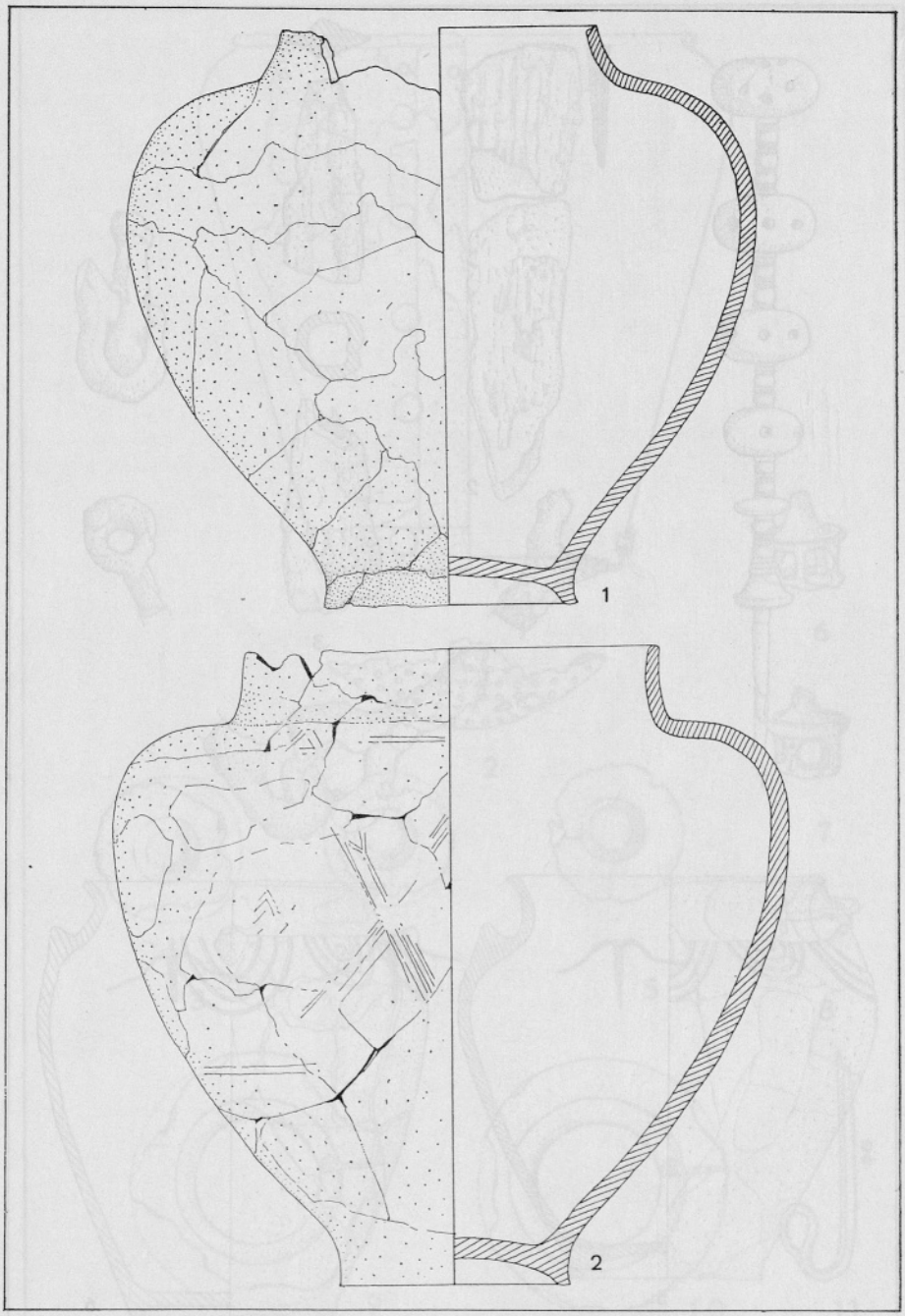

Novo mesto. Grob s trinožnikom — Dreifussgrab. Glina — Ton, 2 s cinastim okrasom — mit Zinnverzierung. 1, 2 = 1/4

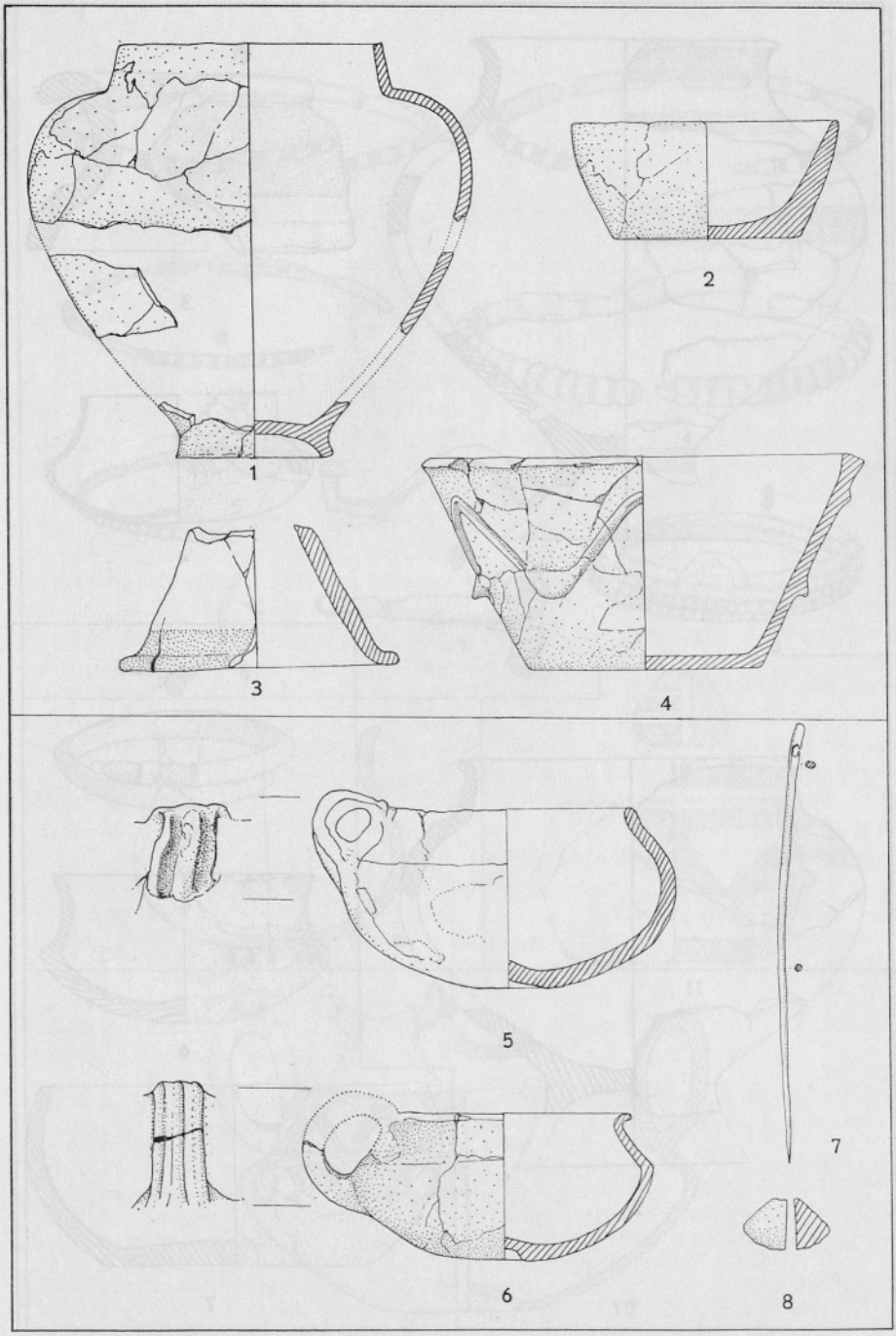

Novo mesto. 1—4 grob s trinožnikom — Dreifussgrab. 5—8 sporadične najdbe — sporadische Funde. 1—6, 8 glina — Ton, 7 bron — Bronze.
1 = 1/6, 2—6 = 1/4, 7—8 = 1/2

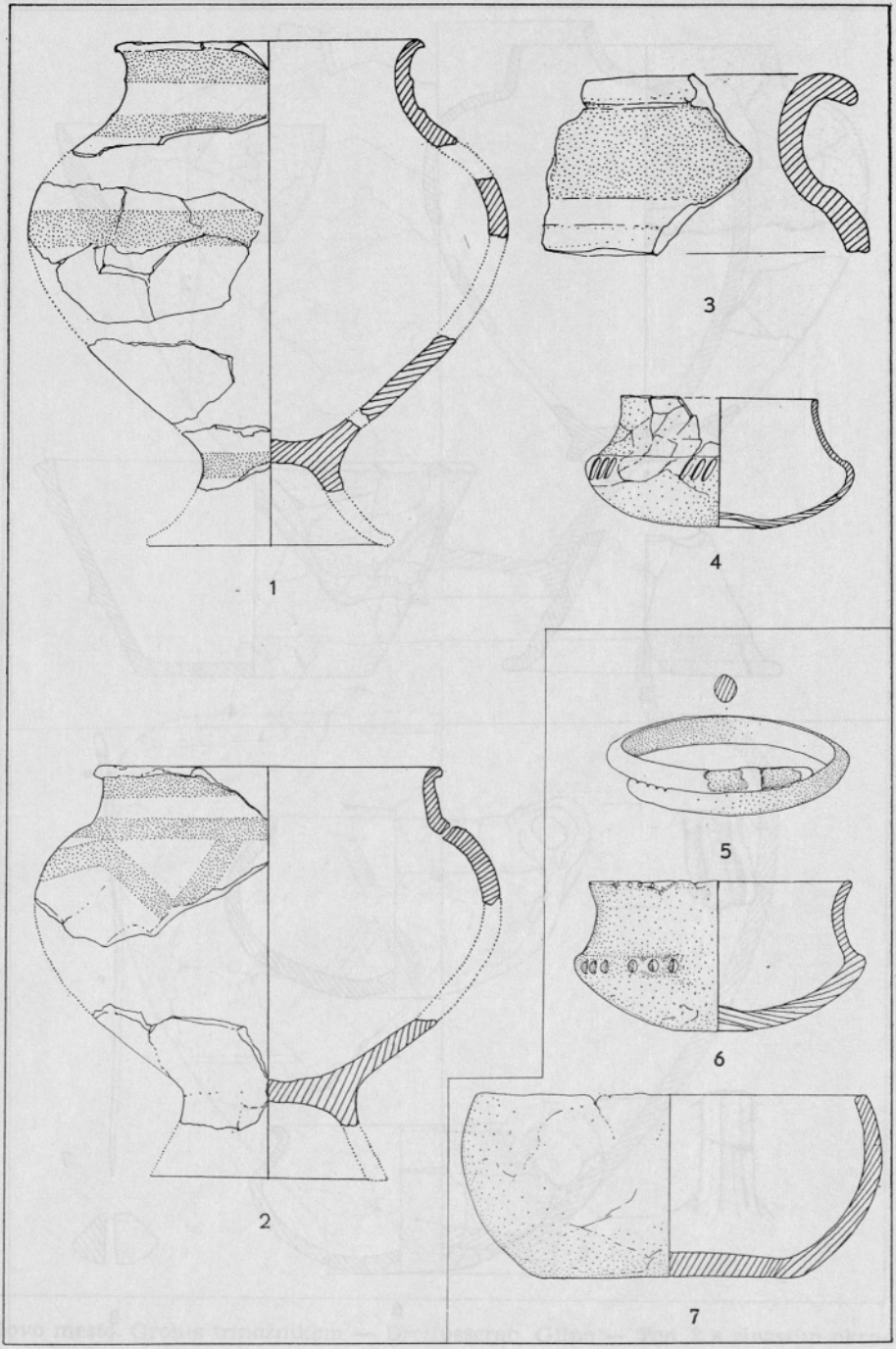

Novo mesto. 1—4 grob — Grab 3, 5—7 grob — Grab 5. 1—4 glina — Ton, 5 bron — Bronze. 1—2, 4, 6 = 1/4, 3, 5, 7 = 1/2

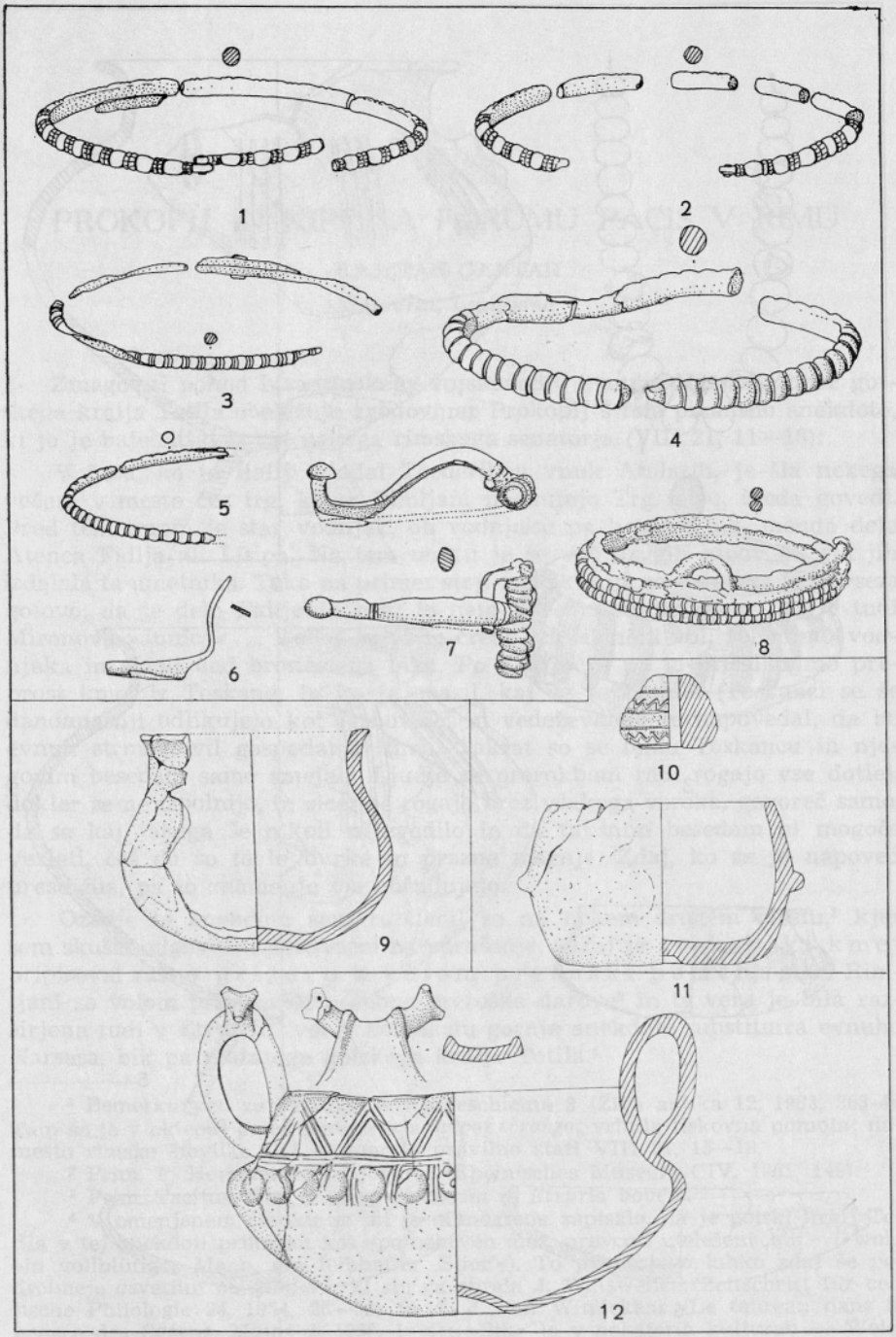

Novo mesto. 1—8 grob — Grab 4. 1—7 bron — Bronze, 8 bron in železo — Bronze und Eisen, 9—12 glina — Ton. 1—8, 10, 11 = 1/2, 9, 12 = 1/4

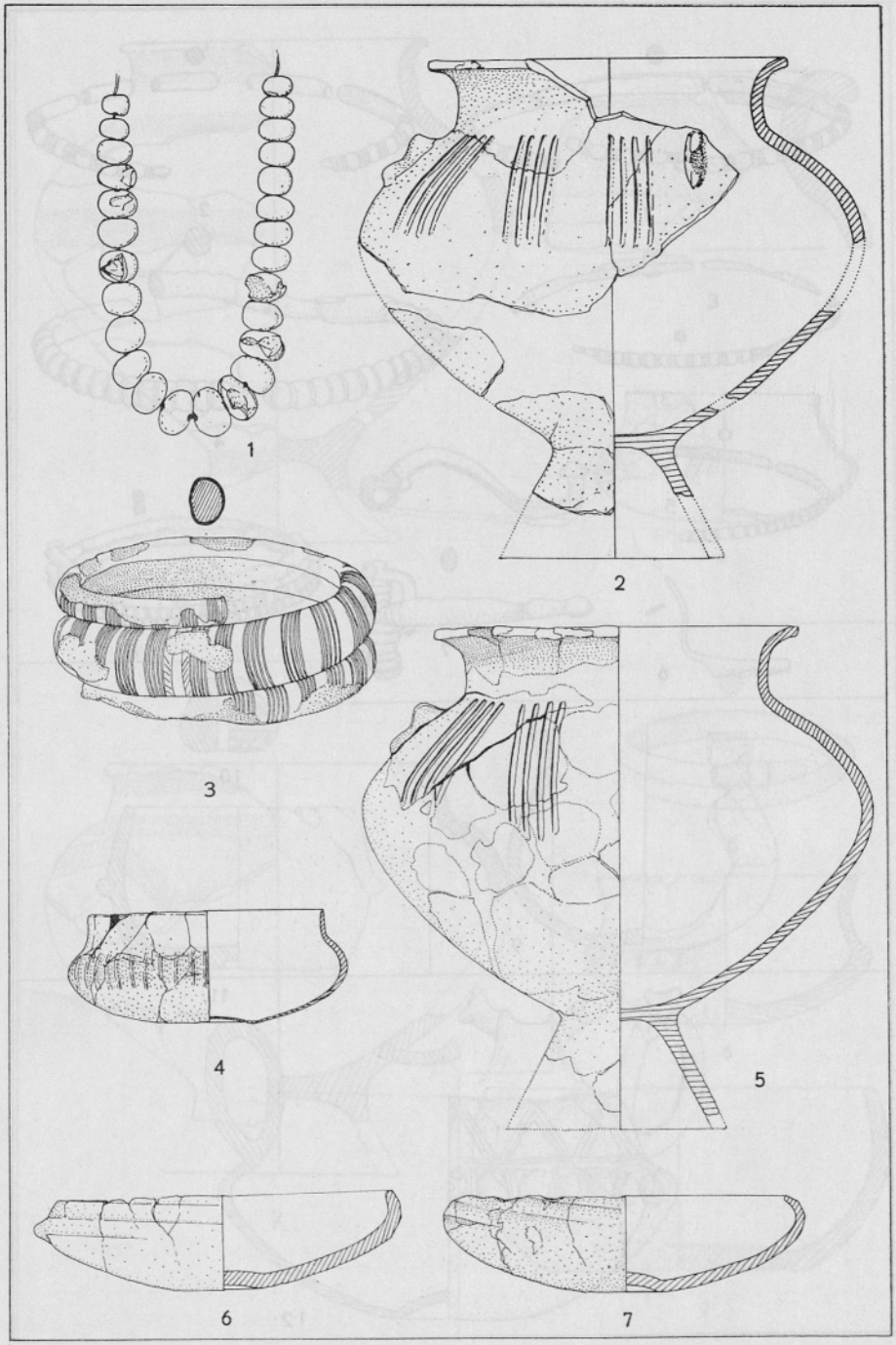

Novo mesto. Grob — Grab 6. 1 jantar — Bernstein, 2, 4—7 glina — Ton, 3 bron — Bronze. 1, 3 = 1/2, 2, 4—7 = 1/4

PROKOPIJ IN KIPI NA FORUMU PACIS V RIMU

KAJETAN GANTAR
Univerza, Ljubljana

Zmagoviti pohod bizantinskega vojskovodje evnuha Narsesa zoper gotskega kralja Totila obeležuje zgodovinar Prokopij s tole pikantno anekdoto, ki jo je baje slišal iz ust nekega rimskega senatorja (VIII 21, 11—18):

V času, ko je Italiji vladal Teoderihov vnuk Atalarih, je šla nekega večera v mesto čez trg, ki ga Rimljani imenujejo Trg miru, čreda govedi. Pred tem trgom je star vodnjak, ob vodnjaku pa bronast bik, menda delo Atenca Fidija ali Lisipa. Na tem mestu je še več drugih kipov, ki sta jih izdelala ta umetnika. Tako na primer stoji tu neki kip, za katerega je povsem gotovo, da je delo Fidijevih rok; to nam pove napis na njem. Tu je tudi Mironova »Junica« ... Tedaj se je iz črede izločil neki vol, šel mimo vodnjaka in stopil nad bronastega bika. Po naključju pa je prišel mimo preprost kmet iz Toskane; in ko je opazil, kaj se je zgodilo (Toskanci se še dandanašnji odlikujejo kot jasnovidci in vedeževalci), je napovedal, da bo evnuh strmoglavil gospodarja Rima. Takrat so se temu Toskancu in njegovim besedam samo smejali. Ljudje se prerokbam radi rogajo vse dotlej, dokler se ne izpolnijo, in sicer se rogajo brez vsakega vzroka, govoreč samo, da se kaj takega še nikoli ni zgodilo in da takšnim besedam ni mogoče verjeti, češ da so to le burke in prazne marnje. Zdaj, ko se je napoved uresničila, pa to znamenje vsi občudujejo.

Ozadje te anekdote sem razčlenil že na nekem drugem mestu,[1] kjer sem skušal odgovoriti predvsem na vprašanje, zakaj je t o s k a n s k i k m e t pripisoval ravno p r i z o r u z v o l o m p r e r o š k i p o m e n: stari Rimljani so volom pripisovali posebne preroške darove[2] in ta vera je bila razširjena tudi v Etruriji;[3] vol v kontekstu gornje anekdote substituira evnuha Narsesa, bik pa možatega gotskega kralja Totila.[4]

---

[1] Bemerkungen zu Prokops Kriegsgeschichte 3 (Živa antika 12, 1963, 363-4). Tam se je v oklepaj poleg podnaslova *ταῦρος εὐνοῦχος* vrinila tiskovna pomota: namesto rimske številke VII bi moralo pravilno stati VIII 21, 15—18.

[2] Prim. F. Hornstein, Bos locutus (Rheinisches Museum CIV, 1961, 149).

[3] Prim. Tacitus, Hist. I 86: *prolocutum in Etruria bovem.*

[4] V omenjenem članku se mi je mimogrede zapisalo, da je gotski kralj Totila v tej anekdoti prikazan kot »polnokrven mož, pravcati utelešeni ‚bik'« (»wohl ein vollblütiger Mann, ein leibhafter ‚Stier'«). To primerjavo lahko zdaj še podrobneje osvetlim ob gradivu, ki sta ga zbrala J. Weisweiler (Zeitschrift für celtische Philologie 24, 1954, 26—33) in A. J. van Windekens (Le taureau dans la pensée des Égéens, Minos 6, 1958, 1—4): »Bik« je v nekaterih kulturah — Weisweiler jih označuje kot »Stierkulturen« — častni naslov junaka in utelešenje

Namen naslednjih vrstic je osvetliti omenjeno anekdoto še z nekega drugega vidika, in sicer odgovoriti na vprašanje, od kod motiv, da gre neka živa žival (v našem primeru vol) nad kiparsko umetnino (v našem primeru nad bronastega bika). Iz odgovora na to vprašanje bodo jasneje razvidne prvine, iz katerih je zrasla omenjena anekdota.

Motiv, da neka živa žival reagira na neko (bodisi v sliki ali v kipu) upodobljeno žival kot živo, je v antični literaturi zelo priljubljen. Jasno je, da gre pri tem za hiperbole anekdotnega značaja, katerih namen je poveličevati virtuozno dognani iluzionistični stil, prikazati realno (ne zgolj realistično) poustvarjanje kot nedosegljiv vrhunec sleherne umetnosti. Idejni oče takšnega pojmovanja umetnosti je Aristoteles s svojim naukom o *mimesis*, o posnemanju = poustvarjanju kot osnovni funkciji umetnosti: najvišje priznanje, ki ga lahko da gledalec slikarski umetnini, je, če pred njo vzklikne: »Da, ravno takšenle je v resnici!«[5] Sicer pa misel, da je osnovna funkcija umetnosti poustvarjanje stvarnosti, posnemanje tiste ustvarjalne sile, ki je sicer le v naravi sami, antiki nikoli ni bila tuja in je našla svoj izraz celo v mitologiji: idealen umetnik oblikuje svoje umetnine kot žive, še več, bronastim in zlatim kipom vdihuje življenje v polnem pomenu besede. Takšen idealen umetnik je na primer homerski kovač Hefaist.[6] Sam je izoblikoval dve služabnici, ki ga podpirata pri hoji, dve dekleti iz zlata, vendar na moč podobni živim dekličem (*χρύσειαι, ζωῇσι νεήνισιν ἐοικυῖαι*) v njih biva celo razum in glas in živa sila, razumeta se celo na dela nesmrtnih bogov (Iliada XVIII 417—420). Fajaškemu kralju Alkinou je izdelal zlate in srebrne pse, ki »stražijo kraljevo palačo« (Odiseja VII 93: *δῶμα φυλασσέμεναι μεγαλήτορος Ἀλκινόοιο*), kar je vsekakor treba razumeti dobesedno.[7] Hefaistova največja umetnina pa je Ahilov ščit (Iliada XVIII 478—613): zemlja se črni na tem ščitu, čeprav je ves od zlata (548-9), vinograd se šibi pod težo grozdja (561), krave mukáje zapuščajo stajo in v skoku bezljajo na travnik poleg žuboreče vode (573—576). »V Hefaistovih figurah slavi umetnost svoj najvišji triumf.«[8] Takšen idealen umetnik je na primer tudi Pigmalion iz Ovidovih Metamorfoz (X 243—297), ki je ustvaril tako popolno in tako resnično žensko, da se je v svojo umetnino

možatosti (Windkens: »l'incarnation de la virilité«). Kralj irskega Ulstra se npr. v tamkajšnji ljudski epiki označuje kot »bik pokrajine«, mladi plemiči pa »mladi bikci«. Podobno pomeni tudi starogrška oznaka za junaka, *ἥρως*, prvotno »mladega, jarega (* ier-) bika«, podobno kot je femininum k temu, *Ἥρα*, prvotno »junica«, zato njen ukrasni pridevek *βοῶπις* (»kravooka«, kar pa je pri Homerju samo še ustaljen kliše). Tudi etnična oznaka »Itali« naj bi prvotno pomenila »jeunes bêtes à cornes«. Kot je »bik« simbol junaštva in možatosti, tako je »vol« podoba suženjstva in podložnosti: Kartažani niso hoteli zgraditi mesta na kraju, kjer so našli volovsko glavo, *quia bos semper subiugatus est* (Servius ad Verg. Aen. I 443). — Primerjava kralja Totile z bikom v luči teh primerjav le še poudarja njegovo herojsko možatost in paradoksnost naključja, da ga je premagal ravno navaden »vol« — evnuh Narses.

[5] Aristoteles, Poet. 4, 1448 b 17: *ὅτι οὗτος ἐκεῖνος*.

[6] O podrobnostih izčrpno razpravlja H. Schrade, Der Homerische Hephaistos (Gymnasium 57, 1950, 38—55 in 94—112).

[7] Prim. H. Schrade, o. c., 40: »Nichts deutet darauf hin, dass Homer nicht genau beim Wort genommen werden will.«

[8] H. Schrade, o. c. 53—54.

nazadnje sam zaljubil in se z njo celo poročil.[9] Aristoteles je s svojim naukom o *mimesis* dal tem splošno grškim tendencam le filozofsko sublimirano obliko.

V našem primeru imamo opraviti s kipom bronastega bika, o katerem pa Prokopij niti zanesljivo ne ve, čigavo delo je: morda delo Atenca Fidija ali Lisipa. Hkrati omenja še več drugih umetnin, ki so stale na istem kraju, med njimi Mironovo »Junico«.[10]

In ravno ta »Junica« je slovela po živem in neposrednem realizmu, tako da so jo baje ljudje in živali in sam umetnik večkrat zamenjavali z živo junico. Njeno živo neposrednost slavi Ovid (Ex Pont. IV 1, 34): *similis verae vacca Myronis opus.* Iz cesarske dobe je ohranjena cela vrsta grških in latinskih epigramov, ki — pač v smislu retorske šole — kar tekmujejo med sabo v poveličevanju njene življenjskosti: bik naskakuje bronasto junico kot živo; mimoidoča telica ji muka kot svoji vrstnici; teliček hoče sesati mleko iz njenih vimen, ko pa ne dobi ničesar, obnemore in pogine; pastir jo prišteva k svoji čredi ali pa zamenja za izgubljeno junico; drugič naj čredo rajši odžene proč, da ne bo pomotoma hotel odgnati junice s sabo; drugi pastirji spet mečejo kamne vanjo, češ da je zaostala za čredo; če bi poleg te junice vpregel še eno, bi lahko kar orali itd. (Anthologia Palatina IX 713—742, 793—798; Ausonius, Epigr. 68—75). Kot primer naj navedem prevod dveh epigramov!

Najprej AP IX 730:

Ako me vidi teliček, zamuka, a bik me naskoči,
ako me vidi pastir, s čredo me gnati želi.

In še en Ausonijev epigram (68):

Jaz sem telica, ki Miron je z dletom jo sklesal iz brona,
ne kot sklesana se zdim, marveč rojena zares:
večkrat me bik naskakuje, telica mi muka vrstnici,
žejen teliček vsekdar k vimenom mojim hiti.
Morda se čudiš, kako prevaram vso čredo številno govedi?
Saj sam njihov pastir v čredo prišteje me rad!

Nič podobnega nam ni znanega o domnevnem Fidijevem ali Lisipovem bronastem Biku, ki ga omenja Prokopij. Tudi je malo verjetno, da bi mogla na primer Fidijeva umetnina, ki je bila brez dvoma usmerjena bolj k idealizaciji kot k realizaciji stvarnosti, zbujati mimoidočim takšne žive asociacije. Poleg tega sta bila Fidias in Lisipos mojstra predvsem v upodabljanju

[9] Motiv je seveda starejši od Ovida in izvira iz helenistične dobe. Prvotni mitos in Ovidovo interpretacijo razčlenjuje J. Gy Szilagyi, Pygmalion (Kongress für klassische Philologie — Zusammenfassungen der Vorträge, Budapest 1965, 121).

[10] Nekateri jo označujejo tudi kot »Tele«, »Telico« ali »Kravo«. Pravilno je »Junica«, kot je dokazal O. Rossbach, Die Färse und die Säger des Myron, Festgabe Hugo Blümner, Zürich (1914) 86—95: Večina grških epigramov govori o *οἴδιον, δάμαλις, πόρτις*, kar vse pomeni »junico« ali »telico«. Ausonius je dal vsem zadevnim epigramom naslov *bucula*, čeprav v kontekstu iz metričnih razlogov uporablja včasih tudi splošnejši izraz *vacca* ali *bos*. Krepka in ljubko grajena telica je tudi z estetskega vidika bolj ustrezala Mironovemu stilu kot okorna krava.

ljudi, herojev in bogov. O Fidiji so že v antiki sodili, da zna bolje upodabljati bogove kot ljudi;[11] njegovi liki so izžarevali »božansko moč v nadzemeljski lepoti«.[12] Nasprotno pa je Miron slovel po upodobitvah živali; poleg Junice je na primer znan tudi njegov kip Pes. Petronij (88) izrecno pravi o Mironu, da je znal ujeti v bron dušo ljudi in živali: *Myron qui paene animas hominum ferarumque aere comprehenderat.*

Možno je tudi, da gre pri Biku za eno izmed *armenta Myronis,* ki jih omenja Properc (II 31, 7): *armenta Myronis, quattuor artifices, vivida signa, boves.* Verz je precej težak in ga različno interpretirajo. Zlasti nejasen je izraz *armenta Myronis.* Po Rothsteinovem mnenju ni mišljeno, da je Miron sam izdelal kipe štirih govedi, marveč da je govedo po Mironovi upodobitvi Junice postalo žival, ki uživa nekakšen umetniški sloves;[13] skratka, da je govedo nasploh postalo »Mironova žival«. Toda ta razlaga preveč generalizira in bi jo zato težko uskladili celo s sicer drznimi Propercovimi besednimi obrati in pesniškimi figurami. Rossbach razlaga *armenta Myronis* kot »goveda, ki so upodobljena tako kot Mironova, tj. s prav takšno življenjsko silo, kot je Miron ustvaril svojo Junico.«[14] Ta razlaga je vsekakor sprejemljivejša.

In kot je Mironova Junica postala model za druge upodobitve govejih živali, za vsa druga *armenta Myronis,* tako so postali tudi epigrami o njej nekakšen model, na podlagi katerega je lahko nastala omenjena Prokopijeva anekdota, tako da je v njej na mesto »Junice« stopil »Bik«. Kajti v kontekstu omenjene anekdote bi »Junica« izgubila svoj raison d'être: le »bik« je lahko simboliziral herojskega in možatega gotskega kralja Totila v razmerju do »vola« — evnuha Narsesa. Dejstvo, da je Prokopij slišal to zgodbo iz ust nekega rimskega senatorja, samo potrjuje naše domneve. Epigrami — tako grški kot Ausonijevi — so bili priljubljeno berilo v rimskih aristokratskih krogih. In pod vplivom lektire teh epigramov je nastala omenjena anekdota, tako da je bralec v konkretnem primeru »Junico« substituiral z »Bikom«.

RÉSUMÉ

Procope et les statues du Forum Pacis à Rome

L'auteur analyse les éléments de motifs et l'origine de l'anecdote de Procope, VIII 21, 11—18: Un troupeau de bestiaux traverse le Forum Pacis à Rome, où se trouvent plusieurs statues de bronze, entre autre un Taureau de Phidias (? ou de Lysippe?) et la Vache de Myron. Du troupeau se sépare un boeuf qui passe par-dessus le taureau de bronze. Un paysan toscan passant par là prédit à partir de cette scène qu'un jour un eunuque vaincra le maître de Rome; la prédiction se réalisa lorsque l'eunuque Narses vainquit le roi des Ostrogoths, Totila.

Le présent article complète les conclusions du même auteur dans l'Antiquité vivante XII (1963), 363-4: alors que là-bas il donne la réponse à la question pour-

[11] Prim. R. Hamann, Geschichte der Kunst I. Berlin (1952) 599.
[12] A. Sovrè, Stari Grki. Celje (1939) 317.
[13] Die Elegien des Sextus Propertius, erklärt von M. Rothstein. Berlin (1898) I, 344 (ad v II. 31, 7).
[14] O. Rossbach, o. c. 81, op. 1.

quoi justement l'épisode avec le boeuf semblait prophétique (les vieux Romains et surtout les Toscans attribuaient au boeuf des propriétés prophétiques), l'auteur essaie de répondre ici à la question d'où provient le motif qu'un animal (le boeuf) vivant passe par-dessus une statue de bronze (le taureau). La supposition semble fondée qu'il faille chercher le modèle direct de cette anecdote parmi les épigrammes grecs et latins, qui glorifiaient les traits réalistes et le caractère immédiat vivant de la Vache de Myron (Ant. Pal. IX 713-742 et 793—798; Ausonius, Epigr. 68—75). Cette Vache se tenait à la même place que le Taureau (de Phidias ou de Lysippe). Ce Taureau a même peut-être été fait sous l'influence de la Vache de Myron, peut-être s'agit-il là de l'un des *armenta Myronis*, que mentionne Properce II 31, 7; O. Rossbach (Festgabe H. Blümner, Zürich 1914, 81 op. 1) explique cette expression de Properce comme »bestiaux qui sont représentés avec une force vitale et une beauté pareilles à la Vache de Myron«. Comme la représentation du Taureau avait probablement pris exemple sur la Vache de Myron, l'anecdote de Procope mentionnée était née aussi sous l'influence des épigrammes sur elle, en sorte qu'à la place de la »vache« était venu le »taureau« en tant que représentant symbolique de la virilité héroïque de Totila.

KLESARSKE I KIPARSKE MANUFAKTURE U NAŠIM KRAJEVIMA I NJIHOV ODNOS PREMA DRUGIM NORIČKIM I PANONSKIM RADIONICAMA IZ DOBA RIMSKOG CARSTVA*

MARCEL GORENC
Arheološki muzej, Zagreb

Studijska putovanja, rad na fotodokumentaciji i dosadašnjoj dokumentaciji, te konzultiranje i konfrontiranje mišljenja i radova R. Knabla, A. Schobera, E. Diezove, J. Klemenca, te drugih autora koji su obrađivali likovnu proizvodnju i umjetnost na širem i užem području Norika, Panonije i Ilirika, a u relacijama rimskog carstva, učvrstili su naše stanovište da se iz spomenutog noričko-panonskog kulturnog i umjetničkog kompleksa može izdvojiti teritorijalni i kiparski krug sa odlikama i karakteristikama koje do sada nisu bile vrednovane.

Položaj ovoga područja na granici antiknih provincija Norika i Panonije nije ipak stvorio nikakovu podvojenost, već njegova teritorijalna cjelokupnost sa naseljima i gradovima Flavia Solva — Leibnitz, Poetovio — Ptuj, Celeia — Celje, Aquae Iasae — Varaždinske Toplice, sa okolicom, ukazuju na proizvodni i stvaralački kontinuitet od 1. do 4. st. n. e. — Ovaj kontinuitet sa odgovarajućom ekspanzijom i radijaciom, kao i prostornom i stilskom ograničenošću, najbolje dokazuje, da su se na tom teritoriju razvijale i izmjenjivale određene kulturne i umjetničke navike, stilske osobine i karakteristike, ne samo u vremenskoj postupnosti, nego i međusobnoj povezanosti.

Prema tome mora se nastaviti sa utvrđivanjem tih karakteristika u određenim sredinama i vremenskim razdobljima. Kod toga se sa zadovoljstvom može konstatirati da je novo evidentirani materijal na nekim sektorima proširio naš uvid na sferu djelovanja, a na drugima tačnije odredio granicu stvaralačkog dometa i rasprostiranja umjetničkog materijala.

FLAVIA SOLVA (Leibnitz sa okolicom)

Skulptorski materijal ovoga područja mnogobrojan je, ali dislociran bez obzira dali se nalazi u Leibnitzu ili u muzejima u Grazu ili Beču. Ipak

* Ovaj prilog u skraćenom obliku obuhvaća sadržaj predavanja koje je održano 26. V. 1967 na kolokviju u Celju. Detaljnja dokumentacija prikazana tom prilikom, biće predložena u okviru jedne šire studije.

sistematskim poređenjem već se je sada došlo do izvjesnih novih saznanja za proširivanje problematike.

Veliki dio kiparskih radova pripada nadgrobnim spomenicima sa prizmatičkim stelama, oltarima ili škrinjama za pepeo. Na njihovim slobodnim površinama koje su uokvirene pravokutnim ali volutastim okvirima, nalaze se najčešće pojedinačne figure pokojnika ili njihovih pratilaca. Isto tako se vrlo često javljaju opet pojedinačni likovi mladih atleta ili vojnika, smirenih pokreta i silhueta, koji se izmenjuju sa isto smirenim ženskim portretima ili alegorijama. Osim toga veliki je broj fragmenata nadgrobnih spomenika sa većim i manjim nišama, portretnim okruglim medaljonima i edikulama sa razvedenim postamentima. — Dekoracija i ovih složenijih spomenika također se najčešće svodi na ritmičko ponavljanje jedne figure, kada je riječ o prikazivanju scena sa ljudima. U slučaju kombinacije vegetabilne dekoracije i mitoloških scena i čudovišta, plastično-reljefna silhueta u dosta strogom frontalitetu prekriva čitavu zadanu plohu. — Frontalitet i jednoliko nizanje članova obiteljskih grupnih portreta nije potrebno posebno isticati, kao i oštrobridnost nabora i obrisa većine svih kompozicija. Ikonografski, repertoar personifikacija vezanih o vodu, nije velik, ali ga također karakterizira jednostavnost, tvrdoća, plošnost i oštrobridnost kontura.

Za sada, bez detaljne dokumentacije, stjeće se dojam da većina plastičkih fragmenata ovoga lokaliteta pripada razdoblju 1. in 2. st. n. e. — Istaknuta jednostavnost kompozicija i tvrdoća u izvedbi rezultat je zanatskog podražavanja likovnih predložaka kojima su se služili klesari i kipari, koji su snabdjevali naselje Flavia Solvu u doba najintenzivnijega života, do markomanskih ratova.

POETOVIO (Ptuj sa okolicom)

Dinamična i kontrastna umjetnost antiknog Ptuja sa okolicom, također je izvanredno fiksirana u mnogobrojnim likovnim spomenicima. — U poređenju sa Fl. Solvom i drugim nalazištima ovoga područja, jasno je uočljiva naglašena najednolikost, koja je rezultat ritma života u tom važnom centru gdje su se lokalne tradicije stalno preplitale i dolazile na udar vanjskih stvaralačkih upliva. Isto tako, nesmije se zapostaviti utjecaj i želja naručitelja koji su htjeli držati korak sa oficijelnom carskom umjetnošću. U širokom vremenskom rasponu od četiri stoljeća nisu sva razdoblja jednako »pokrivena« spomenicima koji se neposredno vežu na naš lokalno-kreativni krug. Ipak određeni motivi i riješenja kao i njihove variacije pokazuju duboku i nedijeljivu povezanost sa kiparskim radovima ostalih spomenutih centara. — Karakteristični pojedinačni ili izdvojeni likovi, vezani realnim sadržajem ili alegorijom, mladići, heroji, žene ili bogovi, javljaju se dosta često sa određenim identičnim i likovnim i ikonografskim karakteristikama. — U kompozicijama sa više figura i osoba osjeća se oslobađanje od principa simetričnog kontinuiranja plošnoga stila Flavija Solvae. — Interesantno je da alegorija sunca na jednom mitričkom spomeniku iz doba cara Galijena iz sredine 3. st. n. e., impostacijom, reljefom i konturom ne podražava, nego izražava kontinuitet jednakih figura iz 1. i 2. st. n. e.

Monumentalni nadgrobni kamen, — u srednjem vijeku pranger, — sa kompozicijom Orfeja, jedinstveni je primjer sintetskog stilskog spomenika, koji baca posebno svijetlo na problematiku antikne ptujske plastike i njezinoga odnosa prema drugim noričko-panonskim središtima. Kao prostorno plastička kompozicija ova stela pretstavlja smišljenu redukciju nadgrobne edikule koje su svi konstruktivni i alegorijsko-ukrasni elementi fiksirani na odgovarajućim dijelovima. Na bočnim stranama na mjestu pilastra u uokvirenim nišama smještene su alegoričke pojedinačne muške ili ženske figure. Široka horizontalna greda sa kinergetičkom kompozicijom životinja, te trokutasta atika, čine veliku plitku nišu u kojoj se nalazi bogata kompozicija Orfeja okruženog životinjama i drugim mitološkim i alegorijskim likovima. — Cijela kompozicija u sigurnoj tehnici riješava probleme korištenja alegorijsko-ukrasnih elemenata, kao i mogućnosti iluzionističkog sažimanja realne nadgrobne arhitekture. Nije potrebno posebno isticati da sve navedene aplikacije ne bi bilo moguće tako skladno, slobodno i kvalitetno riješiti da nije postojala praksa i iskustvo riješevanja istih problema na konkretnoj trodimenzionalnoj nadgrobnoj ili obrednoj arhitekturi. To nam uz Ptuj pokazuju i spomenici Flavija Solvae, Celjskoga područja i Varaždinskih Toplica.

CELEIA (Celje sa okolicom)

Neobično bogatim arhitektonsko-plastičkim materijalom i novo otkrivenim nadgrobnim spomenicima u Šempetru ob Savinji, kraj Celja, cijelo ovo područje zauzelo je posebno mjesto u krugu riješavanja problematike novouočene varijante noričko-panonske plastike. Ponajprije smo impresionirani velikom količinom monumentalnih arhitektonsko-plastičnih fragmenata kao i dijelova većih ili manjih slobodno stojećih kipova. Upravo po tome celjsko područje ističe prema svim ostalim lokalitetima u kojima pratimo specifični regionalni razvoj. — Ako još tome dodamo nekoliko tipova nadgrobnih edikula koje su otkrivene u Šempetru, — imamo zaokruženi repertoar cjelokupne arhitektonske-plastičke i slobodne plastičke proizvodnje ovog regionalnog radioničkog kruga klesara i kipara. — Dapače izgleda da ćemo po celjskom materijalu moći uspostaviti stanovite vremenske i razvojne koordinate pomoću kojih ćemo pravilnije ocijeniti i odrediti međusobni odnos materijala i spomenika cijeloga našega interesnoga područja kao i značenje pojedinih centara i nalazišta.

Već je za sada moguće ukazati na činjenicu da je nadgrobna odnosno obredna edikula sa nišom, stupićima i pilastrima, na povisokom arhitektonsko-plastičnom postamentu, u antiknom celjskom krugu dobila svoju konačnu arhitektonsku formu, kao specifični razvedeni i slobodno stojeći spomenik. — Po funkciji kao nadgrobni spomenik edikula je sadržavala kamenu škrinju, koja se mogla bez većih poteškoća ponovno otvoriti kod naknadnih ukopa. Cijela je fasada uz nadgrobni natpis bila ispunjena simboličko-dekorativnim reljefima, dok je u ranijoj plitkoj ili kasnijoj kupolastoj niši bio smješten reljefni ili slobodno stojeći plastični portret jednoga ili više pokojnika.

Ikonografski reljefne kompozicije celjskoga područja kompletiraju one iz Flavija Solvae i Ptuja s time, da uz simbolično-alegorijske likove pojedinačnih heroja i alegorija postoji veći broj višefigurnih kompozicija, kod

kojih je u ritmu kontura i odnosa ploha naglašena tendencija odmjerenosti. Ta odmjerenost u nekim djelima prelazi u krutost i tvrdoću koja nije izraz eventualnoga temperamenta ili karakteristika majstora, nego stilska oznaka klasičnog ili klasicističkog predloška, kojega se majstori nastoje tačno pridržavati. Istovremeno kod tretiranja ukrasno-ornamentalnih površina osjeća se izrazita naklonost za izrađivanje plitkoga reljefa kod kojega plohe i konture naglašavaju igru kontrasta svjetla i sjene, a pokazuju i veću slobodu u kombiniranju detalja.

Preliminarno bi se moglo konstatirati da su u Flavija Solvi zastupljeni najarhaiskiji oblici ikonografskih motiva i arhitektonsko-plastičnih kompozicija. U materijalima ptujskog i celjskog područja osjeća se značajno proširivanje izražajnih mogućnosti i namjene spomenika, te postizanje nivoa na kojemu kvalitetna obrtnička obrada omogućava oslobađanje umjetničkih tendencija pojedinaca kreatora.

AQUAE IASAE (Varaždinske Toplice)

U do sada sačuvanom i evidentiranom arhitektonsko-plastičnom i slobodnom plastičkom materijalu, ne ističe se velika količina. Ipak je interesantno da se na dijelovima samo jednoga nimfeja, koji reprezentira već napred spomenuti tip edikule, može uočiti izvanredna stilska zrelost i potpuno oslobođenje umjetnika stvaraoca.

Sigurno, da radi svojega položaja i funkcije u antikno doba, Var. Toplice nisu bile proizvodni centar umjetnina koje se u njima nalaze. Mnogostruka specifičnost njihove javne funkcije pogodovala je da se za ukrašavanje i reprezentaciju odabiru najatraktivniji radovi ili umjetnički najvrednija djela najboljih majstora.

Sačuvani posvetni zapis govori da je općina ptujska za vlade M. Aurelija i Lucija Vera (sredina 2. st. n. e.) dala sredstva vjerojatno za izradu novoga nimfeja. Međutim od sačuvanih fragmenata arhitektonsko-plastičkih dijelova, vrlo se mali broj sa sigurnošću može pripisati baš tom razdoblju. — Moguće je za ovu situaciju mjerodavan zapis iz vremena cara Konstantina († 337), koji spominje da je car obnovio Aquae Iasae sa »porticima i svim ukrasima«. Pa se moguće u sačuvanim fragmentima odražava težnja da se obnova izvrši »na prvobitni način«, — a to znači u stilu 2. st. n. e.

Drugačija je međutim situacija sa fragmentima nimfeja na kojima se nalaze figuralno-alegorijske kompozicije. One sve kraj vrlo vjerojatnoga sudjelovanja i radova od nekoliko umjetnika, pokazuju jedinstveni stilski profil. Pisana i stilska dokumentacija ukazuje na radove jedne generacije kipara koji su radili po naruđbi antikne ptujske općine, služili se domaćim pohorskim mramorom i u svojim radovima razrađivali i unaprijedili najbolje tradicije kiparstva svojega regionalnog radioničkog kruga. — Prema tome, nama uklapanje plastike iz Var. Toplica u uži noričko-panonski krug ne pretstavlja posebni problem, ali će zato od posebne važnosti biti mogućnost da se detaljnom analizom pobliže odrede individualne karakteristike pojedinih majstora.

Ako se dokaže pretpostavka da su kiparski radovi određenih stilskih i ikonografskih karakteristika proizvodi regionalnoga radioničkoga kruga, koji je među ostalima opskrbljivao Fl. Solvu, Poetovio, Celeiju i Aquae

Iasae, sa njihovim okolicama, kiparskim radovima od 1. do 4. st. n. e., onda će svakako daljni važni prilog nauci biti pokušaj omogućavanja atribuiranja pojedinih djela odgovarajućim majstorima. — Na rasponu od ca. tri stoljeća, moguće ćemo uspjeti da pratimo pojedince u njihovim individualnim naporima i razvoju, a u određenim vremenskim razdobljima, i njihovo uklapanje u odgovarajuće stilske i proizvodne krugove. Istovremeno će postati jasnije i etape općenitog i postupnog kompletiranja proizvodnih i stvaralačkih uslova našega užega područja, kako se je ono uklopilo u cjelinu civilizacije rimskoga carstva.

Radi prikupljanja daljnjih stvarnih podataka, potrebno je nastaviti analizu spomenika in situ i vršiti njihovo dokumentarno i tehničko snimanje. Studijska analiza sveukupne dokumentacije i građe pokazati će da je noričko-panonska plastika naših centara i nalazišta, rezultat proizvodnih mogućnosti i stvaralačkoga rada lokalnih sredina i radionica, koje su dale svoj originalni prilog antiknoj civilizaciji Evrope u doba rimskoga carstva.

ZUSAMMENFASSUNG

Steinmetz- und Bildhauermanufakturen in unseren Gebieten und ihr Verhältnis zu anderen norischen und pannonischen Werkstätten zur Zeit des römischen Kaiserreichs

Die Analyse der evidentierten und schon bisher bekannten Steinplastik der römischen Ära im norisch-pannonischen Grenzgebiet konnte einen besonderen, selbständigen Kreis feststellen, den die Ortschaften Flavia Solva, Poetovio, Celeia, Aquae Iasae kennzeichnen. — Die Denkmäler des Territoriums *Flavia Solva* sind einfach, archaisch und ruhig; sie gehören grösstenteils dem 1. und 2. Jahrhundert an. — Die Kunst von *Poetovio* ist dynamisch und kontrastreich; ein besonders typisches Beispiel stellt das sog. Orpheus-Grabmal dar; die Denkmäler reihen sich durch alle vier Jahrhunderte. Die Denkmäler von *Celeia*, vor allem die Grabmäler in Šempeter, ähneln jenen aus Poetovio. Die Architektur der Grabädikula ist jedoch hier noch ausgeprägter, und auch die Reliefs mit komponierten Szenen sind zahlreicher. — Die Steinmetzarbeiten von *Aquae Iasae* sind von hoher Qualität, in einigen Beispielen aus Poetovio bestellt und man kann Bestrebungen der Meister nach Individualität im Rahmen der Stiltradition erkennen. Wir dürfen annehmen, dass dieser engere Territorialkreis, den wir zu evidentieren versuchen, in stilistischer Hinsicht genügend homogen ist, dass es möglich sein wird, daraus die einzelnen Steinmetzwerkstätten wie auch die Künstlerpersönlichkeiten zu eruieren. — Der Beitrag des Autors gibt die Schlüsse und methodologischen Ausgangspunkte einer umfangreicheren Studie über das behandelte Problem wieder.

EMONSKA NAJDBA MAGNENCIJEVIH MULTIPLIH ZLATNIKOV

ALEKSANDER JELOČNIK
Narodni muzej, Ljubljana

Najdba kasnorimskih multiplih zlatnikov, ki je predmet naslednje študije, je bila odkrita v Ljubljani 18. avgusta 1956. Pri izkopu temeljev za stanovanjsko zgradbo v Igriški ulici št. 12 so delali z bagrom in izkop s kamioni odvažali v predmestje.[1] Z izkopanim materialom so zasipali gramozne jame med litostrojskimi bloki št. 19 in 20 v Šiški. Po tretjem dovozu iz Igriške ulice je delavec na vrhu stresenega materiala našel večji zlatnik. Novica o najdbi se je hitro raznesla po gradbišču in začelo se je vneto in uspešno iskanje. Delovodja je o najdbi takoj obvestil Narodni muzej, upravna pisarna pa dalje prisotnega arheologa. Na vprašanje, ali naj delo ustavijo, je ta odgovoril, naj spravijo do ponedeljka, če bi še kaj našli. Bila je namreč sobota. Ker v ponedeljek ni bilo nikogar na gradbišče, je delovodja ponovno urgiral v Narodnem muzeju po svoji ženi, ki pa so jo od tu napotili v Mestni muzej. Naslednji dan je obiskal najdišče ravnatelj Mestnega muzeja v spremstvu arheologa Narodnega muzeja. Delavci so ob tej priložnosti izročili tri zlatnike, ki jih je prevzel Mestni muzej po izplačilu minimalne odškodnine. Enako nagrado, ki je krila tretjino kovinske vrednosti, je izplačal Mestni muzej tudi za preostale tri zlatnike, ki so jih prinesli delavci pokazat v Narodno banko. Tu jih je zadržal direktor trezora Milan Šporn, ki je delavcem zagotovil, da jim bo pristojni muzej izplačal primerno nagrado.[2] V naslednjih dneh je pripeljal arheolog na gradbišče detektiva. Sledilo je zasliševanje, ki je hkrati z nestimulativno nagrado po delovodjevem mnenju dokončno odvrnilo najditelje od tega, da bi prijavljali nadaljnje primerke.

Medtem je vodstvo Narodnega muzeja odpoklicalo z dopusta vodjo Numizmatičnega kabineta. S prigovarjanjem in izplačilom višje nagrade mu je sicer uspelo pridobiti še en Magnencijev trojni solidus. Drugi, že pripravljeni primerek, pa je delavec ob njegovem prihodu razglasil za zgubljen. Mučno zgubljena je bila tudi vsa situacija in težko je bilo še učinkovito ukrepati. Posegi notranje uprave, ki smo jo prosili za pomoč, so bili neenergični in zato brezuspešni.

[1] Bager je opravil svoje tudi z ostanki antične arhitekture, o kateri, žal, ne moremo povedati nič določnega. Domnevna globina najdišča je približno 1,5 metra pod današnjim nivojem.

[2] V dani situaciji je direktor Šporn edini smotrno ukrepal in mu gre zato vse naše priznanje in iskrena zahvala.

Material edinstvene najdbe je medtem že krenil na svojo nepovratno pot. Kot kaže, ga je od delavcev za skromne zneske odkupil obrtnik iz bližine, ga za dvojno kupno ceno prodal v Trstu, odkoder se je razkropil dalje po svetu.

V svesti si žalostne okrnjenosti najdbe, ki jo je predstavljalo le sedem rešenih, v Numizmatičnem kabinetu deponiranih primerkov, se je bilo težko odločiti za publikacijo torza, to tem bolj, ker je bilo očitno, da razpolagamo največ s tretjino najdbe. Delovodja gradbišča je namreč ocenil celotno število najdenih zlatnikov na 22. V prepričanju, da se bodo posamezni primerki iz najdbe še javljali, je veljalo nekoliko potrpeti. Medtem pa smo se obračali na vse strani s prošnjo za pomoč pri rekonstrukciji najdbe.[3] Prvi odlitek novega Magnencijevega trojnega solida smo prejeli iz Londona, original se je kmalu pojavil v avkciji Basel (kat. št. 2). Iz Pariza smo prejeli fotografije primerka, ki je bil kasneje prodan na avkciji v Luzernu (kat. št. 5). En trojni Magnencijev solidus je našel svojo pot v javno zbirko Rimskega nacionalnega muzeja (kat. št. 13). Drugo gradivo je raztreseno po zasebnih zbirkah. Iz tega vira nam je uspelo rekognoscirati še tri nadaljnje multiple solide, ki izvirajo iz iste najdbe (kat. št. 4, 8, 10). Prvotno število se je tako skoraj podvojilo, vendar nas od zajetja celotne najdbe loči še kakih deset doslej neregistriranih primerkov.

Emonska najdba je po svojem sestavu izredno kompaktna, saj je od ugotovljenih trinajst multiplih zlatnikov kar dvanajst Magnencijevih. Zaklad je očitno ostal v zemlji za časa Magnencija in njegov zakop je posledica ene od številnih usodnih peripetij njegove kratke vladavine. Preden podamo katalog in se lotimo pretresa najdbe po raznih numizmatičnih in historičnih vidikih, bo morda na mestu kratek uvodni oris najvažnejših dogodkov Magnencijeve epohe.[4] Historične momente, ki neposredno zadevajo razne aspekte najdbe same in v njej vsebovanega materiala, bomo skušali kasneje podrobneje analizirati.

HISTORIČNO OZADJE

18. januarja 350 je skupina zarotnikov, ki jo je vodil *comes rei privatae Marcellinus,* v Autunu *(Augustodunum)* oklicala za cesarja Magnencija, visokega oficirja barbarskega rodu. Splošno osovraženi cesar zahoda Konstans mora bežati, toda oddelek Magnencijeve vojske ga že v Pirenejih dohiti in usmrti. Magnencij sam medtem zasede cesarsko rezidenco Treveri in njegovi stvari se hitro pridružijo Galija, Britanija in Španija. Konec februarja 350 je v njegovih rokah že vsa Italija. Tja se napoti tudi Magnencij in hiti naravnost v Akvilejo, naravno odskočišče za nadaljnji prodor

[3] Za dragoceno pomoč pri zbiranju gradiva najdbe dolgujem iskreno zahvalo dr. P. Bruunu iz Rima, dr. H. A. Cahnu iz Bazla, dr. R. A. G. Carsonu iz Londona, prof. J. Lafaurieju iz Pariza, dr. L. Mildenbergu iz Züricha, dr. F. Panvini Rosatiju ter dr. A. in dr. E. Santamaria iz Rima. Za požrtvovalno pomoč pri reševanju najdbe dolgujem posebno zahvalo prof. E. Peganu iz Ljubljane.

[4] Odličen historičen prikaz Magnencijeve vladavine, ki ga spremlja sodobni znanstveni aparat, osvetljujejo pa tehtni rezultati analiz numizmatičnega gradiva, nudi P. BASTIEN v uvodnem poglavju monografske študije: *Le Monnayage de Magnence 350—353* (1964), 7—25.

v Ilirik in Panonijo. Trenutek je bil ugoden, saj so spopadi s Perzijci povsem vezali roke Konstanciju II., preostalemu legalnemu cesarju. Toda Magnencijevim velikopoteznim načrtom usodno zapre pot nova uzurpacija v Iliriku. 1. marca 350 okliče armada Ilirika za cesarja magistra peditum Vetranija. V upanju na zavezništvo in skupno akcijo proti Konstanciju II. ga Magnencij prizna in tudi sam prosi za njegovo priznanje, hkrati si pa prizadeva izvabiti od Konstancija II. priznanje za svoje soregentstvo na zahodu, a brez uspeha. Že prvi ambasadi, ki jo spomladi 350 pošlje Magnencij v Azijo, Konstancij II. odkloni pogajanja. Toda Magnencija čakajo še nova presenečenja. Resno je ogrožen njegov položaj z novo uzurpacijo, tokrat v samem Rimu, kjer se v začetku junija 350 okliče za cesarja Nepocijan. Magnencij pa položaj obvlada in do konca istega meseca je upor že zatrt. Neposredno zatem si Magnencij pridruži za sovladarja brata Decencija. Novi Cezar naj mu varuje hrbet v Galiji, medtem ko bi sam ukrepal v Iliriku. Prelom s Konstancijem je tako očiten, vendar si jeseni 350 Magnencij z novo ambasado še enkrat skuša pridobiti priznanje avgustovskega naslova, toda tudi tokrat brez uspeha.

Po rešitvi mezopotamskega mesta *Nisibis,* ki so ga Perzijci že tretjič oblegali, je Konstancij II. šele dobil proste roke, da je mogel poseči v urgentne zadeve zahodnega dela imperija. Magnencijeva druga ambasada ga sreča v Herakleji, odkoder počasi napreduje proti zahodu. Ko prispe v Serdiko, mu pride naproti Vetranio ter ga spremlja do Niša, kjer se mu s svojo armado preda 25. decembra 350. Čeprav poveljuje Konstancij II. sedaj združenima armadama, se ne odloči za takojšen pohod proti Magnenciju. Zimski čas, ki preprečuje večje vojne operacije, izkoristi za utrditev svojega položaja v Meziji in Panoniji, hkrati pa organizira svojo združeno vojsko. 15. 3. 351 imenuje za Cezarja svojega nečaka Gala in ga pošlje v Antiohijo. Tako si tudi sam skuša zavarovati hrbet v bližnjem spopadu z Magnencijem. Za ofenzivo se Konstancij odloči poleti 351 in prodira prek Panonije v smeri proti Emoni. Toda pri Trojanah pade njegova izvidniška vojska v zasedo. Konstancij II., ki je, kot kaže, utrpel občuten poraz, se umakne nazaj v Panonijo in se utrdi v Vinkovcih. Magnencij prodira za njim proti Sisku, ki ga zavzame avgusta 351. Odtod krene v obkolilnem manevru proti Sremski Mitrovici, ki jo brez uspeha skuša zavzeti. Obrne se nazaj proti Mursi, jo tudi oblega, a zopet zaman. Mestu prihiti na pomoč Konstancijeva vojska in 28. septembra 351 se na planjavi pri Mursi vzdolž desnega brega Drave vname silovita bitka. Končna zmaga pripade Konstanciju, čeprav je tudi njegova armada utrpela težke izgube. Verjetno prav zaradi tega svoje prednosti ne izkoristi in pusti, da se Magnencij z ostanki svoje vojske umakne v Akvilejo.

Konstancij II. se zadržuje v Panoniji do naslednjega poletja in se za ponovno ofenzivo odloči šele avgusta 352. V naglem pohodu zavzame Hrušico in vdre v Akvilejo, ki jo Magnencij povsem presenečen zapusti. Umakniti se mora dalje v Galijo, vendar je odločen od tam nadaljevati boj za vsako ceno. Konstancij pripravlja v Milanu poslednjo ofenzivo in julija 353 prekorači Alpe. V zadnjem spopadu pri Mons Seleuci je Magnencij dokončno poražen. Umakne se v Lyon, kjer se 10. avgusta 353 sam ubije. Nekaj dni kasneje si vzame življenje tudi Decencij.

KATALOG

V katalogu so opisani posamezni primerki najdbe v kronološkem zaporedju. Opisu slede podatki o teži, položaju pečatov in provenienci ter citati literature.[5]

CONSTANS[6]

Kovnica Thessalonica.

Emisija za decenalije 342/343.

1. D N CONSTANS MAX AVGVSTVS Frontalno doprsje v oklepu s paludamentom, katerega konec je položen prek leve roke. Prek desne rame je položen balteus, spet z rozetno fibulo. Z manjšo fibulo so speta oblačila na prsih. Levica drži globus, desnica je dvignjena v pozdrav. Glava z rozetnim diademom je obrnjena levo.

   VICTORIAE DD NN AVGG Dve krilati Viktoriji stojita druga proti drugi in držita z rokami venec, ki nosi napis:

   VOTIS
   X

   MVLTIS
   XX

   V odrezu: $\overline{\text{TES}}$

   Trojni solidus, 13.44 g, ↓ ; Ljubljana, T. 1: 1.
   Gnecchi —, Cohen —.

MAGNENTIUS

Kovnica Akvileja

Povsod je v odrezu revera priznak: $\overline{\text{SMAQ}}$

---

[5] P. BASTIEN, *Le Monnayage de Magnence* (1964).
F. GNECCHI, *I' Medaglioni Romani* I (1912)
H. COHEN, *Description historique des Monnaies frappées sous l'Empire Romain* VIII (1892).

[6] Le nekaj mesecev po odkritju obravnavane najdbe je pridobil beograjski Narodni muzej dvojni Gallusov solidus, ki pa ga žal ne moremo z zanesljivostjo vključiti v inventar najdbe. Za pripadnost k najdbi sicer govori datum nabave ter dalje okoliščina, da je bil zlatnik odkupljen od slovenskega delavca, kot nam je svoj čas izjavil pokojni dr. Marić. Gallusov dvojni solidus je bil kovan po 15. marcu 351 in bi bil med najmlajšimi v najdbi, kar bi nekoliko presenečalo glede na daljno antiohijsko kovnico, odkoder izvira. Sočasna emonska najdba bakrenih novcev (glej spodaj str. 216 in op. 80) sicer tudi vsebuje eno Gallusovo majorino, a ta je bila kovana v kovnici Siscia (*LRBC* 1189). Beograjski dvojni Gallusov solidus kaže na averu cezarjevo gologlavo doprsje v oklepu in paludamentu levo z legendo: D N COSTANTI VS NOB CAES, na reveru pa sedeči figuri Rome in Konstantinopolisa (tip Cohen 31) z legendo: GLORIA R OMANORVM. V odrezu $\overline{\text{SMANT}}$; teža 8,97 g. Objavlja ga R. Marić, *Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja. Zbornik Narodnog muzeja* 2, (1958-59) (1959) 195, 196; t. 9.

Prva emisija, marec 350

2. IMP CAES MAG NENTIVS AVG Gologlavo doprsje v oklepu in paludamentu desno.
LIBERATOR ⟨ REI ⟨ PVBLICAE Magnencij z nimbom in v plapolajočem plašču jaše desno paradno opravljenega žrebca. Naproti mu prihaja ženska z zidčasto krono na glavi — personifikacija Akvileje —, v poklonu nagnjena naprej. V levici drži rog obilja, z obema rokama pa konec ogrinjala, ki se je ob naglem približanju dvignilo.

Trojni solidus, 13.46 g, ↑; Avkcija Basel XIX (1959) št. 270. T. 1: 2.

Bastien 302, Gnecchi 1, Cohen 26

3. Aver je pečatno enak s prejšnjim.
Rever: isti tip in legenda. Pečat je nov, cesar jaše kobilo, velum Akvileje se dviga nad rog obilja. Figure so manjše.

Trojni solidus, 13.45 g, ↑; Ljubljana; T. 1: 3.

4. Aver in rever sta pečatno enaka s prejšnjim.

Trojni solidus. Privatna zbirka

5. Aver je pečatno enak s prejšnjim.
Rever: isti tip in legenda, pečat je nov. Cesar jaše žrebca.

Trojni solidus, 13.52 g, ↓; Avkcija Leu-Hess, Luzern (23. 3. 1961) št. 434. (Sammlung E S R) T. 1: 4.

6. Aver: isti tip in legenda, pečat je nov.
Rever je pečatno enak s prejšnjim.

Trojni solidus, 13.35 g, ↑; Ljubljana; T. 2: 1.

7. Aver in rever sta pečatno enaka s prejšnjim.

Trojni solidus, 13.45 g, ↑; Ljubljana

8. Aver in rever sta pečatno enaka s prejšnjim.

Trojni solidus, 13,35 g; Privatna zbirka

9. IMP CAES MAG NENTIVS AVG Gologlavo doprsje cesarja v oklepu in paludamentu desno.
VIRTVS AVGVS TI NOSTRI Magnencij stopa v vojaški opravi s šlemom desno, glavo obrača nazaj. Z levico drži ščit in navzdol obrnjeno kopje, z desnico vleče za lase bradatega ujetnika, ki ima zvezani roki.

Dvojni solidus, 9.06 g, ↓; Ljubljana; T. 2: 2.

Bastien 303, Gnecchi —, Cohen —.

Druga emisija, začetek 351

10. D N MAG MAGNE NTIVS P F AVG Gologlavo doprsje v konzulskem oblačilu desno.
LIBERATOR ‹ REI ‹ PVBLICAE Tip kot pri prejšnjih trojnih solidih. Cesar jaše žrebca. Figure so manjše.

Trojni solidus, 13.43 g, ↗; Privatna zbirka; T. 2: 3.
Bastien —, Gnecchi —, Cohen —.

11. D N MAGNEN TIVS P F AVG Gologlavo doprsje v konzulskem oblačilu desno.
VIRTVS AVGVS TI NOSTRI Magnencij vleče ujetnika kot pri dvojnem solidu št. 9.

Dvojni solidus, 9,13 g, ↓; Ljubljana; T. 2: 4.
Bastien 340, Gnecchi 4, Cohen 78.

Tretja emisija, začetek 352

12. D N MAG MAGNEN TIVS P F AVG Gologlavo doprsje v oklepu in paludamentu desno.
LIBERATOR ‹ REI ‹ PVBLICAE Tip kot pri drugih trojnih solidih. Cesar jaše žrebca. Velum Akvileje se visoko dviga.

Trojni solidus, 13.67 g, ↖; Ljubljana; T. 2: 5.
Bastien 339, Gnecchi —, Cohen —.

13. Aver in rever pečatno enaka s prejšnjim.

Trojni solidus, 13.53 g, ↖; Museo Nazionale Romano

KRONOLOGIJA EMISIJ

Kot je izpričana Magnencijeva navzočnost v mestu Treveri neposredno po uzurpaciji z emisijo multiplih zlatnikov,[7] tako kaže na njegov osebni prihod v Akvilejo tudi serija multiplih solidov. Že konec februarja 350, takoj po okupaciji Italije,[8] kuje Akvileja za Magnencija solide z značilnim doprsjem brez diadema na averu[9] in legendo revera *Restitutor Libertatis.*[10] Da gredo na sam začetek Magnencijevega kovanja v Akvileji, izpričuje

[7] Doslej poznamo po en primerek poldrugega solida ter solida in 1/4. P. BASTIEN, *op. cit.* 11 (op. 36), 45, 46; kat. št. 1, 2.
[8] A. PIGANIOL, *L'Empire chrétien* (1947) 85.
[9] Z doprsjem brez diadema Magnencij zavestno razglaša svojo pripravljenost, da prejme diadem iz rok Konstancija II. To je le ena od mnogih manifestacij Magnencijeve diplomatske taktike, ki jih je moč razbrati iz njegovega kovanja. Čeprav mu namera ni uspela, vztraja vseskozi na doprsju brez diadema, in to v vseh kovnicah. Izjema so le začetne emisije v kovnicah Lugdunum in Arelate, kjer gre uvedba portreta z diademom očitno na račun lokalnih pobud. Prim. P. BASTIEN, *op. cit.* 40.
[10] P. BASTIEN, *op. cit.* 48.

mladostni, individualno neopredeljivi portret, delo graverja, ki je bil vajen rezati Konstansove portrete. Dalje izjemna, dolga titulatura *Fl Magnentius Tr P F Aug,* ki je poslej ne srečujemo več.[11] Neposredno sledi emisija multiplih zlatnikov, ki že oznanja Magnencijev prihod v mesto (kat. št. 2—9). Iz te emisije prinaša najdba sedem trojnih solidov z impozantno *adventus* sceno, ki jo obdaja značilna legenda LIBERATOR REI PVBLICAE, ter dalje enega dvojnega, ki s podobo in legendo revera proslavlja cesarjevo *Virtus.* Do emonske najdbe je bil poznan en sam trojni solidus te emisije, svoj čas v Parizu (T. 3: 5), ki pa je izginil z nesrečno krajo l. 1831. Edini dvojni solidus, ki ga prinaša najdba (kat. št. 9), je bil doslej nepoznan. Multipli zlatniki prve emisije navajajo na averu titulaturo IMP CAES MAGNENTIVS AVG.[12] Ista titulatura obdaja tudi portrete na sočasnih solidih z legendo revera *Victoria Aug Lib Romanor.*

Obema emisijama zlata šele slede majorine, ki jih kuje Magnencij v svojem ter diplomatsko taktično tudi v Konstancijevem imenu. Že prve Magnencijeve majorine iz akvilejske kovnice kažejo novo titulaturo D N MAGNENTIVS P F AVG, ki ostane poslej pravilo. Vzporedno kovanje za Magnencija in Konstancija srečujemo le še v kovnicah Rim in Arelate do Nepocijanove uzurpacije. Ko si po zatrtju uzurpacije Magnencij pridruži za sovladarja brata Decencija meseca julija 350,[13] je prelom s Konstancijem videti dokončen in emisije majorin v njegovem imenu prenehajo v vseh treh omenjenih kovnicah. Kljub temu kuje Magnencij v Rimu vzporedno za Decencija le krajši čas, nakar kovnica miruje do konca leta 350. Zelo prepričljiva se nam zdi teorija dr. Bastiena, da kovnici Rim in Akvileja počivata v drugi polovici leta 350.[14] Obe namreč ležita najbliže domenam Konstancija II., vrh tega pa njuna neaktivnost časovno sovpada z Magnencijevim prizadevanjem, da se pogodi s Konstancijem.

Z začetkom leta 351, ko nastopi Magnencij na zahodu svoj konzulat,[15] Akvileja zopet povzame obilno kovanje v vseh treh kovinah. Medtem ko so bakreni novci kovani sedaj vzporedno za Magnencija in Decencija, je kovanje v plemenitih kovinah, kot kaže, pridržano izključno Magnenciju.[16] Na sam začetek leta gredo kovi, ki izrečno proslavljajo Magnencijev konzulat. Tako trojni kot dvojni solidus iz najdbe (kat št. 10, 11) namreč prikazujeta na averu Magnencijevo doprsje v konzulskem oblačilu — *trabea.* Do odkritja emonske najdbe je bil iz konzularne serije multiplih zlatnikov znan en sam primerek dvojnega solida iz zbirke Gnecchi, sedaj v Museo

[11] P. BASTIEN, *op. cit.* 37.

[12] O. ULRICH-BANSA, *Note sulla zecca di Aquileia romana — I multipli del soldo d'oro* (1936) 51, 52. Titulatura ter tip in legenda revera govore avtorju za kovanje ob prvem Magnencijevem prihodu v Akvilejo.

[13] P. BASTIEN, *Les émissions de Népotien à Rome et la date d'élévation de Décence au Césarat,* Congresso internazionale di numismatica, *Atti* (1965) 401 sl. in P, BASTIEN, *op. cit.* 15.

[14] P. BASTIEN, *Le Monnayage de Magnence* (1964) 16.

[15] Skupno z Gaisom, *Magnentio et Gaisone conss;* MOMMSEN, *Chronica minora* I, 69. A. DEGRASSI, *I fasti consolari* (1952) 81.

[16] Decencijeva neudeležba pri kovanju zlata in srebra v Akvileji razodeva novo Magnencijevo taktično potezo. Poravnava s Konstancijem je sicer dejansko iluzorna, vendar se Magnencij izogiba vsemu, kar bi utegnilo izzivati nevarnega nasprotnika. Prim. P. BASTIEN, *op. cit.* 153.

Nazionale Romano.[17] Tako dvojni kot trojni solidus ponavljata legende in tipe reverov prve emisije multiplih zlatnikov. Na averu dvojnega solida srečujemo za to razdobje običajno titulaturo D N MAGNENTIVS P F AVG, trojni solidus pa vključuje v titulaturo še drugo ime Magnus: D N MAG MAGNENTIVS P F AVG. Ime Magnus[18] navajajo le še polmajorine s titulaturo MAG MAGNENTIVS AVG[19] in so hkrati edini doslej znani nominal, ki poleg obeh multiplih zlatnikov direktno kaže na Magnencijev konzulat. Na reveru polmajorin je namreč prikazan Magnencij na kurulskem sedežu, oblečen v konzulsko oblačilo in z žezlom v roki.

Če je že z imenovanjem Decencija za Cezarja zazijal med Magnencijem in Konstancijem nepremostljiv prepad, se je z Magnencijevim konzulatom le še poglobil. Konstancij že doslej ni kazal nobene volje do popuščanja. Ko se je Vetranio predal in so se armade Ilirika priključile silam Konstancija II. konec l. 350, pa je postala vsaka misel na koncesije uzurpatorju iluzorna. Magnenciju ne preostane drugo, kot da se z vsemi razpoložljivimi sredstvi pripravlja na bližajoči se spopad. V neposredno zvezo s temi pripravami gre sočasno obilno kovanje v Akvileji, kovnici, ki je najbližja torišču bodočih vojnih operacij.

Kot zadnjo obsežno fazo akvilejskega kovanja postavlja dr. Bastien razdobje od začetka 351 pa do avgusta 352.[20] V tem razdobju kuje Akvileja za Magnencija številne emisije majorin, najmanj šest emisij srebrnikov ter tri emisije solidov. Dalje še celo vrsto multiplih zlatnikov, ki jo postavlja dr. Bastien na čelo skupine in vključuje vanjo tudi dvojni solidus s konzularnim doprsjem.[21] Po našem mnenju je treba v omenjeni fazi akvilejskega kovanja ločiti dve emisiji multiplih zlatnikov. Iz prve poznamo doslej zgoraj obravnavana trojni in dvojni solidus, kovana na začetku l. 351 ob nastopu Magnencijevega konzulata. Na čelo druge serije, ki je bila po našem mnenju kovana kasneje, in to verjetno šele na začetku naslednjega leta,[22] gre poslednji trojni solidus (kat. št. 12, 13). Tipološko ponavlja *adventus* sceno z legendo *Liberator rei publicae* iz predhodnih emisij. Titulatura, ki vključuje ime Magnus, je prevzeta iz konzularne emisije. Doprsje s paludamentom in oklepom, ki ga tu srečujemo, pa ga uvršča v posebno, kasneje kovano serijo, iz katere doslej že poznamo multipla zlatnika poldrugi solidus[23] in

[17] O. ULRICH-BANSA, *op. cit.* 53; glej spodaj T. 3: 4.

[18] Srečujemo ga izjemoma samo na nekaterih kovih akvilejske kovnice, pogosteje na napisih (CIL II s, 6225; CIL VIII-s 3, 22284; CIL XIII-2, 9135).

[19] P. BASTIEN, *op. cit.*, kat št. 253—358.

[20] P. BASTIEN, *op. cit.* 57. Kovanju te faze sledi v Akvileji le še efemerna emisija majorin s kristogramom, kovana tik pred okupacijo mesta po četah Konstancija II. P. BASTIEN, *op. cit.* 67, 68; A. JELOČNIK, *Quelques remarques sur les émissions de maiorinae frappées par Magnence à Aquilée, RN* (1967) 251.

[21] P. BASTIEN, *op. cit.* 196. Avtor je sicer imel na voljo ves material najdbe, deponiran v Narodnem muzeju, a trojnega solida s konzularnim doprsjem, katerega fotografijo smo prejeli nedavno, žal ni mogel upoštevati.

[22] Tretja akvilejska emisija Magnencijevih multiplih solidov bi bila tako vzporedna z emisijo multiplih zlatnikov, ki je bila kovana v kovnici Treveri ob nastopu Decencijevega konzulata na začetku l. 352 (P. BASTIEN, op. cit., kat. št. 59—63).

[23] P. BASTIEN, *op. cit.* 196, kat. št. 341.

1

2

3

4

1

2

3

4

5

1

2

3

4

5

6

solidus in 1/4.[24] Oba navajata titulaturo *D N Magnentius P F Aug*, vse tri pa povezuje enako doprsje s paludamentom in oklepom.[25]

Zlati multiplum Konstansa iz kovnice Thessalonica je časovno fiksiran z navedbo *vota* v vencu revera: VOT X MVLT XX. Kot najmlajši Konstantinov sin, rojen l. 323, je bil Konstans imenovan za Cezarja 25. decembra 333.[26] Ker je VOT X očitno treba tolmačiti kot *vota soluta decennalia*, je s tem dan tudi čas kovanja našega multiplega zlatnika, in sicer konec l. 342, ko Konstans vstopa v deseto leto vladanja.[27] Z enako legendo revera VICTORIAE DD NN AVGG ter *vota* napisom v vencu, ki ga držita dve Viktoriji, VOT X MVLT XX, poznamo vrsto solidov iz Konstansovih kovnic Treveri, Akvileja, Siscia in Thessalonica.[28] Multipli solidi, kovani za Konstansa ob isti priložnosti s pretežno enakim tipom in enako legendo revera, so tile:

TREVERI	1 in 1/4	Gnecchi	17	Cohen 170	bivši Pariz
	1 in 1/4		19	—	Pariz (Beistegui[29])
AQUILEIA	2	Gnecchi	14	Cohen 169	Milano
	1 in 1/2		18	—	Dunaj
	1 in 1/4		15	167	Pariz
SISCIA	2	Gnecchi	13	Cohen —	Dunaj
	1 in 1/2		16	168	London; Zb. Trau
THESSALONICA	3	Gnecchi	—	Cohen —	Najdba Ljubljana
	3		1	23	bivši Pariz[30]

To bi bil inventar doslej znanih Konstansovih multiplih zlatnikov, kovanih za njegove decenalije. Pred seboj imamo nedvomno zelo skromen izrez dejanskega kovanja za to slavje. Dva različna tipa istega nominala, ki ju sedaj poznamo iz kovnice Thessalonica, kažeta na zelo močno produkcijo multiplih zlatnikov v vseh omenjenih kovnicah.

---

[24] P. BASTIEN, *ibid.*, št. 342. Edini primerek, ki ga hrani dunajski kabinet, je bil najden l. 1871 na Rožniku pri Ljubljani; F. KENNER, *Varia aus der Sammlung des Fürsten Windischgrätz*, *N Z* (1882) 3.

[25] O. ULRICH-BANSA, *op. cit.* 54, združuje dvojni konzularni solidus z obema preostalima multiplima zlatnikoma, poldrugim solidom ter solidom in 1/4 v eno samo emisijo, ki jo okvirno datira v leto 351. Stilistične afinitete, ki jih opaža pri vseh treh, seveda še ne govorijo zgoraj izraženemu postulatu dveh emisij. P. BASTIEN, *op. cit.* 82, izraža mnenje, da je treba pripisati roki istega graverja portreta za dvojni konzularni solidus, za poldrugi solidus, solidus in 1/4 ter solidus kat. št. 344. Mnenja smo, da je le portret poldrugega solida rezan v naslonitvi na dvojni konzularni solidus, toda izvedba je občutno šibkejša. Ali gre tu za istega graverja ali le učenca, ki ga posnema, je težko odločiti. Portret za solidus in 1/4 je rezal nov graver, prav tako za solidus kat. št. 344.

[26] MOMMSEN, *Chron. min.* I, 234.

[27] M. THIRION, *Les vota impériaux sur les monnaies entre 337 et 364*, *S N R* (1965) 5, 6.

[28] M. THIRION, *op. cit.* 10.

[29] Viktorija piše na ščit *vota*, legenda je ista.

[30] Dva krilata genija držita ščit z enakim *vota* napisom, legenda se glasi: *Felicia decennalia*. Glej spodaj T. 3: 3.

TIPOLOGIJA REVEROV

Na Magnencijevih trojnih solidih iz akvilejske kovnice srečujemo v vseh treh emisijah isto *adventus* sceno, ki jo obdaja stalna legenda LIBERATOR REI PVBLICAE. Že na prvih akvilejskih solidih se Magnencij razglaša za obnovitelja svobode — *Restitutor Libertatis.*[31] Sedaj prihaja v mesto sam kot osvoboditelj države.[32] Na isto temo svobode, ki je propagandno geslo uzurpatorjev vseh časov, so ubrane tudi legende solidov, ki obetajo rimskemu svetu svobodo kot rezultat Magnencijeve zmage: *Victoria Aug(usti) Lib(ertas) Romanor(um).* Medtem ko se legenda reverov trojnih solidov nanaša nedvomno na rimski imperij kot celoto, ki ga Magnencij postopoma osvobaja — ta splošni ton dopušča po našem mnenju uporabo istega revera tudi pri kasnejših priložnostih — je tip sam časovno fiksiran z le eno izmed etap na njegovem zmagovitem pohodu, s prihodom v Akvilejo. Žensko figuro z zidčasto krono na glavi in rogom obilja v roki, ki v poklonu prihaja osvoboditelju naproti, je mogoče tolmačiti le kot personifikacijo mesta Akvileje.[33]

Tudi tip revera dvojnih solidov, ki jih doslej poznamo le iz obeh prvih emisij, je obakrat isti. Vsa pozornost je tudi tu osredotočena na cesarjevo osebo, ki se sedaj javlja v strogo vojnem aspektu. Legenda *Virtus Augusti nostri* hvali njegove vojaške vrline, ponazoruje jih pa podoba cesarja, ki v bojni opravi vleče za lase barbarskega ujetnika.[34] Podobne tipe pogosto srečujemo v kovanju Konstantina in njegovih sinov.[35] Najbližjo analogijo pa najdemo na multiplem Konstansovem zlatniku iz same akvilejske kovnice.[36] Tip revera je domala identičen, prav tako legenda, ki se tu glasi: *Victoria Augusti nostri.* Tudi za tip Magnencijevega poldrugega solida iz tretje akvilejske emisije najdemo neposreden vzor v Konstansovem multiplem zlatniku iz iste kovnice.[37] Legenda je tu *Virtus Constantis Aug.*

Ob iskanju analogij za tip revera Magnencijevih trojnih solidov se nam takoj vsiljuje v primerjavo scena na slovitem multiplem zlatniku Konstancija Klora iz kovnice Treveri, ki izvira iz najdbe Arras.[38] Rever, ki nosi legendo *Redditor lucis aeternae,* prikazuje Konstancija Klora, kako po zmagi nad Karavzijem jezdi proti utrjenim mestnim vratom. Tu ga sprejme klečeča ženska postava, ki jo legenda LON nedvoumno identificira kot personifikacijo mesta Londinium. Še eksaktnejšo analogijo najdemo na časovno

[31] P. BASTIEN, *op. cit.*, kat št. 301.

[32] Kot osvoboditelja ga slavi tudi miljnik iz Chiarisacca, *CIL* V, 8066 (*ILS* 742): *Liberatori orbis Romani, restitutori libertatis et rei publicae, conservatori militum et provincialium domino nostro Magnentio invicto principi, victori et triumfatori semper augusto.*

[33] P. BASTIEN, *op. cit.* 11. Drugačna tolmačenja po našem mnenju ne pridejo v poštev. J. M. C. TOYNBEE, *Roman Medallions, N S* 5 (1944) 187, npr. tolmači žensko figuro kot respubliko ali imperij na splošno.

[34] Na isto temo je ubran tudi tip poldrugega solida iz tretje emisije, P. BASTIEN, *op. cit.*, kat št. 341. Cesar v vojaški opravi drži *labarum* in vleče za lase ujetnika. Legenda je ista: *Virtus Augusti nostri.*

[35] J. M. C. TOYNBEE, *op. cit.* 181.

[36] GNECCHI I, 12; COHEN VIII, 133 (Berlin).

[37] GNECCHI I, 20; COHEN VIII, 188 (bivši Pariz).

[38] J. BABELON-A. DUQUENOY, *Médaillons d'or du trésor d'Arras, Arethuse* I (1924) 45 sl.; pl. VII, 1.

mnogo bližjem solidu Konstancija II. iz kovnice Antiohija.[39] Legenda revera je tu *Gloria rei publicae,* tip pa prikazuje Konstancija II. na konju desno. Naproti mu prihaja ženska z zidčasto krono na glavi in baklo v roki. V poklonu upogiba kolena, *velum* pa se razprt od naglega bližanja dviga za njo (T. 3: 6). Razlika med tipom Magnencijevega trojnega solida in tipom Konstancijevega solida je le v tem, da Konstancij nosi diadem, Magnencijevo glavo pa obdaja nimb. Dalje drži ženska na Magnencijevem multiplem zlatniku v roki rog obilja, na antiohijskem solidu pa baklo ter sedaj očitno predstavlja personifikacijo mesta Antiohije. Isto *adventus* sceno, ki jo obdaja legenda *Gloria Romanorum,* srečamo kasneje na velikih multiplih Valensovih zlatnikih iz najdbe Szilágysomlió.[40] Le-ti očitno predstavljajo germanske kopije oficialnih multiplih zlatnikov antiohijske kovnice, ki pa doslej še niso odkriti. Paralela z reverom Magnencijevih trojnih solidov je tu še eksaktnejša, saj je na Valensovih multiplih zlatnikih glava cesarja na konju obdana z nimbom.[41] Da je kovnica Antiohija za časa Magnencija že poznala *adventus* sceno, ki jo srečujemo na Magnencijevih trojnih solidih, je izpričano s solidom Konstancija II. iz iste kovnice. Da bi pa Magnencij prav v repertoarju sočasnega kovanja Antiohije iskal prototip za rever svojih trojnih solidov, se nam zdi malo verjetno. Prej bi pričakovali, da je našel ustrezno predlogo v recentnih tipih akvilejske kovnice same, verjetno zopet na multiplem Konstansovem zlatniku, ki pa še ni prišel do nas.

Iz povedanega je razvidno, da je bil Magnencij tako v izbiri podob kot legend za svoje akvilejske multiple zlatnike malo originalen. Ni mu pa mogoče odrekati uspešnosti v izbiri že znanih tipov in legend, ki jih je z majhnimi modifikacijami spretno uporabil v svoje propagandne namene.[42]

Tudi rever Konstansovega trojnega solida je vzet iz standardnega repertoarja epohe. Glavno pozornost obrača na *vota,* ki so izpisana v sredini z vencem obdanega ščita. Kljub temu, da navaja podobo revera obdajajoči napis zmage Avgustov, imata obe Viktoriji, ki držita ščit, v svoji simetričnosti komajda kaj več kot zgolj heraldično funkcijo.[43]

PORTRETI IN PODOBE

Material najdbe prinaša iz vseh treh emisij šest različnih Magnencijevih portretov, rezalo jih je pet graverjev. Pri vseh je sicer opazna očitna tendenca, da prikažejo realistični portret, toda v tej smeri so v celoti malo uspešni in ne poteše gledalca, ki bi želel iz njih razbrati resnične poteze upodobljenega cesarja, njegov pravi obraz in izraz. Podajanje pričeske je

[39] COHEN VIII, 107.

[40] GNECCHI I, 8, 9.

[41] A. ALFÖLDY, *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern III — Nachahmungen römischer Goldmedaillons als Germanischer Halsschmuck, N K* (1929-30) 14. Avtor interpretira žensko figuro na Valensovih multiplih zlatnikih kot *Oriens,* njeno pokrivalo pa kot žarkovno krono. V paralelo priteguje zgoraj obravnavani solidus Konstancija II., COHEN VIII, 107, ki ga enako tolmači.

[42] Isto velja za solidus in 1/4, ki kaže na reveru napis: *vot v mult x* v vencu; P. BASTIEN, *op. cit.,* kat. št. 342.

[43] A. R. BELLINGER-M. A. BERLINCOURT, *Victory as a coin type,* NNM 149 (1962) 60, 61.

vsem skupno. Lasje so lahno valovito razčesani s temena in se zaključujejo na čelu z gladko prirezanimi, močneje skodranimi prameni. Zadaj segajo globoko v zatilje in so zaključeni v močneje vzvalovanem loku. Magnencij daje prednost preprosti pričeski in tako zavestno prelamlja tradicijo vse bolj umetelnih pričesk, ki dosežejo svoj višek na dvoru Konstancija II.[44] Vsem portretom je dalje skupen prikaz močnih obrvi in kratkega, močnega vratu[45] ter okrogle brade. Od obeh graverjev, ki ju srečamo v prvi emisiji, je mnogo uspešnejši prvi (T. 1: 2—4), ki podaja izrazno enotnejši in skladnejši Magnencijev portret. Obraz je v izrazu trd in možat, pogled odločen. Pri portretu drugega graverja (T. 2: 1) je glava nekoliko višja in profil bolj strm. Obe značilnosti ga sicer približujeta profilu marmornega Magnencijevega doprsja iz Vienne,[46] toda izraz oči in stisnjenih ustnic je fanatičen in brutalen. Ista roka je rezala tudi portret za dvojni solidus prve emisije (T. 2: 2), ki pa je zaradi dvojnega udara pečata precej pokvarjen.

Pravo mojstrovino, nadvse enotno v svoji kompoziciji, predstavlja portret na dvojnem solidu konzularne serije (T. 2: 4). Profil je skladno razčlenjen, izraz resnobno zamišljen s senčico živahne zvitosti v očeh. Adipozne plasti lic in vratu so na razmeroma ploskem reliefu mojstrsko podane. Portret je tako živ, da moramo zaupati vsaj njegovi izraznosti, če že ne anatomskim lastnostim, ki ga s precej okroglo glavo in močneje razčlenjenim profilom oddaljujejo od doprsja iz Vienne. Portret na trojnem solidu iste serije (T. 2: 3) sicer zelo podobno podaja Magnencijev profil, toda v primerjavi s prejšnjim je portret tu brez življenja, bled in neizrazit. Pričeska je podana okorno, oči pa so mrtve in brez vsebine.

Če smo pri doslej obravnavanih portretih upravičeni domnevati, da nam vsaj deloma razkrivajo anatomske in psihično izrazne komponente Magnencijevega obličja, ne moremo trditi tega o portretu trojnega solida iz zadnje serije (T. 2: 5). Četudi smemo označiti tehnično izvedbo očesa ali brade kot uspelo, daje celotna kompozicija groteskno nerealističen videz. Glava je v lobanjskem delu prekomerno velika, nos nenaravno koničast, izraz pa vesel in neustrezno mlad.[47] Podobno veliko glavo mladostnega izraza, toda v stilno skladnejši izvedbi, srečamo na srebrnikih emisije $\ast \overline{AQ} \cdot$.[48]

Za *adventus* sceno na reverih trojnih solidov najdemo v materialu najdbe kar šest različnih pečatov.[49] Na prvem zavzema cesar na konju skoraj vse polje revera (T. 1: 2). Graver je pred konjem komaj še našel mesto za postavo Akvileje, ki zato v tesnem prostoru učinkuje nenaravno in vsiljeno. Naslednje izvedbe to pomanjkljivost z večjim ali manjšim uspehom

[44] Zadevne razmere na antiohijskem dvoru Konstancija II. nam osvetljuje pripoved Amijana Marcelina, ki poroča, da so sijajna obleka in visoki prejemki dvornega brivca ogorčili cesarja Julijana v tolikšni meri, da ga je odpustil. AMMIANUS MARCELLINUS XXII, 4_{9-10} (Rolfe).

[45] Kar se ujema z opisom: *erat vasti corporis; Epitome de Caesaribus* 42_{15-16} (Pichlmayr).

[46] R. DELBRUECK, *Spätantike Kaiserporträts* (1933) t. 77.

[47] Magnencij je bil v času kovanja star približno 48 let, umrl je namreč v starosti blizu 50 let; *Epit. de Caes.* 42_{17-18}.

[48] P. BASTIEN, *op. cit.*, pl. XI, 348, 349.

[49] Sedmi je pečat za bivši pariški trojni solidus, T. 3: 5.

korigirajo. Enkrat je izvedba uspela (T. 1: 3), drugič okornejša (T. 1: 4, 2: 1). Na reveru konzularnega trojnega solida (T. 2: 3) sta obe figuri še občutno manjši, vendar je postava Akvileje izvedena dokaj nespretno. Nasprotno velja za poslednji pečat istega tipa (T. 2: 5). Postava Akvileje je tu sicer nekoliko večja, toda prikazana je odlično, kako se naglo bližajoča vdano priklanja cesarju. Kompozicija je skladna, živa in dinamična. Prav tako odlična sta oba pečata za revere dvojnih solidov (T. 2: 2, 4), to velja tako za izvedbo detajla kot celote.[50]

Za obravnavo nam preostane le še zlati Konstansov multiplum iz kovnice Thessalonica (T. 1: 1). Kljub izjemno bogati opravi v oklepu s paludamentom, z dvignjeno desnico in globusom v levici, pritegne takoj našo pozornost izredno živi levi portret mladega cesarja. Z elegantnimi, toda bledimi in individualno neizrazitimi sočasnimi novčnimi portreti ima skupno le bogato, z dvorno modo časa predpisano pričesko.[51] Sicer pa kaže portret tako individualno razgiban profil in izžareva tolikanj pristno mladosten izraz, da moramo zaupati njegovi individualno izpovedni moči. Če pritegnemo v primerjavo še louvrsko marmorno doprsje, dodeljevano doslej z vprašanjem cesarju Konstansu,[52] nam postane takoj očito, da predstavljata portret na našem multiplem zlatniku in louvrski marmor isto osebo. Na obeh srečamo isto malce izbočeno čelo, isti lahno ukrivljeni nos, fin majhen obradek ter zaprta usta z nekoliko nazaj umaknjeno spodnjo ustnico. Tudi golšav vrat je prikazan v obeh primerih enako (T. 3: 1, 2). Kljub okorno podanemu očesu diha portret na našem multiplem zlatniku življenje in mladost.[53] Zgornja veka je prikazana shematično z usločeno črto, ki je predolga, in pogled je preveč frontalen. Dovršen videz kompozicije slabi prisiljena drža dvignjene desnice, ki dela silo desni strani povsem frontalnega doprsja. Dvignjena desnica je vzela graverju možnost, da bi detajlno izdelal desno ramo, zato se je tem bolj posvetil izdelavi pteryges in paludamenta na levi rami, ki je zato nesomerno dvignjena. Kljub pomanjkljivostim, in morda prav radi njih, učinkuje celotna kompozicija ljubko in očarljivo. Vsebina revera je osredotočena na centralno izpisana *vota*. Simetričnost položaja obeh Viktorij poudarja statičnost kompozicije, ki zato učinkuje togo in heraldično dekorativno.

HISTORIČNI POMEN IN DATACIJA NAJDBE

Emonska najdba, ki je impozantna kljub okrnjenosti in ki smo jo doslej obravnavali po različnih ožje numizmatičnih in stilnih vidikih, predstavlja že na prvi pogled tudi splošno historičen dokument prvega reda. Že v uvodni historični skici smo videli, kako hiti Magnencij takoj po uzurpaciji v naglem okupacijskem pohodu naravnost v Akvilejo, odskočišče za nadaljnje

[50] Stilno občutno šibkejša je izvedba istega tipa na tretjem znanem pečatu za rever dvojnega solida iz Museo Nazionale Romano; T. 3: 4.

[51] Prim. Konstansov multiplum iz iste kovnice, kovan prav tako za vicenalije, T. 3: 3 (bivši Pariz).

[52] R. DELBRUECK, *op. cit.* 155 sl.; M. R. ALFÖLDI, *Die Constantinische Goldprägung* (1963) 132.

[53] Louvrski marmor je v izrazu nekoliko starejši in ga je datirati proti letu 350.

akcije v Iliriku. Njegovo osebno navzočnost v Akvileji v začetku marca 350 oznanjajo trojni solidi prve akvilejske emisije multiplega zlata, ki kažejo na reveru *adventus* sceno z legendo *Liberator rei publicae*. Da je konec februarja 350 v Magnencijevih rokah že vsa Italija, izpričuje vnovično imenovanje Fabija Ticijana za mestnega prefekta v Rimu.[54] Hkrati pride v Magnencijeve roke tudi Emona, ki leži na skrajnem severovzhodnem delu Italije,[55] onstran južnih obronkov Julijskih Alp. V Magnencijevi okupaciji Emone je po vsej verjetnosti treba iskati vzrok za zakop najdbe kasnorimskih zlatnikov, ki je bila odkrita v Ljubljani l. 1910.[56] Z obmejnim položajem je mesto v danih razmerah dobilo izreden strateško-gospodarski pomen. Glavnina Magnencijeve vojske je s cesarjevim glavnim stanom sicer ležala v Akvileji za varnim kritjem Alp, toda tudi Emona[57] je gotovo morala sprejeti v svoje obzidje močnejšo vojaško posadko. Magnencij je imel dovolj razloga, da je na tako občutljivem mestu dobro plačeval svoje zaupnike, pa tudi trgovina in obrt mesta sta imeli v novem položaju lepe možnosti za razcvet. To še posebej, ker je izjemni položaj mesta ostal nepričakovano dolgo nespremenjen. Magnencij je namreč hitel naravnost v Akvilejo v prepričanju, da mu bo od tu uspel nadaljnji nagel prodor v Ilirik in Panonijo. Trenutek je bil ugoden, saj je bila armada Konstancija II. v tem času povsem vezana v bojih s Perzijci.[58] Toda v začetku marca 350[59] je uzurpacija Vetranija, komandanta armade Ilirika, prekrižala Magnenciju načrte in mu zvezala roke.[60] Perspektive za uspešen prodor na Balkan

---

[54] A. CHASTAGNOL, *Les Fastes de la Préfecture de Rome au Bas-Empire* (1962) 109.

[55] Za pripadnost Emone k Italiji prim.: A. DEGRASSI, *Il confine Nord-Orientale dell'Italia romana* (1954) 109 sl.; J. ŠAŠEL, *Emona (18 a — Administrative Zugehörigkeit), Pauly-Wissowa R. E.*, Suppl. XI.

[56] W. SCHMID, *Ein Fund von Goldmünzen und Silberbarren, Emona, Anhang, Jahrbuch für Altertumskunde* VII, Wien (1913) 171 sl. Najdba vsebuje poleg devetih litih srebrnih palic iregularne teže še aureus Maksimijana, solidus in 1/4 Konstansa ter 48 solidov. Od teh je 7 kovanih za Konstantina I., 3 za Konstantina II., 20 za Konstansa in 19 za Konstancija II. Avtor datira najdbo po letu 353. Po njegovem mnenju je namreč najmlajši novec v najdbi solidus Konstancija II. iz antiohijske kovnice s priznakom SMANΓ, kat. št. 40, Cohen 245. Zadevni solidus kaže na reveru legendo *Victoria Augustorum*, tip pa prikazuje sedečo Viktorijo, ki piše na ščit *vot xxx*. Ker pa poznamo iz iste kovnice tudi solide, ki so z enakim reverom kovani vzporedno tudi za Konstantina II. in Konstansa, je očitno, da se tricenalije ne nanašajo na Konstancija II, marveč na Konstantina I. Ti solidi so bili kovani sočasno za vse tri brate, in sicer kmalu po smrti Konstantina I., v letih 337/338. Prim. M. THIRION, *op. cit.* 7. Najmlajši datirani novec v najdbi je tako Konstansov solidus (Cohen 167, priznak *SIS*), kat. št. 28, ki navaja njegova *vota x* in je bil kovan l. 342/343.

[57] Emona je bila ustanovljena l. 14 n. š. kot civilna kolonija in ne kot vojaško taborišče. J. ŠAŠEL, *op. cit. 18 i — Truppen, Lager, Koloniegründung.*

[58] H. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* I (1959) 138 (Palanque).

[59] MOMMSEN, *Chron. min.* I, 237.

[60] Dogodki v zvezi z Vetranijevo uzurpacijo so povzročili zakop najdbe, odkrite l. 1894 v Sremski Mitrovici. Najdba vsebuje 707 novcev, pretežno reduciranih folisov. Časovno jo zaključuje 29 polmajorin cesarjev Konstansa (24) in Konstancija II. (5), zvečine iz kovnice Siscia. J. BRUNŠMID, *Našašće rimskih carskih novaca u Mitrovici — Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji VI, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, Nova serija II (1896/7) 82—93.

so se še poslabšale, ko je nastopil Konstancij, ki je medtem užugal Perzijce, svoj pohod proti zahodu in ko mu je uspelo z mirno predajo Vetranija v Nišu 25. decembra 350 združiti obe armadi.[61]

Konstancij, ki je odklonil vse Magnencijeve ponudbe za pogajanja, se odloči za ofenzivo spomladi leta 351. Na pohodu prek Petovija in Celeje proti Emoni pa v soteski pri Trojanah (Atrans)[62] utrpe njegove prve čete v spopadu z Magnencijem občuten poraz.[63] Konstancij II. se odloči za umik[64] in se utrdi v Cibalah (Vinkovci). Magnencij mu sledi,[65] zavzame Siscijo avgusta 351,[66] skuša brez uspeha zavzeti Sirmium in oblega Murso.[67] Konstancij zapusti Cibale in hiti na pomoč obleganemu mestu. Na desnem bregu Drave pri Mursi (Osijek) se 28. septembra 351[68] vname odločilna bitka.[69] Čeprav končna zmaga pripade Konstanciju, je njegova vojska utrpela tako hude izgube, da se ne more odločiti za zasledovanje sovražnika. Magnenciju se zato posreči umik v Akvilejo, tja se zateče z ostanki svoje armade.

Zgodovinarji očitajo Konstanciju II. neodločnost, ki naj bi bila glavni vzrok, da ni takoj po dobljeni bitki izkoristil prednosti in zasledoval Magnencija.[70] Nagle odločitve in drzni vojaški podvigi so bili Konstanciju zares tuji,[71] toda ukrepal je preudarno in previdno, pa vendar energično, kadar je menil, da je trenutek zrel. Dokaz je nadaljnji potek vojne z Magnencijem. Če Julijan opravičuje Konstancijevo zadržanje po bitki pri Mursi z bližajočo se zimo,[72] mu ne moremo povsem verjeti. Prej opravičujejo Konstancijevo odlašanje hude izgube, ki jih je utrpela tudi njegova vojska.[73] Zelo zgovoren je v tem pogledu tudi impozantni Konstancijev miljnik, najden v bližini

[61] O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* IV (1911) 103, 104.

[62] ZOSIMUS II, 45_{14} (Becker): *ἐν τοῖς περὶ τὰ Ἄδρανα τέμπεσι...*

[63] ZOSIMUS II, 45_{21-24}; 46_{1-2}; JULIANUS, Or. I, 28_{34-36}; III, 36_{17-19} (Bidez).

[64] JULIANUS, Or. I, 29_{1}; III, 7_{14-17}.

[65] JULIANUS, Or. I, 28_{38-42}; ZOSIMUS II, 46_{4-5}.

[66] Kratka emisija majorin za Magnencija in Decencija v kovnici Siscia govori za zavzetje mesta le malo pred bitko pri Mursi. P. BASTIEN, *op. cit.* 18.

[67] Vojskovanje in pustošenje poleti 351 je povzročilo zakop velike najdbe iz Vranića. Najdba je številčno ocenjena na 20.000 kosov, pregledanih je 4885 novcev. Velika večina odpade na polmajorine Konstansa (3511) in Konstancija II. (637) iz kovnice Siscia. Najdbo časovno zaključuje emisija polmajorin z reveroma *Gloria Romanorum* in *Virtus Augustorum*, kovana vzporedno za Konstancija II. (77) in Vetranija (51) v kovnici Siscia. J. BRUNŠMID, *Našašće rimskih bakrenih novaca iz sredine četvrtoga vijeka u Vraniću — Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji XVI, Vjesnik Hrv. arh. druš.* 6 (1902) 170—178.

[68] MOMMSEN, *Chron. min.* I, 237.

[69] V neposredno zvezo z bitko pri Mursi gre zakop najdbe majorin v Gabošu. Novci so bili slabo ohranjeni in prvotno število je negotovo. Pregledanih je 157 majorin, od teh 10 nedoločljivih. Na Konstansa odpadejo 3, na Konstancija II. 90, Gallusa 43, Vetranija 6 in Magnencija 4 majorine. J. BRUNŠMID, *Skrovište rimskog novaca u Gabošu, Vjesnik Hrv. arh. društva* 8 (1886) 10—14.

[70] O. SEECK, *Geschichte* IV (1911) 114; P. BASTIEN, *op. cit.* 20.

[71] H. STEIN, *op. cit.* 133.

[72] JULIANUS, *Or.* I, 31_{4-5}.

[73] ZONARAS XIII, 8 (Migne, *P. G.* 134, kol. 1130) navaja število 30.000 padlih na strani Konstancija II.

Sremske Mitrovice.[74] Govori o popravilu cest in mostov — *viis munitis, pontibus refectis* — od Trojan do reke Save. Miljnik je bil postavljen leta 354 po končni zmagi nad Magnencijem — *recuperata re publica* —, toda glavna navajana dela so bila nedvomno izvršena že prej, da pripravijo Konstanciju pot za uspešno invazijo v Italijo. Pri prvem pohodu proti Magnenciju do Trojan se je mogel Konstancij prepričati o slabem stanju ceste, Magnencij pa je na svojem umiku po bitki pri Mursi gotovo uničil za seboj, kar je le mogel. Tako sta podana oba, po našem mnenju glavna razloga, da se Konstancij mudi v Iliriku še do poletja naslednjega leta.[75] Prvi je obnova hudo prizadete armade, drugi pa popravilo ceste *Sirmium—Mursa—Poetovio—Atrans* in mostov na njej.

Medtem se Magnencij mudi na svojem dvoru v Akvileji in utrjuje gorske prehode pri Hrušici *(Ad Pirum)*.[76] V avgustu 352 se Konstancij II. odloči za ponovno ofenzivo,[77] zavzame Hrušico[78] in vpade v Akvilejo, ki jo presenečeni Magnencij jadrno zapusti.[79] Vihra Konstancijeve ofenzive je šla tik pred tem tudi preko Emone, ki je morala biti okupirana le nekaj dni pred zavzetjem Akvileje. Da pri okupaciji Emone ni šlo brez boja, kaže najdba bakrenih novcev, ki je bila odkrita l. 1899 pri gradnji klasične gimnazije v Ljubljani.[80] Denar je po vsej verjetnosti nosil kot pravkar prejeto plačo pri sebi Magnencijev vojak, ki je padel v obrambi mesta. Novce so namreč našli pri kolku skeleta v dveh zvitkih.[81] Najdišče leži extra muros na severni strani emonskega obzidja, v oddaljenosti 500 metrov od severnih vrat, v katere se je iztekala cesta s Trojan.

Če moremo postaviti zavzetje Akvileje na začetek septembra 352,[82] je morala biti Emona okupirana le nekaj dni prej. Zaključno moremo torej

[74] CIL III 3705 (ILS 732); miljnik je danes v lapidariju Kunsthistorisches Museum na Dunaju. Zaključek njegovega besedila se glasi: *viis munitis, pontibus refecti(s), recuperata re publica, quinarios lapides per Illyricum fecit, ab Atrante ad flumen Savum millia passus CCCXLVI.*

[75] Navzočnost Konstancija II. v Sirmiju je izpričana za 26. februar ter 12. in 27. maj 352; O. SEECK, *Regesten der Kaiser und Päpste* (1919) 198, 199.

[76] JULIANUS, *Or.* III, 10_{36-38}.

[77] JULIANUS, *Or.* I, 31_{13-14}.

[78] A. PIGANIOL, *op. cit.* 89. A. DEGRASSI, *op. cit.* 140—141, zagovarja tezo, da je treba pred zoro zavzeto utrdbo (JULIANUS, *Or.* I, 32_{4-8}) iskati v Ajdovščini *(Castra ad Frigidum)*.

[79] JULIANUS, *Or.* I, 32_{10-13}.

[80] A. MÜLLNER, *Münzfund am Grunde des neuen Gymnasialgebäudes, Argo* 7, 1899, 55. Najdba je prvotno vsebovala ca. 100 novcev. Müllner jih je pregledal 70 in jih v svojem sumarnem poročilu razvrstil po cesarjih takole: Konstantin I, 3, Konstans 13, Konstancij II. 20, Magnencij 18, Decencij 5, Gallus 1, nedoločenih 10. Po pregledu 30 novcev v Narodnem muzeju, ki jih je bilo mogoče zanesljivo rekognoscirati kot sestavni del najdbe, so najmlajše majorine Magnencija in Decenija iz akvilejske kovnice s signaturo ⁂ AQP ⁂ (P. BASTIEN, *op. cit.* kat. št. 366—371).

[81] Prvi je verjetno vseboval manjše novce, reducirane folise in polmajorine, drugi pa večje, majorine.

[82] 26. septembra 352 imenuje Konstancij II za mestnega prefekta v Rimu Naeratiusa Cerealisa; MOMMSEN, *Chron. min.* I, 69. A. CHASTAGNOL, *op. cit.* 137. Da je bil Rim evakuiran dobre tri tedne kasneje kot Akvileja, izpričuje neprimerno močnejša produkcija Magnencijevih in Decencijevih majorin s kristogramom v rimski kovnici; P. BASTIEN, *op. cit.* 68, 69. Majorine s kristogramom iz akvilejske kovnice so skrajno redke; P. Bastien, *op. cit.*, str. 67, 68. A. JELOČNIK, *op cit.* 251.

datirati najdbo Magnencijevih multiplih zlatnikov na konec avgusta 352.[83] Hkrati sta ostali v zemlji obe znani Magnencijevi srebrni palici v teži ene in dveh liber, odkriti v Ljubljani l. 1911.[84]

V upravnem območju stare Emone omenjajo viri za Magnencijevo razdobje direktno samo Trojane, in to v zvezi s prvo neuspelo Konstancijevo ofenzivo l. 351, indirektno pa Hrušico v zvezi z okupacijo Akvileje l. 352. O Emoni sami viri molče. Tako nam ostajajo kot edina sporočila iz teh razburkanih dni, ki jih je mesto preživljalo, le zakladne najdbe in nam oživljajo usodnost kritičnih situacij, v katerih so ostale v zemlji. Med njimi je doslej najpomembnejša obravnavana najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov. Ali gre pri tem zakladu za enkratni zakop v neposredno preteči nevarnosti ali za definitivni konec tezavriranja, ki ga je zaključila katastrofa, je težko odločiti. Tudi vprašanje nekdanjega lastnika zaklada, predvsem bi nas zanimal njegov poklic, mora ostati nerešeno. Ker leži najdišče v samem središču stare Emone, v severozahodnem območju foruma, gre še najverjetneje za visokega civilnega uradnika, ki je ob zavzetju mesta po četah Konstancija II. z življenjem plačal svojo pripadnost Magnencijevi stvari.

METROLOGIJA

Kjerkoli srečamo v dolgem razdobju 500 let rimskega imperija kovanec iz plemenite kovine, ki je težji od standardne enote, predstavlja le-ta dosledno večji ali manjši, a po teži vedno eksaktni mnogokratnik osnovne enote — pri zlatu aurea ali solida.[85] Teže Magnencijevih multiplih solidov iz emonske najdbe, ki jih je bilo mogoče dognati, so tele:

trojni solidi:	13.35	dvojni solidi:	9.06
	13.35		9.13
	13.43		
	13.45		
	13.45		
	13.46		
	13.52		
	13.53		
	13.67		
Povprečje na solidus:	4.489		4.547

Število obravnavanih primerkov je sicer daleč prenizko, da bi se mogli povsem zanesti na statistične zaključke, toda rezultat je kljub temu zanimiv. Seštevek tež enajstih multiplih Magnencijevih zlatnikov daje poprečno težo 4.496 grama na solidus. Ker vsi obravnavani multipli zlatniki izvirajo

[83] P. BASTIEN, *op. cit.* 126, izraža mnenje, da je bila emonska najdba multiplih solidov zakopana l. 351, v času Magnencijevega prodora v Ilirik. Domneva se očitno opira na postavko, da Emona leži v Iliriku.

[84] W. SCHMID, *Zwei Silberbarren aus dem Hause XV, Emona, Anhang, Jahrbuch für Altertumskunde* 7 (1913) 177 sl.

[85] J. M. C. TOYNBEE, *op. cit.* 22.

iz iste kovnice, so dalje po času kovanja zelo strnjeni in še v najodličnejšem stanju ohranjenosti, je dobljeni popreček toliko zanesljivejši. Poprečje je nekoliko višje kot pri običajnih solidih.[86] Razlika gre deloma na račun izredne ohranjenosti primerkov najdbe, deloma pa na račun preciznejšega metrološkega postopka pri kovanju multiplih zlatnikov.[87]

Osnova rimskega denarnega sistema je od Konstantina dalje solidus, ki predstavlja po teži 1/72-ino rimske libre. Po klasičnem izračunu znaša teža rimske libre 327.45 grama,[88] medtem ko znaša po izračunu L. Navilla le 322.56 g.[89] Teoretična teža solida bi bila po obeh sistemih tale:

libra: 327.45 g	solidus: 4.547 g
322.56 g	4.479 g

Poprečje 4.496 g na solidus, dobljeno iz tež enajstih multiplih zlatnikov najdbe, celo presega teoretično težo solida, izračunano na osnovi teže rimske libre, kot jo predlaga Naville. Upoštevati je pa treba, da moramo tudi pri kovanju multiplih zlatnikov računati z odbitkom določene teže, ki naj krije stroške kovanja. Ta postulat je na podlagi podatkov najdbe združljiv le s klasičnim izračunom teže solida na 4.55 g. Če se moremo zanesti na poprečje, dobljeno iz tež Magnencijevih multiplih zlatnikov najdbe v skupni vrednosti 31 solidov, pride torej v poštev le klasični izračun teže rimske libre na 327.45 g.

VLOGA MULTIPLIH ZLATNIKOV IN SESTAV NAJDBE

V želji, odgovoriti na vprašanje, kakšno vlogo so imeli multipli zlatniki v Magnencijevem času, moramo upoštevati tele ugotovitve. Kovanje multiplih zlatnikov srečamo za Magnencijeve vlade le v obeh rezidenčnih mestih Treveri in Akvileja. Iz kovnice Treveri poznamo doslej poldrugi solidus ter solidus in 1/4, oba kovana v Magnencijevem imenu neposredno po uzurpaciji.[90] Druga serija je kovana ob nastopu Decencijevega konzulata v začetku leta 352. Iz nje poznamo doslej dvojni Magnencijev solidus in dvojni in poldrugi Decencijev solidus.[91] Akvileja kuje multiple zlatnike za

[86] P. BASTIEN, *op. cit.* 93, navaja poprečje 4.46 g za 7 Magnencijevih solidov akvilejske kovnice, kovanih v 2. fazi, 4.40 g pa za drugih 12, ki so bili kovani v 5. fazi.

[87] Zelo poučna v tem pogledu je mediteranska najdba aureov Klavdija II., Kvintila in Avrelijana. Medtem ko teže aureov tako močno variirajo, da jim ni mogoče določiti normirane teže v razmerju s težo libre, je šest multiplih aureov Klavdija II. iz iste najdbe kovanih toliko precizneje, da je dopusten sklep na njih normirano težo v razmerju 1/8 libre. J. LAFAURIE, *Trésor d'un navire romain trouvé en Méditerranée*, *R N* (1958) 91 sl.

[88] F. HULTSCH, *Griechische und römische Metrologie* (1882²) 15.

[89] L. NAVILLE, *Fragments de métrologie antique. Revue suisse de numismatique* 22 (1920) 42 sl.; *La livre romaine et le denier de la loi salique. ibid.* 22 (1922) 257 sl.

[90] P. BASTIEN, *op. cit.*, kat. št. 1, 2.

[91] P. BASTIEN, *ibid.*, št. 59—63.

Magnencija v treh emisijah. Iz prve kot druge emisije poznamo sedaj trojni in dvojni solidus, iz tretje pa trojni, poldrugi ter solidus in 1/4. Čas kovanja smo obravnavali zgoraj. Obe glavni priložnosti za izdajo multiplih zlatnikov sta potemtakem Magnencijev *adventus* ter nastop obeh konzulatov.

Rezidenčni mesti Treveri in Akvileja, ki za časa Magnencija kujeta multiple zlatnike, sta hkrati tudi obmejni mesti z eminentno strateškim pomenom. Treveri kontrolira in brzda Germane onstran Rena, v Akvileji pa se formira Magnencijeva armada in pripravlja prodor v Ilirik in Panonijo. Na obeh točkah je razumljiva stopnjevana potreba po hitrem kovanju zlata, ki hkrati z zgoraj omenjenimi momenti — osebna cesarjeva navzočnost ter proslava zanj propagandno posebno važnih dogodkov, še najbolj naravno razloži izdajo multiplih zlatnikov prav v teh dveh mestih. Številni različni pečati, ki smo jih mogli ugotoviti v akvilejski kovnici, govore za zelo močne naklade. Četudi je bil del izkovanih multiplih zlatnikov razdeljen kot cesarjev donativ, jim to dejstvo niti v najmanjši meri ne jemlje funkcije denarja kot plačilnega sredstva. Prejemnik je natanko vedel, koliko je dobil, pa naj je prejel običajne solide ali njih mnogokratnike. Da so bili multipli zlatniki pod Magnencijem v prostem obtoku, prepričljivo dokazuje najdba Morenhoven.[92] V tem pogledu ima tudi emonska najdba svojo izpovedno moč. Številni pečatno enaki primerki, ki jih najdba prinaša iz rok enega samega lastnika, do kraja izključujejo uporabo termina medaljon zanje. Tudi pri omiljenem terminu »money medallion«[93] moramo odločno črtati drugi del, ki zbuja sicer romantične, toda nerealne predstave.

Poslednje vprašanje, ki ga želimo obravnavati na tem mestu, je vprašanje, kako razložiti specifični sestav emonske najdbe. Po vsem, kar smo v prizadevanju za rekonstrukcijo najdbe mogli ugotoviti, je očitno, da je celotna najdba vsebovala pretežno Magnencijeve trojne solide, skupno s kakimi tremi ali štirimi dvojnimi. Nominalov, ki bi bili manjši od dveh solidov, v najdbi ni bilo.[94] Izredno stanje ohranjenosti Magnencijevih primerkov dalje upravičuje sklep, da so prišli po precej direktni poti iz cesarske zakladnice v Akvileji do imetnika v Emoni.[95] Vprašanje, ali je lastnik dobil visoko vsoto v enem samem ali v več obrokih, mora ostati odprto. Očitno pa po našem mnenju je, da v primeru emonske najdbe ne gre za donativ, marveč za plačilo. Naj bodo to potem plače ali njih deli ali pa plačila ali plačilo za posebne usluge. Lastnik zaklada v vrednosti nad 60 solidov, je zanesljivo imel določeno gotovinsko premoženje tudi v običajnih solidih, v srebrnem in bakrenem novcu. Zakaj potem v zakladu samo dvojni in trojni solidi? Možna razlaga bi po našem mnenju bila tale. Dvojni kot trojni solidus sta predstavljala v enem samem kosu že tolikšno vrednost, da sta bila uporabna bolj za večje denarne transakcije kot pa za kritje vsakodnevnih potreb. Nekdanji lastnik zaklada, ki je bil dovolj premožen, da si je

[92] L. STRAUSS, *Ein Fund spätrömischer Goldmünzen bei Morenhoven, Frankfurter Münzzeitung.* N. F. 3 (1932) 384 sl. in t. 6. Prim. še reference pri P. BASTIEN, *op. cit.*, kat št. 1, 2, 59, 60.

[93] J. M. C. TOYNBEE, *op. cit.* 22.

[94] Te bi delavci zaradi njih očitno manjše kovinske vrednosti najprej izročali.

[95] Multipli Konstansov zlatnik iz najdbe je sicer odlično ohranjen, vendar že kaže znake, da je šel iz rok v roke.

to lahko privoščil, jih je dajal na stran kot naložbo kapitala. Multipli zlatniki, katerih nominalna vrednost je bila zaradi eksaktnega kovanja malodane identična z vrednostjo vsebovane kovine, so bili v ta namen še posebno prikladni.

Les multiples d'or de Magnence découverts à Emona

La traduction intégrale de l'article a paru dans la Revue Numismatique, Paris 1967, pp. 209—235, pl. XXXV—XXXVII.

OBLIKE ANTIČNIH GROBOV NA DOLENJSKEM

TONE KNEZ

Dolenjski muzej, Novo mesto

Ob nenadni izgubi našega dragega akademskega učitelja prof. Josipa Klemenca, ki nas je vse globoko pretresla, naj mi bo dovoljeno, da se pridružim vrsti častilcev njegovega spomina. Poudariti moram, da sem si ob profesorjevih izkopavanjih kot njegov študent nabiral prvih praktičnih terenskih izkušenj, ki so mi odpirale pota v svet arheološkega znanstvenega raziskovanja. Z izkopavanjem in rekonstrukcijo šempetrskih edikul je profesor Klemenc s sodelavci uvedel nove metode v terenski arheologiji in spomeniškovarstveni službi pri nas. Spričo monumentalnih šempetrskih spomenikov, ki predstavljajo najvišji arhitektonski in umetnostni dosežek antične grobne arhitekture v Sloveniji, sem se namenil, da spominu rajnega profesorja pripravim članek o grobnih arhitekturah antičnega časa na Dolenjskem. Želel sem predstaviti pisanost grobnih oblik od anonimnih, preprostih grobnih jam, prek zidanih grobov in kamnitih skrinj do skoraj monumentalnih zidanih grobnic, ki so jih postavljali prebivalci antične Dolenjske svojim rajnim v trajen spomin.

Skoraj nepregledno arheološko gradivo, ki je bilo v zadnjih sto letih izkopano na Dolenjskem, je plod neštetih, po večini nestrokovnih, pa tudi sistematičnih izkopavanj, ki so nekaj desetletij polnila muzeje in privatne zbirke širom po Evropi. Danes računamo, da je bilo samo na Dolenjskem izkopanih več tisoč rimskih grobov. Večina arheološkega gradiva je bilo izkopanega v času največje kopaške konjunkture med leti 1885 in 1910; to sovpada z delovanjem Jerneja Pečnika, ki je z izkopaninami prav z Dolenjskega izdatno zalagal dunajski dvorni in ljubljanski deželni muzej. Ob vsem tem velikanskem številu izkopanin pa ugotavljamo žalostno dejstvo, da večina tega gradiva, kljub nekaterim dragocenim najdbam, po današnjih strokovnih merilih nima stroge znanstvene vrednosti, temveč je le tipološko in umetnostno zanimivo. Temu so krivi pomanjkljivi najdiščni podatki, neznane najdiščne okoliščine ter neznane, iztrgane ali celo samovoljno sestavljene grobne celote. Osnovno napako so naredili že na terenu samozvani kopači tipa Pečnik et consortes, nadaljnjo napako pa so storili tudi še muzejski delavci pred prvo svetovno vojno, ki so izkopano gradivo razstavljali in urejali v muzejskih zbirkah z estetskih vidikov in po tipoloških merilih. Zato sem se v članku omejil le na tisto gradivo, ki ima zanesljive najdiščne podatke, je primerno dokumentirano in je shranjeno v zbirkah domačih muzejev v Brežicah, Novem mestu in v Ljubljani. V članku sem želel prikazati raznovrstnost grobnih oblik, kakršne so bile v rabi

pri pokopavanju mrtvih v rimskem obdobju na dolenjskem podeželju, njihov izvor, časovno opredelitev in razprostranjenost. Predvsem sem se oprl na večja dolenjska grobišča, ki so bila izkopana v zadnjih tridesetih letih. Namenoma pa sem izpustil gradivo, ki je bilo izkopano v času avstro-ogrske monarhije, posebno še gradivo iz grobišča v Drnovem in njegovi neposredni okolici. To sem storil iz dveh razlogov. Prvič je gradivo s tega najdišča tako številno in s tako pomanjkljivimi podatki, da bi sistematično urejanje in vrednotenje zahtevalo izredno veliko časa. Drugi vzrok pa je ta, da so prebivalci Nevioduna živeli v organizirani mestni skupnosti, ki ima drugače kakor mala podeželska naselja svoje posebne, komunalne zakone, ki uravnavajo tako mestno življenje. S primerno konfrontacijo podeželskih in mestnih grobišč bi gotovo prišli do presenetljivih rezultatov, ki bi se v marsičem bistveno med seboj razlikovali. Naj omenim samo majhno podrobnost, da na podeželju pogrešamo italskih kamnoseških grobnih oblik kot na primer sarkofagov, pepelnic in podobnega. Prevladujejo pa tradicionalne oblike pokopavanja, ki imajo svoj izvor nedvomno še v prazgodovinskem času. Gradivo, ki ga obravnavam v tem članku, je le majhen del tistega, kar je bilo izkopano na Dolenjskem, vendar pa kljub temu dajejo izsledki precej jasno sliko in kažejo na določene zakonitosti pogrebnih običajev, ki so bili v navadi na Dolenjskem v stoletjih pod rimsko okupacijo. Geografsko sem se omejil na Dolenjsko brez Bele krajine in pritegnil še najdišče Dobovo na levem bregu Save, ki organsko sodi v geografski in kulturni krog nižinskih predelov v spodnjem Posavju in spodnje Krške doline. Pri opisu posameznih grobnih oblik v okviru grobov z žganim pokopom sem se držal načela: od preprostih do popolnejših oblik. V tabelarnem pregledu (glej tabelo 1) so grobne oblike razvrščene po istem vrstnem redu, kot so opisane v naslednjem poglavju.[1]

Oblike grobov

1. *Preprost žgani grob* (sl. 1, 2). Grob predstavlja preprost vkop, največkrat je to več ali manj okrogla jama, ki se proti dnu nekoliko zožuje. V tlorisu je grobna jama včasih tudi ovalne in celo zaobljeno pravokotne oblike. V nekaterih primerih, kot na primer v Dobovi in Ribnici pri Brežicah, so stene grobne jame tudi ožgane, kar je posledica ponovnega oz. dodatnega sežiganja telesnih ostankov in pridatkov v že izkopani grobni jami. Na dno grobne jame so nasuli pepel sežganih kosti, na vrhu pepela pa so položili pridatke in vse skupaj zasuli z zemljo, včasih pa so na vrh položili tudi kamenje. Jame so razmeroma plitvo vkopane, saj znaša globina le od 35 do 75 cm pod površino, v premeru pa merijo od 50 do 150 cm. To je najpreprostejša grobna oblika, ki jo poznamo v antičnem času na Dolenjskem. Najdišča: Dobova, Petrušnja vas, Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*, Ribnica pri Brežicah *(Romula)*, Vrh pri Križu.

[1] Clanek je bil napisan z željo, da opozori in spodbudi k raziskovanju naše antične dediščine te vrste tudi v drugih predelih Slovenije. Pričujoči prispevek je le uvod v izčrpno študijo o antičnih pokopih, ki naj bi zajela vse grobne najdbe iz Dolenjske in Bele krajine. Podobne študije za Štajersko, Gorenjsko, Notranjsko in Primorsko bi bile dragocena podlaga za zgodovinski oris naših krajev v antiki.

2. Grob *v žari ali žarni grob* (sl. 3, 4). Ta način pokopavanja je na Dolenjskem bolj redek, saj smo ga doslej opazili le na dveh najdiščih, ki sta geografsko zelo blizu skupaj: v Globodolu in v Pristavi pri Trebnjem. Tudi ta način pokopavanja sodi med zelo enostavne in cenene grobne oblike.

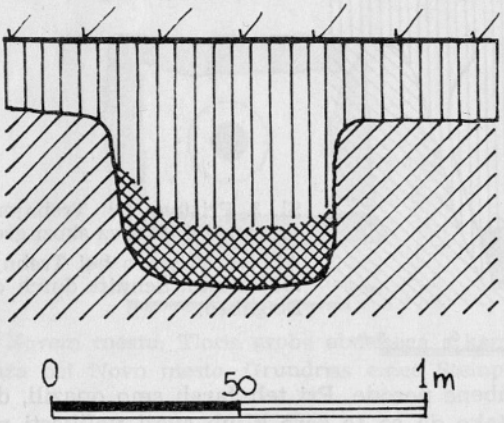

Sl. 1. Preprost žgan grob iz Dobove v prerezu (po P. Petruju)
Abb. 1. Schnitt durch das Brandgrubengrab aus Dobova (nach P. Petru)

V tesno odmerjeno in izkopano grobno jamo so postavili veliko žaro, na njeno dno pa so nasuli pokojnikov pepel. Pridatke so položili na vrh pepela in žganine, vse skupaj zasuli z zemljo in na vrhu žaro pokrili s kamnito ploščo. Oblika in izdelava teh žar se močno ločijo od standardnih keramičnih oblik antičnega časa, saj merijo do 75 cm v višino in so zelo grobo in robustno izdelane, njihove stene pa so zelo debele. Po obliki še najbolj spo-

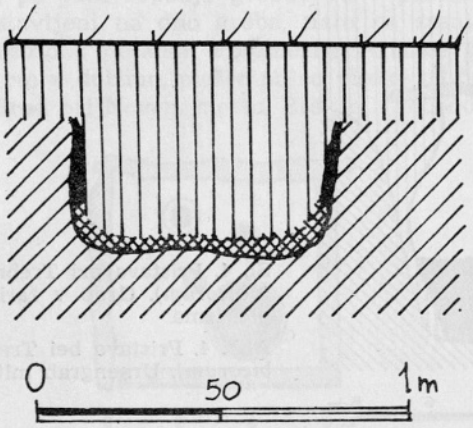

Sl. 2. Dobova. Prerez skozi preprost žgan grob z ožganimi stenami, kot posledica sežiganja v grobni jami (po P. Petruju)
Abb. 2. Dobova. Schnitt durch das Brandgrubengrab mit verbrannten Seitenwänden als Folge der Nachverbrennung in der Grabgrube (nach P. Petru)

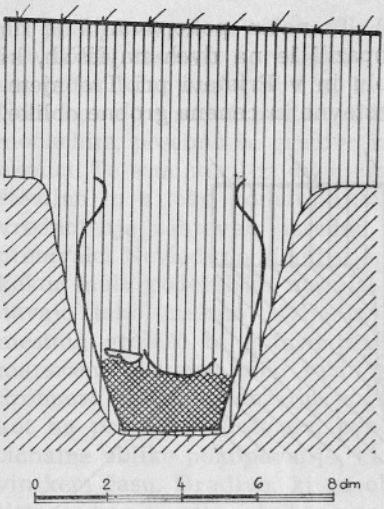

Sl. 3. Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*. Prerez skozi grob v žari s pridatki

Abb. 3. Pristava bei Trebnje *(Praetorium Latobicorum)*. Schnitt durch das Urnengrab mit Beigaben.

minjajo na shrambene posode. Pri teh žarah smo opazili, da je glini primešano dosti plev, tako da so te žare kljub svoji velikosti razmeroma lahke, pa tudi zelo porozne in krhke. Pri drugih žarah enakega tipa pa je glini primešanega veliko peska in so zaradi tega tudi močno drobljive. Na zunanji površini so te žare po navadi okrašene s preprostim metličastim ali pa glavničastim ornamentom. Ta način pokopavanja ima nedvomno svoje korenine daleč v prazgodovini, v času kulture žarnih grobišč. Najdišča: Globodol, Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*.

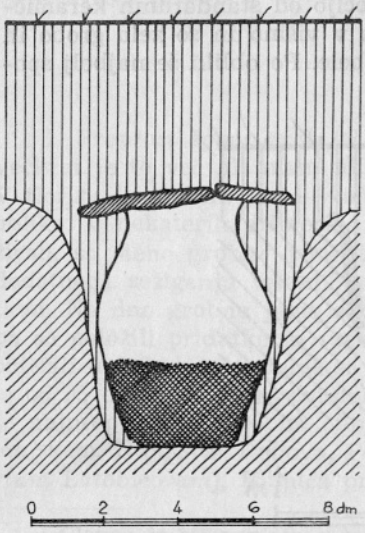

Sl. 4. Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*. Grob v žari, pokrit s kamnitima ploščama

Abb. 4. Pristava bei Trebnje *(Praetorium Labicorum)*. Urnengrab mit Steinplatten gedeckt

3. *S kamnitimi ploščami obložen grob* (sl. 5, 6). Grob je narejen tako, da so pravokotno oziroma največkrat kvadratno izkopano jamo obložili s kamnitimi ploščami, ki praviloma niso kamnoseško obdelane, temveč so

izbrali že po naravi tako oblikovane kamnite plošče. Plošče med seboj na stičiščih niso vezane z malto, temveč so le tesno staknjene in včasih na vogalih ob stikih zamazane z ilovico. Dno groba je največkrat raščena zemlja, včasih je na dno groba nasuta tanka plast peska, v nekaterih primerih pa je tudi na dno groba bila položena kamnita plošča. Znan je tudi

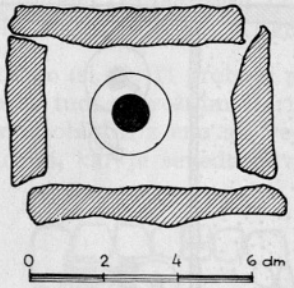

Sl. 5. Straža pri Novem mestu. Tloris groba obdanega s kamnitimi ploščami
Abb. 5. Straža bei Novo mesto. Grundriss eines Steinplattengrabes

grob z Roj pri Šentjerneju (sl. 6), kjer sta dve stranici groba kamniti plošči, drugi dve stranici pa sta iz opečnih plošč. Grobovi tega tipa so praviloma kvadratne oblike z manjšimi in večjimi odstopanji, kar moramo pripisati terenskim razmeram in velikostim kamnitih plošč, ki so bile v ta namen na razpolago. Poleg čistih pravokotnih oblik pa se pojavi tudi mnogokotna oz. skoraj okrogla oblika grobov tega tipa; tak je bil izkopan v Bršljinu pri Novem mestu. Ni povsem jasno, ali so bili vsi grobovi tega tipa, to velja tudi za druge manjše grobne oblike, na vrhu pokriti s kamnito ploščo. Nekateri med njimi so jo imeli, toda večina jih je bila brez krovne plošče, kar je lahko posledica raznih poljskih del, kot na primer trebljenje kamnja, oranja itd., pa tudi ropanja grobov že v preteklosti. Pridatki v teh grobovih so postavljeni na dno groba, nato pa zasuti z zemljo. Dno groba je večkrat posuto s peskom. Posamezne stranice grobov tega tipa merijo od 60 do 130 cm v dolžino, plošče pa so visoke od 50 do 70 cm. Najdišča: Bela cerkev, Brod pri Novem mestu, Bršljin, Globodol, Malo Globoko,

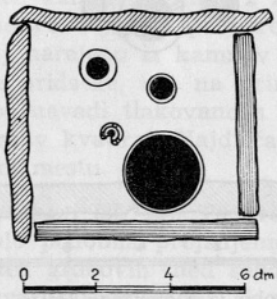

Sl. 6. Roje pri Šentjerneju. Tloris groba s kamnitimi in opečnimi ploščami
Abb. 6. Roje bei Šentjernej. Grundriss eines mit Stein- und Ziegelplatten belegten Grabes

Mrzlava vas, Novo mesto, Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*, Ribnica pri Brežicah *(Romula)*, Roje pri Šentjerneju, Ruhna vas, Straža pri Novem mestu, Straža pri Šentrupertu.

4. *S ploščami obložen in predeljen grob* (sl. 7, 8). Ta grobna oblika je v bistvu enaka prejšnji s to razliko, da je notranjost groba predeljena s

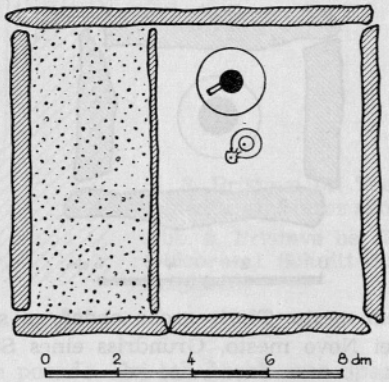

Sl. 7. Vrh pri Križu. Tloris predeljenega groba s kamnitimi ploščami. V ožjem delu je raztresen pepel pokojnika
Abb. 7. Vrh bei Križ. Grundriss eines geteilten Steinplattengrabes

tanko kamnito ploščo na dva neenako velika dela. Na dno večjega prekata so položili grobne pridatke s hrano in okrasjem, v manjši del pa so položili pokojnikov pepel. Pepel umrlega so hranili na dva načina: ali v žari ali pa so ga raztresli na dno ožjega prekata. Posebno varianto te grobne oblike prikazuje sl. 8. To je grob, ki je bil izkopan v Dolenjem Polju in

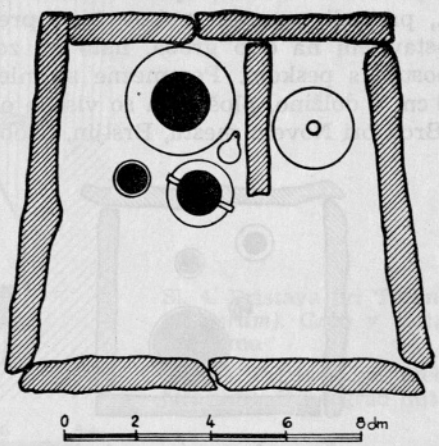

Sl. 8. Tloris predeljenega groba iz Dolenjega Polja. V ožjem grobnem predelu je shranjen pepel pokojnika v hišasti žari
Abb. 8. Grundriss des geteilten Steinplattengrabes aus Dolenje Polje. Die Asche des Verstorbenen ist in der Hausurne im engeren Teil aufbewahrt

je le nekako do polovice predeljen s kamnito ploščo, v tlorisu pa je nekoliko nepravilne pravokotne oblike. Pokojnikov pepel je bil hranjen na ožji strani v hišasti žari, štirje keramični pridatki pa na širši grobni strani. Ta grob je bil pokrit s kamnito ploščo, prav tako pa tudi menim, da so bili vsi grobovi tega tipa pokriti s kamnitimi ploščami. Najdišča: Dolenje Polje, Globodol, Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*, Roje pri Šentjerneju, Straža pri Novem mestu, Vrh pri Križu.

5. *Grob s kamnito oblogo* (sl. 9). Ti grobovi so v tlorisu praviloma kvadratne oblike, najdejo pa se tudi s krožnim tlorisom. Narejeni so bili tako, da so izkopano grobno jamo obložili z eno ali več vrstami lomljenega kamnja ali pa z rečnimi oblicami, kar je seveda odvisno od kamenja, kakor je

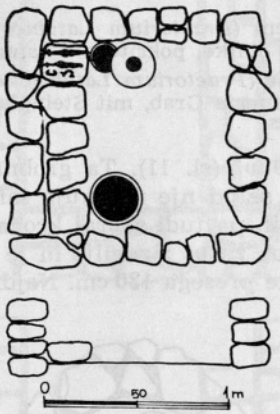

Sl. 9. Straža pri Novem mestu. Tloris s kamni obloženega groba s polico
Abb. 9. Straža bei Novo mesto. Grundriss eines Grabes mit Steinbelag und Etage.

bilo na razpolago. Kamni niso bili med seboj vezani z malto, torej imamo pred seboj kamnite stene iz suhega zidu. Bili pa so ti kamni med seboj zelo vešče sestavljeni, da so se drug v drugega dobro prilegali. Domnevam tudi, da so posamezne vrzeli med kamni zapolnili z zemljo, da so na ta način dobili bolj čvrste stoječe zidove. V večini primerov imajo grobovi tega tipa vzdolž ene stranice znotraj narejeno iz kamnov zloženo polico, na katero so polagali manjše grobne pridatke, kot na primer oljenke, fibule, nože, steklo itd. Dno groba je po navadi tlakovano s peskom. Mere teh grobov se gibljejo od 80 do 180 cm v kvadrat. Najdišča: Brod pri Novem mestu, Globodol, Straža pri Novem mestu.

6. *Pravokotni zidani grobovi* (sl. 10). Ta grobna oblika je po tlorisni zasnovi in po velikosti zelo podobna prejšnjemu tipu grobov z bistveno razliko, da so kamni pri teh grobovih med seboj vezani z apneno malto, pa tudi stene so znotraj večkrat ometane. Ti grobovi imajo večkrat na notranji strani vzdolž ene stranice polico, kamor so polagali drobne grobne pridatke. Dolžina teh malih zidanih grobov ne presega 130 cm. Najdišča: Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*, Straža pri Novem mestu.

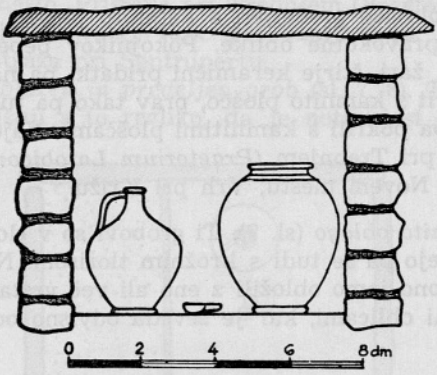

Sl. 10. Pristava pri Trebnjem *(Praetorium Latobicorum)*. Prerez zidanega groba pravokotne oblike, pokritega s kamnito ploščo

Abb. 10. Pristava bei Trebnje *(Praetorium Latobicorum)*. Schnitt durch das rechteckig gemauerte Grab, mit Steinplatte gedeckt

7. *Ovalni zidani grobovi* (sl. 11). Ta grobna oblika je samo varianta prejšnje grobne oblike in se od nje razlikuje samo po tlorisni zasnovi, ker je največkrat ovalna, včasih pa tudi skoraj krožna. Grobovi tega tipa so zidani na obok ali pa je grob zasut z zemljo in je na vrhu naloženo kamnje. Tudi dolžina teh grobov ne presega 130 cm. Najdišča: Globodol, Regrča vas, Straža pri Novem mestu.

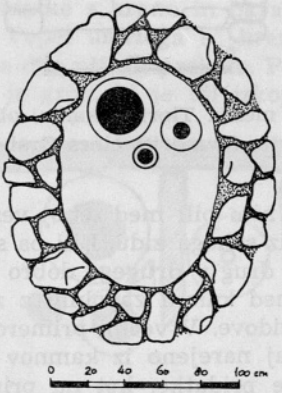

Sl. 11. Regerča vas. Tloris zidanega groba ovalne oblike

Abb. 11. Regerča vas. Grundriss eines gemauerten Grabes von ovaler Form

Vse doslej naštete oblike grobov so bile narejene tako, da je bila celotna grobna konstrukcija vkopana pod površino zemlje, obe naslednji grobni arhitekturi pa sta s svojo konstrukcijo segali predvsem nad zemljo.

8. *Pravokotne zidane grobnice* (sl. 12). Te največje grobne oblike v antiki na Dolenjskem imajo skoraj vedno kvadratni tloris in se že po velikosti pa tudi po kvaliteti izdelave močno razlikujejo od malih zidanih grobov. Dolžina njihovih stranic meri najmanj 125 cm, večina njih pa meri

okrog 2 m in več v kvadrat. Temeljni zidovi teh grobnic so do en meter vkopani v zemljo in so zelo masivno in kvalitetno zidani. Vse te grobnice so znotraj brez izjeme ometane s fino apneno malto in prav tako tudi tlakovane z malto. Stene teh grobnic so bile po navadi poslikane v fresko tehniki z geometrijskimi pa tudi figurativnimi motivi. Tudi te grobnice imajo znotraj ob eni steni sezidano nizko polico, na katero so polagali grobne pridatke. Pri grobnicah teh oblik so se nam ohranili v najboljšem primeru komaj še do en meter visoki temeljni zidovi, tako na nam oblike vrhnjih delov grobnic niso znane, domnevamo jih lahko samo po analogijah.

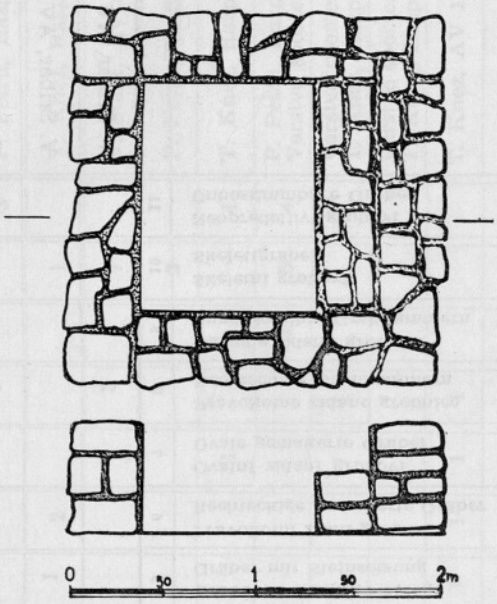

Sl. 12. Baršljin. Temelji zidane grobnice pravokotne oblike s polico
Abb. 12. Baršljin. Grundmauern einer rechteckig gemauerten Grabkammer mit Etage

Zaradi velikosti, ker so segale precej visoko nad zemljo, so že zdavnaj postale plen roparjev grobov, ki so v njih iskali zaklade, kasneje pa so jih začeli podirati, da so na lahek način dobili kamen za zidavo. Tako dobimo pri izkopavanjih takih grobnic vedno samo še temelje in nekaj borih pedi stenskih zidov, da oplenjenih pridatkov ne omenjam. Najdišča: Bela cerkev, Baršljin, Globodol (?), Novo mesto, Straža pri Novem mestu.

9. *Okrogle zidane grobnice* (sl. 13). Ta grobna oblika je na Dolenjskem zelo redka, saj jo najdemo le v skrajnem jugovzhodnem delu Dolenjske ob sotočju Krke in Save ter v spodnjem Posavju. To je edina grobna oblika, ki je v tlorisni zasnovi popolnoma okrogla, na vrhu pa je vedno zaključena z zidanim kupolastim obokom. Zunanji obod temeljnih zidov je včasih tudi pravokotne oblike, toda notranji zid je vedno okrogel. Grobnice so znotraj vedno ometane z apneno malto, prav tako so tudi tla tlakovana z estrihom. Večina teh grobnic ima na vzhodni strani jaškast vhod z more-

Tabelarni pregled grobnih oblik na posameznih najdiščih
Tabellenübersicht der Grabformen auf einzelnen Fundstellen

Oblike grobov / Grabformen — Najdišča / Fundorte	Preprosti žgani grobovi Brandgrubengräber	Grobovi v žarah Urnengräber	S kamnitimi ploščami obloženi grobovi Steinplattengräber	S ploščami obloženi in predeljeni grob. Geteilte Steinplattengräber	Grobovi s kamnito oblogo Gräber mit Steinsetzung	Pravokotni zidni grobovi Rechteckige gemauerte Gräber	Ovalni zidani grobovi Ovale gemauerte Gräber	Pravokotne zidane grobnice Rechteckige Grabkammern	Okrogle zidane grobnice Rundgewölbte Grabkammern	Skeletni grobovi Skelettgräber	Neopredeljivi grobovi Unbestimmbare Gräber	Objave Publiziert
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Bela cerkev			1					2				V. Šribar, AV 9—10, 1858/59 (1961) 251 ss.
Brod pri Nov. mestu			2		1							V. Šribar, AV 9—10, 1958/59 (1961) 114 ss.
Bršljin			3					2				T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Dobova	27									2		P. Petru, Razprave SAZU (v tisku).
Dolenje Polje				1								T. Knez, Razprave SAZU (v tisku); Varstvo spomenikov 7, 1958/59 (1962) 240.
Globodol		1	10	1	26		1	1?	1?		4	S. Petru, Razprave SAZU (v tisku).

Malo Globoko			1									P. Petru, V. Šribar, AV 7, 1956, 298.
Mrzlava vas			1						1			Varstvo spomenikov 8, 1960/61 (1962) 208 s.
Novo mesto			2					2				V. Šribar, AV 9—10, 1958/59 (1960) 110 s.; T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Petrušnja vas	7										3	P. Petru, Razprave SAZU (v tisku).
Pristava pri Trebnjem	3	9	2	1		2				1		T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Ravno brdo										7		V. Stare, AV 3, 1952, 137 s.
Razdrto pri Šmarju										3		P. Petru, V. Šribar, AV 7, 1956, 298.
Regrča vas							1				1	T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Ribnica pri Brežicah	27		4						1	5	4	P. Petru, Razprave SAZU (v tisku); Varstvo spomen. 8, 1960/61 (1963) 213 s.
Roje pri Šentjerneju			1	1								Varstvo spomenikov 8, 1960/61 (1962) 214; T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Ruhna vas			4									Varstvo spomenikov 7, 1958/59 (1960) 339; T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Straža pri Nov. mestu			4	2	1	1	1	1				T. Knez, AV 15—16, 1964/65 (1965) 145 ss.
Straža pri Šentrupertu			1									S. Gabrovec, AV 5, 1954, 144.
Vrh pri Križu	1			1								T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
Skupaj — Zusammen	65	10	36	7	28	3	3	8	3	18	12	= 193
Odstotek — Prozent	33,6	5,1	18,6	3,6	14,5	1,5	1,5	4,1	1,5	9,3	6,2	= 100 %

bitnim dromosom, na nasprotni strani znotraj grobnice pa je največkrat sezidana do pol metra široka polica. Zunanji premeri teh grobnic merijo od 3,5—2 metra, notranji premeri pa znašajo od 1,60—2 metra. Pri vseh odkritih grobnicah so se ohranili komaj 60—80 cm visoki temeljni zidovi, ker so bili vrhnji deli grobnic že v preteklosti porušeni.

Najdišča: Globodol (?), Mrzlava vas, Ribnica pri Brežicah *(Romula)*, Veliki Kamen.

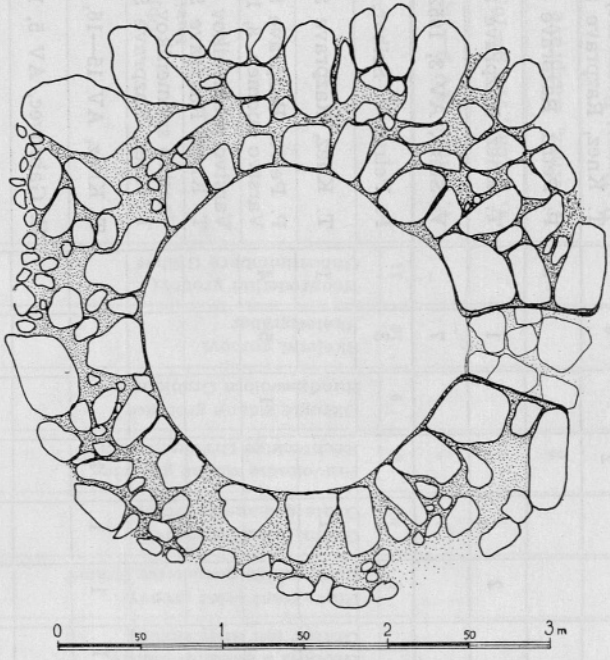

Sl. 13. Veliki Kamen. Temelj okrogle in obokane zidane grobnice. Na desni (vzhodni) strani je vhod v grobnico (po A. Uršičevi)

Abb. 13. Veliki Kamen. Grundmauern einer rundgewölbten Grabkammer. An der rechten (östlichen) Seite ist der Eingang in die Grabkammer (nach A. Uršič)

10. *Skeletni grobovi.* Število skeletnih grobov na Dolenjskem je v primeri z grobovi z žganim pokopom tako majhno, da predstavlja komaj 10 % vseh grobov. Vsi skeletni pokopi so zelo preprosti: truplo so največkrat položili v izkopano jamo brez krste ali kakršnekoli druge obloge. Edino oba skeleta iz Dobove sta bila pokopana v leseni krsti, vendar časovna opredelitev obeh grobov ni povsem zanesljiva. Drug primer grobne oblike predstavlja grob 23 iz Ribnice pri Brežicah, kjer je bila grobna jama obložena s kamnjem. Velika večina grobov je bila orientiranih v smeri V—Z, nekateri med njimi pa tudi v smeri S—J. Vsi omenjeni grobovi so iz poznoantičnega časa, najbolj zgodnji med njimi (grob 19 iz Ribnice pri Brežicah) je iz tretje četrtine 3. stoletja. Vse kaže, da je bil od začetka 4. stoletja dalje skeletni pokop že pravilo.

V tabelarnem pregledu grobnih oblik na posameznih najdiščih (tabela 1), dobimo zelo jasno sliko o številčnem razmerju posamenih grobnih oblik. Če

odštejemo neopredeljive grobove in vzamemo število 181 grobov kot osnovo za preračunavanje, dobimo naslednji vrstni red grobnih oblik, izraženih s številom grobov in v odstotkih:

Tabela — Tabelle 2

Oblika groba — Grabform	Število grobov Zahl der Gräber	%
Preprosti žgani grobovi — Brandgrubengräber	65	35,9
S kamnitimi ploščami obdani grobovi — Steinplattengräber	36	19,8
S kamni obloženi grobovi — Gräber mit Steinsetzung	28	15,4
Skeletni grobovi — Skelettgräber	18	9,9
Grobovi v žari — Urnengräber	10	5,5
Pravokotne zidane grobnice — Rechteckige Grabkammern	8	4,4
Predeljeni grobovi — Geteilte Steinplattengräber	7	3,8
Pravokotni zidani grobovi — Rechteckige gemauerte Gräber	3	1,6
Ovalni zidani grobovi — Ovale gemauerte Gräber	3	1,6
Okrogle zidane grobnice — Rundgewölbte Grabkammern	3	1,6

Če pa nekoliko reduciramo število grobnih oblik na ta način, da združimo s kamnitimi ploščami obdane grobove in predeljene grobove v eno skupino in še pravokotne ter ovalne zidane grobove tudi v eno skupino, dobimo naslednje razmerje med posameznimi grobnimi oblikami:

Tabela — Tabelle 3

Oblika groba — Grabform	Število grobov Zahl der Gräber	%
Preprosti žgani grobovi — Brandgrubengräber	65	35,9
S ploščami obdani + predeljeni grobovi — Geteilte und ungeteilte Steinplattengräber	43	23,6
S kamni obloženi grobovi — Gräber mit Steinsetzung	28	15,4
Skeletni grobovi — Skelettgräber	18	9,9
Grobovi v žari — Urnengräber	10	5,5
Pravokotne zidane grobnice — Rechteckige Grabkammern	8	4,4
Pravokotni + ovalni zidani grobovi — Rechteckige und ovale gemauerte Gräber	6	3,2
Okrogle zidane grobnice — Rundgewölbte Grabkammern	3	1,6

Izvor, razprostranjenost, gostota

Iz gornje razpredelnice še bolj jasno vidimo razmerje med posameznimi grobnimi oblikami, ki so bile v rabi na dolenjskem podeželju.

Prva in najmočnejša skupina so štiri grobne oblike: preprosti žgani grobovi, grobovi v žarah, s kamnitimi ploščami obdani grobovi in s kamni obloženi grobovi. Teh oblik je nad 80 % ali dobre štiri petine vseh naštetih grobov. Med njimi je daleč najštevilnejša skupina preprostih žganih grobov. Te štiri oblike so na Dolenjskem brez dvoma avtohtone, kajti njihov izvor moramo iskati še globoko v prazgodovinskem času, v obdobju kulture žarnih grobišč. Da je bil ta način pokopavanja zelo priljubljen in med prebivalci močno zakoreninjen, priča njihovo veliko število in sorazmerno še dolgotrajna uporaba v času rimske okupacije. Posebno mesto gre v okviru te skupine obliki grobov v žarah, ki jo najdemo samo v okolici Trebnjega. Domnevam, da kažejo ti grobovi na lokalni pogrebni običaj, ki je bil v navadi samo na območju pretorija Latobikov *(Praetorium Latobicorum).*

Druga skupina grobnih oblik so zidani grobovi: pravokotni in ovalni grobovi ter pravokotne in okrogle grobnice. Ta način pokopavanja, katerega bistvo je zidanje, je v naše kraje prišel nedvomno iz Italije z rimsko okupacijo in zato jo bomo imenovali kar »italska skupina«. Njihov odstotek je zelo majhen, kar je povsem razumljivo, saj so bile to drage in tehnično zahtevne grobne konstrukcije, ki so si jih lahko privoščili le bogati prebivalci. Ni dvoma, da je bilo največ takih grobnic zgrajenih v mestih in večjih naseljih in jih bomo na odmaknjenem podeželju le redko našli. Posebno mesto med njimi zavzemajo okrogle, kupolasto sezidane grobnice, ki so omejene le na skrajni vzhodni del Dolenjske Posavju (grobnica v Globodolu ni povsem zanesljivo dokazana!) in jih v drugih delih Dolenjske zelo verjetno ne bomo našli.

Tretja skupina pa so skeletni grobovi. Pokopi so zelo enostavni: truplo so položili v izkopano jamo brez krste ali drugih konstrukcij, saj v naštetih primerih razen obeh grobov iz Dobove in groba 19 iz Ribnice niso našli takih sledov. Ker so vsi omenjeni skeletni grobovi samo iz poznoantičnega časa (časovna opredelitev obeh skeletov iz Dobove je še vedno neopredeljiva,) domnevam, da je bil skeletni pokop takrat že pravilo in v splošni rabi.

V uvodu sem že omenil, da na dolenjskem podeželju pogrešamo kamnoseških grobnih oblik, kot so pepelnice, sarkofagi in podobno. Tudi te oblike grobov so izrazito italskega oz. mediteranskega izvora, ki jih bomo na Dolenjskem našli le v večjih »mestnih« naselbinah, kjer so delovali kamnoseki, in v njihovem zaledju, kamor je še segal njihov vpliv. Statistika nam pove da so bili na Dolenjskem v rabi po obliki in velikosti le skromni grobovi, ki do neke mere kažejo tudi socialne razmere prebivalcev Dolenjske v antičnem času. Zemljevid najdb (na str. 235) nam pove, da je večina grobov iz tistih najdišč, ki so bila neposredno ob veliki rimski cesti ali pa ob stranskih cestah, ki so se cepile od nje. Izstopajo pa najdišča s precejšnjim številom grobov, kot na primer: Dobova, Globodol, Bršljin in Straža pri Novem mestu, ki kažejo na to, da je tudi daleč stran od velike ceste bilo precej močnih naselbin. Seveda nismo še upravičeni na podlagi

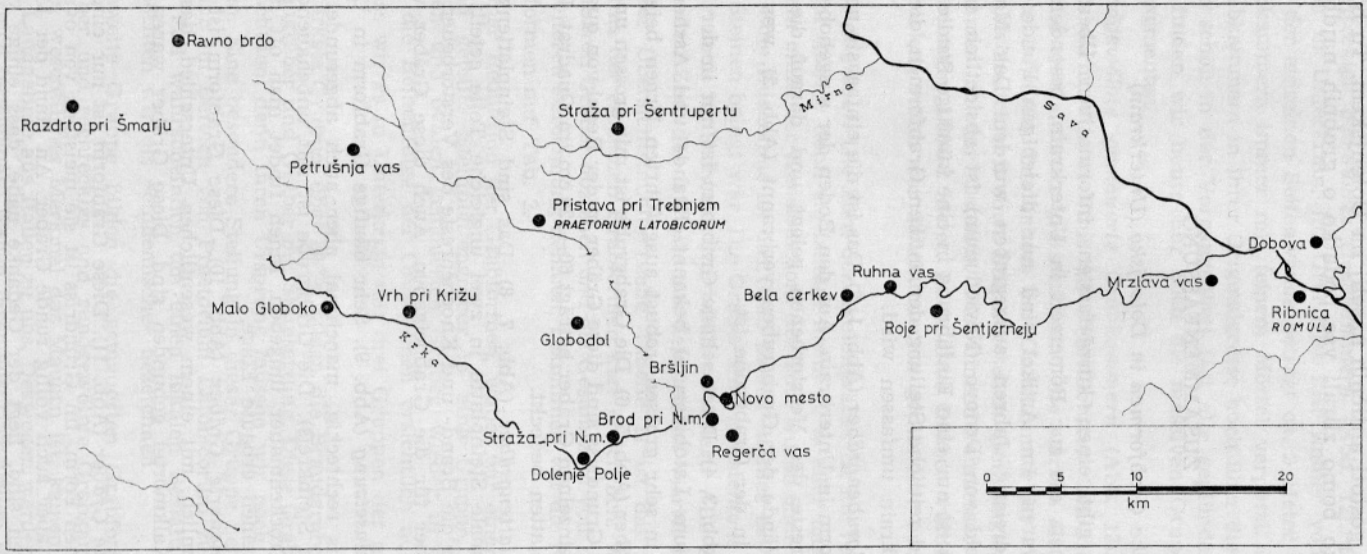

Rimski grobovi Dolenjske, omenjeni v članku

Im Artikel erwähnte römische Gräber in Dolenjsko (Unterkrain)

20 najdišč sklepati o gostoti antičnih naselij na Dolenjskem. To bomo lahko storili šele takrat, ko bomo zbrali vse podatke o grobnih najdbah te pokrajine.

ZUSAMMENFASSUNG

Antike Grabformen in Dolenjsko (Unterkrain)

Die Abhandlung gibt einen kurzgefassten, informativen Überblick über die antiken Grabformen, die zur Römerzeit in Unterkrain, besonders auf dem Lande, im Brauch waren. Im Artikel sind nur diejenigen Funde angeführt, die in den letzten dreissig Jahren ausgegraben wurden. Das Material aus dem grossen Gräberfeld von Drnovo (Neviodunum) ist absichtlich ausgelassen. Die vorliegende Arbeit ist nur eine Einführung in eine künftige Studie über Herkunft, Ausbreitung und zeitliche Stellung der antiken Grabformen, die sämtliche Grabfunde aus Unterkrain umfassen wird.

1. *Einfache Brandgrubengräber* (Abb. 1, 2). Das ist die einfachste und zugleich die zahlreichste Grabform in Unterkrain. Auf den Boden der ausgehobenen Grabgrube wurden Brandreste des Verstorbenen gelegt und darauf die Beigaben. Manchmal sind die Wände der Grabgruben verbrannt (Abb. 2), was die Folge der Nachverbrennung in der Grabgrube ist.

2. *Urnengräber* (Abb. 3, 4). Diese seltene Grabform ist nur in der Umgebung von Trebnje (Praetorium Latobicorum) bekannt. Brand- und Aschenreste der Verstorbenen wurden in sehr grossen, robust ausgeführten Urnen beigesetzt.

3. *Steinplattengräber* (Abb. 5, 6). Die Grabgrube ist mit grossen unbehauenen Steinplatten belegt. Im Grundriss sind diese Gräber in der Regel von quadratischer Form. Die Grösse der einzelnen Gräber beträgt 60—120 cm im Quadrat. Die Gräber waren alle mit Steinplatten bedeckt.

4. *Geteilte Steinplattengräber* (Abb. 7, 8). Das sind Steinplattengräber, die innen durch eine schmale Steinplatte in zwei ungleiche Teile geteilt sind: der kleinere Raum war für die Brand- und Knochenreste des Verstorbenen bestimmt, der grössere Raum aber für die Grabbeigaben. Auch diese Gräber waren mit Steinplatten gedeckt.

5. *Gräber mit Steinsetzung* (Abb. 9). Sehr häufige Grabform in Unterkrain. Im Grundriss meistens rechteckig, manchmal aber auch abgerundet und fast kreisrund (Gräber mit Steinkreis). Die Grabgrube ist mit unbehauenen Steinen in der Technik der Trockenmauer umgeben. Innen findet man oft längs einer Grabseite eine aus Steinen erbaute Etage.

6. *Rechteckig gemauerte Gräber* (Abb. 10). Diese Grabform ist der oben beschriebenen sehr ähnlich, mit einem wesentlichen Unterschied, dass nämlich die Steinwände mit Kalkmörtel gebunden sind. Diese Gräber waren oben mit Steinplatten gedeckt..

7. *Ovale gemauerte Gräber* (Abb. 11). Diese Grabform ist nur eine Variante der vorher beschriebenen Form. Im Grundriss ist sie meistens von ovaler Form, manchmal findet man aber auch völlig runde Gräber. An Hand der Mauerreste, die nach innen gebogen sind, liegt der Gedanke nahe, dass einige von diesen Gräbern gewölbt waren.

8. *Rechteckige gemauerte Grabkammern* (Abb. 12). Das sind die grössten Grabformen in Unterkrain, im Grundriss fast immer von quadratischer Form. Die Länge der einzelnen Seitenwände beträgt ca. 2 Meter und mehr. Innen sind diese Grabkammern immer mit feinem Mörtel verputzt, sehr oft auch bemalt. Da die Grabkammern in ihrer Originalgrösse hoch über die Erdoberfläche ragten, wurden sie schon in der Vergangenheit fast alle geplündert und niedergerissen. Deswegen finden wir heute nur noch die massiven Grundmauern mit etlichen Beigabenfragmenten.

9. *Rundgewölbte gemauerte Grabkammern* (Abb. 13). In Unterkrain sehr seltene Grabform, die wir nur im südöstlichsten Teil dieses Gebietes finden. Im Grundriss sind sie stets kreisrund, und die starken Grundmauern tragen das kuppelartige Gewölbe. Das Innere der Grabkammer ist immer mit Mörtel verputzt und gewöhnlich mit einer Etage versehen. Der Eingang in die Grabkammer ist fast immer an der Ostseite. Die Innendurchmesser der einzelnen Grabkammern betragen 1,60—2 Meter. Auch diese Gräber wurden wegen ihrer Grösse und Sichtbarkeit schon vor Jahrhunderten geplündert und grösstenteils niedergerissen.

10. *Skelettgräber.* Die Zahl der Skelettgräber ist im Vergleich zu den Brandgräbern sehr gering, denn sie beträgt kaum 10 % aller angeführten Gräber. Alle sind von sehr einfacher Konstruktion: der Tote wurde ohne Sarg in der Grabgrube beigesetzt. Eine Ausnahme ist das Grab 23 aus Ribnica bei Brežice, wo die Grabgrube mit Steinen belegt war. Die Gräber sind grösstenteils in Richtung Ost-West, einige aber auch in Richtung Nord-Süd orientiert. Alle Skelettgräber sind aus der spätantiken Zeit, das früheste aus dem letzten Viertel des 3. Jahrhunderts.

Aus der Übersichtstabelle (siehe Tabelle 1) ist das Zahlen- und Prozentsatzverhältnis der einzelnen Grabformen klar ersichtlich. Wenn wir die Zahl der unbestimmbaren Gräber abziehen und die Gesamtzahl von 181 Gräbern als Grundlage zur weiteren Berechnung nehmen, bekommen wir die Reihenfolge der häufigsten Grabformen auf Tab. 2.

Bei einer Reduktion der Grabformen, wobei wir einerseits die Steinplattengräber und geteilte Steinplattengräber in eine Gruppe, und andererseits die rechteckigen und ovalen gemauerten Gräber wieder in eine Gruppe vereinigt haben, ist die Reihenfolge der Grabformen ersichtlich auf Tab. 3. Daraus geht hervor, dass wir es in Unterkrain mit drei Gruppen der antiken Grabformen zu tun haben:

Die stärkste Gruppe, über 80 %, bilden die Brandgrubengräber, Urnengräber, Steinplattengräber und Gräber mit Steinsetzung. Diese Grabformen sind in Unterkrain autochthon, denn ihren Ursprung müssen wir noch tief in prähistorischer Zeit suchen. Eine besondere Stellung in dieser Gruppe nehmen die Urnengräber ein, die nur im Bereich von Praetorium Latobicorum zu finden sind. Es geht in diesem Fall wahrscheinlich um einen lokalen Bestattungsbrauch. Die ganze Gruppe möchten wir als »einhemische« bezeichnen.

Die zweite Gruppe bilden die gemauerten Grabformen: rechteckige und ovale Gräber und rechteckige und rundgewölbte Grabkammern. Diese Grabformen, deren wesentliches Merkmal das Mauern ist, kamen unzweifelhaft mit der römischen Landnahme aus Italien zu uns. Deswegen werden wir sie auch als »italische« Formen bezeichnen. Wegen ihrer anspruchsvollen Bautechnik ist ihr Prozentsatz gering, was begreiflich ist, denn solche Grabformen konnten sich nur

reiche Einwohner leisten, die selten auf dem Lande, wohl aber in der Stadtsiedlungen lebten.

Die dritte Gruppe bilden die Skelettgräber. Die Beisetzung ist sehr einfach: der Tote wurde ohne jegliche andere Konstruktion in die ausgehobene Grabgrube hineingelegt. Alle erwähnten Skelettgräber sind aus der spätantiken Ziet. Deswegen vermuten wir, dass zu jener Zeit die Beisetzung in Skelettgräbern schon allgemein üblich war.

Auf dem Unterkrainer Land ist bemerkenswert das Fehlen der Steinmetzgrabformen wie: Sarkophage, Aschenkisten usw., die ausgesprochene italische Formen sind, und nur in grösseren Siedlungen, wo Steinmetze tätig waren, zu finden sind. Aus der Übersichtstabelle geht hervor, dass in Unterkrain nur bescheidene Grabformen im Brauch waren, was einigermassen auch die sozialen Verhältnisse der Einwohner widerspiegelt. Aus der Fundkarte (siehe St. 235) ist ersichtlich, dass die meisten Fundstellen nahe an der grossen Itinerarstrasse Emona—Siscia und an ihren Nebenstrassen angelegt waren.

HALŠTATSKA GOMILA NA LIBNI

TONE KNEZ - STANKO ŠKALER
Dolenjski muzej, Novo mesto — Posavski muzej, Brežice

ZGODOVINA RAZISKAV

Libna je 359 m visoki grič nad Vidmom ob Savi. Položna jugovzhodna pobočja griča so porasla z vinogradi in sadovnjaki, vso drugo površino pa pokriva gozd. Vrh Libne, na katerem je podružnična cerkev sv. Marjete, je vzdignjen nad ravnino Krškega polja dobrih 200 m. Toda to je dovolj, da je moč z vrha griča proti vzhodu videti predmestje Zagreba, kjer se pogledu na široko odpira Panonska nižina. Proti jugu pa z vrha Libne pogled objema razčlenjene grebene Gorjancev, pod katerimi se lenobno vijuga Krka. Prostrana ravnina med Savo pod Libno in med Krko pod Gorjanci je Krško polje, kjer je pri Drnovem bil v antiki rimski *municipium Neviodunum.* Jugovzhodno pobočje libenskega griča je razčlenjeno v tri manjše terase, na katerih samevajo posamezne domačije.

Kaže, da je opisana lega libenskega griča bila vsestransko ugodna že prazgodovinskim prebivalcem v starejši železni dobi. Gomile s pokopi iz starejše železne dobe so bile najdene na vseh treh terasah jugovzhodnega pobočja griča, na njegovem vrhu pa so odkrili tudi sledove naselbine. Z gradišča na vrhu griča so prazgodovinski prebivalci Libne lahko obvladali Krško polje ob izlivu Krke in Sotle v Savo. Na pobočjih hriba pa je bilo dovolj pašnikov za drobnico in tudi nekaj rodovitne zemlje za skromno poljedelstvo.

Zelo verjetno je, da so Slovenci ob naselitvi naših krajev na Libni še našli sledove prazgodovinskih prebivalcev. Ohranjene gomile s svojim inventarjem so jih spominjale na prebivalce tega kraja v davnih stoletjih pred njimi. Spomin na »ajdovske« prebivalce je bil pri Slovencih živ še dolgo potem, ko so že sami sprejeli krščanstvo. Kot pravi zgodovinar Milko Kos, »je Slovenec — takrat že kristjan— rad postavljal na taka »ajdovska« mesta cerkve, posvečene sv. Juriju, sv. Marjeti, saj so ti veljali kot zmagovalci nad »ajdovskim zmajem.«[1]

Ta primer velja tudi za Libno, kjer je cerkvica na vrhu griča posvečena sv. Marjeti. Postavljena je bila torej na obsežnem prazgodovinskem najdišču, kjer je bil pri pokristjanjenih Slovencih spomin na nekdanje »ajdovske« prebivalce tega kraja živ še dolga stoletja.

Največ gomil na Libni je bilo na tretji, zadnji terasi pod vrhom griča. Najštevilnejše so bile v gozdu in na njivah samotne kmetije posestnika

[1] M. Kos, Zgodovina Slovencev. Ljubljana (1955) 74.

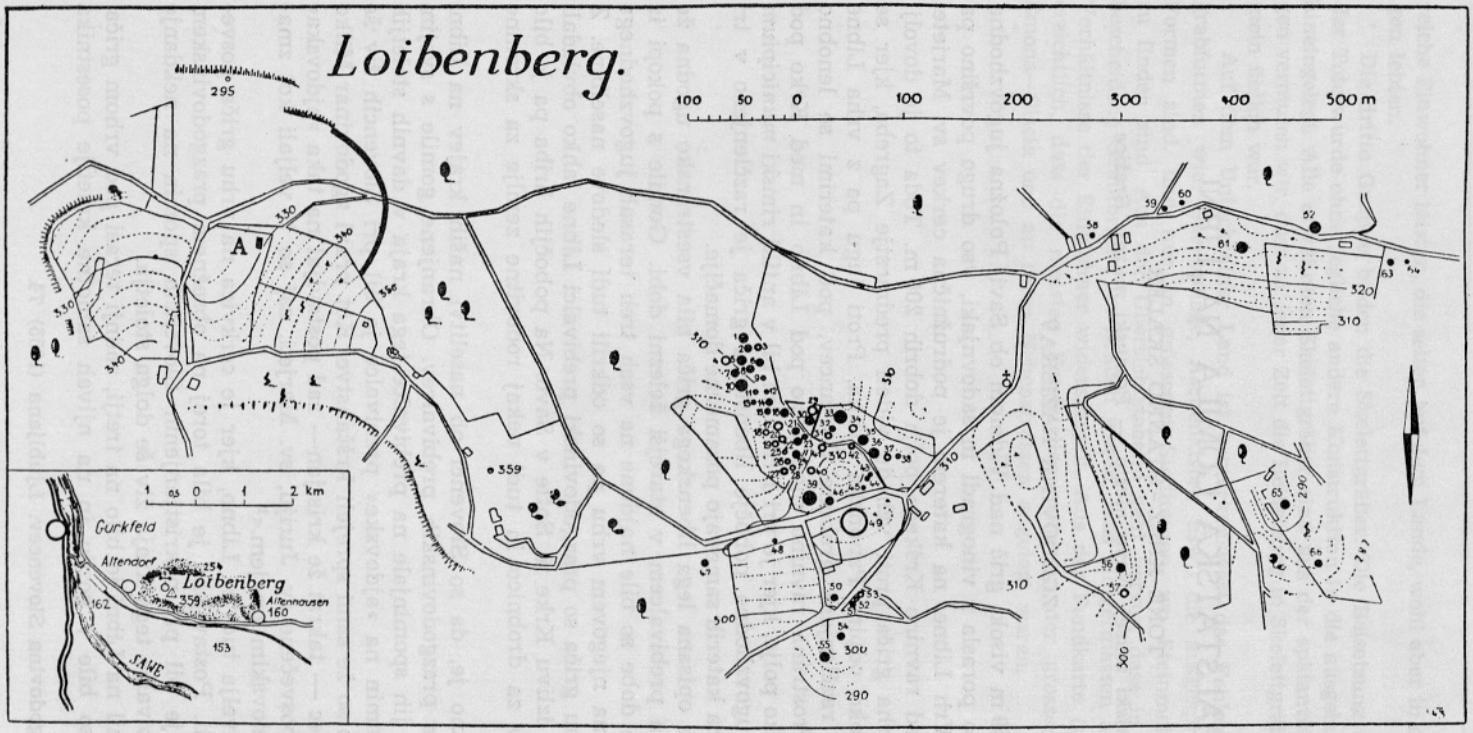

Zemljevid prikazuje na levi strani del utrjenega prazgodovinskega gradišča na Libni. Na vzhodnem pobočju gradišča, na sliki v sredini je urejeno obsežno gomilno grobišče, ki šteje 66 halštatskih gomil (po W. Schmidu)

Die Karte stellt auf der linker Seite einen Teil der befestigten prähistorischen Höhensiedlung auf der Libna dar. Am Ostabhang der Höhensiedlung, in der Mitte des Bildes, ist eine umfangreiche Grabhügel-Nekropole angelegt, die 66 Hallstatt-Grabhügel umfasst (nach W. Schmid)

Deržaniča. Libna je tako postala za znanstveno arheologijo zanimiva sorazmerno zgodaj in so jo pred prvo vojno uvrščali med najpomembnejša štajerska prazgodovinska najdišča. V arheološkem svetu je tedaj Libna znana že dobrih osem desetletij.

Prvi je začel izkopavati gomile v Deržaničevem gozdu na Libni starinokop Jernej Pečnik leta 1884. Nato je leta 1886 za graški muzej Joanneum vodil izkopavanja na Libni W. Gurlitt, pri delih pa je sodeloval tudi Jernej Pečnik. V dveh letih sta raziskala 12 gomil ter razen v dveh povsod odkrila skeletne grobove. V letih 1885—1889 sta W. Gurlitt in J. Pečnik raziskala na Libni tudi naselbino, vendar o rezultatih njunega dela vemo le malo.[2] Arheološka raziskovanja graškega Joanneuma na Libni so nato s presledki trajala vse do leta 1916, ko so v drugem vojnem letu s samo eno prekopano gomilo izkopavanja zaključili.

Konec prejšnjega stoletja pa se je za prazgodovinsko najdišče na Libni zanimal tudi prazgodovinski oddelek dunajskega Prirodoslovnega muzeja. Zanj sta proti koncu 19. stoletja na Libni raziskovala O. Fischbach in J. Szombathy. Fischbach je izkopaval veliko gomilo v vinogradu posestnika Volavška, parc. št. 479 v k. o. Stari grad, kjer je nato Szombathy vodil izkopavanja do konca.

Leta 1890, 1892 in 1893 je na Libni vodil izkopavanja tudi M. Hoernes, ki je raziskal pet gomil.

Med obema vojnama skromna dejavnost slovenske arheološke stroke ni segla na Libno. Pozornost je zbudila slučajna najdba iz leta 1928 v vinogradu posestnika Špilerja, parc. št. 482 v k. o. Stari grad. Pri rigolanju vinograda so delavci zadeli na gomilo in našli v njej pet zlatih obročkov in zlati diadem.[3]

Leta 1940 je kopal gomile v Deržaničevem gozdu starinokop iz Krškega Oto Auman in je svoje nestrokovno početje nadaljeval tudi v vojnih letih.[4]

Med zadnjo vojno se je vrnil na Libno spet W. Schmid, predstojnik arheološkega oddelka v graškem Joanneumu, ki je za to ustanovo izkopaval na Libni že v letih pred prvo svetovno vojno. Leta 1942 je raziskoval naselbino in znotraj okopov odkril hišo A.[5]

Ker so prihajali raziskovalci libenskih gomil iz raznih središč in ustanov, je tudi izkopano arheološko gradivo z njimi prišlo v več muzejev. Največ gradiva iz gomil na Libni hrani graški muzej Joanneum, nekaj gradiva pa je prišlo tudi v arheološko zbirko dunajskega Prirodoslovnega muzeja, ljubljanskega Narodnega muzeja in v zadnjem času tudi v Posavski muzej v Brežicah. Celotno gradivo iz gomil na Libni do danes še ni objavljeno, temveč je le deloma upoštevano v obsežnejših sintetičnih študijah.[6]

Posavski muzej v Brežicah je v okviru svoje raziskovalne dejavnosti sprožil izkopavanja na Libni leta 1954, ki jih je vodil takratni univ. asistent

[2] W. Gurlitt, MZK 14, 1888, 175 s; MZK 21, 1895, 51 s; W. Gurlitt, MAGW 18, 1888, 202; MAGW 23, 1893, 41; MAGW 24, 1894, 63 in 214.

[3] R. Ložar, GMDS 11, 1930, 17—20. Gradivo je danes izgubljeno.

[4] Del gradiva, ki ga je Auman izkopal, je razstavljenega v Posavskem muzeju. Nekaj gradiva pa je Auman hranil v svoji privatni zbirki, ki je po njegovi smrti 1946. leta izgubljena. Skromno fotografsko dokumentacijo o Aumanovem izkopavanju hrani Posavski muzej.

[5] ZhVSt 36, 1943, 142 s.

[6] W. Schmid, Südsteiermark im Altertum v zborniku Südsteiermark, Graz (1925) 6 s.

dr. France Starè. V času od 23. julija do 9. avgusta je raziskal štiri manjše gomile v Deržaničevem gozdu.[7]

Dr. Starè je nadaljeval raziskovanje gomil v Deržaničevem gozdu na Libni tudi v letu 1956, in sicer od 7.—21. julija. Takrat se je posvetil predvsem topografskim vprašanjem. Sondiral je vse tiste gomile, pri katerih ni bilo mogoče zanesljivo spoznati, ali so že bile prekopane. Pri vseh narejenih sondah pa je ugotovil, da so bile gomile že raziskane. Rezultat njegovega topografskega raziskovanja je bil zaključek, da so bile vse gomile na Deržaničevi posesti že prekopane. Na tem kompleksu prazgodovinskega grobišča je dr. Starè ugotovil 60 prekopanih gomil, izmeril njihov položaj in na podlagi meritev izdelal dokumentacijo razprostranjenosti.[8]

Že ob izkopavanju na Libni leta 1954 je dr. Starè na platoju jugovzhodno od kompleksa prazgodovinskih gomil v Deržaničevem gozdu opazil še neprekopano gomilo na dvorišču posestnika Špilerja iz Libne.[9] (Skica na str. 243.)

Na to gomilo sta postala pozorna tudi arheologa dr. S. Gabrovec in S. Pahič, ko sta jeseni 1959 po nalogu Arheološkega društva za Slovenijo obiskovala slovenske muzeje in nekatera arheološka najdišča. Prigovarjala sta upravi Posavskega muzeja, naj bi poskrbela za izkopavanje gomile.

Ko je posestnik Špiler hotel nekoliko razširiti svoje pred leti zgrajeno gospodarsko poslopje in je v ta namen planiral zemljišče, je leta 1959 izkopal v gomili dve od rje močno poškodovani sulični osti.[10]

Da bi izravnal neravno dvorišče, je posestnik Špiler začel spomladi 1962 planirati gomilo od jugovzhoda. Pri tem delu so našli konjeniško opremo — naglavje — iz 43 bronastih faler različne velikosti, na katerih je bilo še

[7] Gradivo je inventarizirano in razstavljeno v Posavskem muzeju. Del libenskega gradiva je objavil F. Stare v AV 13—14, 1962-63 (1963) Tab. 7, 9, 10, 13.

[8] Dokumentacijo hrani Posavski muzej. Cfr. Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 279.

[9] Na žalost mu takrat te gomile zaradi pomanjkanja sredstev ni bilo mogoče raziskati. To pa je bilo usodno, ker je posestnik Špiler v naslednjih letih na dvorišču zgradil gospodarsko poslopje, ki danes deloma pokriva gomilo.

[10] Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 326.

S prekinjeno črto je nakazan domnevni obseg gomile. V zgornjem levem kotu tlorisa je črtkano označen hlev, v spodnjem levem kotu pa stanovanjska hiša posestnika Špilerja. S tanko polno črto je naznačena meja še ohranjene gomile do avgusta 1962, gosto črtkano zemljišče pa je lastnik prekopal že pred pričetkom strokovnega izkopavanja. Smer in velikost groba 6 (grob s konjsko opremo) ni natančno znana, zato je položaj le približno naznačen s črtkanjem. Največji del gomile je bil uničen pri gradnji obeh poslopij in pri ureditvi vinograda na vzhodni strani gomile. (Risala: Sibila Knez)

Die unterbrochene Linie deutet den vermutlichen Umfang des Grabhügels an. In der oberen linken Ecke ist gestrichelt der Stall bezeichnet, in der unteren linken Ecke aber das Wohnhaus des Besitzers Špiler. Die dünne volle Linie bezeichnet die Grenze des bis August 1962 noch erhaltenen Grabhügels, das dicht gestrichelte Terrain aber grub der Besitzer schon vor Beginn der fachmännischen Ausgrabung um. Richtung und Grösse des Grabes 6 (mit Pferdegeschirr) sind nicht genau bekannt, deswegen ist die Lage nur ungefähr mit Stricheln angezeigt. Der Grossteil des Grabhügels ist beim Bau beider Gebäude und bei der Anlegung des Weingartens an der Ostseite des Grabhügels zerstört worden. (Zeichnung: Sibila Knez)

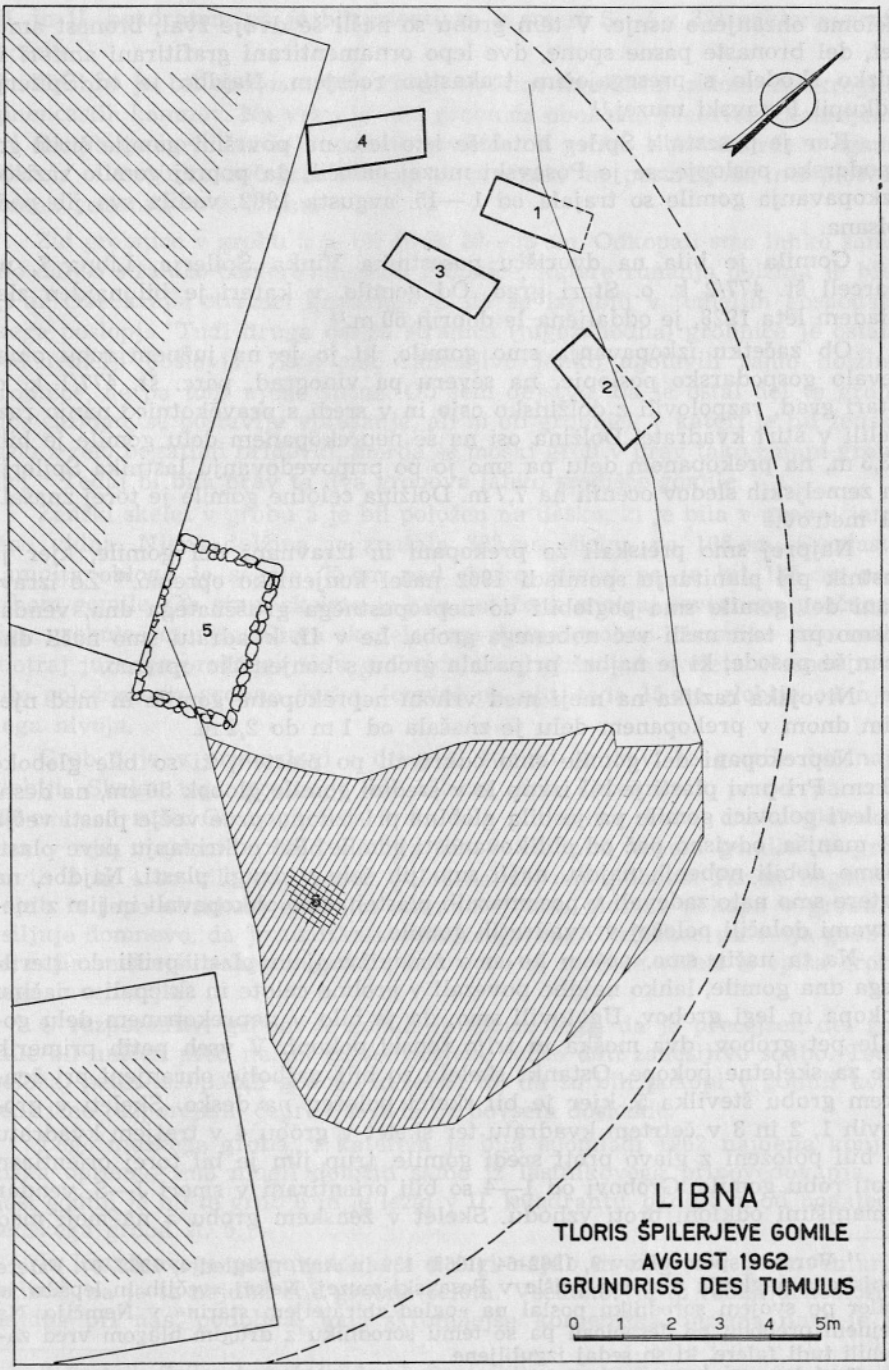
4
1
3
2
5
8
LIBNA
TLORIS ŠPILERJEVE GOMILE
AVGUST 1962
GRUNDRISS DES TUMULUS
0 1 2 3 4 5m

deloma ohranjeno usnje. V tem grobu so našli še dvoje žval, bronast amulet, del bronaste pasne spone, dve lepo ornamentirani grafitirani amfori in nizko skodelo s presegajočim trakastim ročajem. Najdbo je od Špilerja odkupil Posavski muzej.[11]

Ker je posestnik Špiler hotel še isto leto na površini gomile širiti gospodarsko poslopje, se je Posavski muzej odločil, da poprej gomilo razišče. Izkopavanja gomile so trajala od 1.—15. avgusta 1962, vodila sva jih podpisana.

Gomila je bila na dvorišču posestnika Vinka Špilerja, Libna 7, na parceli št. 477/2 k. o. Stari grad. Od gomile, v kateri je bil najden zlat diadem leta 1928, je oddaljena le dobrih 50 m.[12]

Ob začetku izkopavanja smo gomilo, ki jo je na južnem robu omejevalo gospodarsko poslopje, na severu pa vinograd, parc. št. 477/1 k. o. Stari grad, razpolovili z dolžinsko osjo in v sredi s pravokotnico nanjo razdelili v štiri kvadrate. Dolžina osi na še neprekopanem delu gomile je bila 13,3 m, na prekopanem delu pa smo jo po pripovedovanju lastnika Špilerja in zemeljskih sledov ocenili na 7,7 m. Dolžina celotne gomile je torej znašala 21 metrov.

Najprej smo preiskali že prekopani in izravnani del gomile, kjer je lastnik pri planiranju spomladi 1962 našel konjeniško opremo.[13] Že izravnani del gomile smo poglobili do nepropustnega gruščnatega dna, vendar nismo pri tem našli več nobenega groba. Le v II. kvadratu smo našli dno manjše posode, ki je najbrž pripadala grobu s konjeniško opremo.

Nivojska razlika na meji med vrhom neprekopane gomile in med njenim dnom v prekopanem delu je znašala od 1 m do 2,2 m.

Neprekopani del gomile smo odkrivali po plasteh, ki so bile globoke 50 cm. Pri prvi plasti je bil izkop le v sredini gomile globok 50 cm, na desni in levi polovici gomile pa je bila globina pri izkopu prve večje plasti večja ali manjša, odvisno pač od oblikovanosti gomile. Pri odkrivanju prve plasti nismo dobili nobenih najdb, našli smo jih šele v drugi plasti. Najdbe, na katere smo nato zadevali v posameznih plasteh, smo obkopavali in jim z meritvami določili položaj v kvadratih gomile.

Na ta način smo, potem ko smo z odkrivanjem plasti prišli do sterilnega dna gomile, lahko najdbe povezali v grobne celote in sklepali o načinu pokopa in legi grobov. Ugotovili smo, da je bilo v neprekopanem delu gomile pet grobov, dva moška in trije ženski pokopi. V vseh petih primerih gre za skeletne pokope. Ostanki skeleta so bili najbolje ohranjeni pri ženskem grobu številka 5, kjer je bil skelet položen na desko. Skeleti v grobovih 1, 2 in 3 v četrtem kvadratu ter skelet v grobu 4 v tretjem kvadratu so bili položeni z glavo proti sredi gomile, trup jim je bil torej orientiran proti robu gomile. Grobovi od 1—4 so bili orientirani v smeri J—S, vendar z manjšimi odkloni proti vzhodu. Skelet v ženskem grobu 5 na meji med

[11] Varstvo spomenikov 9, 1962-64 (1965) 139 in Arh. pregled 4, 1962, 97. Falere konjskega naglavja niso vse prišle v Posavski muzej. Nekaj »večjih in lepših» je Spiler po svojem sorodniku poslal na »ogled zbirateljem starin« v Nemčijo. Na mejnem prehodu na Jesenicah pa so temu sorodniku z drugim blagom vred zaplenili tudi falere, ki so sedaj izgubljene.

[12] glej op. 3.

[13] glej op. 11.

III. in II. kvadratom pa je bil orientiran v smeri S—J z 32° odklona proti zahodu.

Grob 5 je bil obdan z 20—25 cm širokim kamnitim zidom iz okroglih apnenčastih kamnov. Na vrhu je bila grobnica obokasto prekrita s kamnjem. Pri drugih grobovih ni bilo zidanih grobnic. V grobu 1 je bila rdeče žgana skodela z enojnim ročajem obdana s prodniki in postavljena na ploščat kamen velikosti 35 × 25 cm.

Zid grobnice v grobu 5 je bil širok 20—25 cm. Odkopali smo lahko samo eno daljšo stranico (severovzhodno) grobnice, katere zunanja dolžina je bila 3,5 m. Obe krajši stranici grobnice pa sta se izgubili v temeljih gospodarskega poslopja. Tudi druga daljša stranica (jugozahodna) grobnice je ostala pod temelji poslopja. Zato smo zanesljivo lahko ugotovili samo dolžino grobnice, ne pa tudi njene širine. Ob tem dejstvu, da je ostal del te grobnice zazidan, se postavlja vprašanje, ali ni ob grobnici, v kateri je bil ženski grob z zelo bogatimi pridevki, morda še moški grob v prav tako zidani grobnici.[14] Tedaj bi bila prav ta dva grobova lahko središče gomile.

Ženski skelet v grobu 5 je bil položen na desko, ki je bila v grobni jami lepo vidna. Njena dolžina je znašala 202 cm, širina pa 108 cm. Svodasta kamnita obloga je segala 75 cm nad desko, skelet pa je bil 135 cm pod vrhom gomile. Ob glavi skeleta je bila položena znotraj severnega prečnega zidu grobnice manjša plitva skodela, vso drugo grobno keramiko smo našli znotraj južnega prečnega zidu grobnice, torej ob nogah skeleta. Posode niso bile položene na grobno desko, temveč ob njo, toda 15 cm globlje od njenega nivoja.

Grob 5 je v primerjavi z drugimi štirimi grobovi te gomile bil najgloblji. Skelet tega groba je bil 135 cm, dna keramičnih posod pa celo 150 cm pod rušo. Grobova 1 in 2 sta bila pokopana skoraj enako globoko; dna v njih najdenih posod so bila 70—80 cm pod vrhom gomile. V grobovih 3 in 4 so bila dna posod položena 115 cm globoko. Razen bogastva najdb in lepo obzidane grobnice nam torej tudi globina pokopa v grobu 5 vsiljuje domnevo, da je tu iskati središče gomile. Vsekakor pa velja grob 5 za najimenitnejši pokop v gomili, kakor bo to mogoče videti iz opisa grobnega inventarja.

O razporeditvi grobov v gomili je spričo tega, da je precejšen del gomile bil uničen pred našim izkopavanjem, težko dati zanesljivo sodbo. Toda položaj petih izkopanih grobov kaže na to, da so bili pokopi v gomili koncentrično razporejeni, čeprav seveda ne povsem dosledno.

Lego moškega groba, v katerem je bila spomladi 1962 najdena konjeniška oprema, smo mogli določiti samo iz lastnikovega pripovedovanja. V naši gomili je bil to grob 6 in je ležal v II. kvadrantu, okoli 5 m od bogatega ženskega groba št. 5.

Iz lastnikovega pripovedovanja o legi najdb in iz grobnega inventarja sodimo, da je ta najdba ena grobna celota. Vsekakor je to redka arheološka najdba pri nas; podobna, toda skromnejša konjeniška oprema nam je iz

[14] Lastnik Spiler je pripovedoval, da je blizu groba 5 pred leti pri kopanju temeljev za hlev »izkopal mnogo kamnja«.

halštatskodobnih gomil v Sloveniji doslej znana le še iz Novega mesta, Stične[15] in Mosta na Soči (Sv. Lucije).

Iz opisa izkopavanja gomile sledi, da je šlo v tem primeru za zaščitno izkopavanje na deloma že uničeni, srednjeveliki libenski gomili. Del gomile je uničil lastnik pri prekopavanju dvorišča, gotovo pa del gomile danes pokriva Špilerjevo gospodarsko poslopje. Najbrž pa manjši del gomile pokriva še tudi vinograd na parceli 477/1 k. o. Stari grad, saj smo našo prvo najdbo v grobu 1 odkrili prav na mejniku te parcele in gomile.

Preden preidemo na opis gradiva, naj omenimo še to, da hranijo na Libni izkopano gradivo danes naslednji muzeji: Prirodoslovni muzej na Dunaju inv. št. 65704—65832, 66555—66602; Joanneum v Gradcu inv. št. I/4054—4067,8077—8087, II/1245—1316, 6740—6776, III/2143—2145, 2203——2207, 2494—2498, 3825, 3950, 3994, 8656—8659, 8693—8699, 8759, 9442, 9514—9548, 9550—9570, 10105—10123, 10247—10281, 10290—10488, 10490——10499; Narodni muzej v Ljubljani inv. št. P 3438—3462; 6616—6649; 10510—10545 in 11684; Posavski muzej v Brežicah inv. št. P 147—172 in P 317—396.

OPIS GRADIVA

Grob 1 (T. 1) smo izkopali na severnem robu Špilerjeve gomile. Številni in značilni pridatki (nož, sulica, pasna spona) govore za to, da imamo pred seboj precej bogat moški grob. Grob je bil skeleten, vendar se kosti niso ohranile. Iz lege posameznih pridatkov smo ugotovili, da so bili položeni ob telo ali nanj, kelihasta vaza pa je ležala pri pokojnikovih nogah. Tako je bila rdeče žgana terina (T. 1: 5) položena pokojniku ob glavi, prek posode pa je bila položena sulična ost. Na črno žgano posodo (T. 1: 9) pa je bil položen železen nož. Ta posoda je bila pri dnu obložena z rečnimi prodniki, rdeča terina pa je bila postavljena na ploščat kamen velikosti 35 × 25 cm. Pridatke tega groba smo našli v globini 72 cm pod rušo.

1. Večja kelihasta vaza na široki, votli nogi. Spodnji del vaze je močno koničen, noga je široka. Posoda ima zelo visok in rahlo koničen vrat. Zgornji rob vratu je rahlo izvihan. Na največjem obodu je vaza okrašena s štirimi simetrično razporejenimi, koničnimi bradavicami, ki so na spodnji strani obrobljene z dvojno poglobljeno črto v obliki črke V. Posoda je izdelana iz fine prečiščene gline, temno sive barve. Na površini je skrbno zglajena in grafitirana. V. 24,6 cm, š. 20 cm. Inv. št. P 991. T. 1: 10.

2. Globoka keramična skodela-terina z visokim, presegajočim ročajem z dvema rogljema. Vrat je kratek in uleknjen. Izdelana je iz svetlo rdeče gline, ki je zunaj in znotraj temno rdeče barvana. V. z ročajem 14 cm, š. z ročajem 20 cm. Inv. št. P 994. T. 1: 5.

3. Večja keramična skleda z blago zaobljenim spodnjim delom in bolj kratkim, cilindričnim vratom. Na največjem obodu je skleda krog in krog na gosto poševno nažlebljena. Posoda je izdelana iz tanke, svetlo sivo žgane gline, na zunanji strani je fino zglajena in črno grafitirana. V. 11 cm, š. 24 cm. Inv. št. P 1018. T. 1: 9.

4. Črno siva keramična skleda z visoko presegajočim rogatim (dva roglja) ročajem. Na največjem obodu ima skleda tri simetrično postavljene stožčaste bradavice. Dno je vboklo. Posoda je narejena iz čvrste, temno sivo žgane gline, ki je po vsej površini fino zglajena in grafitirana. V. posode skupaj z ročajem 11 cm, š. skupaj z ročajem 23 cm. Inv. št. 992. T. 1: 6.

[15] Zbiratelj starin prim. dr. Dolinšek iz Zagreba je leta 1963 poklonil Posavskemu muzeju med drugim tudi štiri bronaste falere konjskega naglavja, ki so zelo podobne konjeniški opremi v grobu 6 naše gomile na Libni. Najdene so bile v Stični. Glej T. 9.

5. Dve masivni bronasti zapestnici s presegajočima koncema. Obe sta prečno nažlebljeni. Premer zapestnic 10,5 cm, debelina zapestnic 8 mm. Inv. št. P 997 in 998. T. 1: 1.

6. Od rje hudo načeta železna sulična ost z razmeroma ozkim listom, močnim rebrom in tulastim nasadiščem. Dolžina cele sulične osti 19 cm, širina še ohranjenega lista 2,1 cm. Inv. št. P 995. T. 1: 4.

7. Železen nož, srpasto zakrivljen in trikoten v prerezu. Trn za nasadišče ročaja je še dobro ohranjen, čeprav je že ves nož močno korodiran. Dolž. noža 13 cm, š. rezila 2,2 cm. Inv. št. P 993. T. 1: 2.

8. Železna pasna spona rombične oblike. Od rje hudo poškodovana, zato je tudi na obeh konceh fragmentirana, po vsej površini pa je močno korodirana. Ohranjena dol. 10,5 cm, največja š. 3,5 cm. Inv. št. P 996. T. 1: 8.

9. Fragment paličastega železa, okroglega preseka, neznanega namena. Dol. fragmenta 4,5 cm, deb. 5 mm. T. 1: 3.

10. Fragment paličasto oblikovanega železa, pravokoten v prerezu, neznanega namena. Dol. fragmenta 4,7 cm. T. 1: 7.

Grob 2 (T. 2: 1—8) je bil izkopan prav tako na skrajnem še ohranjenem robu gomile v SSV delu, ki na tem mestu meji na sosednjo parcelo z vinogradom (parcela Glogovšek). Že med izkopavanjem smo lahko ugotovili, da grob ni več nedotaknjen, ker je bil pri kopanju vinograda v spodnjem delu, nekako od prsi navzdol že uničen. Bronasti nakitni predmeti govore za to, da je to ženski grob, manjkajo pa mu skoraj vsi keramični pridatki. V grobu smo našli sledove oglja, kar kaže na to, da je bila pokojnica pokopana vsaj na leseni deski, če že ne kar v pravi rakvi. Najdbe smo našli v globini 80 cm pod rušo.

1. Fina keramična skleda, ki je izdelana iz tanke, sivo rjavo pečene gline. Dno posode je rahlo vboklo, vrhnji rob posode pa je uvihan. Na zunanji strani je skledica fino zglajena in grafitirana. Na največjem obodu je okrašena z bradavico, krog in krog pa s pasom dvojne oglate valovnice s poglobljeno črto. V. 6 cm, š. 21,6 cm. Inv. št. P 999. T. 2: 8.

2. Ohranjen je samo lok miniaturne čolničaste fibule iz ulite bronaste pločevine, ki je na robovih okrašena z drobnimi prečnimi vrezi. Dol. loka 2,5 cm, š. loka 1,1 cm. Inv. št. P 1001. T. 2: 1.

3. Obroček iz tanke bronaste žice okroglega preseka. Ohranjen je le fragmentaren del daljšega obročka. Premer obročka 3,7 cm, deb. žice 1,5 mm. Inv. št. P 1006. T. 2: 2.

4. Obroček iz nekoliko debelejše bronaste žice, pravokotne oblike. Tudi ta obroček ni v celoti ohranjen. Namenjen je bil verjetno za spenjanje las oziroma kit. Premer obroča 4,6 cm, deb. žice 2 mm. Inv. št. P 1005. T. 2: 3.

5. Preprost bronast prstan, okroglega preseka, nekoliko poškodovan. Premer prstana 2,1 cm, deb. prstana 3 mm. Inv. št. P 1008. T. 2: 6.

6. Masiven, ulit bronast obroček s tremi izrastki. V preseku je obroček skoraj kvadratne oblike. Premer obročka 4 cm, deb. obročka 5 mm. Inv. št. P 1003. T. 2: 4.

7. Na več delov razlomljena bronasta rtasta fibula. Lok fibule je bil že v halštatskem času prelomljen in nato z zakovico spet popravljen in pritrjen. Na sredi loka je fibula okrašena s tremi bunčicami, na nogi fibule pa s poševnimi vrezi v obliki cikcak linije. Ohranjena dol. fibule 6,8 cm. Inv. št. P 1002. T. 2: 7.

8. Fragment tankega bronastega obročka s presegajočima koncema. Morda sodi k podobnemu obročku T. 2: 3, vsekakor pa je iz iste nakitne garniture, ki je krasila lasišče pokojne žene. Premer obročka 3,1 cm. Inv. št. P 1007. T. 2: 5.

Grob 3 (T. 2: 9—10) smo izkopali nekoliko bolj južno od grobov 1 in 2. V tem grobu smo našli le en par masivnih zapestnic in drobno ovratnico iz jantarnih biserov. Nakitni pridatki opredeljujejo ta grob za ženski. Hkrati ugotavljamo, da je to le del najdb iz tega groba, kajti od višine prsi navzdol grob ni bil več nedotaknjen oz. je bil že uničen, tako da se nam keramika iz tega groba ni ohranila. Najdbe smo našli v globini 1,15 m pod rušo.

1. Dve masivni bronasti zapestnici s presegajočima koncema. Zapestnici se od sredine proti koncema tanjšata. Okrašeni sta s ponavljajočimi se snopi prečnih zarez. Premer zapestnic 8 cm, deb. zapestnic 1 cm. Inv. št. P 1008 + 1009. T. 2: 9.

2. Niz 76 silno drobnih, po večini jantarnih biserov, pa tudi nekaj biserov iz steklene paste, ki so temno modre barve, je vmes. Velikost biserov 3—4 mm. Inv. št. P 1010. T. 2: 10.

3. Biser iz steklene paste, modre barve. Premer 1,1 cm. Inv. št. P 1011. T. 2: 10 a.

Grob 4 (T. 2: 11—13) smo našli na skrajnem severovzhodnem delu gomile. Tam smo našli na globini 1,15 m tesno skupaj položene tri pridatke: majhen lonček, železen nož in keramično skledo. Žal tudi ta grob ni bil več nedotaknjen, saj smo našli le del najdb, verjetno le tiste, ki so bile položene k nogam. Nekoliko vstran od treh najdb pa smo našli v isti globini še fragmentarno ohranjene kosti in zobe konja (*Equus caballus*). Po pridatkih sodeč, je bil v tem grobu pokopan moški, pri katerem nam manjkajo vse najdbe iz zgornjega dela telesa.

1. Preprost, grobo izdelan lonec, cilindrične oblike. Lonec je imel en ročaj, ki pa je sedaj odlomljen in manjka. Okrašen je z dvema ploskima bradavicama in plastičnim triprstim likom v obliki stilizirane ptičje noge ali viličaste oblike. Lonček je izdelan iz sivo rjave gline, ki ni očiščena. V. 10 cm, š. 12,4 cm. Inv. št. P 1013. T. 2: 11.

2. Zelo grobo in asimetrično izdelana preprosta skodela z vboklim dnom in uvihanim gornjim robom. Glina je rjave barve, kvalitetna in brez peska. Na največjem obodu je skodela okrašena z bradavico. V. sklede 5,4 cm, š. 19 cm. Inv. št. P 1012. T. 2: 13.

3. Srpasto zakrivljen železen nožiček, ki mu manjka konica in je močno zarjavel. Rezilo je široko in ozko trikotno v preseku, trn za ročaj pa pravokoten v prerezu. Nož je močno načet od rje. Dol. noža 9,5 cm, š. rezila 1,3 cm. Inv. št. P 1014. T. 2: 12.

Grob 5 (T. 3—4) v primerjavi z zgoraj opisanimi grobovi zavzema posebno in izjemno mesto. Predvsem se ta grob razlikuje od drugih po svoji legi v gomili in arhitekturi, končno pa tudi po bogastvu najdb, ki daleč prekašajo najdbe iz drugih grobov. Po legi zavzema ta grob nedvomno privilegirano mesto v sredini gomile, drugi grobovi pa so razporejeni na obodu gomile. Zaradi bogatih (tudi zlati nakitni predmeti) in številnih pridatkov v tem grobu, ki govore nedvomno za grob bogate žene, bomo ta grob imenovali »grob kneginje«. Pridatke v grobu lahko v glavnem razdelimo na dva dela: nakitni predmeti, ki smo jih našli okrog vratu, na prsih in rokah, in keramični pridatki, ki so jih položili kneginji k nogam. V manjši meri je bil grob kneginje poškodovan že takrat, ko je posestnik Špiler zgradil hlev na jugozahodnem delu gomile in pri tem poškodoval južno stranico kneginjinega groba. Grob je ob odkritju meril 360 × ca. 200 cm. Še nekaj drugih podatkov o tem grobu pa je bilo omenjenih že ob koncu uvodnega poglavja. Pridatki v grobu:

1. Keramična skleda z nekoliko uvihanim zgornjim robom. Dno je vboklo. Izdelana je iz sivo rjave, dobro prečiščene gline. Izdelava je bolj vegasta. V. 4,4 cm, š. 17,4 cm. Inv. št. P 1016. T. 3: 7.

2. Keramična skleda s krepko uvihanim gornjim robom in vboklim dnom. Na največjem obodu je skleda okrašena z zelo plitvo naznačenimi poševnimi kanelurami in bradavico. Izdelana je asimetrično, iz temno sivo pečene gline. V. 5 cm, š. 17,8 cm. Inv. št. P 1017. T. 3: 8.

3. Keramična skleda, ki je po obliki in izdelavi popoln dvojček zgoraj opisane sklede. V. 5 cm, š. 17,8 cm. Inv. št. P 1015. T. 3: 11.

4. Miniaturna keramična posoda kroglaste oblike — čaša, z nekoliko uvihanim zgornjim robom in debelimi stenami. Posodica je visoka 4,6 cm in široka 5,5 cm. Inv. št. P 1030. T. 3: 10.

5. Majhna, toda fino oblikovana keramična skodela trebušaste oblike, brez vratu. Skledica je zunaj in znotraj grafitirana in do leska zglajena. Okrašena je s štirimi simetrično postavljenimi snopi pokončno žlebljenih črt. V. 7,4 cm, š. 15 cm. Inv. št. P 1024. T. 3: 9.

6. Velika keramična vaza na nogi in s pokrovom. Noga vaze je visoka, široka in konično oblikovana. Trup posode je močno bikonično zaobljen, vrat posode pa je visok, koničen in rahlo izvihan. Na trebuhu je posoda okrašena izmenoma z vrsto treh pokončnih gumbastih izboklin, ki so omejene s po tremi vertikalnimi kane-

lurami in tremi vzporednimi pokončnimi rebri. Posoda je izdelana iz dobro prečiščene gline temno sive ali sivo rdeče barve. Po vsej površini pa sta vaza in pokrov grafitirana, tako da imata sijaj. Vrat posode je od trupa ločen z jasno izraženo kaneluro. Pokrov ima visok gumbast ročaj; na zgornji strani je okrašen s štirimi žarkasto razporejenimi trojnimi kanelurami. V. posode brez pokrova 30 cm, š. vaze 30,5 cm. Inv. št. 1025. T. 3: 5. Premer pokrova 20 cm, v. pokrova 8,8 cm. T. 3: 5.

7. Popolnoma enako oblikovana sestrska velika keramična vaza s pokrovom. Okras te vaze se samo toliko razlikuje, da ima nekoliko bolj gosto nažlebljeno površino. Pokrov pa je nekoliko ožji, tako da komaj pokrije gornji rob vaze. Tudi ta pokrov ima gumbast ročajček, vendar je ta pokrov dosti bolj bogato okrašen z geometrijskimi motivi s pomočjo drobnih žlebičkov in vtisnjenih krožcev (T. 4: 1). V. vaze brez pokrova 31,2 cm, š. vaze 29,8 cm. Inv. št. P 1053. T. 4: 1. Premer pokrova 17 cm, v. pokrova 7,4 cm. T. 4: 1.

8. Keramična vaza na nogi, katere dno in noga nista ohranjena. Srednji del vaze je trebušast, vrat posode je visok in koničen, gornji rob pa je rahlo izvihan. Na trebuhu je posoda okrašena s trojno vrsto vžlebljene oglate valovnice, ki je obrobljena na obeh straneh z vrsto gostih, drobnih vtisnjenih krožcev. Prostor med posameznimi trikotniki je izpolnjen s stilizirano rozeto, narejeno iz vtisnjenih krožcev. Vrat loči od trebuha široka kanelura in vrsta vtisnjenih krožcev. Posoda je izdelana iz sivo rjave, kvalitetne gline, ki je bila na zunanji strani do sijaja zglajena. Ohranjena v. posode 16 cm, š. 17 cm. Inv. št. P 1042. T. 3: 6.

9. Majhen, konično oblikovan vijček iz izredno kvalitetne žgane, rdeče rjave gline. V. 2,5 cm. Inv. št. 1020. T. 3: 1.

10. Miniaturni vijček čepaste oblike iz rdeče rjave gline. V. 2 cm. Inv. št. P 1019. T. 3: 3.

11. Droben bikoničen vijček iz temno sive, krhke gline. Okrašen je s snopi radialnih vrezov. V. 2,3 cm. Inv. št. P 1022. T. 3: 2.

12. Miniaturni, bikonično oblikovan vijček, ki je okrašen s cikcak črto. V. 2 cm. Inv. št. P 1021. T. 3: 4.

13. Bronasta fibula z masivno oblogo iz steklene paste na loku — fibula ježevka. Steklena obloga je temno modre barve in ima na gornji strani tri vrste vzdolžnih bodičastih izrastkov, ki spominjajo na ježa in so dali fibuli tudi ime. Dol. fibule 10,3 cm, v. fibule 3 cm. Inv. št. P 1033. T. 4: 3.

14. V celoti ohranjena, toda nekoliko razlomljena bronasta kačasta fibula, ki ima na loku kot okras izdelane štiri gobasto ali pestičasto oblikovane izrastke. Fibula je dolga 8,5 cm in visoka 3,2 cm. Inv. št. P 1026. T. 4: 2.

15. Nekoliko fragmentiran bronast obroček - prstan, izdelan iz bronaste žice okroglega preseka. Premer prstana do 2,5 cm, deb. žice 2 mm. Inv. št. P 1041. T. 4: 4.

16. Dva spiralno navita bronasta obročka, ki nista ohranjena v celoti. Izdelana sta iz tanke pločevinaste žice z globokimi vrezi ob robovih, tako da ima žica v preseku obliko črke E. Premer obročka do 4,3 cm, deb. žice do 2 mm. Inv. št. P 1034—1040. T. 4: 8.

17. Obroček iz spiralno navite žice, sodi v isto garnituro kot obročka, opisana pod točko 16. Inv. št. P 1034—1040. T. 4: 7.

18. Štirje fragmentarno ohranjeni spiralno naviti obročki iz tanke bronaste žice. Enako kot pod točko 16. Inv. št. P 1034—1040. T. 4: 6.

19. Dve masivni bronasti zapestnici s presegajočima koncema. Obe zapestnici sta odlično ohranjeni in imata zelo lepo, plemenito patino. Proti obema koncema se zapestnici tanjšata in sta na gosto in globoko prečno nažlebljeni, na konceh pa se gobasto zaključita. Poleg tega sta obe zapestnici okrašeni še z dvema vrstama gostih, drobnih vtisnjenih krožcev. Premer zapestnic 7,5 cm, deb. zapestnic do 10 mm. Inv. št. P 1028 + 1029. T. 4: 9.

20. Dve trolistni lameli iz silno tanke zlate pločevine. Na sredi vsakega drobnega lističa je iztolčena bunčica, ki jo obkroža več rebrastih koncentričnih krogov. Krožci v enem trolistu so spojeni v obliki trikotnika, katerega ena stranica meri 1,7 cm. Inv. št. P 1031 + 1032. T. 4: 5.

21. Ogrlica iz 94 zelo drobnih, bolj ploščatih jantarnih biserov. Njihova velikost znaša od 14 do 3 mm. Inv. št. P 1027. T. 4: 11.

22. Osemnajst miniaturnih zlatih obročkov-biserov, ki so bili nanizani na zgoraj opisani ogrlici. V premeru merijo posamezni biseri 2—3 mm. Inv. št. P 1027. T. 4: 10.

Grob 6 (T. 5—8). Kmet Špiler je spomladi leta 1962 želel izravnati neravno dvorišče (to je gomilo) med hišo in hlevom; začel je planirati zemljišče od jugovzhodne smeri. Ob tem delu je naletel na grobne najdbe: 43 okroglih bronastih faler različnih velikosti, nadalje železne konjske žvale, pasno spono in keramične posode. Najdbo je odkupil Posavski muzej v Brežicah in pričel načrtno izkopavati gomilo (glej opombo 11). Natančna lega groba danes ni več znana, ker kmet ni pazil na lego posameznih najdb v grobu. Čeprav muzej tudi ni dobil vseh najdb iz groba, iz gradiva zlahka razberemo, da je bil v tem grobu pokopan halštatski veljak skupaj s konjsko opremo. Zato bomo ta grob imenovali tudi »grob s konjsko opremo«. Poleg številnih delov bronastega konjskega naglavja, pogrešamo precej pridatkov iz groba moža. Tako nam manjkajo njegovi nakitni predmeti in predvsem njegovo orožje, pa najsi bo to ofenzivno ali defenzivno, saj sta se ohranili le dve hudo poškodovani sulični osti. Kje in kako so ležali posamezni pridatki, ne vemo, prav tako tudi ne vemo, v kaki medsebojni razdalji in v kateri smeri sta bila pokopana jezdec in konj. Opis konjske opreme bomo zaradi velikega števila enakih kosov podali kar sumarično. Najprej bomo opisali tiste pridatke, ki so jih položili v grob jezdecu, nato pa bomo našteli najdbe, ki so sestavljale naglavje konjske opreme.

a) Grob konjenika:

1. Velika, trebušasto bikonična vaza na nogi. Vaza počiva na visoki votli nogi, srednji del posode je krepko zaobljen in se izoblikuje v razmeroma kratkem, cilindričnem vratu, ki je malo konkavno uleknjen. Na trebuhu je vaza okrašena s štirikrat ponovljenim motivom treh vertikalno razporejenih gumbastih izboklin, ki jih na obeh straneh omejuje pokončna, ozka kanelura. Ta polja pa so med seboj omejena še s po tremi vzporednimi navpičnimi žlebiči. Posoda je po vsej površini črno grafitirana in do sijaja zglajena. V. 29,4 cm, š. 30 cm. Inv. št. P 912. T. 5: 1.

2. Popolnoma enako oblikovana in okrašena posoda kot pod točko 1. V. 28,6 cm, š. 29,4 cm. Inv. št. P 913. T. 5: 2.

3. Nizka skodela z visoko presegajočim ročajem. Dno skodele je vboklo, gornji rob je ravno odrezan. Izdelana je iz črno sive gline, zunaj in znotraj je grafitirana. Na največjem obodu je posoda okrašena s tremi simetrično postavljenimi snopi po 6 navpičnih kanelur. V. z ročajem vred 11 cm, š. z ročajem 20 cm. T. 5: 3.

4. Pravokotna bronasta pasna plošča iz tanke pločevine, razlomljena in nekoliko fragmentirana. Na enem koncu plošče sta ohranjeni še dve gumbasti zakovici, na drugem koncu pa je še ohranjena sled kavlja za spenjanje. Plošča je okrašena z motivom dveh križajočih se cikcak črt. Te so narejene s pomočjo drobnih iztolčenih krogcev in izvrtano luknjico v sredini. Ohranjena dol. plošče 13,4 cm, š. plošče 4,7 cm. Inv. št. P 966—970. T. 5: 4.

5. Masiven bronast preluknjan obesek, sestavni del okrasja na konjskem oglavju. Narejen je iz 3 mm debele bronaste pločevine, ki je po obliki še najbolj podoben zaobljenemu pravokotniku. Dolžina 11 cm, največja š. 4,3 cm. Inv. št. P 965. T. 5: 5.

6. Od rje močno poškodovana železna sulična ost, katere list je razmeroma kratek, tulec nasadišča pa razmeroma dolg. Dol. cele sulične osti 22,5 cm, največja š. 2,7 cm. Inv. št. P 1049. T. 8: 6.

7. Deformiran in močno zarjavel kos paličastega železa, ki je do polovice votel, drugi del pa je ploščato izkovan. Morda je to ostanek sulične osti? Dol. 17,5 cm, deb. 1,8 cm. Inv. št. P 1050. T. 8: 5.

8. Okovje ali obloga iz tanke bronaste pločevine, cilindrične oblike, močno poškodovano. Pločevina je okrašena z ostro cikcak črto, ki je spodaj in zgoraj omejena z vodoravno črto. Okras je izveden v tehniki drobnih iztolčenih pikic. Pločevinasti tulec je predrt z dvema zakovicama. Ta pločevinasti tulec je bil najbrž okrasna obloga nasadišča neke železne sulice. Velikost 4 × 2,5 cm. Inv. št. P 970. T. 8: 2.

9. Fragment deformiranega trakastega okova iz tanke bronaste pločevine, ki je okrašena z dvema vrstama vzporednih, silno drobnih iztolčenih bunčic. To je delček neke okrasne pločevine. Š. traka 1,5 cm. Inv. št. P 970. T. 8: 3.

10. Ščitaste oblike, ovalno zasnovan košček tanke bronaste pločevine, ki je na sredi grbasto iztolčena. Ta kos predstavlja vsekakor neki okrasni element neznanega namena. Velikost 2,7 × 1,5 cm. Inv. št. P 990. T. 8: 4.

11. Na tri dele razlomljena debela bronasta žica, okroglega preseka. V celoti ni ohranjena, na enem koncu je kavljasto zavita. Ker je žica krožno uvita, predstavlja ali zelo tanko ovratnico-torkves ali pa ročaj neke kovinske posode? Dolžina žice 24 cm, debelina žice 3 mm. T. 7: 6.

b) Grob konja:

1. Blizu 20 različno velikih fragmentov razlomljenih in od rje močno poškodovanih železnih konjskih žval. Inv. št. P 972—975, 977—981. T. 8: 1.

2. Pet velikih, okroglih bronastih faler, narejenih iz močne bronaste pločevine, ulite v kalupih. Vse falere so na zgornji strani okrašene z dvema ali tremi vrstami na gosto posejanih krožcev s pikico v sredi. Vsaka falera je v srednjem delu močno odebeljena, tako da ima v preseku gumbast videz. Na sredini te odebelitve je izoblikovano majhno ušesce, vanj je vdet bronast obroček, na katerem pa spet visijo 2—3 nekoliko večji bronasti obročki. Drugi tip enako velikih faler pa ima vedno po dva kijasta ali pestičasta obeska. Na spodnji strani so vse falere te velikosti enako izdelane: vsaka ima po dve precej veliki ušesci, v njih se je ponekod še ohranilo usnje, na katero so bile falere pritrjene. Premer posameznih faler znaša 4,5—4,6 cm, deb. faler skupaj z gornjim in spodnjim ušescem pa 1,8—2 cm, sama plošča falere pa je deb. do 2 mm. Inv. št. P 914, 939—942. T. 6: 1 a + 1 b.

3. Stiriindvajset srednje velikih okroglih bronastih faler, podobne izdelave kot zgoraj opisane. Na zgornji strani so vse okrašene z eno vrsto vtisnjenih krogcev s piko v sredini, ki so razporejeni na obodu falere. Med temi krogci in gumbasto izboklino na sredini se na gosto prepletajo kolenčaste črte, narejene z drobnimi in finimi urezi v tehniki tremoliranja. Na sredini zgornje strani falere je izdelano majhno ušesce, na katerem visita vedno po dva obeska. Na spodnji strani ima vsaka falera eno samo široko ušesce za pritrditev na usnjeno podlogo. Premer faler 3,5—3,7 cm, deb. faler z obema ušescema 1,4—1,6 cm, dolž. obeskov na falerah 1,4—1,7 cm. Inv. št. P 915—938. T. 6: 2, 7: 1.

4. Stirinajst manjših okroglih bronastih gumbov s širokim ušesom za pritrjevanje na podlogo na spodnji strani. Na zgornji strani so vsi gumbi okrašeni praviloma s petimi drobnimi krožci s piko v sredini. Pri enem gumbu se je še ohranil kos usnjene podloge v ušescu. Premer gumbov 1,7—1,8 cm, v. gumbov 7 mm. Inv. št. P 946—959. T. 7: 2.

5. Različni drobni bronasti predmeti, večinoma majhni obročki in deli zakovic, ki so krasili naglavje konjske opreme. T. 7: 3, 4, 5, 7, 8, 9.

Iz gomile imamo tudi nekaj živalskega osteološkega gradiva, ki izvira iz treh grobov. Prvič so bili najdeni živalski zobje ob slučajni najdbi leta 1958 (glej opombo 10), drugo gradivo pa je iz groba 6 in 4. Osteološki material iz groba 6 so slučajne najdbe in ni ohranjen v celoti, le gradivo iz groba 4 je sistematično izkopano in ohranjeno v celoti. Vse živalsko osteološko gradivo nam je določil dipl. vet. Marjan Vizjak iz Brežic. Ugotovil je tole:

a) Štirje iz slučajne najdbe v gomili na Libni ohranjeni zobje so kočniki konja *(Equus caballus)*. Zaradi opazne ukrivljenosti zob sodim, da gre za prave kočnike (dentes molares) in ne za predkočnike (dentes praemolares). Ohranjeni kočniki so dolgi od 60—65 mm, iz tega sklepam, da gre za konja srednje starosti, ki je mogel imeti okrog 10 let.

b) Iz groba 6 — slučajna najdba s konjsko opremo — je ohranjenih 12 konjskih kočnikov. Nekateri so slabše ohranjeni in pri večini manjka del korenine. Iz dveh bolje ohranjenih kočnikov (dentes morales) sklepam, da je bil konj sorazmerno mlad, bilo mu je okrog 5 let. Dolžina dobro ohranjenega kočnika znaša namreč 75 mm, pa tudi grizna površina (facies masticatoria) je še zelo dobro ohranjena.

c) Iz groba 4 je ohranjenih 21 konjskih kočnikov. Ker so si zobje po videzu in velikosti zelo podobni, sodim, da gre za zobovje ene živali. Iz dolžine zob,

ki znaša od 55—70 mm, sklepam, da gre za konja srednje starostne dobe, ali izraženo absolutno, za starost od 10—14 let.

Večina drugega osteološkega gradiva iz tega groba pa so kosti glave konja. Ohranjena je pečinasta kost (os petrosum) in kosti spodnje vilice (corpus mandibulae processus coronoideus et condyloideus mandibulae) nadalje dva fragmenta senčne kosti (os temporale — foramen alare parvum). Dva fragmenta pa sta kosti hrbtenice; za enega z veliko gotovostjo sklepam, da gre za 16.—18. hrbtno vretence. Trnast nastavek (processus spinosus) je pri njem namreč močno izražen, dosti manj izrazita pa sta prečna nastavka (processus transversus).

ZAKLJUČEK

Način pokopavanja. Iz priloženega tlorisa, kot smo ga še lahko ugotovili ob izkopavanju leta 1962 (glej str. 243), je jasno, da imamo pred seboj tip srednjevelike ali celo velike halštatske gomile (v smislu dolenjskih halštatskih gomil) s skeletnimi grobovi, ki so prstanasto razporejeni ob robu gomile in verjetno z dvema centralnima groboma (grob kneginje + grob s konjsko opremo). Gomila je bila že pred letom 1962 pri raznih zemeljskih delih tako močno poškodovana, da leta 1962 nismo mogli več zanesljivo ugotoviti njenega obsega, velikosti in lege še preostalih grobov. Ureditev vinograda na severni strani gomile, gradnja hiše in hleva na njeni južni strani pa so za vselej uničili vse pomembnejše podatke o videzu in konstrukciji gomile. Zato je obseg gomile, ki je naznačen s prekinjeno črto, seveda le naša domneva. Ni nam znano, ali je gomilo na obodu omejeval venec zloženega kamenja ali ne, ker je bil rob gomile s prekopavanjem in rigolanjem vinograda že uničen. Rekli smo že, da so mrtve pokopavali v krogu na obodu gomile okrog enega ali dveh centralnih grobov na sredi gomile. Tak način pokopavanja v velikih halštatskih gomilah je znan predvsem na Dolenjskem, na primer v Stični.[16] Ta analogija nam daje možnost, da Špilerjevo gomilo na Libni uvrstimo po velikosti že med velike halštatske gomile. Trupla rajnih so polagali v preprosto grobno jamo, včasih so umrlega pokopali na leseni deski, kot na primer ženo v grobu 2 in aristokratinjo v grobu 5. Grob kneginje so dodatno še obložili s kamnitim zidom, pa tudi ves grob so na vrhu prekrili s plastjo kamnja. Spričo dejstva, da sta dva najbogatejša groba 5 in 6 zavzemala osrednje mesto v gomili, obkrožali pa so jih preprostejši in s pridatki revnejši grobovi na obodu, domnevamo, da sta bila v sredini pokopana rodovna prvaka (mož in žena?), okoli njiju pa člani njunega rodu. Tudi na Libni smo lahko opazovali isti pojav kot v Stični in Novem mestu: hude kisline so v ilovnati zemlji popolnoma razjedle vse organske sestavine in tudi kosti, tako da smo velikost in obliko posameznih grobov določili le po temnejši barvi zemlje, ki so jo zapustile razpadle organske snovi, in po legi posameznih pridatkov.

Grob kneginje je bil najbolje ohranjeni grob v gomili in ima zato tudi največjo znanstveno vrednost. Številne in bogate najdbe: 8 keramičnih posod, 4 vijčki in 9 nakitnih predmetov iz brona, zlata in jantarja, opravičuje tak naziv groba. Ker so pri gradnji hleva tudi nekoliko poškodovali južno stranico groba, ni povsem zanesljivo, če imamo pred seboj res vse pridatke iz groba. Iz lege posameznih predmetov v grobu sklepamo, da je nosila žena

[16] S. Gabrovec, Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 74 ss, 197, 234; Varstvo spomenikov 9, 1962-64 (1965) 140, 173 s.

na čelu zlat diadem, od katerega sta se nam ohranila le dva trolista (T. 4: 5). Okrog vratu je imela nanizano majhno ogrlico iz zelo drobnih jantarnih in zlatih biserov (T. 4: 10, 11). Lase oz. kite si je spenjala s prožno, spiralasto zavito bronasto žico (T. 4: 6—8), na prsih je nosila dve fibuli: eno kačasto in eno s steklom obloženo ježevko (T. 4: 2—3), obe zapestji pa sta ji krasili zelo masivni bronasti zapestnici (T. 4: 9). K nogam pa so ji priložili številne keramične posode, med njimi dve okrašeni obredni vazi na nogi in s pokrovom.

Grob s konjsko opremo ima veliko znanstveno ceno prav zaradi bogate konjske opreme. Ker je bil grob nestrokovno izkopan pred začetkom arheološkega izkopavanja, nam podrobne najdiščne okoliščine oz. mikrolokacija najdb v gomili niso znane, prav tako ne vemo, ali je bila konjska oprema priložena konju, ki je po vsem videzu bil pokopan skupaj z bojevnikom, ali pa, kar je običajno, bojevniku. Mnogi pridatki so danes izgubljeni. Omenili smo že, da manjkajo predvsem pridatki iz groba možakonjenika, kot na primer njegovo orožje, nakitni predmeti in znaki odličja. Od keramičnih pridatkov sta se ohranili le obe obredni vazi na nogi, tokrat obe brez pokrova! Prepričani smo, da sta bila pokrova ob prekopavanju uničena oz. izgubljena.

Tipologija. Keramično gradivo, ki je bilo izkopano v gomili na Libni, ne prinaša po oblikovni plati nobenih novosti v oblikovni zaklad halštatskega časa pri nas. Poudariti pa velja, da je vsa izkopana keramika zelo kvalitetno izdelana ter da so skoraj vse posode na površini fino zglajene in v večini primerov grafitirane, tako da imajo sijaj. Med keramičnimi posodami moramo opozoriti na velike trebušaste vaze na nogi in s pokrovom na vrhu, ki smo jih našli v grobu 5 (T. 3: 5; 4: 1) in v grobu 6 (T. 5: 1, 2). Le-te so zelo skrbno izdelane in po vsej površini grafitirane. Zato smo mnenja, da so to izrazito obredne posode, ki so jih dajali uglednim pokojnikom v grob. Zdi se, da so praviloma polagali po dve taki enaki posodi v grob. Njihova velika medsebojna podobnost, skoraj identična, kaže, da so vse štiri posode delo istega lončarja.

Kovinskih predmetov v grobovih je razmeroma malo, še posebej tistih, ki so bili v moških grobovih. Seveda so temu vzrok poškodbe, ki jih je utrpela gomila že pred izkopavanjem. Omenili smo že, da nam manjkajo tipični predmeti moških grobov. Med železnimi pridatki premoremo komaj dve sulični osti (T. 1: 4; 8: 6), dva noža (T. 1: 2; 2: 12), rombično pasno spono (T. 1: 8). in nekaj nedoločljivih predmetov (T. 1: 3, 7; 8: 5). Bogatejši je nakit v ženskih grobovih. Prevladuje bronasti nakit: fibule (T. 2: 1, 7; 4: 2, 3), zapestnice (T. 1: 1; 2: 9; 4: 9) in spiralasto naviti obročki iz bronaste ploščate žice za spenjanje kit na glavi (T. 2: 2, 3, 5; 4: 3, 6, 7, 8). Kot uhan bi lahko tolmačili poškodovani ploščati obroček (T. 8: 3), kakršne poznamo na primer na Vačah[17] in v Zagorju.[18] Kot nakitno gradivo se javljajo še jantar, steklo in zlato. Posebno bogat nakit pa se nam predstavlja v grobu s konjsko opremo (T. 6 in 7). Številne, lepo oblikovane in okrašene falere in našitki so bogato krasili konjsko naglavje, domiselni obeski na falerah pa

[17] F. Stare, Vače-katalog, T. 59: 6—28.
[18] S. Grabovec, AV 17, 1966 (1967) T. 4: 11—19.

so povzročali prijetne zvočne efekte ob nenehnem gibanju in stresanju glave iskrega konja. Ti bronasti našitki so najštevilnejši in med najlepšimi, kar jih je bilo najdenih iz halštatskega časa v Sloveniji.

Primerjave za posamezne nakitne predmete iz drugih slovenskih halštatskih najdišč so: za nože najdemo najustreznejše primerjave spet na Vačah.[19] Rombične pasne spone poznamo z Vač[20] in Brezja.[21] K moškemu nakitu sodi še bronasta pravokotna pasna spona, okrašena s tremoliranim vrezom krožcev s piko v sredini. Primerjavo zanjo najdemo na Vačah[22] in Brezju.[23] Tudi za ženske nakitne predmete bomo našli obilico primerjalnega gradiva. Za našo fibulo ježevko bomo našli natančno analogijo na Vačah.[24] Še veliko večje pa je število primerjav za obe drugi fibuli: rtasto in kačasto, saj ju najdemo skoraj na vseh večjih dolenjskih halštatskih najdiščih. Tip rtaste fibule je W. Schmid[25] krstil kar za »libensko fibulo«, ker so jo tam najprej našli v večjem številu, čeprav ta izraz danes ni več upravičen, saj jo prav tako pogosto najdemo tudi na drugih najdiščih. Prav tako najdemo zelo pogosto v halštatskih grobovih iz bronaste žice narejene obročke za spenjanje lasnih kit, ki so se razvili iz nekoliko manjših, toda bolj dekorativnih obročkov (Noppenringe) iz pozne bronaste dobe, pri nas znani v grobovih žarnogrobiščnih nekropol. Izkopani so bili na Malencah,[26] na Vačah[27] in še kje. Med nakitnimi predmeti ne smemo mimo dveh zlatih trolistov (T. 4: 5), ki sta le majhen del zlatega diadema, kakršnega poznamo iz groba kneginje v Stični in Šmarjeti.[28]

Nekoliko težje bomo našli ustrezne primerjave za libensko naglavje konjske opreme, ki je zaenkrat najlepša halštatska konjska oprema na Slovenskem. V Sloveniji bomo našli sicer dovolj halštatskih konjskih oprem (naj jih naštejemo samo nekaj: Novo mesto, Stična, Libna, Zagorje), vendar so časovno pa tudi stilno različne od naše najdbe. Ker je v pripravi posebna študija o halštatskih konjskih opremah na slovenskem ozemlju, ni naš namen podrobneje razčlenjevati to najdbo. Opozorili bi samo na zelo podobno najdbo bronastih faler (T. 9) s konjskega naglavja, ki so jih našli v Stični (glej opombo 15) in so tukaj prvič objavljene.

Kronologija. Preden bomo skušali časovno opredeliti najdbe iz libenske gomile, želimo poudariti nekaj dejstev s kulturnohistoričnega vidika. Vsi našteti keramični in nakitni predmeti kažejo, da imamo opravka z bogatimi, skoraj razkošnimi umetnoobrtnimi izdelki, ki sodijo v vrh domače halštatske ustvarjalnosti. Čeprav leži Libna, strogo vzeto, v geografskem smislu že na štajerski strani onkraj Save, so vendarle ves grobni inventar, način poko-

[19] F. Stare, Vače-katalog, T. 3—6.
[20] l. c. T. 52—53.
[21] K. Kromer, Brezje-katalog, T. 13: 4; 27: 10; 42: 5.
[22] F. Stare, Vače-katalog, T. 40: 10; 41: 1.
[23] K. Kromer, Brezje-katalog, T. 24: 9. O problemu pravokotnih pasnih spon glej tudi: študijo: F. Stare, AV 3, 1952, 173 ss.
[24] F. Stare, Vače-katalog, T. 33: 1, 2.
[25] W. Schmid, Südsteiermark im Alertum, 6 ss.
[26] V. Stare, AV 11-12, 1960-61 (1962) T. 12: 13, 14, 17, 21, 22.
[27] F. Stare, Vače-katalog, T. 67: 4—12.
[28] O zlatih halštatskih diademih v Sloveniji je pisal J. Kastelic, Situla 1, 1960, 3 ss. Primerjaj tudi S. Gabrovec, AV 15-16, 1964-65 (1965) T. 8—9.

pavanja in grobna arhitektura še izrazito dolenjski, v smislu klasičnih halštatskih gomil, kakor jih je utemeljil že M. Hoernes[29] leta 1915 za razliko od štajerskih halštatskih najdišč.[30] Danes vemo, da so centri klasičnega slovenskega halštata (ki so hkrati tudi centri situlske umetnosti) na Dolenjskem: v Stični, na Magdalenski gori, v Novem mestu in Šmarjeti, vendar so ta središča izžarevala svoj vpliv in svojo tvornost tudi izven naravno začrtanih meja (v tem primeru prek Save), za kar sta najlepša dokaza naselbini na Vačah in na Libni. Utrjeno gradišče na Libni, nedvomno sedež uglednega ilirskega veljaka, pa je verjetno skrajna velika postojanka dolenjsko-halštatskega tipa na vzhodu Slovenije, ki še uporablja klasični halštatski način pokopavanja: skeletni pokop v družinsko-rodovni gomili s centralnim grobom in v krogu razvrščenimi grobovi na obodu gomile.

Pri časovnem opredeljevanju gradiva iz gomile na Libni se bomo ravnali po Gabrovčevi[31] kronološki razdelitvi slovenskega halštatskega gradiva, ki je v bistvu oprta na izkopanine iz dolenjskh najdišč. Z ozirom na številne in karakteristične najdbe (zlata trolista, fibule) bomo najlaže kronološko opredelili grob kneginje (= grob 5) in ženski grob 2. V slednjem mislimo predvsem na rtasto fibulo in na miniaturno čolničasto fibulo. Prav taki, identični fibuli sta bili najdeni v zelo bogatem ženskem grobu prav tako na Libni ob izkopavanju F. Stareta[32] leta 1954 v grobu 1 gomile I, ki ga Stare postavlja na začetek Ha D časovnega horizonta.[33] Nakitni predmeti, predvsem zlati trolisti iz diadema v grobu libenske kneginje (grob 5) pa nam dajejo z drugo paralelo: z grobom 27 z diademom iz Stične (= grob stiške kneginje),[34] enako časovno uvrstitev.[35]

Na podlagi teh ugotovitev iz dveh najdišč in dveh avtorjev, ki sta oba neodvisna drug od drugega prišla do istih rezultatov, postavljamo Špilerjevo gomilo na Libni v naslednji časovni okvir: Ha D 1 ali manjši horizont knežjih grobov v Stični in Novem mestu (po Gabrovcu) = končna faza trakokimerijskih vplivov na naših tleh. Na ta način smo prišli do absolutnih vrednosti, to je v čas med leti 600 in 550 pred našim štetjem, kamor uvrščamo libenske grobove iz Špilerjeve gomile.

---

[29] M. Hoernes, WPZ 2, 1915, 113 ss.

[30] Kako občutna in bistvena je razlika med dolenjskim in štajerskim halštatom, dokazujejo na eni strani katalogi F. Stare, Vače in K. Kromer, Brezje ter kataloško obdelani članki Vide Staretove v Arheoloških vestnikih 11-12, 1960-61 (1962) 50 ss (Malence); 13-14, 1962-63 (1963) 435 ss (Rovišče); 15-16, 1964 (1965) 215 ss (Vinkov vrh)), na drugi strani pa Pahičev pregled železnodobnih najdb v Slovenskih goricah v AV 17, 1966 (1967) 103 ss. Osnove teh razlik pa moramo iskati že v kulturnohistoričnem ozadju obdobja žarnih grobišč.

[31] S. Gabrovec, AV 15-16, 1964-65 (1965) 21 ss.

[32] F. Stare, AV 13-14, 1962-63 (1963) T. 13.

[33] F. Stare, l. c. 401.

[34] S. Gabrovec, AV 15-16, 1964-65 (1965) T. 8—11.

[35] S. Gabrovec, l. c. 34 s.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Hallstatt-Grabhügel auf der Libna

Libna ist ein 359 m hoher Hügel über Videm an der Save. Seine sanft abfallenden südöstlichen Abhänge sind mit Wein- und Obstgärten bepflanzt, die übrige Oberfläche aber bedeckt Wald. Der Gipfel der Libna, worauf sich die Filialkirche der Hl. Margarethe befindet, erhebt sich gut 200 m über die Ebene des Krško polje. Doch genügt dies, dass man vom Hügelgipfel ostwärts die Vorstädte Zagrebs sehen kann, wo sich dem Blick weit ausgebreitet die Pannonische Ebene öffnet. Gegen Süden kann man vom Libnagipfel mit einem Blick die aufgegliederten Kämme der Gorjanci erfassen, unter welchen sich träge die Krka windet. Die weite Ebene zwischen der Save unter der Libna und der Krka unter den Gorjanci ist das Krško polje, wo sich in der Antike bei Drnovo das römische Munizipium Neviodunum befand. Der südöstliche Abhang des Libnahügels ist in drei kleinere Terrassen aufgegliedert, auf welchen verreinzelte Anwesen verstreut sind.

Die beschriebene Lage des Libnahügels scheint schon für die urgeschichtliche Einwohnerschaft in der älteren Eisenzeit allseitig günstig gewesen zu sein. Grabhügel mit Bestattungen aus der Hallstattzeit wurden auf allen drei Terrassen des südöstlichen Hügelabhangs gefunden, auf dem Gipfel aber wurden auch Spuren einer befestigten Höhensiedlung entdeckt. Von dieser Höhensiedlung auf dem Gipfel aus konnten die urgeschichtlichen Bewohner der Libna das Krško polje sowie das Tal an der Mündung der Krka und der Sotla in die Sava beherrschen. Auf den Hügelhängen aber gab es genug Weideland für das Kleinvieh und auch etwas fruchtbaren Boden für bescheidenen Ackerbau.

Bei ihrer Niederlassung in unseren Gegenden haben die Slowenen auf der Libna noch höchstwarscheinlich Spuren der urgeschichtlichen Bevölkerung gefunden. Die erhaltenen Grabhügel erinnerten sie an die Bewohner dieses Ortes in den längstvergangenen Jahrhunderten von ihrer Zeit. Die Erinnerung an die »heidnischen« Einwohner war bei den Slowenen noch lange danach lebend, als sie selbst bereits das Christentum angenommen hatten. Wie der Historiker Milko Kos sagt, »hat der Slowene — damals schon Christ — gern an solchen »heidnischen« Orten Kirchen errichtet, geweiht dem hl. Jurij (Georg), dem hl. Michael oder der hl. Marjeta (Margarethe), diese Heiligen galten als Überwinder des »heidnischen« Drachens«.[1] Dies trifft auch für die Libna zu, wo das Kirchlein auf dem Gipfel der hl. Margarethe geweiht ist.

Die meisten Grabhügel auf der Libna befanden sich auf der dritten, der letzten Terrasse unter dem Gipfel. Am zahlreichsten waren sie im Wald und auf den Feldern des einsamen Anwesens des Bauern Deržanič. Die Libna erweckte das Interesse der Archäologen bereits in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg und wurde damals unter die bedeutendsten steiermärkischen urgeschichtlichen Fundorte eingereiht. Als erster begann die Grabhügel auf der Libna der Altertümergräber Jernej Pečnik im J. 1884 aufzugraben. Nach ihm grub im J. 1886 für das Grazer Joanneum W. Gurlitt, an den Arbeiten beteiligte sich aber auch Jernej Pečnik. Während zweier Jahre erforschten sie 12 Grabhügel und entdeckten ausser in zweien überall Skelettgräber. In den Jahren 1885—1889 erforschten W. Gurlitt und J. Pečnik auch die Siedlung auf der Libna, doch wissen wir über die Ergebnisse ihrer Arbeit nur wenig.[2] Die archäologischen Forschungen des Grazer Joanneums zogen sich dann mit Unterbrechungen bis zum J. 1916 hin, als im zweiten

Kriegsjahr mit der Durchgrabung eines einzigen Grabhügels die Arbeiten abgeschlossen wurden.

Ende des vorigen Jahrhunderts interessierte sich für die urgeschichtliche Fundstätte auf der Libna auch die Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien. Für diese Anstalt unternahmen auf der Libna gegen Ende des 19. Jahrhunderts ihre Forschungen O. Fischbach und J. Szombathy. Fischbach grub einen grossen Grabhügel im Weingarten des Besitzers Volavšek aus, wo dann Szombathy die Arbeiten bis zum Ende durchführte. Im J. 1892 leitete die Ausgrabungen auf der Libna auch Moritz Hoernes, der 5 Grabhügel erforschte.

Zwischen den beiden Weltkriegen erstreckte sich die Tätigkeit der slowenischen Archäologen nicht auf die Libna. Aufsehen erregte ein Zufallsfund aus dem J. 1928 im Weingarten des Grundbesitzers Špiler, als die Arbeiter beim Rigolen fünf goldene Reifchen und ein goldenes Diadem fanden.[3] Im J. 1940 grub in den Grabhügeln auf der Libna der Altertümergräber Oto Auman aus Krško, der sein unfachgemässes Treiben auch während der Kriegsjahre fortsetzte. Während des letzten Krieges kehrte auf die Libna wieder W. Schmid, Professor der Grazer Universität, zurück, der dort schon in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg Grabungen fürs Grazer Joannenum durchgeführt hatte. Im J. 1942 durchforschte er die Ansiedlung und entdeckte innerhalb der Wälle das Haus A.[5] Solchermassen ist das archäologische Fundgut vom Libnahügel in unterschiedlichen Museen in zwei Staaten zerstreut. Das meiste befindet sich in Graz, in Wien, etwas in Ljubljana, in den letzten Jahren aber kommt mehr und mehr ins Museum von Brežice. Das Gesamtmaterial auf den Grabhügeln auf der Libna ist heute noch nicht veröffentlicht, vielmehr ist es nur zum Teil in umfangreicheren Studien berücksichtigt.[6]

Das »Posavski muzej« in Brežice begann im Rahmen seiner Forschungstätigkeit mit Grabungen auf der Libna im J. 1954. Die Arbeiten leitete F. Stare, der dann die Grabhügel auf der Libna auch noch im J. 1956 aufgrub. Auf den in dieser Abhandlung beschriebenen Grabhügel waren schon unterschiedliche Archäologen aufmerksam geworden und wünschten seine Ausgrabung. Der Grabhügel befand sich im Hof des Bauern Vinko Špiler. Er wollte seinen unebenen Hof ebnen, deshalb begann er im J. 1962 den Grabhügel von Südost aus zu planieren. Dabei stiess er auf ein Pferdegeschirr und Gegenstände aus einem Männergrab (s. Taf. 5—8). Deshalb entschied sich das Museum in Brežice für die systematische Ausgrabung des restlichen Grabhügels. Die Grabungen dauerten vom 1. bis 15. Avgust 1966 unter der Leitung der beiden Unterzeichneten. Im noch nicht durchgrabenen Teil des Grabhügels hoben wir fünf Skelettgräber aus: zwei Männer- und drei Frauengräber.

Grab 1 (Taf. 1) ist wegen der charakteristischen Beigaben: Messer, Lanze und eiserne rhombische Gürtelschnalle jedenfalls ein Männergrab. Die kelchartige Vase (Taf. 1: 10) lag zu Füssen des Verstorbenen, die rotgebrannte Terrine (Taf. 1: 5) aber zu seinen Häupten und über dieses Gefäss war eine Lanzenspitze gelegt. Auf das schwarzgebrannte Gefäss war dagegen ein eisernes Messer gelegt. Dieses Gefäss war am Boden mit Flusskieseln belegt, die rote Terrine aber auf einen platten Stein, 35 × 25 cm, gestellt. Das Grab fanden wir in einer Tiefe von 72 cm unter dem Rasen.

Grab 2 (Taf. 2: 1—8) wurde im äussersten NNO des noch erhaltenen Grabhügelteils ausgegraben. Während der Grabung stellten wir fest, dass das Grab nicht mehr intakt war, da beim Graben des Weinbergs der untere Teil des Leich-

nams ungefähr von der Brust abwärts schon vernichtet worden war. Die bronzenen Schmucksachen sprechen dafür, dass dies ein Frauengrab ist, es fehlen jedoch alle keramischen Beigaben, die sich zu Füssen befunden hatten. Auf der Grabsohle fanden wir Holzkohlenreste, was darauf weist, dass die Verstorbene auf einem Holzbrett bestattet worden war. Das Grab befand sich 80 cm tief.

Grab 3 (Taf. 2: 9—11). In diesem Grab fanden wir nur ein Paar massiver Armringe und eine dünne Halskette aus Bernsteinperlen. Die Schmuckbeigaben bestimmen dieses Grab als ein Frauengrab. Wir stellten fest, dass dieses Grab von der Höhe der Brust abwärts zerstört war, so dass sich uns die Tonware aus dem Grab nicht erhalten hat. Die Funde entdeckten wir in einer Tiefe von 115 cm unter dem Rasen.

Grab 4 (Taf. 2: 11—13) fanden wir im äussersten nordöstlichen Teil des Grabhügels. Dort entdeckten wir 115 cm tief drei dicht beisammen liegende Beigaben: ein Töpfchen, ein eisernes Messer und eine keramische Schüssel. Leider war auch dieses Grab nicht mehr intakt, da wir nur einen Teil der Beigaben fanden, wohl jene, die zu Füssen des Bestatteten gelegt worden waren. In diesem Grab fanden wir auch in Fragmenten erhaltene Knochen und Zähne eines Pferdeschädels *(Equus caballus)*. Nach den Beigaben zu schliessen, war in diesem Grab ein Mann bestattet, von dem jedoch alle Funde aus der oberen Körperhälfte fehlen.

Grab 5 (Taf. 3—4) nimmt, verglichen mit den oben beschriebenen Gräbern, eine Sonder- und Ausnahmestellung ein. Seiner Lage nach nimmt es zweifellos den privilegierten Platz im Zentrum des Grabhügels ein, während die übrigen Gräber am Rand des Grabhügels angeordnet sind. Das Grab war in Richtung Nord — Süd orientiert (das Haupt im Norden) mit einer Deklination von 32° nach Westen. Das ganze Grab war rechteckig mit einer 20—25 cm breiten Mauer aus aufeinandergelegten Kalksteinen umgeben. Die Leiche der Aristokratin war auf ein 202 cm langes und 108 cm breites Brett gelegt. Oben war die Grabgrube mit einem gewölbeartig gelegten Steinbelag gedeckt. Den Leichnam fanden wir in einer Tiefe von 135 cm unter dem Grabhügelscheitel. Wegen der vielen und reichen Beigaben, die unzweifelhaft zugunsten des Grabes einer sehr reichen Frau zeugen, werden wir dieses Grab das »Fürstinnengrab« nennen. Die Grabbeigaben können wir in zwei Gruppen einteilen: Schmuckgegenstände, die wir um den Hals, auf der Brust und den Armen fanden, und keramische Beigaben, die man der Fürstin zu Füssen gelegt hatte. Das Grab war in geringerem Ausmass schon damals zerstört worden, als der Hofbesitzer am südwestlichen Ende des Grabhügels einen Stall erbaut und dabei die Südseite des Grabes beschädigt hatte. Bei seiner Entdeckung mass das Grab 360 × ca. 200 cm.

Grab 6 (Taf. 5—8). Im Frühjahr 1962 wünschte der Bauer Špiler seinen unebenen Hof zu ebnen und begann das Terrain aus südöstlicher Richtung zu planieren. Dabei stiess er auf Grabfunde: 43 bronzene Phaleren unterschiedlicher Grössen, ein eisernes Pferdezaumzeug, eine Gürtelschnalle und keramische Gefässe. Den Fund kaufte das Museum in Brežice ab und begann mit der planmässigen Ausgrabung des Grabhügels. Die genaue Grablage ist nicht mehr bekannt, da der Bauer nicht auf die Lage der einzelnen Funde im Grabe achtete. Aus dem Grabinventar können wir mit Leichtigkeit ersehen, dass in diesem Grab ein hallstättischer Mann von Rang zusammen mit seinem aufgezäumten Pferd beigesetzt worden war. Deshalb werden wir dieses Grab auch das »Pferdegeschirrgrab« nennen. Ausser zahlreichen Teilen des bronzenen Pferdekopf-

geschirrs vermissen wir ziemlich viel Beigaben dieses Männergrabes. So fahlen uns seine Schmuckgegenstände und vor allem seine Waffen. Wir wissen weder, wo und wie die einzelnen Beigaben im Grab lagen, noch in was für Entfernung voneinander sie sich befanden und in welcher Richtung Reiter und Pferd bestattet waren.

Im Grabhügel wurde auch etwas osteologisches Material von Tieren gefunden, das in Gänze Pferden angehört *(Equus caballus)*. Die Funde sind folgende:

a) Ein Zufallsfund von vier Backenzähnen (dentes molares) eines Pferdes aus dem J. 1958. Der fachmännische Sachverständige ist der Meinung, es handle sich um ein Pferd mittleren Alters, ungefähr 10 Jahre alt.

b) Der Fund von 12 Pferdebackenzähnen aus Grab 6, für welche der Sachverständige die Meinung vertritt, sie hätten einem verhältnismässig jungen, etwa 5 Jahre altem Pferd angehört.

c) In Grab 4 fanden wir 21 Pferdebackenzähne und Fragmente von Schädelknochen. Nach den Zähnen schliesst der Experte, es handle sich um ein Pferd mittleren Alters, von 10—14 Jahren.

Die Bestattungsweise. Aus dem Grundriss (s. St. 243) geht hervor, dass wir den Typ eines mittelgrossen oder sogar grossen Hallstatt-Grabhügels mit Skelettgräbern vor uns haben, die ringförmig längs des Grabhügelrandes angeordnet sind, und wahrscheinlich mit zwei zentralen Gräbern: dem Fürstinnengrab und dem Reitergrab. Der Grabhügel war vor der Ausgrabung anlässlich verschiedener Erdarbeiten so stark beschädigt worden, dass wir weder seinen Umfang noch Grösse und Lage der noch übergebliebenen Gräber mit Sicherheit feststellen konnten. Wir wissen nicht, ob den Grabhügel am Umfang ein Kranz aus aufgeschichteten Steinen umgab oder nicht, da der Grabhügelrand durch Umgrabungen und Rigolen schon zerstört war. Solche Bestattungsweise in grossen Hallstatt-Grabhügeln ist in Unterkrain bekannt, als typisches Beispiel sei lediglich Stična angeführt.[16] Die Leichen der Verstobenen wurden in einfache Grabgruben gelegt, manchmal aber wurde der Verstorbene auf einem Holzbrett bestattet, wie z. B. die Frau in Grab 2 und die Aristokratin in Grab 5. Das Fürstinnengrab wurde zusätzlich noch mit Steinen belegt. Angesichts der Tatsache, dass die zwei reichsten Gräber, 5 und 6, den zentralen Platz im Grabhügel innehatten und dass sie am Rand einfachere und an Beigaben ärmlichere Gräber umkreisten, nehmen wir an, dass in der Mitte die Sippenoberhäupter (Mann und Frau?), um sie herum aber die Mitglieder ihrer Sippe bestattet waren. Die ätzenden Säuren im Lehmboden haben alle organischen Bestandteile und auch die Knochen vollständig zerfressen, so dass wir Grösse und Form der einzelnen Gräber nur nach der dunkleren Farbe der Erde bestimmen konnten, welche die zerfallenen organischen Stoffe hinterlassen haben.

Typologie. Das im Grabhügel auf der Libna ausgegrabene Keramikinventar liefert nach seiner formalen Seite keinerlei Neuheiten. Doch muss hervorgehoben werden, dass die gesamte ausgegrabene Keramik von hoher Qualität ist und dass die Oberfläche fast aller Gefässe fein geglättet und bei den meisten Exemplaren graphitiert ist, so dass sie Glanz aufweisen. Unter den Tongefässen müssen wir auf die grossen und schönen bauchigen Fussvasen mit Deckel aufmerksam machen, die wir in Grab 5 (Taf. 3: 5; 4: 1) und in Grab 6 (Taf. 5: 1, 2) entdeckt haben. Sie sind sehr sorgfältig ausgearbeitet und auf der ganzen Oberfläche graphitiert.

Deshalb sind wir der Ansicht, dass dies ausgeprägte rituelle Gefässe sind, wie sie vornehmen Verstorbenen ins Grab mitgegeben wurden. Es hat den Anschein, dass in der Regel stets je zwei derartige gleiche Gefässe ins Grab gelegt wurden. Ihre grosse Ähnlichkeit, fast Identität, weisen darauf hin, dass alle vier Erzeugnisse desselben Töpfers sind.

Die Metallgegenstände in den Gräbern sind verhältnismässig spärlich, besonders noch jene in den Männergräbern. Den Grund dafür haben wir in den Beschädigungen zu suchen, die der Grabhügel schon von der Ausgrabung erlitten hat. Ein besonders reicher Schmuck liegt jedoch im Pferdegeschirrgrab vor (Taf. 6 und 7). Zahlreiche schöngeformte und verzierte Phaleren und Besätze bildeten die reiche Verzierung des Pferdekopfgestells, die einfallsreichen Anhängsel an den Phaleren aber riefen bei der unaufhörlichen Bewegung des feurigen Rosses und seinem Kopfschütteln angenehme Klangwirkungen hervor. Diese bronzenen Besätze sind die schönsten, die überhaupt in Slowenien aus der Hallstatttzeit gefunden worden sind. Zwar ist bei uns schon ziemlich viel Pferdegeschirr aus der Hallstattzeit entdeckt worden, doch unterscheiden sich die einen zeitlich, die anderen aber nach ihrem Stil von diesen vom Libnahügel. Da eine besondere Studie über das hallstättische Pferdegeschirr in Vorbereitung ist, haben wir nicht die Absicht, diesen Fund eingehender zu analysieren. Für die einzelnen anderen Schmuckgegenstände, die Keramik und Waffen werden wir zahlreiche Parallelen gerade in den Unterkrainer Hallstatt-Fundstätten finden: Stična, Šmarjeta, Malence, Vače, Brezje, usw. (s. Anmerkungen 17—28). Ich möchte noch auf die Fragmente des goldenen Diadems aufmerksam machen (zwei Dreiblätter), das die Fürstin aus Grab 5 um die Stirn trug. Die einschlägige Literatur und die Parallelen hat schon Kastelic beschrieben.[34, 35]

Chronologie. Obwohl sich die Libna streng genommen im geographischen Sinn schon auf der steiermärkischen Seite jenseits der Save erhebt, ist doch das gesamte Grabinventar, die Bestattungsweise und die Grabarchitektur noch ausgeprägt unterkrainerisch, im Sinn der klassischen Hallstatt-Grabhügel, wie sie schon Hoernes[29] im J. 1915 begründet hat, zum Unterschied von den steiermärkischen Hallstatt-Fundstätten.[30] Heute wissen wir, dass die klassischen Zentren der slovenischen Hallstattzeit (die zugleich auch Zentren der Situlenkunst sind), in Unterkrain sind: in Stična, auf der Magdalenska gora, in Novo mesto und Šmarjeta, doch strahlten diese Zentren ihren Einfluss und ihre schöpferische Kraft auch über die naturgegebenen Grenzen hinweg aus. Die befestigte Höhensiedlung auf der Libna, ohne Zweifel Sitz eines illyrischen Stammesfürsten, ist aber wahrscheinlich der letzte grosse Vertreter des Unterkrainer-hallstättischen Typs im östlichen Slowenien, der noch die klassische hallstättische Bestattungsweise verwendet: Skelettbestattung im Familien- und Sippengrabhügel mit Zentralgrab und mit kreisförmig angeordneten Gräbern am Grabhügelrand.

Bei der zeitlichen Einordnung des Grabhügels auf der Libna werden wir uns nach der chronologischen Einteilung der slowenischen Hallstattzeit von Gabrovec[31] richten, die sich im wesentlichen auf das Fundgut aus den Unterkrainer Fundorten stützt. Wegen ihrer zahlreichen und charakteristischen Beigaben werden wir chronologisch am leichtesten Grab 5 und das Frauengrab 2 einstufen können. Im letztangeführten denken wir vor allem an die Knopffibel und an die Miniatur-Kahnfibel. Eben solche, identische Fibeln wurden gleichfalls auf der Libna bei der Grabung von F. Stare[32] im sehr reichen Frauengrab gefunden, das der Autor an

den Beginn des Ha D-Zeithorizonts setzt.[33] Die Schmucksachen, vor allem die goldenen Dreiblätter aus dem Diadem im Grab der Libna-Fürstin (Grab 5), bieten uns aber eine andere Paraliele: Grab 27 mit Diadem aus Stična (Grab der Stična-Fürstin)[34] und gleicher zeitlicher Einordnung.[35]

Auf Grund dieser Feststellungen aus zwei Fundorten und zweier Autoren, die unabhängig voneinander zu denselben Resultaten gelangt sind, datieren wir Spilers Grabhügel auf der Libna in folgenden Zeitrahmen: Ha D 1 oder den jüngeren Fürstengräber-Horizont in Stična und Novo mesto (nach Gabrovec) = die Abschlussphase der thrako-kimmerischen Einflüsse auf unserem Boden. Auf solche Weise sind wir zu absoluten Werten gelangt, d. h. zur Zeit zwischen den Jahren 600 und 550 v. u. Z.

KRANIOLOŠKA ANALIZA ŽENSKE LOBANJE IZ ŠPILERJEVE GOMILE, GROBA 5

VIDA BRODAR

Univerza, Ljubljana

Neurokranion in lobanjska baza sta razmeroma dobro ohranjena, manjka ves visceralni del z mandibulo. Lobanja je dolihokrana (ind. 74, 6), ortokrana (ind. 72, 9) in metriokrana (ind. 97, 7). Njen volumen znaša 1360 ccm. Celotna gracilnost je izražena tudi v debelini, ki znaša od 5 mm v frontalni

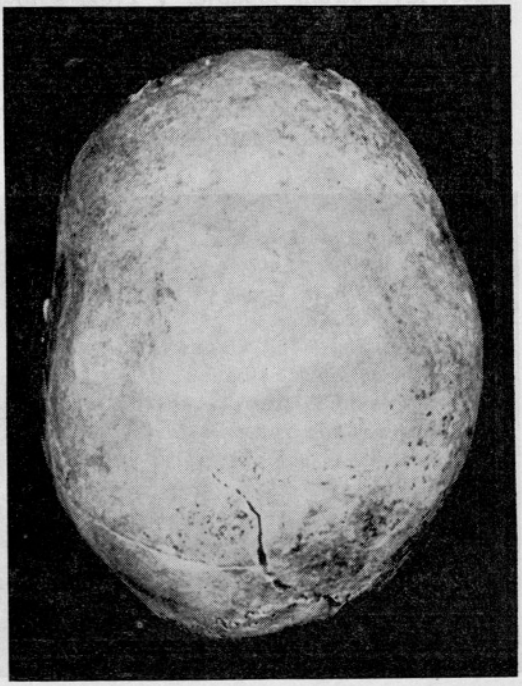

Sl. — Abb. 1.
Lobanja iz groba 5
— Schädel aus dem Grab 5.
Norma verticalis

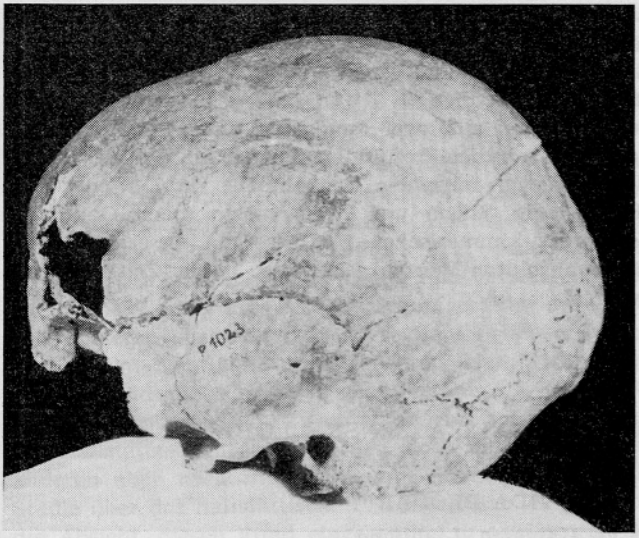

Sl. — Abb. 2.
Lobanja iz groba 5 — Schädel aus dem Grabe 5.
Norma lateralis

do 6 mm v zatilni regiji. Obliteracija šivov je v začetni fazi vidna v območju pars obelica in pars verticis suture sagitalis. Vsi drugi šivi so odprti. Glede na to je mogoče sklepati na starost med 20 in 30 let.

Norma verticalis: oblika je birsoidna. Jasno je izražena plagiokefalija: vidnejša parieto-temporalna izbočenost desne in parieto-okcipitalna izbočenost leve strani lobanje. V zvezi s to anomalijo je izražen samo desni torus parietalis Frontalni obris je lokasto izbočen. (Sl. 1.)

Norma lateralis: Zelo nizko in pokončno čelo prehaja v dobro obokano teme, ki doseže največjo višino v zadnjem odseku pars verticis suturae sagitalis. Prek nekoliko sploščenega območja obeliona prehaja sagitalna linija v podaljšano zatilje, od tu pa se preko stopničaste protuberantiae

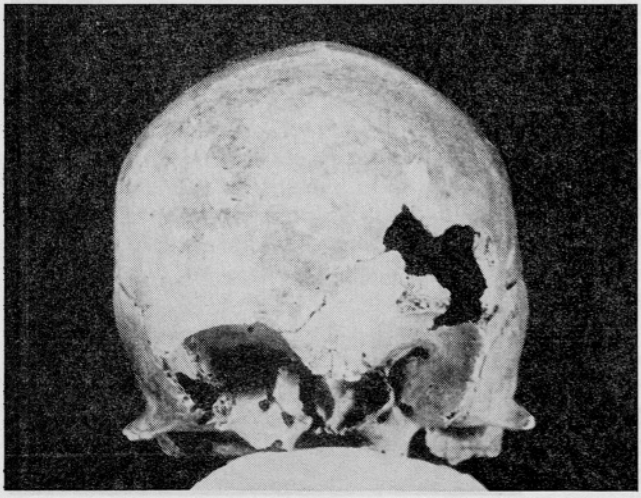

Sl. — Abb. 3.
Lobanja iz groba 5 — Schädel aus dem Grabe 5.
Norma frontalis

occipitalis externae obrne v srednje širokem kotu proti lobanjski bazi. Dolžina lobanje je predvsem pogojena z dolgimi parietalkami. Temporalki nakazujeta primitivne znake, ki se izražajo v nizki in podolgovati luski ter dorzalno v strmo padajoči suturi squamosi. (Sl. 2.)

Norma frontalis: Globela in arci superciliares so poudarjeni. Supernazalno je še ohranjen del metopičnega šiva. Dobro izraženi frontalni tuberi so pomaknjeni bolj medialno. Izbočenost je izražena tudi v območju obeliona. Značilna lateralna usmerjenost okrnjenih zigomatičnih lokov nakazuje verjetnost znatnejše lateralne izbočenosti. Teme je nakazano strehasto dvignjeno. Norma occipitalis: Oblika obrisa je bombasta s pokončnimi lateralnimi stranicami, rahla konvergenca se pojavlja bazalno v območju senčnic. Planum occipitale je močno in asimetrično izbočen. Pars media suturae lambdoideae vključuje na desni strani suturalne kosti. (Sl. 3.)

S svojimi antropometričnimi in opisnimi karakteristikami se najdba tipično vključuje med najbolj razširjeni kranioloski tip dolihokefalnih lobanj prazgodovinske dobe.

Osnovni antropometrični podatki:

gl-op	17,7	dolžinsko-širinski indeks 74,6 cm
eu-eu	13,2	dolžinsko-višinski indeks 72,9
ba-br	12,9	širinsko-višinski indeks 97,7
co-co	11,2	kapaciteta lobanje 1360 ccm
ft-ft	9,8	
obseg	49,5 cm	

Slovstvo

Battaglia R., 1938: Su alcuni carratteri craniologici delle antiche popolazioni del Friuli e dell'Istria. Atti del 12. Congresso Geografico Italiano.

Battaglia R., 1939: Resti umani Scheletrici di S. Canziano. Atti del Museo Civico di Storia Naturale 13, N. 9.

Dolinar-Osole Z., 1956: Ilirska okostja iz gomile v Volčjih Njivah. AV 7, 131—136.

ZUSAMMENFASSUNG

Kraniologische Angaben des Schädels aus Špilers Grabhügel

Das weibliche Skelett im Grab Nr. 5 hatte ein relativ gut erhaltenes Neurokranium mit Knochen der Schädelbasis. Der grazile Schädel ist dolichokran (Ind. 74, 6), orthokran (Ind. 72, 9) und metriokran (Ind. 97, 7) mit einer Gehirnkapazität von 1360 ccm. Nach der Nähteobliteration schliessen wir auf ein Alter von 20 bis 30 Jahren. Die birsoide Norma verticalis deutet Plagiozephalie an. Unter die charakteristischsten Merkmale gehört die niedrige Stirn mit angedeuteten Arci superciliares, die supernasal erhaltene Sutura metopica, die relativ langen Ossa parietalia und niedrigen und länglichen Ossa temporalia. Der Schädel stellt ein typisches Beispiel der dolichoiden Form dar, die noch einige primitive Merkmale aufweist und sich mit ihren morphologischen Charakteristika unter den meistverbreiteten kraniologischen Typ des prähistorischen Zeitalters einreiht.

(Siehe Abb. 1—3.)

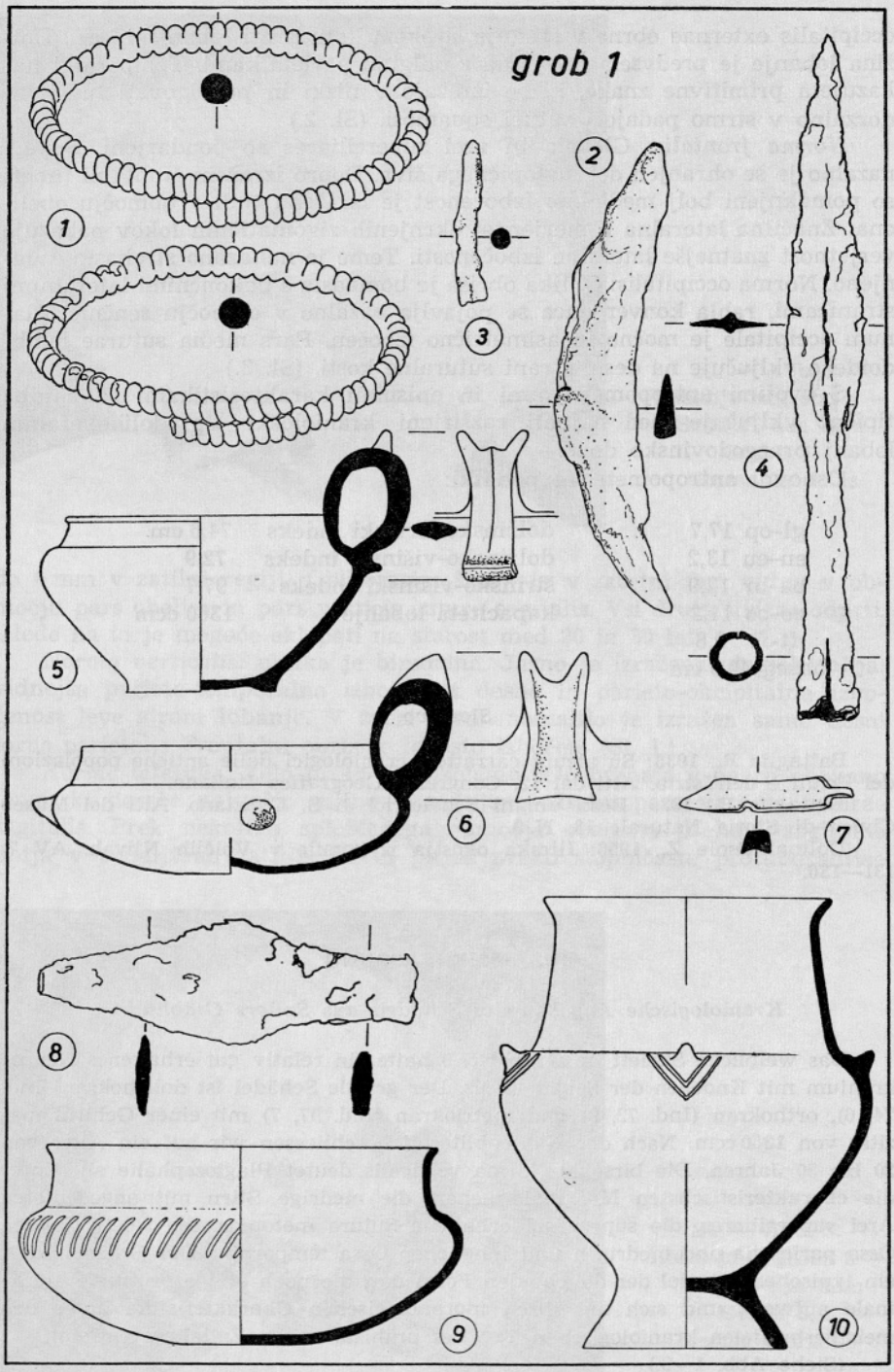

Libna, Špilerjeva gomila. 1 bron — Bronze, 2—4, 7, 8 železo — Eisen, 5, 6, 9, 10 keramika — Ton. 1—4, 7, 8 = 1/2, 5, 6, 9, 10 = 1/4

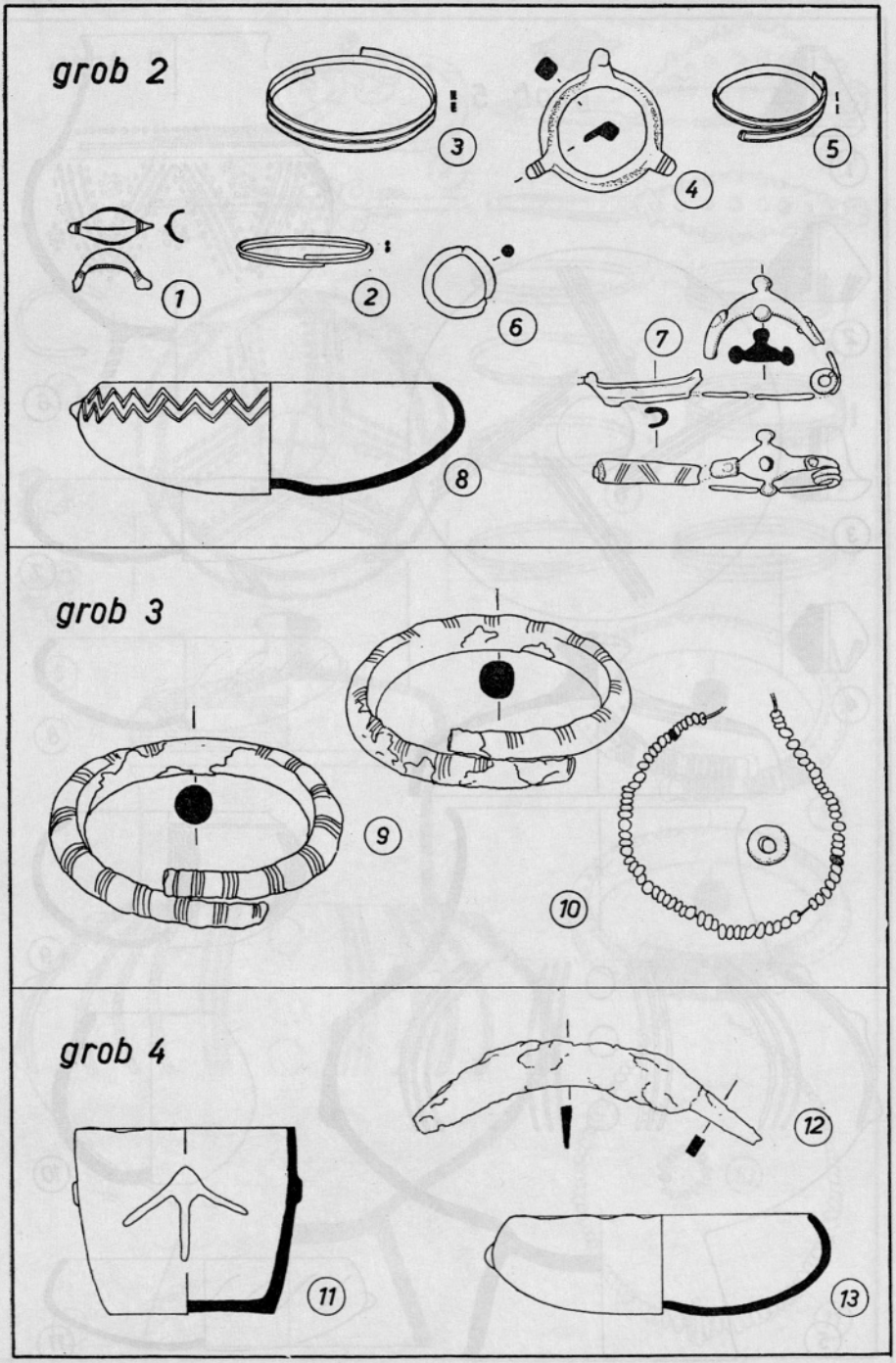

Libna, Špilerjeva gomila. 1—7, 9 bron — Bronze, 12 železo — Eisen, 10 jantar in steklena pasta — Bernstein und Glaspaste, 8, 11, 13 keramika — Ton.
1—7, 9, 10, 12 = 1/2, 8, 11, 13 = 1/4

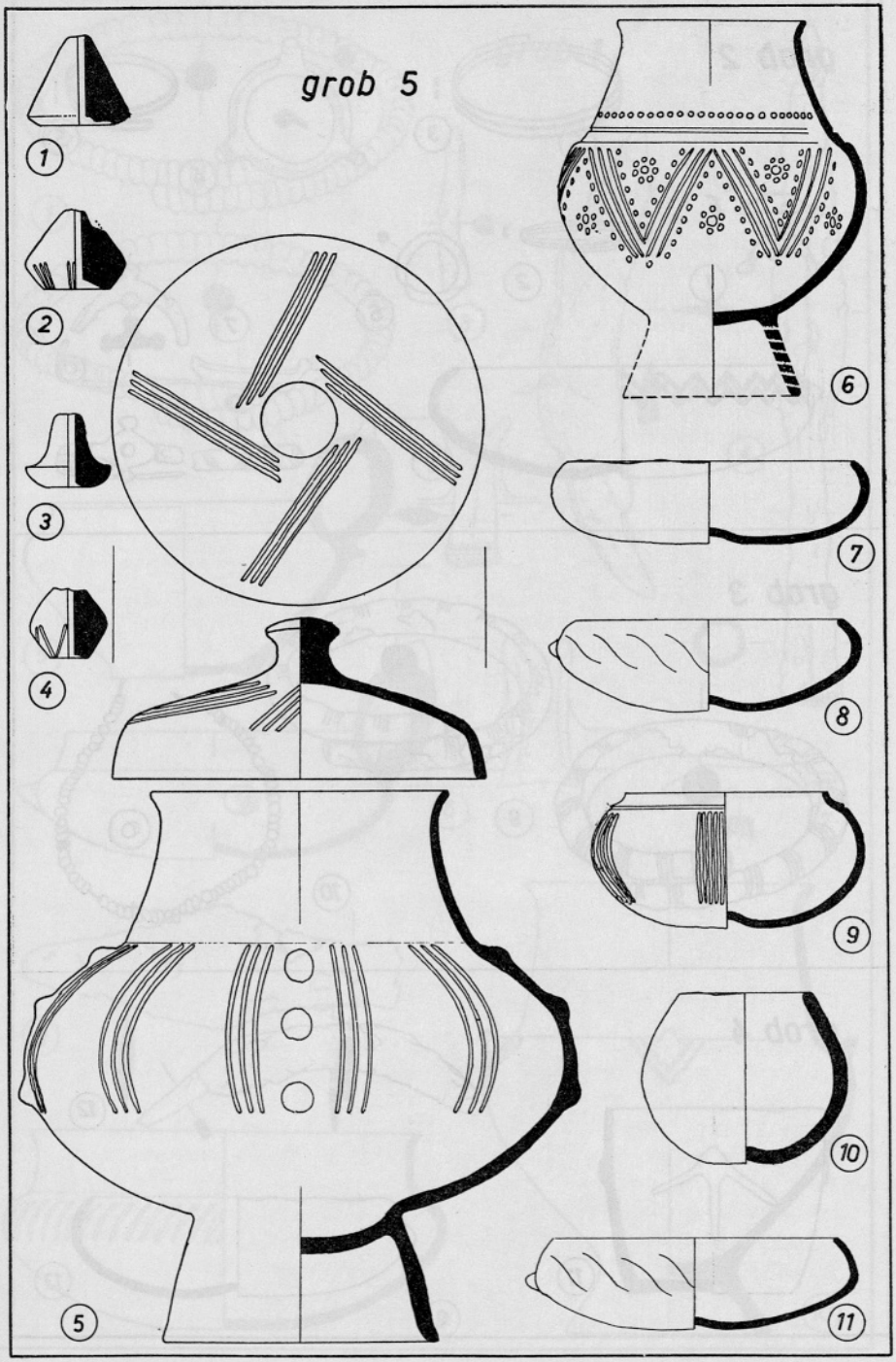

Libna, Špilerjeva gomila. 1—11 keramika — Ton. 1—4, 10 = 1/2, 5—9, 11 = 1/4

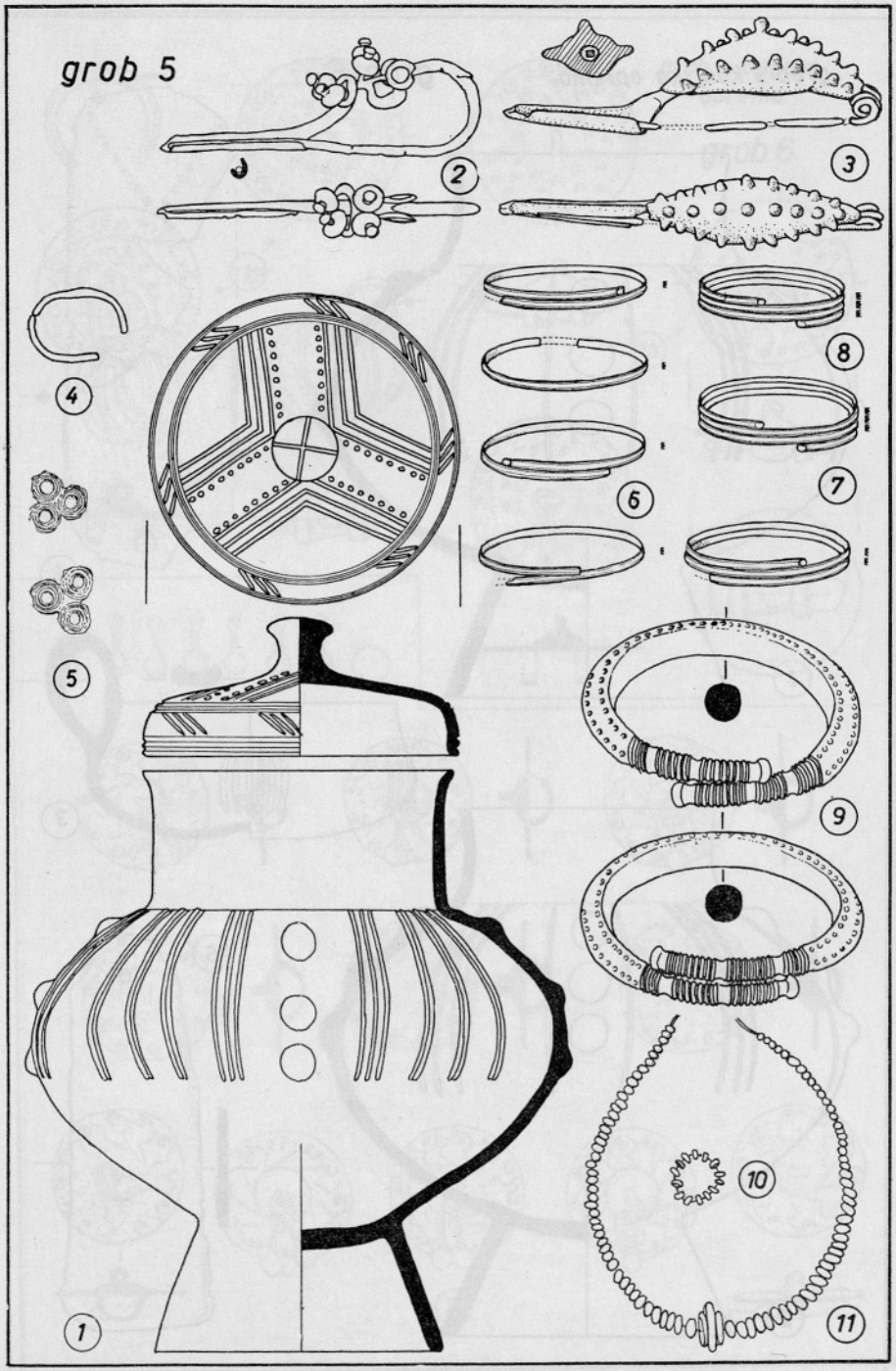

Libna, Špilerjeva gomila. 1 keramika — Ton, 2, 4, 6—9 bron — Bronze, 3 bron s stekleno oblogo — Bronze mit Glasbelag, 5, 10 zlato — Gold, 11 jantar — Bernstein. 1 = 1/4, 2—11 = 1/2

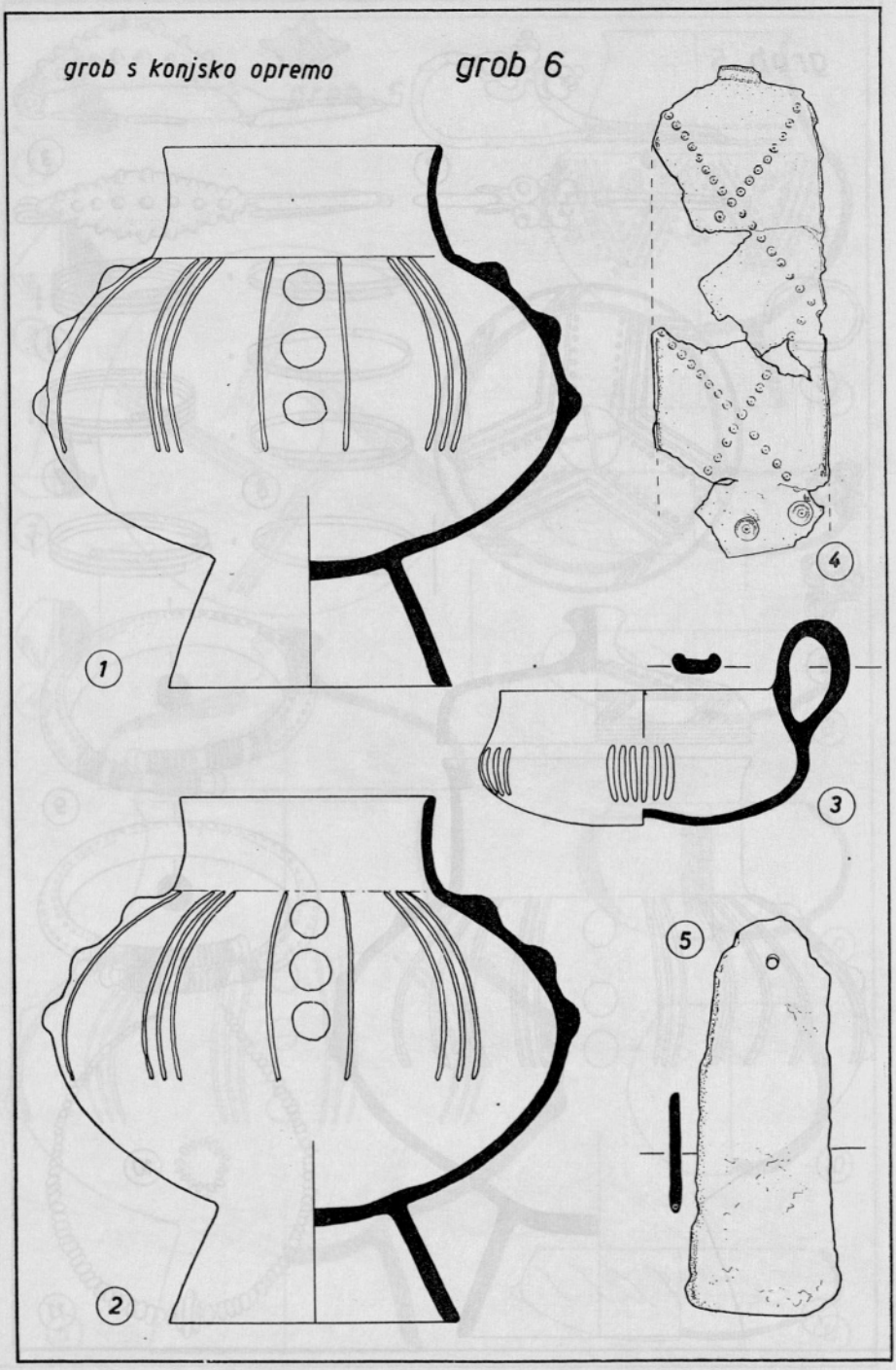

Libna, Špilerjeva gomila. 1—3 keramika — Ton, 4—5 bron — Bronze.
1—3 = 1/4, 4—5 = 1/2

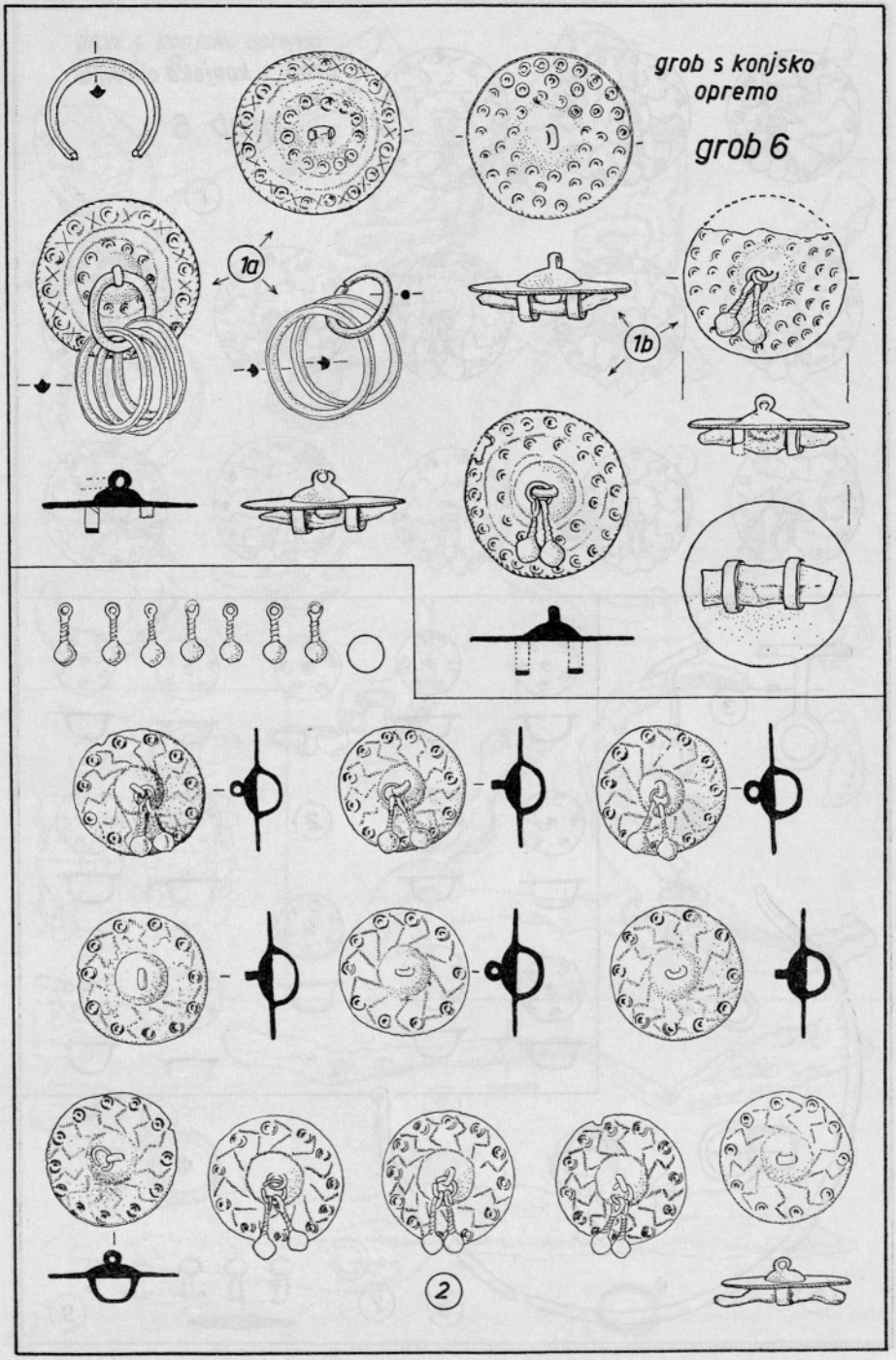

Libna, Špilerjeva gomila. 1—2 bron — Bronze. 1—2 = 1/2

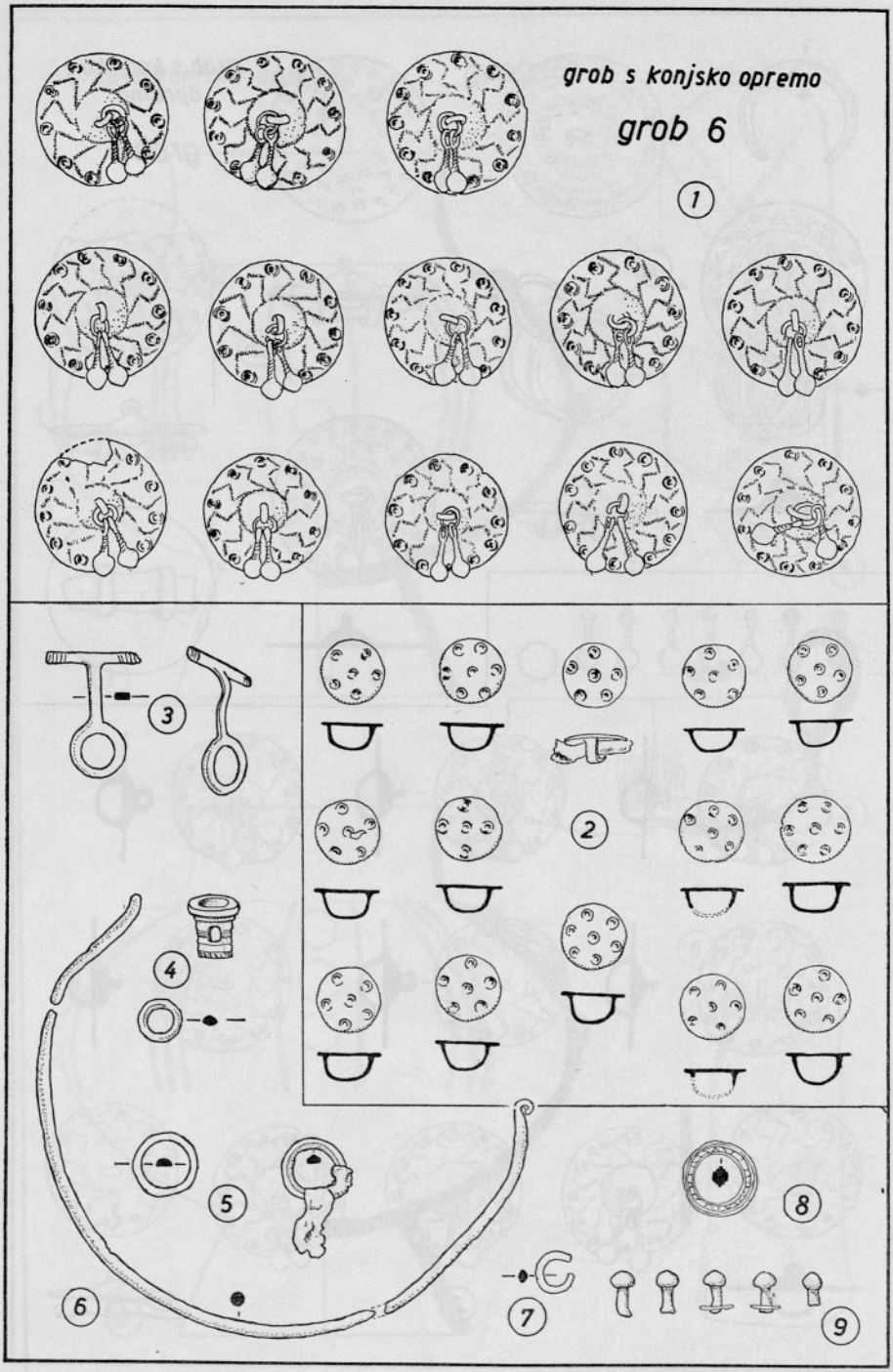

Libna, Špilerjeva gomila. 1—9 bron — Bronze. 1—9 = 1/2

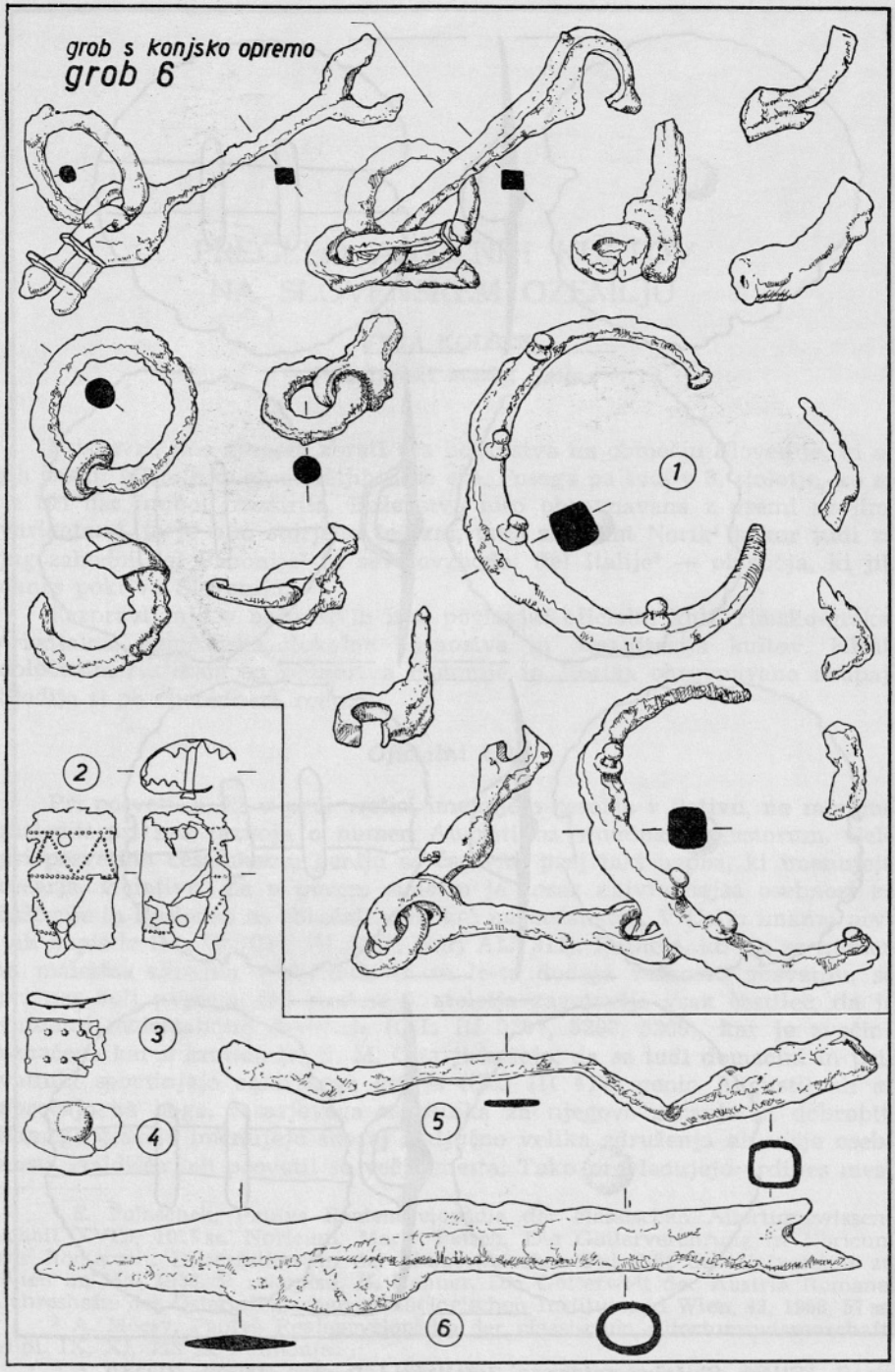

Libna, Špilerjeva gomila. 1, 5, 6 železo — Eisen, 2, 3, 4 bron — Bronze.
1—6 = 1/2

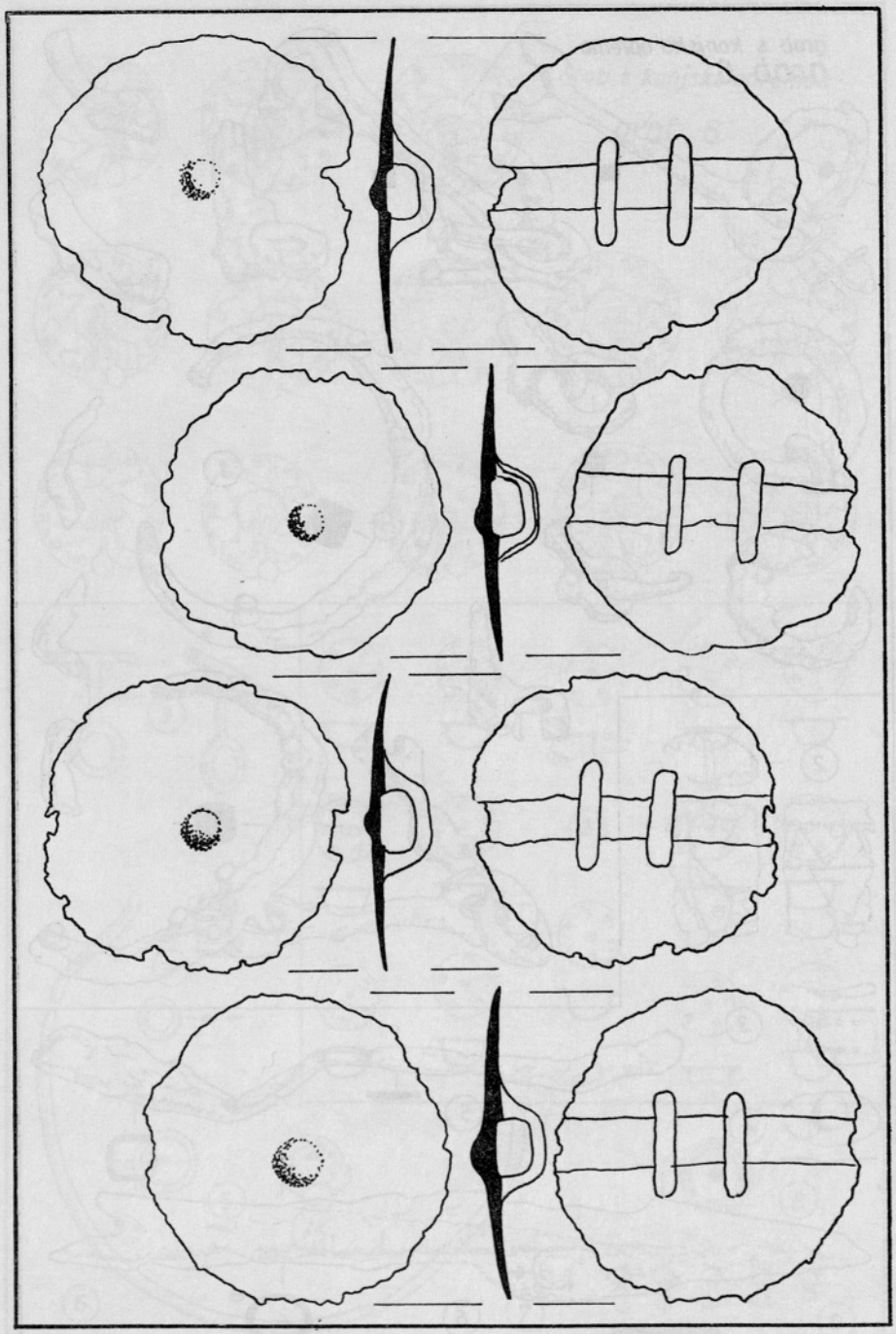

Stična. Slučajna najdba — Zufallsfund. Bron — Bronze. Ca. 1/1

PREGLED ANTIČNIH KULTOV NA SLOVENSKEM OZEMLJU

VERA KOLŠEK
Pokrajinski muzej, Celje

Prispevek ima namen, zbrati vsa božanstva na območju Slovenije, ki so jih častili v prvih dveh stoletjih naše ere. Posega pa tudi v 3. stoletje, ko so se pri nas najbolj razširila. Božanstva niso obravnavana z vsemi svojimi variantami, to je bilo storjeno že prej, tako za južni Norik[1] kakor tudi za jugozahodni del Panonije[2] in severovzhodni del Italije[3] — območja, ki jih danes pokriva Slovenija.

Razpravljanje o božanstvih ima poglavja: oficialni kult, rimsko-grška, orientalna, egipčanska, lokalna božanstva in organizacija kultov. Kljub določenim razlikam so božanstva Panonije in Norika obravnavana skupaj. Sledijo si po abecednem redu.

Oficialni kult

Pri posvetilih, ki v prvi vrstici imenujejo cesarja v dativu, ne moremo zaslediti pri nas razvoja o numen Augusti oz. numina Augustorum. Celo pri posvetilih cesarskemu geniju so časovno prej taki napisi, ki imenujejo cesarja, v dativu. Že v prvem stoletju je cesar najvrednejša osebnost za čaščenje in ljudje so se obračali nanj kot na božanstvo. V Celju imamo prvi tak napis iz leta 79 (CIL III 5201; Ptuj AIJ 311). Pozneje, ko sta se numen in maiestas združila v formulo in se le-ta dodaja vsakemu posvetilu, so pri nas bolj pogosta. Od sredine 3. stoletja zagotavlja vsak častilec, da je »numini maiestatique devotus« (CIL III 5207, 5208, 5209), kar je zvečine označeno kar s kratico D. N. M. Oltarji kažejo, da se tudi domačini in privatniki spominjajo cesarskega genija (CIL III 4779 genio Augusti) ali se obračajo na boga, cesarjevega zaščitnika za njegovo zdravje in dobrobit. Samega cesarja imenujejo skoraj izključno velika združenja ali višje osebnosti. Najdišča teh posvetil so večja mesta. Tako prevladujejo ordines mest

[1] E. Polaschek, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XVIII1, 1015 ss. Noricum. Maria Petsch, Die Götterverehrung in Noricum zur Römerzeit. Dissertation an der philosophischen Fakultät der Universität zu Wien im Mai 1936. V rokopisu. H. Kenner, Die Götterwelt der Austria Romana. Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 43, 1958, 57 ss.

[2] A. Mócsy, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, supl. IX, XI, 728 ss. Pannonia.

[3] A. Sticotti, Notizie scavi 16, 1920, 101; Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, Fasc. IV — Tergeste. V tekstu kratica Insc. It.

kot npr. ordo Celeiensium (CIL III 5205), ordo Solvensium (CIL III 5352, 5327). Meščani Juvava posvečajo decreto decurionum (CIL III 5536); in če navajajo kasnejši napisi Norici mediterranei kot dedikante (CIL III, 5207, 5208, 5209), se skriva za tem imenom veliko združenje.

Kapitol je verjetno imelo vsako mesto municipialne stopnje. Če ni bilo naravne vzpetine, so nasuli vzvišen prostor, kjer je stalo svetišče božanske trojice: Jupitra, Junone in Minerve. Doslej še ni uspelo v nobenem mestu na Slovenskem odkriti tako svetišče. Vendar lahko računamo z njimi po najdbah, ki so nam ostale. V Celju je ohranjena velika glava Junone (J. Orožen, Zgodovina Celja I, str. 123, štev. 178, sedaj v muzeju), kip nadnaravne velikosti, ki bi lahko bil postavljen v svetišču kapitola. S kapitolsko triado je v zvezi tudi ara beneficiaria iz Celja, ki je bila postavljena Jupitru. Na obeh stranicah sta upodobljeni Juno in Minerva (CIL III 5167). Podobna ara je v Ptuju, kjer sta upodobljena Jupiter in Juno (AIJ 272). Na ari iz Črnomlja so zastopani vsi trije: Jupiter v sredini, levo in desno Juno in Minerva (AIJ 484). Iz vsega je razvidno, da čaščenje kapitolske trojice ni bilo pogosto in se pojavljajo vsi trije pogosteje v zvezi z drugimi božanstvi.

Grško-rimska božanstva

Rimska država ni vplivala na uvedbo in razširjenost grško-rimskih božanstev. Uradniki, trgovci in drugi prebivalci, ki so se k nam preselili z juga, so prinesli s seboj tudi bogove, ki so jim bili najbližji, in tako so od njih prevzeli čaščenje tudi domačini.

Eskulapovi spomeniki so v Noriku redki. Ohranjeni napisi nam povedo, da so jih postavili ljudje z grškimi imeni, ki so stanovali v večjih mestih. Verjetno so to bili zdravniki, kajti ta poklic so večina opravljali grško govoreči orientalci. Njihov odnos do Eskulapa je popolnoma jasen. V Sloveniji imamo njemu posvečeno aro v Ptuju (Aesculapio Augusto sacrum, AIJ 265) in Ljubljani (CIL III 3834). V zvezi z Eskulapom je tudi Hygieja. (Del are iz Emone — Asclepo et Hygiae — Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 124 in Ascl.../Hyg... prav tako v Emoni — Varstvo spomenikov 9, 1962—1964 [1965] 194).

O Apolonu vemo v Sloveniji malo, znana je le velika glava iz Celja, ki je deklarirana za Apolonovo. Apolon je bil čaščen kot božanstvo zdravljenja (Appolo et Hygia). Tako je statueta v kopališčih Viruna (M. Petsch, Die Götterverehrung in Noricum zur Römerzeit. Dissertation an der philosophischen Fakultät der Universität zu Wien [1936] 142). Zveza Apolona z Diano je v Panoniji verjetno znak trakijskega vpliva (CIL III 11.086). Diana sama je kot boginja lova skupaj z nimfami kot bogija kopališč (Aquae Iasae, AIJ 460). V Šempetru je na grobnici Priscianov kot Artemida — boginja lova v zvezi z Ifigenijino zgodbo (J. Klemenc, Rimske izkopanine v Šempetru [1960]; v nadaljnjem tekstu kratica: J. Klemenc, Šempeter). Diani je posvečen napis v Emoni (CIL III 3836) in Šentgotardu pri Trojanah (Dianea Avg. pro salute imp. Sep. Sev. Perti. — CIL III 11672). V Črnomlju nastopi skupaj z Jupitrom (CIL III 10822).

Bona Dea, staroitalska boginja, na katero so se obračale le žene, je na ari iz Nabrežine (P. Sticcotti, Insc. It. X/4, 306). Osamljena je tudi ara z Deo Aeterno iz Sv. Pelagija pri Nabrežini (Insc. It., X/4; 305).

Boginja Ceres ima pri nas razmeroma malo posvetil. Poznamo jo iz Emone in njene okolice (CIL III 3835; AIJ 151).

Are, posvečene dii deaeque omnes, so verjetno iz tretjega stoletja, ko se ljudje v množici bogov že niso več znašli in so se obračali na vse hkrati v strahu, da se kateremu ne zamerijo. V Celju imamo are posvečene vsem bogovom in boginjam (CIL III 5155), skupaj z Jupitrom (CIL III 5186, 5189—5191), v Trebnjem v zvezi z genijem kraja (CIL III 3899) in Jupitrom (CIL III 3903). Iz Milj pri Trstu so skupaj s penati (Insc. It. X/4, 351).

O Dioskurih nimamo nobenega pisanega podatka. Da so jih častili pri nas, nam dokazujejo reliefi. V Šempetru imamo dva. Upodobljena sta gola s frigijsko čepico na glavi, za uzdo drži vsak svojega konja (J. Klemenc, Šempeter, slika 16, 17).

Fortuna, zaščitnica in razmnoževalka obilja ter dobrega počutja, bodisi za državo, združenje, družino ali posameznika. V 3. stoletju nastopi z njo tudi Viktorija. Iz naše neposredne okolice jo poznamo iz Dola pri Hrastniku (CIL III 5141). V Celju se dedikant Ulpius Valerius, centurij X. legije Gemine obrača na Trajno srečo — Fortuna Stabilis — za zdravje cesarjev Septimija Severa Pertinaksa, Caracalle in Septimija Gete (CIL III 5151 a). In zopet drugi postavlja Fortuni aro za svoj denar (CIL III 5156). Marmornat relief iz Celja, ki predstavlja boginjo, je le fragmentarno ohranjen (MZK 25, 1899). Ara pro salute Fortunae je iz Ptuja (CIL III 4047). Napis Fortuni je iz Loke pri Črnomlju (CIL III 10823). V zvezi z Martom in Nemezo jo poznamo iz Topuskega (10831). Zastopana je tudi v Drnovem (Fortunae / Aug. sac. / Restutus / / Summar / — Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1963] 206).

Številna so posvetila genijem. Večina so oficialna, ki se nanašajo na cesarja, mesto in vojsko. Dedikanti so rimski državljani. Le en oltar imenuje Genija Anigemija, ki je rimskemu pojmovanju tuj. Tako imamo cesarska posvetila v Celju (Genio Augusto et Laribus — CIL III 5158), v Ptuju, kjer je poleg I. O. M. še Genius imperatoris (AIJ 274), v Drnovem — Genio municipii Flavii Nevioduni (CIL III 3919). Politična posvetila — Genio Noricum so znana v Virunu (Österr. Jahresh. 15, 1912, Bl. 26, sl. 26), Zollfedu (Österr. Jahresh. 15, 1912, Bl. 28, sl. 27), v Rimu (CIL VI 250), na Tenzenbergu (CIL III 4781) in v Celju — Genio civitatis (CIL III 5159). Vojaških posvetil genijem praktično nimamo. Znano je le iz Ptuja (Genio legionis, AIJ 267). Posvetilo geniju kraja imamo v Trebnjem, kjer se pojavi v zvezi z Jupitrom (I. O. M. et Genio loci — In. Jug. 330; AIJ 232, 233; skupaj s ceterisq. diis deabusqu(ae) — CIL III 3903; CIL III 3904, 3905, 3907; I. O. M. et gen. loci et numini Augusti — CIL III 10789; Diis deabusque omnibus genio loci sacrum — CIL III 3899). Ara iz Drnovega je bila prenesena v Velike Malence (CIL III 3919), v Vel. Malencah (AIJ 242, 243), iz okolice Krškega (CIL III 3918). V Leskovcu je genij kraja upodobljen v reliefu in izhaja gotovo iz Drnovega. V Ptuju je genius loci v zvezi z Jupitrom Culminalisom in Juno Regino (CIL III 4032) ter drugi skupaj z Jupitrom (Abramić, Poetovio 63, 47). Družinskega genija srečamo šele v Flavii Solvi, v hiši Attijev. Mestnemu geniju pripada že zgoraj citirani napis (ordo Celeiensium — CIL III 5159). Neznan je genij iz okolice Kresnic (Genio ... CIL III 3897).

Pri večini napisov, ki omenjajo Herkula, ni mišljen rimski bog. Za njegovim imenom se skrivajo različne predstave (H. Kenner, JÖAI 43, 1958, 86). Večkrat se pojavi kot spremljevalec duš. V Šempetru imamo relief — Herakles in Alcestis (J. Klemenc, Šempeter, 30). V Celju sta dve bronasti statueti (MZK 26, 1900, 37, Ab. 10, 11) in več fragmentov rok z batom, ki jih lahko deklariramo kot Herkulove. Eno med njimi so odkrili pri izkopavanjih na Sadnikovem vrtu, kjer so v letih 1948—1950 izkopavali svetišče (J. Klemenc, Celjski zbornik, 1957, 92 ss). Zato tudi ime svetišča Herkulovo. Hercules je omenjen na ari v Celju skupaj z Marsom, Viktorijo in Norejo (CIL III 5196). Hercules je zastopan dvakrat v Trstu (Insc. It., X/4, 5, 6) in Devinu kot Hercules Aug(ustus) (Insc. It., X/4, 322). Posvetila Herkulu se razprostirajo tudi po zahodnopanonskih mestih: Ljubljana (AIJ 152, CIL III 3837 — Herculi Augusto sacrum), Trebnje (CIL III 10786). V Vranju pri Sevnici — Erculi tit(ulum) posuit Ceiriu(s) v(otum) s(olvit) l(ibens) visu monitus (AIJ 30). V zadnjem času so odkrili v Mariboru dve Herkulovi ari, obe z njegovo upodobitvijo. Tekst druge are potrjuje, da gre zanj (Herculi sac. C. Iulius Eptino. Varstvo spomenikov 9, 1962-64 [1965] 148 in 11, 1966[1967] 124).

Janus s priimkom *Geminus* je v Noriku zastopan dvakrat: v Labodski dolini (Reissberg) in Celju (In. Jug. 386). Zanimivo je, da je razen v Rimu v Italiji znano le eno posvetilo Janu Geminu, in sicer iz Assisija (CIL XI 5374). Razmeroma številna so posvetila v Dalmaciji in Afriki.

Posvetila Junoni so upoštevana že pri kapitolski triadi. Omenim naj tukaj še Juno Regino iz Ptuja (CIL III 4032).

Največjo čast je užival Jupiter Optimus Maximus in njegove oltarje srečujemo vsepovsod in pri vseh slojih. Po številu njegovi oltarji prevladujejo. V Celju je bil neki collegium Iovis Optimi Maximi (CIL III 5191). Med častilci so rimski državljani in domače prebivalstvo. Poleg običajne formule I. O. M. ima še priimke, npr. *Defensor* (Križevec pri Stranicah, AIJ 79). Po navadi je zaščitnik vse familije in zato je običajna formula na arah pro se et suis. Večkrat je imenovan direktno kot branilec — Jupiter Depulsor. Mišljen je kot branilec v boju, večkrat pa tudi proti bolezni in nesreči. Na to opozarjajo oltarji s *pro salute*. Kot tak je pogost v jugozahodni Panoniji (Ljubljana, AIJ 156, 157, CIL III 3909; Ptuj AIJ 285, 286, CIL III 4033, 4034, 4035, 4036, In. Jug. 339; Klenovnik, CIL III 4111) in Noriku (Celje, CIL III 5160). Ko so zaradi vdora barbarov postali časi nevarni, so posvetila Jupitru pogostejša. V Kolaciju je bil manjši tempelj, posvečen Jupitru Depulsorju (AIJ 6). Napis, posvečen Marsu (Marti Augusto AIJ 7), najden v istem templju, označuje, da je šlo tukaj za vojno nevarnost. Ara datirana v leto 240 iz Križevca pri Stranicah (AIJ 79) ima enak pomen. Dedikant je daroval Jupitru v strahu pred vdorom Gotov, ki so ogrožali naše kraje.

Jupiter se pojavlja še kot Fulminator ali Fulgorator (CIL III 3953—3954), Conservator (Conservator Arubiano, ki ni Rimljan, se pojavi v Celju — CIL III 5185. Lokalno božanstvo Arubia, mesta v Moesii inferior, ima v Noriku kar pet posvetil: Bedaium, CIL III 5575, 5580, Juvavum, CIL III 5532, Flavia Solva, CIL III 5443 in zgoraj citirana Celeia). Razmeroma pogost je pri nas Jupiter Culminalis (Trojane, CIL III 11673, Celje, CIL III 5186, Sava pri Litiji, AIJ 20; Ptuj, AIJ 238, CIL III 4032 v zvezi z Juno Regino in genio loci, Spodnja Hajdina, AIJ 284, Sv. Barbara pri Nadkrižovljanu, AIJ

449. V Ptuju je Jupiter Prestitus (CIL III 4037, namesto Praestes — Abramič, Poetovio, 37).

Osamljena je pri nas zveza I. O. M. Dolicheno et I. O. M. Heliopolitano iz Ljubljane (CIL III 3908). V Degoju na Kolpi je I. O. M. nundinario (CIL III 3936-10820). Na Hrušici je posvetilo vojaka I. O. M. Cortalis (Insc. It., X/4, 348). V Kontovelu I. O. M. Victor (Insc. It., X/4, 301). Brez pridevkov je Jupiter na Igu (Iovi — CIL III 10737) in Ljubljani (Jovi sacrum — CIL 13399).[4]

Lares Domestici in Lares Augusti poznamo iz Ljubljane (AIJ 158, 159) in Ptuja (collegium magnum Larum et imaginum domini n. Caesaris — CIL III 4038) so italskega izvora in v zvezi s cesarskim kultom. V Ptuju je nekaj upodobitev lokalnega kulta larov (V. Skrabar, Österr. Jahresh. 19/20, 1919, priloga 279 ss). V Celju so lari v zvezi s cesarskim genijem (CIL III 5158). Ta kult je bil povezan s kulti rodovitnosti in tudi s Silvanom.

Pri posvetilih na Liber pater et Gibera opazimo, da so zelo redka v zahodni Panoniji, še redkejša v Noriku. Verjetno so tukaj v zvezi z italskim kultom. Na Trojanah je bil postavljen oltar od skrutatorja, ki je verjetno odkril tihotapljeno vino iz Akvileje prek Trojan v Norik (CIL III 5122 — Libero patri sacrum). Posvetilo Liber et Libera sacrum poznamo iz Ptuja (AIJ 288), prav tako iz Ptuja Libero patri (AIJ 289). Libe[r Aug(ustus)?] je iz Devina (Insc. It., X/4, 323). V cesarski dobi je Liber popolnoma enakovreden Dionisu.

Boga Marsa so častili večina legionarji kot Victorja, Custosa, povezanega z Viktorijo, Fortuno in Minervo. Posvetila se pogosto nanašajo na dobrobit cesarju. Vsa pripadajo 3. stoletju. V Sloveniji jih poznamo iz Češnjevca (CIL III 5301), Slov. Bistrice (v zvezi z I. O. M. et dii deae omnes immortales — CIL III 5307), Celja (CIL III 5193), Trojan (CIL III 11674—13522), Starega trga pri Slovenjem Gradcu (AIJ 7), Laporja pri Slov. Bistrici (AIJ 83) in Ptuja (na tabuli ansati — 13410). V Topuskem je v zvezi s Fortuno (?) in Nemeso (?) (CIL III 10831). Relief Marta je v Ptuju (M. Abramič, Poetovio, 142, 152).

Merkurja so častili le kot boga trgovine. Celjski napis imenuje trgovsko združenje. Le malo je državljanov, večina imen pripada peregrinim kramarjem in malim trgovcem. Eden med njimi je s testamentom daroval ploščo za hišo združenja (CIL III 5196). V Ljubljani je posvetilo Deo Mercurio Augusto (AIJ 160), v Hočah pri Mariboru (AIJ 102), kjer je na levi stranici are upodobljen mošnjiček, na desni glasnikova palica, v Ptuju (Mercurio Augusto — CIL III 14355[1]) in Trstu (Mercurio Augusto — Insc. It. X/4, 13).

[4] Seznam trenutno znanih posvetil v Sloveniji Jupitru, Najboljšemu, Največjemu brez drugih njegovih pridevkov in brez božanstev, ki ga pogosto spremljajo. Vsa druga posvetila v zvezi z Jupitrom so upoštevana v tekstu: Celje: CIL III 5161—5175, 5177—5181, 5184, 1197, 11698; AIJ 43; Drnovo: CIL III 14354;[21] Križavec pri Konjicah: AIJ 78, 80; Ljubljana: CIL III 3839, 10763 — AIJ 153, CIL III 14357,[7] AIJ 154, 155; Velike Malence: CIL III 10799, AIJ 241, 244; Mokrice: CIL III 3916, 3917; Ptuj: CIL III 4019, 4020 — AIJ 272, CIL III 4021—4027, 4028 — AIJ 280, CIL III4029, 4030 — AIJ 277, AIJ 273, 275, 276, 279, 281. 282 (Jovi), In. Jug. 338; Trebnje: CIL III 3900—3902, 10787, In. Jug. 327—331; Trojane: CIL III 5120; Podgračeno: AIJ 253; Stari grad pri Slov. Gradcu AIJ 5; Straže pri Krškem: CIL III 3915; Vičava pri Ptuju: In. Jug. 337; Valična vas: CIL III 10788.

Minervo je verjetno častila le vojska. V Noriku jo komaj poznamo, prav tako v zah. Panoniji. Večina jo častijo združenja v zvezi z obema božanstvoma kapitolske triade (Celje, AIJ 43; Črnomelj, AIJ 484). Bila je tudi zaščitnica društev in jo najdemo na spomeniku, ki ga je postavilo Iuventus Manliensium (R. Egger, Österr. Jahresh. 18, 1915, 122). Majhne statuete bojevite boginje so našli v bližini vojaškega tabora v Lauriacumu (Röm. Limes in Österr. 13, 1919, 262, sl. 101), v Gurini (Mayer, Gurina 1, IX, 50) in Ennsu. V Italiji je znana iz Grinjana pri Miramaru (Insc. It., X/4, 300) in iz okolice Nabrežine (Insc. It., X/4, 303, 304).

Največ spomenikov na čast Nemesi je ohranjenih v večjih mestih (Carnuntum, Aquincum, Flavia Solva, Virunum; H. Kenner, Jahresh. d. österr. Arch. Inst., 43, 1958, 68 ss), ker je bila primarno zaščitnica arene. Drugače izvirajo zveze med njo in Diano ali Fortuno (Topusko — CIL III 10831) iz helenističnih predstav. Posvetila so v Ljubljani (AIJ 161), Andautoniji (CIL III 4008), Ptuju (AIJ 323) in Nabrežini ([N?]eme[sis] — Insc. It. X/4, 305).

Nimfe so dobile posvetila v kopališčih in ob zdravilnih vrelcih, kar lahko vidimo v Rimskih Toplicah (CIL III 5147, 5146, 5148, 11688) in bližnjih Aquae Iasae (CIL III 4117, 10891, AIJ 460—465). Ara, na čast nimfam, je iz Vičave pri Ptuju (CIL III 4043). V Emoni so skupaj z Neptunom (CIL III 13400).

Ob izviru Timava se pojavi S(pes) Aug(usta) (Insc. It., X/4, 324, 325, 326, 327, 398) kar na petih žrtvenikih. Lahko računamo s templjem. Drugod v Sloveniji teh ar še ne poznamo.

Napisov posvečenih Veneri skoraj ni, niti v Panoniji niti v Noriku. Zato pa je več Venerinih upodobitev. Venus in Vulkan sta imela v Ptuju svoje svetišče (CIL III 14354,[35—37] AIJ 339).

Viktorija ima največ vojaških posvetil. Dedikanti so pa tudi civilisti. V Ptuju je ara z božansko Viktorijo (Victoriae Augustae sacrum, In. Jug 340) in v Ljubljani (CIL III 10766; AIJ 163, 164, 165). Boginjo so častili tudi v zvezi s Herkulom. V Celju je ara z Marsom Viktorijo, Herkulom in Norejo (CIL III 5193). Zveza teh božanstev je rimskemu pojmovanju tuja. Mars zamenjuje tukaj Jupitra. Fragment napisa Viktoriji je iz Krškega (CIL III 13404). V Ptuju je na Mitrovem reliefu tudi Viktorija (M. Abramić, Poetovio, 128).

Posamič nastopa tudi Virtus — personifikacija spretnosti. Are so postavljali večinoma vojaki, ker jih dobimo v taboriščih (A. Domaszewski, Religion des röm. Heeres, 40 ss). Spretnosti je posvečen napis iz Celja (CIL III 5198). Od drugih personifikacij so pogoste Quadriviae, vendar skupaj s Silvano ali Silvanom (PWRE Supl. IX, Pannonia, XI, le, 744).

Redka so posvetila samemu Vulkanu, ki se nanašajo na nevarnost ognja. Aro imamo v Spodnji Hajdini (AIJ 340 — Volcano Augusto; CIL III 14354[36, 37] skupaj z Venero). V Celju je plošča, postavljena Vulkanu in njegovim častilcem in je verjetno od kolegija kovačev, ker je bil njihov zaščitnik. Člani kolegija so bili obrtniki vseh slojev (rimski državljani, peregrini in sužnji) (CIL III 11699).

Vera v posmrtno življenje je na nagrobnikih komaj zaznavna. Pogosto se obračajo na Dii Manes. Scene na stelah in grobnicah so vzete iz mitologije (Ganimed, Evropa, J. Klemenc, Šempeter; 30, 42 ss). Iz sveta bogov najdemo žalujočega Erosa in Herkula, ki je prodrl celo v podzemlje; iz

orientalnega kulta pa Attisa (Celje — dva reliefa), Luno (Velike Malence, CIL III 3920) ter zvezde — simbole astralnih religij. Oltarji, posvečeni bogovom smrti, so nam znani iz Vranja pri Sevnici (AIJ 29, 30). Prvi oltar je Aerecue (PWRE I, 667), ki je bila udomačena v Akvileji. Drugi je Herkulov (R. Egger, Wiener Jahresh. 35, 1943, 99), kajti on, ki je otel Alcestis in ukrotil Cerberusa (J. Klemenc, Šempeter, 30), lahko ubrani smrti tudi druge ljudi. Na Priscianovi grobnici v Šempetru je v družbi keltskih božanstev Ogmija, Smertrija in Marta Latobija tudi Herakles Psihopomp (J. Klemenc, AV 17, 1966 [1967] 357).[5] Med bogove smrti spada morda tudi Hekata, ki je enaka Persefoni. Njej posvečeni oltar je iz Ožbolta pri Trojanah (Hecate Augustae, CIL III 5119).

Iz Trsta sta dva napisa, ki sta verjetno ponarejena (Pluto et Proserpina — Insc. It., X/4, 4 in 10).

Naj ob koncu tega poglavja omenim še božanstva, ki jih P. Sticcotti vodi pod Inscriptiones recentiores in vsa izhajajo iz Trsta (?):

I. O. M. H(eliopolitanus); ena izmed Park—Lachesis, Narcissus, Parcae, Salus in *Ὅσιος καὶ Δίκαιος* (Insc. It. X/4, 1, 11, 6, 2).

Egipčanska božanstva

so bolj pogosta v jugozahodnem delu Panonije kakor v Noriku. Isis je razširjena zlasti v Ptuju oziroma na Spodnji Hajdini (CIL III 4015, 4016, 4017, 15184; AIJ 269, 270, 271). Are so darovali cariniki. V celjskem lapidariju je fragment Izidinega emblema (V. Kolšek, Celjski lapidarij [1967] 36, št. 107). Enak je emblemoma iz Flaviae Solvae, ki sta danes vzidana v gradu Seggau (H. Kenner, Jahresh d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 61, št. 34). Izidina herma iz Betnave pri Mariboru je danes v Joanneumu, inv. št. 100 (Schild von Steier 12, 1965, 99). V zvezi z Izido se pojavlja tudi Serapis v Ptuju (AIJ 269) in Serapis kot Jupiter Serapis v Ljubljani (CIL III 3842), v Ptuju (Serapi Augusto sacrum — CIL III 4044, AIJ 336), Flavii Solvi (CIL III 3637) in še na severu v Carnuntu (CIL III 11141) ter Vindoboni (CIL III 4560). Posvetila Serapisu lahko pripišemo religioznemu vplivu severjanske dobe. Izidino svetišče naj bi bilo v Ptuju. Tako misli B. Saria (ČZN 32, 1937, 20). Vendar W. Schmid trdi, da je Jupitrovo svetišče (ČZN 30, 1935, 150 ss).

V slovenskem delu Norika egipčanski kult komaj poznamo. Poleg naštetega so v grobu v Tremerjah pri Celju našli v preteklem stoletju zlat prstan z glavo boginje Hator (danes je prstan na Dunaju, Fr. Eichler u. E. Kris, Die Kameen im Kunsthistorischen Museum. Wien [1927] 74, tab. 14, št. 54, s starejšo literaturo), prišel je k nam verjetno kot trgovsko blago.

Izidi posvečen oltar je iz Kopra (CIL V 484).

Orientalna božanstva

Kult Magna mater oziroma Kybele ima le malo častilcev pri nas. Tri posvetila so v Ljubljani (CIL III 13396, 14354;[8] AIJ 162), v Ptuju (M. Abramić, Poetovio, 39), v Celju, kjer je postavil decurio in duumvir mesta oltar

[5] R. Egger, Aus der Unterwelt der Festlandkelten. Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes, 35, 1945, 177 ss.

(Mater deum Magna Blaudia — CIL III 5194, danes v Trstu, Insc. It. X/4, 384). V Trstu sta dva napisa boginji (Mater deum magna — Insc. It. X/4, 10; Mater magna deorum — Insc. It. X/4, 12). V Celju imamo dva reliefa z žalujočim Attisom (V. Kolšek, Celjski lapidarij, sl. 8, 13). Oba sta na nagrobniku oz. grobnici. Morda nimata zveze s Kybelinim kultom, pač pa predstavljata le dekoracijo nagrobnika. V obeh primerih ne poznamo imen lastnikov spomenikov (A. Schober, Grabsteine, 212). Dva kipa Magnae Matris sta v Ptuju (Abramić, Poetovio, 189, 131; 32, 5).

Najbolj razširjen in pogost je bil Mitrov kult, zlasti v Panoniji. Prek Akvileje in Poetovija je prodrl v Norik že okoli leta 150, če že ne morda nekoliko prej. Vendar ni imel pravega vpliva na noriške vojaške posadke, kljub centru v Carnuntu (PWRE IX Noricum 1024, 40). Pred vsemi drugimi najdišči dominira Ptuj oz. Hajdina kar s tremi mitreji in četrtim domnevnim (PWRE supl. IX, 737, 1 c). Poleg samega Mitre, se v mitrejih pojavlja vso njegovo spremstvo — Cautes, Cautopates, Sol in Luna, ki so pogosto upodobljeni na Mitrovih spomenikih.[6]

Mitrej je v Modriču na Pohorju (V. Skrabar, Strena Buliciana [1924] 151; AIJ 90—94), v Zlodejevem grabnu pri Zgornji Pohanci (AIJ 258—259; In. Jug. 335, 336). Napis je v Drnovem (CIL III 3921), Trebnjem (CIL III 3910, 14354,[20] 10790, 14354[30]), Hočah pri Mariboru (V. Skrabar, Strena Buliciana [1924] 159; AIJ 103), Rušah pri Mariboru, kjer so v svetišču odkrili štiri Mitrove reliefe (AIJ 115, 116, 117, 118). Sem spada verjetno tudi relief, najden v Rušah ob Dravi (AIJ 114). Iz Emone izvirata dva votivna napisa Mitri (CIL III 14354; In. Jug. 302, v zvezi s Silvanom). Hrastnik (CIL III 5121), Trojane (CIL III 13522 v zvezi z Martom), pod Donačko goro (CIL III 4938), Poljčane (In. Jug. 40, 409), Rožanec pri Črnomlju (AIJ 485), v sosednjem Topuskem CIL III 10830), Celje (CIL III 5195), Malič pri Celju (CIL III 11687). Iz Celja je tudi odlomek Mitrovega reliefa (Orožen, Zgod. Celja, 1927, 113, 151). Šentjanž pri Rečici v Savinjski dolini (CIL III 5110). V Trstu je D(eus) M(ithras) zastopan trikrat (Insc. It. X/4, 14, 15 in 16).

V mitrejih se pojavlja Fons perennis, ki nam je znan iz 2. mitreja v Ptuju (CIL III 15184[24]) in iz Višnjega potoka pri Višnji gori, kjer mitreja še niso našli (AIJ 223). Dva napisa sta od Sv. Antona pri Devinu (Fons — Insc. It. X/4, 320, 321).

Are, posvečene Naturi, so znane v mitrejih v Ptuju (CIL III 14354[29]) in Trebnjem (AIJ 234).

Čeprav je Jupiter Dolichenus v 3. stoletju najbolj čaščen in so ga vojaki uvrstili med svoja božanstva, ima v Noriku zelo malo oltarjev, niti ne ob meji (A. Domaszewski, Religion des röm. Heeres, 59 ss). Več napisov nam je zapustil v sosednji Panoniji. Spomenike na IOMD v Ptuju lahko pripišemo prej Depulsorju kakor Dolichenu. Tudi napis v Ljubljani je problematičen (AIJ 157).

Azijsko božanstvo Jupiter Sabazius, ki so ga enačili z Dionizom, je pri nas osamljeno v Trstu (Insc. It. X/4, 387).

Iz tuje province, vendar ne iz Orienta, je Dea Coryphea. Edina znana ara pri nas, posvečena punski boginji — Deae Corypheae sive Celesti Aug(ustae) je bila najdena v sekundarni legi na Gradišču pri Velikih Malencah (AIJ 240).

[6] V. Hoffiller - B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien (1938) 133 ss.

Kult podonavskega jeznega boga, ki je nastal v 3. stoletju in se obdržal do 4. stoletja, je imel svoje svetišče v Ptuju (M. Abramić, Oesterr. Jahresh. 17, 1914, 87 ss). Tu so odkrili manjše marmornate reliefe (kabirske reliefe), ki predstavljajo posebno mešanico religioznih simbolov z motivi čaranja. Kult je imel vraževerne poteze.

Lokalna božanstva

Oblike religioznih predstav predrimske dobe se bistveno razlikujejo od oblik v rimski dobi. Zato lahko računamo s preoblikovanjem religije avtohtonega prebivalstva. Če odkrivamo v naših krajih posebne poteze v svetu bogov, ni treba pomisliti takoj na predrimska božanstva, ki so živela naprej v novi dobi. Kajti vse, kar označujemo kot lokalno posebnost, je lahko nastalo že kot posledica romanizacije. Zato je bolje, če govorimo o lokalnih kultih kot pa nadaljevanju starega in o interpretacijah. Z romanizacijo so nastale nove oblike na poti rimsko-avtohtone spojitve.

Zanimivo je, da je v Panoniji veliko manj božanstev z lokalnimi imeni kakor v Noriku. Pri naštevanju le-teh se bom zopet držala abecednega zaporedja.

Popolnoma sam nastopa Genius Anigemius — božanstvo prednikov ali sorodstva na ari iz Celja (CIL III 5157), ki mu jo darujejo njegovi častilci.

Na Trojanah sta dva napisa, posvečena lokalnemu Atrantu (CIL III 5117; In Jug. 380, CIL III 5123, In Jug. 381), ki je zaradi -nt sufiksa verjetno ilirskega izvora (PWRE XVIII, Noricum 1017). Na Trojanah je tudi (I?)vantit reg(inae) (CIL III 5118, 11671), lokalno božanstvo podobno Atrantu.

V Emoni in Nauportu se pojavljajo imena božanstev Aequorna, Aecurna, Aecorna (AIJ 149, 150, 148) — verjetno boginja mirno tekoče Ljubljanice. Na Vrhniki je imela Aequorna svoje svetišče (W. Schmid, 15. Ber. RGK 1924, 183). Laburus (CIL III, 3840), ki nosi noriško ime, še ni pojasnjen. Častili so ga v bližini brzic Ljubljanice. Vsa ta imena vodnih božanstev, so verjetno ilirskega izvora.

Tudi večje reke so imele v kultnem življenju svojo vlogo. Adsalluta in Savus sta bila v Noriku najbolj čaščena. Neki osvobojenec s svojimi socii je postavil oltar Savusu (CIL III 4009). Ara Savo avg. sac. je ob Savi pri Kresnicah (CIL III 3896). Častili so ga predvsem trgovci. Da je Savus zaščitnik Save, je jasno. Za Adsalluto so mnenja deljena. Nekateri avtorji jo imajo za zaščitnico Savinje (PWRE I, 421, Adsalluta). W. Schmid misli, da je varovala ladje pred čermi in robovi Save, med Hrastnikom in Zagorjem. Polaschek misli, da je zgornji tok Save (PWRE, XVII, Noricum). Verjetno ima prav W. Schmid, ker so pri Hrastniku odkrili njeno svetišče, od koder izvirajo votivne are (W. Schmid, 15. Ber. RGK, 183; CIL III 5134, 5135, 5136, 5137, 11684). Aro Savo et Adsallutae imamo v Loki pri Zidanem mostu (AIJ 27) in Radečah (AIJ 255) ter Adsalluto samo prav tako iz Loke (AIJ 26).

Dravus je dobil oltar v Ptuju skupaj z Genio legionis (AIJ 267). Dravus ima oltar skupaj z Danuviusom v Tenju pri Osijeku (CIL III 10263). Obe sta verjetno v zvezi z nekim vojnim dogodkom, ker sta postavljeni pro salute et incolumitate nekemu cesarju. Po napisu iz Tenja dopolnjuje Saria fragment are Danubio et Dravo sacrum (AIJ 266). Dravusu je pripisan oltar AIJ št. 268.

Na območju Ljubljanice, Save in Savinje je precej zastopan Neptun. Imamo ga v Emoni (CIL III 3841, 10765), skupaj z nimfami (CIL III 13400), na Vrhniki (CIL III 3778), ob Savi pri Hrastniku (CIL III 5137 — Neptuno Augusto sacrum), Celju (CIL III 5197), kjer so postavili spomenik Celeiani publice. Ob Savi pri Čatežu (CIL III 14354[22] — Neptuno Oviano . . .).

Morda so trije reliefi iz Celja posvečeni Neptuni ali Savinji. Delani so po vzorcu grškega Achelaosa, vendar so domače delo (Cunze, Röm. Bildwerke in Österr. 11, I, XVII).

K vodnim božanstvom spadata še Aesontius — božanstvo Soče (CIL III. RE III., A 1996) in Timavus — Timava (Devin, grad, Insc. It. X/4, 317; izvir Timave, Insc. It. X/4, 318).

Kljub skopim aram Belena, je ta noriško božanstvo. Ime Belenus je lahko keltsko in pomeni »sijoč, sveteč, goreč«, kar označuje boga svetlobe (H. Kenner, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 84 ss). Božanstvo Belenus ima dve posvetili na Koroškem (Celovec, CIL III 4774, Hochosterwitz, G. Moro, Carinthia I, 126, 1936, 81). Razširjen je v Akvileji. Iz akvilejskih spominkov je razbrati, da je Belenus enakovreden Apolonu (Calderini, Aquileia Romana, št. 5, 9, 16, 17, 21). V Sloveniji ga še nismo zasledili.

Ženska oblika Belena je Belestis, ki je doma na Ljubelju (CIL III 4773 — Belesti Augustae; Jaksch, Carinthia I, 93, 1903, 19; CIL III 11539).

Prvič se srečamo z boginjo Carvonio v Dobrteši vasi pri Šempetru (AIJ 17). Kot boginja ni znana nikjer drugje, vendar spominja na keltsko krajevno ime Carvo, na cesti Lugudunum Batavorum — Neviomagus (Tab. Peut. in Itin. Ant. 369 Carvone).

Božanstvo Cernnunos z jelenjim rogovjem na glavi je keltsko in je povezano z rodovitnostjo narave, človeka in živali. Pozneje se združi s simbolom mrtvih (kača z ovnovo glavo). Kot gozdno božanstvo je bil predstavljen kot Pan, to je pozneje prešlo na Silvana. V Sloveniji je upodobljen le v Beli krajini (P. Petru, Situla 4, 1961, 31 ss).

Keltska boginja Epona (H. Kenner, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 66) je razširjena po vsej Italiji, zlasti med nižjim slojem. Izšla je iz zahodnega keltskega ozemlja, vendar so jo k nam prinesli Rimljani. Posebno jo je častila Juventus Manliensium, ki je bila izurjena v jahalnih spretnostih (R. Egger, Österr. Jahresh. 18, 1915, 22 ss). V Noriku je bila zelo razširjena konjereja in zato čaščenje boginje pogosto. V Celju sta postavila aro Eponi dva beneficiarija (CIL III 5176); enkrat je sama, drugič v zvezi z Jupitrom in Celeio sancto (CIL III 5192). Napis iz Betnave pri Mariboru je Eponae Augustae sacrum (CIL III 5312). V Ptuju je relief Epone (V. Skrabar, Vjesnik Hrv. arh. društva 18—21, 1937-40 [1940] 379 ss).

Kot boginja Celeje je bila Celeia sancta ali augusta. Pojavlja se v zvezi z I. O. M. (CIL III 5187) ali z I. O. M. in Noreio sancto (CIL III 5188) in v zvezi z I. O. M. conservatori Arubiano (CIL III 5185). V Celju so našli bronast kip mestne boginje Celeje. Sedeča boginja z žarno krono je danes v Gradcu (Schober, Die Römerzeit in Österr., tab. 27, sl. 74).

Osamljen je Jupiter Poeninnus iz Celja (I. O. M. Poeninno — CIL III 5183), prav tako tudi Jupiter Uxellimus, ki je identičen z Jupitrom Culminalisom iz Bukovce pri Laškem (CIL III 5145).

Noriški bog, ki je enakovreden rimskemu Marsu, je Latobius (H. Kenner, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 70). Prvotno je Mars Latobius rodovni bog Latobijcev na Dolenjskem, vendar so sledovi njegovega kulta dokazani po vsej provinci. Njegovo svetišče je v Labodski dolini (Burgstall).[7] Morda je bilo glavno svetišče noriškega Marsa na Magdalenski gori. Latobius je bil čaščen izključno v Noriku.

Poleg Latobiusa poznamo tudi Marsa Marmogiusa; pojavi se v Panoniji (Ptuj, CIL III 4014).[8]

Važno lokalno božanstvo Norika je Noreia — »deželna mati« (H. Kenner, Jahrsh. d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 58). Sodeč po imenu, je bila božanstvo glavnega mesta Noreje, zaščitnica Noričanov in vsega Norika. Kot boginja mesta, rodu in dežele je imela verjetno tudi obrambni pomen. Ali je keltskega ali ilirskega izvora, so mnenja deljena (Petrikovits, PWRE XVII/1, 963; A. Barb, Carinthia I 143, 1953, 204 ss). V Sloveniji imamo doslej le oltarje, postavljene njej na čast, tako na Trojanah (CIL III 5123; Archeographo Triestino 3, 1906—1907 [1907] 180) božanski Noreji, v Celju že zgoraj omenjeni ari v zvezi z Jupitrom in Celejo ter Marsom, Herkulom in Viktorijo. Noreji posvečen napis je iz Češnjevca pri Slov. Bistrici (CIL III 5300 — Noreia regina?). Svetišče Noreje je dokazano šele na Koroškem. Boginja je večkrat imenovana Isis Noreia in je enakovredna Izidi. Kakor Izida je bila tudi Noreia prvotno boginja rodovitnosti in darovalka bogastva. V tej funkciji je upodobljena v Virunu (A. Schober, Die Römerzeit in Österreich, 148, sl. 97).

V Ptuju so karakteristične Nutrices Augustae. Njihovo svetišče je bilo na Sp. Hajdini (M. Abramić, Poetovio, 31). Oltarje njim na čast (AIJ 324—335; CIL III 14051—14061, 14355, 14058, 13411, 4052) so postavljali možje za svoje žene in otroke. Vedno so na napisih imenovane v množini, na reliefu pa je upodobljena le ena kot dojilja, drugi dve kot strežnici. V Noriku je le eno posvetilo Nutricibus Augustis sacrum, in sicer v Mariboru (CIL III 5314). V Savariji so se imenovale Fatae Tenatiae (CIL III 10907). V to skupino bi spadale Fatae iz Sv. Ivana pri Devinu (Insc. It. X/4, 351). V Noriku jih srečamo šele v St. Pöltnu (CIL III 3531). Te boginje so označene verjetno z imenom Matres Pannoniorum, v Noriku pa Matres Noricae in Junones (Severna Italija, Galija, Germanija, dve v Noriku).

Silvanus je bil v Panoniji takoj za Jupitrom najbolj čaščen. Njegova oblika je zelo raznolika (H. Kenner, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 43, 1958, 90). Pogosto nastopa kot Silvanus domesticus z lari in Silvanus silvestris, ki je enakovreden Panu. Včasih je v zvezi z Diano. Silvanus, zaščitnik meje, se je približal Priapu (PWRE, supl. IX, 743) in so ga upodabljali itifalično. V tej obliki je upodobljen v Ptuju (AIJ 338), kjer je povezan s Terminusom. V Ptuju je relief — Silvanus, v eni roki drži pedum, v drugi viničarski nož, ob nogah je pes (M. Abramić, Poetovio, 61, 36). Časovno je večina njegovih posvetil iz 3. stoletja. Pojavljajo se pa od 1. stoletja dalje. Večja svetišča so v Topuskem (CIL III 14043—14049), kjer je zastopan tudi Vidasus (AIJ 230); v Ptuju (AIJ 337 — Silvano qui conveniunt voto suscepto sacrarium

[7] R. Egger, Der Tempelbezirk des Latobius im Lavanttale, Römische Antike und frühes Christentum I. (1962) 98 ss.

[8] R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji. Beograd (1933) 25.

sacraverunt). Silvanus Augustus je v Velikih Malencah (AIJ 245; CIL III 3923, 10801, 10800), Aquah Iasah (AIJ 458), ob izviru Timave (Insc. It X/4, 324) in v Devinu (Insc. It. X/4, 328). Kot bog rodovitnosti je tesno povezan z Nutrices iz Ptuja (AIJ 337). Ara Silvanu je iz Podzemlja (AIJ 486). V zvezi z Mitro je v Emoni (In. Jug. 302 — DIM Silvano Augusto sacrum). Silvanus Castrensis je poznan iz Trsta (Insc. It. X/4, 18).

Vprašanje, ali je Sedatus panonsko ali noriško božanstvo, je še odprto. V Celju je ara, postavljena na čast Sedatu in njegovim častilcem (In. Jug. 287). Zastopan je tudi v Drnovem (CIL III 3922).

V rimskih kamnolomih v Šmartnem na Pohorju je kamnosek postavil aro svojemu zaščitniku Saxanu (I. O. M. et Saxano Augusto — AIJ 100). Iz tega kraja je tudi relief z njegovo upodobitvijo. Gola moška postava s klobukom na glavi in kladivom v roki (AIJ 100).

Božanstvo meje — Termunes, ima svoje posvetilo v Čadramu (In. Jug. 405 — Termunibus Augustis).

Veico Noriceio poznamo le iz napisa v Istri (CIL I^2 2217). Njen pomen še ni pojasnjen.

V glavnem so našteta vsa božanstva, izvzeta so le tista, ki so bila čaščena v ožjem lokalnem krogu obeh naših provinc in so danes izven meja Slovenije ter niso vplivala na lokalna božanstva pri nas.

Organizacija kultov

O organizaciji kultov imamo skope podatke. Rimska vlada je zahtevala cesarski kult in čaščenje kapitolske triade. Mladina je bila pritegnjena k čaščenju v svojih društvih (collegium iuventutis iz Ptuja CIL III 4045). Prav tako so gojila cesarski kult druga združenja.

Tudi duhovniki so malo znani. V Ptuju imamo malo poznano duhovniško službo pontifex coloniae (AIJ 288). K municipialni karieri dekurionov je spadala duhovniška služba flamines in augures (CIL III 4038, 10770). Precej je augustalisov (CIL III 3836, 3851, 10767; v Ptuju je Augustalis coloniae Poetovionensis — In. Jug. 341). Minister je dokazan v Ljubljani pri Lares Augusti (AIJ 158). Iz Ljubljane je bil član duhovniškega kolegija (sexvir Augustalis) v Akvileji neki osvobojenec T. Caesernius Dophilus (AIJ 176; GMDS 16, 1935, 124).

O svetiščih v Sloveniji imamo le malo podatkov. Svetišča prvih stoletij so bila porušena ali preurejena že v 3. stoletju. Izjema je Ptuj, kjer je uspelo ugotoviti več manjših prostorov — različnih svetišč. Za večino svetišč imamo dokaze le na arah (CIL III 11676 Trojane — ... b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) II Italicae templum vetustate conlab / sum et in ruina conversum sumptu suo / restituit).

V splošnem lahko religiozne oblike kultnega življenja zgodnje dobe le težko karakteriziramo. Postavljanje oltarjev se je le počasi uveljavljalo in je doseglo svoj razmah šele v tretjem stoletju.

ZUSAMMENFASSUNG

Übersicht über die antiken Kulte im slowenischen Gebiet

Im Beitrag sind hauptsächlich die Gottheiten vereinigt, die in den ersten zwei Jahrhunderten u. Z. im Gebiet des heutigen Sloweniens verehrt wurden. Es wird jedoch auch noch das 3. Jahrhundert hinzugezogen, als sich die Kulte am meisten entfalteten und die Votivaren ihre höchste Zahl erreichten. Ebenso sind in diesem Jahrhundert auch die Gottheiten am mannigfaltigsten.

Das Territorium Sloweniens umfasst den südlichen Teil Norikums, den westlichen Teil Pannoniens und eine schmale Zone Italiens, nordwestlich von Trieste. Das Thema habe ich in folgende Kapitel aufgeteilt:

Der offizielle Kult. Der römische Staat förderte ihn, doch hat er relativ wenige Überreste hinterlassen. Daraus können wir folgern, dass er sich unter der gewöhnlichen Einwohnerschaft der Provinzen nicht durchgesetzt hat, vielmehr haben ihn vor allem grössere Vereinigungen und einzelne höhere Beamte ausgeübt. Wir können voraussetzen, dass ein Heiligtum der kapitolinischen Triade in jeder grösseren Stadt bestand, doch ist es bis heute nicht gelungen, irgendwelches Heiligtum dieses Kults zu entdecken.

Römisch-griechische Gottheiten. Trotz der Tatsache, dass der römische Staat keinen Einfluss auf ihre Einführung bei uns ausübte, fand ihre Verehrung in der Provinz rasche Verbreitung. In Slowenien sind alle bedeutenderen Gottheiten vertreten. Es dominiert Juppiter und seine Votivinschriften finden wir nicht nur in den Städten, sondern können wir sie im ganzen Land verfolgen. Die meisten Votivinschriften lauten I. O. M. (s. Anmerkung 6, wo ein Verzeichnis aller bis jetzt in Slowenien bekannten Aren angeführt ist). Doch tritt Juppiter häufig auch mit Beinamen auf (Culminalis, Conservator, Depulsor, Defensor, Fulminator, usw.) Von den übrigen Gottheiten treten durch die Anzahl der gefundenen Votivaren noch hervor: Fortuna, Hercules, Mars, Victoria, Dii deae omnes, vor allem aber unterschiedliche Genien.

Ägyptische Gottheiten. Häufig wurde Isis verehrt, und zwar im pannonischen Teil Sloweniens, in Ptuj, wo sich auch ihr Heiligtum erhob. Die zweite ägyptische Gottheit, die bei uns vertreten ist, ist Serapis, der allein oder gemeinsam mit Isis auftritt. In Norikum wird Isis mehr mit Noreia zusammen verehrt, beide verschmolzen zur Gottheit Isis-Noreia.

Orientalische Gottheiten. Unter den orientalischen Gottheiten nimmt nach Verbreitung und Anzahl der Denkmäler Mithras den ersten Platz ein. Sein Kult gelangte nach Pannonien etwas früher als nach Norikum. Das grösste bisher bekannte Zentrum des Mithraskults ist in Ptuj. Viel weniger wurde Magna mater verehrt und ihre Denkmäler sind selten.

Lokale Gottheiten. Diese Gruppe von Gottheiten ist die mannigfaltigste. Hier verflechten sich streng lokale Gottheiten, die im engen Umkreis einer einzelnen Ortschaft verehrt wurden, über solche, denen nur ein römischer Name verliehen wurde und die mit ihren ursprünglichen Funktionen weiterlebten, mit neuen Gottheiten, die sich aus autochthonen und römisch-griechischen Gottheiten entwickelten und durch diese Verschmelzung neue Formen gewannen. Zu den bedeutendsten lokalen Gottheiten sind zu zählen: Silvanus, Mars — Mars Latobius und Mars Marmogius, Hercules, Noreia bzw. Isis-Noreia, Epona, usw. Für alle diese Gottheiten ist kennzeichnend, dass jede einzelne von ihnen viele verschiedene Funktionen hat und so sind sie nach ihren Rollen einander häufig ähnlich.

Für all diese Menge von Göttern war ein Apparat nötig, der ihre Verehrung regelte. Leider ist uns aber gerade darüber recht wenig bekannt. Aus den ersten Jahrhunderten gibt es in Slowenien fast keine Heiligtümer. Viele wurden zerstört, andere aber umgewandelt und darin neue Gottheiten verehrt. Von den Votivaren können wir nur spärliche Angaben über die Priester erhalten.

Eben wegen des schnellen Umgestaltens des kultischen Lebens und des ständigen Zuflusses fremder Kulte sowie der Abschaffung des alten Kults können wir die ursprünglichen Formen nur schwer charakterisieren.

ELEMENTI OBDOBJA PRESELJEVANJA NARODOV NA NEKROPOLI NA PTUJSKEM GRADU

PAOLA KOROŠEC
Ljubljana

Še enkrat je čiščenje arheološkega gradiva pred konservacijo[1] odkrilo med grobnim inventarjem zgodnjesrednjeveške nekropole na Ptujskem gradu nekaj novih momentov.[2] Pridobljeni novi elementi v zvezi z nekaterimi najdbami[3] in študijami analognega gradiva[4] v drugi luči osvetljujejo kulturno trajanje omenjene velike nekropole, odpirajo pa tudi možnost, proučevati periodo, ki pri nas do sedaj ni bila raziskana in obdelana. Nakazal jo je, čeprav samo z antičnega stališča, profesor Klemenc;[5] njegovemu spominu so posvečene te vrstice.

V tem članku imamo namen posvetiti se samo novim elementom iz groba št. 5, ker predstavljajo zelo zanimivo najdbo. Ker pa so ti elementi z omenjeno konservacijo v osnovi spremenili kulturni habitus tega groba, terjajo ponovno obdelavo vseh tu najdenih predmetov. Da bi bila slika te najdbe kar se da popolna, bomo še enkrat podali vse, kar nam je o grobu št. 5 znano.

Podatki o tem grobu so zelo skopi. Iz poročila vemo, da je bil grob v globini 1,50 m, da je bil skelet dolg 1,60 m in zelo slabo ohranjen. Spol in orientacija nista podana.[6] Sodeč po načrtu odkopanega dela grobišča 1909. leta, je skelet ležal v smeri Z—V z določenim odklonom proti jugu.[7] Kot pridatek iz tega groba se omenja bronasta ogrlica — torques s pentljo in kvačico. Na njej so kot priveski dva bronasta uhana in dva bronasta obroča, eden okroglega, drugi ploščatega preseka. Grob je datiran po načinu datiranja, ki je bil v uporabi, ko je bila odkrita in obdelana vsa nekropola, skupaj z vsem grobiščem v 10. in 11. stoletje.[8]

---

[1] Čiščenje je izvršil preparator Pokrajinskega muzeja v Ptuju Janez Gojkovič 1966. leta.

[2] P. Korošec, Tehnika »damasciranja« na slovanskem nožu z nekropole na Ptujskem gradu. Zgodov. časopis 19-20, 1965-66 (1966) 95 sl.

[3] J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München (1956) (dalje J. Werner, 1956).

[4] S. Bešlagić, Grborezi, srednjevjekovna nekropola. Sarajevo (1964) (dalje Grborezi).

[5] J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4, 1950, 78 sl. (dalje J. Klemenc, 1950).

[6] V. Skrabar, Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau. Zeitschr. d. Histor. Ver. f. Steiermark 8, 1910, 121.

[7] ibid. Situationsplan.

[8] ibid. 132 sl.; J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Dela SAZU 1, 1950.

Najbolj zanimiv predmet med gradivom tega groba je nedvomno ogrlica — torques (T. 1: 1). Izdelana je iz bronaste žice, katere en konec se konča s kvačico z majhnim bikonično oblikovanim gumbom na vrhu. Drugi konec je sploščen v elipsoidno ploščico, na kateri je izvrtana majhna luknja za zapiranje. Proti koncema je ovratnica okrašena s prečnimi urezi.

Že J. Korošec ni našel za ta predmet pravih analogij med slovanskim gradivom našega in drugega ozemlja.[9] Toda danes naš torques ni več osamljeni pojav te vrste nakita. Tako zelo pristne analogije ima v ogrlici — torques iz groba 112 iz nekropole, odkrite v neposredni bližini vasi Grborezi zahodno od Livna.[10] Ta je izdelan iz ene, vendar tordirane bronaste žice, katere konca sta oblikovana analogno našim (T. 2: 4). Datiran je glede na druge pridatke, pripisane temu grobu, v 10. in 11. stoletje, domneva pa se, da je import.[11]

Drugi primer analogne ogrlice je odkrit na južnem Poljskem.[12] Drugače kakor naša je ta ogrlica izdelana iz srebra (T. 2: 2). Pripisana je poznorimski periodi, ki na tem ozemlju zajema 5. stoletje. J. Kostrzewski jo povezuje s podobnimi primeri, odkritimi ob zgornji Visli; tam se take ogrlice pojavljajo iz zlata (Płebanek, vojvod. aleksandrowsko). To področje je na meji przeworskega kulturnega kroga ter je pod močnim vplivom provincialnorimske civilizacije in s posredovanjem nosilcev germanskih skupin istočasno tudi pod vplivom črnomorskih gotskih delavnic.[13]

Nadaljnje analogije imamo v ogrlici iz bogatega groba Mainz-Kostheim.[14] Ta ima enako oblikovana konca, samo da je drugače kakor pri našem primeru obroč tordiran (T. 2: 3). Grob postavljajo v prvo polovico 5. stoletja in spada med bogate, t. i. »zahodne« knežje grobove hunskega časa.[15]

Podoben, samo zlat torques je bil najden v bogatem znanem grobu v Musljumovi — Perm.[16] Ta ima enako oblikovana konca, vendar je obroč rombičnega preseka z vgravirano svastiko na sredi (T. 2: 1). Spada v krog knežjih grobov hunskega časa na tem območju.[17]

Med vzhodnimi najdbami moramo omeniti še primer iz Kuzminska — Rjazan (T. 2: 5);[18] njegovi konci so bili enako oblikovani.[19]

Od predmetov, ki so bili na omenjeni ogrlici, bomo obravnavali predvsem navedena »obroča«, ki v resnici predstavljata dve zapestnici. Obe sta manjših

[9] J. Korošec, Staroslovanska grobišča v severni Sloveniji. Celje (1947) 81.
[10] Grborezi, T. 20: 3.
[11] ibid. 79 sl.
[12] J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach. Warszawa — Wrocław (1955) sl. 750.
[13] ibid. 246 sl.
[14] J. Werner, 1956, II, T. 55: 10.
[15] ibid. I, 84.
[16] ibid. II, T. 59: 12; N. Fettich, La trouvaille de tombe princière hunnique a Szeged-Nagyszéksos. Arch. Hung. 32, 1953. T. 18: 13. Vsa starejša literatura o tej najdbi je podana v opombi 2 na str. 131 (dalje N. Fettich 1953).
[17] J. Werner, 1956, I, 84.
[18] J. Korošec, Uvod v naterialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. Ljubljana (1952) 400. sl. 155/7.
[19] Obstaja še dokaj podoben torques, izdelan iz železne žice štirioglatega preseka s sploščenimi preluknjanimi konci, zaprtimi z majhnim zatikalom. Najden je bil v grobu 16 v Pilinu-Nógrád (J. Hampel, Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig [1905] III, T. 527: 1), poleg ene dvolistaste in štiri rombičnih železnih puščič (ibid. T. 527: 2, 3—6). Te najdbe nihče ne omenja.

dimenzij in pripadata dvema različnima tipoma. Ena je masivna in izdelana iz debelejše bronaste žice z rombično oblikovanimi konci (T. 1: 2). Ta tip zapestnice je v 5. stoletju že v rabi na območju karpatskega bazena,[20] Podonavja[21] ter v mlajši periodi tudi na ozemlju vzhodnih Alp.[22] Zelo pogosto se pojavlja izdelan iz železa.[23] Glede na razvoj tega tipa nakita, ki se obdrži zelo dolgo, predstavljajo omenjeni primeri iz 5. stoletja prototipe podobnih zapestnic, razširjenih v avaro-slovanskem krogu.[24] Verjetno moramo tudi za primere majhnih velikosti iskati izvor v kulturnih krogih vzhoda, kjer so ravno tako kot torquesi veliko v uporabi zlate in srebrne masivne zapestnice.[25] Dobimo jih tudi v grobovih hunske periode drugod v Evropi.[26]

Za drugo zapestnico se je izkazalo, ko je bila že očiščena, da pripada tipu s kačasto oblikovanimi konci, da je po vsej površini ornamentirana s krožci z luknjico na sredi, ki se v določenih presledkih vrstijo drug za drugim (T. 1: 3). Zapestnica je izdelana iz brona ter je pozlačena. Tudi ta tip zapestnice je zelo priljubljen v zgodnjem srednjem veku, vzhodno od našega ozemlja. Posebno v velikem številu je zastopana v Panoniji ter deloma na ozemlju med Donavo in Tiso.[27] V primerjavi s starejšimi primeri na našem ozemlju[28] predstavlja tako po tipu kot po ornamentiki verno kopijo zapestnic, izdelanih iz kosti. Na našem ozemlju se te datirajo v konec 4. in 5. stoletja.[29] Zaradi skupnih elementov obeh primerov zapestnica iz groba št. 5 ni mnogo mlajša od omenjenih poznoantičnih zapestnic.

Uhani, vdeti na ogrlici, so se izkazali kot tip bronastega uhana z masivno izdelanim poliedrom na enem koncu, (T. 1: 4). Tip tega uhana, ki predstavlja poleg ločne fibule in pasne spone enega od vodilnih elementov germanske noše,[30] dobimo povsod, kjer se širijo germanske kulturne skupine.[31] Najstarejše najdbe imamo za območje, ki so ga zasedli krimski Goti. Te najdbe spadajo v 5. stoletje, in to v grobovih hunske periode že v njihovo prvo polovico.[32]

[20] N. Fettich, 1963, 169, T. 46: 3—4; T. 55: 3; T. 56: 2.

[21] M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia arch. 2, 1963, T. 5: 20, 18—19; D. Dimitrijević, J. Kovačević, V. Vinski, Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun (1962) 119, sl. 1 (spodnje); H. Mitscha-Märheim, Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren, Die Völkerwanderungszeit in Österreich. Wien (1963) sl. 2.

[22] H. Dolenz, Funde aus Kärnten aus 7.—11. Jahrhundert. Carinthia I, 150, 1960, sl. 2/3—3; J. Kastelic, Slovenska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13, 1960.

[23] ibid.

[24] D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Arch. Hung. 38, 1961, 271; N. Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Studia arch. 3, 1965, 105 sl., sl. 22: 4; 49: 1; 50: 6—7; 57: 1—2; 101: 2 itd.

[25] Kerč-Glinišče (J. Werner, 1956, T. 15: 2, 3).

[26] Wolfheim, Rheinhessen (ibid. T. 4: 6), Niederolm (ibid. T. 42: 12), Atzgerdor (ibid. T. 6: a 3), Šipovo na Derkulu, kurgan 3 (ibid. T. 8: 6), Laa an der Thaya (ibid. T. 9: 6—7).

[27] N. Fettich, Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. Arch. Hung. 31, 1951, 164 sl., T. 33—37, in se veže z germanskimi najdišči.

[28] J. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu pri Ptuju. ČZN 2, 1966, T. 4: 4, 7.

[29] ibid. 59.

[30] J. Werner, 1956, 93.

[31] Od Krima do Francije in Španije ter predstavljajo gotsko zapuščino.

[32] J. Werner, 1956, II, T. 41: 2; T. 48: 5.

V Panoniji in vzhodnem delu vzhodnoalpskega ozemlja segajo do sredine 6. stoletja,[33] dalje na zahodu pa se v germanskih skupinah obdržijo vse do druge polovice 7. stoletja.[34] Polieder na tem tipu uhana je lahko izdelan v perforirani tehniki z vloženim poldragim kamnom,[35] iz tanke pločevine, okrašen z granulacijo[36] ali je masivno izdelan, neornamentiran ali ornamentiran, s krožcem z vdolbinico na sredi.[37] Vse te tehnike so uporabljene istočasno, samo z razliko, da se je izdelava masivnega poliedra ohranila dalj časa kot druge tehnike.[38]

Po vseh dejstvih, ki so povezana z opisanimi elementi, je inventar groba št. 5 po značaju izrazito germanski. Ker pa v germanskih kulturnih skupinah, ki so na ozemlju karpatskega bazena in panonske nižine prišle s severa, ne dobimo ogrlice — torquesa,[39] je jasno, da je njihov izvor treba povezati s tistimi germanskimi skupinami, ki so prišla na to področje z vzhoda.[40] Dejstvo, da je ta tip ogrlice značilen za moške grobove, redkeje za ženske, in predstavlja poleg nekih drugih predmetov nomadski element, je očitno, da imamo opraviti z elementi, ki se vežejo z germanskimi plemeni, ki so vdirala v srednjo Evropo s premikanjem hunskih čet.[41] Zanimivo je, da je večina grobov tega časa usmerjenih v smeri S—J,[42] J—S,[43] ZV—SV,[44] toda obstajajo, posebno v srednjem Podonavju, tudi grobovi iz prve polovice 5. stoletja, ki leže v smeri Z—V.[45] Res je, da ne razpolagamo z nobenim antropološkim podatkom skeleta iz groba 5, ki bi nam bolj jasno potrdil naše domneve. Toda dejstvo, da so vsi drugi nakitni predmeti vdeti na ogrlici, bi dovolilo v določeni meri domnevo, da grob št. 5 predstavlja slovanski grob, že glede na usmeritev, in da je ta inventar v sekundarni uporabi. Za tako tolmačenje bi našli oporo v inventarju omenjenega groba 112 v Grborezih. Toda tudi tam stanje ni popolnoma jasno. Za starejšo datacijo bi govorila usmeritev J—S,[46] vendar so prstani tega groba mlajši od torquesa.[47] Ta moment bi deloma opravičil tudi druge najdbe in bi do-

[33] Kot je primer iz Apahide, ki je datiran v drugo polovico 5. stoletja, ali primer iz Inakfalva, Csongrád-Kettöshalmi-ödüllö, Szamosfalva itd., ki spadajo v prvo polovico 6. stoletja.

[34] Posebno pa v bajuvarskih in alamanskih grobovih (H. Bott, Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. München [1952] 141 sl.; J. Werner, Das alamanische Gräberfeld von Bülach. Basel [1953] 11; H. Stoll, Die Alamanen in Württemberg. Berlin-Leipzig [1939] 18 in dr.)

[35] Kot je primer iz Atzgersdorfa, Laa an der Thaya.

[36] Kot je zlat primer iz Ptuja.

[37] Kot je primer iz Osorukova, sev. Kavkaz, Phanagoria-Taman.

[38] D. Csallány, 1961, 270 sl.

[39] V karpatski kotlini so torquesi najdeni v gepidskih grobovih, toda vedno v sekundarni rabi. Tudi Csallány podčrtuje, da nisc značilni za gepidski kulturni krog (ibid.).

[40] Iz hunsko-gotske periode obstaja še cela vrsta tipov raznih ovratnic-torquesov, ki niso podobni našemu (J. Werner 1956, 84).

[41] ibid.

[42] Kot je primer v Šipovo na Derkulu (ibid. 102).

[43] Npr. Laa an der Thaya (ibid. 110), Phanagoria, Taman grob 88, ki je imel nekaj odklona proti jugu (ibid. 104).

[44] Npr. Šipovo na Derkulu, kurgan 3, Engels-Pokrovsk (Voschod) in kurgan 36 (ibid. 102 sl.).

[45] Npr. Hobersdorf, grob 1, Vicemilice, Bučovice, Rakšice — Krumlov (ibid. 110).

[46] Grborezi, 57.

[47] Posebno prstan z rombično razširjenim sprednjim delom (ibid. T. 20: 2).

voljeval, da se grob uvrsti med slovenske grobove z inventarjem v sekundarni rabi. Nasprotno grob s Ptujskega gradu nima niti enega elementa, ki bi bil mlajši od 5. stoletja. V grboreškem grobu je bil skelet otroka,[48] na Ptujskem gradu pa imamo opraviti z odraslo osebo.[49] Če dalje primerjamo velikost predmetov, vdetih na našo ogrlico, vidimo, da imamo opraviti z nakitom, ki ga je lahko nosil samo otrok. Ta moment bi pojasnil dejstvo, zakaj omenjeni predmeti niso bili najdeni na mestih, kjer so jih nosili.

Da upravičeno domnevamo, da je na grajskem hribu obstajal del grobišča, ki je pripadal starejši periodi, kot je tu odkrita slovanska, dokazuje razen groba št. 5 tudi določeno število drugih grobov, ki jih bo treba izločiti iz sklopa slovanskega grobišča tega najdišča; to bomo obravnavali na drugem mestu.

Tudi z zgodovinskega gledišča obstajajo možnosti, ki dovoljujejo domnevo o obstanku nekropole na tem delu hriba v obravnavani periodi. Če upoštevamo sklepe, ki jih prinaša profesor Klemenc na podlagi pisanih virov, za čas okoli sredine 5. stoletja, da »Poetovio je moral biti tedaj še pomembno rimsko mesto«,[50] in meni, da »ako mesti Poetovio in Celeja nista bili porušeni že pri prvem Atilovem pohodu leta 451, sta bili pa popolnoma uničeni leta 452, kakor Emona in Akvileja«[51], se je grajski grib do njegove obnovitve[52] lahko uporabljal kot grobišče.

ZUSAMMENFASSUNG

Elemente aus der Periode der Völkerwanderung in der Nekropole auf dem Burghügel von Ptuj

In seiner kurzen Abhandlung widmet der Autor seine Aufmerksamkeit dem Inventar des Grabes Nr. 5 der Nekropole auf dem Burghügel von Ptuj, bei dem nach der Konservation[1] einzelne Elemente zum Vorschein gekommen sind, die den Kulturhabitus des Materials dieses Grabes ändern. Es hat sich erwiesen, dass die Anhängsel am Halsring-Torques (T. 1: 1), der unter dem slawischen Material keine Analogie hatte,[9] zwei kleine Ohrringe mit massivem Polyeder (T. 1: 4), die zwei anderen Reifen aber zwei Armringe darstellten. Einer gehört zum Typ mit Enden von rhombischem Querschnitt (T. 1: 2), der andere aber, der vergoldet war, zum Typ mit schlangenförmigen Abschluss und war in seiner ganzen Länge mit kleinen Kreisen ornamentiert (T. 1: 3).

Seine besondere Aufmerksamkeit wendet der Autor dem Halsring-Torques zu, der nach der Gestaltungsweise seiner Enden Analogien im Exemplar aus Grborez — T. 2: 4,[10] in den Exemplaren aus Südpolen — T. 2: 2[12] aus dem südöstlichen Russland (Musljumova — Perm. T. 2: 1,[16] Kuzminskoje-Rjazan T. 2: 5[18—19]) und im Westen im Exemplar aus Mainz-Kostheim hat, T. 2: 3.[14] Alle angeführten

[48] Od skeleta je po poročilu in situ v splošnem ohranjena samo glava (ibid. 30).
[49] To se da soditi po podani dolžini skeleta.
[50] J. Klemenc, 1950, 69.
[51] ibid. 70 in 79.
[52] ibid. 71.

Halsringe sind Elemente des 5. Jahrhunderts[13] und binden sich an die sog. Fürstengräber östlicher[17] und westlicher Prägung.[15] Ihre Herkunft ist aber nicht in Karpatenbassin zu suchen,[39] sondern im Osten.[40] Vornehmlich in den Männergräbern, seltener in den Frauengräbern, stellen sie ein Nomadenelement dar als Kennzeichen eines gehobenen sozialen Ranges.[41]

Der erste Typ des Armringes stellt Elemente des 5. Jahrhundert dar,[22] wie sie im Gebiet Pannoniens,[20] des Donauraumes[21] und der Ostalpen auftraten.[22] Sehr häufig erscheint er auch verfertigt aus Eisen und erhält sich sehr lange.[23—24] Auch für dieses Element vertritt der Autor die Meinung, dass seine Herkunft im Osten zu suchen sei.[25] Der zweite Armringtyp stellt eine jüngere Variante der aus Bein verfertigten Armringe dar, wie sie im ostalpinen Gebiet Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts getragen wurden.[29]

Ebenso gehören in diese Zeitspanne die Ohrringe, ein untrügliches germanisches Trachtzugehör,[30] das eine gotische Hinterlassenschaft darstellt.[32] Auch dieses Element reicht über das 6. ins 7. Jahrhundert hinein.[34] Diese Ohrringe kommen gleichzeitig in verschiedenen Techniken ausgearbeitet vor.[35—38]

Mit Hinsicht auf alle diese Tatsachen nimmt der Autor an, dass dieses Grab der hunnisch-gotischen Periode dieses Gebiets angehören könnte.

Seine Behauptung begründet er mit der Tatsache, dass in der angeführten Nekropole ausser diesem Grab noch andere von nicht-slawischem Charakter vorkommen. Aus historischem Blickpunkt könnte der Burghügel seit der Zeit, da die Hunnen Ptuj zerstörten,[51] und bis zur abermaligen Erneuerung der Festung als Grabstätte gedient haben.[52]

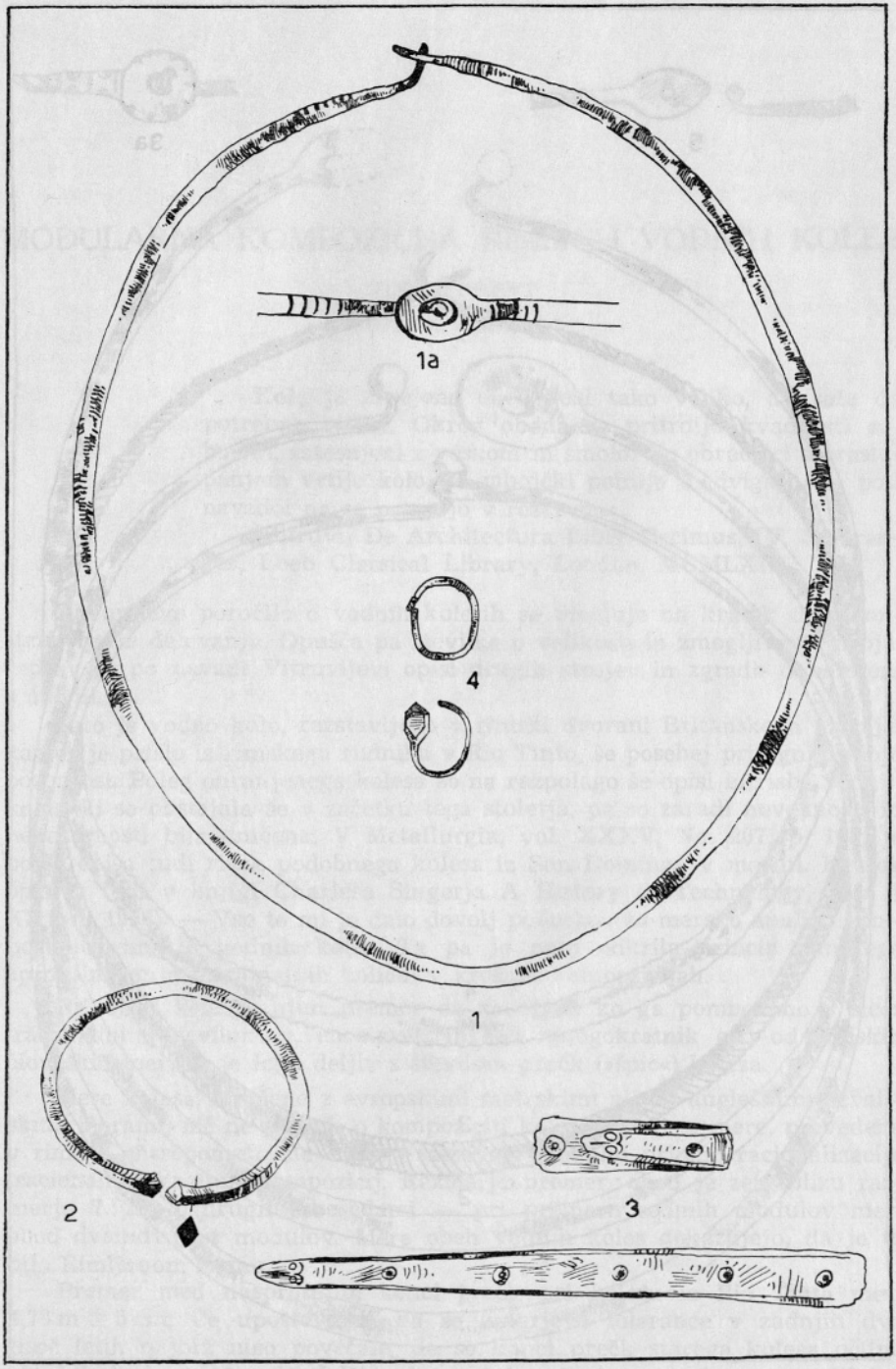

Ptujski grad. Grob št. 5 — Burghügel von Ptuj. Grab Nr. 5

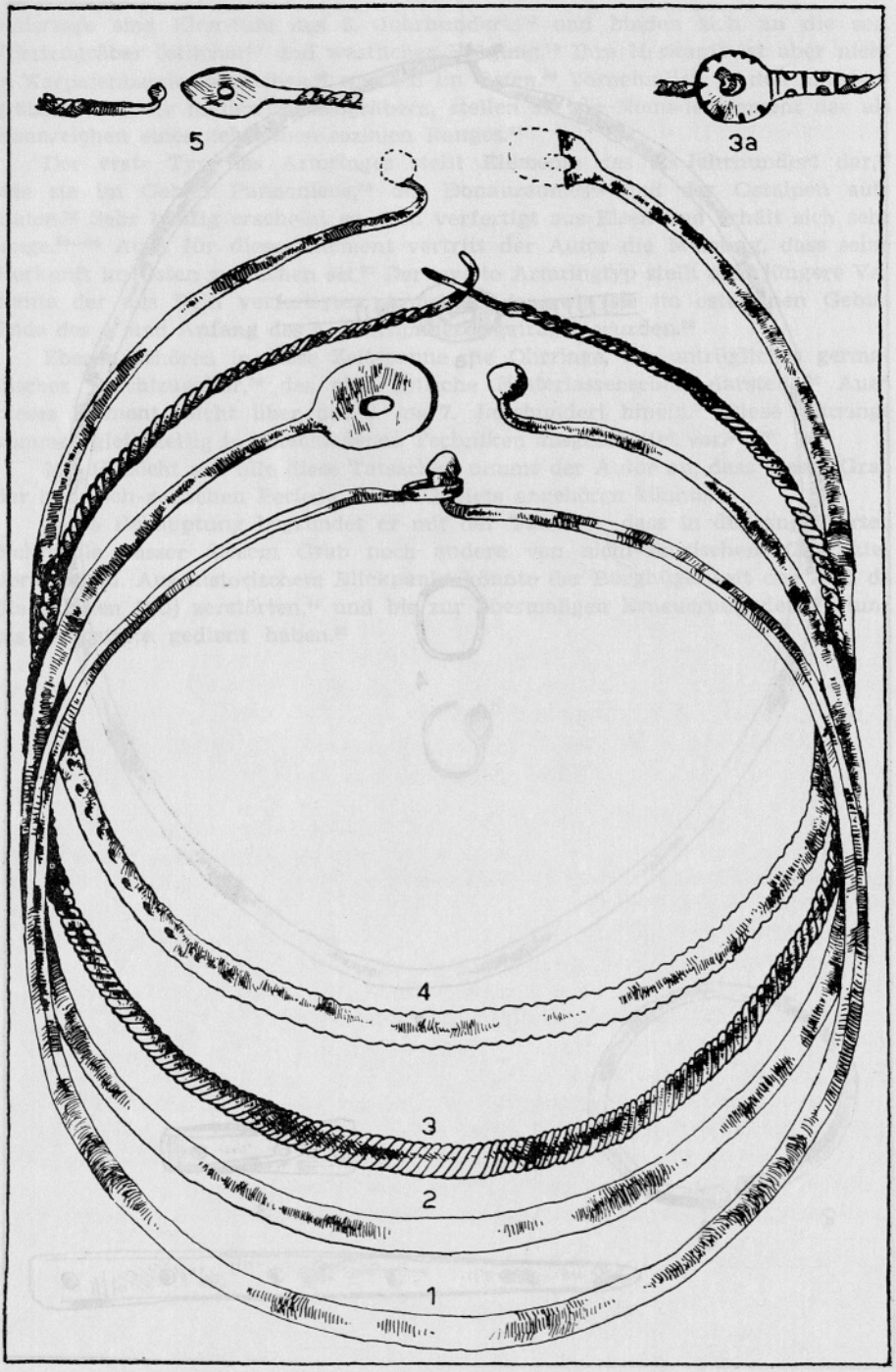

1 Musljumova; 2 Lagiewnik, pow. Kościanskim; 3 Mainz-Kostheim; 4 Grborezi; 5 Kuzminskoje (Rjazan)

MODULARNA KOMPOZICIJA RIMSKIH VODNIH KOLES

TINE KURENT
Univerza, Ljubljana

> Kolo je narejeno okrog osi tako veliko, da seže do potrebne višine. Okrog oboda se pritrdijo kvadrasti zabojčki, zatesnjeni z voskom in smolo. Ko obračalci s prestopanjem vrtijo kolo, se zabojčki polnijo in dvigajo, na poti navzdol pa se praznijo v rezervoar.
>
> (Vitruvii De Architectura Liber Decimus, IV, 3; Granger, Loeb Classical Library, London, MCMLXII)

Vitruvijevo poročilo o vodnih kolesih se omejuje na kratek opis konstrukcije in delovanja. Opušča pa številke o velikosti in zmogljivosti stroja, čeprav so po navadi Vitruvijevi opisi drugih strojev in zgradb dopolnjeni s števili.

Zato je vodno kolo, razstavljeno v rimski dvorani Britanskega muzeja, kamor je prišlo iz rimskega rudnika v Rio Tinto, še posebej pritegnilo mojo pozornost. Poleg ohranjenega kolesa so na razpolago še opisi in risbe vodnih koles, ki so obstajala še v začetku tega stoletja, pa so zaradi nevednosti in nepozornosti bila uničena. V Metallurgia, vol. XXXV, No. 207, p. 160, je poleg opisa tudi risba podobnega kolesa iz San Dominga v merilu. Kratek opis je tudi v knjigi Charlesa Singerja A History of Technology, vol. II (Oxford 1956). — Vse to mi je dalo dovolj podatkov za mersko analizo kompozicije rimskih vodnih koles. Ta pa je nato odkrila princip rimskega aproksimiranja iracionalnih količin v krožnih kompozicijah.

Pri obeh kolesih njun premer dá za obod, ko ga pomnožimo s sicer iracionalnim številom π, enostaven in celi mnogokratnik ene od rimskih človeških mer, ki je lepo deljiv s številom prečk (»špic«) kolesa.

Mere kolesa, izražene z evropskimi metrskimi ali pa angleškimi čevljskimi merami, nič ne povedo o kompoziciji koles. Toda iste mere, prevedene v rimske antropometrične enote, razkrivajo genialni princip racionalizacije iracionalnih krožnih kompozicij. Razmerje premer : obod je zelo blizu razmerju 7 : 22. Z drugimi besedami — pri premeru sedmih modulov meri obod dvaindvajset modulov. Mere obeh vodnih koles dokazujejo, da je to bilo Rimljanom znano.

Premer med nasprotnimi konci prečk pri kolesu iz Rio Tinta meri 4,78 m ± 5 cm. Če upoštevamo, da se kolarjeve tolerance v zadnjih dva tisoč letih najbrž niso povečale, da so konci prečk starega kolesa očitno obrabljeni, in pa to, da dolžina lesa ni konstanta, ampak spremenljivka,

odvisna od stopnje vlažnosti, lahko prevedemo mero 4,78 m ± 5 cm v mero 16 1/3 rimskega čevlja, kar je enako 49 trientov. Z drugimi besedami 7 modulov po 7 trientov. (Rimski čevelj, pes, ima 3 triente in meri 29,57 cm.)

Če je risba vodnega kolesa iz rudnika v San Domingu po Crossu Brownu v merilu, meri zunanji premer pri vodnih zabojčkih 16 angleških čevljev, kar znese 16 1/3 pedes ali $M_{7\ trientov}$. (Razmerje foot : pes = 30,48 : 29,57.)

Premeru, velikemu 7 modulov po 7 trientov, ustreza obod, ki meri 22 modulov po 7 trientov. V resnici ima vodno kolo iz San Dominga 22 prečk in med njimi 22 intervalov. Vsak osni interval pa meri 7 trientov. Toda v Britanskem muzeju razstavljena četrtina vodnega kolesa iz Rio Tinta ima sedem intervalov; na celem obodu bi torej bilo 4 × 7 = 28 intervalov in prav toliko prečk. Če vemo, da meri 1 triens 4 uncije, lahko karakteristični obod kolesa 22 $M_{7\ trientov}$ predstavimo tudi kot 22 $M_{28\ uncij}$. To pa je enako 28 $M_{22\ uncij}$. V resnici je osni razstoj med dvema od osemindvajsetih prečk ali obodni modul vodnega kolesa iz Rio Tinta velik 22 palcev. Pri tem kolesu je obodni modul manjši kot pri kolesu iz San Dominga, kjer meri 7 trientov (= 28 uncij), toda še vedno je izrazljiv s celim številom.

Sl. 1. Grafična in aritmetična predstava modularne kompozicije rimskih vodnih koles iz rudnikov v Rio Tinto in San Domingo ter kompozicije kupole Pantheona. Premer koles je 49 trientes oziroma 7 modulov po 7 trientes.

Obod koles je 154 trientov oziroma 22 modulov po 7 trientov (San Domingo) oziroma 28 modulov po 22 palcev (Rio Tinto).

Premer središčne lesene plošče pri kolesih je 7 modulov po 7 digitov, kar je nekaj več kot petina premera kolesa. Pripadajoči obod znaša 154 digitov. Ritem med prečkami na tem obodu je torej 7 digitov (v San Domingu) oziroma 5 1/2 digita(v Rio Tintu).

Premer Pantheonove kupole je 98 kubitov oziroma 7 modulov po 14 kubitov.

Obod Pantheonove kupole je 308 kubitov oziroma 28 modulov po 11 kubitov.

Premer odprtine na vrhu kupole je nekaj nad petino premera kupole.

Krožna kompozicija rimskih vodnih koles in Pantheonove kupole je racionalna in modularna ter nima zveze z geometrično delitvijo krožnice. Teoretično je zasnovana na racionalizaciji razmerja premer : obod, ki je zelo blizu razmerja 7 : 22. To razmerje (oziroma 7 : 11) je prisotno v členih drugega Fibonaccijevega zaporedja in v obliki števila 7 in njegovega gnomona 11

Illustr. 1. Graphical and arithmetical presentation of the modular composition of Roman water-wheels in mines of San Domingo and Rio Tinto, and of the Pantheons dome.

Diameter of the wheels is 49 trientes or 7 modules of 7 trientes.

Circumference of the wheels is 154 trientes, which equals 22 modules of 7 trientes (San Domingo), or 28 modules of 22 unciae (Rio Tinto).

Diameter of the wooden centre of the wheels is modularly 7 $M_{7\ digiti}$, or slightly over 1/5 of the wheels diameter. The pertaining circumference is 154 digiti. The distance between spokes at this circumference is accordingly 7 digiti (in San Domingo) or 5 1/2 digiti (in Rio Tinto).

Diameter of Pantheons dome is 98 cubiti or 7 modules of 14 cubiti each.

Circumference of Pantheons dome is 308 cubiti, or 28 modules of 11 cubiti each.

The diameter of the opening at the top of Pantheons dome is slightly over 1/5 of the domes diameter.

The circular composition of water-wheels and Pantheons dome is rational and modular. It has nothing to do with geometrical division of the circumference. Theoretically it is based on the rationalisation of the ratio diameter: circumference, which is very closely approximated by the ratio 7 : 22. This ratio (or rather 7 : 11) is present in the terms of the second Fibonacci series, and in the shape of number 7 and its gnomon

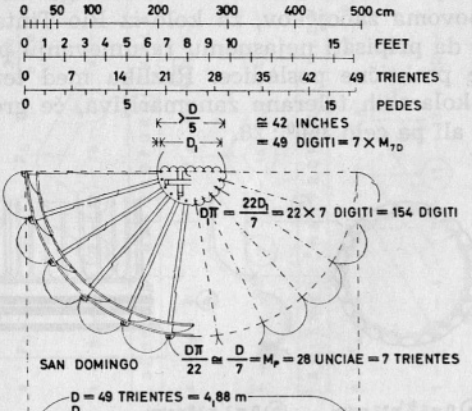

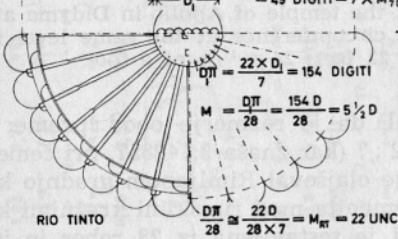

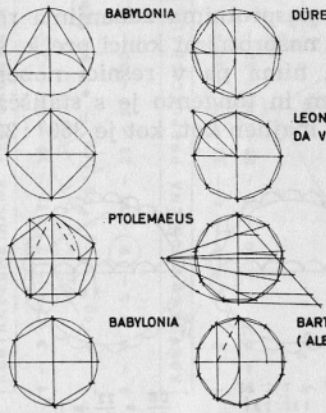

FIBONACCI

D	DΠ ≅	7	:	22		
		1×		↑2×		
1	3	4		7	11	18 ...
1 + 3 = 4						
3 + 4 = 7						
4 + 7 = 11						
7 + 11 = 18						

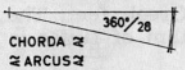

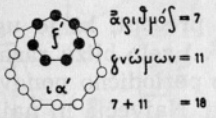

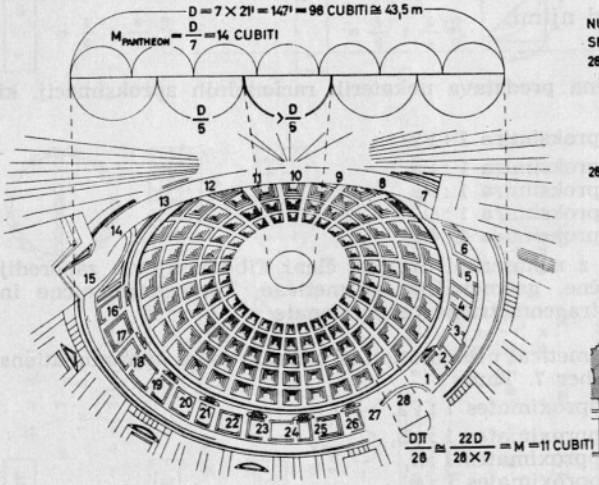

NUMERUS PERFECTUS SECUNDUM EVCUDEM

28 = 1 × 28
2 × 14
4 × 7
7 × 4
14 × 2
28 × 1
28 = 1 + 2 + 4 + 7 + 14

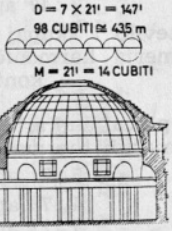

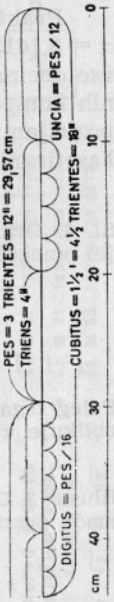

Razlika, da je karakteristični premer za kolo iz San Dominga merjen med nasprotnima zunanjima robovoma zabojčkov, za kolo iz Rio Tinta pa med nasprotnimi konci preček, se da pripisati nejasnemu razumevanju principa, nima pa v resnici nobene praktične posledice. Razlika med tetivo, lokom in tangento je s stališča kolarskih toleranc zanemarljiva, če gre za tako majhen kot, kot je $360^0 : 22$, ali pa celo $360^0 : 28$.

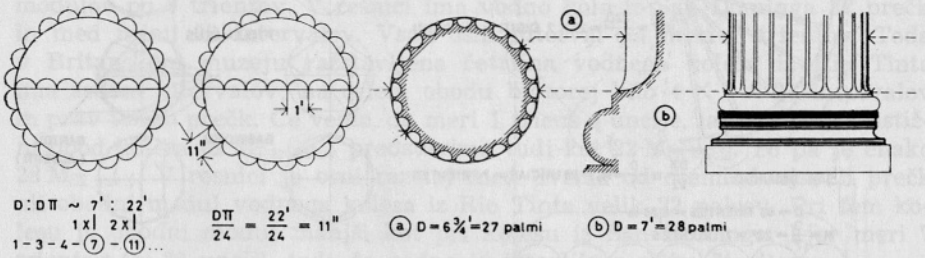

Sl. 2. Premer stebra Apolonovega templja v Didymi ob nastavku žlebičev meri 7 čevljev. Obod na isti višini je 22 čevljev. Osni ritem žlebičev je 22 čevljev : 24 = $^{11}/_{12}$ čevlja

Illustr. 2. The diameter of the columns at the temple of Apollo in Didyma at the beginning of flutes is 7 Greek feet. The circumference at the same level is 22 feet. The rhythm of flutes is 22 feet: 24 = $^{11}/_{12}$ of a foot

Praktični precept, ki je ugotavljal, da je razmerje obod : premer (ali $\pi = 3{,}141592\ldots$) zelo blizu razmerju 22 : 7 (kar znaša 3,142857, pri čemer se vse decimalke periodično ponavljajo), je olajševal Rimljanom gradnjo krožnih kompozicij. Največja in najbolj plemenita med rimskimi krožnimi kompozicijami pa je kupola Pantheona, ki je sestavljena iz 28 reber in iz 28 kasetiranih intervalov med njimi.

Sl. 3. Grafična in aritmetična predstava nekaterih racionalnih aproksimacij, ki jih omogoča število 7.

5 : 7 aproksimira $1 : \sqrt{2}$,
4 : 7 aproksimira $1 : \sqrt{3}$,
7 : 22 aproksimira $1 : \pi$,
7 : 11 aproksimira $1 : \varphi$,
7 : 17 aproksimira $1 : \Theta$.

Poleg tega število 7 skupaj z nekaterimi drugimi členi Fibonaccijevih zaporedij oblikuje razmerja harmonične, geometrične, aritmetične, kontraharmonične in kontrageometrične proporcionale

Illustr. 3. Graphical and arithmetical presentation of some rational approximations made possible with the number 7. Thuss

5 : 7 approximates $1 : \sqrt{2}$,
4 : 7 approximates $1 : \sqrt{3}$,
7 : 22 approximates $1 : \pi$,
7 : 11 approximates $1 : \varphi$,
7 : 17 approximates $1 : \Theta$

Additionally number 7 forms together with some other terms in Fibonacci series ratios containing harmonical, geometrical, arithmetical, contraharmonical, and contrageometrical means between two extremes

1 : π $\pi = 3{,}141\ldots$

$1 : \pi \cong 7 : 22$ (1× | 2×)

$1 - 3 - 4 - (7) - (11) - \ldots$

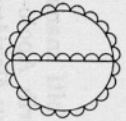

1 : √2

$1 : \sqrt{2} \cong 5 : 7$

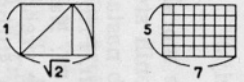

1 : √3

$1 : \sqrt{3} \cong 4 : 7$ (1× | 1×)

$1 - 3 - (4) - (7) - 11 - \ldots$

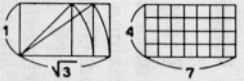

1 : √2 : √3 $1 : \sqrt{2} : \sqrt{3} = 70 : 99 : 121$

$1 : \sqrt{2} \cong 70 : 99$ (10× | 9×)

$1 - 3 - 4 - (7) - (11) - \ldots$ (10× | 11×)

$1 : \sqrt{3} \cong 70 : 121$

1 : φ $\varphi = \frac{\sqrt{5}+1}{2} = 1{,}618\ldots$

3	1,33	1,75	1,571...	
3/1	4/3	7/4	11/7	lim → φ
1	3	4	7	11 – ...
1/3	3/4	4/7	7/11	lim → 1/φ
0,33	0,75	0,571...	0,63	

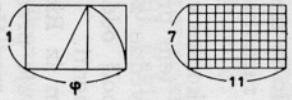

1 : θ $\theta = 1 + \sqrt{2} = 2{,}414\ldots$

3	2,3	2,428...	2,411...	
3/1	7/3	17/7	41/17	lim → θ
1	3	7	17	41 – ...
1/3	3/7	7/17	17/41	lim → 1/θ
0,33	0,428...	0,411...	0,414...	

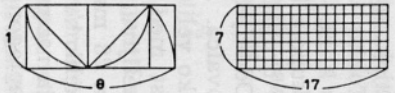

1 : √2 , 1 : √3 , 1 : √5 $\sqrt{2} = 1{,}41\ldots$ $\sqrt{3} = 1{,}732\ldots$ $\sqrt{5} = 2{,}236\ldots$

ŠTEVILO 123 JE ČLEN V DRUGEM FIBONACCIJEVEM ADITIVNEM ZAPOREDJU S KLJUČNIM ŠTEVILOM 7

$87 = 6 \times 11 + 3 \times 7$

$71 = 2 \times 11 + 7 \times 7$

$55 = 5 \times 11$

$1 - 3 - 4 - 7 - 11 - 18 - 29 - 47 - 76 - 123 - \ldots$

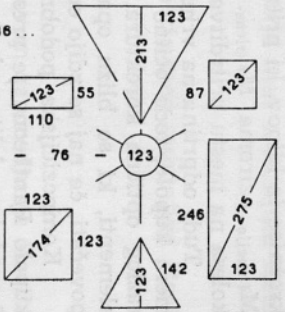

123 JE SKUPNO ŠTEVILO V ARITMETIČNIH APROKSIMACIJAH RAZMERJEM : $1 : \sqrt{2}$, $1 : \sqrt{3}$, $1 : \sqrt{5}$

$1 : \sqrt{2} \cong 87 : 123 = 123 : 174$

$1 : \sqrt{3} \cong 71 : 123 = 123 : 213$

$1 : \sqrt{5} \cong 55 : 123 = 123 : 275$

HARMONIČNA PROPORCIONALA

$a : P_h : b$ P_h P_h $= \frac{2ab}{a+b}$

$1 - 3 - 4 - (7) - (11) - 18 - (29) - 47 - \ldots$

GEOMETRIČNA PROPORCIONALA

$a : P_g : b$ $P_g = \sqrt{ab}$

$1 - 3 - 4 - (7) - 11 - (18) - 29 - (47) - \ldots$

ARITMETIČNA PROPORCIONALA

$a : P_a : b$ P_a P_a P_a $= \frac{a+b}{2}$

$1 - (3) - 4 - (7) - (11) - 18 - 29 - \ldots$

KONTRAGEOMETRIČNA PROPORCIONALA

$1 - 3 - (4) - (7) - 11 - 18 - 29 - 47 - \ldots$

P_{cg} P_{cg} P_{cg} P_{cg} $= a + b - \sqrt{ab}$

$1 - 4 - 5 - (9) - 14 - 23 - 37 - 60 - \ldots$

KONTRAHARMONIČNA PROPORCIONALA

$1 - 2 - 3 - 5 - 8 - 13 - 21 - 34 - \ldots$

$2 - 4 - 6 - 10 - 16 - 26 - (42) - 68 - \ldots$

$a : P_{ch} : b$ P_{ch} $= \frac{a^2+b^2}{a+b}$

$1 - 3 - 4 - (7) - 11 - 18 - 29 - (47) - \ldots$

Premer kupole pri Pantheonu meri 43,5 m oziroma v rimskih merah 98 rimskih komolcev ali 7 $M_{14\ kubitov}$ (1 kubitus je 1 1/2 čevlja).

Modul Pantheonovega premera je $M_{14\ kubitov}$. Obod Pantheonove kupole torej meri 22 $M_{14\ kubitov}$ oziroma 308 rimskih komolcev. Ker pa je med rebri kupole 28 intervalov, meri modul na obodu kupole 308 kubitov : 28 = 11 kubitov.

Kompozicijski princip je torej pri kupoli Pantheona isti kot pri vodnem kolesu iz Rio Tinta.

Toda kompozicijska podobnost med Pantheonom in vodnimi kolesi ni omejena samo na delitev oboda. Odprtina na vrhu Pantheonove kupole in lesena središčna plošča pri kolesu sta v isti proporciji do celote.

Premer središčne lesene plošče pri kolesu iz Rio Tinta meri 0,985 m; premer podobne plošče iz San Dominga pa, če je risba v merilu, 3′ 6″. V obeh primerih je to za malenkost več, kot znaša 1/5 karakterističnega premera vodnega kolesa. Toda premer krožnice, ki jo oblikujejo leseni klini na središčni leseni plošči pri kolesu iz Rio Tinta, meri teoretično 35 1/2 palca, pripadajoči obod krožnice pa 112 palcev ali 28 $M_{4\ uncije}$. Modul na obodu krožnice iz klinov, ki pritrjujejo središčno leseno ploščo na prečke, je torej $M_{4\ uncije}$ oziroma $M_{1\ triens}$. Toliko tudi meri osna razdalja med prečkami kolesa na mestu pritrditve s klini.

Tudi odprtina na vrhu kupole Pantheona je nekoliko večja kot 1/5 premera kupole, toda očitno iz drugačnih razlogov. V tem primeru je glavni razlog optična korektura. Oddaljeni elementi se vedno zdijo manjši kot elementi, ki so blizu opazovalca. Zato je treba bolj oddaljene elemente povečati, če naj se zdijo enako veliki kot bližji elementi.

Kompozicijska podobnost med vodnim kolesom iz Rio Tinta in med kupolo Pantheona je presenetljiva. Obakrat dovoljuje premer, ki je velik 7 modulov, delitev oboda na 28 manjših modulov, središčni element pa je v obeh primerih teoretično velik 1/5 premera.

Racionalna aproksimacija razmerja med premerom in polovičnim obodom, 7 : 11, je prikazana v heptagonalni obliki števila 7 in njegovega gnomona, 11 (grška koncepcija), in pa predstavljena v razmerju med četrtim in petim členom drugega Fibonaccijevega zaporedja:

$$1 - 3 - 4 - 7 - 11 - \ldots \text{ (rimska koncepcija).}$$

Praktična vrednost razmerja 7 : 11 (oziroma 7 : 22) je morala biti znana že pred Rimljani. To razmerje sem zasledil pri nažlebljenih stebrih Apolonovega templja v Didymi. Premer stebrov Didymaiona ob nastavku žlebičev meri 7 čevljev, kakor je to ugotovil že Armin von Gerkan. Pripadajoči obod na tistem mestu torej meri 22 čevljev. Žlebičev pa je 24. Na vsak žlebič torej odpade 22/24 čevlja, ali 11 palcev. V tem primeru je prehod z modula, ki je dvaindvajseti del oboda, na modul, ki je obodova štiriindvajsetinka, precej enostaven, ker je čevelj deljiv z 12.

Podobno je tudi prehod z dvaindvajsetega dela oboda na osemindvajseti del pri vodnem kolesu iz Rio Tinta ali pri kupoli Pantheona enostaven, ker je modul na premeru v obeh primerih deljiv z 28. Modul na premeru vodnega kolesa je namreč $M_{28\ uncij}$; modul na premeru kupole pa $M_{14\ kubiti}$.

Po Evklidu je 28 popolno število. Njegova praktična (ali bolje kompozicijska) vrednost pa je ne le v lastnosti, da je enako vsoti svojih lastnih fak-

torjev (28 = 1 + 2 + 4 + 7 + 11), ampak tudi v deljivosti s sedem, ki je značilni mnogokratnik za definiranje premerov.

22 in 28, ki nastopata kot mnogokratnika modula na obodu, sta veliki števili. Geometrično je lahko razdeliti 360^0 (ali krožnico) na 3 oz. 6 oz. 12 delov; na 4 oz. 8 oz. 16 delov; na 5 oz. 10 delov. Toda ni lahko razdeliti polnega kota na 7 oz. 14 oz. 28 delov. Táko geometrično delitev je prvi v naši civilizaciji izvedel šele Dürer. Še bolj nerodno je razdeliti krožnico na 11 oz. 22 delov. 11 je še večji prafaktor kot 7. Toda modularni način delitve oboda na 22 ali 28 delov je enostaven in logičen.

V razmerju 7 : 22, ki racionalno aproksimira razmerje D : D π, se kaže le ena od lastnosti števila 7. To število v razmerju z nekaterimi drugimi celimi števili racionalno aproksimira nekatera najbolj pogosta iracionalna razmerja , kot so:

$1 : \sqrt{2} = 5 : 7;$

$1 : \sqrt{3} = 4 : 7;$

$1 : \varphi$ je razmerje, ki se mu približujejo razmerja med sosednjimi členi Fibonaccijevih zaporedij; zlati rez $\varphi = \frac{5 + 1}{2}$.

$1 : \Theta$ je razmerje, ki se mu približujejo razmerja med sosednjimi členi Pellovih zaporedij. Faktor Pellovih zaporedij

$$\Theta = 1 + \sqrt{2}.$$

V drugem Fibonaccijevem in v drugem Pellovem zaporedju je število 7 ključni člen.

Število 7 ima pomembno vlogo v razmerjih harmonične, geometrične, aritmetične, kontraharmonične in kontrageometrične proporcionale.

Lastnost, da omogoča racionalne aproksimacije nekaterih iracionalnih vrednosti, je verjetno med glavnimi razlogi, da je število 7 postalo »sveto« ali »čudežno« število v mnogih religijah, pravljicah in rekih.

Bibliografija — Bibliography

Vitruvii De Architectura Granger; Loeb Classical Library, London (1962).

Metallurgia, vol. 35, No. 207.

M. Detoni, T. Kurent, Modularna rekonstrukcija Emone — The modular reconstruction of Emona. Situla 1, 1963.

T. Kurent, The basic law of Modular composition. The Modular Quarterly, winter 1964-65, London.

T. Kurent, Modularno oblikovanje lesenih koles vprežnih in ročnih vozil v Sloveniji. Slovenski entnograf 16—17, 1963-64 (1964).

T. Kurent, Vloga števila 7 v modularni kompoziciji — The role of the number 7 in the modular composition. Arheološki vestnik 13-14, 1962-63 (1963).

SUMMARY

The Modular composition of Roman Water-Wheels

The metrical analysis of the Roman water-wheel from the mine in Rio Tinto, now exhibited in British Museum, and of the drawing of a similar wheel from San Domingo offers the explanation of the Roman approximation of irrational values. The ratio circumference : diameter, which is the irrational π, can be approximated with the ratio 22 : 7, the half of which (11 : 7) appears in the sequence of terms in the second Fibonacci series (1—3—4—7—*11*—...) and in the ratio between the heptagonal number (7) and its gnomon (11).

The diameter of the first wheel is 7 modules of 7 trientes, and the corresponding circumference is 22 modules of the same size. In fact this wheel has 22 spokes. It would be very complicated to devide 360^0 in 22 parts geometrically; the arithmetical calculation of a circumference, implying irrational π, and its division into equal parts is also too demanding for a simple craftsman. But modular composition simplifies the problem.

The diameter of the second wheel is again 7 modules of 7 trientes, but its circumference is not devided in 22 intervals of 7 trientes (7 trientes = 28 unciae), but in 28 modules of 22 unciae. Equation $22\,M_{28}$"—$28\,M_{22}$" is obvious.

The same compositional principle has been adopted for the Pantheons dome. The Domes diameter equals 7 modules of 14 cubiti, but the corresponding circumference ($22\,M_{14\ cubiti}$) is devided in 28 intervals of 11 cubiti. The equation $22\,M_{14\ cubiti} = 28\,M_{11\ cubiti}$ is analogous to the previous one and differs only in extent.

The practical value of the described principle for the composition of a circumference is its simplicity, facilitating the wheelmakers or builders task. This and other compositional properties probably made number 7 exceptionally famous and 28 a perfect number.

ČASOVNO MESTO BRONASTE VERIŽICE Z DVORIŠČA SAZU

FRANCE LEBEN

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

Pri izkopavanjih obsežne nekropole kulture žarnih grobov na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU), ki jih je v letih 1964 in 1965 vodil Mestni muzej v Ljubljani, so razširili izkopno polje tudi še na večkrat že prekopani in splanirani teren. Na tem mestu so v kvadrantu 31 približno 1,5 m globoko trčili v premetani plasti izven grobnih celot na razne med seboj pomešane prazgodovinske, antične in srednjeveške najdbe. Skupaj s prazgodovinskimi predmeti kulture žarnih grobišč (velika fibula očalarka, igla in sprimek bronastih obročkov — verižice) so našli tudi bronasto žlahtno patinirano verižico mlajšega datuma.[1]

Verižico sestavlja še 128 okroglih členov, s stegnjeno ohranjeno dolžino 51 cm. Člen verižice je okrogel obroček (premera 4,7 do 5,0 mm) z dotikajočimi se konci iz pločevinastega traku: dolžine 14,9 do 16,0 mm, širine 2 mm in debeline 0,7 mm. Verižica je bila sestavni del nakita, ki je pri ženski noši poznega latena med seboj in preko prsi vezala obe fibuli na ramah (slika).

Za časovno interpretacijo najdbe imamo že nekaj oprijemljivih podatkov. Na dvorišču SAZU verižica ni osamljena latenska najdba. Že pri prvih izkopavanjih na tem kraju so v dveh uničenih žarnogrobiščnih grobovih bile latenoidne najdbe. V grobu št. 26 so našli del močno oksidirane železne verige za spenjanje meča, ki tipološko in funkcionalno ustreza železnim verigam mlajše železne dobe.[2] Tudi v grobu št. 51 so med drugim našli srednji del posodice, okrašene z grobimi vertikalnimi kanelurami.[3] F. Starè trdi, da se tako ornamentirane posode javljajo v Sloveniji le v poznem latenu.[4] Tretja doslej znana latenoidna najdba z dvorišča SAZU je še pasni jeziček poznolatenske oblike iz druge polovice 1. stoletja pr. n. št.[5] Našli so ga pri zadnjih izkopavanjih tudi že v sekundarni legi.

---

[1] Verižico mi je dobrohotno odstopil v objavo Ivan Puš, kustos Mestnega muzeja v Ljubljani. Na tem mestu se mu za kolegialnost lepo zahvalim. Mislim, da bo objava verižice pripomogla k poznavanju latenodobnih okrasnih predmetov na Slovenskem. S to željo naj ta prispevek z moje strani počasti umrlega profesorja dr. J. Klemenca v njegovem spominskem zborniku Arheološkega vestnika.

[2] F. Starè, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Dela SAZU 9, 1954, 38, 110 in T. 22: 7.

[3] F. Starè, ibidem 61 in T. 43: 3.

[4] F. Starè, ibidem 110.

[5] I. Puš, AV 17, 1966 (1967) 431 ss, sl. 2.

V širši okolici Ljubljane najdemo analogno verižico z dotikajočimi se konci v žganem, naknadnem latenskem grobu na robu halštatske gomile na Magdalenski gori pri Šmarju.[6] Visela je na fibuli, ki po srednjelatenski shemi sodi v šmarješki kulturni horizont s poudarkom na njegovi mlajši stopnji.[7]

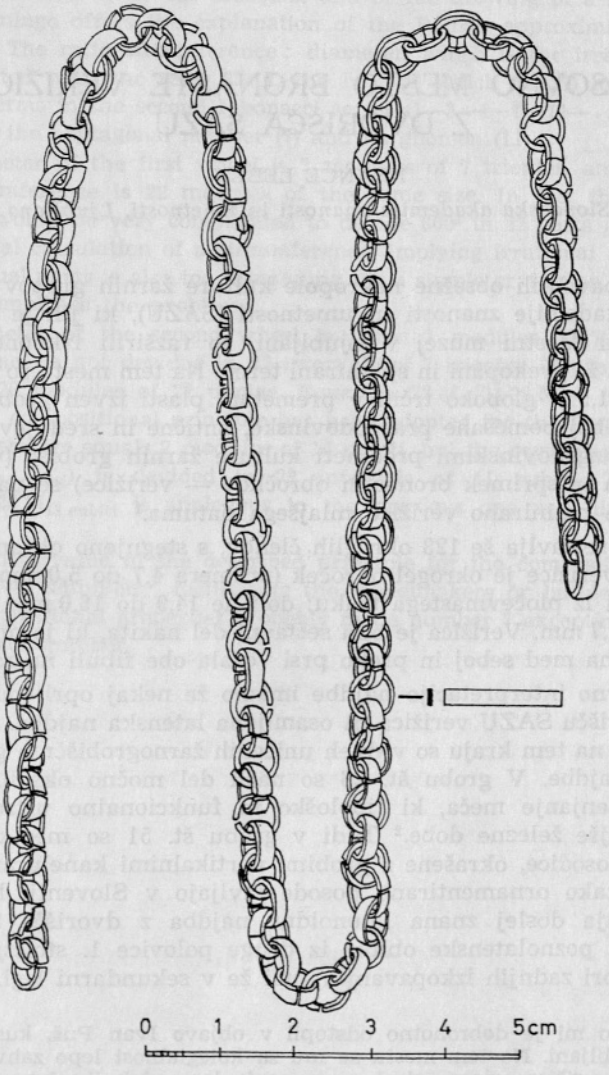

Bronasta latenska verižica z dvorišča SAZU v Ljubljani

Chaînette de bronze dela période de La Tène de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts à Ljubljana

[6] S. Gabrovec, AV 17, 1966 (1967) 176.
[7] S. Gabrovec, ibidem 189, T. 23: 6.

Kam je časovno treba postaviti našo verižico v srednjeevropskem kulturnem krogu? Dejstvo je, da se v Sloveniji verižice pojavijo že v pozni halštatski dobi. Na certoških latenoidnih fibulah s samostrelnim peresjem jih zapazimo predvsem v Vačah;[8] toda le z okroglim prerezom člena verižice. V mlajši železni dobi imamo na enojnih ali dvojnih verižicah sprva še polkrožen, konkavno usločen ali profiliran prerez bronastega traku, iz katerega je zvit člen verižice z dotikajočimi se konci.

Najbližje tipološke in funkcionalne podobnosti z našo verižico opazimo tudi v alpskem — švicarskem tipu bronastih verižic iz trakastih okroglih členov.[9] Kot taka se pojavi najprej v Stradonicah na Češkem.[10] Da naša verižica pripada res alpskemu tipu, vidimo v garnituri naramnih fibul s samostrelnim peresjem iz San Zena pri Nosbergu na Tirolskem.[11] Skoraj enaka verižica iz ploščatih bronastih členov veže fibuli dveh različnih tipov: srednjelatensko fibulo in fibulo iz zgodnje cesarske dobe.

Na podlagi teh tipoloških primerjav moremo našo verižico z dvorišča SAZU v Ljubljani postaviti v pozni laten Slovenije. Kot naprsni okras v kombinaciji s fibulama na ramenih je v rabi od prvega stoletja pred n. št. do prve polovice 1. stoletja našega štetja, toda najdlje do Klavdijevega časa.

RÉSUMÉ

La place temporelle de la chaînette de bronze de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts

Lors des fouilles de la nécropole de la culture des nécropoles à urnes dans la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts à Ljubljana en 1964, on a trouvé dans les couches déjà remuées aussi une chaînette de bronze de date plus récente. Dans le costume féminin elle était suspendue par-dessus la poitrine et reliait entre elles les deux fibules sur les épaules.

Pour l'interprétation temporelle de la découverte, nous avons de la même place quelques découvertes de la période de La Tène. Dans la tombe No 26 on a trouvé une partie de chaîne en fer fortement oxydée servant à attacher l'épée.[2] Dans la tombe démolie No 51, on a trouvé entre autre aussi un fragment de vase à ornement cannelé qui n'apparaît en Slovénie qu'à la période de La Tène tardive.[3, 4] La troisième découverte connue de cet endroit jusqu'ici est une languette de ceinture de forme de La Tène tardive.[5]

Nous voyons les analogies les plus proches de notre chaînette dans les chaînettes des fibules de la Magdalenska gora,[6] qui par le schéma de la période de La Tène moyenne datent de l'horizon culturel de la Šmarjeta.[7] Nous observons des analogies typologiques et fonctionnelles avec notre chaînette encore dans le type suisse alpin des chaînettes à anneaux plats[9] et dans la garniture des fibules d'arbalète de San Zeno dans le Tyrol.[11]

La place temporelle de notre chaînette est donc la période de La Tène tardive (1er siècle avant notre ère); elle vivait cependant encore dans la haute période impériale, mais tout au plus jusqu'à la période de Claude.

[8] F. Starè, Vače. Arh. katalogi Slovenije 1, 1955, T. 37: 1—3.
[9] J. Reitinger, Jahrbuch d. Oberösterr. Musealvereines 111, 1966, 226, Abb. 10: 7.
[10] J. L. Pič, Starožitnostni zeme České 2, 1902, T. 27: 6.
[11] L. Franz, Festschrift für R. Egger 2, 1953, 227, Abb. 3.

GOSPODARSTVO NA OZEMLJU DANAŠNJE SLOVENIJE V ZGODNJI ANTIKI

IVA MIKL-CURK

Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana

Dosedanja proučevanja antike na naših tleh so nabrala tudi vrsto ugotovitev o gospodarskem življenju. Te ugotovitve so proučevalci zbirali včasih namerno, včasih pa so le rezultat proučevanja s povsem drugimi cilji. Našega dosedanjega znanja o gospodarstvu zgodnje antike pri nas v celoti ni zbralo še nobeno strokovno delo,[1] pa tudi naše izvajanje more biti seveda le skica, ki naj opozori tudi na neraziskana področja.[2]

Živinoreja

Kot nam kaže analizirano osteološko in drugo arheološko gradivo, so bile v antiki domače pri nas nekako iste živalske vrste kot danes.[3] Dokazno gradivo v veliki meri ni točno datirano, a domnevamo, da podatki, ki jih imamo, enako veljajo za zgodnjo kot za pozno antiko; v razvoju te panoge gospodarstva nekaj stoletij verjetno ne pomeni mnogo. Seveda pa moramo seči še po drugih virih, da bi si mogli ustvariti vsaj delno podobo o tem, katera živalska vrsta je prevladovala, ali o tem, kakšno mesto je v go-

[1] Stanje je prikazal P. Petru, Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji. AV 15-16, 1964-65 (1966) 65—107.

[2] Za proučevanje gospodarskega življenja uporabljamo iste vire kot za proučevanje vseh drugih oblik antičnega življenja. Uporabljati moramo včasih zelo bežne navedbe antičnih avtorjev, podatke napisnega in drugega arheološkega gradiva. Za dokončno izrabo domačega arheološkega gradiva ni popolnih katalogov. Zelo pogrešamo tudi tehničnih analiz. Le-te so objavljene le za nekaj primerov in niti pri novih izkopavanjih še niso postale pravilo zaradi velikih stroškov in drugih ovir.

[3] Analizirane kosti: konj (W. Schmid, Emona. Jahrbuch für Altertumskunde 7, 1913 [poslej Emona], 166; A. Müllner, Argo 2, 1893, 167) — osel (W. Schmid, Emona, ibid. in 101) — govedo (W. Schmid, Emona, 161 in 106) — verjetno kokošje jajčne lupine (W. Schmid, Emona, 93) — kokošje in druge ptičje kosti (v grobovih na Hajdini v Ptuju, inventarna knjiga Ioanneuma v Gradcu). — Odtisi nog živali na antični opeki: pes (I. Mikl, AV 15-16, 1964-65 [1965] 265). — Obloga groba — svinja (A. Müllner, Argo 1, 1892, 31). — Drugo arheološko gradivo: okovi (W. Schmid, Emona, 152; muzej Ptuj inv. št. 2460, 2462, 2457, 2463). — Žvale (muzej Ptuj, inv. št. 2446, 2448) — ostroge (W. Schmid, Emona, 139) — podkve (A. Müllner, Argo 2, 1893, 167; A. Valič, AV 7 1956, 444 ss; muzej Ptuj inv. št. 2437—2441) — kravji zvonci (muzej Ptuj inv. št. 854, 1606, 1607, 1681—1684; Narodni muzej Ljubljana iz najdišč Polhov Gradec, Drnovo, Emona, Vrhnika, Čepna, Babna gorica; A. Valič, Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 116; GMDS 18, 1937, 26) — škarje za striženje ovac (I. Mikl, Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1963] 235) — glavnik za česanje volne (muzej Ptuj, inv. št. 2508).

spodarskem življenju zavzemala živinoreja nasploh. Antični pisani viri kot proizvode naših krajev navajajo živino, mesne in mlečne izdelke.[4] Osteološko gradivo in posamezno orodje v zvezi z živinorejo, ki ga najdemo skoraj v vseh antičnih najdiščih, priča o važnem mestu, ki ga je zavzemala živinoreja v gospodarskem življenju, saj so dajale domače živali važne izdelke za prehrano in obleko,[5] pomembne so bile tudi za transport.[6] V nekaterih delih Slovenije je bila živinoreja mnogo važnejša kot drugje, to nam govori že oblikovanost pokrajine pa tudi razmeščenost naselij.[7]

Če hočemo obenem govoriti tudi o lovstvu in ribištvu, takoj lahko ugotovimo, da je analiziranega še manj osteološkega gradiva, a po tistem, ki je, vidimo, da je bila divjad zastopana z več vrstami kot domače živali.[8] Tudi pisani viri omenjajo nekaj vrst.[9] Obstoj ribištva dokazuje drugo arheološko gradivo.[10]

Poljedelstvo

Naši muzeji hranijo nekaj rimskega poljedelskega orodja, čeprav ga ni ravno mnogo.[11] V naših krajih so zabeležili tudi nekaj podatkov o najdbah

[4] Verg. Georg. VI, 474 ss; Plin. n. h. VIII, 179, XI, 207; Strab. IV, 208, V, 1, 8; Plin. n. h. VIII, 214, 217, 132; Martial. VIII, 287, 288; E. Polaschek, Noricum, RE XVIII, 1936, 1042.

[5] O volnarstvu pri nas omogočajo sklepe tudi še neproučene svinčene ploščice iz Siscije (A. Mócsy, Pannonia, RE suppl. IX, 1962, 671).

[6] Konje so redili npr. tudi za potrebe vojske kar v naših krajih, kar moremo sklepati že na podlagi opisov predrimskega časa (Strab. IV, 1, 8) ali epigrafskega gradiva, ki dokazuje konja — vojaško žival (V. Hoffiller, B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien I. Zagreb [1938] [poslej AIJ], 380; CIL III 4061 ali AIJ 381; CIL III 10879).

[7] Težko je domnevati, da je prebivalstvo višinskih naselij, kot Ajdovega Gradca (A. Morlot, Jahrbuch d. Geol. Reichsanstalt 1, 1850, 199 ss; S. Gabrovec, AV 17 1966 [1967] 243 ss; A. Rjazancev, Železar 5, 1963, 43 ss in 4, 1962, 41 ss), Poštele (W. Schmid, Mitt. Prähist. Kommi. Wien 2, 1915, 232—266), gradišča nad Bašljem (R. Ložar, GMDS 20, 1939, 200), Njivic nad Begunjami (A. Valič, Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 229), gradišča nad Slavino (M. Urleb, AV 8, 1957, 150) ali Križne gore (M. Urleb, referat na antičnem kolokviju v Celju) preživljalo poljedelstvo, pa četudi te točke niso bile vse stalno naseljene. Ob tem se že dolgo pojavlja misel o planšarstvu na današnjem Gorenjskem. Kot dokaze z naših tal naj navedemo antične najdbe v višinah (P. Petru, AV 9-10, 1958-59 [1960] 22), domnevo, da je ime tamar predslovensko in dejstvo, da so rabile hrano železarske postojanke na Gorenjskem, ki so po navadi na mestih, neprimernih za poljedelstvo. Vse to nam res dopušča domnevati planšarstvo. Morda smemo tudi v tipu vil rustik, ki se v Panoniji v velikem številu pojavlja sicer šele v 3.—4. stoletju (E. Thomas, Römische Villen in Pannonien. Budapest [1965] 363 s in 257), a ga mi poznamo npr. v Rodinah z najdbami iz 2. stoletja (A. Valič, AV 15-16, 1964-65 [1965] 321 s; isti, Varstvo spomenikov 7, 1958-59 [1960] 339 in 8 1960-61 [1962] 229), to je tipu, kjer zavzemajo v obzidanem arealu stavbe razmeroma majhno površino, videti, da so imela antična gospodarstva tudi precej živine, ki se je mogla ob nevarnosti zateči na prostor ob hišah.

[8] Analizirane kosti volka, srne, bobra in zajca: I. Rakovec v Zgodovini Ljubljane I. Ljubljana (1955) 70.

[9] Plin. n. h. VIII, 214, 217, 132; Strab. IV, 208.

[10] Bronasti trnki (muzej Ptuj, inv. št. 1770, 3257) — železni trizob: iz zadnje predrimske dobe (F. Starè, AV 4, 1955, 99) — številne najdbe školjk in polžev (muzej Ptuj, inv. št. 1579; od teh jih sodi gotovo vsaj nekaj k favni naših krajev).

[11] Rala plugov (S. Gabrovec, Slovenski etnograf 8, 1955, 23 ss; z analogijami v Ogleju, F. Anelli, Aquileia nostra 20, 1949, 10—11, in Čedadu, razstavna zbirka

žita v antični kulturni plasti: pšenice, rži, ječmena in prosa[12] ter čičerike, druge kulturne rastline.[13] Verjetno nikdar, tudi če uporabimo druge vire, ne bomo vedeli za vse vrste vrtnin in poljskih pridelkov, ki so jih pridelovali, ne bomo popolno poznali delovnih postopkov, ker Slovenija ne pozna ugodnih in obsežnih kompleksov najdb, kot npr. južna istrska obala, zelo težko pa tudi zajamemo celotni pomen poljedelstva za naše kraje. Vendar pa vemo, da so iz naših krajev nekaj poljskih pridelkov izvažali,[14] poznamo nekaj opisov žetve,[15] rekonstruirati si moremo pomen vinogradništva za istrski del in za notranje predele.[16] Vemo tudi nekaj o zemljiški posesti.[17] Vse to prikazuje poljedelstvo kot eno glavnih gospodarskih panog v življenju naših krajev in to potrjujejo tudi podatki, da nam marsikatera odkopana stavba dopušča sklepati, da je lastnik živel od poljedelstva,[18] pa tudi mnogo gostejšo poselitev moremo zasledovati po predelih Slovenije, ki so za poljedelstvo ugodni.[19] Slovensko Primorje je posebej zanimivo, zanj moremo kot za južnejše dele Istre domnevati, da je imelo aktivna znanstveno in kapitalistično organizirana veleposestva, kjer so pridelovali žito, olje in vino.[20] Tudi skromni podatki o prehrani prebivalstva pričajo o važni vlogi poljskih pridelkov, predvsem žit.[21] O vrtnarstvu govore zelo skromni podatki.[22] Malo

muzeja) — lopate, kopače (muzej Ptuj, inv. št. 2436, 2429, 2857) — srpi in kose (F. Starè, AV 4, 1955, 99) — krivci (P. Petru, AV 9-10, 1958-59 [1960] 133 ss).

[12] V. Skrabar, Jahrb. d. Zentralkomm. 2, 1904, 207 (gradivo je bilo analizirano v laboratoriju muzeja v Mainzu [M. Hopf], datira pa v 3.—4. stol.); W. Schmid, Emona, 159—160; E. Hoffmann, ČZN 33, 1938, 33; J. Korošec, Predjama. Razprave SAZU 4/1, 1956, 9.

[13] W. Schmid, Emona, 156.

[14] Plinij (Plin. n. h. XX, 17, 43—44) navaja kot izvozno blago iz naših krajev saliunca (A. Mócsy, Pannonia, RE suppl. VII, 1962, 668; E. Polaschek, Noricum, RE XVIII 1936, 1044), pozna antika pa pozna celo Panonijo kot dobavitelja žita za Rim (R. Rostovzeff, Frumentum, RE VII, 1912, 150).

[15] Amm. Marc. XXIX, 6, 6.

[16] Cassius Dio govori v 3. stol. o kislem panonskem vinu (Cas. Dio XLIX, 36). Že po tem, kot posredno Domitianovi prepovedi, saditi žlahtne vinske trte po provincah (Suet. Domit. 7), moremo domnevati obstoj vinogradništva v naših krajih pred Probovo reformo in po njej (Hist. Aug. Prob. 18s). Tudi epigrafski viri omogočajo sklepe o vinogradništvu v notranjosti dežele (AIJ 188; M, Abramić, ČZN 28, 1933, 124 ss).

[17] CIL III 4057. Tu je omenjena missio agraria veterana leg. II. Adiu.

[18] W. Schmid, Emona, 96.

[19] Slovenske gorice, Dolenjska, glej Varstvo spomenikov 7-10.

[20] Ugotovljene vile in naselja so v ugodnih dolinah (Varstvo spomenikov 7, 1958-59 [1960] 331; 8, 1960-61 [1962] 251, 243, 241; 9, 1962-64 [1965] 178, 193; V. Šribar, AV 9-10, 1958-59 [1961] 271; Plin. n. h. XV, 6; R. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I, Leipzig [1929] 219). Istra pa je bila tudi še za Justinijana pokrajina, kjer je bilo moč založiti vojsko z živežem (M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev. Ljubljana [1902] 23, odl. 31). Amfore iz istrskih delavnic so importirali proti severu in vzhodu (CIL III najdišča žiga LAEK. BASSI po indeksu; A. Gnirs, Jahresh. d. österr. Arch. Instit. [poslej JOeAI] 13, 1910, 97 ss in 14, 1911, 38; isti, Jahrb. f. Altertum. 2, 1908, 124; A. Degrassi, Atti e memorie 4, 1956, 104—112).

[21] V antični kulturni plasti so v vseh najdiščih npr. zelo številne melnice pa tudi žrmlje (prim. inventar muzejev v Ptuju, Ljubljani). Napis PANE VINV RADIC PAVPERIS CENA (O. Fischbach, Römische Lampen von Poetovio. MHVSt 44, 1894, 35).

[22] Na prostih površinah ob stavbah najdemo včasih sledove ureditve zemljišča (I. Mikl, AV 15-16, 1964-65 [1965] 262), poznamo pa tudi posvetila Priapu (R. Bratanič, AV 5, 1964, 364 s).

govorimo lahko tudi o gozdarstvu. Gotovo je bil gozd važno bogastvo naših krajev, ki so zanj znali tudi organizirano skrbeti, saj je bila dežela gozdnata.[23] H koncu naj omenimo, da moremo sklepati po podatkih, ki so nam na voljo, da je na večini slovenskega ozemlja, zlasti v notranjosti, prevladovala mala zemljiška posest.[24]

Obrt

Se bolj kot pri drugih gospodarskih panogah smo pri tem, ko govorimo o obrti, navezani na ostaline tvarne kulture. Maloštevilni epigrafski podatki sicer potrjujejo obstoj nekaj obrti,[25] navedbe v pisanih virih pa omogočajo sklep, da so bile nekatere obrtne panoge razvite do take mere, da so njih izdelki zbudili pozornost po imperiju in bili na trgu jasno opredeljena vrsta.[26] Neposredni arheološki viri pa so ostaline delavnic in značilnosti posameznih izdelovalnih krogov v materialni kulturi. Iz zgodnje antike tako poznamo sledove kovačnic,[27] drugih kovinarskih,[28] steklarskih,[29] lončarskih[30] in kamnoseških delavnic.[31]

Iz materialne kulture razbiramo obstoj tehle obrti: Živahno stavbarstvo izpričuje s to panogo povezano vrsto obrti. Rimsko stavbarstvo je v naše kraje prineslo[32] razvite zidarske tehnike, stensko slikarstvo, štuka-

[23] Appian Ill. 14; Plin. n. h. III, 148. Skrb za gozdove pa bi mogel posredno tudi za zgodnjo antiko izpričevati napis iz Ajdovščine (Inscriptiones Italiae X/4, Roma 1951, 340), ki govori o državnih gozdovih.

[24] Za to priča majhno število veleposestnikov (A. Mócsy, Pannonia, RE, 713; isti, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest [1959] 39, 159) in sužnjev (E. Kornemann, Bauernstand, RE IV, 1924, 107; E. Thomas, Villen, 380, 382), pa tudi tipi podeželskih stavb pri nas govore za to, pa naj so to stavbe pri gomilnih grobiščih domačinov ali preproste lesene stavbe (Varstvo spomenikov 7, 1958-59 [1960] 302 in 8, 1960-61 [1962] 244).

[25] AIJ 367; CIL III 3834; AIJ 364, 209, 127, 179; primerjaj pa mnenje E. Kornemann, Collegium, RE IV, 1901, 394. Upodobitve orodja: AIJ 137; V. Kolšek, AV 7, 1956, 403.

[26] Martial. VIII, 287, 288 ali Edictum Diocletiani De pretiis; CIL III 3, str. 1943, 1921.

[27] Ulaka: W. Schmid, GMDS 18, 1937, 17, 156 ss — Gameljne: A. Müllner, Emona. Ljubljana (1879) 86 ss; CIL III 3839 — Ajdovski Gradec: glej opombo 7 — Emona: W. Schmid, Emona, 103, 108, 145 itd. — Ločica: V. T. Kolšek, Celjski zbornik 4, 1958, 181. Zaga (muzej Ptuj, inv. št. 2445) — sveder (muzej Ptuj, inv. št. 2567, 2568).

[28] Bronasta žlindra (muzej Ptuj, depo; Varstvo spomenikov 9, 1965 [1966] 195). Nedokončane fibule so bile najdene v Celju (za ta podatek se zahvaljujem kustosu V. Kolšek), pa tudi v Ljubljani (W. Schmid, Emona, 106, 144, 103). Razna kladiva (muzej Ptuj, inv. št. 2426, 2443, 2424, 2427).

[29] W. Schmid, Emona, 108: kosi žlindre v depoju ptujskega muzeja.

[30] A. Smodič, AV 9-10, 1958-59 (1960) 39 ss; T. Knez, P. Petru, A. Uršič, AV 17, 1966 (1967) 469 ss; J. Klemenc v Zgodovini Ljubljane I, 1955, 352.

[31] B. Perc, AV 2, 1951, 231; I. Mikl, AV 11-12, 1960-61 (1962) 157, nedodelani kamnoseški izdelki.

[32] Zal poznamo še premalo stavb domačega prebivalstva iz zadnjega predrimskega časa, vendar nam je jasno, da je stavbarstvo naselij, ki žive še iz prazgodovine, bistveno različno od čisto rimskih mest (tako Ulaka: W. Schmid, GMDS l. c. — Poštela: isti MKP l. c. — Formin: Varstvo spomenikov 9, 1962-64 [1965] 173 — v nasprotju z Emono: W. Schmid, Emona l. c. — Poetovijem: M. Abramić, Poetovio, Wien—Ptuj [1925]; V. Šmid, ČZN 30, 1935, 129 ss; Varstvo spomenikov 9, 1962-64 [1965] 195. — Neviodunum: T. Knez, P. Petru, S. Škaler, Neviodunum. Novo mesto [1961] — Celeio: V. Kolšek, Celjski zbornik 5, 1959, 230;

terstvo itd. Že iz dejstva, da se te tehnike pojavijo z Rimljani, si moramo razlagati, da so prvi izvajalci takih del obrtniki iz Italije, a iz velikega obsega del, modulacij v tlorisih,[33] krogov žigov opekarn[34] itd. moramo jasno razumeti, da se je v kratkem času razvila vrsta delavnic in izobrazila vrsta mojstrov tudi na naših tleh. Tudi kamnoseška obrt je prišla v naše kraje z Rimljani z navado postavljanja nagrobnikov in posvetil, ki prej niso bila znana. O tej obrti bo brez dvoma več govora v delu, ki obravnava umetno obrt, tu naj jo le omenimo in z njo tudi dejstvo, da ločimo oblikovno in stilistično več skupin gradiva,[35] ki jasno govori za posamezne delavnice. Tesarske delavnice opredeljuje arheološko dokazana raba lesa v stavbarstvu.[36] Kovinarske delavnice dokazujejo tudi močna skupina bronastega okrasja noriško-panonske noše.[37] Za zgodnjo antiko moremo po analogijah iz pozne antike domnevati zlatarske delavnice pri nas.[38] Za obstoj steklarstva pa govori večkrat zapažena specifičnost steklarskih izdelkov emonskega okoliša.[39] Vsekakor pa bo morala o tej obsežni, pomembni in zanimivi panogi naša stroka še govoriti. Iz materialnih ostalin moremo poleg opekarn zajeti tudi druge lončarske delavnice.[40] Podrobnosti bo še posredovalo nadaljnje raziskovanje, znanje o nekaterih obrtih pa je brez dvoma skupaj z materialom, ki razpada, izgubljeno za vedno.

Množina gradiva nekaj opekarn, lončarskih delavnic, mogoče nekaj steklarskih in kovinarskih delavnic govori za možnost obstoja nekaj večjih industrij, ki zanje vemo, da jih je antika poznala,[41] sicer pa je obrt cvetela po manjših delavnicah, delavnicah mojstra in nekaj delavcev, kolikor vidimo po ohranjenem gradivu.

J. Klemenc, Celjski zbornik 3, 1957, 1 ss. — ali Nauportom: W. Schmid, Das Ioanneum 6, 1943, tloris).

[33] W. Schmid, JOeAI 19—29, 1916, 164.

[34] J. Szilágyi, Inscriptiones tegularum pannonicarum. Diss. Pann. II, 1, 1933, katalog.

[35] Okolica Celja (J. Klemenc, Rimske izkopanine v Šempetru. Ljubljana [1961] 24) ali Ljubljane (AIJ 140—146 in 185, 186) ali Ptuja (E. Diez, JOeAI 38, 1948, 151—174; A. Mócsy, Folia arch. 16, 1963, 43—48; A. Schober, Die römischen Grabstein aus Noricum und Pannonien. Wien [1923]). Sicer še M. Gorenc (referat na antičnem kolokviju v Celju) ali W. Schleiermacher (Germania 38, 1940, 377 ss).

[36] Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 302; B. Saria v J. Klemenc, B. Saria, Archaelogische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj. Zagreb (1936) 30.

[37] J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Ur-und Frühgeschichte 11, 1965, 124.

[38] W. Schmid, Emona, 103; S. Petru, Dolenjski zbornik 1, 1961, 223 ss.

[39] F. Fremersdorf, Festschrift für A. Oxe. Darmstadt (1938) 120.

[40] Lončarsko gradivo je med arheološkimi najdbami najštevilnejše. Krhko blago je imelo razmeroma kratko življenjsko dobo in ga za velike potrebe vsakdanjosti ni bilo vsega moč uvažati od daleč, pa tudi razmeroma preprosta proizvodnja, predrimske tradicije, vse to so bili pogoji za izdelavo v vsakem malo večjem središču. E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. Diss. Pann. II, 20, 1942, 37; I. Mikl-Curk, Terra sigillata iz dolenjskih grobišč. Razprave SAZU, v tisku; Bónis, Folia arch. 14, 1961, 23 ss; A. Oxe, 7. Ber. RGK 1912, 7 s; I. Mikl-Curk, Terra sigillata iz Poetovija, neobjavljena disertacija; ista, Acta RCRF 8, v tisku.

[41] Npr. terra sigillata (H. Comfort, Terra sigillata, RE suppl. VII, 1940, 1295 ss) ali trgovina nasploh (R. Egger, Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseumsvereins 1966, 172 ss)

Rudarstvo

Proučevanje antičnega rudarstva je morda od vseh obravnavanih panog antičnega gospodarstva najbolj povezano z rezultati proučevanj drugih strok. Analize iz zadnjega časa[42] opozarjajo, da je pred nami še mnogo dela.

Po najdbah iz gorenjskega kota[43] moramo domnevati del produkcije noriškega železa[44] na tleh, kjer se je živahno razvijalo železarstvo v srednjem veku in pozneje na obsežnih nahajališčih bobovca.[45] Po analizah svinca iz Šempetra in rovih v Škovcu pri Mokronogu[46] vidimo, da so pridobivali druge rude v malih rudnikih po deželi, podobno kot so tudi pozneje kopali barvaste rude.[47] Vemo tudi za kopanje premoga.[48] Na mnoga vprašanja bo moralo odgovoriti še terensko raziskovalno delo. Omeniti moramo zanimivo poglavje o kamnolomih. Nekateri so dokazani na terenu.[49] Nekaj podatkov pa dajejo le deloma opravljene analize lapidarijskega gradiva.[50] Ugotavljamo po množini znanega materiala, da so bili v naših krajih daleč najmočnejši kamnolomi na Pohorju, ki so morali delati vendar tudi že v 1. stol.[51] Obseg obratov je moral biti temu primeren, domnevajo celo,[52] da so pozneje manjši vojaški oddelki vzdrževali red v kamnolomih. Iz tega bi izhajalo, da so bili tudi veliki kamnolomi last fiskusa enako kot kovinski rudniki večjega obsega.[53] To domnevo morda potrjuje okoliščina, da tudi legijski tabor Poetovio v večji meri uporablja pohorski marmor.[54] O lastniških odnosih v pravih rudnikih tudi o naših krajih govore dragoceni pisani viri, ki navajajo, da so bili rudniki fiskalna last.[55]

---

[42] Delo Železarskega muzeja Jesenice, analiza svinca iz Šempetra (P. Petru, AV 15-16, 1964-65 [1965] 78).

[43] S. Gabrovec, AV 17, 1966 (1967) 243 ss; A. Müllner, Eisen in Krain. Argo 4, 1895 do 9, 1901 v nadaljevanjih; A. Rjazancev, Železar 5, 1960, 54 ss.

[44] Plin. n. h. XXXIV, 41; J. Šašel, Živa antika 10, 1960, 201 ss.

[45] A. Müllner, glej opombo 43.

[46] P. Petru, AV 15-16, 1964-65 (1965) 78; F. Arneth, Archeologische Analecten 1851, 8.

[47] A. Müllner, Argo 10, 1903, 1 ss.

[48] P. Petru, AV 15-16, 1964-65 (1965) 78.

[49] J. Klemenc, AV 4, 1953, 227; B. Saria, ČZN 30, 1935, 62; W. Schmid, Emona, 89.

[50] Poznamo uvoženi marmor (AIJ 166, 176; Inscriptiones Italiae X/4, 336; E. Diez, Archäologischer Anzeiger 1953, 53, 105—198), pohorski marmor (J. Klemenc, Rimske izkopanine v Šempetru; AIJ 42, verjetno 45—62, 89—92, 95, 100, 101, 103, 114, 120, 203, 272, 377 in še mnogo drugih, ki niso opredeljeni), podpeški kamen (AIJ 205, 163, 162, 154, 172, 179, 185, 156, 188, 192, 195, 196, 197, 200), barbarski kamen (AIJ 276, 275, 75; V. Šmid, ČZN 30, 1935, 150 in v Ptuju večkrat kot gradbeni material), nabrežinski kamen (Inscriptiones Italiae X/3, 1, 6, 7, 9, 10, 13, 16, 17, 20, 23, 27, 25, 36; AIJ 184), pa tudi druge vrste apnencev, ki dopuščajo domnevo vrste lokalnih kamnolomov (Inscriptiones Italie X/3, 3, 15, 51).

[51] Več zgodnjih napisnih kamnov v Ptuju (AIJ 372; I. Mikl, AV 11-12, 1960-61 [1962] 172) ima povsem enako strukturo, kot je material napisa AIJ 377, ki je edini opredeljen za pohorski marmor. To stavi začetek dela pohorskih kamnolomov že v 1. stol. (Nekoliko drugače sodi P. Petru v AV 15-16, 1964-65 [1965] 78 s).

[52] J. Klemenc, AV 4, 1953, 231.

[53] W. Schmid, Norisches Eisen, Beiträge zur Geschichte des oesterreichischen Eisenwesens I/2. Wien, Berlin, Düsseldorf (1932) 191.

[54] Primerjaj opombo 50 in 51, čeprav bi bilo treba kamen še podrobno analizirati.

[55] Suet. Tiberius 49; CIL III 4809.

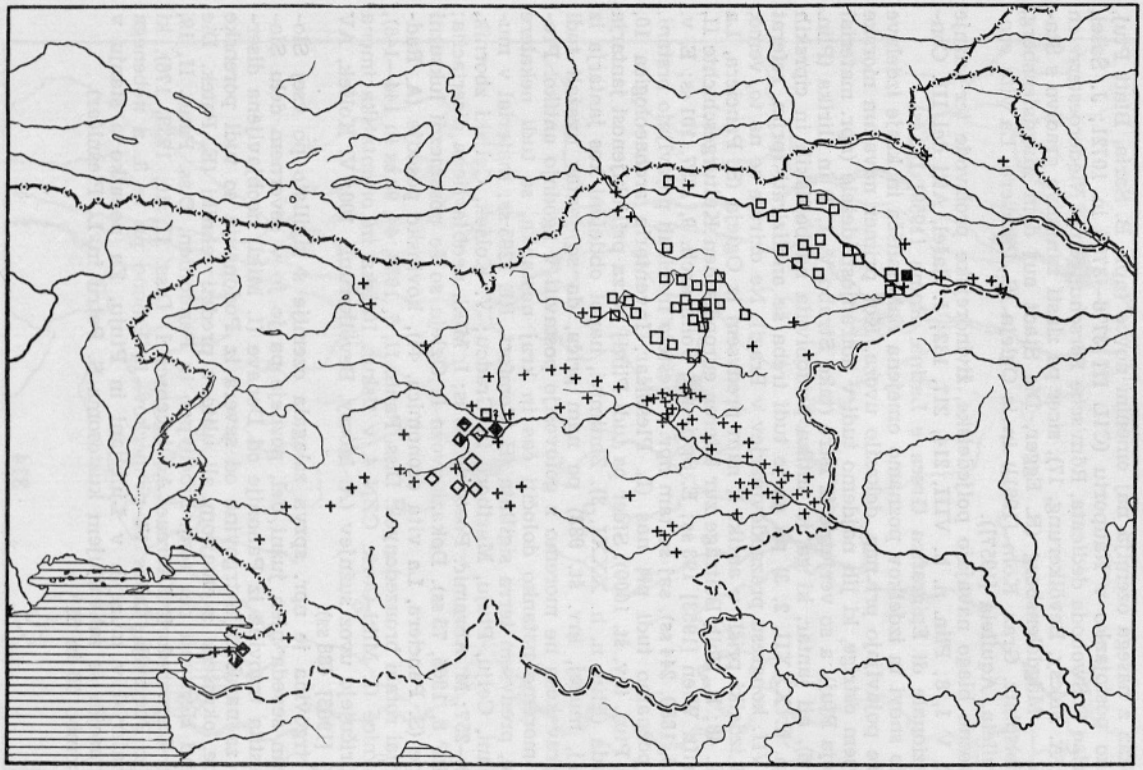

pohorski marmor
marbre du Pohorje

peščenjak
grès

podpeški apnenec
calcaire de Podpeč

kraški apnenec
calcaire karstique

nabrežinski marmor
marbre de Nabrežina

kamen iz manjšega lokalnega kamnoloma
pierre d'une petite carrière locale

najdišče kamnitega spomenika, ki mu vrsta kamna še ni določena (zvečan znak pomeni večje množine gradiva)
trouvaille d'un monument de pierre dont l'espèce n'est pas encore déterminée
(le signe agrandi signifie une plus grande quantité de matériaux)

Sl. 1. Pregled z gotovostjo določenih vrst kamna rimskih spomenikov iz slovenskih najdišč

Fig. 1. Revue des espèces de pierre des monuments romains, trouvés lors des fouilles sur le territoire slovène

Trgovina

Rimska trgovina je segla v naše kraje še pred rimsko okupacijo.[56] Trgovina je cvetela v obe smeri, zlasti pa se je razmahnila seve v časih rimske okupacije. Izvoz dokazujejo podatki iz literature in epigrafike.[57] Več arheoloških dokazov pa predstavlja uvoz v naše kraje.[58] Nekaj razlik v uvoženem gradivu v severnem in južnem delu Slovenije dokazuje razvoj zunanje trgovine in trgovske poti, po katerih so ozemlje današnje Slovenije zalagali z uvoženimi dobrinami, ki so bile odvisne od velikih poti svetovne trgovine antike.[59] Manj vemo o trgovini znotraj provinc. Nekaj bi nam mogel govoriti material iz raznih kamnolomov,[60] čeprav gre tu bolj za odnose kamno-

[56] Kot dokaz z našega ozemlja naj omenim novce (npr. B. Saria, Blatt Ptuj, 42) ali trgovsko postojanko v Nauportu (CIL III 3776—3780 in 10721; J. Šašel, Corolla memoriae E. Swoboda dedicata, Römische Forschungen in Niederoesterreich 5, 1966, 198 ss; A. Mócsy, Bevölkerung, 17), sicer pa zlasti zanimivo gradivo s Štalenskega vrha — Magdalensberg (R. Egger, Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Grosshandelsplatz. Graz, Köln [1961]) in iz Ogleja (S. Panciera, La vita economica di Aquileia. Aquileia [1957]).

[57] Kot izvozno blago navajajo poljedelske, živinorejske proizvode ter sužnje (Strab. IV 208, V 1, 8; Plin. n. h. VIII, 214, 217, 132; J. Šašel, Atti del III. Congresso Internazionale di Epigrafica Greca e Latina. Roma [1959] 143 ss).

[58] Za vrsto snovi in izdelkov poznamo omejena nahajališča in kraje izdelave ter je to, da se pojavljajo pri nas, dokazilo uvoza. Kot primer navajam morske školjke, predvsem ostrige, ki jih najdemo tudi v notranjosti dežele (npr. material v depoju muzeja Ptuj), a so verjetno iz Istre (tako Strabo V, 1, 8) in Ilirika (Plin. n. h. XXXII, 6), ali jantar, ki ga je antika pridobivala na baltiških in ciprskih obalah (Plin. n. h. XXXII, 2, 3) pa ga je tudi treba še analizirati (prim. referat F. Starèta na VII. kongresu prazgodovinarjev v Pragi). Ne oziraje se na to, vemo, da so jantarni izdelki prišli v antiki k nam predvsem iz Ogleja (S. Panciera, La vita economica, 43; R. Noll, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte II, Egger Festschrift. Wien [1953] 193 ss; E. Spriencz, Folia arch. 9, 1957, 101 ss; E. v. Ritter, MZK 15, 1889, 244 ss), saj se tam npr. v nešteto inačicah pojavljajo prstani, ki jih nekaj poznamo tudi pri nas (L. Plesničar, Inventaria archaeologica 10, 1967 ali muzej Ptuj, inv. št. 1000). Sicer pa tudi Plinij ve za priljubljenost jantarja severno od Pada (Plin. n. h. XXXI, 3). Zanimivi, napol obdelani kos jantarja iz Poetovija (Ptuj, muzej, inv. št. 983) pa nam priča, da so jantar uvažali tudi neobdelan, čeprav kosa ne moremo z gotovostjo postaviti v zgodnjo antiko. Proizvodi, ki jih moremo natanko določiti čas in kraj nastanka, so tudi nekatere vrste keramike, predvsem terra sigillata (H. Comfort, RE 1295 ss; material v muzejih v Ljubljani, Celju, Ptuju, Mariboru in Gradcu; V. Kolšek, Celjski zbornik, Celje 1959, 230—257; M. Abramić. Poetovio. 93 ss; I. Mikl, neobjavljena disertacija; ista, Acta RCRF 8, 1965, 75 ss). Dokazi uvoza iz Ogleja so še posamezni luksuzni proizvodi, geme (S. Panciera, La vita economica, 44), kovinsko posodje (A. Radnoti, A pannoniai romai bronzedenyek. Diss. Pann. II, 6, 1938, 44, 98 ss in 144—146), dišave in dišavnice (I. Mikl-Curk, ČZN 4. v tisku). Italska in orientalska imena sužnjev pa izpričujejo uvoz sužnjev (A. Mócsy, Bevölkerung, 100; V. Kolšek, AV 13—14, 1962-63 [1963] 488 ss).

[59] Italska trgovina je npr. sprva zalagala ozemlje s sigillato po vsej Sloveniji, predvsem seveda njen južni del, pozneje pa jo je v severnem delu Slovenije nadomestila trgovina iz Panonije od Donave (I. Mikl, neobjavljena disertacija). Dokaz za naraščanje trgovine od severa iz Podonavja so tudi porenske fibule in spone, okrašene z emajlom ali ulite v predrti tehniki (E. Patek, Die Verbreitung und Herkunft der röm. Fibeltypen in Pannonien. Diss. Pann. II, 19, 1942, 118 s; F. Fremersdorf, Laureae Aquincenses I. Diss. II, 10, 1938, 176), ki jih poznamo iz Poetovija danes 14 primerkov, iz Emone pa le 3, a nobenega z emajlom (material v muzejih v Ljubljani in Ptuju. Za podatke o stanju v ljubljanskih muzejih se zahvaljujem kustosoma S. Petru in L. Plesničar).

[60] Glej opombo 50 in 51.

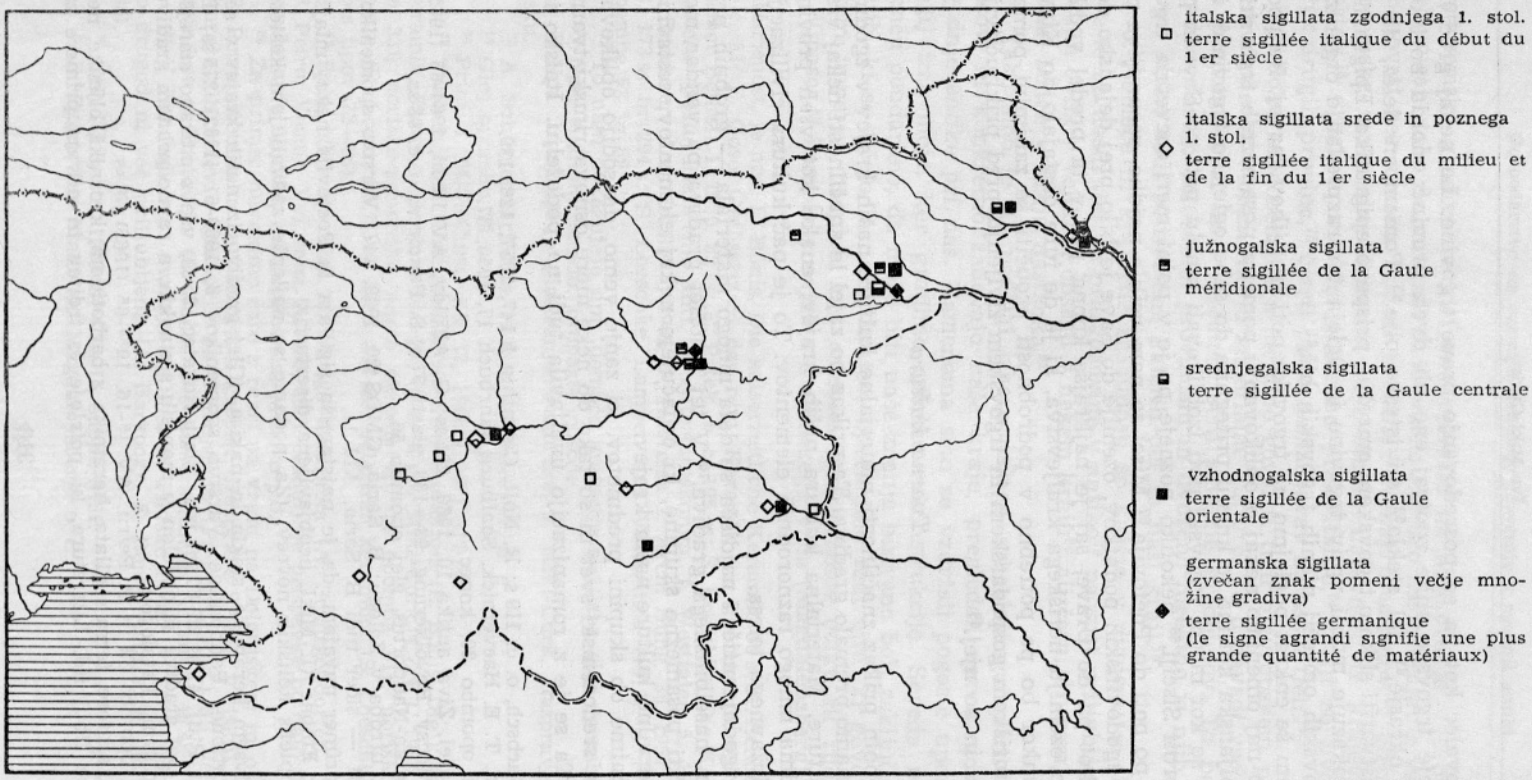

Sl. 2. Pregled sigillate slovenskih najdišč

Fig. 2. Revue de la terre sigillée, trouvée sur le territoire slovène

lom-izdelovalec kot pa za posredovanje prave trgovine. Le nekaj gradiva, ki dokazuje trgovske stike znotraj ene ali dveh provinc: morda noriško-panonsko okrasje,[61] del stekla[62] ali istrsko olje.[63] Pomemben delež, da si moremo ustvariti sliko o trgovskem omrežju, prispeva epigrafika. Epigrafsko gradivo dokazuje močni vpliv trgovine iz Ogleja ter razpredanje organiziranih trgovskih omrežij njenih trgovskih hiš.[64]

Ob tem še enkrat poglejmo na trgovske poti in njihov razvoj. Na podlagi najdb naj omenimo nekaj o oblikovanju pomena posameznih trgovskih poti. Ljubljanska kotlina je kmalu pritegnila do sebe oglejsko trgovino[65] in iz nje sta se kot močni trgovski poti izoblikovali kmalu poti po Savi in po kopnem proti Sisciji,[66] nekoliko pozneje po je v polni meri zacvetela trgovina tudi po poti do Poetovija.[67] Misel so nam vsilile najdbe, razumljiva pa je tudi iz zgodovinskih podatkov, ozemlje do Save je bilo prej dejansko del imperija kot pa do Drave, saj je najkrajša kopna pot v ta predel vodila deloma po ozemlju noriškega kraljevstva, ki je de iure obstajalo do Klavdija. Vsekakor bo pa potrebno v podrobnosti proučiti še zanimivi pomen Celeje v noriškem gospodarskem in trgovskem življenju pred priključitvijo k imperiju in po njej.[68]

Tvarna kultura

Za popoln prikaz značilnosti materialne kulture naših krajev v zgodnji antiki poznamo premalo gradiva. Ta prikaz bo zajel le značilnosti nekaj vrst tvarne kulture. Materialna kultura naših krajev, enako kot vseh provinc imperija, ima mnogo raznorodnih elementov. To je pač kultura civilizacije velikega državnega telesa.

Naša zgodnjeantična najdišča so dala mnogo materiala — grobnih pridatkov[69] in naselbinskega gradiva.[70] V tej množici gradiva pa vendar moremo izločiti posamezne skupine, ki označujejo nekaj elementov, sestavnih delov materialne kulture naših krajev.

1. Začnimo ob skupini predmetov, ki zanje vemo, da sodijo oblikovno v Italijo in sredozemski svet in so tako do neke mere osnova rimski tvarni kulturi.[71] Ta se je z romanizacijo uveljavila tudi na podeželju. Italsko in

[61] J. Garbsch, o. c. 119 s; R. Noll, Carinthia I 147, 1957, 128, 139.

[62] Prim. T. E. Haevernick, Saalburg Jahrbuch 17, 1958, 87.

[63] Glej opombo 20, konec.

[64] J. Šašel, Živa antika 10, 1960, 201 ss; G. Alföldy, AV 15-16, 1964-65 (1965) 137 ss; A. Mócsy, Bevölkerung, 93—103, zlasti 97 s; S. Panciera, o. c. 93 ss.

[65] Vrhnika-Nauportus, glej opombo 56.

[66] Npr. utrdba v Zalogu: B. Saria, GMDS 20, 1939, 147; Varstvo spomenikov 11, 1967. 131 — sicer tudi B. Saria, AIJ 11.

[67] Za primer navajam, da je najstarejša sigillata iz Poetovija nekaj mlajša kot tista iz Emone (I. Mikl, neobjavljena disertacija).

[68] Kompleks keltskih novcev. (Za podatke se najlepše zahvaljujem kustosu V. Kolšek).

[69] Predvsem keramike, stekla in nakita. (Glej gradivo iz naših krajev v seriji Dissertationes Pannonicae; Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 275 ss; B. Saria, Blatt Ptuj, 41 ss in 60 ss; isti, Blatt Rogatec, 25 ss, vse s citirano starejšo literaturo). Del gradiva je obdelan v manjših sestavkih, a ravno pri tem gradivu močno pogrešamo katalogov.

[70] Npr. opomba 32 in P. Petru, AV 15-16, 1964-65 (1965) 78 ss.

[71] Vrči, amfore, terra sigillata, keramika z barbotinom, krožniki, oljenke, nekatere vrste fibul itd. Literatura, ki potrjuje to trditev in navaja primere za

sredozemsko gradivo je bistveno vplivalo na oblikovanje v provincialnih delavnicah, tako da moremo tudi tvarno kulturo naših krajev z vso pravico imenovati res rimska tvarna kultura.[72] Nekaj predmetov z elementi sredozemske materialne kulture je uvoženih naravnost iz krajev, kjer so nastali,[73] drugi so uvoženi posredno prek Italije,[74] tretji so uvoženi celo prek drugih provinc,[75] četrti pa so nastali prav na naših tleh.[76]

2. Poleg sredozemskega moramo govoriti tudi o evropskem provincialnem elementu v oblikovanju materialne kulture. Ta ponavadi vsebuje mnogo predrimskega. Spet moramo ločiti skupine predmetov. To pot vidimo gradivo, lastno določenim provincam in uvoženo direktno iz njih,[77] in gradivo, lastno tudi področjem, katerih del so naši kraji.[78]

3. Domače in krajevne značilnosti se kažejo v dvojem: v oblikah, ki žive le na naših tleh iz prazgodovine v antiko[79] pa spet priljubljenost tujerodnih oblik v velikem obsegu v nekem kraju[80] ali času, drugem, kot je bil obliki lasten v kraju nastanka.[81]

Tako smo le na podlagi izbora našega arheološkega gradiva in dela virov, ki konkretno zadevajo naše kraje, pregledali razvoj gospodarstva zgodnje antike pri nas. Namenoma smo se vzdržali pogoste uporabe analogij izza meja, ker gradimo splošne rekonstrukcije. Seveda naj pa ob koncu poudarimo, da mora biti naše znanje bistveno bolj zaključeno, če ob virih, ki se tičejo le naših krajev, uporabimo tudi vire, ki govore o rimskem imperiju nasploh, naj omenim Dioklecianov edikt ali rudarski red iz Vipasca,[82] kompleks najdb s Štalenskega vrha (Magdalensberg),[83] pa lite-

---

razširjenost, je npr. E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik, 56 s; A. Schörgendorfer, o. c. 53; E. Gose, Gefässtypen der röm. Keramik im Rheinlande. Bonner Jahrbücher Beiheft 1, 1950, 32 ss; E. Patek, o. c. 105 ss; S. Loeschke, Die Keramik von Haltern (poslej Haltern). Mitt. d. Altertumskomm. f. Westfalen 5, 1909, 136 ss; A. Bruckner, Acta RCRF 7, 1965, 7; Intercisa 2. Arch. Hung. 36, 1957, 39, 42, 49, 93. 173 ss in 294 s; S. Loeschke, Lampen aus Vindonissa (1919). Sicer glej tudi opombe 58 in 59.

[72] To nam dokazujejo npr. domače imitacije sigillate, glej opombo 40.

[73] Npr. sigillata, steklo, bronaste posode.

[74] Npr. izvajanje o glaziranju keramike, I. Mikl-Curk, Razprave SAZU, v tisku.

[75] A. Schörgendorfer, o. c. 134; A. Bruckner, o. c.

[76] Glej opombo 72.

[77] Prim. I. Mikl-Curk, AV 17, 1966 (1967) 417 ss.

[78] Tako jajčasti lonci z metličastim ornamentom (E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik, 35 ss; A. Schörgendorfer, o. c. 28; I. Mikl-Curk, ČZN 1, 1965, 82, opomba 33), noriško-panonsko pasno okrasje (prim. opomba 61), noriško-panonska voluta (R. Ložar, ČZN 29, 1934, 127 ss), belgijska keramika (S. Loeschke, Haltern, opis tipov 72—85).

[79] Rala (glej opombo 11), druga keramika (A. Schörgendorfer, o. c.), noži (P. Petru, Vesnik Voj. muz. 5, 1958, 263). Nadaljnje prispevke bo dalo poglobljeno proučevanje najdišč, kot so Poštela, Mihovo itd.

[80] Za primer navajamo čaše z rebri na vratu na Dolenjskem in okoli Emone (P. Petru, Keramika iz Dolenjskih grobišč. Razprave SAZU, v tisku), čas pojava dvoročajnih vrčev v grobovih na Dolenjskem (P. Petru, ibid.) ali veliko število krožnikov v Poetoviju (E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik, 49 s).

[81] V Panoniji npr. uvažajo sigillato iz Padske nižine v veliki meri v času, ko drugod ni več priljubljena (A. Barkoczy, E. Bónis, Acta arch. hung. 4, 1954, 145).

[82] CIL III 3, str. 1909 ss; CIL II, suppl. 5181.

[83] R. Egger, Die Stadt am Magdalensberg, o. c.

raturo od Plinija st., Columelle do Grammatikov. Poudariti pa moramo, da prizadevanja naših strokovnjakov ob novem gradivu in novem vrednotenju starega gradiva lahko v mnogočem dopolnijo nekaj temeljnih del o gospodarstvu v rimskem imperiju, zlasti kar zadeva navedbe o naših krajih.[84] Poudariti pa moramo, da v današnjem času ravno na tem področju arheološka stroka ne bo mogla naprej, če njenega prizadevanja ne bo podpirala vrsta tehničnih analiz, ki morejo rezultate bistveno bolj poglobiti kot pa le klasične arheološke raziskovalne metode (analize živalskih kosti, analize vlaken, zrn, oglja, analize gline, kamna, kovin itd.).

RÉSUMÉ

L'économie sur le territoire de la Slovénie actuelle dans la haute antiquité

L'éxposé essaie de présenter la vie économique de la haute antiquité en nos lieux, avant tout à la base des matériaux archéologiques du pays et des indications dans les sources antiques qui relatent les circonstances existantes chez nous. Il traite séparément les domaines particuliers de la vie économique.

L'élevage du bétail

Comme preuve du caractère évolué de l'élevage du bétail dans nos régions, nous avons les matériaux ostéologiques des animaux domestiques, malheureusement analysés encore imparfaitement, quelques autres matériaux archéologiques (clochettes de vaches) et les mentions des sources antiques. Nous pouvons présumer de la place occupée par l'élevage du bétail dans la vie économique de nos lieux d'une certaine manière aussi par un regard sur le peuplement de la Slovénie (grand nombre des postes d'altitude), et aussi par la forme des rares villas explorées nous pouvons supposer un assez grand troupeau de bestiaux dans chaque économie.

L'agriculture

La forme de l'agriculture chez nous est attestée par le modeste groupe de l'outillage agricole conservé, pour lequel il serait indiqué de parler un jour aussi des problèmes de l'origine, de l'évolution, etc. (par ex. du soc de charrue). Nous obtenons des données intéressantes des sources écrites et, comme pour l'élevage du bétail, aussi par la forme des bâtiments et les matériaux épigraphiques, qui montrent quelque peu aussi la dispersion des couches de la population rurale.

L'artisanat

Les matériaux archéologiques attestent amplement et directement de nombreux ateliers artisanaux avec leurs restes, et nous pouvons voir indirectement une série d'ateliers artisanaux par les caractéristiques des articles dans un

[84] R. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft, o. c.; F. Teney, An Economic Survey of Ancient Rome V. New Jersey (1959); H. Kahrstedt, Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit. Berlin (1942).

domaine. L'exposé indique quelques exemples pour information. Par suite des quantités des articles connus (brique, évent. verre), le volume de certains ateliers a dépassé celui de l'atelier artisanal classique (un maître et quelques compagnons), cependant l'artisanat antique se développait principalement dans de petites exploitations, comme nous pouvons en conjecturer par les matériaux indiqués.

Les mines

Pour l'étude de cette branche, on a un grand besoin des analyses techniques et chimiques, qui sont encore trop peu nombreuses. Les débuts des recherches des postes de l'industrie métallurgique et de quelques matériaux épigraphiques témoignent d'une partie de la production du fer norique en nos lieux. Par ailleurs, les analyses des métaux et quelques autres matériaux archéologiques nous indiquent aussi de moindres mines de métaux non-ferreux. Le chapitre des carrières est intéressant. Une analyse partielle des monuments romains de pierre conservés et quelques découvertes sur les lieux des carrières nous en témoignent. Les renseignements des sources et les données épigraphiques des régions voisines nous aident à saisir les rapports de propriété dans les mines, etc.

Le commerce

Le commerce extérieur de nos lieux est bien démontré par les indications des auteurs romains, les matériaux épigraphiques et les découvertes archéologiques des objets et matériels, dont nous connaissons exactement le lieu d'origine ou de fabrication (par ex. l'ambre, la terre sigillée, les gemmes, la vaisselle métallique, les sceaux des amphores, etc.). On peut moins parler de commerce intérieur. L'importation de divers matériaux et la chronologie de cette importation nous prouvent que nos lieux étaient différemment approvisionnés par voie du commerce mondial. L'importation de la terre sigillée et aussi d'autres matériaux (par ex. les ornements de bronze de la Vallée du Rhin) nous prouve que nos lieux étaient d'abord approvisionnés en biens du marché mondial avant tout par Aquilée, et plus tard tout aussi fort par le Danube. A la base des matériaux archéologiques il est possible de suivre plus en détail le développement des voies commerciales à l'intérieur du territoire slovène: Déjà avant l'occupation romaine, le bassin de Ljubljana attirait le commerce en nos lieux, et de là les biens commerciaux romains furent bientôt transmis par la Save et par voie terrestre vers Siscia, et un peu plus tard le commerce s'épanouit jusqu'à Poetovio. Le territoire de Celje est particulièrement intéressant pour ce développement, bien qu'il soit encore trop peu étudié.

La culture matérielle

La culture matérielle romaine en nos lieux est représentée par de grands complexes de découvertes et déjà l'étude actuelle la montre comme la culture matérielle typique d'un grand corps d'Etat, d'une civilisation composée d'une foule d'éléments hétérogènes. Déjà les études faites jusqu'ici ont découvert que la culture matérielle de nos lieux se compose d'un élément italique et méditerranéen, d'un élément provincial européen (fondé en majorité sur la tradition préromaine

des territoires plus importants, dont nos lieux peuvent aussi parfois former une partie) et d'un élément local. Ce dernier apparaît dans les caractéristiques transmises sur notre sol de la préhistoire à la haute antiquité, ou bien dans la grande popularité d'une forme bien souvent allogène en de telles quantités et en un temps où on ne la rencontre pas ailleurs.

UNIČENA ANTIČNA GOMILA Z GROBNICO V DOGOŠAH PRI MARIBORU

STANKO PAHIČ
Pokrajinski muzej, Maribor

Pri gradnji nove ceste prek kanala Drave pri Dogošah na jugovzhodnem obrobju mesta je bilo jeseni leta 1966 na vzhodnem robu gozda parc. 593, k. o. Dogoše, uničeno grobišče z antičnimi gomilami ob robu terase, ki je

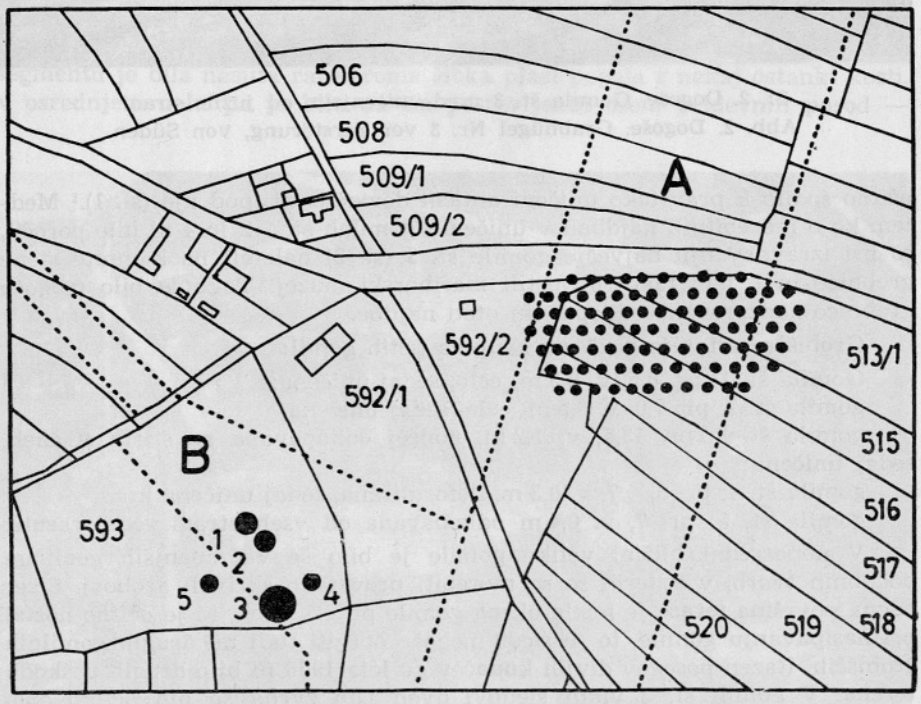

Sl. 1. Dogoše. Teren antičnega grobišča in naselja po katastrski mapi. S pikčasto črto so omejene zaradi kanala Drave (A) in novih cest (B) uničene kulturne površine

Abb. 1. Dogoše. Terrain des antiken Gräberfeldes und der Siedlung nach der Katastermappe. Mit punktierter Linie sind umgrenzt die wegen des Draukanals (A) und der neuen Strassen (B) vernichteten Kulturflächen

Sl. 2. Dogoše. Gomila št. 3 pred uničenjem, od južne strani
Abb. 2. Dogoše. Grabhügel Nr. 3 vor Zerstörung, von Süden

očitno sodilo k prav tako uničeni antični domačiji tik pod njo (sl. 1).[1] Medtem ko o morebitnih najdbah v uničenih gomilah št. 1-2 in 4 ni bilo poročil, so pri izravnavanju največje gomile št. 3 (sl. 2) naleteli na kamnite stene grobnice in o tem takoj obvestili mariborski muzej. Tako je bilo mogoče grobnico nadzorovano odkopati in oteti najdbe.

Grobišče sestavlja gručasta skupina petih gomil:

Gomila št. 1: pr. 8,5, v. 0,5 m, cela, sedaj uničena;

gomila št. 2: pr. 7,0, v. 0,5 m, cela, sedaj uničena;

gomila št. 3: pr. 13,5, v. 1,2 m, poprej odkopavana na štirih straneh, sedaj uničena;

gomila št. 4: pr. 6 × 7, v. 0,3 m, deformirana, sedaj uničena in

gomila št. 5: pr. 7, v. 0,4 m odkopavana od vseh strani sedaj zasuta.

V neposredni bližini velike gomile je bilo še več manjših gomilam podobnih tvorb, v katerih so se morebiti prav tako skrivali grobovi. Sicer ravna površina terase je imela okrog gomile plitek jarek, ki je očitno nastal pri nasipavanju gomile, to je sicer mogoče opaziti tudi na drugih gomilnih grobiščih. Razen posegov divjih kopačev do leta 1966 ni bilo drugih poškodb terena. V gomili št. 3 vidni sledovi dveh jam zvrha so bili očitno delo priložnostnih iskalcev »zaklada«, medtem ko je bil rov na zahodni strani izkopan kot zaklonišče v vojnem času (priloga, r. 1).

[1] Grobišče je bilo topografsko ugotovljeno šele leta 1952, sledovi stavbe so bili znani že od začetka stoletja. S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 19; Varstvo spomenikov 10, 1964-65 (1966) 198 in Arh. pregled 8, 1966, 111.

Grobnica v tej gomili je bila sezidana iz apnenčastih lomljencev in redkih dravskih oblic ter je bila nameščena nekoliko ekscentrično v severnem delu osredja gomile (sl. 3). Zidovi, pretežno 0,6 m debeli, so imeli po dve vzporedni vrsti kamnov z vmesno plastjo malte ter so bili plitvo poglobljeni v nekdanja tla (priloga, r. 3—5). Grobna celica je bila okroglastega tlorisa s pr. 2,6 oz. 2,9 m, na jugovzhodni strani pa je imela prizidan 1,5 m dolg in 1,7 m širok hodnik (dromos) s prav tako 0,6 m debelima zidovoma (priloga, r. 2). Stene grobnice so bile ohranjene le v jugozahodnem delu, tu še 0,8 m visoko in so segale 0,4 m pod vrh gomile (sl. 4). Drugod so jih večinoma uničili divji kopači, ko so zvrha skopali v gomilo dvoje navpičnih jam. Ali sta bili steni hodnika do konca iste višine, ni bilo mogoče ugotoviti, prav tako je bilo od kupole vidno na eni strani le še obrobje. Ob vhodu v grobno celico sta bila na obeh straneh 0,65 m širokega prehoda 0,25 m globoko zasajena dva navpična pravokotno oklesana kamna, nanju pa položena dva podobna kamna v vodoravni legi. Prag vhoda je bil tlakovan z oblicami, kakih sledov vrat ni bilo, tla hodnika so bila prstena.

V grobni celici je bil prostor razdeljen na tri predele: 1. z oblicami tlakovan in z malto zalit pridvignjen prostor v severozahodnem delu, 2. z nizom oblic ločen segment v jugozahodnem delu levo od vhoda, ki je imel prstena tla polita z malto in 3. osrednji prostor ob vhodu, prav tako pokrit z 2 cm debelo plastjo malte. Pomen tlakovanega prostora je jasen, v ločenem segmentu je bila nasuta razmeroma šibka plast pepela z nekaj ostanki kosti, v osrednjem delu pa je bilo na tla postavljenih osem pridevnih posod —

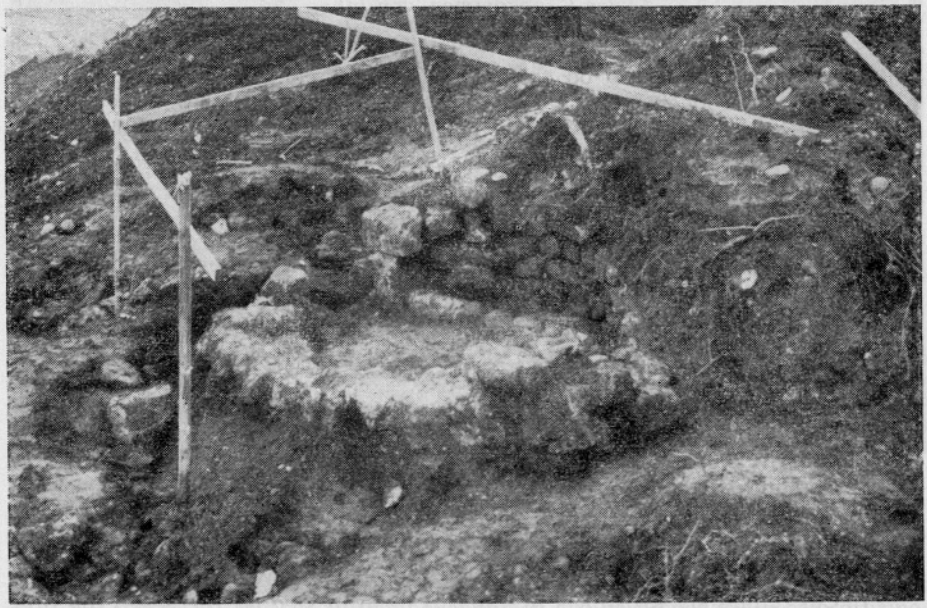

Sl. 3. Dogoše. Ostanki grobnice v gomili št. 3 po raziskavi groba, od severa
Abb. 3. Dogoše, Überreste der Grabkammer im Grabhügel Nr. 3 nach Untersuchung des Grabes, von Norden

Sl. 4. Dogoše, gomila št. 3. Pogled na ohranjeni del zahodne stene grobnice, od znotraj
Abb. 4. Dogoše, Grabhügel Nr. 3. Blick auf den erhaltenen Teil der Westwand der Grabkammer, von innen

5 krožnikov, 2 trinožnika, od teh eden skupaj s pokrovom prevezenjen, ter po strani ležeč lonček (sl. 5). Drugih pridevkov v grobnici ni bilo, a trdno zbita plast zemlje okrog posode je govorila za to, da so bile zasute že kmalu po pokopu. V zasipu grobnice je bil najden še vrhnji del pokrova, v zidu pa kos tegule.

Najdbe:

1. Nalomljen, a obnovljen temno siv lonček s poudarjenim dnom; v. 12, o. 8,6, u. 7,3, d. 5,5 cm. Inv. št. A 2885. T. 1: 4.

2. Nalomljen črnikast trinožnik s cilindričnim trupom in vodoravnim robom; v. 10, u. 19,5, d. 9,5 cm. Inv. št. A 2886. T. 1: 2.

3. Razpokan, črnikast koničen pokrov z navpičnim robom in ploščatim gumbom; pr. 20, v. 6,5, pr. gumba 3,8 cm. Inv. št. A 2887. T. 1: 1.

4. Nalomljen črnikasto rjav trinožnik s cilindričnim trupom in navpičnim robom; v. 6,6, u. 14, d. 7,5 cm. Inv. št. A 2888. T. 1: 3.

5. Razlomljen, a obnovljen črnikasto rjav krožnik s prstanasto nogo; v. 4,5, u. 14,2, d. 5,8 cm. Inv. št. A 2889. T. 1: 5.

6. Nalomljen črnikasto rjavkast krožnik s prstanasto nogo in sledovi bleščeče se črne prevleke; v. 3,8, u. 13,3, d. 4,5 cm. Inv. št. A 2890. T. 1: 7.

7. Cel temno siv krožnik s prstanasto nogo in sledovi bleščeče črne prevleke; v. 3,8, u. 13,4, d. 4,2 cm. Inv. št. A 2891. T. 1: 6.

8. Cel rjavkasto siv krožnik s prstanasto nogo in sledovi bleščeče se črne prevleke; v. 3, u. 10,6, d. 3,5 cm. Inv. št. 2892. T. 1: 8.

9. Razlomljen, a obnovljen temno siv krožnik s prstanasto nogo in sledovi bleščeče se črne prevleke; v. 3,8, u. 13,3, d. 4,3 cm. Inv. št. A 2893. T. 1: 9.

10. Svetlo rjav gumb pokrova z ravno površino; pr. gumba do 5,2, v. fragmenta še 4 cm. Inv. št. A 2894. T. 1: 10.

11. Črepinja lonca srednje velikosti, sive barve in z ostanki rjave prevleke, pripadajoča spodnjemu delu oboda. Okrašena je z vodoravnim žlebičem, štirimi pasovi 5—6 mm dolgih pošev vrezanih črtic in pod njimi z oblo, od desne proti levi potekajočo valovnico. Vel. 6 × 9 cm. Inv. št. A 2895. Sl. 6.

Gomila z grobnico kaže po svoji legi sredi gomilnega grobišča, a tudi s svojo zunanjo velikostjo poudarjen pomen. Ureditev vhoda v grobno celico sicer dopušča možnost naknadnih pokopov, a ker nobena izmed posod ni imela funkcije žare, pepela in kostnih ostankov pa je zelo malo, je to v tem primeru malo verjetno. Enovitost najdb govori prej za en sam pokop, tu najbrž lastnika bližnjega posestva s stavbo neposredno pod teraso. V tej zvezi bi bilo zanimivo poznati vsebino preostalih gomil in tako poskušati določiti socialni sestav tu pokopanih, ki se je bržkone gibal le v okviru ene družinske oz. gospodarske skupnosti[2] Taka »družinska«, a še nepreiskana gomilna

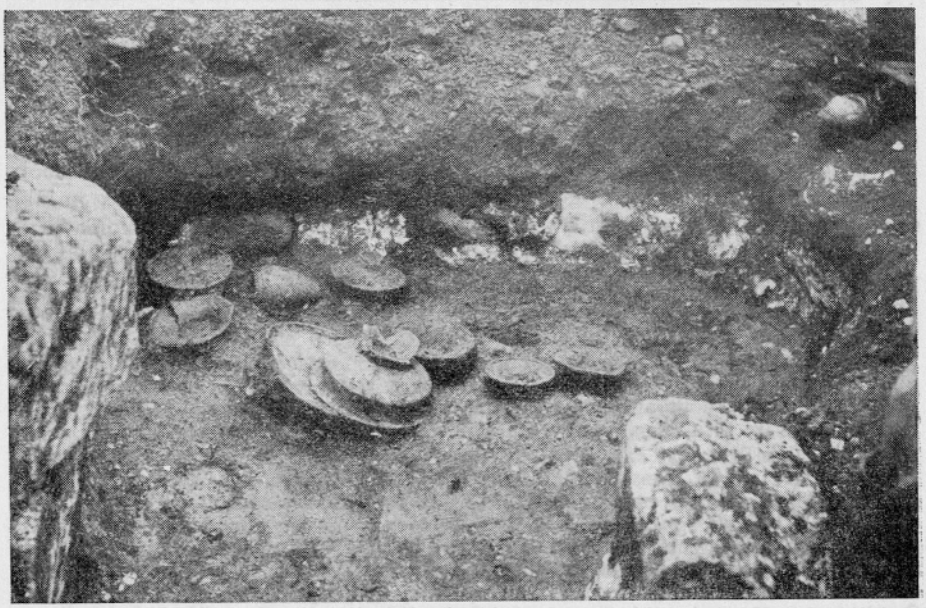

Sl. 5. Dogoše, gomila št. 3. Keramika na tleh srednjega predelka v grobni celici od jugovzhoda

Abb. 5. Dogoše, Grabhügel Nr. 3. Keramik auf dem Boden der mittleren Abteilung in der Grabzelle, von Südosten

[2] V takem primeru bi bila grobnica namenjena za gospodarja z ožjo družino, v majhnih gomilah s preprostimi pokopi pa naj bi bili pokopani drugi sorodniki in hišna služinčad (prim. npr. družinske grobove v Flaviji Solvi s pepelnicami za ene in žarami za druge — W. Schmid, Flavia Solva, 1917, 7).

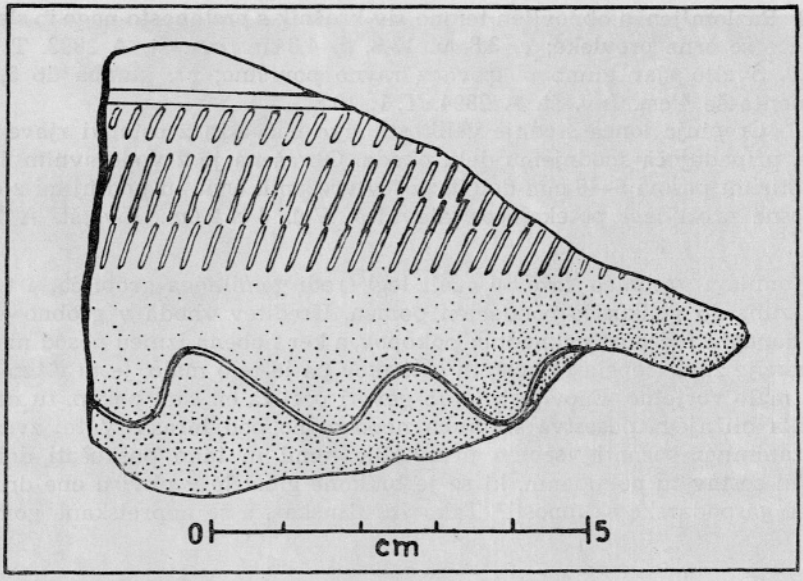

Sl. 6. Dogoše, gomila št. 3. Črepinja lonca. Inv. št. A 2895
Abb. 6. Dogoše, Grabhügel Nr. 3. Topfscherbe. Inv. Nr. A 2895. 1/1

grobišča s 3—5 gomilami so znana tudi v Slovenskih goricah, kjer predstavljajo petino vseh grobišč,[3] najti pa jih je tudi drugod na območju vzhodnih Alp z antičnimi gomilami.[4] V tem primeru govori vsa najdba očitno za naseljenca, o čigar etnični pripadnosti nimamo nobenih konkretnih podatkov, a njegova gospodarska podlaga je tu moglo biti le ali predvsem poljedelstvo.[5]

[3] S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 59.

[4] Žal je bila doslej tlorisom gomilnih grobišč posvečena premajhna pozornost in je zato pregled otežen oz. nemogoč. Nekaj tlorisov takih skupin objavljata V. Radimsky, J. Szombathy, MAGW 18, 1888, 78, npr. Eichberg: 8 gomil, z eno veliko, ki pa je bila brez grobne obloge, medtem ko so najbogatejše najdbe bile v manjši gomili št. 6.

[5] Videti je, da gre tukaj za v antiki s kolonisti poseljen pas ob desnem bregu Drave, in sicer na danes deloma od Drave že odplavljenem aluvialnem območju. V Dogošah je med grobiščem in ostanki stavbe pod teraso, ki je imela le iz oblic zidane temelje in je torej predstavljala preprostejšo obliko, le 150 m razdalje. Pod gomilnim grobiščem pri Miklavžu je tik pod teraso teren mokroten, verjetno ostanek starega zatoka Drave, takoj dalje pa se dviga v nizek vršič. Čeprav se na ta mokrotni pas nanaša ljudsko izročilo o »potopljenem mestu« (S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 40 = op. 150), kakršno je v Mariboru znano že v Stražunu (prav tam, 26 = op. 59), a tudi drugod v podobnih legah, je le v Dogošah ravnica pod teraso danes ohranjena še od antike dalje, medtem ko je južneje od tod teren že Drava uničila in sledov antične naselitve ni več (prim. podobno situacijo z najdbami antičnih kamnov pri Staršah — Blatt Rogatec, 1939, 29 ss, s starejšo literaturo, a tudi gomili z grobnico v Loki — prav tam, 37 s — verjetno pripadajoča stavba je bila najbrž na podoben način uničena). Poljedelska površina okolice Dogoš je še prvotna, recentna polja na novih tleh ob Dravi, npr. pod Dvorjanami, pa kažejo, da je v antiki obstajala tudi južno od tod.

Pokop v gomili uvršča najdbe v Dogošah v območje tistega načina pokopavanja, ki je v Sloveniji omejen le na njena severovzhodna območja, kjer nastopa v 1. in 2. stol. zelo pogosto.[6] V tem okviru grobnica v Dogošah predstavlja le enega bogatejših grobov, ki so bili v taki ali sorodni izvedbi v bližnji soseščini ugotovljeni še v Loki, Miklavžu, Limbušu, Slivnici, Radehovi in se morebiti še skrivajo v kateri izmed večjih gomil tega območja.[7] Grobnice se pojavljajo tudi v južnem in vzhodnem delu avstrijske Stajerske, na Gradiščanskem, zahodnem Madžarskem in ob avstrijski Donavi,[8] najjužnejša pa je doslej znana iz Gomilskega v Savinjski dolini.[9] Družbena in socialna pomembnost v njih pokopanih posameznikov ali družin pri tem seveda ni omejena samo na take primere, temveč je — kar se gomil tiče — arheološko ponazorjena tudi z drugimi grobnimi oblikami, kot jih predstavljajo npr. še pepelnice oz. »sarkofagi«,[10] čeprav je znano tudi, da s pridevki bogat grob ni imel vselej posebne opreme.[11]

Po tipih grobnic sodi najdba iz Dogoš v skupino zidanih grobnic, ki pa so v taki izvedbi in z okroglim tlorisom videti redkejše kakor pravokotne grobne celice z dromosi.[12] Nedokazano ni mogoče trditi, da je imel tak tip grobnic neki poseben pomen in le čisto tipološko — a brez kontinuitete! — je mogoče opozarjati na prazgodovinske grobne obloge v halštatskih gomilah.[13] Videti je, da predstavlja pri nas le bolj razvito obliko grobov, npr.

[6] V severni Sloveniji je njeno težišče v Slovenskih goricah (S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 10 ss) in v Prekmurju (S. Pahič, AV 11-12, 1960-61 [1962] 88 ss).

[7] Loka: Blatt Rogatec 37 s — Miklavž: Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 246. — Limbuš: neobjavljeno (prim. prav tam, 6). — Slivnica: neobjavljeno (prim. Blatt Rogatec, 57). — Radehova: F. Baš, ČZN 26, 1931, 116 ss. — Za druge velike gomile v Slov. goricah prim. S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 49.

[8] Med množico gomil se pojavljajo severno od Kozjaka: V. Radimsky, J. Szombathy, op. 4, 77 ss. Omembe takih najdb ob spodnji Muri prinaša W. Modrijan, Festschrift J. F. Schütz, 1954, 405 ss. Za tipične primere glej grobišče v Kapfensteinu: F. Felgenhauer, W. Alzinger, A. Kloiber, Arch. Austriaca, Beiheft 7, 1965. Delni pregled za Gradiščansko prinaša A. A. Barb, MAGW 67, 1937, 74 ss in Burgenländische Heimatblätter 13, 1951, 216 ter 22, 1960, 166 ss, z literaturo za Madžarsko in zahodno Evropo. Pregled o Nižji Avstriji je podala H. Kerchler, Arch. Austriaca, Beiheft 8, 1967, 13 ss.

[9] E. Riedl, MZK 10, 1884, CVI, CLVI s; 11, 1885, XVII ter 16, 1890, 223; v izčrpnem povzetku tudi R. Vrečer, Savinjska dolina. Žalec (1930) 10 ss.

[10] V soseščini npr. »sarkofag« iz Pivole (S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 31 = op. 86), Limbuša (op. 7), pepelnica v Mariboru (AIJ 111) s Koroške ceste ter neobjavljeni sarkofag inv. št. A 2314 s Pobrežja, pokrov iz Malečnika (Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 246) in Pernice (B. Diez, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 37, 1948, 162, 25), najdbe pri Slivnici (Blatt Rogatec, 56 ss), v novejšem času še pepelnica inv. št. A 2869 iz Miklavža (S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 19, op. 150 in Varstvo spomenikov 12, 1967 [1968] (v tisku) itd. — pregled za območje z gomilami je v op. 48!

[11] Tako npr. grob v Gomilcih (Varstvo spomenikov 9, 1962-64 [1965] 145) in Brengovi (prav tam, 175).

[12] Od domačih primerjav je bila podobna še v Loki (op. 7). V tej obliki so onkraj Mure in Kozjaka (W. Schmid, op. 2, 6 — Kraberkogel v Flaviji Solvi; V, Radimsky, J. Szombathy, op. 4, 81 — Goldes, 100 — Kerschbaum), v Kapfenbergu ni nobene, medtem ko so v Nižji Avstriji najpogostejše (H. Kerchler, op. 8, 16). Z večine najdišč ni dovolj jasnih podatkov.

[13] Kljub razmeroma visokemu številu prekopanih železnodobnih gomil ni na voljo dovolj dokumentiranih objav iz bližnje soseščine, ki nas tu najprej zanima. Na grobišču pod Poštelo je F. Ferk (Ferien-Tagebuch 1901—1902, 24 ss — v Joaneju v Gradcu) v že izropanih gomilah ugotavljal le ponekod »s kamni prekrito plast žganine«, na skicah grobov iz Lorberjevih kopanj (ČZN NV 2, 1966, 37 s = op. 127) pa

tistih iz Zg. Voličine v Slov goricah,[14] ki s svojimi kamnitimi oblogami v suhi tehniki in s psevdokupolami predstavljajo vmesni člen do še preprostejših in prazgodovinskim sorodnejših grobnih oblog.[15]

Predeljevanje grobnih celic v posamezne predelke, v Dogošah v tri, je sicer splošno znano, a se tako pri planih grobovih kot pri grobnicah v gomilah navadno omejuje na dva presledka.[16] Iz gomilnih grobov je v severni Sloveniji le malo podatkov na razpolago. Docela podobno ima levi segment ločen še grobnica v sosednji Loki,[17] v pravokotnih grobnicah drugod pa so navadno ločeni zadnji deli grobnih celic.[18] V teh predelkih je bil običajno spravljen pepel s kostmi, to naj bi veljalo tudi za tiste grobove, kjer danes vmesne stene niso več ohranjene.[19] Manj jasen je v Dogošah pomen tlakovanega predelka (sl. 7), ki spominja na police za odlaganje pridevkov, vendar je bila tu keramika postavljena drugje.[20]

O kupoli grobnice ni bilo več sledov, a ker ni bilo najdenih nobenih ostankov kamnitih plošč ali opeke, lahko sklepamo, da je bila prav tako izdelana iz lomljenega kamna, kot je bil to običaj tudi drugod.[21] Zanimiv pa

so razvidne večinoma pravokotne, a ne strnjene obloge iz kamnov. Podobne oglate obloge in tlake sta ugotovila v Pivoli W. Schmid in P. Schlosser (neobjavljeno; tlorisi in rokopis S. Schlosserja v graškem Joaneju (ČZN NV 2, 1966, 33 = op. 100). V izropani gomili v Veleniku je tloris grobne obloge ostal neznan (Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 116), v gomilah v Sp. Podložu (Blatt Rogatec, 47) se o njej ne poroča in na Hardeku je omenjen le tlak (podatki o Ferkovih kopanjih pri S. Pahič, AV 17, 1966 [1967] 109 ss). V gomilah na Legnu je W. Schmid ugotovil majhne grobne obloge v obliki hribčka in skrinje iz plošč (neobjavljeni zapiski v Joaneju), pri železnodobnih gomilah pri Lipnici kamnite obloge le omenja (W. Schmid, op. 2, 5). Med grobovi v gomilah ob Solbi se skromne kamnite obloge pojavljajo poredko in v različnih nestrnjenih oblikah (V. Radimsky, J. Szombathy, MAGW 15, 1885, 124, 156 s — Goldes), medtem ko so tam znane pravokotnim antičnim grobnicam z dromosi podobne grobne obloge (prav tam, 153, 151, 154 — Goldes) kakršne so bile ugotovljene tudi v Pivoli (P. Schlosser, neobjavljeno; povojna kopanja mariborskega muzeja, neobjavljeno — ČZN NV 2, 1963, 39 = op. 139). Najbližje tipološke primerjave lahko zato še vedno nudijo predvsem tipi grobnih oblog z Brega na Koroškem (W. Modrijan, Carinthia I 147, 1957, 23, sl. 12), kjer je bila odkopavanju posvečena večja skrb. V našem primeru gre pri tem le za splošno primerjavo sorodnih načinov pokopavanja v raznih dobah in za sedaj še ni zanesljivo, če smemo vmesno praznino premostiti z gomilami, v katerih je bil ugotovljen le pepel brez obloge (»osiromašenje« poprejšnjih običajev?), kot je to za lipniške gomile domneval W. Schmid (op. 2, 6).

[14] S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 30 ss.

[15] V. Radimsky, J. Szombathy, op. 4, 81 ss. Med obema zvrstema v bistvu ni jasne meje: v Zg. Voličini ugotovljeni sledovi dozidkov oz. kurišč so morebiti le primitivne izvedbe stranskih predelkov, ki so pri zidanih grobnicah (prav tam, sl. 19) in Kerschbaumu (prav tam, sl. 40) s ploščami in kamni izrazito izdelani, v Dogošah pa nadomeščene z dromosom, ki je sicer pri okroglih grobnicah neobičajen. Tudi obe grobnici iz Nižje Avstrije ((H. Kerchler, op. 8, T. 79, 1—2) sodita še v to preprosto skupino.

[16] Npr. pri planih grobovih v Straži na Dolenjskem (T. Knez, AV 15-16, 1964-65 [1965] 148 ss) ali v gomilah z zidanimi grobnicami v Kapfensteinu (F. Felgenhauer, op. 8, sl. 10).

[17] Blatt Rogatec, 37, z navedenimi viri.

[18] Npr. F. Felgenhauer, op. 8, sl. 14, 19 in 38; itd.

[19] F. Felgenhauer, prav tam, 25.

[20] T. Knez, op. 16, 148 ss, navaja (poleg drugih najdišč v literaturi) tudi primere v planih grobovih odkritih poličk ob eni izmed sten, na katerih so bile včasih pridevne posode.

[21] Najbolj nazorno nam tako prvotno podobo grobnice s kupolo in podobnim vhodom (brez dromosa) predstavlja gomila Kraberkogel pri Lipnici (W. Schmid,

Sl. 7. Dogoše, gomila št. 3. Predelek s tlakom v tleh grobne celice, od vzhodne strani
Abb. 7. Dogoše, Grabhügel Nr. 3. Abteilung mit Pflaster im Boden der Grabzelle, von Osten

je pri okroglih grobnicah izjemen dromos, saj so iz primerjav v soseščini znani v takih primerih le posebni, navadno s ploščami izdelani dodatni predelki namesto hodnikov.[22]

Pridevne najdbe so bile v grobu izključno keramika, kar kljub odsotnosti npr. novca ali fibule ni tako izjemen primer, saj so taki grobovi znani iz vrste gomil na avstrijskem Štajerskem, kjer so lončene posode enako številne.[23] Po namestitvi v grobnici se zdi, da gre za dve skupini s po enim

op. 2, sl. 3). Prim. tudi kupolo v gomili št. 32 v Kerschbaumu (V. Radimsky, J. Szombathy, op. 4, 100), ki je bila tudi sezidana iz drobnejših kamnov in je ob odkritju segala do vrha gomile, medtem ko je bila podobna kupola v Goldesu (prav tam, sl. 19) — podobno kot v Dogošah — že pred raziskavo odstranjena. Podobno kupolo ima najbrž tudi gomila v Loki (op. 17), od drugih tipov pa M. Grubinger, Schild von Steier 8, 1958, 29, iz soseščine poroča o gomilah v okolici Gradca, kjer so bile kupole sezidane iz plošč in opeke.

[22] Poleg tipoloških moramo tu upoštevati še funkcionalne razlike: ponekod, pri nas npr. v Zg. Voličini (op. 14) ali v Kerschbaumu (op. 15), gre za izključne prizidke k steni grobnice oz. oblogi groba, ki so imeli neki kultni pomen (sledovi žganine v Zg. Voličini govore za pogrebne obrede ali žgane daritve; dodatna celica v Kerschbaumu je bila popolnoma prazna), dodatni celici v Goldesu (op. 15) sta nameščeni pred odprto steno, tista v gomili št. 8 še znotraj nje, tista v gomili št. 10 pa ima že podaljšan prizidek, ki jo po tlorisu (manj po višini!) že spreminja v dromos, kakršen je docela izoblikovan v Dogošah.

[23] V Radimsky, J. Szombathy, op. 4, 86 ss — gomile št. 6, 10, 11, 13 v Mantrachu, 91 s — gomila št. 1 v Bergli, 94 s — gomila št. 1 v Kerschbaumu itd. Med redkimi domačimi grobnimi invetarji s podobnimi najdbami v gomilah je bila npr. v Gomilcih (op. 11) poleg osmih kosov keramike odkrita še fibula, v Brengovi

trinožnikom v vsaki, vendar skromnost pepela in kosti ter odsotnost kovinskih predmetov ne dovoljujeta, da bi lahko iz tega že sklepali o dveh pokopih. Lonec T. 1: 4 se je očitno prevrnil že po pokopu, medtem ko sta bila krožnik T. 1: 7 in trinožnik s pokrovom T. 1: 1—2 namenoma preveznjena že ob postavitvi v grob. Pojav preveznjenih posod je bilo doslej le redko opaziti, iz soseščine je znan npr. še iz Gomilc pri Ptuju, zato bi morebiti zaslužil posebno pozornost.[24] Tu gre najbrž za kultno gesto neznanega pomena, katere lokalni ali širši pomen bi bilo treba še preveriti.

Tipološko predstavlja keramika precej standardne tipe posod, izdelanih že v mestnih delavnicah, najverjetneje v Poetoviji, kolikor ni bilo v mariborskem okraju domačih lončarjev. Zvrsti posod, kot so bile ugotovljene v Dogošah, so tudi sicer pogost pridevek v provincialnih grobovih, vendar učinkujejo tukaj po izboru precej enolično in manjka predvsem kak večji lonec ali vrč, kar je oboje bilo značilno za zgodnjo antiko.

Trinožnika T. 1: 2—3 imata oba enako glavno tipološko značilnost: cilindričen trup in se razen po velikosti ločita v glavnem le še po izdelavi robov. O trinožnikih z noriško-panonskega območja je bilo že govora, zato nam pri teh najdbah preostane le ponoviti, da imamo v dogoških primerih zastopani obe varianti cilindričnih trinožnikov, tistih z zabrisanim prehodom stene in tistih z ostrim prehodom, ki pa sta skupno najbolj razširjen tip te vrste posod.[25] Tudi v kronološkem pogledu ne prinašata novih podatkov, saj ni časovno izrazitih spremnih najdb, dosedanje primerjave iz soseščine dopuščajo zato le ohlapno datiranje.[26] Lonček T. 1: 4, po profilu opozarjajoč morebiti na latenski izvor, je prav tako lahko predstavnik poznega 1. ali 2. stoletja.[27] Tipološki izbor najdb v Dogošah zaključujejo krožniki finejše izdelave, tokrat večinoma bleščeče se črno prevlečeni v glavnem istega tipa — s konkavnim trupom nad prstanasto nogo, kakršni so v Slovenskih goricah v gomilnih grobovih izjemno redki, prav tako pa tudi na drugih gomilnih grobiščih noriško-panonske skupine.[28] Analogno z drugimi tipi takih krožnikov bi tudi v tem primeru smeli pričakovati. da se njihova oblika opira na vzore sigilatnih posod, pri čemer bi jim bile z vodoravnim robom blizu

(op. 11) poleg osmih kosov posod še Domicijanov (ne Hadrijanov, kot je pred analizo NMLj navedeno v VS) novec; grobni inventarji iz planih grobov v Šempetru, kjer prav tako številno nastopa keramika (V. Kolšek, Savinjski zbornik 2, 1965, 189 ss) niso znani, zato so tudi tam morebiti vmes še novci in fibule.

[24] V Gomilcih (op. 11) sta bila preveznjena dva krožnika in pokrov.

[25] S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 44.

[26] W. Alzinger, op. 8, 68 ponovno opozarja, da podrobnejše datiranje posameznih tipov (po W. Schmidu, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 25, 1929, Beiblatt, 87) ni mogoče in pušča najdbe iz Kapfensteina v časovnem razponu 1. in 2. stoletja.

[27] A. Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Wien (1942) 75, kjer ocenjuje ta tip na splošno, in 139, kjer je lonec T. 13, 187 iz graške okolice po elementih svoje oblike (obel trebuh, konkaven spodnji del, rahlo poudarjeno, še ne v prstanast rob izoblikovano dno) primeru iz Dogoš zelo podoben in datiran na »konec 1. do 1. polovice 2. stoletja«. Dva lonca podobnega profila in k temu še s sorodno oblikovanim robom iz Ptuja pri E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II, 20, 1942, 41 s (tu klasificiranih kot čaši), T. 18: 19—20, govori za poetovijski izvor obravnavane posode.

[28] Največ podobnosti kažejo v Slov. goricah črni krožniki z vodoravnim robom iz okolice Benedikta, Ljutomera in iz Zg. Voličine (S. Pahič, ČZN NV 1, 1965, 13 ss T. 1: 4, 2: 2 in 5: 1), vendar jih od najdb iz Dogoš bistveno loči poloblo ostenje.

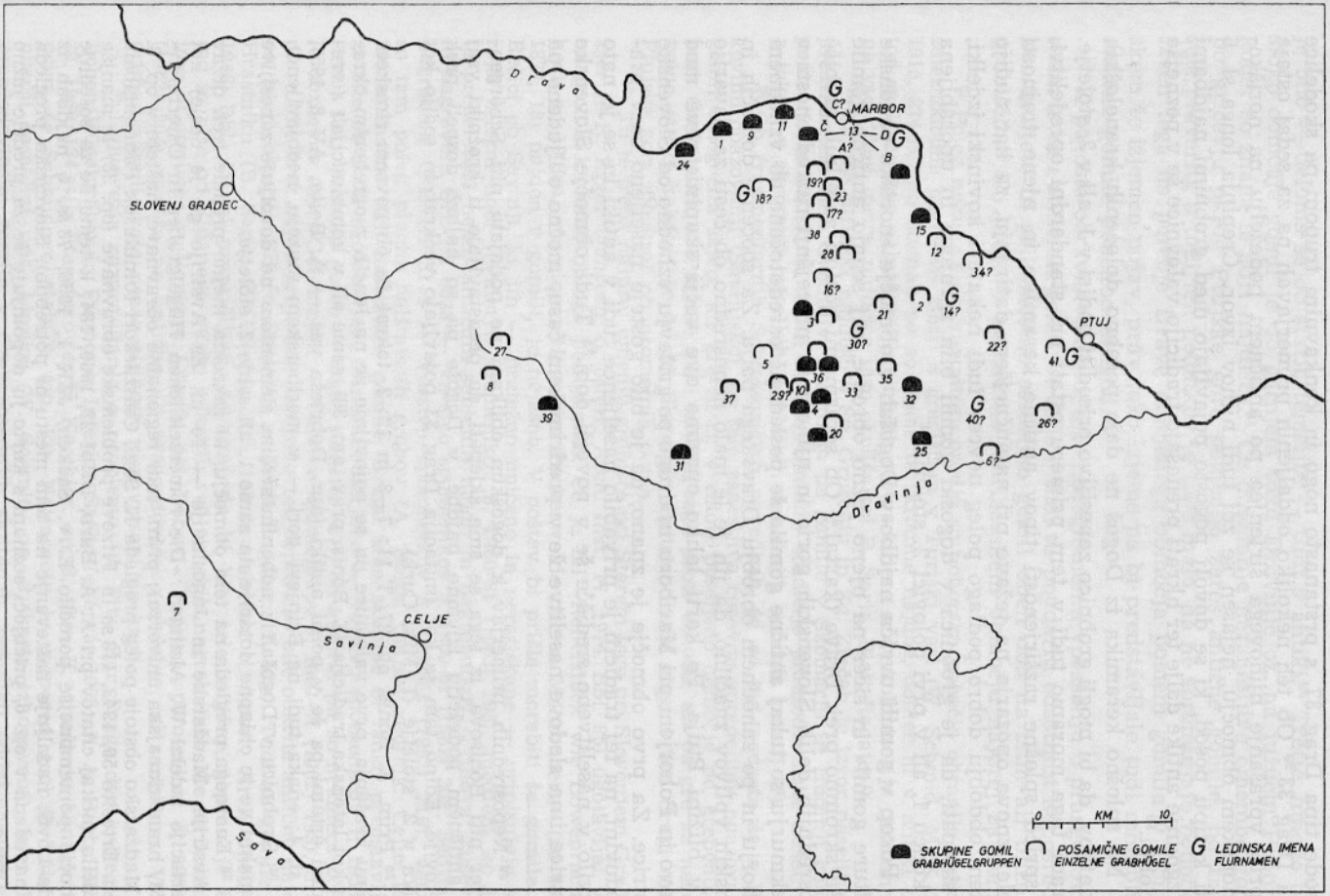

Antične gomile južno od Drave. Številke najdišč ustrezajo tistim v seznamu
Antike Grabhügel südlich der Drau. Die Ziffern der Fundorte entsprechen jenen im Verzeichnis

posode tipa Drag 37, s prstanasto nogo in konkavnim trupom pa skodelice tipa Drag 33.[29] Ob teh nekoliko oddaljenih primerjavah pa za sedaj ostaja odprto vprašanje njihovega širjenjea po antičnem podeželju na noriško-panonskem območju, nejasen se zdi tudi njihov izvor. Črepinja lonca sl. 6 sodi k tipu posod, ki se dovolj pogosto pojavljajo med grobnimi najdbami od zgodnje antike dalje ter hkrati prenašajo tradicijo valovnice še v poznejša obdobja.[30]

Na splošno keramika iz Dogoš ne daje posebno določenih kronoloških podatkov, da bi mogli grobnico zanesljivo prisoditi bodisi v 1. ali v 2. stoletje. Zaradi tega moramo tudi v tem primeru ostati pri standardni opredelitvi, ki spričo splošne razširjenosti tipov antične keramike in njene trajnosti vselej znova opozarja na težave pri natančnejšem datiranju, za kar nudijo v tem obdobju dobro podlago poleg novcev tudi nekateri kovinski izdelki, in sklepati, da je grobnica v dogoški gomili bila zgrajena in uporabljena ob koncu 1. ali v prvi polovici 2. stoletja.[31]

Pokop v gomili uvršča najdbo v Dogošah v območje »noriško-panonske kulture gomil« in sicer na njeno južno obrobje, saj segajo antične gomile le še skromno prek Drave (karta).[32] Ob sorazmerni gostoti gomilnih grobišč v osrednjih delih Slovenskih goric in njihovi že precejšnji razredčenosti v Prekmurju so tukaj antične gomile še poslednjič osredotočene ob vzhodnem Pohorju in po zahodnem obrobju Dravskega polja. Za soočenje domačih in rimskih vplivov značilno, da jih je le malo neposredno ob cesti za Savarijo in v bližini Ptuja. Po karti lahko opazimo dve večji skupini: prve med Dravo in Pohorjem pri Mariboru in druge po gričevju vzhodno od Slovenske Bistrice. Za prvo območje je znano, da je bilo gosteje naseljeno že v pra-zgodovini, na tej tradiciji je privabilo naseljence tudi v antiki in se je nato razvilo v naselitveno središče še v novejši dobi.[33] Tudi območje Slovenske Bistrice ima sledove naselitve že v predrimskem času, močno obljudeno pa

[29] Neposrednih primerjav k dogoškim oblikam ne podajata niti Schörgendorfer niti Bónisova, iz tega se sme sklepati, da predstavljajo ti krožniki vsaj na antičnem podeželju izjemne najdbe, v Dogoše pa so najbrž dospeli prek Poetovije. Edino tam se kot imitacija Drag 33 pojavljajo večkrat in sodijo kot oblika v 2. stoletje (I. Mikl-Curk).

[30] Prim. E. Bónis, op. 27, T. 11: 7—8 in 12: 2, tokrat že ob povsem rimskem načinu krašenja, prve valovnice pa se pojavljajo že na loncih z ogrebenim okrasom kot latenska tradicija (E. Bónis, prav tam, 36), same ali v kombinacijah z vrezanimi črtami pa še v pozni antiki (npr. Dobrteša vas — A. Bolta, AV 8, 1957, 323, sl. 4; enaka tudi na Brinjevi gori — v mariborskem muzeju, neobjavljeno).

[31] Grobnica v Dogošah z nobenim svojim elementom ne dovoljuje zanesljive premaknitve te ohlapne dotacije na samo 1. ali samo 2. stoletje.

[32] Enotnega pregleda na tem območju, ki zavzema mejne predele treh držav — Avstrije, Madžarske in Jugoslavije — še ni. Za Avstrijo ga je doslej kot disertacijo izdelal W. Alzinger, »Die römerzeitlichen Hügelgräber in Österreich« (1951, hrani dunajska univerza); prim. tudi regionalne obravnave, naštete v op. 8. Za Madžarsko obstoje poleg pregleda K. Sági, Császárkori tumulusok Pannoniában. Arch. Értesitö 56, 1943, 113 ss in Fitzove problemske obravnave (op. 38) le manjša poročila (nekaj citatov pri A. A. Barb, BHbl 22, 1960, 184; k temu še za sosednje območje pomembnejše poročilo E. v. Sacken, JZK 1, 1856, 73 ss, o najdbah iz Szala-Lővő; nadaljnje naštevanje na tem mestu ni potrebno). Slovenska pregleda sta navedena v op. 6, pričujoči seznam s karto ju dopolnjuje še za predele južno od Drave.

[33] Prim oris o prazgodovinskem razvoju pri S. Pahič, ČZN NV 4, 1968, 9 ss.

je bilo — deloma še ob starih temeljih — tudi v antiki.[34] Tretje, mnogo bolj šibko območje gomil je ob gornjem toku Dravinje oz. na južnem Pohorju, koder so znana le štiri najdišča.[35] Če dosedanje nezanesljive omembe gomil po gričevju okrog Ptujske gore pomenijo zares antične gomile, bo treba šele preveriti, a tudi teh podatkov je tako malo, da ne spreminjajo podobe.[36] Izven tega na porečje Drave omejenega območja pomeni gomila v Gomilskem že izjemen pojav, prav tako izjemo pa bi predstavljale tudi morebitne antične gomile ponekod drugod.[37]

K pogosto obravnavanemu, a še nedognanemu vprašanju o prazgodovinskem izvoru antičnih gomil bi veljalo tudi tu poudariti odsotnost neposredne kontinuitete in priložnostno soseščino gomil obeh dob na istih ali bližnjih grobiščih.[38] To pride v poštev na mariborskem območju najprej za gomile

[34] Poleg nekaj najdb kamnitega orodja so pohorska pobočja ohranila sledove železnodobne naselitve zlasti z gradiščem v Turiški vasi (W. Schmid, MPK 2/3, 1915, 274 ss), po dolinah pa so znane le skromne najdbe, dokler ni v antiki bila tod speljana ena najvažnejših rimskih cest, s katere se je kolonizacija razmahnila na vse strani (prim. najdišča tega okoliša pri B. Saria, Blatt Rogatec!).

[35] Za obe nižinski najdišči v Sp. Grušovju in Zg. Zrečah je izvor naselitve v predrimskem času dvomljiv, nasprotno pa gomile v Skomarju in Hudinji gotovo pomenijo (s keltskimi imeni na nagrobnikih) tradicijo prazgodovinske naselitve, a tokrat v skromnih zaselkih, prednikih današnjih gorskih kmetij (?).

[36] Ob fragmentarnih Schlosserjevih navedbah, ki so tod podprte še s Ferkovimi opazovanji (Savinjsko), bo šele zanesljiva časovna opredelitev opazovanih gomil omogočila sklep, ali gre tu za v celoti poseljeno območje po grebenu, ki prek Crešnjevca in Ptujske gore najdlje sega proti vzhodu, ali pa gre za naselitvene otoke, kakršen je ta pri Slovenski Bistrici in bi utegnil biti drugi okrog Ptujske gore, obakrat ob prometnih poteh.

[37] Tu je treba najprej omeniti grobišče pri Starem trgu pri Slovenjem Gradcu, kjer je R. Egger (Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 17, 1914. Bbl. 85) ugotavljal vsaj en grob s kamnito oblogo pod gomilo. Če je bil »Reliefstück wie Löwenrachen, hoch an 10 Cm, aus einem Hügel im Pacherwalde nächst Mahrenberg« (JJ 66 za 1877, 18) najden v gomili, je nejasno. V poštev bi prišle morebiti še gomile pri Rečici ob Savinji, ki jih — pretežno uničene in neraziskane — pripisujejo starejši železni dobi ((Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 196), medtem ko ima ta predel tudi nekaj antičnih seliščnih najdb in nagrobnikov (Prihova: ruševine in nagrobnik CIL III 6523 — Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 209; Šentjanž: nagrobnik CIL III 5111 — Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 216), vendar so tam poleg planih halštatskih grobov (A. Bolta, Celjski zbornik. Celje 1965. 295 ss) možne tudi halštatske gomile. Drugo tako skupino bi lahko predstavljale gomile ob Sotli (Golobinjek, Imeno, Sedlarjevo — Varstvo spomenikov 7, 1958-59 [1960] 326; Vrenska gorca — Blatt Rogatec, 67), od katerih pa so nekatere očitno le dozdevne (npr. Golobinjek — Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 193), druge pa so bile brez najdb pripisane prazgodovini, čeprav so bile odkrite antične najdbe na istem območju (Buče, Prelasko — Blatt Rogatec, 17, 49 s). Tudi za gomile pri Hrastniku (B. Saria, GMDS 18, 1937, 133 in Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 36, 1946, Bbl. 45) ni prepričljivih dokazov, da bi bile šele antične, čeprav je bilo tod in niže od Zidanega mosta odkritih več rimskih nagrobnikov. Če se ledinsko ime »Gomilice« v Velikem Obrežu pri Dobovi (Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 204) nanaša na antično ali prazgodovinsko obdobje, ni raziskano. Vsi ti primeri zaradi svoje nezanesljivosti niso vrisani na karti.

[38] Najnovejša razpravljanja o problemu: J. Fitz, Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. Székesfehérvár 1958; A. A. Barb, BHBL 22, 1960, 184 ss, z literaturo ter H. Kerchler, op. 8, 48 ss. K vprašanju kontinuitete prim. še Schmidovo stališče (op. 13). Najjasneje je razpored grobišč viden v bližnji soseščini npr. Lipnici (W. Schmid, op. 2, karta izkopavanj), kjer leže prazgodovinske gomile v dveh sosednjih skupinah, nekoliko oddaljene od njih še antične, plani antični grobovi pa so razmeščeni vzhodno od tod pred Flavijo Solvo.

pod Poštelo, a tudi za gomile ob vznožju Pohorja v Pivoli in Razvanju. Šele načrtna raziskovanja npr. žal večinoma že razkopanih poštelskih gomil bi pokazala, ali so antične gomile — in s kakšnimi grobovi — ob sicer znani antični naselitvi tod sploh prisotne.[39] Podobno bi veljalo tudi za gomile v Pivoli in Razvanju, kjer se ponekod pojavljajo celo obojne najdbe.[40] Kako je bilo v tem pogledu na gomilnih grobiščih pri Limbušu, še ni preverjeno.[41] Čisti antični grobišči sta videti v Rušah in Pekrah, poleg Dogoš pa tudi tisto pri Miklavžu.[42] Kot samostojni pomniki rimske kolonizacije pa so očitno bogate oz. posamične gomile pri Loki in Miklavžu ob Dravi [43]

Na slovenjebistriškem območju so gomile obeh dob doslej ugotovljene le v Veleniku, gozdnem gričevju pred pričetkom Dravskega polja, čeprav tam ali v bližini doslej niso bili ugotovljeni seliščni sledovi iz prazgodovinske dobe.[44] Pohorski predeli pri Šmartnem in Tinju so doslej brez znanih gomil, čeprav so bile odkrite v podobnih višinah, npr. pri Bukovcu in Skomarjah, zato bi jih ob številnih rimskih nagrobnikih smeli pričakovati tudi tukaj.[45] Podobno kot grobišča v Rušah, Limbušu in vsaj še v Pekrah lahko tudi obe gomilni grobišči pri Črešnjevcu pripisujemo antičnim naseljem, saj številčno presegajo po deset večinoma po velikosti izenačenih gomil, manjše skupine v primerjavi z Dogošami pa bi lahko pripisovali družinskim enotam ali skromnim zaselkom (Velnik, Bukovec, Pretrež). Pač pa se zdi tukaj položaj drugačen s posamičnimi gomilami, ki po navadi leže ali v ravninah (Stražgojnci, Stari log) ali na slemenih gričev (Sp. Nova vas, Zg. Bistrica, Velenik) in po svoji osamljeni legi, sploščeni obliki in navadno nekoliko večjih izmerah spominjajo na prazgodovinske gomile.[46]

Ob zgornji Dravinji sodita grobišči v Sp. Grušovju in Zg. Zrečah najbrž k manjšim naseljem, gomile v Skomarjah in Hudinji pripadajo očitno dru-

[39] Za sedaj ob skromnih podatkih iz prazgodovinskih grobov v gomilah severne skupine ni znana še nobena grobna najdba iz antičnega časa, o njih pa je do bodočega raziskovanja nekoliko upravičeno sklepati po logični legi južne skupine gomil in najdbi antične keramike na tem mestu.

[40] Ni znano, ali je bil »sarkofag« v Pivoli odkrit v gomili ali na planem (ČZN NV 2, 1966, 31 = op. 86), a tudi o legi antičnih najdb v »Kosovi« gomili v Razvanju A. Müllner ni natančno poročal (MZK 4, 1873, LXXXIII); ta gomila leži na severnem robu grobišča.

[41] Gomilno grobišče z antičnimi najdbami je v neposredni bližini gradišča, kjer je W. Schmid ugotovil poleg halštatskih in latenskih tudi ranoantične najdbe (MPK 2/3, 1915, 266 ss).

[42] Celotno grobišče pri Miklavžu naj bi štelo po Ferku (ČZN NV 2, 1966, 27 = op. 70, z viri, k temu še Ferkovo poročilo graški hranilnici za leto 1902 — v Štaj. dež. arhivu v Gradcu) »16 gomil«, ki so bile takrat večinoma že močno izravnane, pri obdelovanju polj pa so do danes povsem izginile.

[43] Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 246.

[44] Če pred raziskovanjem ne dvomimo v antično pripadnost gomil tik ob rimski cesti, potem je tu videti, kot da so bile prazgodovinske gomile (ugotovljena je doslej le ena: Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 116) nameščene na grebenu, antične pa ob vznožjih. Od prazgodovinskih najdb so v tej okolici doslej znane le kamnite sekire.

[45] Podatki o najdbah zbrani v Blatt Rogatec, 62 s (Šmartno) in 64 (Tinje).

[46] Prazgodovinska pripadnost ene izmed obeh gomil v Stražgojnci je bila že ugotovljena (Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 235); po merah so ji gomile v Sp. Podložu, Sp. Jablanah ali v Starem logu močno podobne, zato bi še nepreiskane od teh tudi smeli pripisovati prazgodovini. Vendar pa zunanja velikost in oblika nista odločujoče merilo pri takem razsojanju, saj se npr. gomila v Veleniku (op. 44) na zunaj v ničemer ne loči od poprečnih antičnih gomil.

žinskemu zaselku, ki je bil v Hudinji morebiti v zvezi s pridobivanjem marmorja.[47] Kako bi bilo z morebitnimi gomilami v Savinjskem, trenutno ni jasno, bližina halštatskih gomil v Sp. Podložu in planih grobov pri Ptujski gori nihata tehtnico na obe strani. Ker vsa ta območja doslej še niso bila topografsko preiskana, je vse sklepanje lahko seveda samo začasno.

Tipi grobov v gomilah južno od Drave so znani le v skromni meri. Poleg grobnic iz zidov ali plošč v mariborskem kraju je nekaj podatkov o preprostejših grobnih oblogah iz kamnov in preprostih žganih pokopov iz večine drugih grobišč, sem in tja pa se pojavljajo, a ne vedno v neposredni zvezi z gomilami, tudi pepelnice oz. »sarkofagi«.[48]

Zanesljivo h gomilam pripadajoči seliščni sledovi so bili doslej ugotovljeni le v Dogošah. V Skomarju, najbrž pa tudi v Hudinji je očitna celo neposredna zveza gomile z nagrobniki, ki navajajo imena pokopanih.[49] Bolj posredno so z bližnjimi gomilami, zlasti s posameznimi grobovi, v zvezi nagrobniki v Črešnjevcu in Miklavžu, obakrat so predstavljeni večinoma rimski kolonisti.[50] Z nekdanjimi gomilami na »Lebarjih« v zahodnem delu Maribora smemo upravičeno povezovati tudi nekatere nagrobnike, najdene v tem delu mesta.[51] V teh ravninskih predelih so ti spomeniki v skladu s socialnim položajem njihovih naročnikov redno bogatejše izvedbe, pohorske družine pa so si z redkimi izjemami lahko privoščile le preprosto napisno ploščo.[52] Deli grobnice v Slivnici govore za razkošneje opremljen grob,[53] na podoben način pa je moral biti pokopan tudi *T. I. Bellicus* pri Slov. Ko-

[47] J. Klemenc, AV 4, 1953, 227 ss.

[48]

Zidane grobnice	Grobnice iz plošč	Kamnite obloge	Samo pepel	Pepelnice, »sarkofagi«	
				v gomili	izven
Dogoše Limbuš Loka Slivnica	Miklavž Gomilsko	Brezula? Črešnjevec Hudinja? Pekre Rače? Razvanje? Stari log? Zg. Zreče	Črešnjevec Pekre Sp. Grušovje	Limbuš? Miklavž Pivola?	Brezula Črešnjevec Lovrenc D. p. Maribor Pleterje Podova Poljčane Pretrež? Rače Slivnica Sp. Grušovje? Smartno n. P. Tinje Videm pri Ptuju Zupečja vas

[49] Skomarje: *Silvanus Iantumari* f., žena *Successa*, hči *Junia*. Hudinja (AIJ 13): *Boniatus Bardonis* f., žena (?) *Mogla Tertiani* f., *Septimius Secundinus*, vojak in žena (?) *Aurelia Ursa;* (AIJ 14): *Silvanus Maximi* f., hči *Bella*.

[50] V Črešnjevcu se na fragmentih nagrobnikov pojavlja predvsem ime *Honoratianus* (CIL III 5304) oz. *Honoratus* (CIL III 5305), tudi *Romanus* (CIL III 5306), na odlomku sarkofaga CIL III 5303 še *Deusa*, drugo so posvetilni kamni. — Miklavž na D. p. (AIJ 104): *Surio*, (AIJ 105): *Albinius Lucretius, Mansuetus* in *Albinia Couso* ter (AIJ 106): *Titus Flavius Diocaitus*, žena *Caia Finita* in sin *Ingenuus*.

[51] Tako je menil že B. Saria, Kronika slovenskih mest 6, 1939, 76.

[52] Poleg tistih iz Hudinje in Skomarja (op. 49) še AIJ 87 iz Tinja, kolikor ni v zvezi s fragmenti sarkofaga AIJ 88 (Blatt Rogatec, 64) in Jurišne vasi AIJ 89, ne pa v Šmartnem (op. 45), kjer je šlo očitno za ugledno kamnoseško naselje.

[53] Blatt Rogatec, 56 s, k temu še nova odkritja: Varstvo spomenikov 9, 1963-64 (1965) 153.

njicah.[54] Na zvezo med nagrobniki in bližnjimi gomilami lahko opozarjamo še v Pivoli, Hočah in Sp. Polskavi,[55] najdba iz Zg. Ložnice pripada morebiti k planim grobovom v bližini,[56] medtem ko v drugih krajih z najdbami nagrobnikov ni znanih grobnih najdb.[57] Da so bila v neposredni okolici Poetovije le plana grobišča, je razumljivo, ne izključuje pa izjem.[58]

V gomilah tu prikazanega območja so bili doslej odkriti le žgani grobovi, ki skupaj z redkimi in večinoma še neobjavljenimi najdbami — prav tako kot drugod — pripadajo klasičnemu obdobju tega načina pokopavanja v drugi polovici 1. in v predmarkomanski dobi 2. stoletja. Skeletni grobovi v gomilah tod doslej niso znani, plana skeletna grobišča na podeželju pa sodijo verjetno vsa že v pozno antiko.[59]

Zakaj je območje »noriško-panonske kulture gomil« segalo pri nas — ne glede na izjeme — le do razvodja med Dravo in Savo, lahko samo ugibamo. Pozornost pa vendarle zbuja primerjava s prazgodovino, ko se je ta razvodna črta od srednje bronaste dobe dalje pričela uveljavljati kot kulturna meja.[60] Keltsko osvajanje jugovzhodnega alpskega prostora je sicer značilnosti lokalnih skupin halštatske naselitve razvodenelo, ni jih pa docela odpravilo. Rimska oblast je v novo osvojenih pokrajinah take naselitvene skupnosti sicer spočetka deloma tolerirala, čeprav jih je združevala v večje upravne enote, toda v njihovem okviru so še vedno prišle do izraza, kakor nam pričajo gomile. Tako se je nekdanja kulturna meja po razvodju med Dravo in Savo pri nas dokončno razblinila šele z naselitvijo Slovencev.

Seznam gomil južno od Drave

Kot drugod na Slovenskem tudi tukaj vsa gomilna grobišča niso raziskana ali vsaj načeta, da bi bilo mogoče natanko določevati njihovo časovno pripadnost. Zato so v tem začasnem seznamu izpuščena tista najdišča gomil, ki sodijo po že znanih podatkih v prazgodovino, a ni na njih dokazan noben antični grob, pa tudi tista, katerih pripadnost prazgodovini se samo domneva, leže pa izven strnjenega območja antičnih gomil (op. 37). Po drugi

[54] Blatt Rogatec, 33.

[55] Pivola: najdba antičnih kamnov, vzidanih (in sedaj izgubljenih?) v Pohorskem dvoru (S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 26 = op. 59 ter CIL III 11718—11719); Hoče: CIL III 5311 in pri A. Mucharju, Steiermark 1, 1844, 393 omenjen »kamen z več oprsji«; Sp. Polskava: Blatt Rogatec, 48.

[56] Varstvo spomenikov 9, 1963-64 (1965) 143, 160.

[57] Koritno — CIL III 5291; Majski vrh — B. Saria, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 36, 1946, Beibl. 65, 18; Ravno polje — CIL III 4078; Stare Slemene (žička kartuzija) — VS 10, 1966, 204; Starše — Blatt Rogatec, 29 ss; Studenice — CIL III 5299; Skedenj — B. Saria, Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 36, 1946, Beibl. 53, 10; Videm pri Ptuju — Blatt Ptuj, 73 s ter VS 11, 1967, 130.

[58] Npr. »gomila z žganimi grobovi« na parc. 425/4 in ledina »Gomile« na parc. 327/2 — 339 in 309/2 z okolico na Hajdini (Blatt Rogatec, 27).

[59] S. Pahič, Razprave SAZU 6, 1968, v tisku.

[60] Prvič se ta meja pojavi kot južno obrobje bronastodobne kulture gomil (S. Pahič, AV 13-14, 1962-63 [1963] 356 s, sl. 3), pozneje je z Brinjevo goro tu meja »ruške skupine« žarnih grobišč stopnje Ha B. Če upoštevamo do neke mere samostojni ali vmesni, na vsak način bolj k jugu kot severu usmerjeni položaj železnodobnih najdišč od Rifnika prek Šešč in Griž do Libne, potem se po razvodni črti orisuje tudi mejno področje vpliva halštatskih središč ob Solbi in pri Martijancu (S. Gabrovec, AV 15-16, 1964-65 [1965], 25, ki pa v svojem splošnem pregledu upošteva slovensko Štajersko kot celoto).

strani pa so našteta najdišča z dozdevnimi ali časovno neopredeljenimi gomilami, ki leže še na strnjenem območju antičnih gomil; pri tem opozarjam na njihovo časovno nezanesljivost ali verjetno prazgodovinsko pripadnost. Za izdelavo natančnega seznama bi bile na ozemlju južno od Drave potrebne najpoprej topografske raziskave, nato pa vsaj sondiranja po nekaterih še neopredeljenih gomilnih grobiščih.

1. *Bezena.* Grobišče s 34 še ohranjenimi in večinoma razkopanimi gomilami v gozdu parc. 232—233, k. o. Bistrica pri Rušah. O kopanju ni podatkov, gomile omenja P. Schlosser, rokopis »Der vorgeschichtliche Bachernberg und sein unmittelbares Anland« (v Joaneju v Gradcu), na karti v MKP 2/3, 1915, 230, sl. 1, št. 10.

2. *Brezula.* V gozdu severovzhodno od vasi je posamična gomila, razkopana, v kateri je bil — sodeč po kamnih in malti — obzidan grob. Morda izvira katera izmed antičnih najdb v mariborskem muzeju odtod? B. Saria, Blatt Rogatec, 16.

3. *Bukovec.* Grobišče s petimi še ohranjenimi gomilami iz neznanega časa v gozdu »Gomila«, parc. 284/6, 8, k. o. Bukovec, tik nad cesto Celje—Maribor. B. Saria, Blatt Rogatec, 48 (tam po Schlosserju citiran vir se nanaša na gomilo v Morju!). — Troje verjetno antičnih gomil je na vrhu grebena v gozdu parc. 28. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966) 210.

4. *Črešnjevec.* Grobišče: 12 večinoma razkopanih gomil v gozdu parc. 1000/6, k. o. Črešnjevec. Večinoma razkopal v sedemdesetih letih 19. stol. župnik S. Pirc, troje pa leta 1912 W. Schmid. V eni izmed gomil ugotovljena

Sl. 8. Ena izmed gomil v gozdu »Gomilce« pri Črešnjevcu, od severa
Abb. 8. Einer der Grabhügel im Wald »Gomilce« bei Črešnjevec, von Norden

kamnita obloga, najdbe izgubljene. — Grobišče: 15 deloma razkopanih gomil v gozdu »Gomilce«, parc. 625—626. Razkopavano kot prej, o najdbah ni podatkov. W. Schmid, MPK 2/3, 1915, 271 in S. Pahič, AV 1, 1950, 175.

5. *Devina.* Dozdevna gomila s pr. 12 in v. 0,7 m je v gozdu parc. 105, k. o. Šentovec, ob stari poti na Pohorje. Varstvo spomenikov 12, 1967 (1968) v tisku.

6. *Dokleci.* Gomile iz neznanega časa od tod in proti Savinskemu prinaša P. Schlosser na karti v Deutsche Rundschau für Geographie 35, 1913, 561 ss.

7. *Gomilsko.* Gomila z grobnico iz marmornih plošč in stebričev, večinoma izropana, preiskana leta 1884, sedaj uničena, del najdb v celjskem muzeju. E. Riedl, MZK 10, 1884, CVI itd. ter R. Vrečer, Savinjska dolina. Žalec (1930) 10 id.

8. *Hudinja.* Gomila na Kušarjevem posestvu v Hudinji št. 29, razkopana leta 1902, v njej kamenje in dvoje nagrobnih plošč AIJ 13—14. Gomila danes še delno ohranjena, poprej naj bi jih bilo več? J. Klemenc, AV 4, 1953, 228.

9. *Laznica.* Posamična gomila iz neznanega časa, nepoškodovana, ob robu gozda na parc. 44/3, k. o. Laznica, pr. 15, v 1 m. To in še eno v gozdu zahodno od tod (naravna tvorba?) omenja P. Schlosser, rokopis in na karti v MPK 2/3, 1915, 230, sl. 1, št. 19.

10. *Leskovec.* Posamična gomila na vrhu grebena v gozdu parc. 69/1, k. o. Sp. Nova vas, iz neznanega časa. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967) 133.

11. *Limbuš.* Grobišče: 15 gomil v gozdu parc. 154—155, k. o. Limbuš, večinoma prekopane; prve najdbe iz »zidanega groba v gomili« so prišle v graški Joanej že leta 1828 (JJ 17 za 1828, 9), tod sta kopala tudi R. G. Puff okrog leta 1840 ter leta 1912 W. Schmid, ki je raziskal 5 grobov in ugotovil v nekaterih grobne obloge iz plošč in kamnov. Nekaj najdb v Joaneju (inv. št. 15241, 15251, 15256), večina pa izgubljena. W. Schmid, MPK 2/3, 1915, 270; itd.

12. *Loka.* Sredi vasi je gomila s kapelico, v njej je bila leta 1891 odkrita grobnica z obokom, najdbe pa deloma izropane, deloma pridobljene za Joanej (inv. št. 2490—2493, 5753—5762, 7539—7545). W. Jenny, MZK 19, 1893, 247 ss; Blatt Rogatec, 37 s; itd. (Sl. 9.)

13. *Maribor.* a) Danes izravnane, a nezanesljive in morebiti antične gomile okrog gradu *Betnava* je ugotavljal F. Ferk: eno pri nekdanjem skednju, s črepinjami, drugo »ob robu hrastovega gozda« in tretjo »na travniku proti strelišču«, s črepinjami in pepelom, F. Ferk, Ferien-Tagebuch 1899, 11; 1901—1902, 25; 1902—1903, 1 s — v graškem Joaneju. — b) Grobišče: 5 ali več gomil v gozdu parc. 593 v *Dogošah.* — c) V zahodnem delu mestnega središča na nekdanji ledini *»Leberfeld«* domnevane in pretežno prazgodovinskemu času pripisovane gomile so bile glede na najdbe antičnih kamnov s tega predela najbrž antične. Danes nobenih sledov, o najdbah nič podatkov; pregledna literatura pri S. Pahič, ČZ NV 2, 1966, 3 s, op. 6—8. — č) Grobišče: 13 gomil na parc. 457 južno od naselja *Pekre,* danes vse izravnane: večino so jih do leta 1890 izravnali lastniki Reiserji, dve je leta 1891 raziskal W. Gurlitt in ugotovil v eni dvojno kamnito oblogo. Najdbe spravljene večinoma v Joaneju (inv. št. 2330—2338, 5259—5278, 7201—7204), nekaj tudi v mari-

borskem muzeju (inv. št. A 2498—2500). W. Gurlitt, MZK 17, 1891, 128; itd. — d) Ledinsko ime »Gomile« na njivah med Pobrežjem in *Zrkovci*, tam najden fragment nagrobnika (F. Baš, ČZN 24, 1939, 194 s).

14. *Marjeta na Dravskem polju.* Ledinsko ime »Gomila«, danes brez sledov o gomilah, B. Saria, Blatt Rogatec, 40.

15. *Miklavž na Dravskem polju.* F. Ferk (FTB 1901—1902, 58 in 11) je ugotovil »16 gomil, mnoge močno izravnane«, od katerih so se do najnovejšega časa ohranile le štiri: tri v gozdu parc. 531/1, k. o. sv. Miklavž (Blatt Rogatec, 41), v eni teh leta 1961 odkrita grobnica z bogatimi pridevki (Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 246); četrta nedaleč stran pri hiši M. Horvata, Miklavž 10 a, je bila izravnana leta 1965. Varstvo spomenikov 12, 1967 (1968) v tisku.

16. *Morje.* Gomile »zahodno od državne ceste med Framom in Polskavo (območje občine Morje)« omenja P. Schlosser, rokopis, na karti v MPK 2/3, 1915, 230, št. 17 (pri B. Saria, Blatt Rogatec, 48 pomotoma navedeno pri Zg. Polskava!). Od teh jih je danes nekaj že izravnanih, v ostankih največje odkrit grob pa je bil pripisan bronasti dobi. Varstvo spomenikov 9, 1963-64 (1965) 170.

17. *Pivola.* Med številnimi gomilami (51 po Horáku, 69 po Ferku, preko 50 po Schlosserju) na obsežnem grobišču ob vznožju Pohorja so bile med železnodobnimi odkrite tudi antične najdbe, morda od tod tudi »sarkofag«. Še nepreverjeno, podatki o literaturi pri S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 7 ss, op. 34, 36, 43, 73, 79, 100, 139.

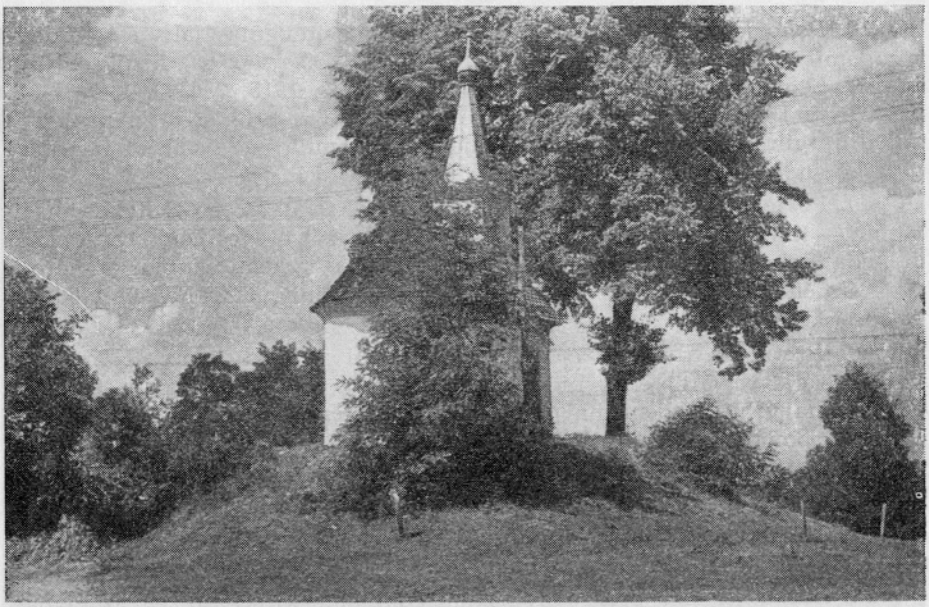

Sl. 9. Gomila z grobnico, nad katero stoji kapelica, v Loki, od vzhoda
Abb. 9. Grabhügel mit Grabkammer, über der eine Kapelle steht, in Loka, von Osten

Sl. 10. Gomila z grobom Silvanove družine v Skomarjah, od severozahoda
Abb. 10. Grabhügel mit Grab der Silvanusfamilie in Skomarje, von Nordwesten

18. *Pohorje.* F. Ferk je na mariborskem Pohorju ugotavljal vrsto dozdevnih gomil (podatki pri S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 29 = op. 80), ki jih omenja tudi P. Schlosser, rokopis in na karti v MPK 2/3, 1915, 230, sl. 1, št. 2—8. Tam in v Deutsche Rundschau für Geographie 35, 1913, 547 (in na karti) poleg drugih »rimskih grobov« omenjen vrh Gomila nad Lobnico ima geografsko in ne arheološko podlago.

19. *Poštela.* Na grobišču pod Poštelo (po Ferku 34, po Schlosserju 40 gomil, — tloris pri S. Pahič, ČZN NV 4, 1968, 11, sl. 5, — večinoma razkopane) so nekatere — sodeč po keramičnih najdbah tiste v južni skupini — najbrž tudi antične. Dosedanji podatki zbrani pri S. Pahič, ČZN NV 2, 1966, 28 = op. 79.

20. *Pretrež.* Grobišče: 5 razkopanih gomil v gozdu parc. 1396—1397 k. o. Črešnjevec, O najdbah nič znanega, a očitno iz antičnega časa. Severno od njih na vrhu grebena na parc. 1403 posamična nepoškodovana gomila. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967) 126.

21. *Rače.* Antično gomilo južno od ceste proti postaji s kamnitim obokom (?) in najdbami omenja B. Saria, Blatt Rogatec, 51.

22. *Ravno polje* (Kungota pri Ptuju). Dozdevno gomilo omenja P. Schlosser, DRfG 35, 1913, 547 (in na karti).

23. *Razvanje.* Med prazgodovinskimi gomilami, ki segajo sem iz Pivole, so bili v »Kosovi« gomili odkriti tudi antični železni predmeti (in druge najdbe), shranjeni v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju (inv. št. 3912—3927) A. Müllner, MZK 4, 1878, LXXXIII.

24. *Ruše.* Grobišče: 18 večinoma razkopanih gomil ob robu terase severozahodno od železniške postaje v gozdu parc. 590—598, k. o. Ruše. Kopali divji kopači, nekaj jih je raziskoval G. Wurmbrand (Das Urnenfeld von Maria Rast, p. o. iz Archiv für Anthropologie, 1879, 8). — Dve dozdevni gomili sta tudi južneje od tod na parc. 633/1 južno ob cesti za Lobnico, pr. 15 oz. 16, v. 1,7 oz. 2 m. Ledini, sedaj izkrčenemu delu gozda, pravijo »na Gavgah«, neobjavljeno.

25. *Savinsko.* Poleg »izropanih predrimskih gomil«, nanašajočih se najbrž na uničeno žarno grobišče (Blatt Rogatec, 55), objavlja P. Schlosser (DRfG 35, 1913, 547) na priloženi karti v smeri proti Stogovcem tudi nekaj časovno neopredeljivih gomil (po F. Ferku, FTB 1899, 33 naj bi bile v gozdovih »4 vrste gomil po 4 in zahodno od gozdne poti velika gomila«, po FTB 1906, 50 pa na »Jazbečevem 4 gomile«. Še nepreverjeno; B. Saria jih v Blatt Rogatec ne omenja).

26. *Sela.* B. Saria, Blatt Rogatec, 55 navaja po Schlosserju »gomile iz neznanega časa«, nepreverjeno.

27. *Skomarje.* Posamična gomila na parc. 103, k. o. Skomarje tik Kladnikove domačije; v njej najden nagrobnik CIL III 5290—11707 (Blatt Rogatec, 55; itd). Sl. 10.

28. *Slivnica pri Mariboru.* P. Schlosser, rokopis in na karti v MPK 2/3, 1915, 230, sl. 1, 15—16 omenja gomile ob vznožju slivniškega grajskega griča, ki so morebiti poznejše tvorbe (?) in gomilo v gozdu proti Hočam, ki jo je dal okrog leta 1908 kopati hoški kaplan, pri čemer so naleteli na zidano grobnico, ki je še nepreiskana. B. Saria, Blatt Rogatec, 28 (Hoče) in 57.

Sl. 11. Gomila v gozdu pri Zgornji Bistrici, od severozahoda
Abb. 11. Grabhügel im Wald bei Zgornja Bistrica, von Nordwesten

29. *Slovenska Bistrica.* P. Schlosser, rokopis in na karti v MPK 2/3, 1915, 230, sl. 1, št. 18 omenja dozdevno gomilo pri podružnični cerkvi sv. Jožefa; verjetno je mišljen griček s kapelo ob glavni cesti.

30. *Sp. Polskava.* Njive severovzhodno od vasi imajo ledinsko ime »Gomile«; morebiti izvirajo od tam fragmenti nagrobnih kamnov, vzidanih v župni cerkvi (Blatt Rogatec, 48).

31. *Sp. Grušovje.* Na vrhu grebena južno od glavne ceste so v gozdu parc. 50/1, k. o. Sp. Grušovje, vidne še tri nizke gomile, druge na parc. 50/3 so bile leta 1939 izravnane; pri tem je bilo ugotovljenih pet žganih grobov z antičnimi pridevki, ki so deloma shranjeni v mariborskem muzeju (inv. št. A 1299, 1301—1303). Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 341 s.

32. *Sp. Jablane.* Na travnikih parc. 157—158, k. o. Sp. Jablane, sta dve gomili iz neznanega časa, ki skupno s tistimi v Sp. Podložu in Stražgojnci najbrž tudi pripadata prazgodovinskemu času? B. Saria, Blatt Rogatec, 28.

33. *Stari log.* F. Ferk, FTB 1888, 33 in 1889, 44 omenja več že razkopanih gomil, »z oboki«, od katerih so ohranjeni samo ostanki ene severozahodno od žel. čuvajnice št. 452 na travniku parc. 532, k. o. Vrhloga (Varstvo spomenikov 9, 1963-64 [1965] 166 s).

34. *Starše.* P. Schlosser, DRfG 35, 1913, označuje na priloženi karti antične gomile (?).

35. *Stražgojnca.* Od obeh pri B. Sarii, Blatt Rogatec, 61 omenjenih dveh gomil je bila zahodna leta 1961 izravnana in spoznana kot prazgodovinska (Varstvo spomenikov 8, 1960-61 [1962] 235).

36. *Velenik.* Na tem gričevnatem območju zahodno od Sp. Polskave je več skupin gomil: a) 4 deloma poškodovane gomile v gruči tik ob rimski cesti *Celeia—Poetovio* na parc. 1336/107—108, k. o. Sp. Polskava; dve gomili severno od te ceste na parc. 1336/101—102; dve gomili višje na grebenu na parc. 1336/79 in 1336/88 ter 400 proti vrhu grebena še ena dozdevna posamična na parc. 1336/61 (Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 128); b) 2 razkopani gomili v zahodnem delu gozda na parc. 353/17, k. o. Pokoše, v bližini na parc. 310 južno od ceste posamična deloma izravnana gomila; c) 2 od kolovozov deformirani gomili na vrhu grebena na parc. 356; verjetno so vse antične (Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 133).

37. *Zg. Bistrica.* Nepoškodovana posamična gomila iz neznanega časa na kopi grebena v gozdu parc. 334, k. o. Zg. Bistrica (Varstvo spomenikov 11, 1966 [1967] 133). Sl. 11.

38. *Zg. Hoče.* »Štiri gomile na robu gozda proti Zafoštu« omenja B. Saria, Blatt Rogatec, 28.

39. *Zg. Zreče.* Na zahodnem robu terase nad potokom Koprivnico je v gozdu parc. 112, k. o. Zg. Zreče, gruča šestih (in petih dvomljivih?) gomil, večinoma že razkopanih. Pri sondiranju ene izmed njih leta 1957 so bili ugotovljeni porušeni ostanki kamnite obloge groba in večje število črepinj antičnih posod; neobjavljeno. Blatt Rogatec, 71; itd.

40. *Zupečja vas.* Ledino »za gomilami« omenja B. Saria, Blatt Rogatec, 72.

41. Področje mesta *Poetovio.* Ledina »Gomile« parc. 327/2-339, 309/2 itd. in »gomila z žganimi grobovi« na parc. 425/4, k. o. Hajdina (B. Saria, Blatt Rogatec, 27).

ZUSAMMENFASSUNG

Ein zerstörter Grabhügel mit gemauerter Grabkammer in Maribor-Dogoše

Die Abhandlung erörtert den Fund einer gemauerten Grabkammer in einem der fünf Grabhügel in Maribor-Dogoše, die im J. 1966 beim Bau der Strasse über den Draukanal zerstört worden sind, ebenso wie das hinzugehörende antike Wohngebäude in der Nähe (Abb. 1—3). Ein rascher Schutzeingriff ermöglichte die Erforschung der Grabkammer und Rettung der keramischen Funde (Taf. 1). Die Grabkammer war aus Kalkbruchstein und Geröllen erbaut (Abb. 4) und hatte einen runden Grundriss sowie eine Kuppel, die jedoch schon vor längerer Zeit zerstört worden war (Beilage, Z. 1—5). An ihrer südöstlichen Seite war ein 1,5 m langer Gang (Dromos) angebaut, der Eingang in die Grabzelle bestand aber aus behauenen Steinen.

Das Innere der Grabzelle war in drei Abteilungen aufgeteilt: eine mittlere mit Beigabegefässen (Abb. 5), ein linkes Segment mit Asche und Knochen und einen gepflasterten Boden (Abb. 7), dessen Verwendung unbekannt ist. Auf dem mit Mörtel übergossenen Boden der mittleren Abteilung standen acht Gefässe zwei Dreifüsse, ein Töpfchen und fünf Teller. Einer der Teller und der grosse Dreifuss mit Deckel waren absichtlich umgekehrt auf den Boden gelegt. Die Gefässe bildeten zwei scheinbare Gruppen, doch ist wegen der spärlichen Aschenmenge nicht ersichtlich, ob in der Grabkammer mehrere Personen beigesetzt worden waren. Wegen des nahen Wohngebäudes kann vorausgesetzt werden, dass das Grab einem römischen Kolonisten mit seinem Gut auf den heutigen Feldern längs der Drau gehörte.

Die gemauerte Grabkammer als reiche Bestattung hat ihre nächsten Parallelen in den Grabhügeln mit ähnlichen Grabkammern in Loka, Miklavž, Limbuš, Slivnica, Radehova, usw.[7] Am weitesten nach Süden reicht dieser Grabtyp im Savinjatal (Gomilsko),[9] doch zählt der Autor auch Parallelen aus dem heutigen Österreich und Ungarn auf.[8] Der Typ der runden Grabkammer ist in dieser Gegend seltener anzutreffen als jener mit rechteckigen Grabzellen und Dromoi. Der Autor beurteilt ihn als höher entwickelte Form der Grabtypen mit Grabbelagen in der Trockenmauertechnik und mit Pseudokuppeln (Zg. Voličina[14]) und verweist auf die urgeschichtlichen Formen solcher Gräber aus der Eisenzeit, ohne dass dabei auch unmittelbare Kontinuität gegeben wäre.

Der ausschliessliche Fund einer ziemlichen Anzahl von Keramikwaren erinnert an ähnliche Funde aus dem österreichischen Teil der Steiermark.[23] Die Standardtypen der Dreifüsse, Teller und des Topfes stammen wahrscheinlich aus den Werkstätten in Poetovio und bieten keinerlei präzise Angaben fürs Datieren, deshalb setzt der Verfasser das Grab in die Zeit zwischen dem späten 1. und dem 2. Jahrhundert u. Z.[25—30]

Der Grabhügel in Dogoše gehört zur Gruppe der »Norisch-pannonischen Hügelgräberkultur« an den Ostalpen,[32] die mit ihrem Südrand nur geringfügig über die Drau reicht (Karte) und dort zwei scheinbare Gruppen bei Maribor und Slovenska Bistrica bildet. Als Ausnahme reicht über dieses geschlossene Gebiet der Grabhügel in Gomilsko, andere vermutliche Ausnahmen mit Grabhügeln ohne dokumentierte antike Funde werden in Anmerkung 37 aufgezählt. Auch im angeführten Bereich liegen provinzielle Grabhügel manchmal in der Nähe hallstättischer (Poštela?, Pivola-Razvanje, Velenik bei Sp. Polskava). Die grösseren Grabhügel-Nekropolen in Ruše, Limbuš, Pekre und bei Črešnjevec und Zg. Zreče

schreibt der Autor den antiken Siedlungen in diesem Landstrich zu, die kleineren Gruppen in Dogoše, Velenik, Bukovec, Pretrež, Sp. Grušovje aber Weilern bzw. Familiengemeinschaften. Die vereinzelten Grabhügel in den Ebenen und auf den Hügelkämmen weisen schon mit ihren überdurchschnittlichen Dimensionen, einige auch mit ihren Funden (Stražgojnca, Velenik) auf ihren urgeschichtlichen Ursprung hin. Aus höheren Lagen auf dem Pohorje sind bisher nur vereinzelte Grabhügel bekannt (Skomarje, Hudinja — beide mit epigraphischen Denkmälern),[49] dagegen gibt es keine in Šmartno, einem Steinmetzenort mit reicheren Funden.[45] Die bisher nur in spärlicher Zahl entdeckten Bestattungen in diesen Grabhügeln haben folgende Grabtypen ergeben: gemauerte Grabkammer, Plattenkammer, Steinkranz, einfache Brandschüttung, Aschenkiste.[48] Der Autor zählt ausserdem noch Funde von Aschenkisten bezw. »Sarkophagen« ausserhalb der Grabhügel sowie Funde von Grabsteinen ausserhalb der Gräber auf,[10, 48, 57] beides nur im Bereich der geschlossenen Grabhügel-Nekropolen zwischen der Drau und der Dravinja. Er ist der Meinung, dass die Südgrenze der antiken Grabhügel-Nekropolen der norisch-pannonischen Gruppe auf der Wasserscheide zwischen Drau und Save in dieser Region vielleicht in Verbindung steht mit der Kulturgrenze, die hier mit dem Südrand der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur bereits in der Urgeschichte erschien.[60]

Der Abhandlung ist ein Verzeichnis der Grabhügel-Nekropolen südlich der Drau beigefügt, welche mit Sicherheit oder manchenorts wenigstens wahrscheinlich in die antike Zeit gehören. Dieses Verzeichnis umfasst 41 Orte und hat vorläufigen Charakter, da das Gebiet südlich der Drau in dieser Hinsicht noch nicht planmässig erforscht worden ist.

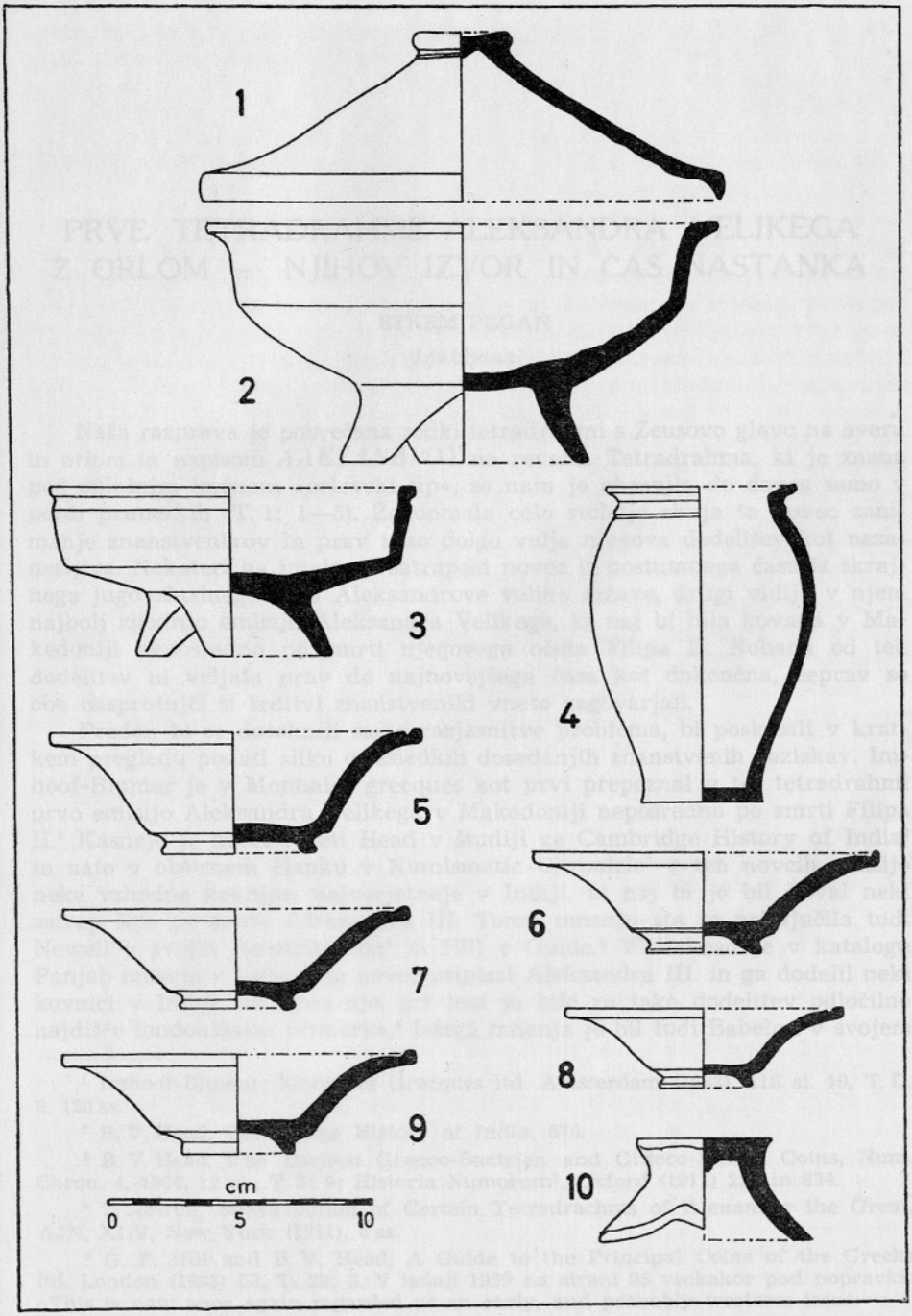

Dogoše. Keramika iz groba v gomili št. 3
Dogoše. Keramik aus dem Grabe im Grabhügel Nr. 3

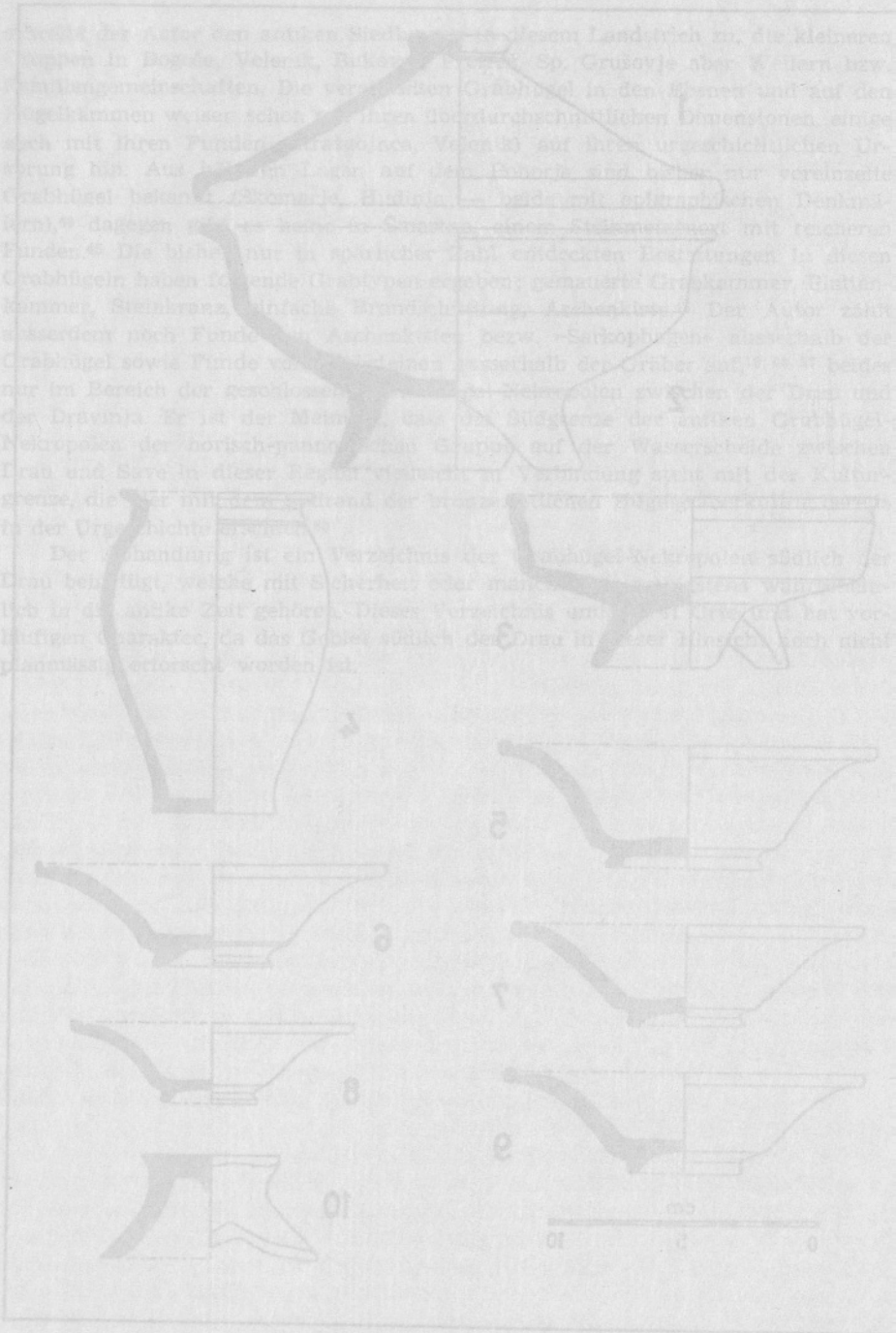
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
cm
0
5
10

PRVE TETRADRAHME ALEKSANDRA VELIKEGA Z ORLOM — NJIHOV IZVOR IN ČAS NASTANKA

EFREM PEGAN

Ljubljana

Naša razprava je posvečena redki tetradrahmi s Zeusovo glavo na averu in orlom in napisom ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ na reveru. Tetradrahma, ki je znana pod splošnim imenom »orlovski tip«, se nam je ohranila do danes samo v petih primerkih (T. 1: 1—5). Že domala celo stoletje zbuja ta novec zanimanje znanstvenikov in prav tako dolgo velja njegova dodelitev kot nezanesljiva. Nekateri ga imajo za satrapski novec iz postumnega časa iz skrajnega jugovzhodnega dela Aleksandrove velike države, drugi vidijo v njem najbolj zgodnjo emisijo Aleksandra Velikega, ki naj bi bila kovana v Makedoniji neposredno po smrti njegovega očeta Filipa II. Nobena od teh dodelitev ni veljala prav do najnovejšega časa kot dokončna, čeprav so obe nasprotujči si trditvi znanstveniki vneto zagovarjali.

Preden bi se dotaknili same razjasnitve problema, bi poskusili v kratkem pregledu podati sliko o izsledkih dosedanjih znanstvenih raziskav. Imhoof-Blumer je v Monnaies grecques kot prvi prepoznal v tej tetradrahmi prvo emisijo Aleksandra Velikega v Makedoniji neposredno po smrti Filipa II.[1] Kasneje je hotel videti Head v študiji za Cambridge History of India[2] in nato v obširnem članku v Numismatic Chronicle[3] v teh novcih emisijo neke vzhodne kovnice, najverjetneje v Indiji, ki naj bi jo bil koval neki satrap šele po smrti Aleksandra III. Temu mnenju sta se priključila tudi Newell v svojih Reattribution[4] in Hill v Guide.[5] Whitehead je v katalogu Panjab muzeja v Lahore ta novec pripisal Aleksandru III. in ga dodelil neki kovnici v Indiji ali blizu nje, pri tem je bilo za tako dodelitev odločilno najdišče londonskega primerka.[6] Istega mnenja je bil tudi Babelon v svojem

[1] Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques itd. Amsterdam (1883), 118 sl. 19, T. D. 8, 120 ss.

[2] B. V. Head, Cambridge History of India, 676.

[3] B. V. Head, The Earliest Graeco-Bactrian and Graeco-Indian Coins, Num. Chron. 4, 1906, 12 sl., T. 2: 9; Historia Numorum², Oxford (1911) 225 in 834.

[4] T. Newell, Reattribution of Certain Tetradrachms of Alexander the Great, AJN, XLV, New York (1911), 8 ss.

[5] G. F. Hill and B. V. Head, A Guide to the Principal Coins of the Greeks itd. London (1932) 53, T. 29: 3. V izdaji 1959 na strani 96 vsekakor pod popravki: »This is now once again regarded as an early, and probably western, issue.«

[6] R. B. Whitehead, Catalogue of Coins in the Panjab Museum, Lahore, Oxford (1914) I, 87 (i), T. 9.

Traité.[7] Njemu je sledil Gaebler in na podlagi prepričljivih Headovih izvajanj je imel ta novec za »nicht makedonischen Ursprungs« in menil, da je bil: »zwischen 323 und 305 in Indien geprägt«.[8] Nasprotno pa le občasni in slabo utemeljeni dodelitvi tega novca v Epir niso nikdar pripisovali večjega pomena, to že zaradi samega atiškega standarda epirotskih novcev ne.[9] Headovemu mnenju se je kasneje, kar zadeva tetradrahme, priključil tudi Robinson na podlagi izsledkov izkopavanj v Olynthu.[10]

Po več kot štiridesetih letih je Kleiner spoznal ugotovitve Imhoof-Blumerja v svoji monografiji Alexanders Reichsmünzen kot edino pravilno rešitev tega problema.[11] Prav tako se je zavzel za takšno interpretacijo problema Jenkins v recenziji tega dela.[12] To sta podprla še Curiel in Schlumberger na podlagi eksaktnih analiz novčnih najdb z najjužnejših področij nekdanje velike države Aleksandra III.[13] Vendar je proti Kleinerjevim izvajanjem nastopil Seltman.[14] Odločno se je medtem zopet Cahn zavzel za grško dodelitev.[15] Toda kmalu zatem so isti novec, ki so ga pri firmi Münzen & Medaillen A. G. v Baslu opisali za severno grškega, označili pri firmi Kricheldorf za »Posthumes Tetradrachmon, Indien...«.[16] V zadnjem času se je Bellinger v »Essays« priključil izvajanjem, ki so zagovarjala baktrijski izvor tega novca, ne da bi bil pri tem sam kaj novega prispeval k podkrepitvi te teze ali pa k razjasnitvi problema.[17] Whiteheadovo argumentacijo je imel za prepričljivo za baktrijski izvor naše tetradrahme.[18] Kakor vidimo, sta obe, povsem si nasprotujoči dodelitvi izmenično zopet in zopet našli zagovornike; vsekakor so tisti, ki so zagovarjali vzhodno dodelitev, skoraj dvakrat tako številni.

Preden pa preidemo k reševanju samega problema, bi se na kratko spoznali z najvažnejšo argumentacijo, ki je bila podlaga dosedanjim dodelitvam.

---

[7] E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, Paris (1928) deuxieme partie, IV, 551 sl. T. 311, 17 ss.

[8] H. Gaebler, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, III, Makedonia und Paionia, Berlin (1935), 169, 4, T. 31, 18.

[9] Prim. Imhoof-Blumer, l. c. in Babelon, l. c. 551. V zadnjem času tudi Franke, Die antiken Münzen von Epirus, I, 252, z epirotskim primerjalnim gradivom.

[10] D. M. Robinson in P. A. Clement, Excavations at Olynthus, IX, 1938, 229. Osem pri izkopavanjih najdenih manjših nominalov tega tipa postavlja v Makedonijo; prim. 328 ss, in 236, T. 31, 19.

[11] G. Kleiner, Alexanders Reichsmünzen. Abh. Akad. Berlin, 1947, 5 (1949), 7 ss, in isti: Philipps und Alexanders Münzbildnisse, Berl. Num. Zeitschrift, 1949, 1. 9. passim. Na tabli 1. 7 odslikani in na strani 12 (op. 7) opisani primerek je iz zbirke Philipsen (Kat. Hirsch XXV, München 1909, 504, T. VI) in Prowe, Moskva, (Kat. Egger XL, Wien 1912, 575, T. XI) in ne iz Pariza, kot je pomotoma navedeno.

[12] JHS 1949, 121.

[13] Raoul Curiel et Schlumberger Daniel, Trésors monétaires d'Afghanistan, Paris (1953); Appendix V, 58—62, »Monnaies d'Etalon présumé ‚Indien' ou ‚Rhodien'«.

[14] C. Seltman, Class. Revieuw, 1950, 67.

[15] Monnaies et Médailles S. A. Bâle, Vente aux enchères XIII, (Juni 1954), 1097, T. 40.

[16] H. H. Kricheldorf, Auktion V, (Oktober 1958), 65, T. III.

[17] A. R. Bellinger, Essays on the Coinage of Alexander the Great, Num. Studies 11, New York 1963, 28 ss.

[18] R. B. Whitehead, The Eastern Satrap Sophytes. Num. Chron. 1943, 60—72, T. III.

Pri Imhoof-Blumerjevih[19] izvajanjih so bile odločilne stilistične značilnosti. V Zeusovi glavi naših tetradrahem in tetradrahem Filipa II. je prepoznal najožje stilistične afinitete. V priznaku je videl proro; v teži fenikijski standard tetradrahem Filipa II. Redkost teh novcev je razlagal s šibkim emitiranjem pred uvedbo novih kovancev atiške utežne enote in pa hitro ukinitvijo nominala.

Headova[20] izvajanja slonijo na tehle ugotovitvah: Na priznaku, tiari, značilnem perzijskem satrapskem pokrivalu, kot znaku za satrapsko kovanje, orlu kot tipu revera, ki je zaradi makedonskega vpliva stopil na mesto razširjenih grško-indijskih modifikacij atiške sove. Od atiških tetradrahem naj bi bil prevzet tudi oljčni list, ki ga sicer pri evropskih kovih Filipa II. in Aleksandra III. nikdar ne najdemo. Zaradi domnevne podobnosti s Zeusovo glavo na novcih grške provenience vladarjev Seleuka I. Nikatorja in Antioha I. Soterja. Teža 14,70 (= 227 grains) naj bi bolj ustrezala staremu indijskemu standardu kot standardu, ki ga imajo novci Filipa II. v Makedoniji. In končno je Head imel, ko se je odločil za indijsko dodelitev, za zelo važno tudi indijsko provenienco enega od treh do takrat znanih primerkov, ki naj bi ga bili našli v Ravalpindi v Pandžabu. Kasneje je Head[21] tudi znane podnominale s Heraklovo glavo in orlom na reveru sicer dodelil neki drugi kovnici, jo je pa prav tako zopet domneval v Indiji.

Newell[22] je prevzel Headova izvajanja brez komentarja, pri tem pa je podnominale imel za makedonske. Prav tako Babelon, ki je zopet posvečal važnost provenienci enega od treh znanih novcev. Njemu se je zdel prepričljiv za indijsko dodelitev priznak — tiara.[23] V drugi vrsti pa je menil, da je teža azijatska, stil nikakor isti kot pri tetradrahmah Filipa II. Še več; njemu se zdi stil Zeusove glave na orlovskih tetradrahmah sorodnejši stilu novcev Seleuka I. Nikatorja in Antioha I. Soterja, ki so bili kovani v Indiji, kot pa novcem Filipa II. Menil je celo, da je orlovski tip tudi hkraten s temi in da izvirajo iz iste kovnice na bregovih Inda.[24] Gaebler se je potem povsem priključil Headovim in Babelonovim izvajanjem. Manjše nominale s Heraklovo glavo in z orlom je postavil na začetek kovanja Aleksandra III.; tetradrahme je zopet postavil v Indijo.[25]

Kleiner pa je nasprotno v orlovskem tipu prepoznal najbolj zgodnji kov Aleksandra III. Teža, tip in stil govore za neposredno priključitev na prehodne emisije Filipa II. Piše: »gleichwohl hat man diesen Zusammenhang aufgegeben, weil ein Beizeichen als Satrapenmütze erkannt wurde; und man hat die Prägung in die Zeit nach Alexanders Tode nach Indien verlegt, da der Münzfuss auch indisch sein kann und eine der drei Münzen tatsächlich in Rawal-Pindi erworben wurde.« Dalje piše: »Was sonst für diese Zuweisung ausgeführt worden ist, besonders der Ölzweig der auf attischen Eulen wie auf deren gleichzeitigen Nachbildungen von Ägypten

[19] Imhoof-Blumer, l. c. p. 118 ss; 120 ss.
[20] Num. Chron. 4 (1906), 12 ss; glej tudi zgoraj opombo 2.
[21] Hist. Num.², 225.
[22] Newell, l. c. 9, op. 6.
[23] Babelon, l. c. st. 551.
[24] Babelon, l. c. st. 553 ss.
[25] Gaebler, l. c. 168, 169, T. 31.

bis Persien vorkommt, kann heute freilich nicht mehr für diese Annahme ins Feld geführt werden.«[26]

Curiel in Schlumberger sta podprla Kleinerjeva izvajanja na podlagi že omenjenih analiz novčnih najdb. Herbert Cahn prinaša kot dodaten argument nahajališče novega primerka, ki naj bi ga bili po lastnikovi izjavi našli v Elidi.[27] Whitehead[28] je v izčrpni študiji v Numismatic Chronicle stavil redke emisije satrapa Sophytesa v Baktrijo. Hkrati je pritegnil še tipološko podobne in po standardu sorodne kove. Tudi za tetradrahme orlovskega tipa misli, da spadajo v to skupino. Pri tem pa meni, da je Head posvečal preveč važnosti standardu, pri čemer je tudi kraj nabave Ravalpindi ali drugič Panjâb nekritično imel za najdišče. Whitehead meni, da je treba področje Sophytesove oblasti, proti drugačnim prejšnjim mnenjem, iskati v predelu Oxusa. Prav tja pa je treba postaviti tudi vso skupino, h kateri pripada tudi orlovski tip, in je zato tudi standard treba označiti kot »baktrijski«.[29]

V zadnjem času se je pridružil Whiteheadovim izvajanjem tudi Bellinger[30] in se zavzel za baktrijski izvor orlovskega tipa. Toda vsemu problemu ne pripisuje nobenega večjega pomena, ker po njegovem mnenju ta novec zaradi redkosti ni mogel pri financiranju države imeti pomembnejše vloge.

Tako smo se na kratko spoznali z argumentacijo za različne dodelitve tega redkega novca. Ločena mnenja bi bila verjetno še nadalje obstajala, če ne bi bil k razjasnitvi problema pripomogel novo odkriti primerek.

Pred nekaj leti se je na tržišču na Dunaju[31] pojavil novec, ki je kazal znake prekovanega, ne natančneje določljivega novčnega tipa.[32] Novec je stater Patraosa, ki so ga prekovali na tetradrahmo Aleksandra III. t. i. orlovskega tipa. Dokaj neugleden novec je neostro izkovan in deloma zelo nejasen; bil je močno obrezan in sedaj tehta 12,47 g (T. 2: 6, 2 × povečava; 7 in 9 nav. vel.). V prodajnem katalogu je bil opisan kot prekovani stater Filipa II. z vprašajem.

Na sprednji strani (sl. 1 in T. 2: 7) je znana Apolonova glava, kot jo najdemo na Patraosovih staterjih (T. 2: 7 a); na vratu je visok izrastek v obliki krogle.[33] Površina je kot običajno pri Patraosovih in Damastionovih

[26] G. Kleiner, Reichsmünzen, 7 s; 37 (op. 6).

[27] Glej zgoraj op. 15. V Stadtbibliothek v Winterthuru je med Imhoof-Blumerjevo zapuščino mavčni odlitek od tega primerka, vendar brez vsakih podatkov. Obstoji možnost, da je Imhoof-Blumerju že takrat bilo kaj znanega v zvezi s provenienco tega primerka. Za ljubeznivo posredovanje kopije mavčnega odlitka se na tem mestu zahvaljujem prof. dr. H.-J. Bloeschu v Winterthuru.

[28] Num. Chron. 1943, 68 ss.

[29] R. B. Whitehead, l. c. 71.

[30] A. R. Bellinger, l. c. 28 ss.

[31] Sammlung Hollschek, Dorotheum. 244. Münzversteigerung, Wien Oktober 1961, 461.

[32] Na tem mestu se najtopleje zahvaljujem prof. dr. Robertu Göblu, Universität Wien, da mi je omogočil pridobitev tega novca.

[33] Isti žig za aver še: London BMC, Macedonia, 3 (12,30 g, preluknjan), slabo ohranjen, zato samo še sled o vzboklini na vratu. London BM, Parkes Weber Gift 1906 (brez navedbe teže) z močnim dvojnim kovom (T. 3: 21). Za ljubeznivo posredovanje mavčnih odlitkov se zahvaljujem gospodoma G. K. Jenkinsu in R. A. G. Carsonu iz Britanskega muzeja. Nadaljnji primerki: Cambridge, Fitzwilliam Museum, Grosse 3695 (12,33 g) in prav tam General Coll. SNG 1875 = ex O'Hagan Coll. 359 (12,33 g) (T. 2: 7 a). Za posredovanje mavčnega odlitka se zahvaljujem

prepredena s številnimi značilnimi risastimi poškodbami žiga. Od starega kova (T. 2: 8, 8 a) so še vidni ostanki orla (deli krila), priznak (t. i. tiara) in zadnje štiri črke imena *Αλεξαν ΔΡΟΥ*.

Na reveru novca (sl. 1 in T. 2: 9, 9 a) vidimo jezdeca v oklepu in čeladi, ki s kopjem zabada na tleh ležečega nasprotnika z okroglim ščitom. Zgoraj od leve proti desni je videti napis, od katerega so ohranjene prve štiri črke od retrogradnega rho imena *ΠΑΤϘαοy*.[34] Površina je lahko razdrapana, kot je značilno pri žigih za kovanje Patraosovih staterjev. Kovna ploščica je bila le deloma pokrita z žigom in kaže številne radialne vzbokline, ki so nastale pri kovanju zaradi uhajanja kovine izpod žiga. Vsi znaki kažejo na hitro in površno kovanje. Od starega kova (T. 2: 10) se je ohranil še zadnji del Zeusove glave; drugo je bilo pri kovanju zabrisano.

Sprednja stran prekovanega novca nam je znana in je identična s pariškim primerkom[35] (T. 2: 10 a) ali pa morda z nekoliko dograviranim žigom

Ostanki prekovane tetradrahme Aleksandra III.
Reste einer übergeprägten Tetradrachme Alexanders III.

Stater Patraosa
Patraos' Stater

Sl. 1. Prekovana tetradrahma Aleksandra III.
Abb. 1. Die übergeprägte Tetradrachme Alexanders III.

gospodu J. B. Pollard, Dept. of Coins and Medals, Fitzwilliam Museum, Cambridge; dalje Naville V (Genevè 1923), 1481 in Ars Classica XIII (Genève 1928), 548, 553 in Sammlung Hollschek, l. c., 460, T. 2 (možno iz istega vira kot naš primerek).

[34] Od več sto primerkov, ki jih je avtor evidentiral po mavčnih odlitkih ali avtopsiji, ni bilo mogoče ugotoviti niti enega samega novca, ki bi bil kovan z istim žigom za rever. Velike najdbe iz Ražincev (Bolgarija), ki je poleg 1446 tetradrahem Filipa II. vsebovala tudi 1208 staterjev Patraosa, 2 Lykkeiosa in ene tetradrahme Damastiona, si avtor kljub temu namenjenemu obisku v Narodnem muzeju v Sofiji ni mogel ogledati. Za dobro voljo in ljubeznivost se avtor na tem mestu zahvaljuje dr. Theodoru Gerassimovu.

[35] Cabinet de France 306 A, 14,37 g. Pariški primerek ima položaj žigov ↑↑ medtem ko je na našem prekovanem novcu ↑↑. Položaj žigov tetradrahme iz zbirke Philipsen mi ni znan (glej zgoraj op. 11).

tetradrahme iz zbirke Philipsen iz Köbenhavna (T. 2: 10 b). Zadnja stran je nasprotno tako nejasna, da je vsaka zanesljiva primerjava žigov izključena. Še najverjetneje je isti žig kot pri primerku Philipsen ali pa imamo opraviti celo z novim, torej šestim žigom.

Že samo to, da je bila tetradrahma orlovskega tipa prekovana od Patraosa, absolutno potrjuje Imhoof-Blumerjeva in Kleinerjeva izvajanja. Popolnoma neverjetno je namreč, da bi bil novec iz baktrijsko-indijskega območja zašel v Paeonijo že tako zgodaj in bi ga bili potem v tako kratkem času prekovali s Patraosovimi[35a] žigi. K temu je treba še dodati, da moramo računati z velikim številom prekovanih primerkov, če se nam je prav eden od teh lahko ohranil do danes. Tudi pozna datacija je s tem dokončno ovržena.

Če se še podrobneje ukvarjamo s problemom orlovskega tipa — zaradi boljšega pregleda sledimo Headovi argumentaciji, ki jo primerjamo z našimi ugotovitvami[36] — pridemo do tehle zaključkov:

P r i z n a k moramo še naprej imeti za nepojasnjen. Prav tako je lahko prora kot tudi tiara (T. 2: 8 a). Za tiaro kot priznak nam ni poznana nobena analogija, najsi bo potem v sami Grčiji ali pa v vzhodnih satrapskih področjih. Primerjalno gradivo, ki ga je zbral Babelon za podkrepitev svojih izvajanj, ne zadovoljuje.[37] Medtem pa je prora kot priznak znana v številnih primerkih in celo na postumnih tetradrahmah Filipa II.,[38] ki so jih torej emitirali že pod Aleksandrom III. Priznati je treba, da naš priznak kot prora kaže neke posebnosti, pa tudi še močnejše modifikacije ne bi bile izključene. Lahko pa imamo, in to domnevamo, opraviti z nekim novim, še nepojasnjenim priznakom, za katerega tudi ne poznamo nobenih analogij. To v numizmatiki vendar ne bi bilo nič novega. Priznak v desnem polju moramo iz teh razlogov torej predhodno imeti za proro ali pa kot še nepojasnjen simbol.

O r e l z nazaj obrnjeno glavo kot motiv nedvoumno bolje spada v makedonsko likovno področje kot v baktrijsko ali celo indijsko. Motiv ima v makedonskih kraljevih kovih tako predhodnike[39] kot vzporedne tipe[40]. Ra-

[35a] Najdbe iz Grčije ali severno od tod, ki vsebujejo izjemoma in v zelo majhnem številu tudi seleukidske novce, so vse iz dosti poznejšega časa. Tako je zakop najdbe iz Srbije, cfr. Virginia Joyce Hunter, A Third Centry Hoard from Serbia and its Significance for Celtic History, Mus. Notes 13 (1967), 17 ss, za več kot sto let mlajša. Primerjaj tudi najdbo iz Epidaura, J. N. Svoronos, Journ. Int. d'Archéol. Numismatique, 10, 1907, 35 ss, ki je tudi zakopana konec tretjega stol. pred n. št.

[36] Num. Chron., l. c. 13 ss.

[37] Babelon, l. c. st. 551 in T. 88, 4 ss.

[38] cfr. Sylloge Fitzwilliam Museum III, 2041 (Amphipolis) in 2049, 2050 (zgoden postumen). Z ustno pripombo dr. L. Mildenberga na kongresnem referatu, češ da je treba priznak imeti za plug, se ne morem strinjati; zaenkrat nam niso znane zadovoljive analogije.

[39] Na srebru starejše skupine Amyntasa III. (389—383 in 381—369), cfr. Gaebler, l. c. 159, 3, T. 30, 1 (T. 3: 11) in na bakrenjakih Perdikkasa III., cfr. P. Naster, La Coll. Lucien de Hirsch, Bruxelles 1959, 1026, T. 54 = ex Bompois (1882), 805 in Wigan Coll.; cfr. H. Gaebler, l. c. 162, 5, T. 30, 17 (T. 3: 12). Za ljubeznivo posredovanje mavčnega odlitka se zahvaljujem vodji novčne zbirke Bibliothèque Royale de Belgique — Bruxelles, gospodični dr. J. Lallemand.

[40] Vzporedne emisije atiške utežne enote, ki so jih splošno imeli za makedonske, imajo presenetljivo podobnost, predvsem v stilni sorodnosti revera, in to

1

2

3

4

5

(Aleksander III., tetradrahme orlovskega tipa)

1. M. & M. A. G. Bâle XIII (Juni 1954), 1097, T 40; po lastnikovi navedbi najden v Elidi, in H. H. Kricheldorf, Auktion V (Oktober 1958), 65, T. 3. Odlitek v Stadtbibliothek Winterthur (glej op. 27). — 2. London, BM iz zbirke Montagu; B. V. Head, N. C. 1906, 12, T. 2, 9; omenjen pri H. Gaebler, Ant. Münzen Nord-Griechenlands III, Makedonia und Paeonia, Berlin 1935, 169, 4 (opomba), T. 31, 18; Babelon, Traité, st. 551, 910, T. 311, 18. — 3. London, BM iz Ravalpindija; B. V. Head, l. c. 12. — 4. Iz zbirke Philipsen, Köbenhavn. (Kat. Hirsch XXV, München 1909, 504, T. 6) ter zbirke Prowe, Moskva (Kat. Egger XL, Wien 1912, 575, T. 11). — 5. Paris, Cabinet de France 306 a; Imhoof-Blumer, Monn. Grecques, T. D. 8; B. V. Head, l. c., 12; Babelon, l. c., 909, T. 311, 17

7

8

6

7a

8a

9

10a

9a

10

10b

6. Patraos, stater prekovan na tetradrahmo Aleksandra III., orlovskega tipa. Zasebna zbirka München = iz zbirke Hollschek, Dorotheum, 244. Münzversteigerung, Wien, Oktober 1961, 461 (2-krat povečano). — 7, 8. kot št. 6 (aver), naravna velikost. — 7 a Patraos, stater (aver), Cambridge, Fitzwilliam Museum, General Coll., SNG 1875. — 8 a Aleksander III., tetradrahma, orlovski tip (rever): London, BM iz zbirke Montagu — kot tabla 1: 2. — 9, 10. kot 6 (rever), naravna velikost. — 9 a Patraos stater (rever), Winterthur, Stadtbibliothek, mavčni odlitek brez podatkov. — 10 a Aleksander III., tetradrahma, orlovski tip (aver), Paris, Cabinet de France 306 a — glej zgoraj tabla 1: 5. — 10 b Aleksander III., tetradrahma, orlovski tip (aver). Zbirka Philipsen Köbenhavn (Kat. Hirsch XXV, München 1909, 504, T. 6) = iz zbirke Prowe, Moskva (Kat. Egger XL, Wien 1912, 575, T. 11) — kot zgoraj tabla 1: 4

11 12 13 14 15

16

17

19

18

20

21

22

23

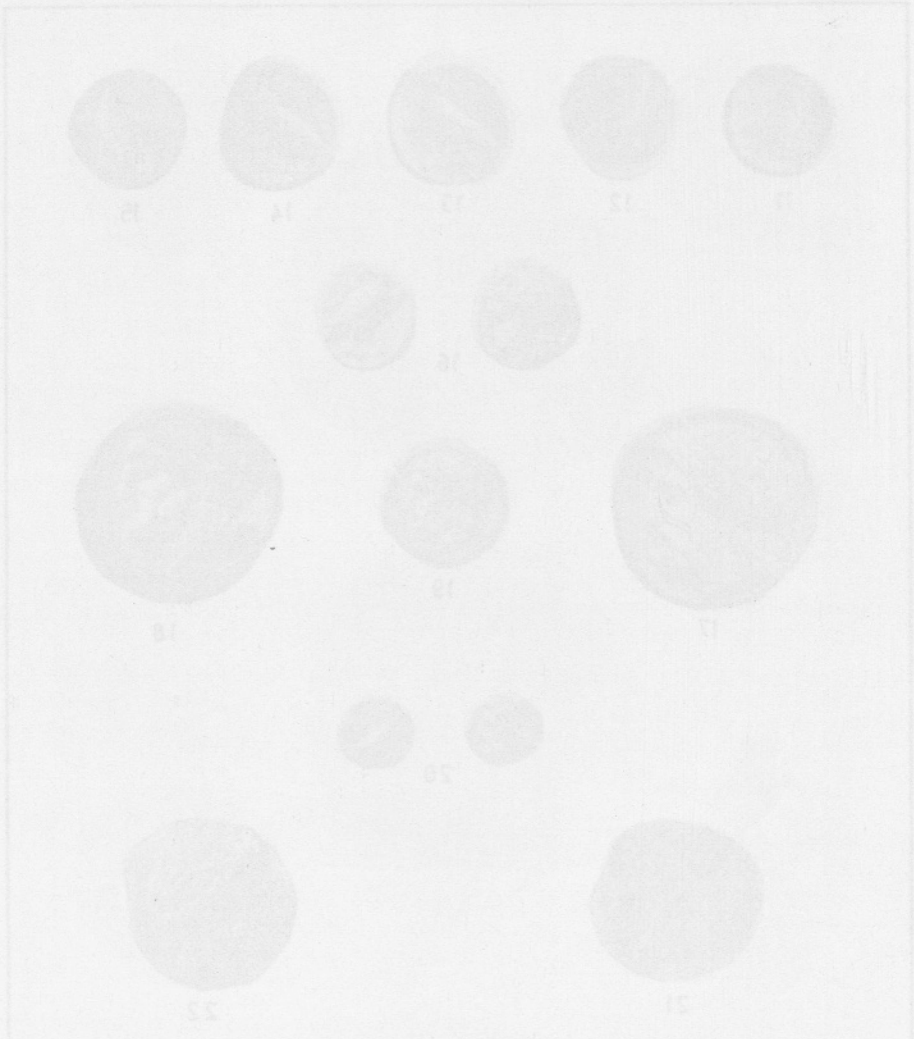

11. Amyntas III., hemidrahma. Zbirka Gwinner, Berlin in zbirka Philipsen Köbenhavn (Kat. Hirsch XXV, München 1909, 480, T. 5), omenjen pri H. Gaebler, l. c., 159, 3, T. 30, 1. — 12. Perdikkas III., bakrenjak (rever), iz zbirke Bompois (1882) 805 in Cabinet Wigan. Omenjen pri Gaebler, l. c., 162, 5, T. 30, 17. Sedaj Cabinet des médailles, Bruxelles, cfr. P. Naster, La Coll. Lucien de Hirsch, Bruxelles 1959, 1026, T. 54. — 13. Aleksander III., drahma, Gaebler l. c., 168, 1 (rever). — 14. Aleksander III., bakrenjak (rever), Berlin (Imhoof); Imhoof-Blumer, l. c., 119, 37; Gaebler, l. c., 169, 5. — 15. Aleksander III., drahma, Imhoof-Blumer, l. c., 118, 23; Babelon, l. c., 545, 890; T. 311, 1. — 16. Indija ali Baktrija; modificiran »atenski tip« z orlom na reveru; drahma, B. V. Head, l. c., 10, T. 2, 3. — 17. Filip II., tetradrahma, Hirsch XII, München 1904, T. 3, 106, odslikan pri G. Kleiner, Berl. Num. Zeitschr. (1949), T. 1, 5. — 18. Seleukos in Antiohos, tetradrahma, B. V. Head, l. c., 14, T. 2, 11. — 19. Seleukos in Antiohos, drahma, B. V. Head, l. c., 15, T. 2, 12. — 20. Indija ali Baktrija; kopija po »makedonskem vzorcu«, diobol, B. V. Head, l. c., 12, T. 2, 8, nabavljena v Taškentu. — 21. Patraos, stater, London BM = Parkes Weber Gift 1906. — 22. Lykkeios, stater, Berlin (Löbecke). — 23. Falsa, Teheran, zbirka dr. Mesrob Abgarians

zen tega je v najožji povezavi s Zeusovim kultom, kar je že Kleiner prepričljivo obrazložil.[41] Orel je namreč Zeusov ptič; kasneje ga srečujemo na državnih tetradrahmah Aleksandra III. s Heraklovo glavo in sedečim Zeusom. Motiva revera pa nikakor ne bi bilo primerno imeti za baktrijskega ali indijskega, najsi bo tudi, da se v tem področju takšni tipi pojavljajo. Če se namreč izjemoma tudi pojavijo, potem posnemajo vedno le makedonske predloge, ki so običajno potem tudi zvezani z Atenino glavo na averu.[42] Nemogoče bi bilo našo tetradrahmo prištevati med tovrstne posnetke.

Oljčni list je kot argument za vzhodno dodelitev ovrgel že Kleiner.[43] Vse nam znane tetradrahme ta izvajanja samo še podkrepijo. Tetradrahma iz zbirke Philipsen (T. 1: 4) in pariški primerek (T. 1: 5) imata na njegovem mestu kij. Ti priznaki torej niso nič drugega kot znaki kovničarjev ali pečatorezcev in so torej za vzhodno lociranje naše tetradrahme brez vsakega pomena. Headova izvajanja, da se oljčni list ni nikdar pojavil na kakšnem zahodnem kovu Filipa II. ali Aleksandra III., izgube vrednost že ob samem dejstvu, da se nasprotno v skupini atenskih in makedonskih posnetkov v Indiji ni nikdar pojavil kot priznak kij.

Zeusova glava kaže najožje stilistične sorodnosti do tistih na tetradrahmah Filipa II. (T. 3: 17). Seveda pa moramo pri tem tudi omeniti Kleinerjeva opažanja.[44] Vzporednic namreč ne smemo iskati med tetradrah-

zelo sam orel kakor tudi risba in namestitev črk (T. 3: 13, 14 — bakrenjak). Tudi vsa kompozicija spominja na isto ukrojitev. Za primer samo črki Ksi in Ny. Znan nam je celo manjši nominal z isto delitvijo legende in izrazito kompozicionalno podobnostjo, kot jo poznamo pri tetradrahmah (T. 3: 15); cfr. Imhoof-Blumer, l. c., 118, 23 = Babelon, Traité, 4, 546, 890, T. 311, 1 (Paris). Vsekakor stoji tu orel na gorjači namesto na streli. Zanimivo je, da se gorjača pojavlja kot simbol v polju tetradrahem orlovskega tipa. Da imamo tu opraviti s simbolom, si je mogoče razlagati zato, ker na tipih, kjer stoji orel na gorjači, manjkajo simboli v polju, pri tipih pa, kjer stoji orel na streli, jih redno najdemo. Za podobne primerke, kjer stoji orel na streli, glej še Babelon, l. c., n. 891, T. 311, 2; ter L. Forrer, The Weber Coll., 2084, T. 80 = sedaj v zbirki ANS, New York; glej tudi A. R. Bellinger, l. c., 28, T. 19, 20, vendar tam pomotoma v opisu »orel na streli« namesto praviloma na kiju. Razen tega je znan še tip, kjer orel stoji na thyrsosu, cfr. Gaebler, l. c. 168, 1; T. 31, 19 (T. 3: 13) ter Bellinger, l. c. 28, T. 1, 23 (hemidrahma). Manjše enote je Robinson na podlagi izkopavanj v Olynthu z zanesljivostjo pripisal Makedoniji. Ker so tetradrahme takrat popolnoma manjkale, se je potegoval za Headovo »Opinio communis« (glej zgoraj op. 10). Tako je prišlo do neupravičene delitve tipa revera, o čemer je že Kleiner (Reichsmünzen, 37. op. 6) menil: »... dass eine Trennung der Teilstücke von den Tetradrachmen nicht anzunehmen sei.« V nekem razgovoru je takemu mnenju pritrdil tudi G. K. Jenkins.

[41] Reichsmünzen, 7; 9.

[42] Dokazila pri Whitehead, l. c. 68, T. 3, 3, 4 (T. 3: 16). Head, Num. Chron., l. c. T. 2, 1—8; zadnji — redki diobol — ima na averu Zeusovo glavo, ki pa stilistično odločno spada med seleukidske novce (T. 3: 20).

[43] Reichsmünzen, 8.

[44] Berl. Num. Zeitschr. (1949), 1, 5 ss. Glej tudi F. v. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, s. v. Münzbildniss, p. 411 ter postumni stater Filipa II. pri G. Kleiner, Alexanders Reichsmünzen, Abh. d. Deutsch. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Philosoph.-hist. Klasse, Jhg. 1947, Nr. 5, Berlin 1949, Abb., 2 Reihe, 6; H. Gaebler Die antiken Münzen Nordgriechenlands, III, Makedonia und Paionia, Berlin 1935, T. 30, 26, s. 163, št. 8; dalje C. Seltman, The Temple Coins of Olympia, Berlin 1914, 193, 194; K. Lange, Götter Griechenlands, Berlin 1946, Abb. 16 ter nazadnje zelo prepričljiva izvajania pri K. Lange, Zur Frage des Bildnisgehaltes bei Köpfen auf Münzen, v E. Boehringer, Wissenschaftliche Abhandlungen des deutschen Numismatikertages in Göttingen 1951, Göttingen 1959, p. 29 f.

mami iz časa vlade Filipa II., temveč med njegovimi postumnimi emisijami. Zato tudi ni izključeno, da je pri orlovskem tipu Aleksandra III. mogoče prepoznati individualne poteze očetovega portreta. S tem pa so seveda določeni odkloni od portreta olimpijskega Zeusa neizbežni. Kaže celo, da tudi postumne emisije Filipa II. ne moremo pritegniti kot paralele, ker te preprosto sledijo stari tradiciji in so torej šle povsem svojo smer. Podobnost z novci Seleuka I. Nikatorja in Antioha I. Soterja (T. 3: 18, 19) je nasprotno tako majhna, da za lociranje naše tetradrahme v Indijo ali Baktrijo na stilistični podlagi nima nobene vrednosti.

Teža petih znanih primerkov je taka:

LONDON 1 iz zbirke Montagu, 14,417 g,
LONDON 2 iz Ravalpindija, slabo ohranjen, 13,219 g,
PARIS (pri Headu in Whiteheadu 227 grs (= 14,709 g) — pri Babelon, Traité, st. 551, 909, 14,68 g; po navedbi iz Pariza vendar le 14,37 g),
PHILIPSEN, 14,44 g,
M & M XIII, 14,22 g.

Naš primerek ima 12,490 g, je pa močno obrezan, torej je bil še pred prekovanjem reduciran na težo peonskih tetradrahem. Poprečna teža štirih primerkov (eden med njimi je slabo ohranjen in površinsko obdelan; močno korodiran primerek iz Ravalpindija tu ni bil upoštevan) znaša 14,36 g. Torej je nižja kot idealna teža fenikijske tetradrahme s 14,58 g in nikakor višja, kar se odlično ujema s povprečnimi težami tetradrahem Filipa II. Headova izvajanja, ki so vse preveč slonela na teži, to je že Whitehead ugotavljal, so tako že zaradi nenatančne teže pariškega primerka izgubile vsako vrednost. Tudi Whitehead ni preverjal, kako je natanko s težo tega primerka.

Provenienca londonskega primerka, na katero sta se tako Head kot Whitehead opirala, je že s podatkom o najdišču pri Cahnu »... il a été trouvé en Elide, selon l'atestation de l'ancien propriétaire« izgubila pomen.[45] Po odkritju našega primerka, ki je bil prekovan z žigi vladarja iz sosednje dežele Peonije, je indijska oz. baktrijska provenienca londonskega primerka samo še kurioziteta. Daleč bolj verjetno je namreč, da je zgodnji novec Aleksandra III. zašel z velikimi denarnimi depoji za vojaške namene iz Grčije v Baktrijo ali Indijo kot pa narobe. Tu je nadaljnja razlaga odveč.

Tako smo skušali ovreči glavne argumente, s katerimi so Head in zagovorniki njegovih trditev locirali tetradrahmo orlovskega tipa Aleksandra III. v Indijo ali Baktrijo. Čeprav že sama tipologija avera in pa teža zgovorno govorita, da je orlovski tip lahko koval samo Aleksander III. neposredno po smrti Filipa II., bomo poskusili s pomočjo našega prekovanega primerka dokazati tudi zgodnjo datacijo teh tetradrahem in ob tem opozoriti na rezultate, ki iz tega sledijo. Zato pa je potrebno, da vržemo pogled na vrste peonskih kraljevih emisij.

Začetek Patraosove vlade so splošno postavljali v leto 340. Že Gaebler pa je začetek postavil na leto 335.[46] Tu ni mesto, da bi se nadalje spuščali v ta problem, vendar ugotavljamo: če je Patraos res začel vladati leta 335, se to zelo dobro ujema z našo prekovano tetradrahmo. Z našim prekovan-

[45] glej zgoraj op. 15 in 27.
[46] ZfN 1927, 225; H. Gaebler, Die Ant. Münzen Nord-Griechenlands III, 2, 201.

cem je namreč datiran tudi Patraosov žig. Ta je (T. 2: 7 a; 3: 21) namreč lahko nastal šele po letu 336/5. K temu je treba še dodati, da kaže Apolonova glava našega žiga do določenih Apolonovih glav na novcih Lykkeiosa, prednika Patraosa, tesne stilistične in tehnološke sorodnosti (T. 3: 22). Tudi značilna pika na obeh žigih ni naključje,[47] temveč govori za tesno časovno povezanost obeh žigov. Razlog imamo, da jih tudi lahko pripišemo istemu pečatorezcu. Tako smo v srečnem položaju, da ta Patraosov žig lahko priključimo neposredno zadnjim emisijam njegovega predhodnika Lykkeiosa. S tem pa je tudi potrjen začetek Patraosove vlade za leto 335. Ker tudi kasnejši nastop Patraosove vlade ni verjeten, je s tem hkrati tudi podano, da so našo tetradrahmo prav kmalu, najkasneje pa dve do tri leta po nastopu Aleksandra III. prekovali.

Začetek emisije orlovskega tipa je z nastopom vlade Aleksandra III. jasno datiran; čas njenega konca smo pravkar ugotovili. Sedaj preostane samo še vprašanje: zakaj so ustavili to emisijo? To mora biti v zvezi z uvedbo novih državnih emisij atiške utežne enote; šele tedaj je mogoče misliti, da so tetradrahme orlovskega tipa vzeli iz prometa in jih prekovali.

O tem, kdaj so začeli kovati državni denar, so se ukvarjali že mnogi strokovnjaki in tu ne moremo navajati številnih izvajanj, ki so bila že kdaj podana. Imhoof-Blumer[48] je prve emisije datiral v leto 331. Do istih zaključkov je prišel tudi Kleiner[49], toda začetnega datuma teh emisij še ni mogoče imeti za dokončnega, to že zato ne, ker se je državno kovanje v sami Makedoniji kot priprava za kasnejše obsežno kovanje lahko začelo že nekaj časa prej. Če vzamemo omenjeno leto 331 kot začetek novega državnega denarja atiške utežne enote, potem je preostalo za izkovanje emisije orlovskega tipa nekako pet let, kar pa se nam zdi nekoliko veliko. Kot smo omenili, ta emisija ni mogla trajati tako dolgo že zaradi nastopa vlade Patraosa v l. 335. Tetradrahme orlovskega tipa so torej kovali le krajši čas.

Vzporedno s tetradrahmami orlovskega tipa so za trgovino s severom kovali še več let naprej tudi postumne tetradrahme Filipa II. Tetradrahme orlovskega tipa so tako krile samo del denarnih potreb v obtoku. To pa nikakor ne pomeni, da so jih emitirali le v manjših količinah, kot to meni Bellinger.[50] Nasprotno dokazujejo številni različni žigi pri razmeroma malo znanih primerkih veliko zasnovano naklado, ki je morala imeti pri financiranju države pomembno vlogo. Današnjo redkost teh tetradrahem je treba pripisati finančno-političnim okoliščinam, torej dejstvu, da so jih kmalu in pa v velikem obsegu pretopili oz. prekovali.[51]

[47] Ali je neke vrste oznaka ali ima splošen pomen oz. da je tehnične narave, naj bo tu puščeno ob strani. Vsekakor pa spominja na podobne pojave na nekaterih drugih, posebno starejših kovih makedonskega ali sosednjih področij. Za Lykkeiosove tetradrahme z vboklino na vratu glej Berlin (Löbecke). Za poslane mavčne odlitke se zahvaljujem gospodu dr. E. Erxlebnu, Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin. Naville X (Genève 1925), 453. Za Patraosove novce s podobno vzboklino glej zgoraj op. 33.

[48] Imhoof-Blumer, l. c. 119, 120 ss.; isti Num. Zeitschr. Wien 37 (1905), 5, ter J. P. Six, Num. Chron. 4 (1884), 102, 143.

[49] G. Kleiner, Reichsmünzen, passim; isti, Berl. Num. Zeitschr. (1949), 1, 5 ss.

[50] A. R. Bellinger, l. c. 28.

[51] Patraosove tetradrahme so bile, kot znano, često prekovane na druge novce. Žal je večina starih kovov zelo zabrisanih. Še en prekovanec s Zeusovo glavo nam je znan iz Cambridgea, Fitzwilliam Museum, SNG 1873. Lykkeiosova tetra-

Iz zgornjih izvajanj je torej mogoče napraviti tele zaključke:

Patraosov žig z okroglo vzboklino na vratu je nastal kmalu po letu 336, in ker je treba žig postaviti na začetek njegovih emisij, je treba tudi nastop Patraosove vlade postaviti v leto 335.

Orlovski tip — tetradrahma z Zeusovo glavo na averu in orlom z nazaj obrnjeno glavo in napisom ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ na reveru je začetno kovanje Aleksandra Velikega v Makedoniji. Vsakršno vzhodno lociranje je nemogoče. Emisija je zgodnja in verjetno vzporedna z manjšimi srebrnimi nominali atiške utežne enote in bakrenjaki. Poznejša datacija kot med 336/5 in najkasneje 331 ni možna. Verjetno je vendar, da je ta emisija končala že okoli 334/3. Ta emisija se je morala umakniti novim državnim emisijam atiške novčne utežne enote. Iz tega pa sledi, da začetek kovanja državnega denarja atiškega standarda v Makedoniji, poudarjam, v matični deželi, lahko datiramo že nekaj let prej.

Na koncu bi samo še na kratko omenili nekaj ponaredkov te redke tetradrahme. Znan nam je samo en žig (ali morda model za brizgano litino), od katerega so evidentirani najmanj trije ponarejeni novci. Ponarejevalec je uporabil za predlogo londonski primerek (T. 1: 2), ker ta tetradrahma ni dobro centrirana, manjka detajl na vratu. Ta partija sedaj manjka na sicer okroglo dopolnjenih ponaredkih, ki so tudi sicer zaradi kopiranja disproporcionirani in so bili deloma v žigu dodatno gravirani. Tovrstni ponaredki so nam sicer že znani in jih je zbral Kraft.[52] Naše primerke je treba še tam dodati. Od teh ponaredkov ima en primerek prof. H. Seyrig v Beyrutu in je bil nabavljen v Kabulu.[53] Drug primerek sem našel v zasebni zbirki v Teheranu[54] (T. 3: 23). Nabavljen je bil na iranskem antikvitetnem trgu. Tretji primerek je bil predložen na vpogled kraljevemu novčnemu kabinetu v Den Haagu in objavljen.[55]

Die ersten Adlertetradrachmen Aleksanders des Grossen; ihre Herkunft und Entstehungszeit

Dieser Aufsatz wird im Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte XVIII, München 1968 in deutscher Übersetzung erscheinen.

drahma, prekovana na Damastionov stater, je bila svoj čas v Beogradu; sedaj izgubljena. Primerjaj ZfN 37, 228, T. 11, 4, in Numizmatičar, Beograd 1935, 33. Mavčni odlitek tega novca se nam je ohranil v Imhoof-Blumerjevi zapuščini v Stadtbibliothek Winterthur. Za posredovanje kopije tega odlitka se na tem mestu zahvaljujem gospodu prof. dr. H.-J. Bloeschu.

[52] K. Kraft, Zu einigen Fälschungen griechischer Gold- und Silbermünzen, JB Num. 8, 1957, 51 ss, T. V, VI.

[53] Pismo z dne 29. junija 1964. Za ljubeznivo posredovanje podatkov se zahvaljujem gospodu prof. dr. H. Seyrigu, direktorju Franc. arh. inštituta v Beyrutu.

[54] Za ljubeznivo dovoljenje, da sem od tega primerka napravil odtisk, in za privolitev v objavo se zahvaljujem gospodu dr. Mesrob Abgarians, Teheran.

[55] Po pismenem sporočilu z dne 4. okt. 1963. Za ljubeznivost se zahvaljujem gospe dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta in gospodu dr. J. P. Guepinu. Novec je na več mestih, verjetno namenoma, poškodovan. Glej: A. N. Zadoks-Josephus Jitta, »Korte Bijdragen«, Een vroege tetradrachme van Alexander, v Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 41. 1954, 87, T. III, 3. Kot je tam navedeno, je novec v nizozemski zasebni zbirki. Najdišče ni navedeno. Avtorica datira novec zgodaj in ne dvomi v njegovo pristnost.

VZHODNOALPSKI TAURISCI

PETER PETRU

Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana

S tem člankom se poklanjam spominu globokoumnega raziskovalca naše preteklosti. Saj je prof. J. Klemenc s svojim deležem pri Tabula Imperii Romani, list Tergeste, podal temeljni pregled o razporeditvi prazgodovinskega prebivalstva v naših krajih in me s tem spodbudil k pisanju tega drobnega prispevka.

Izhodišče tega sestavka je ugotovitev, da je pri predrimskem prebivalstvu naših krajev prišlo v večstoletni zgodovini do mnogih sprememb naselitvenih območij. Prav tako so pogoste menjave politične moči plemen ali plemenskih združenj. Dodatne spremembe prinašajo naselitveni valovi Keltov. S prišleki se je podoba razporeditve plemen popestrila, zato lahko le izjemoma računamo z etnično čistimi skupnostmi. To nam Strabo (4, 6, 10; 7, 5, 2) izrečno navaja pri Japodih, ki so zanj mešanica Ilirov in Keltov: *ἤδη τοῦτο ἐπίμικτον Ἰλλυριοῖς καὶ Κελτοῖς ἔθνος.*

Sporočila antičnih pisanih virov glede tukajšnjih domorodnih plemen so skopa in meglena. Od Herodotove omembe ljudstev v skrajnem koncu Jadrana do Plinijevega in Ptolemejevega seznama leži dolg presledek. Ta je izpolnjen s preseljevanjem in naseljevanjem ljudstev in manjših skupnosti. Vendar pa štejejo ves čas pred prihodom Rimljanov med večje pojme v jugovzhodnem alpskem prostoru Véneti, Karni, Histri, Japodi, Liburni, Noriki in Tavriski. Določiti njihova zanesljivo opredeljena naselitvena območja je često zvezano s skoraj nerešljivimi vprašanji, ker odrejajo pisatelji in druga pričevanja njihova bivališča v najbolj splošnih obrisih. V tem članku želimo osvetliti naselitveno območje vzhodnoalpskih Tavriskov in dokazati, da naseljujejo prostor od Varaždina do Julijskih Alp. Vprašanje so doslej skušali prikazati z drugih vidikov, zato podajamo kratek povzetek dosedanjih virov. Pisano izročilo je navedel H. Fluss v geslu Taurisci v RE V/A (1934) 1 ss; kronološko ga vrednotita G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig (1877) 112 ss, in H. Vetters, Zur ältesten Geschichte der Ostalpenländer. JÖAI 46, 1961-63 (1963) 201 ss. Ponovno je preveril in navedel poglavitne antične vire in dosedanje poglede na Tavriske G. Alföldy, Taurisci und Norici. Historia 15, 1966, 224. Sam je zastopal stališče, da označujejo viri od 3. stoletja pr. n. št. keltsko in keltizirano prebivalstvo Norika kot Tavriske. Eno izmed tavriških plemen so — po njem — Noriki v osrednji Koroški in na gornjem Štajerskem. Z razširjanjem svoje moči so Noriki izpodrinili Tavriske in njihovo ime. V območju osrednje Slovenije pa je ostal pojem Tavriski nepotreben z ustanavljanjem domorodnih

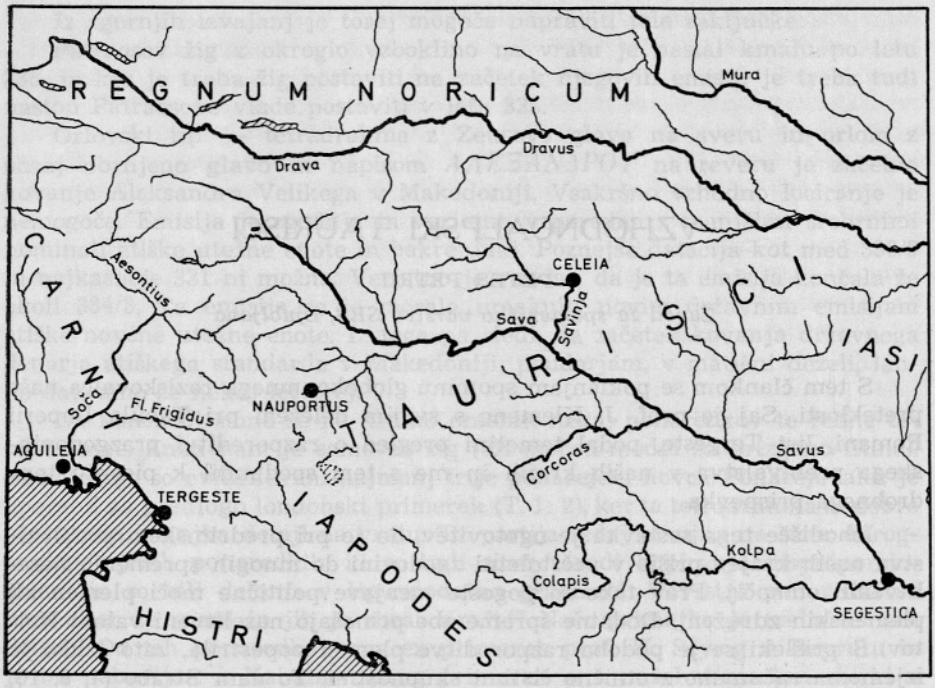

Karta 1. Razporeditev domorodnih plemen v začetku 1. stol. pred n. š.
Karte 1. Anordnung autochtoner Stämme am Anfang des ersten Jahrhunderts vor u. Z.

civitates. Druga izvajanja lahko strnemo v štiri poglede. Po starejših naziranjih se krije za obema pojmoma ime istega ljudstva.[1] Drugo gledišče zastopajo avtorji,[2] ki vidijo v Norikih ilirsko praprebivalstvo, v Tavriskih keltske prišleke.[3] Po tretji razlagi pomenita oba pojma oznako dveh ločenih sosednjih ljudstev.[4] Četrto mnenje zastopa R. Heuberger, Taurisker und Noriker. Ammann Festgabe 2 (1954) 164 ss: Tavriski so skupinski pojem, k njim sodijo tudi Noriki. Naša razlaga izhaja iz ugotovitve, da predstavljata oba pojma dve ločeni ljudstvi. Tako se ujemamo z drugo skupino razi-

[1] M. Fluss, RE V A (1934) 1 ss; G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig (1877) 116 ss; H. Müller-Karpe, Zeugnisse der Taurisker in Kärnten. Carinthia I 141, 1951, 594 ss.

[2] A. Holder, Altceltischer Sprachschatz II (1914) 1767 meni, da je pojem Tavriskov prvotno ime Norikov, kasneje pa označuje samo en del Norikov. Sorodno mnenje je zastopal tudi R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Instituts 9, 1916, 2 s.

[3] W. Schmid, Römische Forschung in Oesterreich. 15. Ber. RGK, 1923-24 (1924) 189 ss; isti, Norisches Eisen, Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens. Wien 1 (1932) 169.

[4] E. Swoboda, Carnuntum, Seine Geschichte und Denkmäler[4]. Graz—Köln (1964) 23 ss; R. Egger, Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. Wien (1921) 1 ss; isti, Teurnia, Die römischen und frühchristlichen Altertümer Oberkärntens.[5] Klagenfurt (1963) 10.

skovalcev. Novo pa je naše dognanje, da je tudi naselitveno območje Norikov in Tavriskov različno. Ločeni pa sta tudi kot enoti z značilnostmi države, to izpričuje tudi njuna samostojna politična zgodovina.

Za nas so Noričani prebivalci province Norik, Tavriski pa njihovi jugovzhodni sosedje. Pri tem so Noričani starejše prebivalstvo, Tavriski pa keltski prišleki iz začetka 2. stoletja pr. n. št. To dognanje omogočajo vrednotenje naselitvenih območij sosednjih ljudstev, antični viri — ki določeno lokalizirajo Tavriske — in zaporedje naselitvenih tokov Keltov.

Osvetlitve tega vprašanja so se raziskovalci doslej lotili neodvisno od drugega domorodnega prebivalstva. Ker so te skupnosti v obravnavanem času že oblikovane, lahko s pregledom njihovih naselitvenih območij pridemo do jedra vprašanja, ki nas tu zanima. Saj bi razprava o vzhodnoalpskih Tavriskih ne mogla dati zaokrožene podobe, če bi ne upoštevali stanja na tem prostoru potem, ko je Oktavijan dokončno uničil njihovo moč. Ravno pregled prazgodovinskih skupnosti v obdobju po ustalitvi rimske oblasti v 1. in 2. stoletju n. št. (karta 1) omogoča omejiti pred rimsko zasedbo Tavriskom pripisano ozemlje. Ker so vprašanja o domorodnem prebivalstvu že izčrpneje obravnavana, se tu omejujemo na splošno podobo.

Razporeditev panonskih plemen podajata Plinij (n. h. III 147—148) in Ptolomej (290, 8—291, 3 ed. Cuntz). Prvi pravi: *Draus per Serretes, Sirapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque, populorum haec capita; praeterea Arvia-*

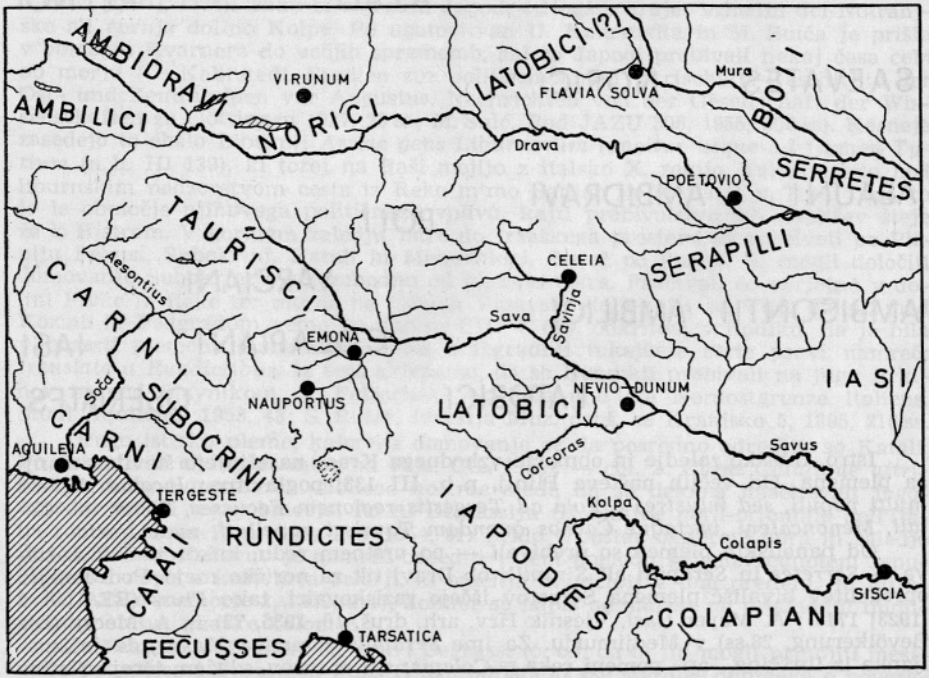

Karta 2. Razporeditev domorodnih plemen ob prihodu Rimljanov
Karte 2. Anordnung autochtoner Stämme zur Zeit der römischen Besatzung

tes, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Ptolomej ta abecedni seznam dopolnjuje z opredelitvijo medsebojnih geografskih leg plemen: *κατέχουσι δὲ τὴν ἐπαρχίαν ἐν μὲν τοῖς πρὸς ἄρκτους μέρεσιν Ἄζαλοι μὲν δυσμικώτεροι, Κύτνοι δ' ἀνατολικώτεροι, ἐν δὲ τοῖς μεσημ ρινοῖς Λατόβικοι μὲν ὑπὸ τὸ Νώρικον, Οὐαρκιανοὶ δὲ τὰ πρὸς ἀνατολάς, ἐν δὲ τοῖς μεταξὺ Βοιοὶ μὲν πρὸς δυσμὰς καὶ ὑπ' αὐτοὺς Κολαπιανοί, Ἴάσιοι δὲ πρὸς ἀνατολὰς καὶ ὑπ' αὐτοὺς Ὀσεριάτες.*

Noriška plemena naštevajo tako Ptolomej (286, 2—6, ed. Cuntz) kot tudi tri plošče s Štalenskega vrha (Magdalensberg) nad Celovcem. Iz sklopa noriških plemen pa našteva Plinij (n. h. III 136) v Zahodnih Alpah še Ambisonte. Na štalenskogorskih ploščah so omenjena tale plemena (po J. Šašel, Historia 16, 1967, 70):

a) *Liviae Caesaris Augusti uxori Norici Ambilini Ambidr. Uperaci Saevates Laianci Ambisont. Elveti*

b) *Iuliae Caesaris Augusti f. Neron. Norici Ambilinei Ambidr. Uperaci Saev. Laianc. Ambisont. Elveti*

c) *Iuliae Caesaris Augusti nepti Norici Ambilini Ambidravi Uperaci Saev. Laianci Ambisont. Elveti*

Ptolomej podaja noriška plemena glede na medsebojno geografsko razporeditev: *κατέχουσι δὲ τὰ μὲν διαμικώτερα τῆς ἐπαρχίας ἀπ' ἄρκτων ἀρχομένοις Σευήκαις καὶ Ἀλαυνοὶ καὶ Ἀμβισόντιοι, τὰ δὲ ἀνατολικώτερα Νώρικοι καὶ Ἀμβίδρανοι καὶ Ἀμβίλικοι.*

Iz Plinijevih seznamov in — za sedaj, ko še ne poznamo ključa in kriterijev, po katerih je sestavljena — samovoljne lestvice plemen na štalenskogorskih ploščah, ne dobimo razvrstitve naselitvenih območij posameznih skupnosti. Za to sta uporabna Ptolemejeva podatka, ki ju moremo ponazoriti s tole shemo:

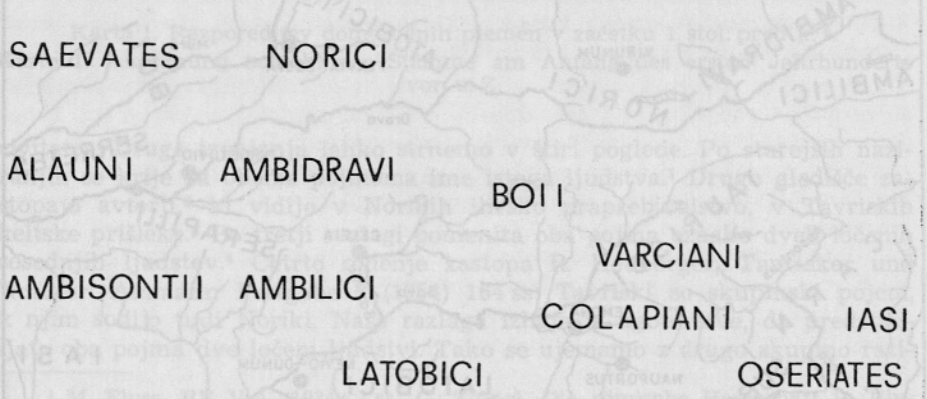

Istro, tržaško zaledje in območje vzhodnega Krasa naseljujejo številna manjša plemena. Od večjih našteva Plinij, n. h. III 133, poglavitna: *Incolae Alpium multi populi, sed inlustres a Pola ad Tergestis regionem Fecusses, Subocrini, Catali, Menoncaleni, iuxtaque Carnos quondam Taurisci appellati, nunc Norici.*

Od panonskih plemen so prebivali — po vrstnem redu, kakor jih vir našteva — *Serretes* in *Serapilli* ali *Sirapilli* ob Dravi tik za noriško mejo. Podrobnejšo opredelitev bivališč plemena Serretov iščejo raziskovalci, tako Fluss (RE II/A 2 [1923] 1745); A. Mayer (Iasi, Vjesnik Hrv. arh. druš. 16, 1935, 72) in A. Mócsy (Die Bevölkerung, 28 ss) v Medjimurju. Za ime *Serapilli* domneva Mayer, da je izpeljanka iz ilirščine, -ap- pomeni reka = *Colapis;* syr = surov, vlažen, torej »Slatinci« v nasprotju do *Iasi,* »Topličani«. Zato naj bi bili Serapili prebivalci širše okolice Rogaške Slatine. Njihovi vzhodni sosedje so *Iasi.* Napis CIL III 4121 imenuje Varaždinske Toplice *aquae Iasae.* Neki drug napis iz Varaždinskih Toplic (AIJ

464) pa bi se mogel z G. Alföldyjem (Municipium Iasorum. Epigraphica 26, 1965, 95) zaključevati z *decurio municipii Iasorum*. Tako bi še bolj verjetno mogli pripisati plemeni *Serretes* in *Serapilli* poetovijskemu agerju, kjer so se tudi stopili z drugimi rodovi.

Okolico Siska naseljujejo *Sisciani* ali Segestanoi (Mócsy, l. c.). Ker se pojavljajo na napisu iz Samarije skupaj *cives Siscii et Varciani et Latobici* (Dobo 189; Ann. epigr. 1938, 13; H. von Petrikovits, Varciani. Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 56—59 [Antidoron M. Abramić] 1954—1957 [1957], 60 in Bonner Jahrbücher 154, 1954, 137), domneva Mócsy, da je treba iskati njihovo ozemlje na območju kasnejšega municipija Andautonija.

Kot vidimo iz Ptolomejeve razporeditve plemen, naseljujejo Latobiki pokrajino jugovzhodno od Norika. Ker gre meja provinc po Savi, je s tem mišljena Dolenjska. Njihovo mejo dodatno nakazujejo razširjenost hišastih žar in napisi, med njimi miljnik s Hudega pri Stični, ki posredno podaja območje Latobikov proti zahodu. Imeni obeh poglavitnih postojank na tem področju nam to izpričujeta: *Praetorium Latobicorum* (Trebnje) in *Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum* — Drnovo pri Krškem (B. Saria, Laurae Aquincenses 1, 1938, 248; T. Knez, P. Petru, S. Škaler, Municipium Flavium Latobicorum Nevionunum. Novo mesto [1981]; P. Petru, Hišaste žare dokaz migracije dela plemena Latobici. AV 17, 1966 [1967] 361). Po zadnjih ugotovitvah so prišli Latobiki na Dolenjsko ok. leta 60 pr. n. št.

Med plemeni ob Savi omenja Plinij še Kolapijane, za katere na splošno menijo, da so japodskega izvora (A. Mócsy, Die Bevölkerung 24). Spričo imenske povezave z reko *Colapis* je že C. Patsch (RE IV [1901], 361) domneval, da so prebivali na obeh bregovih Kolpe.

Južno od panonskih plemen prebivajo Japodi (A. Degrassi, Arch. Triestino 100, 1929, 261; N. Vulić, RE IX [1916], 724). Na njihovi zahodni meji sta v zgodnji antiki *Albius* in *Ocra:* Snežnik z Javorniki in Postojnska vrata (B. Saria, RE XVII/2 [1937], 1774). Tako bi zajemali Japodi od naših krajev vzhodni del Notranjske ali gornjo dolino Kolpe. Po ugotovitvah U. Kahrstedta in M. Suića je prišlo v območju Kvarnera do večjih sprememb, saj so Japodi prebivali nekaj časa celo ob morju (U. Kahrstedt, Studien zur politischen und Wirtschafts-Geschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1927, 28 ss; M. Suić, Rad JAZU 306, 1955, 606 ss). Kasneje zasedejo to obalo Liburni: *Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Tytium* (n. h. III 139), ki torej na Raši mejijo z italsko X. regijo. Tako je bila pod liburnskim nadzorstvom cesta iz Reke mimo Šapjan in Materije v Trst. Toda to je le območje njihovega političnega vpliva, kajti prebivalstvo teh okolišev šteje že k Histrom. V goratem zaledju Istre do tržaškega prostora so prebivali po Pliniju Fekusi, Subokrini, Katali in Menokaleni. Sodeč po imenu, bi mogli določiti domovanje Subokrinov jugozahodno od planote Okra. Prebivali so verjetno v dolini Pivke in Reke ter morda na vzhodu Vipavske doline. Za sosednjo dolino med Kozino in Podgradom vemo po napisu CIL V 698, odkritem v Rodiku, da je bila v posesti plemena Rundiktov. Zapis o izgradnji tukajšnje ceste pravi namreč: *translata a Rundictibus*. Iz tega sklepamo, da so Rundikti prebivali na jugu Brkinov in pod Slavnikom. E. Polaschek, Aquileia und die Nordostgrenze Italiens. Studi Aquileiesi 1953, 43; S. Rutar, Izvestja Muz. druš. za Kranjsko 5, 1895, 216 ss.

Drugo istrsko pleme, katerega domovanje se da posredno odrediti, so Katali. Po dekretu iz obdobja Antonina Pija, CIL I 532 — col. 2: *Carni Catalique attributi a divo Augusto rei publicae nostrae* sledi, da so deloma naseljevali jugovzhodni predel tega območja. Po A. Degrassiju (Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Diss. Bernenses I, 6, 1954, 81) pride v poštev okolica Kopra in zaledje Buj do Mirne. Težavno je namreč odrediti v tem pogledu še neizvrednoteni republikanski napis s kaštelirja Jelerji, ki omenja municipij v tem predelu (R. Mirabella, Atti e memorie 2, 1952, 211), kolikor se napis ne nanaša na predhodni municipialni status tržaške kolonije.

Za Fekuse in Menokalene pravi Degrassi (o. c.), da bi jih mogli pripojiti mestnima področjema Poreča in Pule. S tem odpadejo vse starejše domneve o povezanosti Tržiča (Monfalcone) z Menokaleni in ugibanja o povezanosti Katalov z nekim neznanim hribom Catalano v dolini Reke pri Škocjanu (P. Kandler, Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale. [1885] 178 — cit. po Degrassi, l. c.).

Sosednje severozahodno področje do Livence so naseljevali Karni. Mejo okoli tega ljudstva moremo potegniti po črti Livenca—Karnijske Alpe—Julijske Alpe—Okra—Trst. Karni naj bi bili po napisu CIL I 460 keltskega izvora.

Severno od Karnijskih Alp in Karavank leži *regnum Noricum*. Odkar so našli na Štalenski gori posvetilne plošče, so znana plemena, ki sestavljajo kraljestvo: *Norici, Ambilinei, Ambidravi, Uperaci, Saevates, Laianci, Ambisontii, Elveti.*

K temu našteva Ptolemej na zahodu Norika od severa proti jugu Sevate, Alaune, Ambisontije; na vzhodu po istem vrstnem redu Norike, Ambidrave in Ambilike. V tem seznamu se pojavi še pleme Alauni. Medtem ko Noriki, Sevati, Alauni in Ambisonti po Ptolemejevi razporeditvi ne pridejo v poštev pri naših vrednotenjih, ker so prebivali na zahodu in severu Norika, lahko druga plemena povežemo z noriškimi predeli naših krajev. Tu mislimo na nam neznana plemena iz območja Juenne, Flavije Solve in Celeje.

Med preostalimi plemeni postavlja R. Egger (Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1949. Carinthia I 140, 1950, 49 in Führer durch die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg.[12] Klagenfurt [1965] 15) Ambiline (Ambiliki pri Ptolemeju), v območje Zile. Glede na ločevanje predpone od korena (Amb-ilini; Ambi-lini) bi mogli postaviti to pleme v okolico mesta *Ilunum* k gori Jauken ali k postaji *Bilachium*, kjer je ohranjen verjetno isti koren kot pri Zila, nastalo iz + Bila. Ker so pri Ptolemeju navedeni *Ambidravi* označeni za severne sosede Ambilinov, jih lahko postavimo v dravsko dolino v območju Teurnije. Njihovi zahodni sosedje so po R. Eggerju (l. c.) Laianki v zgornji dravski dolini, okoli mesta Aguntuma. Uperake postavlja R. Egger (Carinthia I 143, 1953, 927 in 145, 1955, 62 ter B. Saria, RE IX A 1 [1961], 925) z vsem pridržkom v dolino reke Salzach. Po zemljevidih humanistične dobe se je imenovala *Uparus*. Sorodno ime postaje *Upellae* pri Velenju še ne opravičuje domneve, da bi bili jedro neke civitas v Juenni. Ostanejo še *Elveti*. Od območij, kjer nam okoliško prebivalstvo ni znano, pa predel Flavije Solve in Celeje. Vendar to še ne opravičuje domneve, da bi sem lokalizirali Elvete. Nekateri kulti, tako Lede in Marsa Latobiusa v območju Flavije Solve in Labodske doline govore za skupnost, ki je okoli leta 60 pr. n. št. prišla v te kraje skupaj z Boji in Latobiki. Še najbolj verjetno bi to bili lahko deli plemena Helvetov, saj je zgodovina teh narodov tesno povezana. Vendar to še ne opravičuje naše domneve. Še nadalje ostaja pri Eggerjevi domnevi, da so *Elveti* s štalenskogorske plošče ostanek Tigurinov v okolici Virunuma, kar naj bi dokazovalo tudi slovensko krajevno ime Tigrče nad Vrbskim jezerom (Carinthia I 140, 1950, 49 ss).

Taka naj bi bila v splošnih potezah razporeditev predrimskega prebivalstva v zgodnji antiki na našem ozemlju. Iz virov vidimo, da so Tavriski v tem času našteti mimogrede le pri Pliniju. To je tudi zadnjič, da jih omenjajo v Vzhodnih Alpah, in sicer kot *quondam Taurisci appellati, nunc Norici* (n. h. III 133). Vkljub tej Plinijevi trditvi jih ne najdemo na posvetilnih napisih noriških plemen na Štalenskem vrhu in ne v Ptolemejevem seznamu noriških ljudstev. Spričo tega je utemeljena in metodološko pravilna domneva, da izločimo Tavriske iz sklopa narodov, ki so sestavljala *regnum Noricum*. Doslej so namreč metali v en koš vse vire, ki se nanašajo na Tavriske in Norike, ker so sledili le izredno sugestivnemu Plinijevemu podatku.[5]

[5] N. h. III 133; vendar pa že dejstvo, da delajo viri razloček med obema pojmoma, narekuje ločeno obravnavo. Prvi je opredelil taka izhodišča — ki so nam vodilo — E. Swoboda, Carnuntum 226: »Die Inschriftsbruchstücke vom Magdalensberg, welche die Noriker als den führenden Stamm in den Ostalpen zeigen, und die Taurisker, die bisher als solche galten, in den Bereich von Nauportus und in Gemeinschaft mit Boiern ... verweisen.« Prikaz vzhodnoalpskih Tavriskov, podan s takimi pogledi, je bil mogoč tudi zaradi temeljitih preddel naštetih v op. 1—4. Zato tudi ni bilo zadržkov, ko smo si postavili svoje metodološko izhodišče, ker je bil problem vzhodnoalpskih Tavriskov osvetljen in obdelan v teh razpravah tudi s povsem diametralnih gledišč. Rešitev drugih vprašanj, povezanih z našimi Tav-

Najstarejši vir, ki govori o vzhodnoalpskih Tavriskih, je Polibijev (34, 10, 10 = Strabon 4, 6, 12), ko omenja, da je bilo na njihovem območju blizu Ogleja odkrito zlato. Vir je iz Polibijevega obdobja, torej iz sredine 2. stoletja pred n. št. Ko govori o tem, pravi, da se je to zgodilo *ἐν τοῖς Ταυρίσκοις τοῖς Νωρικοῖς*. S tem Polibij samo geografsko opredeljuje te Tavriske. To zato, ker večinoma razpravlja o onih z zahoda padske nižine, po katerih nosi še danes Torino svoje ime. Če izjemoma govori o Tavriskih v Vzhodnih Alpah, je nujno, da poda njihovo lego. Za podrobnejšo utemeljitev tega sklepa navajamo Strabonovo mesto (4, 6, 9), kjer našteva plemena vzhodno od Retije: *οἱ ἐγγὺς ἤδη τοῦ Ἀδριατικοῦ μυχοῦ καὶ τῶν κατὰ Ἀκυληίαν τόπων οἰκοῦσι, Νωρικῶν τέ τινες καὶ Κάρνοι τῶν δὲ Νωρικῶν εἰσι καὶ οἱ Ταυρίσκοι*. Ta podatek postavlja Tavriske kot ločen pojem ob Norike in je neskladen s Plinijevo navedbo. Partitivni genetiv *Νωρικῶν* je v tem viru nadrejeni pojem in dokazuje po Vettersu,[6] da so bili takrat Tavriski podrejeni Norikom, razen če nimamo opraviti z nekoliko nejasno preoblikovanim Polibijevim tekstom. Ta formulacija kaže, da ne moreta biti pojma *Taurisci* in *Norici* istovetna. To delitev obeh pojmov srečujemo pri Strabonu na vseh drugih mestih. Saj dosledno uporablja za naselitveno območje Norikov ime Norik, prav tako našteva večkrat Tavriske kot ločeno enoto.[7] Tak sklep potrjuje tudi zapis o kazenskem pohodu C. Sempronija Tuditana, ko je: *Tauriscos contrivit et Carnos.*[8]

Če si Plinijevo mesto — *quondam appellati Taurisci, nunc Norici* — razlagamo kot opredelitev nekega stanja, ki so mu botrovale politične spremembe, bi lažje dobili povezavo s prvotnim Polibijevim citatom. S tem, da imenuje Tavriske v Vzhodnih Alpah noriške, nam Polibij pove, da gre za samostojno pleme v sosedstvu Norikov. Ker danes po izpovedi napisnih plošč s Štalenskega vrha vemo, da so *Norici* samo eno izmed plemen noriškega kraljestva, imamo ob pregledu vseh dejstev vtis, da je pravilno tolmačenje nakazal A. Barb,[9] ki poudarja, da je Norik političnopravna in ne nacionalna tvorba. Čeprav Tavriski niso po virih izza obdobja rimske osvojitve nikoli omenjeni v združenju noriških plemen (to po našem tudi

riski, lahko pričakujemo od nadaljnjih načrtnih izkopavanj latenskega in zgodnjeantičnega izročila in dediščine danes slovenskih pokrajin in njihovega obrobja.

[6] H. Vetters, Zur ältesten Geschichte der Ostalpenländer. Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 46, 1960—1963; 210 op. 60. Če bi vir želel označiti istovetnost obeh pojmov, potem bi po Vettersu glasil *τοῖς Ταυρίσκοις τοῖς καὶ Νωρικοῖς*

[7] 4, 6, 8; 7, 1, 5 in 7, 5, 2; 4, 6, 10.

[8] A. von Premerstein, Ein Elogium des C. Sempronius Tuditanus. Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 10, 1907, 264 ss; C. Reisch, Die Statuenbasis des C. Sempronius Tuditanus. Jahresh. d. österr. Arch. Inst. 11, 1908, 276 ss sta dopolnila besedilo: *[eodemque tempo]re et Tauriscos [Carnos ... magnis cladib]us coactos m[anos dare in deditionem accepit]* — CIL I² 652; P. Sticotti prinaša v Inscriptiones Italiae X/4 pod 317 napis iz Monastera, ki glasi: *C. Sempronius C. f. Tuditanus cos.* (5 vrstic manjka) *ex itinere et Tauriscos contrivit et Carnos montibus coactos m [...] diebus ter quineis quater hostes superavit favsteis signeis consilieis Sempronius Tuditanus ita Romae egit triumpum praidam hic dedit Timavo sacra patriaei restituit atque magistreis tradit.* — Za pohod M. Aemilija Scaura glej Festus 72, 7 in I. I. XIII/1 pod XXXVI in CIL I p. 460: *consul Ligures et Cauriscos* (Mommsen, Römische Geschichte II (1876), 170: *Tauriscos;* Fluss, RE V A (1934), 6: *Carniscos,* kot je nakazal že Zippel, o. c. 139).

[9] Wiener numis. Zeitschr. 61 (NF 21), 1921, 26.

prej niso), vnaša ta nejasna oznaka nacionalne oz. politične narave noriškega kraljestva negotovost in nasprotja v virih.

Trgovsko oporišče Tavriskov predstavlja predrimska naselbina na Vrhniki: *Ναύπορτον τῶν Ταυρίσκων οὖσαν κατοικίαν* (Strabon 7, 5, 2). *Nauportus* je v tisti dobi močan trgovski in prometni vozel,[10] saj mu pravi Tacit, ann. 20 *municipii instar*. Naravne vezi tega gospodarskega središča, Sava, Krka in jantarjeva cesta so morale biti v posesti Tavriskov. To je razumljivo tudi spričo gospodarskih koristi. Kdor je imel v posesti Nauport, je moral skrbeti za podaljšek te prometne žile — »hiperborejske poti« — proti vzhodu. Gotovo je torej osrednje naselitveno območje Tavriskov ljubljanska kotlina ter pokrajine, ki k njej gravitirajo: Gorenjsko, Dolenjsko in predeli do antičnih Julijskih Alp s Postojnskimi vrati. Proti vzhodu je moč omejiti tavriško ozemlje s Plinijevim (n. h. III 148) podatkom o *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci*. Pri tem se postavi vprašanje, kje leži *mons Claudius*? S historičnih vidikov je to vprašanje rešil A. Mócsy,[11] topografsko pa J. Klaić[12] in A. Graf:[13] *mons Claudius* je treba iskati v verigi gričev med Dravo in Savo vzhodno od današnje slovensko-hrvatske meje. Ivančico nad Varaždinom so imeli še v 16. stoletju za *mons Claudius;* prav tako omenjajo listine iz 16. in 17. stoletja, da so posestniki Moslavačke gore severovzhodno od Siska *comites perpetui Montis Claudii*. Že Klaić je opozoril, da izhaja ime iz nekega predrimskega poimenovanja, ki pomeni zapirati (claudere).[14] Moslavačka gora se v 15. stoletju še imenuje Zaprta gora. Tako označuje *mons Claudius* vsaj dve gori, ki skupaj delata zaporo. Po navedenih dokazih, bi to mogli biti grebeni Ivančice, Kalnika in Medvednice. Tako bi ti podatki — kolikor niso plod srednjeveških humanistov — nakazovali vplivno območje Tavriskov ter vsaj njihovo redko poselitev Hrvaškega Zagorja. Istočasno pa potrjujejo tudi verodostojnost Plinijeve navedbe. V taki luči postane razumljiv tudi Strabonov (4, 6, 10) podatek o tovorjenju blaga po Savi *εἰς τὴν Σεγεστικὴν κατάγεται καὶ τοὺς Παννονίους καὶ Ταυρίσκους*. Tu omenjeni Tavriski so vzhodni del tega plemena, ki naseljuje torej tudi porečje Sotle in Krapine. Da gre v tem primeru za Tavriske v zaledju »Zaprte gore«, vidimo tudi po tem, da vir loči Tavriske od Panoncev in da je oporišče za trgovanje z njimi mesto *Siscia*. Ker tako Strabon kot Dio[15] poznata Panonce le v širšem zaledju Siska, je dopustno, da ta podatek vežemo na vzhodni del plemena Tavriskov naseljenih na zahodu od *mons Claudius*. Zelo verjetno je namreč, da sta oba antična avtorja črpala iz istega vira znanje o stanju v Vzhodnih Alpah.

[10] J. Šašel, Keltisches portorium in den Ostalpen (zu Plin. n. h. III 128). Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata, Graz (1966) 198 ss.

[11] A Mons Claudius. Arch. Ertes. 88, 1961, 178 s in RE, Suppl. IX (1962), 526. Da je *mons Claudius* v območju Varaždina, je mislil že R. Rau (Klio 19, 1925, 327), ki so ga pripeljale do te ugotovitve analize drugih dogodkov.

[12] Topografske notice, Vjesnik Hrv. Arh. druš. 9, 1906-07 (1907) 186, pod 2 — Gora zaprta — Mons Claudius, kjer prinaša tudi originalne navedbe listin. K temu glej tudi B. Saria, Klio 23, 1929, 95, op. 2.

[13] Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I, 5, 1936. 13 ss, z bogatim gradivom o Tavriskih.

[14] Kar je tudi jezikovno sprejemljivo.

[15] Glej opis pri S. Petru v tej št. AV.

Ker segajo Tavriski z zahoda vse do pogorja med Dravo in Savo, je v tem tudi dokaz, da so naseljevali še celejanski in del poetovijskega agerja. Tako bi mogla zajemati najbolj severovzhodna tavriška naselja v obdobju pred prihodom Bojev[16] še južni del poetovijskega ozemlja. Za določanje razsežnosti vzhodnoalpskih Tavriskov v tej smeri govore poleg epigrafskih podatkov[17] še razširjenost keltskih novcev različnega tipa[18] in druge najdbe, ki kažejo na neko razmejitev kulturne in gospodarske narave na črti Sisak—Blatno jezero, tik vzhodno od naše tavriške meje po *mons Claudius*.[19]

V svojem sestavku, posvečenem tem vprašanjem, meni G. Alföldy,[20] da je naseljeval del Tavriskov severovzhodni konec Norika. Dokaz mu je Strabonov (5, 1, 6) podatek o povezanosti Bojev in Tavriskov v času bitk z Dačani. Sklep, da obe plemeni mejita, je gotovo pravilen. Le da ni dokazov o Tavriskih v obdonavskem pasu Norika. Pač pa segajo na spodnjem Štajerskem vse do Bojev. Saj prebivajo Boji na jugu celo prek Mure[21] in so torej Tavriski njihovi južni sosedje. To bi posredno potrjeval tudi Plinijev podatek n. h. III 146: *Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia divi Claudii Savaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur*, ki ponazarja neko prazgodovinsko stanje pri naselitvi in politični upravi tega ozemlja.

Ako strnemo ta izvajanja o vzhodnoalpskih Tavriskih, spoznamo, da so v obdobju največje politične moči mejili na zahodu na Karne, na severu je bil njihov sosed noriško kraljestvo, mejaši na vzhodu pa Skordiski. Iz drugih podatkov vemo, da je na jugu zaključevalo ta prostor ozemlje Japodov. Tako omejeni teritorij je velik. Gotovo je zato med naselitvenim in območjem politične moči razlika; kolikšna, je danes v podrobnostih še nejasno.

Vlogo Tavriskov in njihovo naselitev na orisanem ozemlju dokazujejo tudi zgodovinski dogodki. Odkar so na njihovem območju našli zlato, se

---

[16] A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest (1959) 31 ss.

[17] CIL III 4264 = 10949; glej popravke pri G. Alföldy, o. c. op. 48; J. Mlinar, Zidani most v zgodovini. Kronika 4, 1956, 67, kjer omenja nek napis z omembo *cohors Tauriscorum*, ki je postavila ta spomenik svojemu poveljniku očitno v njegovem rodnem kraju Polje pod Lisco.

[18] K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss. Pann. II, 15, 1939, 112 s, ki je pokazal, da se ločijo novci noriškega kova od novcev pri njihovih vzhodnih in južnih sosedih. Vendar ti podatki ne prihajajo po našem prepričanju v celoti v poštev pri obravnavi naselitvenih območij Tavriskov, ker se prične intenzivno novčništvo teh plemen šele po prihodu Bojev.

[19] RE, Suppl. IX (1962) 532; glej še K. Vinski, Keltski ratnički grob iz Batina. Arheol. rad. i rasp. 1, 1959, 28 ss.

[20] Taurisci und Norici. Historia 15, 1966, 227 v nasprotju z A. Mócsy, RE, Suppl. IX (1962) 530, ki negira naselitev Tavriskov v severozahodni in spodnji Panoniji, razen v naših krajih. — A. Graf, o. c. 20 misli, da dokazuje naselitveno območje Bojev pri Ptolemeju napak omenjena Bononija. Zato povezuje tudi s Tavriski in Boji imeni Taurunuma in Bononije. Bononija leži nad Sirmiumom pri Banoštru na Donavi, Taurunum pri Zemunu.

[21] A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest (1959) 31 ss. Kolikor so provincialnorimska gomilna grobišča res dokaz naselitvenega območja Bojev (K. Sagi, Arch. Ertes. 70, 1943, 113 ss), bi naselitev Slovenskih goric potrjevala razširjenost Bojev na to območje (S. Pahič, Antične gomile v Slovenskih goricah. ČZN 1, 1966, 1 ss). K temu glej še Latomus 24, 1965, 123 ss.

je politična moč Tavriskov v teh predelih okrepila. V tem hipu nastopi vprašanje odnosa Tavriskov do Norikov oz. noriškega kraljestva in do Rimljanov.[22] Ves čas se očitno prepleta neki politični dualizem v Vzhodnih Alpah, ki je rešljiv le z metodološkim izhodiščem, kakršnega smo si postavili: v tem času imamo na tem prostoru opraviti z dvema upravnima pojmoma, ki se glede na meno politične moči zamenjujeta.[23] Ker so potemtakem Tavriski samostojna enota, odpadejo ugibanja o ilirskem izvoru Norikov ali Tavriskov,[24] domneva o povezavi imen Ture (Tauern) in *Teurnia* (Sv. Peter v Lesu) s Tavriski[25] ter enačenje vzhodnoalpskih Tavriskov z onimi, poraženimi pri Telamonu 225 pr. n. š.[26] Po W. Schmidu naj bi namreč prišli k nam ravno deli tega plemena, ki so se umaknili po bitki mimo Kenomanov in Venetov.[27] Pri Telamonu poraženi Tavriski so se naselili, kot to izpričujejo viri in ime, v okolici Turina (Torino). K nam so prišli Tavriski, po dokazih materialne kulture, s severovzhoda in vzhoda, če so oni nosilci srednjelatenskega izročila v naših krajih.[28] Ptolomej II 11, 11 postavlja pradomovino Tavriskov v območje severno od Hercinskega lesa. Prvi je povezal te Tavriske z našimi F. Behn.[29] P. Reinecke[30] in po njem M. Fluss[31] sta to domnevo skušala podpreti bodisi z gradivom ali z viri. V eni svojih novejših razprav vidi R. Egger[32] dokaze za vdor Tavriskov v

[22] Po U. Kahrstedt, Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse 1927, 28 ss, so našli zlato pri Tavriskih med leti 122—120 pr. n. št., medtem ko meni R. Egger (Teurnia[5], Klagenfurt [1963] 10), da se je to zgodilo okoli leta 150, ker je vir iz Polibijevega obdobja. V slovstvu, naštetem pod opombo 8, sodijo znanstveniki, da je pohod C. Sempronija Tuditana reakcija na ukrep Tavriskov, ki so izgnali iz svojih pokrajin italske trgovce.

[23] Neskladen s tem je le podatek o najdbi zlata, ker take žile v pokrajini južno od Karavank po ugotovitvah mineralogov ne moremo predpostavljati. Zato je lahko v podatku o »noriških Tavriskih« skrita njihova takratna politična moč, ki se je raztezala začasno nad južnim Norikom.

[24] A. Holder, Altceltischer Sprachschatz II (1914) 1767; W. Schmid, Römische Forschung in Österreich 1912—1924, Die südlichen Ostalpenländer. 15. Ber. RGK 15, 1923-24 (1924) 189 ss; P. Reinecke, Örtliche Bestimmung antiker geographischer Namen. Bayer. Vorgeschichtsfreund 4, 1924, 17 ss in 5, 1925, 45 ss; H. Müller-Karpe, Zeugnisse der Taurisker in Kärnten. Carinthia I 141, 1951, 594 ss.

[25] F. Miltner, Römerzeit in österreichischen Ländern. (1948) 11; R. Egger, Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. Wien (1921) 1; isti, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Sonderschrift. österr. Arch. Inst. 9, 1916, 2. Že P. Kretschmer, Glotta 1925, 315, je odklonil povezavo obeh pojmov, ker izhaja ime Ture (Tauern) po njegovem iz veliko širšega indoevropskega korena Taurus = gora, hrib.

[26] Predvsem W. Schmid, o. c.; isti, Das Eindringen der römischen Kultur in Noricum. Joanneum 6, 1943, 7 ss.

[27] E. Polaschek, Noricum v RE XVII (1936) 972 s.

[28] H. Müller-Karpe, o. c. 595; S. Gabrovec, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. AV 17, 1966 (1967) 169; S. Pahič, Keltske najdbe v Podravju. AV 17, 1966 (1967) 271, in drugi prispevki s kolokvija Kelti v Sloveniji, objavljeni v isti številki AV.

[29] F. Behn, Hausurnen. Vorgeschichtliche Forschungen 1, 1924, 92.

[30] Örtliche Bestimmung antiker geographischer Namen. Bayerischer Vorgeschichtsfreund 6, 1926, 17 ss posebej str. 39.

[31] M. Fluss, Taurisci v RE V A (1934) 2; A. Franke, Tauriocheimi v RE V A (1934) 1135 s.

[32] Ricerche di storia sul Friuli preromano e romano. Atti dell Accademia di scienze, lettere e arti di Udine 13, 1954-57, 383 ss.

Vzhodne Alpe pri Livijevem podatku (39, 22) o nekem neznanem ljudstvu, ki je v letih 188/186 gradilo svoje mesto blizu Ogleja. Kot vemo iz vira, je odposlanec teh Galcev dejal pred rimskim senatom: »Spričo preobljudenosti v Galiji in zaradi pomanjkanja ter revnosti dežele, smo bili prisiljeni iskati prek Alp nova domovanja. V pokrajinah, ki so jih našli zaradi premajhne naseljenosti neobdelane, so se — ne da bi kogar koli žalili — naselili. Pričeli so zidati mesto, kar je dokaz njihove miroljubnosti.«[33] Rimski odposlanci, ki so prišli k narodom prek Alp pa dobe v odgovor: »*neque profectos ex auctoritate gentis eos, nec quid in Italia facerent, sese scire.*« Če torej odgovarjajo alpska ljudstva, da ne vedo, kaj počno novi priseljenci v Italiji, lahko to pomeni, da so ti prišleki zanje tujci. Tak sklep potrjuje tudi dejstvo, da kljub nastopu poslancev teh prišlekov v senatu romajo rimski k alpskim ljudstvom. Že to kaže na takratno politično nejasno stanje v Vzhodnih Alpah in na to, da priseljenci niso doma v teh krajih. Tako pridemo do navedene razlage R. Eggerja: Tavriski so *Galli Transalpini transgressi in Venetiam sine populatione aut bello haud procul inde, ubi nunc Aquileia est* in 39, 45: *Galli Transalpini per saltus ignotae antea viae, ut ante dictum est, in Italiam transgressi oppidum in agro, qui nunc est Aquiliensis, aedificabant.* Hkrati pa bi predstavljali *Transalpini populi* (Livij 39, 55) neki samostojen pojem, zelo verjetno združenje noriških plemen.

Ti vzhodnoalpski narodi zahtevajo celo, da Rimljani kaznujejo galsko pleme in jih pošljejo nazaj, odkoder so prišli. Če bi bilo to galsko pleme del ali sosed Norikov, bi ti ne ravnali tako, verjetno tudi ne bi grajali blagega postopanja Rimljanov. Zippel zato domneva,[34] da se je v tem času — v letih 183/171 pr. n. š. — izoblikovalo plemensko združenje *regnum Noricum*, za katero je vseskozi značilna prijateljska politika do Rimljanov. Če opazujemo razvoj dogodkov v Vzhodnih Alpah v 2. stoletju pr. n. š. s teh gledišč, bi dal tako podobo; cilji politične diplomacije posameznih skupnosti bi bili tako tudi bolj logični, razumljivi pa bi postali mnogi podatki, ki slone na dualizmu oblasti Norikov in Tavriskov v Vzhodnih Alpah. Na eni strani srečujemo zavezništvo Rimljanov z noriškim kraljestvom, na drugi tavriško nasprotovanje tem »silam osi« in povezovanje s Skordiski in kasneje Boji.

Najlepše se ta razvoj odnosov vidi pri rimski zasedbi Vzhodnih Alp, ko je bil poglavitni Oktavijanov udar usmerjen tudi na uničenje Tavriskov, pripojitev noriškega kraljestva k rimskemu imperiju pa je kasneje sledila po mirni poti.[35]

[33] Livij 39, 22 in 54. To mesto pri Liviju je podrobneje razčlenil F. Sartori, Galli Transalpini transgressi in Venetiam. Aquileia Nostra 31, 1960, 1 ss in s tem dopolnil izvajanja G. Marchettija, Le origini di Aquileia nella narrazione di Tito Livio. Memorie Storiche Forogiuliesi 43, 1958—1959 (1959) 1 ss ter R. Cessija, Da Roma a Bisanzio v Storia di Venezia. Venezia I (1957) 195 ss. F. Sartoriju dolgujemo tudi členitev sporočenega besedila glede na današnje zgodovinsko-arheološko poznavanje te pokrajine.

[34] G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig (1877) 112; glede Apijanovega podatka (Keltike 13) o prijateljstvu Norika in Rima glej E. Swoboda, Carnuntum, Seine Geschichte und seine Denkmäler.[4] Graz - Köln (1964) 232.

[35] E. Swoboda, Zur Okkupation Noricum. Klio 28, 1935, 180 ss; R. Syme, Augustus and the south Slav Lands. Revue internationale des études balkaniques 3, 1937, 33 ss.

Zavezništvo med Noričani in Rimljani se kaže že v času prodora ljudstva imenovanega v viru (Livij 39, 55) *Galli Transalpini*, saj *Legatis Romanis Transalpini populi benigne responderunt. Seniores eorum nimiam lenitatem populi Romani castigarunt, quod eos homines, qui gentis iniussu profecti occupare agrum imperii Romani et in alieno solo aedificare oppidum conati sint. — Et exceperunt et prosecuti cum donis legatos sunt.*« Zavezništvo dokazuje tudi dejstvo, da so čete regula Katmela bile severna bočna zaščitnica rimske vojske ob vdoru v Istro 178 pr. n. š.[36] Prav tako izhaja iz Livijevega poročila (43, 5), da so vodili ti *Alpini populi* svojo diplomacijo ne glede na sosede. Da imamo opraviti spet s kraljestvom, je razvidno, ko nastopijo pred senatom *legati regis Gallorum* s pritožbo glede ravnanja konzula C. Cassija.[37] Na to je senat sklenil poslati odposlance *duos ad regulum trans Alpis, tres circa eos populos* (Livij 43, 5). Iz tega jasno izhaja, če gledamo z očmi pisatelja iz Rima, da so ljudstva *trans Alpis* ona za Karnijskimi in Julijskimi Alpami, ker so Karni ločeno nastopali pred senatom. Torej so mišljena ljudstva združena v noriško kraljestvo. In res, ves čas se pojavlja tudi njihov kralj Cincibilus. Zavezništvo obeh strank se kaže tudi leta 169 pr. n. š., ko pošlje kralj Balanos ponudbo za podporo proti Perzeju.[38] Nadaljnje dokaze srečujemo kasneje pri vdoru Cimbrov in Tevtonov, ko je konzul Carbo napadel slednje in izsilil zanj neprijetni neodločeni izid bitke; prav tako je v državljanski vojni dobil Cezar v pomoč *equites ab rege Norico circiter trecenti.*[39] Tudi Oktavijan je dobil pomoč od tukajšnjih zaveznikov (*Ῥωμαίων ξένοι*), za katere misli Zippel (l. c.), da so bili Noričani.

Skoraj vsak dokaz zavezništva med Rimljani in noriškim kraljestvom spremlja običajno podatek o tavriških nasprotnih ukrepih. Tako napadajo Norejo Boji,[40] tavriški sobojevniki proti Burebisti.[41] Nekaj podobnega se je

---

[36] Livij 41, 1: *Ab eadem regione mille ferme passuum castra erant Gallorum: Catmelus pro regulo erat tribus haud amplius milibus armatorum.* K *pro regulo erat* v rk. Frobeniana (1531) glej Zippel, o. c. 112 s.

[37] Livij 43, 5: *Eodem tempore de C. Cassio — querellae ad senatum delatae sunt, et legati regis Gallorum Cincibili venerunt. Frater eius verba in senatu fecit questus Alpinorum populorum agros, sociorum suorum, depopulatum C. Cassium esse et inde multa milia hominum in servitutem abripuisse. Sub idem tempus Carnorum Histrorumque et Iapydum legati venerunt.*

[38] Livij 44, 14: *legati Transalpini ab regulo Gallorum — Balanos ipsius traditur nomen — Romam venerunt, pollicentes ad Macedonicum bellum auxilia.*

[39] B. c. 1, 18.

[40] B. G. 1, 5, 4: ... *Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnabant.* O prijateljstvu Bojev in Tavriskov K. Pink, WPZ 24, 1937, 73. Na tem mestu bi želel popraviti nejasnost, ki se mi je primerila pri krajšanju citata v članku Hišaste žare, dokaz migracije dela plemena Latobici v AV 17, 1966 (1967) 363 op. 15, kjer ni jasno opredeljeno, ali je mišljena naselitev teh plemen v Hercinskem lesu ali ob njem. *Oritur ab* je vezan na *Hercynia silva*, toda posredno nakazuje gornje vprašanje, ker ni jasno, ali je mišljeno mejaštvo ali naselitev plemen v Hercynija silva. Če se gozd pričenja pri teh plemenih, so lahko ta prva v samem Hercinskem lesu ali neposredni mejaši na zahodu. To pa je bilo osnovno vprašanje v gornjem sestavku. Mislim, da so ta plemena izhajala iz Hercinskega lesa, razen morda Helvetov, kot bi to sledilo iz Tacita, Germ. 28, 2.

Naše izvajanje (AV 17, 1966 [1967] 363) o naselitvi dela Bojev, Latobikov, Raurakov, Tulingov, Herkunijatov in morda Elvetov na severno in vzhodno obrobje noriškega kraljevstva dokazuje tudi nedavno v Kienbachklammu pri Bad Ischlu odkrit napis posvečen *Marti Latobio*, ki ga objavlja K. M. Mayr, Ein

primerilo ob vdoru Kimbrov. Tudi te so vzhodnoalpski Tavriski[42] pregovorili za udar na Norejo in Norik. Po Poseidonijevem poročilu (pri Strabonu 7, 2, 2) se je pričel vdor Kimbrov pri Bojih v Hercinskem lesu, nakar se pojavijo pri Skordiskih in nato pri Tavriskih.[43] Sledi bitka pri Noreji. Kimbri se umaknejo k Helvečanom. Zanimivo pri tem je spoznanje, resda v dveh različnih virih, ko ob sočasnih dogodkih v Podonavju govorijo ločeno o Noriku in o Tavriskih. Nič manj zgovorna ni ugotovitev, da v obdobju očitne krepitve tavriške oblasti v Vzhodnih Alpah — ko so na njihovem območju zadeli na zlato — ni slišati v daljšem časovnem razponu o Noričanih. Vemo celo za prav v tem obdobju izvedena kazenska pohoda konzulov C. Sempronija Tuditana leta 129 proti Liburnom, Japodom, Karnom in Tavriskom ter M. Aemilija Scaura 115 pr. n. š. proti Karnom in Tavriskom.[44] Poraz okoli leta 60 pr. n. š. — v bitki z Burebisto — kaže, da je oslabil tavriško moč in vpliv v Vzhodnih Alpah. Po Oktavijanovem udaru proti njim je bila tavriška oblast v celoti uničena.[45]

V bitki proti Burebisti so Tavriski podrejeni kralju Bojev Kritasirosu. Zato je dopusten sklep, da je njihova moč v teh predelih morebiti že poprej pešala. Združitev z Boji in Skordiski je lahko v tej luči odsev njihove diplomacije in želje priti ponovno do veljave. Proces se je mogel pričeti že prej in so bitke proti Dačanom in Noričanom samo dokončni dokaz naselitve Latobikov, Bojev in njim pripojenih keltskih plemen v Vzhodnih Alpah. Prav tako neizpodbitno je, da daje Strabonovo in Cezarjevo poročilo o teh dogodkih le dokaz za bitke in posege v menjavo politične moči v času priselitve Bojev in njihovih sobojevnikov iz Severne Češke, nikakor pa ne morejo biti že dokaz o naselitvenih območjih Tavriskov v Vojvodini[46] in severozahodni Panoniji.[47] Vdor Bojev je po našem sprožil naselitev prej tavriške Dolenjske z Latobiki, priseljenimi v te kraje skupaj z Boji.

Tako oslabljeni Tavriski se niso mogli upreti pritisku Norikov sredi 1. stoletja pr. n. št., ki so se raztegnili proti jugu. To bi dokazovalo mesto pri

---

bedeutendes Ergebnis der Felsbilderforschung in Oberösterreich, Weiheinschrift an Mars Latobius. Oberösterreichische Heimatblätter 20, 1966, 65 ss.

Od novejših del, ki osvetljujejo zgodovinska dogajanja ok. l. 60 pr. n. št. bi omenil C. J. Guyonvarc'h, Arrabona, Arabo-, Aravisci. Arrabona 5, 1963, 91 ss in odgovor J. Fitza, Alba Regia 4-5, 1963-64 (1964) 255; E. Petres, Beziehungen der keltischen und der römerzeitlichen einheimischen Bevölkerung im 1. und 2. Jahrhundert u. Z. Alba Regia 6-7, 1965-66 (1966) 197 ss; A. Mócsy, Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus. Historia 15, 1966, 511; isti, Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistischrömischen Zeitalter. Acta antiqua 14, 1966, 100 s.

[41] Strabon 5, 1, 6: *μετὰ Ταυρίσκων ὄχουν πολεμοῦντες πρὸς Δακούς*

[42] Strabon 7, 2, 2.

[43] K temu glej izčrpno obravnavo pri H. Vetters, Zur ältesten Geschichte der Ostalpenländer. Jahresh. d. österr. arch. Inst. 46, 1961—1963, 210 ss, in C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas (Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien). Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse 214, 1932, 42 ss.

[44] Glej op. 8!

[45] Apijan 16, Cass. Dio 49, 34, 2.

[46] I. Degmežić, Poraz Boja i Tauriska na Tisi. Rad vojvodjanskih muzeja 8, 1959, 21 ss.

[47] G. Alföldy, Taurisci und Norici. Historia 15, 1966, 230, v nasprotju z A. Mócsyjem, RE, Suppl. IX (1962) 530, ki meni, da v Panoniji, izvzemši naših krajev, ni moč govoriti o Tavriskih in njihovi naselitvi.

Strabonu (4, 6, 9), kjer prebivajo Noriki s Karni *ἐγγὺς ἤδη τοῦ Ἀδριατικοῦ μυχοῦ* in da šteje Plinij Tavriske za del Norikov. Za časovno opredelitev teh dogodkov je pomembna ugotovitev U. Kahrstedta[48], po kateri je eno Strabonovo poročilo — 7, 5, 2 — o razmerah v Vzhodnih Alpah starejše in ga postavlja v čas ok. 150 pr. n. š., drugo poročilo — 4, 6, 10 — pa podaja razmere tik po Oktavijanovem pohodu. Tako bi bilo razumljivo, zakaj srečujemo pri Strabonu navedbo *τῶν δὲ Νωρικῶν εἶοι καὶ οἱ Ταυρίσκοι*, kjer so Tavriski podrejen pojem. Morda je iz vseh teh političnih sprememb razumljiv tudi Plinijev stavek o *quondam Taurisci appellati, nunc Norici* in njegov podatek v n. h. III 131 o tem, da so propadla mesta: *Carnis Segesta et Ocra, Tauriscis Noreia.*

Drugo, kar bi nam nakazovali ti podatki, bi bila razširitev Norika proti jugu in verjetno vzhodu, bodisi v samem obdobju rimske zasedbe, ali tik pred tem, kot je nakazal že E. Polaschek.[49] Nam se po vrednotenju vseh dogodkov v vzhodnoalpskem prostoru postavlja za ekspanzijo Norikov proti jugu obdobje po letu 59 pr. n. š., ko je imel Cezar v okolici Ogleja v pripravljenosti tri legije.[50] Spodnjo mejo predstavlja Oktavijanov pohod in stranski udar proti Tavriskom v letih 35—33 pr. n. š. Najbolj vabljiva razlaga obeh spornih navedb pri Pliniju in Strabonu bi bila, da je pri uničenju Japodov in vzhodnoalpskih Tavriskov sodelovala v skupnih vojaških naporih tudi vojska noriškega kraljestva, kot bi to dokazoval podatek o tukaj prebivajočih rimskih zaveznikih. Uspeh tega sodelovanja je bil za Norike za krajši čas priborjena uprava v delu prej tavriškega ozemlja. V prvi vrsti bi tu mislili na noriško celejansko področje v času rimske province.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ostalpinen Taurisker

Einführend wird eine kurzgefasste Übersicht der bisherigen Meinungen über Taurisker und die Anordnung autochtoner Stämme in der Periode nach der römischen Besetzung gegeben. Aus den Quellen ist ersichtlich, dass die Taurisker in dieser Zeit nur bei Plinius flüchtig erwähnt werden. Damit werden sie zugleich auch das letzte Mal in den Ostalpen erwähnt, und zwar als *quondam Taurisci appellati, nunc Norici*. Trotz dieser Behauptung des Plinius finden wir sie weder in den Votivinschriften der norischen Stämme auf dem Magdalensberg noch in Ptolomeus' Verzeichnis der norischen Völker. Demzufolge ist begründet und methodologisch richtig die Voraussetzung, dass wir die Taurisker aus dem Zusammenhang jener Völker ausschliessen, die das *Regnum Noricum* bildeten.

Die älteste Quelle, die über die Ostalpinen Taurisker spricht, ist Polibius (34, 10, 10 = Strabo 4, 6, 12), als er erwähnt, dass in ihrem Gebiet in der Nähe

[48] Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phill.-hist. Klasse 1927, 27 ss.

[49] E. Swoboda, Carnuntum[4] 230 s podrobno literaturo in E. Polaschek, RE XVII/1 (1936) 971 ss.

[50] B. G. 1, 10, 3: *tres (legiones) quae circum Aquileiam hiemabant;* P. Petru, Hišaste žare, dokaz migracije dela plemena Latobici. AV 17, 1966 (1967) 367.

von Aquileia in der Mitte des 2. Jahrhunderts v. u. Z. Gold entdeckt wurde. Darüber sprechend, sagt er, dies habe sich zugetragen *ἐν τοῖς Ταυρίσκοις τοῖς Νωρικοῖς*. Damit bestimmt Polibius diese Taurisker nur geographisch, da er schreibt, dies habe sich bei den norischen Tauriskern ereignet. Dies betont er aber deswegen, weil er meistens jene Taurisker im Westen, auf der Poebene, erörtert. Das Gleiche schliessen wir auch aus Strabos Angabe, wo er die Stämme östlich von Rätia aufzählt. Diese Angabe stellt die Taurisker als besonderen Begriff neben die Noriker. Der partitive Genitiv *Νωρικῶν* in dieser Quelle ist der übergeordnete Begriff und beweist, dass die Taurisker zu jener Zeit den Norikern untergeordnet waren[4]; folglich können beide Begriffe nicht identisch sein. Dieser Trennung der Noriker und Taurisker begegnen wir bei Strabo auch an allen übrigen Stellen, denn er verwendet für das Siedlungsgebiet der Noriker konsequent den Namen Norikum[7] und ebenso zählt er die Taurisker als gesonderte Einheit auf. Einen solchen Schluss bekräftigt auch die Aufzeichnung über den Straffeldzug der Konsuln C. Sempronius Tuditanus und M. Aemilius Scaurus, als der erstangeführte *Tauriscos contrivit et Carnos* und nicht zuletzt auch der Feldzug der Abteilungen des Oktavian im ersten Jahr des Illyrierkrieges gegen die Taurisker, während die Noriker wahrscheinlich gleichzeitig als hiesige römische Verbündete bezeichnet werden.

Falls wir uns die Stelle bei Plinius als Feststellung einer Lage erklären, der politische Wandlungen Pate standen, könnten wir leichter eine Verbindung mit dem oben erwähnten Zitat aus Polibius herstellen. Damit, dass er die Taurisker in den Ostalpen als norisch bezeichnet, deutet er uns zugleich an, dass es sich um einen selbständigen Stamm in der Nachbarschaft der Noriker handle. Da wir heute nach den Aussagen der Inschriftentafeln vom Magdalensberg wissen, dass die *Norici* bloss einer der Stämme des norischen Königreichs sind, gewinnen wir bei Übersicht aller Tatsachen den Eindruck, dass die richtige Erklärung als erster A. Barb[9] angedeutet hat, der hervorhebt, das *Regnum Noricum* sei eine politisch-juridische und nicht eine nationale Bildung. Obwohl die Taurisker in den Quellen nach der Periode der römischen Eroberung nie in der Vereinigung der norischen Stämme erwähnt werden, bringt diese unklare Bezeichnung des nationalen bzw. politischen Charakters des norischen Königreichs Unsicherheit und Gegensätze in die Quellen hinein.

Einen der tauriskischen Handelsstützpunkte stellt *Nauportus* dar (Strabo 7, 5, 2). Also besiedelten sie sicher den ganzen Ljubljana—Kessel und das Gebiet, das hinzu gravitiert: Gorenjsko (Oberkrain), Dolenjsko (Unterkrain), den Teil des Landes bis zu den antiken *Alpes Iuliae* und bis zum Hochplateau *Ocra* (Postojnska vrata). Auf diese Weise würden wir wahrscheinlich das zentrale Siedlungsgebiet der ostalpinen Taurisker erfassen. Die natürlichen Verbindungen des Handelsmittelpunktes *Nauportus*, die Flussgebiete der Save und der Krka, sowie die Bernsteinstrasse nach Celje, mussten sich im Besitz der Taurisker befinden. Wer *Nauportus* hatte, musste auch für die Verlängerung dieser Verkehrsader — des »Hyperboreischen Weges« — gegen Osten sorgen, was auch aus wirtschaftlichen Interessen verständlich ist. Dies bestätigt auch Strabo 4, 6, 10 mit der Angabe, dass auf der Save die Waren zu den Pannoniern und Tauriskern transportiert wurden. So gelangen wir zum östlichen Ast der Taurisker auf unserem Gebiet und zur Angabe des Plinius über *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci in tergo Taurisci.*

Für die Bestimmung der Lage des *mons Claudius* ist die Dokumentation bei Klaić und Graf bedeutsam, die erwiesen haben, dass so das Gebirge zwischen Save und Drau von Sisak bis Varaždin genannt wurde. Nach Klaić bedeutet der Name (abgeleitet aus *claudere*) die Sperre — im slov. zapreti —, darum hies auch Moslavačka gora nördlich von *Siscia* im späten Mittelalter Zaprta gora; Ivančica-berg bei Varaždin wird noch im 16. Jahrhundert als *mons Claudius* bezeichnet. Wenn diese Namensabstammung richtig gedeutet wird, müsste *mons Claudius* mindestens zwei Berge einbeziehen, die zusammen die Sperre bildeten. Aus den vorgelegten Beweisen würde *mons Claudius* dem Bergrücken Ivančica—Kalnik—Medvednica (Sljeme) entsprechen (was auch mit Vell. Pat. II 113 nicht in wiederspruch steht). Dies würde auch die Glaubwürdigkeit der Stelle bei Plinius anzeigen und zugleich die Erklärung des Strabozitats über Handelsbeziehungen mit den Tauriskern in der Nachbarschaft der Pannonier bieten. Die Angabe bei Strabo stammt aus der Zeit, wo man als Pannonier die Bevölkerung der näheren Umgebung von *Siscia* betrachtete. Darin ist auch der Beweis zu sehen, das die Taurisker nordwestlich von *Siscia* die Flussgebiete der Sotla und Krapina besiedelten und — wenigstens spärliche — Niederlassungen in der unteren Steiermark besassen. Dies deutet auch die materielle Hinterlassenschaft dieser Gebiete der Spätlatène- und frühen Römerzeit an.[16-19] Deshalb müssen wir südlich von *Poetovio* die Taurisker suchen, die nach G. Alföldy[20] an die Boier grenzten.

Aus diesen Blickpunkten betrachtet, würden die Entwicklung der Ereignisse und die Niederlassung der Taurisker in den Ostalpen ein solches Bild bieten; die Ziele der politischen Diplomatie der einzelnen Gemeinschaften wären so logischer und verständlich würden viele Angaben, die auf dem Dualismus der Macht der Noriker und der Taurisker in den Ostalpen beruhen. Einerseits haben wir die Verbindung der Römer mit dem norischen Königreich, andererseits aber die Gegnerschaft der Taurisker gegen diese »Achsenmächte« und ihre Verbindung mit den Skordiskern und später mit den Boiern.

Am besten kann man diese Entwicklung bei der römischen Besetzung der Ostalpen verfolgen, als der hauptsächliche Flankenanfall des Oktavian auch auf die Vernichtung der Taurisker gerichtet war, wogegen der Anschluss des norischen Königreichs ans Imperium auf friedliche Weise folgte, bzw. die Noriker wahrscheinlich die »hiesigen Verbündeten Roms« waren. Das Bündnis zwischen den Norikern und Römern offenbart sich schon zur Zeit des Durchbruchs des in den Qullen *Galli Transalpini* genannten Volkes; ferner bildeten die Truppen des Regulus Catmelus den nördlichen Flankenschutz beim Einfall nach Istrien im J. 178. Das Bündnis zeigt sich auch im J. 169, als König Balanos sein Anerbieten der Unterstützung gegen Perseus sendet; später beim Einfall der Zimbern und Teutonen, im Bürgerkrieg und anlässlich des Feldzugs des Oktavian[34—39].

Nahezu jeder Beweis des Bündnisses zwischen den Römern und dem norischen Königreich wird in der Regel durch eine Angabe über die gegensätzliche Politik der Taurisker begleitet. So richten die Boier — die Kampfgenossen der Taurisker gegen Burebista — ihre Angriffe auf Noreia; etwas Ähnliches dürfte man beim Einfall der Zimbern annehmen. Nicht weniger beredt ist die Feststellung, dass wir in der Periode der Stärkung der tauriskischen Macht in den Ostalpen, — als man in ihrem Gebiet auf Gold stiess — durch einen längeren Zeitraum hindurch nichts über die Noriker hört. Wir wissen sogar um die eben in diesem Zeitraum unternommenen zwei Straffeldzüge: den des Konsuls C. Sempronius Tuditanus gegen die Japoden, Liburner, Karner und Taurisker im J. 129 und

den des Konsuls M. Aemilius Scaurus gegen die Karner und (Taurisker?) im J. 115. Die Niederlage um das J. 60 — in der Schlacht mit Burebista — schwächte Macht und Einfluss der Taurisker in den Ostalpen, was sich in der Ansiedlung der Boier und Latobiker äussert. Nach dem Feldzug des Oktavian gegen die Taurisker war aber ihre Macht in Gänze gebrochen.

Aus den Quellen stellen wir fest, dass die Taurisker zur Zeit ihrer grössten politischen Macht im Westen an die Karner grenzten, im Norden war ihr Nachbar das norische Königreich, ihre Grenznachbarn im Osten aber waren die Skordisker. Aus den übrigen Angaben wissen wir, dass dieser Raum im Süden durch das Gebiet der Japoden abgeschlossen wurde. Das so begrenzte Territorium ist gross. Deshalb ist es gewiss, dass zwischen dem Siedlungsbereich und zwischen dem Bereich der politischen Macht ein Unterschied bestand; wie gross dieser Unterschied war, das ist heute im Einzelnen unklar.

NEKAJ ANTIČNIH ZEMLJEPISNIH POJMOV O NAŠIH KRAJIH

SONJA PETRU

Narodni muzej, Ljubljana

Za vrednotenje starejše naselitvene zgodovine kakega prostora v zemljepisnem smislu so poleg pokrajine in njene oblikovanosti potrebni še podatki o takratni klimi, vodovju, sestavi tal itd. Seveda pa v antičnem izročilu ne dobimo teh podatkov in ustreznih poimenovanj v današnjem geografskem smislu.[1] Zato mora izhajati obravnava antičnih geografskih razmer in naselitvenih možnosti danes slovenskih pokrajin s širših vidikov tega prostora. Slovenija leži v stikališču štirih današnjih geografskih pojmov: Balkanskega polotoka, izrastkov Alp, Panonije in Apeninskega polotoka.[2]

Pri površnem zemljepisnem vrednotenju našega prostora nehote zapademo napačni predstavi o njegovem goratem značaju. Znotraj teh predelov pa obstoji vrsta polj in kotlin z izrazitimi naselitvenimi možnostmi in z zagotovljeno gospodarsko osnovo. Med njimi je nekaj takih, ki so bile tudi v antiki klimatsko izredno ugodne, tako dolina Rižane, Vipavska dolina,

[1] P. Petru, Nekateri problemi provincialnorimske arheologije v Sloveniji. AV 15-16, 1964-65 (1965), 55; A. Graf, Uebersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I, 5, 1936; S. Borzsak, Die Kenntnisse des Altertumes über den Karpatenbecken. Diss. Pann. I, 6, 1936; B. Saria, Die geographischen Kenntnisse der Griechen und Römer vom Ostalpengebiet. Ostdeutsche Wissenschaft 5, 1958, 89; E. Hörnig, Die geographischen Namen des antiken Pannonien. Diss. Heidelberg 1950; F. Ramsauer, Die Alpenkunde in Altertum. Zeitschr. d. Deut. u. Oesterr. Alpenvereines 32, 1901, 55; E. Schwarz, Über antike Namen in Österreich als Zeugen von Völkerberührungen. Wiener Prähist. Zeitschr. 19, 1932, 286; R. Heuberger, Der Eintritt des mittleren Alpenraumes in Erdkunde und Geschichte. Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde Tirols (Festschrift H. Wopfner). Schlern-Schriften 52, 1947, 69; R. Heuberger, Rätien im Altertum und Frühmittelalter, Forschungen und Darstellungen. Schlern-Schriften 20, 1932; C. Rasch, Die bei den antiken Autoren überlieferten geographischen Namen im Raume nördlich der Alpen vom linken Rheinufer bis zur pannonischen Grenze. Diss. Heidelberg I in II (1950); P. Laviosa-Zambotti, Funzioni dei passi centrali alpini durante la preistoria. Jahrb. d. Schweiz. Gesell. f. Urgesch. 40, 1949-50 (1950) 193; C. Mehlis, Noricum nach Claudius Ptolemaeus. Archiv für Anthropologie 22, 1932, 78; E. Polaschek, Noricum in Ptolemaios Geographie 143 (1953) 701; P. Lessiak, Die kärntnerischen Stationsnahmen. Carinthia I 112, 1922, 1; I. Kukuljević-Sakcinski, Panonija rimska. Rad JAZU 23, 1873, 108; A. Jelić, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien. WMBH 7, 1900, 167; A. Müllner, Emona, Laibach (1879); J. Katancsich, Specimen Philologiae et Geographiae Pannoniorum. Zagreb (1795); A. Gnirs, Das Gebiet der Halbinsel Istrien in der antiken Ueberlieferung. Programm der Real-Schule der K. und k. Kriegsmarine, Pola 1901/2, 1 ss.

[2] A. Melik, Slovenija, Ljubljana (1935/36).

dolina Krke, Celjska kotlina, Ptujsko polje s Slovenskimi goricami, dolina Mure, Labodska dolina in celovški bazen.[3]

Če skušamo v antičnem izročilu najti ustrezen širši pojem za geografsko opredelitev našega ozemlja, vidimo, da bi najbolje ustrezal naziv Ilirik. Čeprav nosi ta pojem v sebi politično opredelitev[4], nam je lahko, po Apijanovem opisu[5] tudi širši geografski pojem. V uvodnem poglavju svoje Iliriku posvečene knjige šteje k Ilirom v širšem smislu narode med Makedonijo, Tracijo, Donavo, Jadranom ter do vznožja Alp. To pa bi ustrezalo pojmu »kontinentalni Balkan«, kot je to pokrajino opredelil v sodobnem zemljepisju prof. Cvijić.[6]

Pisec klavdijske dobe Pomponius Mela (II 3, 57) smotrno zaključuje ta prostor na zahodu, saj pravi: *Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum.* Kasnejša sprememba in postavitev te meje na Rižano in kasneje na Rašo[7] ne more ovreči ugotovitve, da je sodil v obdobju iz prehoda pragzgodovine v antiko ta prostor k Ilirom in s tem k Iliriku.[8] Če je bil potemtakem tržaški prostor v eni svojih zgodovinskih dob konec Ilirika, je naravna meja le na Timavu pod strmo devinsko skalo. Z zahoda je segala sem — prav v obdobju, ki ga obravnavamo — *Gallia Cisalpina,* za katero pravi Ciceron v Filipikah (III 5, 13), da je *flos Italiae.* Italija mu je tu le geografski pojem, ki ga v naslednjem poglavju politično opredeljuje glede na te kraje kot *»firmamentum imperii populi Romani«.*

Tu na Timavu se torej neha v antiki Italija. Dobrih 600 let kasneje je to meja strnjene naselitve naših slovanskih prednikov, kar govori za našo gornjo domnevo o naravni meji in ločnici, ki jo dela Timav s spodnjim tokom Soče.[9]

Izvir Timava je ovenčan z legendami in odet s pravljico o božanstvu belih, človekojedih konj — o Diomedu, ki mu posveča svoje verze tudi Vergil: *Antenor potuit, mediis elapsus Achivis, Illyricos penetrare sinut atque intima tutus regna Liburnorum et fontem superare Timavi unde per ora*

[3] K. Wilvonseder, Zur keltischen Besiedlung des Ostalpenraumes. Carinthia I 143, 1953, 586.

[4] Plinius, n. h. III 21: *Nunc totum uno nomine Illyricum vocantur generatim;* G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien. Leipzig (1877) 1; CIL III p. 279; G. Alföldy, Bevölkerung der römischen Provinz Dalmatien. Budapest (1965); Z. Marič, Donja Dolina. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu NS 19, 1964, 15 z utemeljitvijo posebne panonske kulture in območja.

[5] Illyrike I 1 in 6 ter III 14; M. Fluss, RE suppl. V (1931) 311.

[6] Balkansko poluostrvo I (Beograd 1936) 54; A. Melik, Meja med Balkanskim polotokom in evropskim trupom. Glasnik geografskega društva 1928, 14.

[7] A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Diss. Bern. I, 6, 1954.

[8] M. Suić, Zapadne granice Ilira u svijetlu historijskih izvora. Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja 5, 1967, 33; S. Gabrovec, Problem severozahodnega področja Ilirov. Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja 4, 1964, 217; V. Scrinari, Tergeste, Municipii e colonie. Roma (1951) 16; širši upravno-politični pojem Ilirika — vsaj kar zadeva carino (Appian I 6; V 29) — pa vključuje na zahodu še Norik in Retijo, kar pa je po Apijanu starejše izročilo. K Ilirom prišteta plemena raznih imen primerja Apijan s sorodnimi razmerami pri Grkih, kjer se tudi vsako pleme imenuje po svojem imenu. Da sodi naš prostor k Iliriku, bi govoril tudi podatek pri Strabonu IV, p. 207, kjer pravi, da teče poleg Nauportusa reka, ki prihaja iz Ilirije. O meji Ilirika na Rižani gl. E. Polaschek, Aquileia und die Nordostgrenze Italiens. Studi Aquileiesi 1953, 35.

[9] A. Degrassi, Lacus Timavi. Scritti vari di antichità. Roma (1962) 709 ss; I. I. X/4, p. 99, po kateri pravijo okoliški Slovenci Timavu tudi Timok.

novem vasto cum murmure montis it mare proputum et pelago premit arva sonanti.

Po Polibiju[10] so pravili okoliški domačini Timavu »izvir in mati morja«. To je legenda, ki je vezana nanj. Geografsko pa pomeni Timav mejo med plodno ravnico in kraškim svetom Jadranskega zaledja, od tega so tudi odvisne različne življenjske možnosti prebivalcev Ilirika. V skalo vklenjene plodne dolinice našega Krasa so omogočale le izolirano poselitev, silile so k živinoreji in razdrobljenemu plemenskemu in rodovnemu življenju. Vseskozi je bila naselitev in politična ureditev teh predelov odvisna od naturalnega bogastva pokrajine, ker so se takrat dobrine menjavale neposredno. Kot rečeno, pa so bili ti pogoji na Krasu, v Istri, Dalmaciji, Hercegovini, Črni gori in Makedoniji v tej meri sorodni, da je razumljiva enotna antična opredelitev naštetih pokrajin.

Zelo sorodne so bile razmere tudi v Panoniji. Cassius Dio (XLIX 36, 2) opisuje Panonijo iz lastnih izkušenj kot pokrajino vzdolž donavskega brega od Norika do Mezije. Zanjo pravi Apijan (IV, 22), da je gozdnata pokrajina, ki se razteza od Japodov do Dardanov. Prebivalci ne živijo v mestih, ampak so raztreseni po deželi ali zaselkih. Iz tega opisa sledi, da je bilo življenje v Panoniji podobno življenju v hribovitem predelu Balkana.[11] Tudi tu so reke in močvirja omejevale življenjski prostor in ustvarjala osnovo plemensko-rodovne ureditve.

Ime *Pannonia* označuje sprva območje na obeh bregovih Save. Kasneje pa se je raztegnilo na pokrajino do Donave in prevzelo tudi geografsko enačenje, ki se obdrži še v srednjem veku (A. Mócsy, RE, suppl IX [1962], 520). Nasprotno pa označuje ime *Noricum* od drugega stoletja pred n. š. združenje vzhodnoalpskih plemen v kraljestvu, ki mu načelujejo Noriki (Polaschek, RE XVII [1936], 973). Po rimski zasedbi označuje njihovo provinco. Tako je Norik politično-pravna oznaka in ne geografska (Barb, Wiener numismatische Zeitschrift 61, [NF 21] 1921, 26), kar se izraža tudi v tem, da so dobile posamezne pokrajine v srednjem veku nova imena ali pa so obdržala še predrimska (Koroška, Kranjska).

Neznani geograf iz Ravenne v zgodnjem srednjem veku opredeljuje osrednje slovenske pokrajine kot *Carniola*. Tudi Pavlu Diakonu je *Carneola* takratna domovina Slovencev.[12] Toda ime te pokrajine je očitno starejšega izvora, ker je izpeljana iz imena *Carnus* s pripono *olus*.[13] Vendar pa pozna ravenski geograf, sledeč gotskemu filozofu Marcomiru, tudi naziv *patria Carnech*. V uradnih virih se zadnjič imenuje *Carniola* poleg novega naziva *Chreine* leta 973.

O meji Karnije oz. Karniole pa na današnji stopnji dognanj ne moremo zanesljivo sklepati. *Chreine* je verjetno vezan na širok pojem Kranjske z Dolenjsko, Gorenjsko in Notranjsko do Vipavske doline. Kako daleč je segala prek te meje, danes ni možno zanesljivo določiti.

---

[10] Po Strabonu V 1, 8; prim. še Hacquet, Oryctographia carniolica I (1785) 63 o Timavovih izvirih.

[11] Zanjo pravi Apijan IV 22, da je gozdnata pokrajina. Prebivalci ne živijo v mestih, ampak so raztreseni po deželi ali v zaselkih glede na sorodstvo.

[12] F. Kos, Gradivo I (1905) pod 182.

[13] J. Kelemina, Langobardski spomini pri Slovencih. Slavistična revija 4, 1951, 177; H. Vetters, Kontinuität von der Antike zum Mittelalter in Ostalpenraum. Vorträge und Forschungen 10, 1961-62, 30 ss.

Prehodno vlogo naših pokrajin in v prazgodovini razviti tranzit nakazujeta že Strabo in Herodot. Pri tem je naš prostor zbiralnik prometa z vzhoda in severa. V nasprotju s pokrajinami vzhodnega Ilirika in s centralnim alpskim prostorom, katerih pomen je predvsem v povezavi severa z jugom, pa imajo naši kraji izrazito vezno vlogo. To izpričuje že dejstvo, da vodi skozi naše kraje t. i. jantarjeva cesta, omenjena pri Pliniju,[14] in da se pri Vrhniki naveže nanjo »hiperborejska pot« Donava—Sava.[15] Prav o tej poti govori tudi pravljica o Argonavtih, ki o njej poroča Plinij.[16] O prenašanju tovora od Nauporta prek Julijskih Alp poroča tudi Strabo, ki pravi v knjigi IV p. 207, da prebivajo Japodi, ilirsko-keltsko pleme, blizu Okre. Nekoč so bili močni in glasoviti po svojih ropanjih ter so prebivali na obeh straneh hriba Albion, dokler jih ni končno ukrotil v vojni Oktavijan. Njihova naselja so Metulum, Arupium, Monetium in Vendon. Za Japodi je mesto Segestika v ravnici, poleg njega teče reka Sava, ki se izliva v Donavo. To mesto ima — tako pravi Strabo — primerno lego za vojskovanje z Dačani. Okra je najnižji predel Alp, kjer Japodi mejijo na Karne in prek katerega se tovori blago z vozovi iz Aquileje v Nauportus. Ta pot ne znaša več kot 400 stadijev (v knjigi VII p. 313 pravi, da meri ta pot 350 stadijev in da nekateri pravijo, da znaša celo 500 stadijev). Od tod (Nauportusa) prevažajo blago po rekah do Donave in do pokrajin ob njej. Poleg Nauportusa teče namreč reka, ki prihaja iz Ilirije in je plovna ter se izliva v Savo. Po tej reki se tovori prevažajo v Segestiko ter v dežele Panoncev in Tavriskov. Pri Segestiki se izliva v Savo Kolpa. Obe reki sta plovni in izvirata v Alpah. Za ta vir je črpal Strabo podatke (po U. Kahrstedtu, Studien zur politischen und Wirtschafts-Geschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1927) iz nekega vira iz 2. stol. pr. n. š. in je torej mlajši od onega iz knjige VII. J. Šašel[17] ugotavlja zato, da je imel antični *Nauportus* tako v trgovini kot v politični sferi odločilno vlogo. Po njegovem je bila ta še izrazitejša po ustanovitvi Aquileje. Iz tega so sledile tudi prednosti, kot cestnina, carina, voznina itd., ki so ustvarjale stalen vir dohodkov.

Podrobnejše opise naših krajev, ki pa nam posredujejo vendarle znanje splošnega pomena, dolgujemo Ptolemeju in Strabonu za zgodnjo antiko in neznanemu geografu iz Ravenne za kasno antiko. Žal pa so ti viri tako pomanjkljivi, da so mogli humanisti razlagati posamezna geografska imena po svoje.[18] Vredno upoštevanja pa se mi zdi mnenje A. v. Premersteina in S.

[14] N. h. XXXVII 11; gl. tudi Solinus, 22; Plinius, n. h. III 151—152, pravi tudi, da je poleg kvarnerskih otokov — Krk, Lošinj, Rab, Cres — ki jim na splošno pravi *Absyrtides*, še otočje *Electridas*, ki ima ime po jantarju.

[15] Herodot IV 33; J. Brandis, RE IV (1901) 2127; B. Saria, RE XVI (1935) 2009; E. Norden, Alt-Germanien 1934, 209; L. Tončič-Sorinj, Südostforschungen 18, 1959, 380.

[16] N. h. III 128 — že pravilno ugotavlja, da se nobena reka ne izliva iz Donave v Jadransko morje.

[17] Keltisches portorium in den Ostalpen (zu Plin. n. h. III 128). Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata, Graz (1966) 198.

[18] Zato obstoji pri izredno kritičnem gledanju često bojazen, da so današnji pojmi, npr. Karavanke ali Hrušica (Popovics, Abhandlungen vom Meere. Leipzig [1750]), plod humanističnega časa, kar se najbolje vidi pri naših starejših avtorjih, tako J. L. Schönlebnu (op. 1), P. M. Baučarju (Bauzer — po rk. Historia rerum Noricarum et Forojuliensium 1660 — po Linhartu), Hanžiču (Annalect. seu Collect. pro hist. Carinth. — po Linhartu), A. Gladiču (A. Gladich, Relatio historica —

Rutarja, Römische Strassen und Befestigungen in Krain. Wien (1899) 22, da nam Herodian VII 12, 8 v opisu pohoda Maximina Traxa l. 238 daje oris pokrajine od postaje *Acervo* — kjer je bila takrat italska meja — do Emone, ki ji pravi *πρώτη Ἰταλίας πόλις*, in še dalje na zahod. Na tem odseku leže namreč gorovje, soteske in gozd: *ἐν κοιλάσιν ὀρῶν ἢ λόχμαις ὕλαις τε κρύφιοι εἶεν*, šele po prekoračitvi meje, če pa bi šel Trax preko Trojan, bi bilo to gorovje že za njim, ko je stopil v ljubljansko ravnico — *τὸ πεδίον*. Šele za to ravnico se dvigujejo Alpe: *πρόκειται δὲ αὕτη (Ἡμᾶν) ἐπ' ἀκροτάτῳ πεδίῳ ἱδρυμένη πρὸς τῆς ὑπωρείας τῶν Ἄλπεων*, in sicer Julijske Alpe — po antičnem pojmovanju je vrh prehoda, ali kot pravi IH: *ad pirum summas alpes* — na Hrušici. Po tem, pravita Premerstein in Rutar, o. c. 23, ne more biti pogozdeno in sotesk polno gorovje, ki leži zahodno od meje in skozi katero je držala cesta v *τὸ πεδίον* Ljubljansko ravnico, nič drugega kot še danes z gostimi gozdovi in z večjimi in manjšimi soteskami prepredena hribovita pokrajina med Višnjo goro in Šmarjem. Če nekoliko posplošimo to gledanje obeh imenovanih avtorjev in upoštevamo, da nekateri raziskovalci menijo, da je takrat sodilo k X. regio še območje Neviodunuma, bi opis o hribovitem in gozdnatem — *ἐπέστη τοῖς τῆς Ἰταλίας ὅροις θύσας τε ἐπὶ τῶν μεθορίων βωμῶν τῆς ἐπ' Ἰταλίαν εἰσβολῆς εἴχετο* — skrivališč polnem področju lahko raztegnili na Dolenjsko.

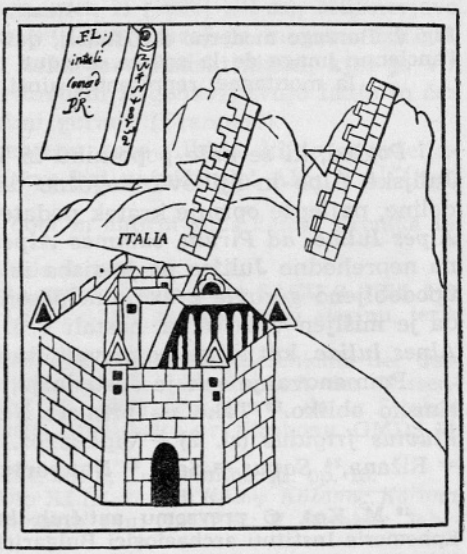

Sl. 1. Risba Julijskih Alp in Vipavske doline iz priročnika Notitia dignitatum, nastalega v 5. stol., ki nazorno dopolnjuje podatek v IH p. 88 (ed. Cuntz): *mutatio Castra mil. XII, inde surgunt Alpes Iuliae, ad Pirum, summas Alpes*

Fig. 1. Dessin des Alpes Juliennes et de la Vallée de la Vipava du manuel Notitia dignitatum, du 5e siècle, qui complète clairement la donnée de IH p. 88 (ed. Cuntz): *mutatio Castra mil. XII, inde surgunt Alpes Iuliae, ad Pirum, summas Alpes*

poetica de Memorabilibus Carniolae, Vetus et nova Carniolae Ecclesiatica Memoria — po Linhartu), že omenjenem Popoviču in drugih. Ta mnenja je zbral deloma P. Hitzinger, Lage mehrerer Römerstädte in Krain und in den Nachbarländern. Mitteil. d. Hist. Ver. f. Krain 11, 1856, 14. Zato je zavladal velik strah in čiščenje pojmov, ko so že pred sto leti dokazali, da *Metulum, Terpo, Stridon* itd., ne morejo biti v Sloveniji. Toda ta skepsa je tudi zašla na stranpota, kot to dokazuje povezava Pece s postajo *Poedicum* (Polaschek, Carinthia I 143, 1953, 704) in po mojem tudi Horjul, ime, ki bi moglo biti povezano z rimskim pojmovanjem lege *Alpes Iuliae*.

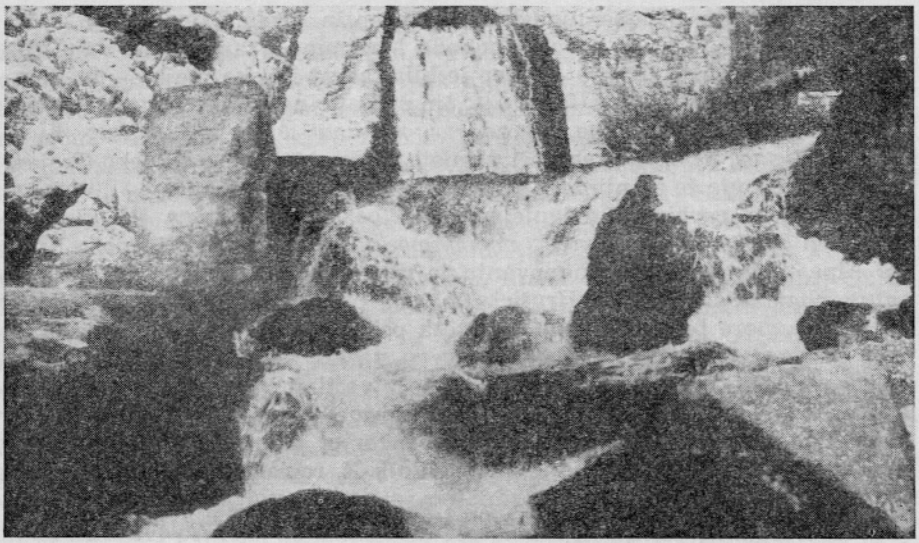

Sl. 2. Sodobna zajezitev Hublja, ki pa ne more v celoti zabrisati nekdanje podobe izvira, ko je Hubelj v slapu privrel izpod gore, upodobljene tako tudi na Tabuli Peutingeriani

Fig. 2. Barrage moderne du Hubelj, qui cependant ne peut pas effacer en entier l'ancienne image de la source, lorsque le Hubelj arrivait en cascade de dessous la montagne, représentée ainsi aussi sur Tabula Peutingeriana

Pogled, ki se kaže popotniku iz Vipavske doline na antično pojmovane Julijske Alpe in njihovo mogočno delujočo sklenjeno črto okoli omenjene doline, najlepše opisuje kratek podatek v IH p. 88 (ed. Cuntz): *inde surgunt Alpes Iuliae, ad Pirum, summas Alpes.* Drugi podatek o antičnem gledanju na neprehodne Julijce pa je risba iz priročnika Notitia dignitatum, kjer je upodobljeno gorovje z dvojnim pasom zapornega zidovja (sl. 1). Gotovo je, da je mišljen v tej risbi, nastali v 5. stol., z upodobljenim gorovjem masiv *Alpes Iuliae,* kot so ga pojmovali Rimljani.

Poimenovanje rek je dosti lažje, ker so ohranile večinoma svojo predrimsko obliko.[19] Tako na primer: *Natisone*[20] = Nadiža, *Aesontius* = Soča[21], *Fluvius frigidus* (sl. 2) = Vipava oz. Hubelj,[22] *Timavus* = Timav,[23] *Formio* = Rižana,[24] *Savus* = Sava,[25] *Nauportus* (po Pliniju), *Corcoras* (po Strabonu)

[19] M. Kos, O prevzemu antičnih krajevnih imen na Slovenskem ozemlju. Ephemeris Instituti archaelogici Bulgarici 16, 1950, 241 ss; F. Bezlaj, Predslovenski ostanki v slovenščini. Naša sodobnost 6. 1958, 673 ss.

[20] Plinius, n. h. III 126—127; H. Philipp, RE XVI/2 (1935), 1806; R. Rigo, Sul percorso dell Isonzo nella ant.chita classica. Aquileia nostra 24-25, 1953/54, 13 ss, z novejšo literaturo.

[21] Notizie degli scavi 1925, 20; Conway, Pre-Italic Dialects of Italy 1933, 248; Hohl, RE X (1919) 865; P. Bizzaro, Idrografia del Friuli orientale. Gorica (1903).

[22] S. Stucchi, Aidusina romana. Ce Fastu? 21, 1945, 29, razlaga to ime z izredno mrzlimi vodami Hublja.

[23] A. Degrasi, gl. op. 9.

[24] Plinius, n. h. III, 127 — prim. op. 60; A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Diss. Bern. I, 6, 1954, 46; L. Plesničar, Nekaj zgodovinskih po-

in *Haemona* (z napisa CIL III 3224) so tri sporočena imena za Ljubljanico,[26] k temu še posvetilo božanstvu *Laburus*, ki naj bi po mnenju jezikoslovcev[27] prav tako označevalo Ljubljanico. Pri Strabonu navedeni podatek, da je v bližini Nauporta Korkoras, bi govoril za Krko;[28] oblika *Corcac* neznanega geografa iz Ravenne pa bi po Kosu in Kelemini ustrezala Kokri.[29] Za Kolpo ima večkrat v virih potrjeno ime *Colaps, Colapis*,[30] reka *Dravus* = Drava.[31] Ali je posvetilo *Aequornae* in *Adsallutae* možno vezati konkretno na reko — v tem primeru na Savinjo[32] oziroma na reko pri Emoni[33] — je vprašanje. Enako zapletena je tudi — kot kažejo novejša Alyjeva raziskovanja[34] — opredelitev pri Strabonu, knjiga VII, omenjenih rek Drábon in Noaron. Verjetno je Strabon za to mesto črpal podatke iz istega vira kot TP, kjer se Drava izliva v Savo, obe skupaj pa v Jadransko morje pri postaji *Naronia*.[35] Ime za Muro = *Murius fluvius* so izpeljali iz imena postaje *In Imurio* v TP.[36]

Med rekami, ki doslej še niso opredeljene, a bi mogle izvirati v vzhodni Sloveniji, omenja v zgodnjem srednjem veku Jordanes, Get. 52, 268 = Mon. Germ. Auct. ant. V 1 p. 127: *Valamer inter Scarniugam et Aqua nigra fluvios, Thudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebat.* Tomaschek (RE II [1896] 302 pod 60) meni, da je *Aqua nigra* Raba. Keune (RE II A 1 [1921] 357) misli, da je *Scarniuga* Leitha; Holder, Altceltischer Sprachschatz II, 963 predpostavlja njen slovanski izvor po imenu (A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II [1926] 101 ss), Müllnerjevo (Emona, 63 ss) domnevo o reki *Aquilis* (= Ljubljanica) pa moramo izločiti, ker je plod njegovih posebnih teženj. Reka je v Padski nižini, kjer jo vir navaja kot pritok Pada, po katerem so tovorili Argonavti svojo ladjo in čez katero je šel Alarih tik pod Apeninskimi gorami (Brenner?).

Poleg pri Strabonu že zgoraj omenjene gore Albion, ki jo opredeljujejo kot Snežnik,[37] omenja isti vir še Okro kot najnižji del Alp: ἡ δ' Ὄκρα

datkov o Slovenskem Primorju v rimski dobi in antični situs Egide. Kronika 14, 1966, 38.

[25] P. Petru, Cernunnos v Sloveniji. Situla 4, 1961, 39.

[26] J. Šašel, op. 17; F. Bezlaj, Slovenska vodna imena. Dela SAZU 9, 1956, 349.

[27] B. Saria, RE XVI (1935) 2009; K. Oštir, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologija 2, 1924, 374.

[28] U. Kahrstedt, Studien zur politischen und Wirtschafts-Geschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1927; C. Patsch, RE IV (1901) 1219, pravi, da jo Strabon zamenjuje z Ljubljanico. Prim. tudi B. Saria, Ljubljanica pri Strabonu. GMDS 14, 1933, 140.

[29] F. Kos, Gradivo I pod št. 182, str. 224, op. 1; J. Kelemina, gl. op. 13.

[30] C. Patsch, RE IV (1901), 362; Pri Dio XLIX 37 tudi Κόλοπ, Κόλοπος, Κόλοπα.

[31] P. Petru, gl. op. 25; M. Abramić, Poetovio. Ptuj (1925) 37; V. Škrabar, Jahresh. d. österr. Arh. Inst. 17, 1914, 155.

[32] M. Ihm, Keltische Flussgottheiten. Arch.-epig. Mitt. 19, 1896, 78.

[33] B. Saria, Eine Emonenser Landsmannschaft in Savaria. Panonnia — Könyvtar 8, 1935, 1 ss.

[34] W. Aly, Strabon von Amaseia. Antiquitas 5, 1957, 283 ss; Strabon VII p. 313.

[35] Segm. IV 5: po risbi kaže, da se Sava združi z Dravo (ali Muro?) tik pred Sirmiumom in da tu pravokotno zavije na jug in se izliva v Jadransko morje pri *mansio Naronia* med postojankama *Spalato* in *Narona*.

[36] K. Miller, Itineraria romana. Stuttgart (1916) 487.

[37] W. Tomaschek, RE I (1894) 1316; A. Degrassi, Richerche sui limiti della Giapidia. Scritti vari di antichità, 754, je dokazal, da je to v prvi vrsti Snežnik, ni pa Velebit.

τὸ ταπεινότατον μέρος τῶν Ἄλπεών. Zato je lahko po Sariji Okra le prehod med Nanosom in Snežnikom[38] in ne Hrušica, ker je ta po virih že v Julijskih Alpah.[39] Kako daleč so segale Alpe, je možno določiti s Plinijem n. h. III, 143, kjer pravi »*Saus ex alpibus placidior*«, in po podatku, ki pravi, da izvira prvotna Nadiža pod *mons Picis*, ki ga moremo enačiti s Špikom. Tako bi bile *Alpes Iuliae*[40] oz. po starejših poimenovanjih *Alpes Venetae*[41] predvsem gorovje med Bačo, Sočo in Nanosom ter Soro. Če išče F. Kos *mons Regis*[42] na Nanosu, se to sklada s potekom pomembne ceste prek antičnih Julijskih Alp, po kateri so se pomikali Langobardi. Ptolomej pa nam sporoča, da sta pod Norikom tako *Okra*[43] kot *Karusadius*[44] in *Karuanka*.[45] Spričo njegovih mer so sicer možne tudi druge razlage,[46] toda že starejši avtorji so ugotovili, da je Karusadius Kras[47] in Karuanka današnje Karavanke.[48] Pri tem omenja Aly[49] možnost, da bi Strabonov *Tullon* bil pogorje med Dravo in Savo, morda celo Triglav, s čimer se približuje mnenju, ki ga je nakazal Schönleben[50] in zavrnil že Linhart,[51] kjer pravita, da se je ohranil relikt Tullona v Tolminu. Drugi tak zapleten problem predstavlja *mons Cetius*, ki ga ima Ptolomej za mejno gorovje med Norikom in Panonijo in ga postavlja vse od zaselka *Cetium* do meje med Celjem in Ptujem. Ker pa na tej črti ni sklenjenega gorskega hrbta, je verjetno točna domneva, da gre za Dunajski les — Schneeberg vzhodno od naselja *Cetium*.[52]

Od posegov, ki so bistveno vplivali na geografsko podobo naših pokrajin, bi v prvi vrsti opozorila na velike spremembe v hidrografskem si-

[38] RE XVII (1937) 1775.

[39] H. Philipp, RE XVII/2 (1937) 1774.

[40] C. Patsch, RE I (1894) 1604.

[41] Ammianus Marcellinus 31, 16, 7: *Alpium Iuliarum, quas Venetas appellabat antiquitas.*

[42] M. Kos, Zgodovina Slovencev. Ljubljana (1955) 27.

[43] O. Cuntz, Die Geographie des Ptolemaeus. Berlin (1923) 321, 3—5, 285, 13-14, 286, 1 in 289, 7—9.

[44] C. Müller, Ptolemaei Geographia I. Paris (1883) 285 ss in zemljevid 11; O. Cuntz, o. c. 165.

[45] P. Hitzinger, Über Mons Cetius und Caravancas. Mitt. d. Hist. Ver. f. Krain 10, 1855, 77; po O. Cuntz, o. c. 165 naj bi bil *Caravanca mons*, ker se pojavlja le v določenih vrstah rk., pogorje na obeh straneh postaje *Loncium* (Mauthern). Enači ga torej s pogorjem v Plöckenpassu. Težavo vidi tudi v tem, ker bi po navedenih merah ustrezala pogorju *Okra*, ki je na meji Istre. W. Aly l. c. enači po Schultenu (RE s. v. Tullonium) pogorje *Tullon* pri Strabonu s Karavankami in bi bil potem Strabonov *Apenninon* masiv Tur. Strabonovo mesto IV 6, 9 — p. 324, 22 — si Aly razlaga: Nad Karni leži *Apenninon* pogorje — Ture — z jezerom, ki se izliva v reko *Isara* — Eisack —, ki prejme drugo reko z imenom *Atagis* — Etsch? — in se izliva v Jadran. Iz istega jezera izvira še neka druga reka, ki se imenuje *Aesinos* — Inn — in teče v *Istros* — Donavo. Kajti tudi *Istros* se prične v teh pogorjih, ki so razčlenjena in ima mnogo vrhov.

[46] Na to je izčrpneje opozoril predvsem P. Hitzinger, o. c.

[47] C. Müller, o. c. 286, z navedbo literature.

[48] C. Müller, o. c. 321, 3—5, z navedbo literature.

[49] o. c. 283.

[50] J. L. Schönleben, Carniola antiqua et nova, cum antiquorum locorum, urbium, montium, fluviorum etc. Labaci (1681) 76.

[51] A. T. Linhart, Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs I. Laibach (1788) 54.

[52] Po O. Cuntz 167 je njen južni del Konjiška gora; Ihm, RE III (1899) 2013; TIR, Tergeste 32: Schneeberg na Gornjem Avstrijskem.

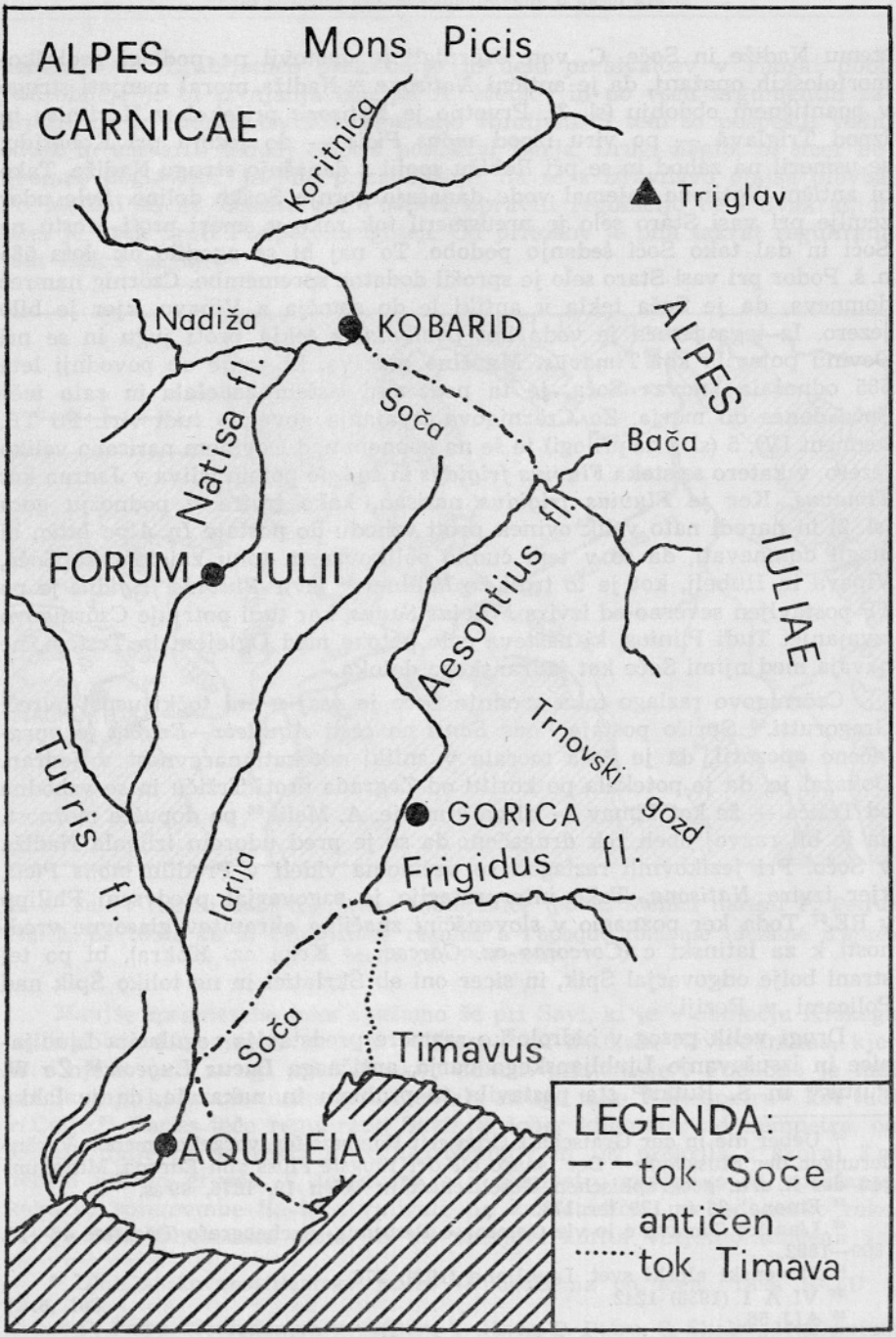

Sl. 3. Prikaz poantičnih hidrografskih sprememb v Posočju po Czörnigu in Philippu (narisal P. Petru)

Fig. 3. Tableau des changements hydrographiques postantiques de la Vallée de la Soča, d'après Czörnig et Philipp (dessin de P. Petru)

stemu Nadiže in Soče. C. von Czörnig[53] je ugotovil na podlagi geološko-morfoloških opažanj, da je antični *Natisone* = Nadiža moral menjati strugo v poantičnem obdobju (sl. 3). Prvotno je *Natisone* pritekel iz Koritnice in izpod Triglava — po viru izpod *mons Picis* — do jezera pri Kobaridu, se usmeril na zahod in se pri Robiču spojil z današnjo strugo Nadiže. Tako bi antični *Natisone* zajemal vode današnje gornje Soške doline. Šele udor zemlje pri vasi Staro selo je preusmeril tok reke v smeri proti Mostu na Soči in dal tako Soči sedanjo podobo. To naj bi se zgodilo ok. leta 585 n. š. Podor pri vasi Staro selo je sprožil dodatne spremembe. Czörnig namreč domneva, da je Soča tekla v antiki le do sotočja z Vipavo, kjer je bilo jezero. Iz tega jezera je voda kot ponikalnica tekla proti jugu in se pri Devinu pojavila kot *Timavus*. Množina gradiva, ki ga je ob povodnji leta 585 odnašala »nova« Soča, je ta podzemni sistem zadelala in zato teče Soča danes do morja. Za Czörnigova izvajanja govorijo tudi viri. Po TP, segment IV), 5 (sl. 4 na prilogi) je še na kopnem nad Devinom narisano veliko jezero, v katero se steka *Fluvius frigidus* in se šele potem izliva v Jadran kot *Timavus*. Ker je *Fluvius frigidus* narisan, kako izvira v podnožju gora (sl. 2) in naredi nato velik ovinek proti vzhodu do postaje *In Alpe Iulia*, bi mogli domnevati, da so v tem čudno oblikovanem toku zajete tako Soča, Vipava in Hubelj, kot je to trdil že Müllner.[54] Izvir *Fluvius frigidus* je po TP postavljen severno od izvira *Fluvius Savus*, kar tudi potrjuje Czörnigovo izvajanje. Tudi Plinius, ki našteva celo potoke med Oglejem in Trstom, ne navaja med njimi Soče kot jadranskega dotoka.

Czörnigovo razlago toka spodnje Soče je vsaj v eni točki uspel ovreči Gregorutti.[55] Spričo postaje *Pons Sonti* na cesti *Aquileia—Emona* je upravičeno opozoril, da je Soča morala v antiki odtekati naravnost v Jadran. Dokazal je, da je potekala po koritu od Zagrada proti Tržiču in se vzhodno od Tržiča — že kot Timav — izliva v morje. A. Melik[56] pa dopušča možnost, da je bil razvoj obeh rek drugačen: da se je pred udorom izlivala Nadiža v Sočo. Pri jezikovnih razlagah so večinoma videli v Predilu *mons Picis*, kjer izvira *Natisone*. Tako interpretacijo je zagovarjal predvsem Philipp v RE.[57] Toda ker poznamo v slovenščini značilno ohranitev glasovne vrednosti k za latinski c (*Corcoras* oz. *Corcac* — Krka oz. Kokra), bi po tej strani bolje odgovarjal Špik, in sicer oni ob Škrlatici in ne toliko Špik nad Policami v Reziji.

Drugi velik poseg v hidrološke razmere predstavlja regulacija Ljubljanice in izsuševanje Ljubljanskega barja, antičnega *Lacus Lugeon*.[58] Že W. Puttik[59] in S. Rutar[60] sta postavila ta problem in nakazala, da je lahko

[53] Ueber die in der Grafschaft Görz seit Römerzeiten vorgekommenen Veränderungen der Flussläufe— Der Isonzo als der jüngste Fluss von Europa. Mitteilungen der k. u. k. geographischen Gesellschaft in Wien 19, 1876, 49 ss.

[54] Emona, 66 in 129 ter 178.

[55] L'antico Timavo e le vie Gemina e Postumia. Archeografo Triestino 16—18, 1890—1892.

[56] Slovenski alpski svet. Ljubljana (1954) 276.

[57] VI A 1 (1933) 1242.

[58] AIJ 56.

[59] Die hydrologischen Geheimnisse des Karstes, Himmel und Erde 1890 — cit. po S. Rutar; pred Puttickom je to nakazal že P. Hitzinger, Slovenski romar 1858, 59.

[60] Zur Schiffahrt auf der Laibach. Mitt. d. Musealver. f. Krain 5, 1892, 65.

današnji tok Ljubljanice prek barja le delo prebivalcev v rimski dobi. Podrobneje je ta izvajanja izpeljal A. Melik[61] in po vseh argumentih zaključil, da so morali izvršiti regulacijo Rimljani. S tem so pospešili vodni odtok in ustvarili temelj celotni posušitvi Barja. Drugi nagib, in sicer nedvomno poglavitni, je bilo prizadevanje, da se z izravnavo olajša plovba. Po Meliku so na odseku pri Podpeči opravili regulacijo celo dvakrat, in sicer je krak proti Podpeči drugoten. Od pritokov je bila takrat regulirana tudi Iščica (sl. 5).

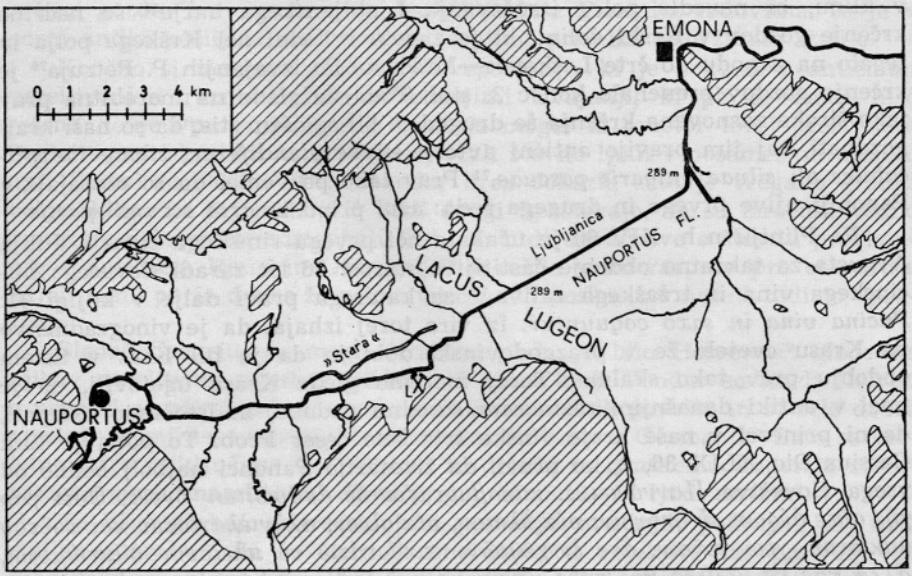

Sl. 5. Tok v rimski dobi regulirane Ljubljanice (po A. Meliku narisal P. Petru)
Fig. 5. Le cours de la Ljubljanica régulée à l'époque romaine (dessiné d'après Melik par P. Petru)

Manjše spremembe toka opažamo še pri Savi, ki je v območju Krškega tekla dobre 4 km južno in se v velikem loku dotikala Neviodunuma, kjer so v njeni stari strugi pred kratkim odkrili pristanišče.[62] Podobno je tudi pri Savinji, ki je od antike sem menjala strugo tako v Šempetru[63] kot tudi v Celju.[64] Danes teče regulirana Savinja dober kilometer od Šempetra, od 3. stol. dalje pa je tekla prek nagrobnikov in jih prekrila s skoraj 3 m debelo plastjo grušča. V tej zvezi je v Šempetru zanimivo še vprašanje, kako so spremembe Savinje vplivale na kasnoantični prehod preko reke, saj je bila itinerarska cesta ob tej menjavi korita verjetno uničena vse

[61] Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem. Dela SAZU 5, 1946, 108.
[62] P. Petru, Neviodunum v vodniku T. Knez, P. Petru, S. Škaler, Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum. Novo mesto (1961).
[63] J. Klemenc, Vodnik po Šempetru. Spomeniški vodniki 1, Ljubljana (1961).
[64] V. Kolšek, Nekaj prispevkov k topografiji rimske Celeje. Celjski zbornik 5, 1959, 230.

do zaselka Groblje.[65] Ker so izvajanja geologa J. Rihteršiča, opravljena pred kratkim v Celju s sodobnimi metodami raziskav, pokazala, da leži nad antično Celejo deloma 4 m debela naslaga grušča,[66] je zelo verjetna tudi starejša domneva, da je tekla Savinja v antiki po Cankarjevi cesti.[67] To domnevo krepijo tudi arheološke najdbe v sedanji strugi Savinje, ki jih je registrirala V. Kolšek.[68]

Vsi ti hidro- in geološki premiki v zemeljski zgodovini, kolikor zadeva antiko, so imeli vpliv na življenje mikroregije in na prilagajanje življenja novim razmeram. Od večjih posegov antike, ki so imeli gotovo odmev tudi v klimi, bi navedla poleg izsuševanja Ljubljanskega barja[69] še načrtno krčenje gozdov v Krški dolini, ki je zadelo vzhodni del Krškega polja in segalo na zahodu do črte Leskovec—Mraševo. Po izvajanjih P. Petruja[70] je krčenje gozdov prenehalo konec 2. stol. Toda ne glede na morebitna prav tako široka zasnovana krčenja še drugod je bil splošen vtis, da so naši kraji gozdnati, saj jim pravijo antični avtorji *silvae glandiferae, silvae inexplicabiles* ali *silvae vulgaris pascuae.*[71] Prav tako pa vemo, da so obstajale v Panoniji njive prvega in drugega reda: *arvi primi* in *arvi secundi partis.*

Po Pliniju n. h. XIV 60 je učakala hči prvega rimskega cesarja Julija Avgusta za takratno obdobje častitljivo starost 86 let zaradi slovečega pucinskega vina iz tržaškega zaliva,[72] za katerega pravi dalje v knjigi 31: *Pucina vina in saxo coquuntur.* Iz vira torej izhaja, da je vinogradništvo na Krasu cvetelo že v prazgodovinski dobi in da je bil Kras v tistem obdobju prav tako skalnat. Torej moremo glede Krasa ugotoviti, da je imel v antiki današnjim razmeram sorodno podobo, in istočasno sklepati, da ni prinesel v naše kraje vinske trte šele cesar Prob. To potrjuje tudi Cassius Dio XLIX 36, 2, ko pravi, da životarijo Panonci najbolj bedno od vsega človeštva. *Παννόνιοι... κακιβώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες. Οὔτε γὰρ γῆς οὔτε ἀέρων εὖ ἥκουσιν; οὐκ ἔλαιον, οὐκ οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τούτου κακίστου, γεωργοῦσιν, ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτῳ τὸ πλεῖστον διατώμενοι, ἀλλὰ τάς τε κριθὰς καὶ τοὺς κέγχρους καὶ ἐσθίουσιν ὁμοίως καὶ πίνουσιν.*

[65] A. Bolta, V. Kolšek, Arheološki spomeniki Savinjske doline. Vodniki po naravnih in kulturnih spomenikih 10, 1967.

[66] J. Rihteršič, Zgradba tal na širšem ozemlju mesta Celja in njihova uporabnost za gradbene namene. Celjski zbornik 4, 1958, 240.

[67] J. Orožen, Zgodovina Celja I. Celje (1927) 27.

[68] Dva miljnika iz Celja. AV 11-12, 1960-61 (1962) 147.

[69] Tacitus, ann. I 16: *ubi per nomen agrorum uligines paludum vel inculta montium accipiant.*

[70] Evidenca najdišč, dragocen vir za reševanje arheološke spomeniške problematike. Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 59.

[71] Plinius, n. h. III 148; Salv., de gub. dei VI 10; Polyb. III 55, 9 in Strabon IV, 202.

[72] Plinius, n. h. XIV 60: *Iulia Augusta LXXXVI annos vitae Pucino vino rettulit acceptos non alio usa. Gignitur in sinu Hadriatici maris non procul Timavo fonte saxoso colle, maritimo adflatu paucas coquente amphoras;* XVII 31: *Pucina vina in saxo coquuntur.* Iz tega izhaja, da je vinogradništvo cvetelo na Krasu že v prazgodovini; C. Marchesetti, Del sito dell'antico Castello Pucino e del vino che vi cresceva. Archeografo Triestino 5, 1873, 431; A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Diss. Bern. I, 6, 1954, 75 ss; P. Kandler, MZK 1, 1902, 221. *Castellum Pucinum* je ležal v tržaškem Krasu in je bil po Ptolemeju že v Istri in ne v območju Ogleja, po njegovih navedbah celo proč od obale; *castellum Pucinum* (oz. *Putium* ali *Potium*), *supra mare situm* omenja tudi listina iz let okoli 737 (Kos, Gradivo I pod št. 213).

Tako je zapisal med drugim tudi, da oni ne upoštevajo dobrih življenjskih razmer, niti sonca niti podnebja. Panonci ne goje oliv in ne pridelujejo vina, razen po moči manjvrednega in z revno kakovostjo. To pa zato, pravi nadalje Dio, ker je zima zelo ostra in zavzema velik del njihovega leta.[73] Odmev te, gotovo nekoliko pretirane fame srečujemo še pri opisu podnebja v Noriku pri Izidorju iz Sevilje (Etymologia XIV 4, 5): *inde ager frigidus et parcius fructuosus.* Vendar pa kažejo izsledki raziskav oglja, da je na območju Panonije prevladoval listnat gozd, da so bile vremenske razmere podobne današnjim, morda celo nekoliko toplejše. Po uspešni krčitvi gozdov[74] in izsuševanju barij[75] je bila Panonija rodovitna, če je v pozni antiki pošiljala med drugimi svojimi pridelki celo žito v Italijo.[76]

Končno si moremo postaviti še vprašanje, ki je v zvezi z antičnimi poselitvenimi razmerami in dosedanjimi izvajanji, ki pa še daleč niso rešena; to je vprašanje, koliko ljudi je mogel ta prostor torej preživljati. Doslej so raziskovalci na splošno določali število ljudi v posameznih mestih, npr. Emoni na 8000—10.000, vendar brez dokazil, zato je tvegano graditi večje sklepe na tej podlagi.[77] Tudi drugi upoštevajo, da so izračuni vedno v zvezi z določenimi odstopanji. Zato so tudi ugotovitve o številu prebivalcev v antičnem Rimu in Germaniji[78] sprožile vrsto razprav *pro et contra.* Kljub temu pa je danes že primeren čas, da poskusimo načeti tudi to vprašanje.

Sledeč Cezarju, so mogli izračunati, da je bilo Helvetov[79] glede na njihov naselitveni prostor približno 7—8 na km². Vendar so imeli Helveti v primeri z našimi pokrajinami manj obdelovalnih površin in so šele dobro prestali preselitev iz prejšnjih domovanj in bitke z Germani.[80] Zato se verjetno lažje priključimo K. Völklu,[81] ki določa za rimskemu imperiju sosednje germansko naselitveno območje poprečno 10—11 ljudi na km².

To bi v grobem ustrezalo tudi poprečju sosednjih pokrajin, saj nam Apijan sporoča,[82] da so šteli Panonci 100.000 vojakov, kar pa velja po njegovem opisu predvsem za široko okolico Siska.[83] Vellej Patercul[84] pa

[73] Cassius Dio XLIX 36, 2.

[74] A. Mócsy, RE, suppl. IX (1962) 525.

[75] Sext. Aurelius Victor, Caes. 40, 9—10 (ed. Fr. Pichmayr); *cum agrum satis reipublicae commodantem caesis immanibus silvis atque emisso in Danubium lacu Pelsone apud Pannonios fecisset.*

[76] A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II (1926) 62 in podatek pri sv. Ambroziju, ep. XVIII 21.

[77] Krebs, Densita e aumento della popolazione nell'Istria e in Trieste. Archeografo Triestino 2, 1906, 69.

[78] K. Pastenaci, Die Bevölkerungsdichte im alten Germanien. Germanien 1937, 110; za primerjavo k antičnemu obdobju glej navedbe v Forschungen in Salona I (1917) 139.

[79] L. Schmidt, Allgemeine Geschichte der germanischen Völker bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts. Berlin (1909) 48.

[80] P. Petru, Hišaste žare, dokaz migracije keltskega plemena Latobici. AV 17, 1966 (1967) 361.

[81] Zur Bevölkerungsdichte in alten Germanien. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft (Amman Festgabe) 2, 1954, 178 — s številno literaturo.

[82] Illyrike IV 22.

[83] Saj šteje sem le območje od Japodov do Drave.

[84] II 109: *Gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat: ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem.*

pravi, da je bilo v panonsko-dalmatinskem uporu nad 800.000 ljudi ter da je vojska štela 200.000 pešcev in 900 konjenikov. Če je s številko 800.000 zajeto vse prebivalstvo, potem znaša razmerje 1 : 4; tako dobimo tudi neposredno število vseh Panoncev iz širše okolice Siska, ki površinsko približno ustreza Sloveniji. Če upoštevamo vse izračune, bi mogli določiti število antičnega prebivalstva Slovenije na 250.000. Do markomanskih vojn se je moglo število povzpeti — skupaj s prišleki in kolonisti — največ na 300.000. Od tega bi bilo približno četrtina meščanov, kamor štejemo kolonije, municipije in večje poštne postaje, drugo prebivalstvo pa bi bili kmetje in obrtniki s podeželja. Do tega sorazmerja nas pripelje morda nekoliko optimistična ocena prebivalstva Poetovione na 35.000, kot jo je opravil z vrednotenjem kapacitete vodovodov in vodnjakov prof. Klemenc.[85] Njemu gre priznanje, da je prvi poskusil resno znanstveno reševati tudi ta vprašanja iz antične preteklosti naših krajev.

RÉSUMÉ

Quelques notions géographiques antiques sur nos lieux

Pour l'évaluation de l'histoire plus ancienne du peuplement d'un espace au sens géographique, outre le paysage et ses formes, l'archéologue a encore besoin des données sur le climat d'alors, les eaux, la composition du sol, etc. Mais, bien sûr, dans la tradition antique nous ne trouvons pas ces données et les dénominations correspondantes des paysages au sens géographique actuel. C'est pourquoi, le traitement des conditions géographiques antiques et des possibilités de peuplement des régions aujourd'hui slovènes doit provenir des aspects plus larges de cet espace. La Slovénie se trouve au point de contact de quatre notions géographiques d'aujourd'hui: la péninsule balkanique, les excroissances des Alpes, la Pannonie et la péninsule des Apennins.

Si nous essayons de trouver dans la tradition antique la notion correspondante plus large pour la détermination géographique de notre territoire, nous voyons que c'est le nom d'Illyricum qui conviendrait le mieux. Bien que cette notion porte en soi une détermination politique, elle peut représenter aussi, d'après la description d'Appien, une notion géographique plus large. Dans le chapitre d'introduction de son Illyricum, il compte avec les Illyriens au sens plus large les peuples entre la Macédoine, la Thrace, le Danube, l'Adriatique et jusqu'au pied des Alpes. Ceci correspondrait à la notion de «Balkans continentaux», selon la détermination de cette région dans la géographie contemporaine du prof. J. Cvijić.

Pomponius Méla (II 3, 57), écrivain de la période de Claude, conclut bien cet espace à l'ouest lorsqu'il dit: *Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum*. Les changements ultérieurs et les déplacements de cette frontière sur la Rižana, puis sur la Raša, ne peuvent réfuter la constatation qu'à l'époque de la transition de la préhistoire à l'antiquité, cet espace faisait partie des Illyriens et par là de l'Illyricum. Si par conséquent l'espace triestain était dans une de ses périodes historiques la fin de l'Illyricum, la frontière naturelle ne peut être

[85] J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4, 1950, 60 ss.

que sur le Timave sous la falaise escarpée de Duino. De l'ouest venait jusque là — précisément dans la période dont nous traitons — la *Gallia Cisalpina*, pour laquelle Cicéron dit dans les Philippiques (III 5, 13) qu'elle est la *flos Italiae*. L'Italie n'est pour lui ici qu'une notion géographique qu'il détermine politiquement dans le chapitre suivant eu égard à ces lieux comme le «*firmamentum imperii populi Romani*».

D'après Polybe, les habitants des alentours appelaient le Timave «la source et la mère de la mer». C'est la légende qui est liée à celui-ci. Géographiquement, le Timave représente la limite entre la plaine fertile et le monde karstique de l'arrière-pays adriatique, ce qui conditionnait aussi les différentes possibilités vitales des habitants de l'Illyricum. Les terrains plats enchaînés dans la roche de notre Karst ne permettaient qu'un peuplement isolé, ils forçaient à l'élevage du bétail et à une vie de tribu et de famille morcelée.

En Pannonie aussi les conditions étaient très similaires. Cassius Dio (XLIX 36, 2) décrit la Pannonie par ses propres expériences comme la région le long de la rive du Danube, du Norique à la Mézie. Appien (IV 22) en dit que c'est une région boisée qui s'étend des Japodes aux Dardanes. Les habitants ne vivent pas dans des villes, mais ils sont dispersés dans la campagne ou les hameaux. De cette description il s'ensuit que la vie en Pannonie ressemblait à celle de la région montagneuse des Balkans. Ici aussi les rivières et les marécages limitaient l'espace vital, créant la base d'une organisation par tribus.

Un géographe inconnu de Ravenne détermine, dans le Haut Moyen âge, les régions slovènes centrales en tant que *Carniola*. Pour Paulus Diaconus aussi, la *Carneola* est la patrie d'alors des Slovènes. Mais le nom de cette région est manifestement d'origine plus ancienne, parce qu'il est dérivé du nom de Carnus avec le suffixe olus. Cependant, le géographe de Ravenne, suivant le philosophe gothique Marcomir, connaît aussi l'appellation de *patria Carnech*.

Strabon et Hérodote indiquent déjà le rôle de passage de nos régions et le transit déjà développé dans la préhistoire. Notre espace est le lieu de rassemblement du trafic de l'est et du nord. Contrairement aux régions de l'Illyricum oriental et de l'espace alpin central, dont l'importance réside surtout dans la liaison du nord avec le sud, nos lieux ont expressément un rôle de liaison. Cela est attesté déjà par le fait qu'à travers nos lieux passe ladite route de l'ambre, mentionnée par Pline, et que près de Vrhnika s'y rattache la voie «hyperboréenne» Danube—Save. C'est justement de cette voie que parle aussi le conte des Argonautes, que nous relate Pline. Du transport des fardeaux de Nauport par les Alpes Juliennes nous parle aussi Strabon, qui dit dans son livre IV p. 207 que les Japodes, tribu illyro-celtique, habitent près de l'Okra. J. Šašel constate de ce fait que l'antique Nauportus avait un rôle décisif aussi bien dans les sphères commerciales que dans la sphère politique. Selon lui, il y avait ici déjà dans la préhistoire du temps des Celtes une vive activité de transport, qui fut encore plus expressive après la fondation d'Aquilée. De là provinrent aussi les avantages tels que le droit de péage, les douanes, le roulage, etc., qui créaient une source constante de revenus.

Nous devons des descriptions plus détaillées de nos lieux, qui nous transmettent toutefois des connaissances d'un caractère général, à Ptolémée et à Strabon pour la haute antiquité et au géographe inconnu de Ravenne pour l'antiquité avancée. Malheureusement, ces sources sont incomplètes, en sorte que les humanistes purent expliquer les noms géographiques particuliers à leur manière.

Digne de considération me semble cependant l'opinion de A. v. Premerstein et de S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain, Viennne 1899, 22, qu' Hérodien 12, 8, dans sa description de l'expédition de Maximin Trax en 238, décrit la région de la station d'Acervo — où était alors la frontière italique — à Emona, qu'il appelle πρώτη Ἰταλίας πόλις et plus loin encore à l'ouest.

Dans la suite de l'article on trouve les noms antiques des lieux, des rivières et des montagnes.

Parmi les interventions qui ont essentiellement influé sur le tableau géographique de nos régions, je ferais remarquer en premier lieu les grands changements survenus dans le système hydrographique de la Nadiža et de la Soča. C. von Czörnig a constaté, à la base des observations géologico-morphologiques, que l'antique *Natisone* = Nadiža a modifié son cours dans la période postantique. Primitivement, le Natisone arrivait de la Koritnica et de dessous le Triglav — d'après la source, de dessous le *mons Picis* — coulant jusqu'au lac près de Kobarid, se dirigeait vers l'ouest et près du Robič s'unissait au cours actuel de la Nadiža. Ainsi, l'antique *Natisone* engloberait les eaux de l'actuelle vallée supérieure de la Soča. Ce n'est que l'éboulement de la terre près du village de Staro selo qui changea la direction du cours de la rivière vers Most na Soči, donnant ainsi à la Soča son image actuelle. Cela se serait passé aux environs de l'année 585 de notre ère. L'effondrement près du village de Staro selo déclencha des changements additionnels. Czörnig suppose, en effet, que la Soča ne coulait dans l'antiquité que jusqu'au confluent avec la Vipava, où il y avait un lac. De ce lac, l'eau coulait comme eau souterraine vers le sud, apparaissant près de Duino sous le nom de *Timavus*. La grande quantité de matériaux, emportés par la «nouvelle» Soča lors de l'inondation de 585, combla ce système souterrain et c'est pour cette raison que la Soča coule aujourd'hui jusqu'à la mer. Les sources aussi témoignent en faveur des allégations de Czörnig. D'après TP segment IV, 5, encore sur la terre ferme au-dessus de Duino est dessiné un grand lac, dans lequel s'écoule le *Fluvius frigidus* et seulement après il se déverse dans l'Adriatique sous le nom de *Timavus*. Comme le *Fluvius frigidus* est dessiné de fraçon à montrer comment il prend sa source au pied des monts et fait ensuite un grand détour vers l'est jusqu'à la station *In alpe Iulia*, on pourrait supposer que dans ce cours étrangement formé sont englobés également la Soča, la Vipava et le Hubelj, comme le prétendait déjà Müllner. D'après TP, la source du *Fluvius frigidus* est placée au nord de la source du *Fluvius Savus*, ce que confirme aussi les indications de Czörnig. Même Pline, qui énumère jusqu'aux ruisseaux entre Aquilée et Trieste, n'indique pas parmi eux la Soča comme affluent adriatique.

Gregorutti a réussi à réfuter au moins en un point l'explication de Czörnig du cours de la Soča inférieure. Eu égard à la station de *Pons Sonti* sur la route d'*Aquileia-Emona*, il a fait remarquer à juste titre que dans l'antiquité la Soča devait se déverser directement dans l'Adriatique. Il a prouvé qu'elle coulait dans son lit de Zadrag vers Tržič (Monfalcone) et qu'à l'est de Tržič elle se déversait dans la mer déjà comme Timave. Melik cependant admet la possibilité que l'évolution des deux rivières fut différente: qu'avant l'éboulement, la Nadiža se déversait dans la Soča. Dans les explications linquistiques, on voyait en général dans le Predil le *mons Picis*, où le *Natisone* prend sa source. Une telle interprétation était défendue avant tout par Philipp dans RE. Mais comme nous connaissons en slovène la conservation caractéristique de la valeur du son k pour le latin c (*Corcoras* ou *Corcac* — Krka ou Kokra), c'est Špik qui corres-

pondrait le mieux — plutôt le Špik dans la Škrlatica que celui qui se trouve au-dessus des Police dans la Rezia.

Une autres grande intervention dans les conditions hydrologiques est représenté par la régulation de la Ljubljanica et le drainage du marais de Ljubljana, l'antique *Lacus Lugeon*. Déjà W. Puttik et S. Rutar avaient posé ce problème et montré que le cours actuel de la Ljubljanica à travers le marais ne peut être que l'oeuvre des habitants de l'époque romaine. Ces déductions ont été faites plus en détail par A. Melik qui, après avoir donné tous les arguments, a conclu que la régulation a dû être effectuée par les Romains. Par là, ils ont accéléré l'écoulement de l'eau et crée la base du desséchement entier du Marais. Un autre motif, et cela certainement le plus important, fut l'aspiration à une amélioration de la navigation par l'aplanissement. Selon Melik, dans le secteur près de Podpeč, ils ont procédé à la régulation même deux fois et le bras vers Podpeč est secondaire. Parmi les affluents, on régula alors aussi l'Iščica.

Tous ces déplacements hydro- et géologiques dans l'histoire terrestre, concernant l'antiquité, eurent une influence sur la vie de la microrégion et sur l'adaptation de la vie aux nouvelles conditions.

D'après Pline N. h. XIV, 60, Julia Augusta atteignit l'âge respectable pour l'époque de 86 ans, grâce au vin fameux de Pucine de l'arrière-pays triestain, pour lequel il dit dans le livre plus loin XVII, 31: *Pucina vina in saxo coquuntur*. De cette source il ressort donc que la viticulture était déjà florissante dans le Karst à l'époque préhistorique et que le Karst était également rocheux à cette époque-là. Donc, en ce qui concerne le Karst, nous devons constater que dans l'antiquité il présentait un tableau analogue aux conditions d'aujourd'hui, et en même temps conclure que ce n'est pas seulement l'empereur Probus qui a apporté la vigne en nos lieux. Ceci est confirmé aussi par Cassius Dio XLIX 36, 2, lorsqu'il dit que les Pannoniens mènent la vie la plus misérable au monde et qu'ils produisent un vin de qualité inférieure, parce que l'hiver est très rude. Nous trouvons encore un écho de cette renommée certainement un peu exagérée dans la description du climat du Norique chez Isidore de Séville (Etymologia XIV, 4, 5). Après le défrichage des forêts et le drainage des marais, effectués avec succès, la Pannonie fut fertile. En effet, dans l'antiquité avancée, elle envoyait entre autres produits même du blé en Italie.

Finalement, nous devons encore nous poser une question qui est en liaison avec les conditions de peuplement antiques et les dérivations faites jusqu'ici et qui sont loin d'être résolues; c'est la question de savoir combien de monde cet espace pouvait faire vivre. Jusqu'ici, les rechercheurs déterminaient le nombre des habitants dans les villes particulières, par ex. à Emona 8 à 10.000, cela cependant sans preuves; c'est pourquoi il est hasardeux d'édifier des conclusions d'une certaine importance sur cette base. Appien nous communique que les Pannoniens comptaient 100.000 soldats, ce qui vaut d'après sa description pour les alentours plus vastes de Sisak. Velleius Paterculus dit par contre qu'il y eut dans la révolte pannonienne-dalmate 800.000 hommes et que l'armée comptait 200.000 fantassins et 900 cavaliers. Si le chiffre de 800.000 englobe toute la population, la proportion envers les hommes armés est de 1 : 4; ainsi on obtient indirectement aussi le nombre de tous les Pannoniens des alentours plus vastes de Sisak, qui correspondent par la superficie à la Slovénie. Par le même calcul on pourrait fixer le nombre de la population antique de la Slovénie à un peu moins de 300.000 habitants. Sur ce nombre, le quart environ seraient les citadins, où

l'on compte les colonies, les municipes et les stations postales plus importantes. tandis que le reste de la population serait formé par les paysans et les artisans de la campagne. Cette proportion nous amène à une évaluation quelque peu optimiste peut-être de la population de Poetovio à 35.000 habitants, telle qu'elle a été faite par le prof. Klemenc, par l'estimation des conduites d'eau et des aqueducs. C'est à lui que revient aussi l'honneur d'avoir essayé le premier, par un accès scientifique sérieux. de résoudre ces questions du passé antique de nos lieux.

O KATANČIĆEVU NAUČNOM PRVIJENCU

DANICA PINTEROVIĆ
Muzej Slavonije, Osijek

M. P. Katančić predstavlja nam se već u svom prvom naučnom radu, »Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta«, pisanom i štampanom u Osijeku 1782.[1], kao nadobudni budući arheolog, topograf, epigrafik i numizmatik. U tom svom prvijencu ostavio je mnoštvo dragocjenih podataka o impresivnoj količini rimskih nalaza na području Osijeka i okolice, o zidinama i zgradama Murse, o natpisima od kojih su poneki nestali ili do nas došli krnji, i o rimskom novcu koji se u njegovo doba na stotine iskopavao.

O Katančiću već je mnogo toga rečeno s više stanovišta, no uglavnom s dva stanovišta: pjesništva i istraživanja antike. Medjutim on je svestran i u svojim radovima prelazi granice ta dva područja. Pokušao je hrvatske pjesme prilagoditi klasičnoj metrici, držeći se dubrovačkih uzora, no imitirao je i narodne pjesme u narodnom stihu. »On je u 18. stoljeću utro nove staze našem pjesništvu. Osobito mu je značajan pokušaj spajanja narodnog stiha i izražaja sa duhom klasične poezije. Teško je tvrditi što ga je potaklo na sve ove novotarske pokušaje. Vjerojatno je stajao pod utjecajem klasike, u kojoj je odgojen, no mora da je na Katančića utjecao i pokret romantike u drugoj polovini 18. stoljeća, jer je to doba, kad se teži za odvraćanjem od antike, a za prianjanje narodnoj romantici.«[2]

Maixner je 1883. napisao: »Tko iole poznaje daljnji književni rad Katančićev, ne će žaliti da se je ostavio pjesništva za koje ga ‚mile vile' nisu odabrale, te da je sasvim prionuo uz naučno znanstveno polje,« i — »da učenjak Katančić ne spada samo medju najučenije Hrvate, koji su igda življeli, nego pribavio si je takodjer u areopagu muževa svih vremena i naroda častno i dostojno mjesto«.[3] — Mislim, da ne treba žaliti što se Katančić bavio i pjesništvom, jer on u našoj literarnoj historiji ima značajnu ulogu nesamo zbog poznavanja klasične, te dubrovačke i narodne poezije i pokušaja imitiranja i spajanja tih smjerova, već i zato, što je još u predgajevsko doba bosanskom narečju odredio prvo mjesto te preveo Sveto pismo u »jezik slavno-ilirički izgovora bosanskog«.[4] — To se dešavalo u 18.

[1] To je prvo izdanje, štampano u Diwaltovoj štampariji, dok je drugo izišlo u Zagrebu 1794. u Biskupskoj štampariji.

[2] A. Petravić, Matija Petar Katančić (1750—1825). Hrv. Kolo 18, 1937, 169, 170.

[3] Fr. Maixner, »Pastirski razgovori« u Katančićevih »Fructus auctumnales«. Rad JAZU 65, 1883, 91.

[4] Najpotpuniju bibliografiju i literaturu o Katančiću napisao je T. Matić, Život i rad Petra Katančića. Stari pisci hrvatski, XXVI. Zagreb 1940, LXXVI—XC.

stoljeću, kad se Slavonija tek budi nakon podrug-stoljetnog mrtvila pod turskom okupacijom, i pokazuje potencijalne kulturne snage naroda na ovom sudbinski teško pogodjenom terenu, pri čemu je Katančićeva izuzetna ličnost samo odraz tih snaga.

Literatura o Katančiću prilično je opsežna, jer se autori bave njegovim životom i radom, njegovim idejama, uspjesima, neuspjesima, stavovima, susretima i dr. u više navrata. Većina autora spominje laskave riječi koje je Mommsen u CIL III 414 o Katančiću napisao, a kojima hvali njegovu vještinu, iskustvo i pouzdanost u zaključivanju kod epigrafskog materijala, sve kvalitete kakove, »in auctore provinciali alio non facile reperias« i »eo quoque nomine laudandus est, quod quae collegit non solita incuria profudit, sed digessit et auctores adscripsit perpetuo ut breviter, ita accurate«. Matić pak veli, govoreći o Ilirima u kojima Katančić vidi naše narodne predje, da, »zastupajući tu u sebi neispravnu misao, on si je stekao osobito mjesto u previranju ideja, iz kojih se jedan decenij poslije njegove smrti iskristalizirao hrvatski Preporod«.[5]

On boravi u Osijeku od 1772. do 1788., izuzev 1778. i 1779., kad je bio na sveučilištu u Budimu, što on sam spominje u svom djelu o Staroj geografiji podunavskih stanovnika.[6] Iz Diarija franjevačkog samostana u Osijeku saznajemo da se on spominje u god. 1773. i 1774. medju studentima filozofije. Tada je bio u 23. i 24. god. života i o posebnim zgodama deklamira pjesme koje je sam spjevao.[7] God. 1775. do 1777. Diarij ga spominje medju studentima teologije, pa se i tada isticao jednim panegirikom, distisima u čast sv. Josipa i obranom u teološkoj disputaciji.[8] Po povratku s univerze u Budimu on postaje profesor »primi anni humanitatis« na osječkoj gimnaziji.[9] — Za četvrtog inspekcionog boravka Josipa II u Osijeku 1783. Katančić je caru predao svoj rad o rimskom miljokazu sa posebnom posvetom i tom se prilikom car zadržao s njim u odužem razgovoru.[10] — Godine 1789. Katančić zauvijek ostavlja Osijek i odlazi u zagrebačku arhigimnaziju za profesora gramatike i kasnije za profesora humaniorâ. Da je on i u Zagrebu nastavio intenzivnim studijem dokazuju radovi koje je tamo štampao: In veterem Croatorum patriam indagatio philologica (1790.) i Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum (1795.). God. 1795. kako je poznato njemu je povjerena katedra za arheologiju i numizmatiku budimpeštanskog sveučilišta. Tada se sav mogao posvetiti naučnom radu, a od plodova toga rada najznačajniji su: Orbis antiquus, štampan u Budimu 1824. i 1825., i Istri adcolarum geographia vetus, štampana u Budimu poslije njegove smrti 1826. i 1827.

Nakon studija njegovih zrelih radova poseban čar predstavlja njegovo prvo naučno djelo u kojem se naziru konture učenjaka velikog formata.

---

[5] Matić, o. c. I.XVII. — Ujedno upućujem i na prikaz Katančićevog značaja iz pera Franje Račkoga. Vijenac 13, 1881 br. 15, 16, 17. — Br. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti I. Zagreb (1913) 351—355.

[6] Istri adcolarum geographia vetus I. Budae (1826) 367 ad XXI.

[7] J. Bösendorfer, Diarium sive prothocollum etc. Starine JAZU 35, 1916, 58, 61, 64, 65.

[8] ibidem 68, 69, 70, 71, 73.

[9] ibidem 86, 87.

[10] ibidem 102, 103.

Već 1774., dakle kad su mu bile 24 godine, otkrili su radnici, zaposleni na gradnji nove ceste iz Osijeka u Bilje (nekad Belje) stup zajedno s mnogim drugim spomenicima i to na mjestu gdje se stara rimska cesta sijekla s novom. »Kad su se naime na tom mjestu pomolili tragovi nekog starog nasipa koji će, izgledalo je, dati za novu cestu i pijesak i kamenje, te kad su ga po zapovijedi prekopavali, naidju na stup. Vidjeli su da je obilježen slovima i stoga ga odvoje od ostale gomile kamenja i polože kraj kuće čuvara ove ceste. Mnogi su tada pokušali pristupiti mu, medju njima i ja, slova rasvijetliti i čitati, te bez nade na uspjeh baviti se njime. Kad je on tokom tolikih stoljeća ležao u vlažnoj zemlji, činilo se, da su slova skoro iščezla osim nešto zaostalih tragova, tako da iz čitavog natpisa nisam mogao ništa istrugati osim CLX. Kad je medjutim spomenuti čuvar kamen očistio i oprao, potezi slova postali su jasniji, i tek pošto je na poteze nanesena mrka boja, mogao se natpis pročitati. Da bi ga mogli vidjeti svi koje zanima vječita uspomena svete starine, smjestili su stup bliže Osijeku na lijevoj obali Drave.«[11] Iz ovoga pasusa jasno se vidi da je mladi Katančić

Naslovna strana prvog izdanja Katančićeve »Dissertatio«, štampane u Osijeku
Titelblatt der ersten Ausgabe der »Dissertatio«, die in Osijek erschienen ist

[11] Dissertatio, 1, 2.

kod rukovanja miljokazom, kod čišćenja, stavljanja boje u slova i kod čitanja imao apsolutnu inicijativu. — Cesta je gradjena od 1773. do 1777., no Katančić počinje svoju raspravu o miljokazu pisati tek 1781., a štampa ju iduće godine. Znači, od časa kad je sa 24 godine bio impresioniran nalazom miljokaza i drugih starina pa do svoje 31. godine, kad piše raspravu on se razvija u arheološkom, epigrafskom, topografskom i numizmatičkom smjeru, o čemu sama »Dissertatio« daje uvjerljivih dokaza.

Rasprava na temelju miljokaza imala je dokazati da je on nadjen »in situ«, da oznaka CLX M. P. AB AQV(inco) označuje udaljenost Murse od Aquincuma i da je miljokaz postavljen u doba cara Maksimina 236. god.

Dissertatio se dijeli na 5 poglavlja. Prvo poglavlje (str. 1 do 8) govori o mjestu na kojem je stup nadjen i gdje je konačno smješten; o novoj cesti, o staroj rimskoj, te o turskom mostu. Ovdje Katančić citira Marsiglija koji je već prije njega u svom djelu »Danubius« donio skicu rimske ceste i ruševina Murse.[12] Drugo poglavlje (9 do 24) bavi se dokazima da je stari naziv osječkog grada bio Mursa. Citiraju se izvori i opširno raspravlja o Ptolemejevim stepenima širine i dužine za Mursu da se i s time dokaže da je Mursa bila gdje je Osijek. Treće poglavlje (24 do 40) govori o rimskim cestama, miljokazima i o poredjenju starih mjera sa suvremenim.[13] Da bi sve mjere, rimske i suvremene podvrgao ispitu, sam je za jesenskih praznika 1780. i 1781. putovao po obali Dunava od Osijeka do Zemuna i to po redu poštanskih stanica, označenih na tabeli.[14] Po primjedbi da se udaljenosti na starom pješačkom ili kolnom putu mogu slijediti bilo brojanjem koraka prirodnim pokretom, bilo brojanjem obrtaja kotača, ako je opseg kotača izmjeren, možemo zaključiti, da je Katančić upotrijebio obje metode, pješačenje i vožnju. Korake ili obrtaje kotača pretvorio je u rimske milje. Ova praktična terenska metoda pokazuje njegovu temeljitost. Da bi opet što bolje utvrdio veličinu rimskog koraka i milje i uskladio ih s bečkim heksapedama, on analizira mjere rimskih seskvipedala da bi ustanovio da se suvremena stopa odnosi naprama staroj kao 15 : 14 i da se u 1000 rimskih koraka mora uračunati 777 heksapeda i 4 i $^2/_3$ bečke stope.[15]

Ipak je ova metoda pokazala da se udaljenosti postaja na modernoj tabeli na liniji Zemun—Osijek uzduž Dunava ne daju točno uskladiti s udaljenostima na starim itinerarima, niti da se pomoću stare mjere (rimski korak) mogu ubicirati rimska naselja na suvremenom putu. Katančić smatra naivnima one koji istražujući rimska naselja, očekuju da će ih naći točno po broju rimskih milja.[16] Ističe da je važna autopsija, tj. da se naselja mogu utvrditi samo tamo gdje nalaza ima i da je uzalud rezonirati o nekom mjestu, ako na terenu nema nikakovih dokaza. Nakon vrlo komplikovanog dokazivanja o rimskim i suvremenim udaljenostima, on raspravlja o rimskim cestama i miljokazima.

[12] Diss. 7, 8; Marsilius, Danubius Pannonico Mysicus. Amstelodami (1726) II. t. 21, fig. X.

[13] Na str. 26 i dalje raspravlja o Salagiusovom djelu o rimskom miljokazu nadjenom kod Bude, štampanom u Pečuhu 1780. i o Schönwiesnerovoj studiji o Antoninovom itineraru, štampanoj u Budi 1780.

[14] Diss. 28.

[15] Diss. 27, 28.

[16] Diss. 31—33.

U četvrtom poglavju (40 do 80) tumači se natpis kolumne i objašnjava o cesti iz Murse do Aquincuma na »via ripensi«. U tumačenju natpisa, historijskom tumačenju mnogobrojnih carskih titula navedenih u natpisu i u dataciji, osjeća se velika erudicija i sigurno zaključivanje. Katančić se bavi problemom zašto Antoninov itinerar kazuje da je Mursa od Aquincuma udaljena 169 m. p., a miljokaz kazuje samo 160. Misli da su prekreti cesta često mijenjani, da su putevi imali stramputica, i, da je Antoninov itinerar mladji od miljokaza. Da bi i to sve provjerio, pošao je na put od Osijeka do Budima,[17] opskrbivši se tabelama i usporedivši ih s itinerarima i Ptolemejem. Razlaganja su mu vrlo zanimljiva, jer je zabilježio mnoga mjesta važna zbog rimskih nalaza, iako je ponekad zamršen i neshvatljiv, npr. kad Mursellu smještava kod današnjeg Čeminca u Baranji, a Teutoburgium kod Starog Borova, ili kad govori o dvopuću i tropuću u Baranji gdje se sastaje »via ripensis« i »via mediterranea«.[18] Na koncu zaključuje da je obalni put u doba Maksimina za 8 m. p. bio kraći nego u doba propadanja rimskog carstva, tako da je udaljenost Murse od Aquincuma za Maksimina bila zaista 161 m. p., a miljokaza samo 160 i da je on nadjen na svom iskonskom mjestu.

Peto poglavje (81 do 114) opisuje sve natpise iz Osijeka i daje izbor najboljih rimskih novaca koji su se u njegovo doba našli. — Drugo zagrebačko izdanje ove rasprave ima Appendix (115 do 122) u kome se objavljuju natpisi i novci koji su se u ruševinama Murse našli, nakon što je Dissertatio bila predana u štampu.

To što se ne slažemo danas u dva tri slučaja s njegovom topografijom ili s tumačenjem nekih natpisa, npr. na jednoj gemi ili na pečatu jedne lucerne, to ništa ne umanjuje vrijednost Katančićeve Rasprave.[19] Za topografsko istraživanje Murse ona je od neocjenjive koristi jer ima podataka o rimskoj cesti, mostu, o temeljima zgrada s hipokaustom, podovima od mozaika, o natpisima i dr. što je sve dalo povoda nizu topografa 19. i 20. st. da se bave rekonstrukcijom Murse, koja bi bila vrlo otežana da nije Katančić toliko toga zabilježio.[20]

Uzet ćemo ovdje za primjer samo nekoliko natpisa da dokažemo, koliko bi toga nedostajalo u historijatu Murse, da se Katančić tih fatalnih godina, kad su se uklanjale ruševine Murse, nije desio u Osijeku.

U prvom redu sam miljokaz, povod Raspravi, misteriozno je nestao. Vjerojatno se najprvo čuvao u franjevačkom samostanu, a poslije znamo da je bio u muzeju. Poslednji put ga spominje Celestin, dugogodišnji kustos osječkog muzeja. On 1902. piše: »Katančićeva, ‚columna milliaria' tako je već trošna i od snijega i kiše izjedena, da je više ni Katančić ne bi prepoznao.«[21] Poslije rata cijeli je magazin s rimskim kamenjem pregledan, ali miljokaza više nema.

Dva su nam se natpisa na kamenu sačuvala u vrlo fragmentarnom stanju i da nije bilo Katančićeve marljivosti i vidovitosti, mi više nikad ne bi mogli ispravno tekstove restituirati. Radi se o natpisu CIL III 3280 = 10261

[17] Diss. 57.
[18] Diss. 58, 59, 60, 61; 14, 16, 17.
[19] Diss. 97, 98, 99.
[20] O topografiji Murse. Osječki zbornik 5. 1956, 59—77.
[21] V. Celestin, Epigrafski prilozi iz Murse. Vjesnik Hrv. arh. druš. 6, 1902, 99.

koji je Katančić vidio u 7 redova, dok su nam danas ostala samo 4 reda s krnjim riječima. Sadržaj je važan, jer je to bio titulus na nekoj zgradi, sagradjenoj po nalogu osnivača Murse Hadrijana od leg. II Adi. i to kad je Hadrijan imao po 17. puta tribunicijsku vlast, tj. 133. god.[22] Natpis se može dovesti u vezu s Hadrijanovom velikom gradjevinskom djelatnošću, o kojoj nam govori Katančić, spominjući i druge velike zgrade u temeljima kojih je vidio mnoštvo opeka s pečatom IMP. HAD.[23] — Katančić je ovaj kamen vidio slomljen ali ga je mogao sastaviti i natpis potpuno pročitati.

I drugi nam se natpis sačuvao u posve krnjem obliku, dok ga je Katančić vidio potpunog. Radi se o poznatom i mnogo citiranom natpisu CIL III 3288 koji kazuje da je C. Aemilius Homullinus, dec. col. Murse zbog postignute časti flaminata dao o svom trošku sagraditi 50 taberna sa dvostrukim trijemovima, da bi se tamo obavljala trgovina. Točno su mjere odredjene, a »na veliku sreću našeg grada i nauke, iskopan je tek ovih dana dok pišem Appendix, kod predzidja (glasije) tvrdje, sa zapadne strane kolonije Murse 330 rim. koraka na mjestu, gdje se širi ravnica, veoma pogodna za trgovinu. Svi vide, da ovaj značajan spomenik rimskog vremena zahtijeva posebnu obradu, a tu ćemo možda mi jednom dati. Jučer (19. okt. 1784.) promatrali smo ga s velikom nasladom duše, te je, da bi se smjestio na sigurno mjesto, povjeren barunu Dunstleru koji je kamen na vrijeme i spasio. — Slova su veoma elegantna, dakako iz vremena Hadrijana.«[24] Kamen je sada u muzeju, ali je sačuvan samo u neznatnim ulomcima, kao i predjašnji, a sadržaj natpisa više se ne bi mogao upotpuniti, da nije objavljen od Katančića i u CIL-u.

Katančić nam je, iako ne u Dissertatio, već u Geografiji (za koju je na više mjesta upotrijebio svoje davne osječke bilješke) sačuvao natpis jednog, možda najznačajnijeg kamena za historijat Murse, koji se citira u CIL III 3279 = 10260. Na njemu je bilo zapisano DIVO HADRIANO MVRSENSES CONDITORI SVO. U Geografiji u bilješci se kaže da je iskopan 30. dec. 1785.; citiraju ga mnogi autori stariji i noviji, ali njemu se zameo trag.[25] — Od ostalih osječkih natpisa koje je Katančić objavio, bilo u Dissertatio bilo u Geografiji, veći se dio danas nalazi u muzeju, dok je nekoliko manje značajnih izgleda za uvijek nestalo.

Zanimljive su bilješke o ljudima koji su čuvali ili sakupljali rimske nalaze u Katančićevo doba. U više navrata se spominje čuvar jozefinske ceste Ivan Dost, koji mu je prvi dao podatke o miljokazu i čuvao ga, dok ga nisu premjestili na drugo mjesto, a čuvao je on i titulus s imenom Hadrijana i leg. II Adi.[26] — Spominje se donjogradski paroh Jakob Jelenić koji je medju inim posjedovao Justinov zlatnik i koji je više drugih rimskih novaca dao Katančiću.[27] U ono doba postojao je velik interes za osječke starine i ne moramo se čuditi danas, ako ih prigodice otkrijemo u pri-

[22] Diss. 115, 116; Geogr. I 367, br. XIX; J. Brunšmid, Col. Ael. Mursa. Vjesnik Hrv. arh. druš. 4, 1900, 23, 26.

[23] Diss. 92, 93.

[24] Diss. 116, 117; Geogr. I 404, br. 232; J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. druš. 4, 1900, 24; D. Pinterović, Topografija. Osječki zbornik 5, 1956, 66, 67.

[25] Geogr. I 367, br. XXI; J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. druš. 4, 1900, 24.

[26] Diss. 2, 115.

[27] Diss. 113.

vatnim ili javnim zbirkama vrlo udaljenih mjesta. Kad naime Katančić opisuje mozaičan pod neke kuće u donjem gradu, dodaje, da je pod ostao nekoliko dana otvoren i izložen znatiželji prolaznika, ali da je nestao u pljački. »I mi smo toga bili sudionici, jer jedan komadić poda medju ostalim spomenicima grada čuvamo.«[28] U raznašanju spomenika još se ističu grof Niczky, barun Mathesen, komandant mjesta i Slavonske krajine, barun Dunstler i Katančićev »odličan prijatelj i ljubitelj starina« A. Szabados.[29] Na sreću najviše se medju spomenutima ističu franjevci kao sabirači ili spasioci starina, sakupili su razne vrste opeka s pečatima, rimsku keramiku, geme, novce, natpise i dr.[30]

Katančić je točan i kad citira literaturu iz koje je crpio podatke, te navodi autora, djelo, mjesto štampanja, poglavlje i paginaciju, a to nije bio uvijek običaj u stručnoj literaturi 18. stoljeća. Bio je oštar prema površnim piscima, kako se vidi po opaskama na račun Marsiglija i Taubea. Natpis CIL III 3265, sačuvan na tabuli ansati slomljenog sarkofaga, u kom je bio pokopan mladi Q. Val. Severianus, equ. coh. III praetoriae, Marsigli citira kao nadjen u Iloku, dok ga je Katančić vidio u Osijeku,[31] i točno natpis reproducirao. U bilješci dodaje da ga Marsigli stavlja »Illokini, mendosam pluribus locis, ut pleraeque eius epigraphae sunt«. Danas je dakako taj natpis u muzeju i nije vjerojatno da ga je itko mogao vidjeti u Iloku, a Marsigli mora da je pobrkao svoje bilješke. — Kad Katančić citira Taubeove širinske stepene za Osijek, kritizira ga što nije rekao na koji način je do njih došao i odbija njegov podatak kao »šuplju primjedbu«.[32] Tumačeći natpis miljokaza Katančić spominje da ga je prvi objavio Taube u svom njemačkom djelu »Opis Slavonije«, »ali je tako loše objašnjen, bez ikakove veze, da ćeš jedva u njemu naći riječi koja bi bila bez pogreške«. U bilješci dodaje: »Odatle možeš suditi o njegovom pisanju.« Dalje nastavlja »Taube kao da je s tronoga govorio, kad je rekao da on hiatuse i istrošena slova ne će restituirati, jer će to vještaci lako učiniti, a nevještima i onako ne će koristiti.« U bilješci stoji: »Bella interpretatio, solo Taubio digna!«[33] — Manje je jedak kad Krčelićevo čitanje natpisa T. Aur. Avita, vet. leg. II Adi. iskopanog u Osijeku ocjenjuje kao netačno.[34]

Budući profesor arheologije i numizmatike na peštanskom sveučilištu i prevodilac Eckhelovog priručnika za numizmatiku sa njemačkog na latinski, već se u Dissertatio pokazuje kao iskusan numizmatik, koji novac smatra prvoklasnim historijskim izvorom. Stoga i nalazimo opise odabranog novca, nadjenog u Mursi u njegovo doba, na kraju petog poglavlja i u Appendixu.

Evo kako završava peto poglavlje, a to je ujedno bio završetak prvog, osječkog izdanja njegove Disertacije.

»To su dakle bili novci, nadjeni na području Osijeka, za koje sam smatrao da ne će biti nekorisno, da ih pridružim ovoj raspravi. Oni naime pomažu da se ustanovi prostranstvo i starost našega grada, kad ih se nalazi

[28] Diss. 87.
[29] Diss. 92, 93, 99, 116.
[30] Diss. 113 i na više drugih mjesta.
[31] Marsilius, Danubius II t. 46; Kat. Geogr. I 429, br. 417.
[32] Diss. 12.
[33] Diss. 42.
[34] Diss. 83, 113.

toliko i tako starih u njegovom tlu (unutar posljednje dvije godine sakupili smo više od tri stotine, dok oni koji su bili na čelu poslovima, napunili su vreće). Napokon, kada nitko dosada od sinova domovine niti jedan jedini opis novaca ili kamenova, nadjenih u Panoniji, nije dao, smatrao sam da ja treba da izvršim ne baš lak posao onima koji žele iz tih spomenika saznati o starini domovine. Naime, ono što novci i stari kamenovi, pored druge učenosti pridonose staroj historiji, geografiji i hronologiji, osobito ako znaš mjesto na kome su iskopani, to znadu oni koji nisu tudji u numizmatici i epigrafici. Stoga sam sastavio ovaj popis novaca Murse zajedno s raspravom vodjen ljubavlju prema domovini, te vjerujem da će dobro doći onima kojima leži na srcu starina Panonije.«[35]

ZUSAMMENFASSUNG

Über das wissenschaftliche Erstlingswerk von Katančić

Die »Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta« von Katančić, gedruckt in Osijek im J. 1782 (die zweite Ausgabe erschien in Zagreb im J. 1794), als Katančić 32 Jahre zählte, beweist schon überzeugend Ambition, Fleiss und Gelehrsamkeit, die wir aus den späteren Werken seiner reifen Jahre kennen. Vielleicht hätte Katančić, der sich unter dem Einfluss der Franziskaner seiner Epoche allseitig für Wissenschaft interessierte, auch einen anderen wissenschaftlichen Weg eingeschlagen, wäre er nicht schon sehr jung nach Osijek gelangt. Zur Zeit seines Aufenthalts in Osijek wurde von 1773 bis 1779 eine neue Strasse nach Norden, von Osijek über Bilje, gebaut. Im Lauf der Arbeiten stiessen die Arbeiter im J. 1774 an der Stelle, wo die neue Strasse die alte Römerstrasse kreuzte, auf einen Meilenstein und andere römische Funde. Das erregte die Aufmerksamkeit vieler, und so begann sich dafür auch Katančić zu interessieren, der uns dieses Vorkommnis lebhaft beschreibt. Die Funde beim Strassenbau und das derzeitige Abtragen der Ruinen Mursas im damaligen unteren Teil der Stadt wirkten so stark auf ihn, dass er sich gänzlich der Arbeit widmete, möglichst viel Licht in die bis damals recht dunkle Geschichte Mursas zu bringen. Bis zum J. 1782, als er sein erstes wissenschaftliches Werk drucken liess, hatte er sich bereits zu einem Archäologen, Topographen, Epigraphiker und Numismatiker entwickelt, wie man aus jeder Seite seines Werkes ersehen kann.

Interessant ist seine Auswahl der historischen Quellen, der Literatur und der Methoden, die er verwendete, um sein Wissen über Mursa zu beweisen. Er sammelte alle Beweise dafür, dass Osijek an der Stelle des alten Mursa stehe; er studierte die alten Itinerarien und verglich die alten römischen Längenmasse mit den zeitgenössischen, damit er leichter ubizieren konnte, wo sich die römischen Stationen an der »via ripensis«, d. h. an der Donaustrasse von Zemun bis Budapest befanden. Zu diesem Zweck fuhr er persönlich auf diesem Weg, um die Entfernungen zu kontrollieren und die Römersiedlungen festzustellen. In ultima linea war es seine Absicht, zu beweisen, dass sich der damals gefundene Meilenstein »in situ« befand und dass diese Stelle wirklich 160 m. p. von Aquincum entfernt ist, wie auf dem Meilenstein geschrieben steht.

[35] Diss. 113, 114.

Katančić hat uns wichtige Angaben über die Topographie Mursas hinterlassen, worüber wir heute sonst gar nichts mehr wissen würden, da die Unterstadt von Osijek schon im 18. Jahrhundert planiert wurde und die Trümmer entfernt wurden. Er hat uns auch einige wichtige Inschriften aufgezeichnet, von denen einige verloren gegangen sind (wie z. B. der Meilenstein CIL III 3736 und CIL III 3279, auf dem zu lesen war, dass die Einwohner von Mursa Hadrian als Gründer ihrer Stadt betrachteten), oder aber sind die Inschriften so beschädigt auf uns gekommen, dass wir sie nicht mehr rekonstruieren könnten (z. B. CIL III 3280, wichtig für Hadrians Bautätigkeit in Mursa, und CIL III 3288, welche vom Bau der grossen Markthalle in Mursa mit 50 Tavernen und zweifacher Säulenhalle berichtet).

Interessant sind die nebenbei angeführten Notizen von Katančić über die Antiquitätensammler seiner Zeit (Graf Niczky, Baron Mathesen, Pfarrer Jelenić, A. Szabados), unter welchen sich zum Glück besonders die Franziskaner in Osijek auszeichneten, da viele ihrer Funde ins Museum gelangt sind.

RIMSKI VODNJAK OB LJUBLJANSKIH OPEKARNAH V LJUBLJANI

LJUDMILA PLESNIČAR-GEC

Mestni muzej, Ljubljana

Pri mehaničnem, frontalnem odkopu gline za Ljubljanske opekarne na parceli št. 1333 k. o. Vič, so sredi poletja leta 1966 odkrili in skoraj popolnoma uničili rimski vodnjak. O najdbi je uprava Ljubljanskih opekarn obvestila Mestni muzej šele meseca oktobra, ko sta bagerist in njegov pomočnik pričela odkopavati usedlino vodnjaka. Ko smo prišli na kraj najdbe, so iz vodnjaka že potegnili bronasto vedro in lesene dele vedric (sl. 1).

Vodnjak je bil še nepoškodovan komaj na globini 10,5 m od sedanje površine zemljišča. Iz profila, ki je ostal nekaj metrov severno od vodnjaka, je bilo razvidno, da so bile plasti, v katere so vkopali vodnjak, iz čiste rumene gline (sl. 2).

V globini 10,5 m pod današnjo površino je bil vodnjak širok 1,75 m. Po ostankih kamnja sodeč, ki so ostali po porušitvi, in po pripovedovanju bagerista, je bil vodnjak skoraj do vrha popolnoma ohranjen. Izkop usedline vodnjaka je bil zelo otežen, ker se je vodnjak proti dnu zoževal in dosegel na dnu širino komaj 90 cm. Grajen je bil iz podpeškega apnenca, iz sekanih kvadrov velikosti ca. 30 × 40 cm, naloženih v obliki venca. Usedlina vodnjaka, mastna siva zemlja, mešana z glino, je bila debela ca. 95 cm, drugi del vodnjaka je bil napolnjen z materialom, ki ga je polagoma zasipal. Dno vodnjakovega venca je bilo položeno na ca. 30 × 30 cm debela hrastova bruna.[1] Glina na dnu vodnjaka je bila svetlo sive barve. Manjša sonda, ki smo jo odkopali ob zunanji steni vodnjaka, je pokazala, da se v tej globini 13 m pod sedanjo površino prične plast svetlo sive gline. Po bageristovem pripovedovanju so v zadnjem letu pred odkritjem tega vodnjaka naleteli v neposredni bližini še na druga dva podobna vodnjaka. Natančne lokacije ni bilo mogoče več določiti. Razen teh najdb ne poznamo na območju Ljubljanskih opekarn drugih predmetov ali ostankov arhitekture iz rimske dobe. S tega področja je znana le ena najdba iz leta 1946, ko so v sivi mivki, 9 m pod površino izkopali sekiro iz jelenovega roga z enostransko prirezanim sečiščem.[2] Iz bližnje okolice, vendar z območja viškega naselja je znana še druga najdba rimske podkve iz leta 1880.[3]

[1] Vse ksilotomske analize vzorcev lesa je izvršil znanstveni sodelavec SAZU dr. A. Sercelj. Lesena bruna na dnu vodnjaka so bila iz hrasta vrste *Quercus robur*.

[2] F. Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Dela SAZU 9, 1954, 118. Ljubljanski Narodni muzej, inv. št. P 7106.

[3] Ljubljanski Narodni muzej, inv. št. R 2519.

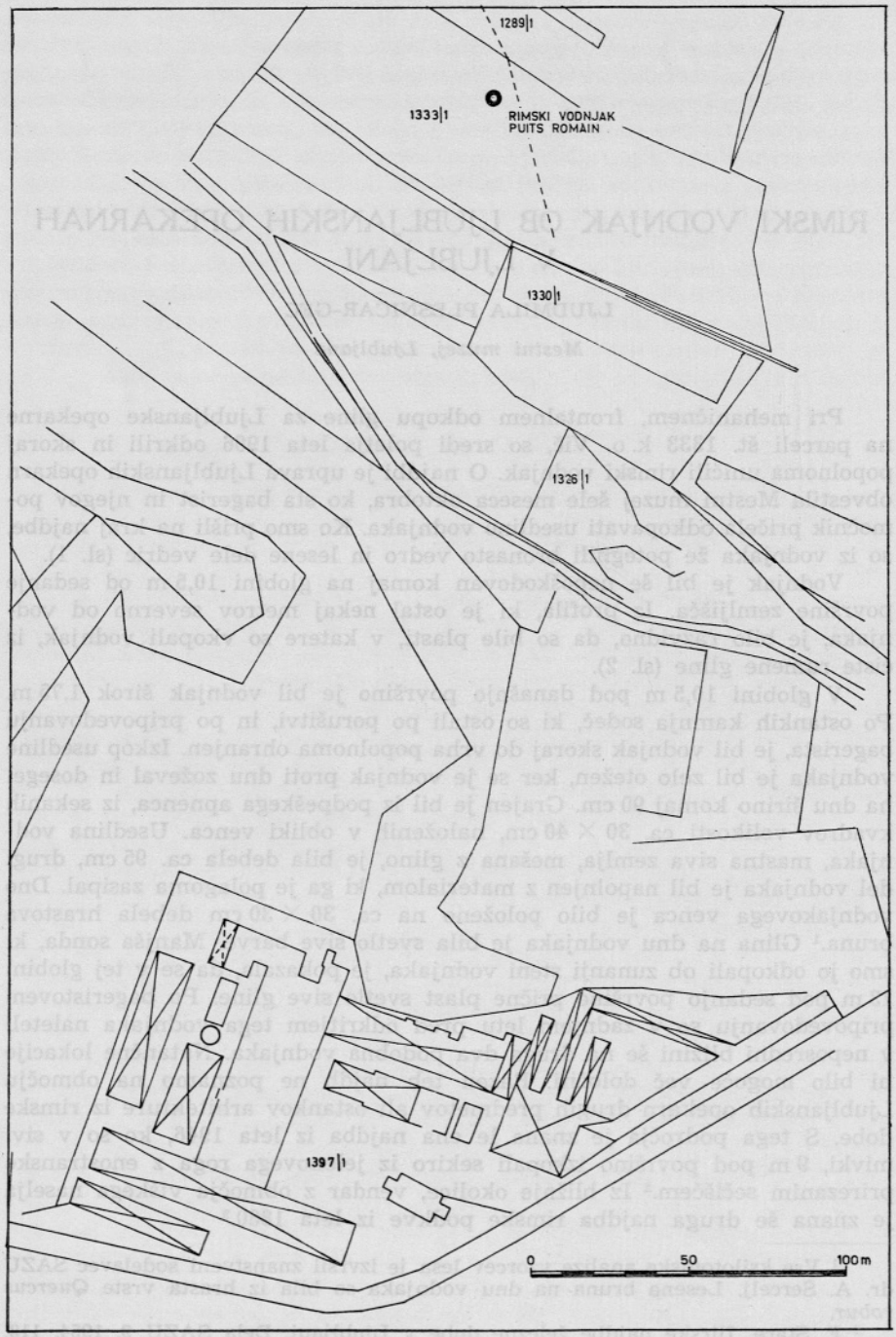

Sl. 1. Ljubljana-Vič. Situacija vodnjaka pri Ljubljanskih opekarnah
Fig. 1. Ljubljana-Vič. Situation du puits près de la «Briqueterie de Ljubljana»

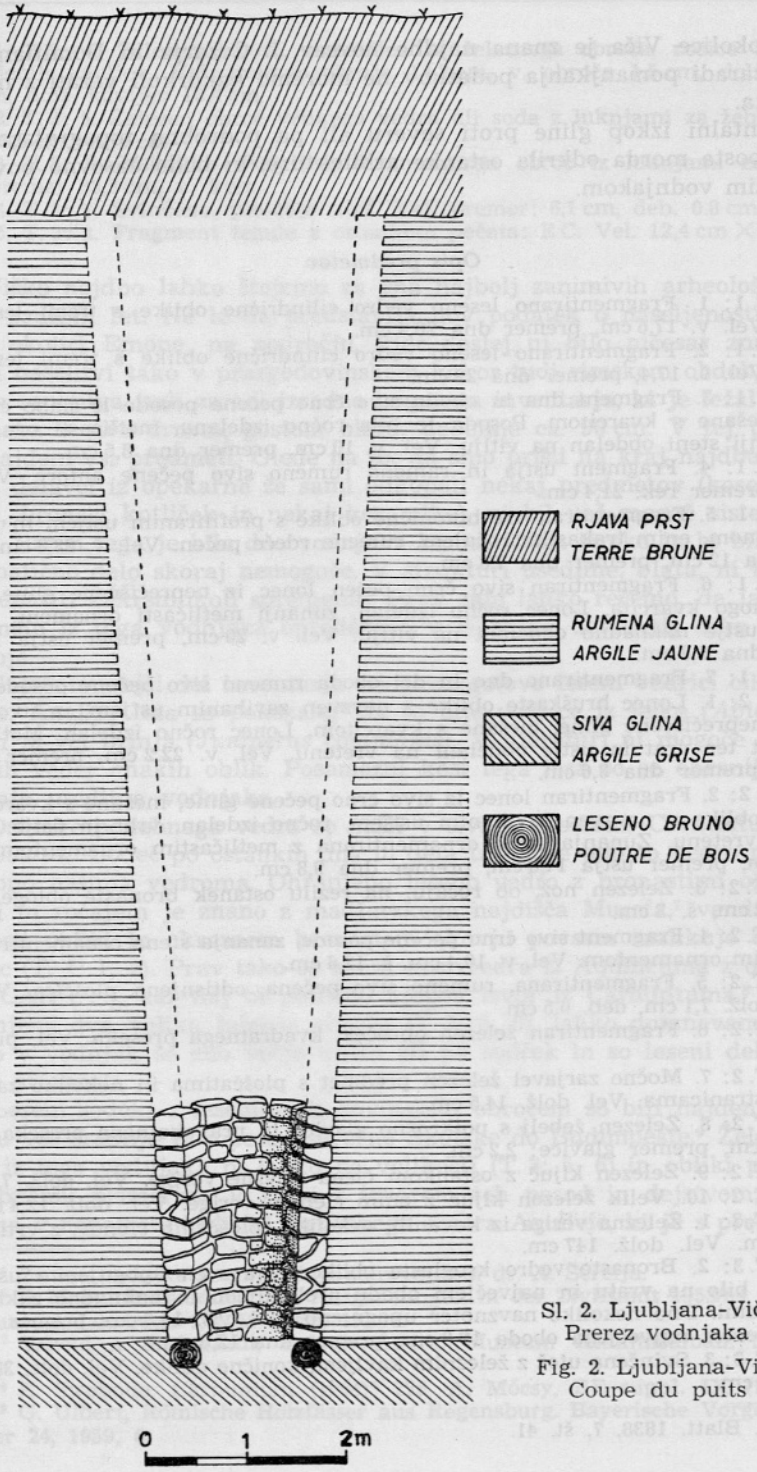

Sl. 2. Ljubljana-Vič.
Prerez vodnjaka

Fig. 2. Ljubljana-Vič.
Coupe du puits

Iz okolice Viča je znana najdba novcev J. Cezarja in Domitiana,[4] ki pa jih zaradi pomanjkanja podatkov ne moremo kakorkoli vezati z najdbo vodnjaka.

Frontalni izkop gline proti severu ali pa podrobna topografska raziskava bosta morda odkrila ostanke arhitekture, ki bodo časovno povezani z odkritim vodnjakom.

Opis predmetov

1. T. 1: 1. Fragmentirano leseno vedro cilindrične oblike s tremi lesenimi obroči. Vel. v. 17,6 cm, premer dna 20,4 cm.

2. T. 1: 2. Fragmentirano leseno vedro cilindrične oblike s tremi lesenimi obroči. Vel. š. 17,4, premer dna 22 cm.

3. T. 1: 3. Fragment dna in oboda sivo črno pečene posode iz slabo čiščene gline, mešane s kvarcitom. Posoda je bila ročno izdelana, metličasti ornament na zunanji steni obdelan na vitlju. Vel. v. 10 cm, premer dna 8,5 cm.

4. T. 1: 4. Fragment ustja in ramena rumeno sivo pečene anfore. Vel. v. 5,4 cm, premer rek. 21,4 cm.

5. T. 1: 5. Fragmentiran vrč bikonične oblike s profiliranim ustjem in prstanastim dnom, enim trakastim ročajem, rumeno rdeče pečen. Vel. v. 23,8 cm, premer ustja 12 cm, premer dna 7,8 cm.

6. T. 1: 6. Fragmentiran sivo črno pečen lonec iz neprečiščene gline, med glino mnogo kvarcita. Lonec ročno izdelan, zunanji metličasti ornament, rame, vrat in ustje naknadno obdelani na vitlju. Vel. v. 20 cm, premer ustja 17 cm, premer dna 9,8 cm.

7. T. 1: 7. Fragmentirano dno in del oboda rumeno sivo pečene posode.

8. T. 2: 1. Lonec hruškaste oblike z navzven zavihanim ustjem, iz sivo črne pečene, neprečiščene gline, mešane s kvarcitom. Lonec ročno izdelan. Metličasti ornament ter vrat in ustje obdelani na vretenu. Vel. v. 22,2 cm, premer ustja 18,8 cm, premer dna 8,6 cm.

9. T. 2: 2. Fragmentiran lonec iz sivo črno pečene gline, mešane s kvarcitom, jajčaste oblike z navzven zavihanim ustjem, ročno izdelan, vrat in ustje obdelana na vretenu. Zunanja stena ornamentirana z metličastim ornamentom. Vel. v. 19,8 cm, premer ustja 14,8 cm, premer dna 9,8 cm.

10. T. 2: 3. Železen nož, ob ročaju, na rezilu ostanek bronaste obloge. Vel. dolž. 23,2 cm, š. 3 cm.

11. T. 2: 4. Fragment sivo črno pečene posode, zunanja stena ornamentirana z metličastim ornamentom. Vel. v. 10,4 cm, š. 12,6 cm.

12. T. 2: 5. Fragmentirana, rumeno sivo pečena, odtisnjena ploščica. Vel. š. 6,2 cm, dolž. 7,1 cm, deb. 0,5 cm.

13. T. 2: 6. Fragmentiran železen obroček, kvadratnega preseka. Vel. premer 4,5 cm.

14. T. 2: 7. Močno zarjavel železen predmet s ploščatima in nekoliko zakrivljenima stranicama. Vel. dolž. 14,5 cm.

15. T. 2: 8. Železen žebelj s polkrožno glavico in pravokotnega preseka. Vel. dolž. 6,7 cm, premer glavice: 2,2 cm.

16. T. 2: 9. Železen ključ z ostankom člena železne verige. Vel. dolž. 7,7 cm.

17. T. 2: 10. Velik železen ključ z enim členom verige. Vel. dolž. 12,4 cm.

18. T. 3: 1. Železna veriga iz kovanih, nekoliko sploščenih členov, z vrtljivim nastavkom. Vel. dolž. 147 cm.

19. T. 3: 2. Bronasto vedro kroglaste oblike z navzven upognjenim ustjem. Vedro je bilo na vratu in največjem obodu prelomljeno in naknadno zakrpano z zakovicami. Dno nekoliko navznoter upognjeno. Vel. viš. 14,3 cm, premer ustja 16 cm, premer največjega oboda 19,8 cm, premer dna 12,6 cm.

20. T. 3: 3. Svinčena utež z železnim kavljem, konične oblike. Vel. dolž. 3,4 cm, premer 5 cm.

[4] Ill. Blatt. 1838, 7, št. 41.

21. T. 3: 4. Železen kavelj, sestavljen iz železnega obroča, ročice in štirih ohranjenih kavljev. Vel. premer obroča 14,2 cm, v. obroča 1,5 cm, dolž. ročice 10,4 cm, dolž. kavljev 13,4 cm.

22. T. 3: 5. Železen obroč velikega vedra ali soda z luknjami za žeblje. Premer 33,3 cm, v. 3 cm.

23. T. 3: 6. Nekoliko ukrivljen, fragmentiran obroč iz luknjami za žeblje. Vel. premer 33,3 cm, v. 3 cm.

24. T. 3: 7. Svinčena, ploščata utež. Vel. premer: 6,1 cm, deb. 0.8 cm.

25. T. 3: 8. Fragment tegule z ostankom pečata: E C. Vel. 12,4 cm × 10 cm.

Viško najdbo lahko štejemo za eno najbolj zanimivih arheoloških odkritij zadnjih let. Ne le da predstavlja nov podatek o naseljenosti v najbližji okolici Emone, na področju, kjer doslej ni bilo ničesar znanega o možni naselitvi tako v prazgodovinskem kakor tudi rimskem obdobju, temveč je zanimiva tudi zaradi izredno bogatega inventarja, ki je ležal na dnu vodnjaka v sivo črnem, gostem blatu, debeline ca. 90 cm. V tej plasti so bili najdeni vsi predmeti. Glede na to, da smo prišli na kraj najdbe v času, ko so delavci iz opekarne že sami odkopali nekaj predmetov (kose lesenih veder, bronast kotliček in nekaj keramike), ni bil več mogoč sistematičen izkop. Razen tega je bilo dno vodnjaka komaj 90 cm široko in bi bilo vsako sistematično delo skoraj nemogoče. V strukturi usedline, blata, ni bilo mogoče opaziti kakršnihkoli sprememb. Prav zato lahko rečemo, da lahko vse predmete iz tega vodnjaka opredelimo v le nekaj desetletij ozko časovno obdobje.

Najzanimivejši del inventarja sta prav gotovo leseni vedrici cilindrične oblike. Analize lesa so pokazale,[5] da so bile vedrice iz jelke *(Abies alba)*, obroči iz vej brinja *(Juniperus communis)*. V literaturi ni mogoče zaslediti lesenih veder enakih oblik. Posamezni kosi tega lesa so se ohranili zaradi ilovnate usedline vodnjaka.

Ostanke podobnega vedra so našli v civilni naselbini Carnuntum v letih 1953/54.[6] Sodeč po ostankih dna in dela trupa, je bilo to vedro po obliki podobno našima vedroma. Ohranjeno leseno vedro z bronastimi okrasnimi okovi in ročajem je znano z madžarskega najdišča Mucsfa,[7] vendar se po sodčasti obliki in okrasnem bronastem okovju povsem razlikuje od naših vedric (T. 1: 1, 2). Prav tako so znani kosi vedra iz Aquincuma z ostankom žiga CAR (. . .), kar naj bi potrdilo njegov izvor iz Carnuntuma.[8] Ker sta ohranjena dva velika železna obroča (T. 3: 5, 6), lahko domnevamo, da je padlo v vodnjak še eno večje vedro ali pa sodček in so leseni deli popolnoma strohneli.

Leseni sodčki z lesenim ali kovinskim obročem so bili najdeni na območju vse srednje Evrope od severne Škotske do Budimpešte.[9] Železna obroča iz tega vodnjaka bi lahko po velikosti (T. 3: 5, 6) in obliki pripadala podobnemu primerku. V zvezi z izvorom teh posod in dejstvom, da leži Emona v neposredni bližini trgovskega centra Aquileie, ki je s predmeti za

[5] Za vse podatke se najtopleje zahvaljujem dr. A. Šercelju.

[6] R. M. Swoboda Milenović, Ausgrabungen in der Zivilstadt 1953/54 und 1958. Carnuntum Jahrbuch 4, 1958 (1960) 33, 59.

[7] Vezető a Szekszárdi, Balogh Ádám, Muzeum Kiállitasaiban. Szekszárd (1965).

[8] E. Swoboda, Carnuntum (1964)[4] 276. A. Mócsy, RE suppl. IX (1962) 686.

[9] G. Ulbert, Römische Holzfässer aus Regensburg. Bayerische Vorgeschichtsblätter 24, 1959, 6.

vsakdanjo uporabo in drugimi dobrinami oskrbovala ves severovzhodni predel imperija, ne smemo prezreti dejstva, da so v sami Aquilei izdelovali lesene posode; o tem priča nagrobnik L. CANTIA ACVTA, izdelovalca lesenih sodov.[10]

Med blatno usedlino vodnjaka je bilo tudi izredno dobro ohranjeno bronasto, z zakovicami popravljeno vedro (T. 3: 2). Podoben primerek je znan iz Nauportusa (Vrhnika), sedaj v Narodnem muzeju v Ljubljani.[11] K vedru je prav gotovo spadala svinčena utež (T. 3: 3), ki je verjetno bila obešena ob ročaju vedra za ravnotežje ob zajemanju vode. Izvor bronastih vedric moramo iskati v obdobju starejše železne dobe.[12] Prazgodovinske posode iz brona so v Sloveniji znane tako po svoji obliki kakor tudi figuralni obdelavi.[13] Iz številnih primerkov vedric iz kasnejše dobe na področju rimske Panonije je razvidno, da so bile vedrice te vrste v uporabi še v zgodnjem cesarskem obdobju. Nam najbližji primerki vedric izhajajo iz Siska,[14] sedaj v arheološkem muzeju v Zagrebu.

V usedlini vodnjaka so bili tudi kosi razbite keramike, loncev in vrčev, posod za vsakdanjo hišno rabo. Med njimi prevladujejo sivo črno pečeni lonci z navzven zavihanim ustjem in metličastim ornamentom (T. 1: 3, 6; T. 2: 1, 2, 4).[15] Grobo izdelani lonci z metličastim ornamentom ali brez njega, z ravnim dnom in navzven zavihanim ustjem so tako v Emoni kakor v naselbinah in grobiščnih najdiščih Panonije bogato zastopani ter se časovno, kakor dokazuje depojska najdba z insule XXX. vežejo na drugo polovico 1. stol. n. e.[16] Med ostanki loncev so fragmenti treh vrčev hruškaste oblike s prstanastim dnom, širokim vratom, klekasto profiliranim ustjem (T. 1: 5, 7, 8). Vrči z enim ročajem so italskega izvora, medtem ko nekateri primerki brez ročajev ali z dvema nosijo elemente halštatske in latenske tradicije.[17]

Naši primerki so brez dvoma domačega izvora, celo tipični za območje Emone. Klekasto profilirano ustje ter prstanasto dno pa dajo misliti na zgodnjo datacijo 1. pol. 1. stol. n. e.

V usedlini vodnjaka je bilo tudi nekaj železnih predmetov, ki so bili del inventarja pri črpanju vode: železna veriga s sploščenimi členi[18] (T. 3: 1) in pa predmeti, ki so slučajno padli v vodnjak: železna ključa (T. 2: 9, 10) ter železen nož (T. 2: 3).

---

[10] G. Brusin, Aquileia e Grado. (1964) 159, 90.

[11] J. Klemenc, Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1 (1955) 412, 57.

[12] F. Stare, Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije. Zbornik fil. fak. 2, 1955, 105 ss.

[13] F. Stare, op. cit. 105 ss.

[14] V. Hoffiller, Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije. Vjesnik Hrv. arh. druš. 7, 1903-04 (1903) 98.

[15] E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. Diss. Pann. II, 20, 1942, T. 2; B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. Starinar 13-14, 1962-63 (1965) 103; P. Petru, Okvirna, časovna in tipološka klasifikacija gradiva iz južne nekropole v Bobovku pri Kranju. AV 9-10, 1958-59 (1960) 17.

[16] E. Pegan, L. Plesničar-Gec, Depojska najdba rimskih republiških in zgodnjecarskih novcev v Emoni. Situla 8, 1965, 119.

[17] E. Bónis, op. c. 55; B. Vikić-Belančić, op. c. 107.

[18] L. Jakobi, Römerkastell Saalburg. (1897) T. 41: 13, 16.

Med naštetim gradivom je bil tudi kos žigosane opeke z ohranjenim napisom ... EC (T. 3: 8). Opeka z isto, v celoti ohranjeno oznako je bila najdena leta 1962 med ruševinami insule XXIX[19] z napisom L. B. SEC.

Opeke z žigom L. B. SEC. so znane z emonskih najdišč.[20] W. Schmid neprepričljivo dopolnjuje ta žig z L. B(onosus) S(ecundus). Dve opeki z istim žigom sta bili najdeni tudi v Nauportosu (na Vrhniki) kot del žganega groba.[21] Zraven zgodnjeantičnih pridatkov je bil tudi novec cesarja Klaudija.

Rimski vodnjak ob jugozahodnem delu ljubljanske kotline, le nekaj kilometrov oddaljen od nekdanjega centra rimskega mesta Emone, je prav gotovo trden element, ki potrjuje, da je v neposredni bližini bila »villa rustica« ali manjši zaselek, če upoštevamo možnost, da sta v neposredni bližini bila dva podobna vodnjaka. Obenem moramo upoštevati dejstvo, da je predel, kjer smo našli vodnjak, v smeri Polhovega Gradca, najdišča znamenite villae rusticae iz 1. stol. n. e.[22] in prve rimske postojanke ob cesti *Emona—Aquileia «Ad Nonum»* (Log pri Drenovem griču).[23]

Glede na kompaktno usedlino na dnu vodnjaka, so vodnjak verjetno uporabljali daljšo dobo. Ostanki inventarja so tipični za 1. stol. n. e. Posamezni predmeti dopuščajo časovni razpon nekaj desetletij, vendar nimamo nobenega elementa, ki bi dopuščal domnevo, da bi bil vodnjak v uporabi še v obdobju kasne antike.

RÉSUMÉ

Un puits romain près de la «Briqueterie de Ljubljana» (Ljubljanske opekarne) à Ljubljana

Lors du déblai mécanique, frontal de la terre glaise pour la Briqueterie de Ljubljana à Vič, au milieu de l'été de 1966 on a découvert et presque entièrement anéanti un puits romain.

Le puits était presque intact encore à peine à 10,5 m de profondeur de la surface actuelle du terrain. A cette profondeur, le puits avait 1,75 m de largeur. Vers le fond il se rétrécissait et au fond il avait à peine 90 cm de largeur. Il était construit en pierres de taille d'une grandeur d'environ 30 × 40 cm, empilées en forme de couronne.

Le sédiment du puits était de la terre grise grasse, mêlée d'argile. Le fond de la couronne puits était posé sur des poutres de chêne d'environ 30 × 30 cm d'épaisseur.

Selon les dires de l'opérateur de l'excavateur, dans la dernière année avant la découverte de ce puits ils étaient tombés dans le voisinage immédiat encore sur deux autres puits semblables. Il n'a plus été possible d'en établir la location exacte.

[19] Gradivo še ni bilo objavljeno.
[20] W. Schmid, Emona. Jahrbuch für Altertumskunde 7, 1913, 162 in 165.
[21] J. Mal, GMDS 7-8, 1926-27 (1927) 24.
[22] R. Ložar, Rimska najdba iz Polhovega Gradca. GMDS 19, 1938, 85 ss.
[23] J. Klemenc, Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1 (1955) 345.

Le puits romain représente une nouvelle donnée sur le peuplement des environs immédiats d'Emona, dans un secteur où jusqu'ici on ne connaissait rien sur un peuplement possible aussi bien dans la période préhistorique que dans la période romaine. Tous les objets ont été trouvés dans les sédiments du puits. La partie la plus intéressante de l'inventaire sont certainement deux baquets en bois de sapin *(abies alba)*, les cercles étant faits de branches de genévrier *(juniperus communis)*. Comme deux grands cercles en fer sont conservés, nous pouvons supposer qu'un autre seau plus grand ou un barillet est tombé dans le puits et que les parties en bois se sont complètement décomposées.

Dans les sédiments du puits il y avait encore un seau en bronze, réparé avec des rivets, dont faisait certainement partie un poids en plomb. A côté, il y avait encore des morceaux de céramique brisée d'utilisation ménagère, des objets qui étaient tombés dans le puits accidentellement. Parmi ceux-ci il y a aussi un morceau de brique avec une inscription en partie conservée L. B. SEC., qui sont connues par les fouilles d'Emona.

Les restes de l'inventaire sont typiques pour le 1er siècle de notre ère. Les objets particuliers permettent une envergure de quelques décennies, nous n'avons cependant aucun élément qui permettrait de supposer que le puits était encore utilisé dans la période de l'antiquité avancée.

Au voisinage immédiat du puits il devait y avoir une «villa rustica» ou un petit hameau. A la fois nous devons tenir compte du fait que le secteur où nous avons trouvé le puits est en direction de Polhov Gradec, endroit où l'on avait découvert la fameuse villa rustica du 1er siècle de notre ère et les premiers postes romains le long de la route d'*Emona—Aquileia «Ad Nonum»* (Log près du Drenov grič).

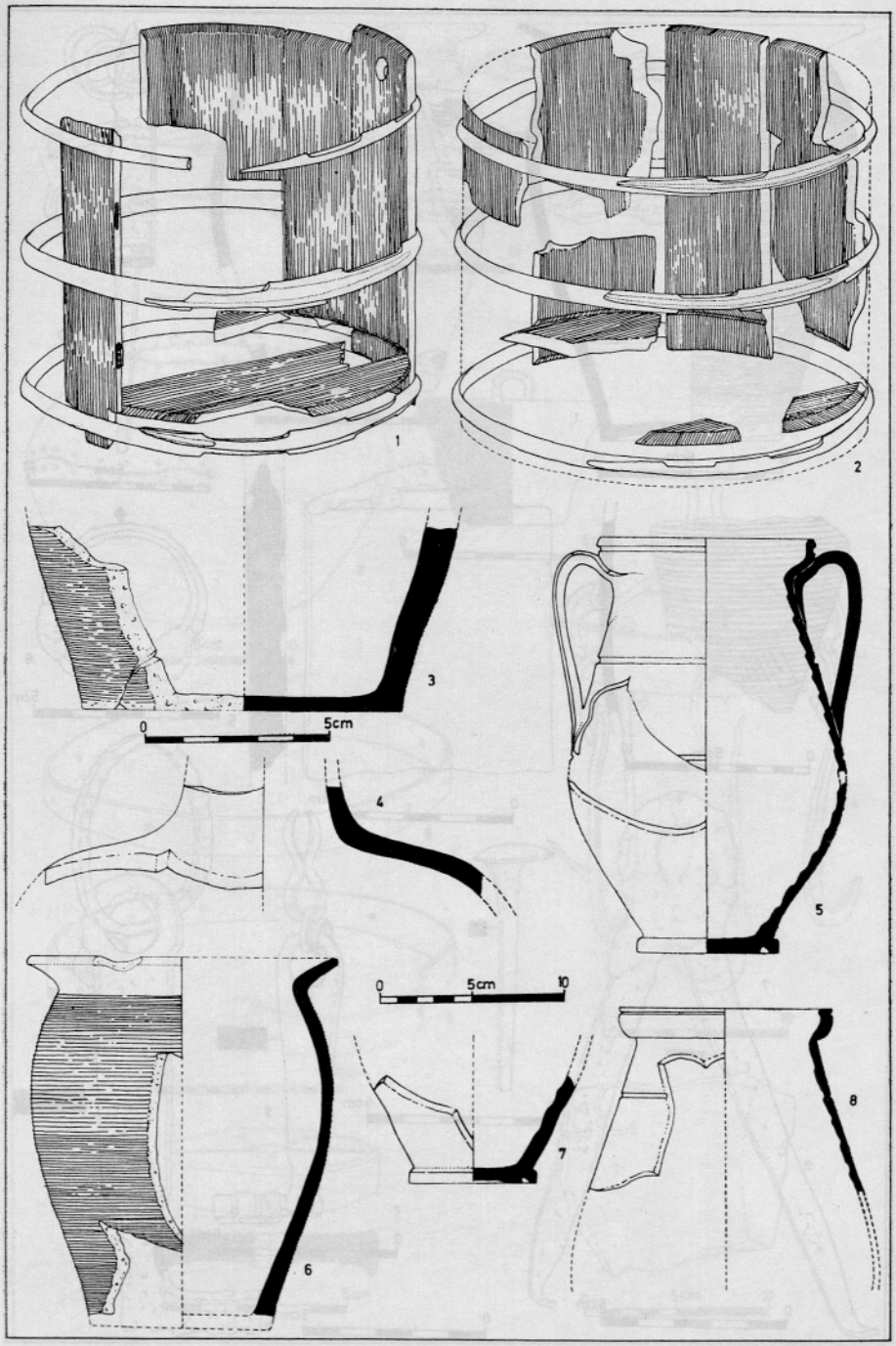

Ljubljana-Vič. 1, 2 les — bois, 3—8 glina — argile

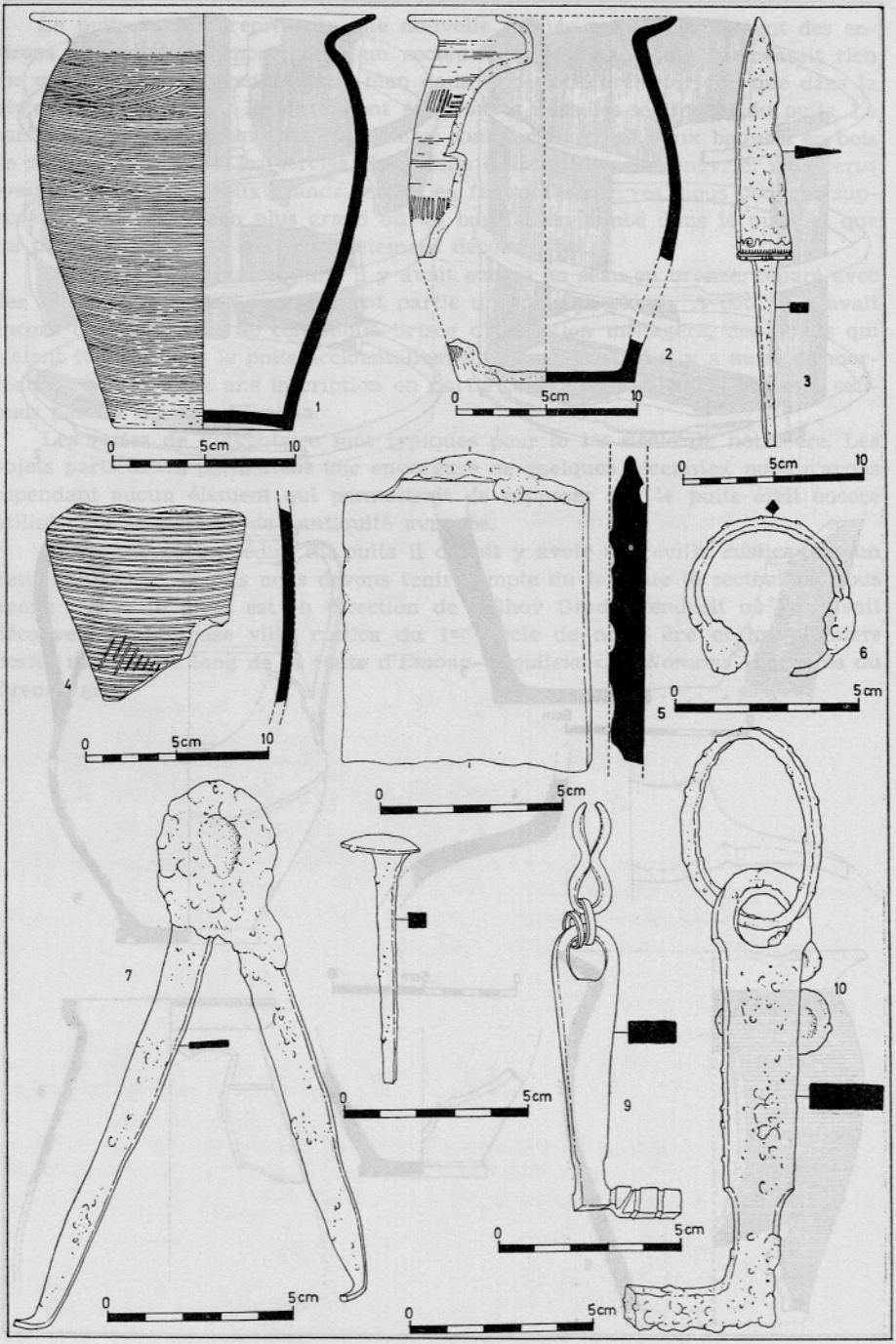

Ljubljana-Vič. 1, 2, 4, 5 glina — argile, 3, 6—10 železo — fer

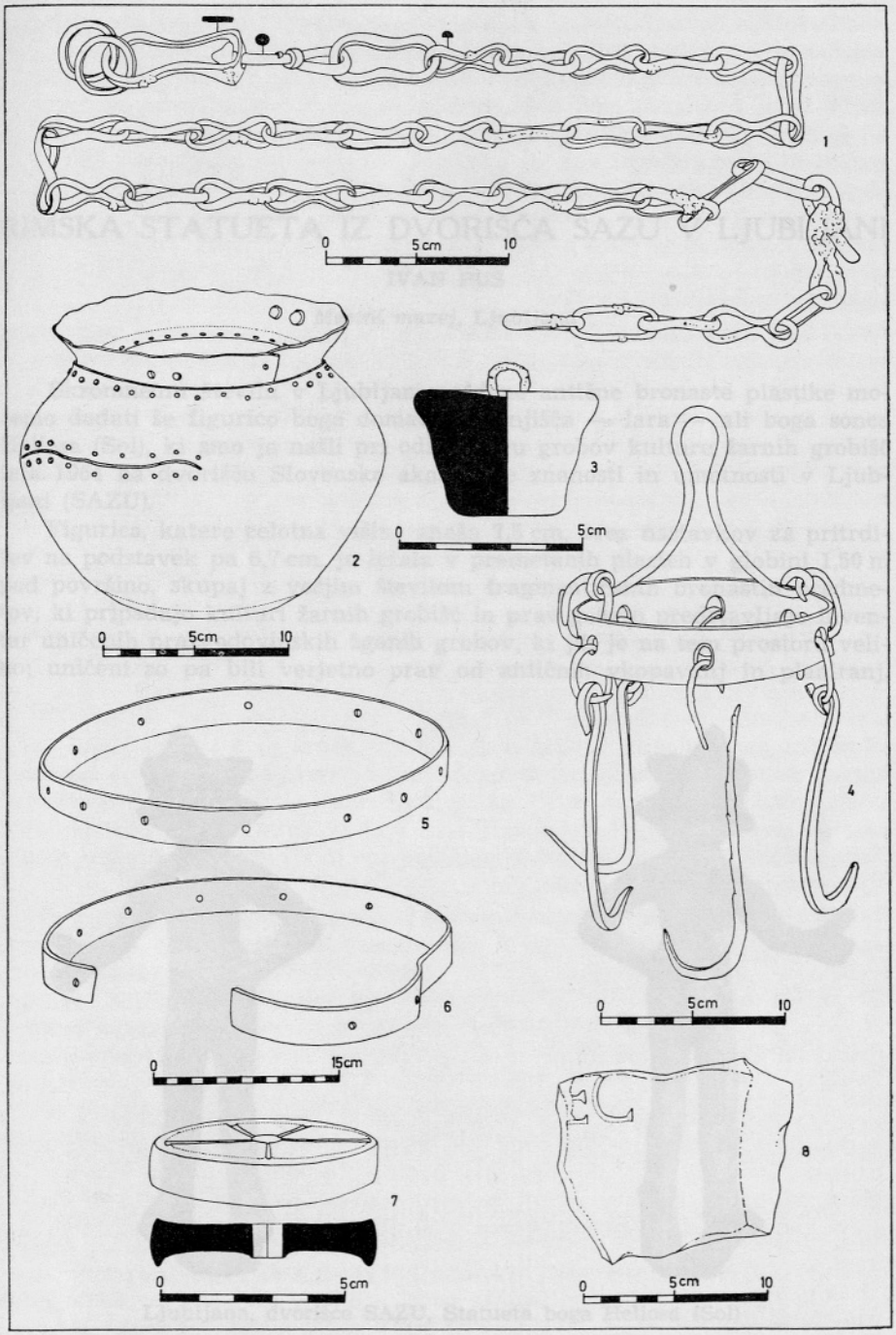

Ljubljana-Vič. 1, 4—6 železo — fer, 2 bron — bronze, 3, 7 svinec — plomb, 8 glina — argile

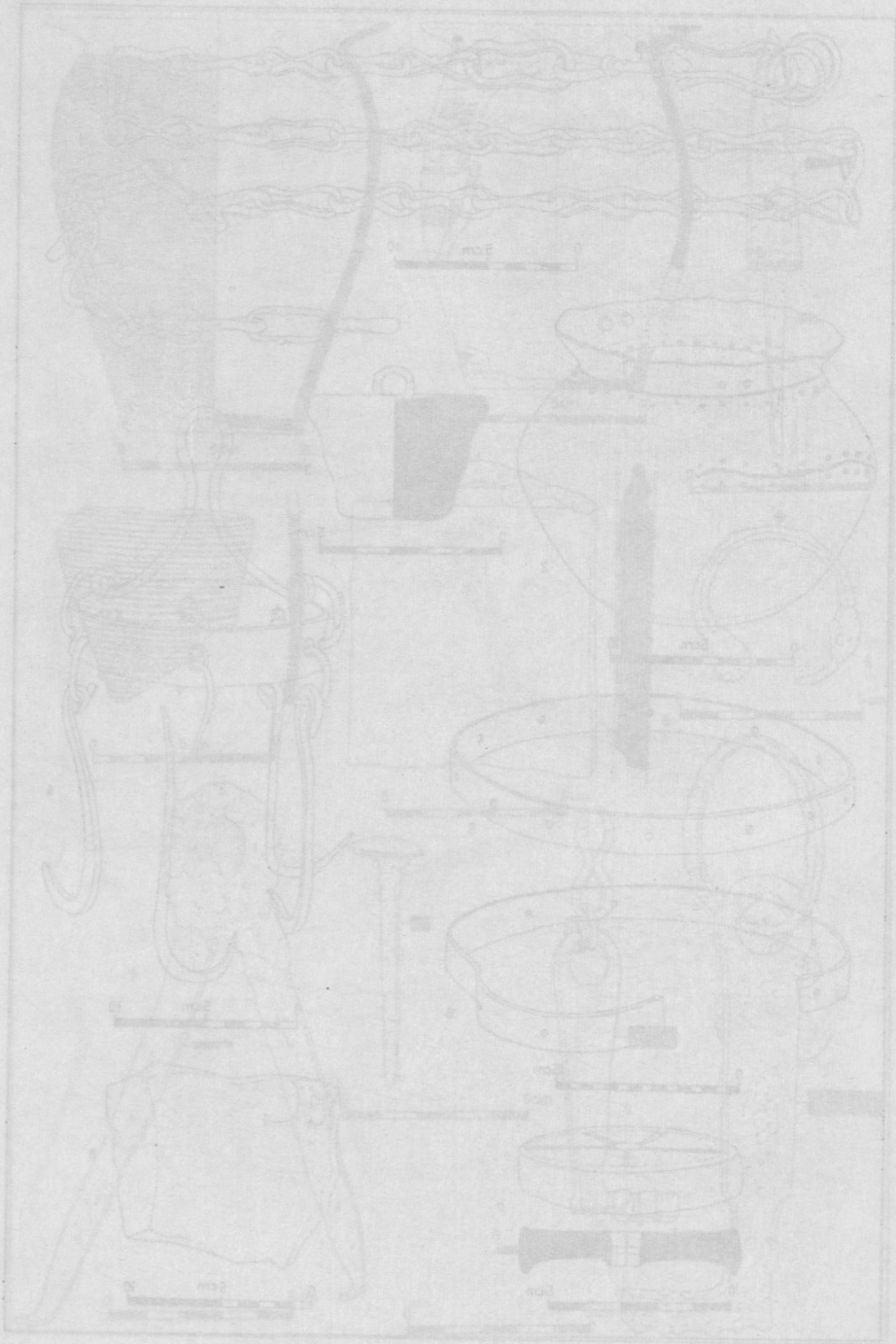

RIMSKA STATUETA IZ DVORIŠČA SAZU V LJUBLJANI

IVAN PUŠ

Mestni muzej, Ljubljana

Skromnemu številu v Ljubljani najdene antične bronaste plastike moremo dodati še figurico boga domačega ognjišča — lara — ali boga sonca Heliosa (Sol), ki smo jo našli pri odkrivanju grobov kulture žarnih grobišč leta 1964 na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani (SAZU).

Figurica, katere celotna višina znaša 7,5 cm, brez nastavkov za pritrditev na podstavek pa 6,7 cm, je ležala v premetanih plasteh v globini 1,50 m pod površino, skupaj z večjim številom fragmentiranih bronastih predmetov, ki pripadajo kulturi žarnih grobišč in prav gotovo predstavljajo inventar uničenih prazgodovinskih žganih grobov, ki jih je na tem prostoru veliko; uničeni so pa bili verjetno prav od antičnih vkopavanj in planiranj.

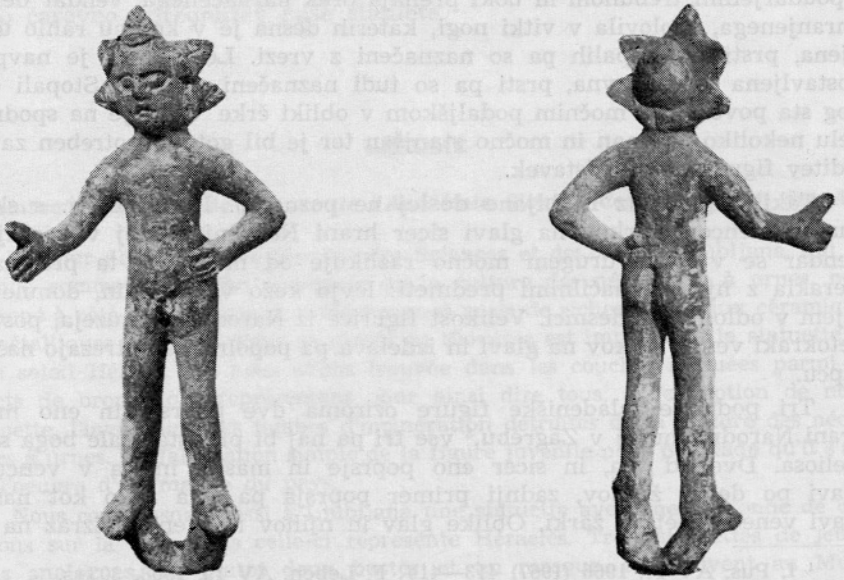

Ljubljana, dvorišče SAZU, Statueta boga Heliosa (Sol)

Ljubljana, cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts. Statuette du dieu soleil Hélios (Sol)

Področje dvorišča SAZU je bilo zelo izpostavljeno v poznem srednjem veku, ker je predstavljalo koristen prostor za gradnjo objektov. Zato je bil ves prostor večkrat prekopan za temelje zgradb in za gosti preplet kanalizacije in ni čudno, da smo našli med seboj pomešano kulturno gradivo vse od kulture žarnih grobišč pa do najnovejšega. Poudariti pa moramo, da figurica ni edini najdeni antični predmet na prostoru, izkopanem leta 1964. V premetanih plasteh smo namreč našli veliko antičnega keramičnega in kovinskega kulturnega gradiva. Poleg tega smo ugotovili tudi dele zidov antične stavbe, ki je stala približno 50 m izven obzidja antične Emone. Gradivo najdeno na dvorišču SAZU leta 1964 in 1965 še ni objavljeno, razen nekaj latenoidnih predmetov.[1]

Glava naše figurice je razmeroma dobro izdelana. Na njej se v obliki venca oziroma diadema razteza od desne na levo stran glave pet žarkov, ki so ornamentirani z vrezi v obliki smrekove vejice, njihovi spodnji robovi pa so na glavi zavihani naprej. Na dolgem, nekoliko koničnem obrazu vidimo oči, ki so plastično izdelane, nos je razmeroma dolg in koničast, usta naznačena z vodoravnim vrezom, brada ozka in nekoliko naprej potegnjena. Zatilje oziroma zadnji del glave je polkroglast, pod njim pa navpična zareza, ki predstavlja združitev obeh koncev venca žarkov. Telo kot obraz sta mladeniška in nežna, vitkih in finih linij, kar se vidi kljub močni divji patini na prsih, nogah ter deloma na rokah in zatilju. Mladeničeva desna roka je v komolcu upognjena in iztegnjena naprej. Dlan je normalno velika, prsti pa so naznačeni z vrezi, nesorazmerno veliki palec pa je navpično dvignjen. Leva roka je postavljena v bok tako, da so z vrezi naznačeni prsti obrnjeni naprej, palec pa se prilega v bok in je obrnjen nazaj. Vitki trup s poudarjenim trebuhom in boki prehaja prek naznačenega, vendar deloma ohranjenega, spolovila v vitki nogi, katerih desna je v kolenu rahlo upognjena, prsti na stopalih pa so naznačeni z vrezi. Leva noga je navpično postavljena in je ravna, prsti pa so tudi naznačeni z vrezi. Stopali obeh nog sta povezani z močnim podaljškom v obliki črke V, ki je na spodnjem delu nekoliko zravnan in močno stanjšan ter je bil gotovo potreben za pritrditev figurice na podstavek.

Takih figuric iz Ljubljane doslej ne poznamo. Podobno, tj. s skoraj enakim vencem žarkov na glavi sicer hrani Narodni muzej v Ljubljani.[2] vendar se v vsem drugem močno razlikuje od naše, saj ta predstavlja Herakla z njemu značilnimi predmeti: levjo kožo v levici in, domnevajo, kijem v odlomljeni desnici. Velikost figurice iz Narodnega muzeja, postava, petokraki venec žarkov na glavi in izdelava pa popolnoma ustrezajo našemu kipcu.

Tri podobne mladeniške figure oziroma dve poprsji in eno masko hrani Narodni muzej v Zagrebu,[3] vse tri pa naj bi predstavljale boga sonca Heliosa. Dve od teh, in sicer eno poprsje in maska imata v vencu na glavi po devet žarkov, zadnji primer poprsja pa ima tako kot naš na glavi venec s petimi žarki. Oblike glav in njihov mladeniški izraz na licu

[1] I. Puš, AV 17, 1966 (1967) 413—416; F. Leben, AV 19, 1968, 303 ss.

[2] R. Ložar, Poročila arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leta 1931—1933. GMDS 14, 1933, 49, pod. 37.

[3] V. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. Vjesnik Hrv. arh. druš. 13, 1913-14 (1914) 211 in 212.

so močno podobni oblikam našega kipca, je pa razlika v obliki venca žarkov na glavi; naš primer ima namreč kratke trikotne žarke z ornamentom, žarki zagrebških figuric pa imajo bolj ali manj okrogel presek z daljšimi kraki, pred vsem v enem primeru.

Celo vrsto podobnih statuet najdemo v Reinachovem delu,[4] ki se v posameznostih močno razlikujejo od našega primera. Ti so namreč vsi, vsaj deloma oblečeni in imajo v rokah določene predmete, naša figura pa je brez obleke in praznih rok. Obstojijo tudi razlike v vencu žarkov na glavi tako v številu kot tudi v obliki krakov, vendar to ni bistvenega pomena. Nekaj statuet, ki jih obravnava S. Reinach, pripada larom[5] z njim značilnimi predmeti v rokah, druge pa, ki so močno podobne prvi, pa bogu sonca Heliosu.[6] Kljub nekaterim razlikam v obliki venca žarkov na glavi poznanih figur Heliosa moremo z gotovostjo tudi našo figurico pripisati istemu božanstvu.

Figurica je ulita v enem kosu in dokaj preprosto izdelana. Na njej manjka finih in detajlnih obdelav tako obraza kot tudi drugih delov telesa, kar nam utrjuje prepričanje, da je kipec nastal nekje na najdišču bližnjem področju in da je, po predlogi seveda, delo domačega mojstra.

Časovni nastanek naše statuete je težko določiti, ker je najdena v sekundarnem položaju in celo med predmeti, ki pripadajo popolnoma drugemu, mnogo starejšemu kulturnemu obdobju. Če vzamemo v poštev antično gradivo, najdeno na področju SAZU, moremo samo na podlagi tega ugotoviti, da je naša figurica nastala v 2. polovici prvega ali 1. polovici drugega stoletja n. š. Datacija naj velja le začasno, ker nam lahko podrobna obdelava antičnega kulturnega gradiva prinese nove momente za natančnejšo časovno opredelitev naše statuete.

RÉSUMÉ

La statuette romaine de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts

La cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts à Ljubljana, qui est connue comme une riche nécropole de la culture des nécropoles à urnes, nous a donné à côté des matériaux préhistoriques aussi de riches matériaux céramiques et métalliques antiques. Pour sa rareté en Slovénie est importante la statuette du dieu soleil Hélios, que nous avons trouvée dans les couches remuées parmi les objets de bronze qui représentent pour ainsi dire tous, à l'exception de notre statuette, l'inventaire des tombes d'incinération détruites de la culture des nécropoles à urnes. La fabrication simple de la figure juvénile nous persuade qu'il s'agit de l'oeuvre d'un maître du pays.

Nous connaissons aussi à Ljubljana une statuette avec une couronne de cinq rayons sur la tête, mais celle-ci représente Héraclès. Trois statuettes de jeunes gens analogues, au plutôt deux bustes et un masque, se trouvent au Musée

[4] S. Reinach, Repertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris (1913).
[5] l. c. II/2, 501 sl. 3: 56 in 502 sl. 6: 7.
[6] l. c. II/1, 110 sl. 4, 5, 6; 111, sl. 1, 2, 3, 4, 5; IV, 60 sl. 3, 4; 61, sl. 2, 3, 4, 5.

National de Zagreb. Nous trouvons beaucoup de statuettes pareilles ou du genre dans l'oeuvre de Reinach Répertoire de la statuaire grecque et romaine.

D'après les matériaux céramiques et métalliques antiques de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts, nous concluons que notre statuette a été faite dans la seconde moitié du 1er siècle ou la première moitié du 2e siècle après notre ère.

ANTIČNI GROBOVI V KOMENSKEGA ULICI

MARIJAN SLABE

Zavod za ureditev stare Ljubljane, Ljubljana

V mesecu februarju leta 1967 so delavci gradbenega podjetja Šiška iz Ljubljane naleteli pri zemeljskih delih v kletnem prostoru Komenskega 12, to je v stavbi nekdanjega Obrtniškega gledališča, na antični skeletni grob in so ga žal skoraj v celoti uničili, preden smo bili o tem obveščeni.

Nekoliko kasneje, v sredini marca, pa so začeli kopati tudi na dvorišču večjo gradbeno jamo za nov prizidek ter pri tem prav tako zadeli na rimski skeletni pokop. O tej najdbi so obvestili Zavod za ureditev stare Ljubljane, ki je s sodelovanjem Mestnega muzeja iz Ljubljane[1] pokrenil vse potrebno, da bi zaščitili grob ter morebitne nove najdbe.

Že na začetku zaščitnih posegov smo ugotovili, da imamo opravka z več grobovi, in sicer skeletnimi in žganimi, ki pa so bili bolj ali manj uničeni od sedanjih, zlasti pa od starejših prekopov za hišo, kanal in greznico. Tudi večji del drugega dvorišča je, kot smo kasneje zapazili, precej prekopan, tako da po vsej verjetnosti ne moremo pričakovati kakšnih pomembnejših najdb.

Na vsem izkopanem področju zasledimo zelo preprost in enovit sloj zemeljskih plasti. Hodni plasti, debeli 20 cm, sledi 90 cm debela temno rjava prodnata plast, močno pomešana s humusom. Pod njo se pojavi čisti prod. Grobovi ležijo, kot je to pogost pojav pri emonskem grobišču, na dnu temno rjave plasti oziroma segajo deloma že v prod. Grobnih jam zaradi močnih prekopov ni bilo mogoče zaslediti. Ugotovili smo le njihovo globino, ki znaša 105 do 115 cm pod današnjo površino.

Grob 1

Skelet je bil fragmentarno ohranjen od kolen navzgor. Ležal je iztegnjen na hrbtu. Roke so bile položene ob telesu, glava nekoliko postrani (sl. 2). Smer pokopa: SZ—JV. Ohranjena dolžina skeleta 120 cm.

Pridatki:

1. Fragmentirana čaša iz zelenega prozornega stekla z izvihanim ustjem ter vboklim dnom. Premer ustja 8,5 cm, v. 8,6 cm (T. 1: 1).

2. Fragment dna lonca z rahlo vboklim dnom, rjave barve. Na dnu lonca je več vrezanih koncentričnih krogov. Premer dna 10,5 cm, ohranjena v. posode 3 cm (T. 1: 2).

[1] Pri zaščitnih raziskavah je sodeloval kustos Mestnega muzeja iz Ljubljane Janez Puš.

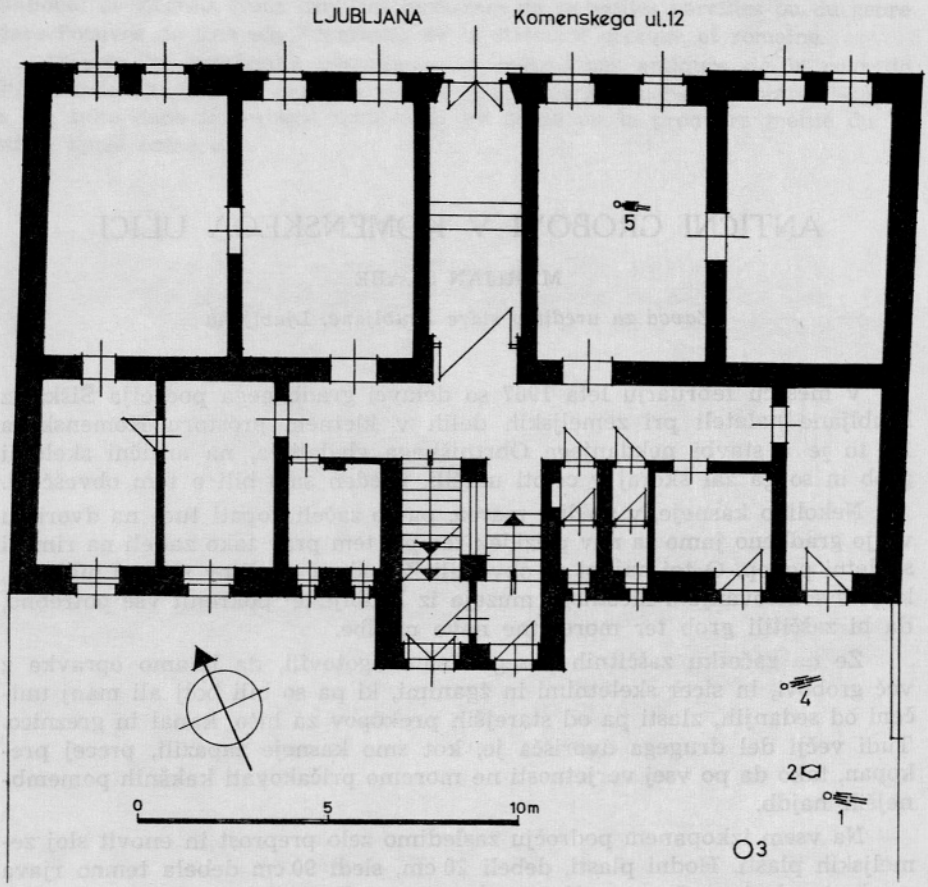

Sl. 1. Ljubljana, Komenskega ulica. Tloris stavbe in situacija grobov

Fig. 1. Ljubljana, Komenskega ulica. Délinéation de l'édifice et situation des tombes

3. Fragment ustja in vratu ter dva dela ostenja čaše hruškaste oblike iz rumeno žgane gline. Površina posode je narebrena, ustje izvihano. Velikost največjega fragmenta 5 × 7,8 cm (T. 1: 3).

4. Fragment ravnega dna skodele, notranja površina rdeče premazana.

5. Dva fragmenta ostenja lonca iz rdeče rjave pečene gline.

Na kostnih ostankih omenjenega skeleta je asistent dr. Tone Pogačnik napravil tudi antropološko analizo.[2] Rezultate te analize navajam v celoti.

Ohranjena dolžina skeleta in situ do distalnega dela femurja znaša 120 cm. Slabo ohranjeni skelet je pri izkopu skoraj v celoti razpadel. Ohranili so se lobanja (fragmentarno), mandibula, dve maksili ter dve vretenci cervikalne regije, atlas in aksis. Na podlagi rekonstrukcije nevrokranija — viscerokranij je popolnoma razpadel — smo mogli izmeriti nekatere lobanjske diametre ter izračunati indekse.

[2] Za sodelovanje se zahvaljujem asistentu antropološkega inštituta dr. Tonetu Pogačniku.

Tabela nekaterih mer in indeksov na lobanji:

	mm
dolžina lobanje (gl—op)	186
širina lobanje (eu—eu)	141
najmanjša širina čela (ft—ft) . .	97
širina mandibule (go—go) . . .	106
lobanjski indeks	75,8
frontoparietalni indeks	68,8
frontomandibularni indeks . . .	109,3

Sl. 2. Ljubljana, Komenskega ulica. Grob 1
Fig. 2. Ljubljana, Komenskega ulica. Tombe 1

Po navedenih vrednostih lobanje dobimo tele podatke: Lobanja je izrazito mesokrana, srednje širokega čela in široke mandibule. Je brizoidne oblike normae verticalis. Višine lobanje zaradi manjkajoče baze ni mogoče določiti. Frontoparietalni indeks izraža izrazito srednje široko čelo v odnosu do nevrokranija. Ker je visceralni del lobanje popolnoma uničen, nam frontomandibularni indeks nakazuje odnos mandibule nasproti širini čela. Po široki mandibuli lahko sklepamo, da je bil obrazni del lobanje širok.

Osrednji fragment maksile ima v alveolah ohranjene vse štiri incizive in desni kanin. Kanin je odlomljen. Na obeh levih incizivih je opaziti znake kariesa. Trije zobje v mandibuli, ki je robustna, dokaj visoka, z močno izvihanimi gonioni, kažejo prav tako poškodbe od kariesa. Kjer so zobje izpadli pred smrtjo, so deli mandibule popolnoma atrofirani (levo 2. molar, 1. premolar in desno 3. molar), drugi zobje so izpadli po smrti.

Glede na to, da je skelet zelo slabo ohranjen in da lobanja v celoti ni rekonstruirana, ne bi mogli podati tipološko dovolj natančne opredelitve. Po vsej verjetnosti gre za kromanjonidni rasni element, ki je bil v tem časovnem obdobju tipičen za kraj, kjer je skelet izkopan.

Karakteristični znaki lobanje (prominentni deli okrog glabele, močni processus mastoideusi, izrazit inion, močna oglata mandibula in celotnejši robustnejši videz lobanje) nakazujejo, da je skelet pripadal moškemu. Znaki, ki kažejo na starost, so izraziti in po njih uvrščamo individuum v zrelostno starostno dobo, starosti ca. 45—50 let.

Grob 2

V neposredni bližini omenjenega skeleta je ležala skoraj popolnoma zdrobljena žara. Okoli nje so bile raztresene žgane kosti, oglje, žganina, manjši delci antičnih posod ter kosi tegul.

Danes hranimo le še močno fragmentiran lonec — žaro — iz sivo črne žgane gline, močno pomešane z zrnci peska. Dno posode je ravno. Spodnji del koničen. Na močno razpadli površini je viden vodoraven in navpičen glavničast ornament. Premer dna 11,2 cm, ohranjena v. 18 cm, deb. ostenja 6 mm (T. 1: 4).

Grob 3

Pri nadaljnjih zemeljskih delih smo zasledili ostanke še enega žganega groba. Poleg oglja, žganine ter sežganih kosti, ki so bile raztresene po okolici, so bili v grobu še tile predmeti:

1. Oljenka iz rjavo rdeče gline, deloma fragmentirana. V dvojnem koncentričnem krogu na spodnji strani dna ima napis IANUAR ter tri žigosane krožce. Na zgornji strani pa sta dve večji in ena manjša odprtina. Na zunanji strani oboda sta dve plastični pravokotni bradavici.
Dolž. 10 cm, š. 6,8 cm, v. 2,9 cm (T. 1: 5, 6).
2. Zebelj z veliko kovano ploščato glavo in odlomljenim trnom pravokotnega preseka. Žebelj je močno načet od rje. Premer kapice 3,2 cm, v. 4,2 cm (T. 1: 7).
3. Štirje fragmenti odebeljenega ustja s koničnim ostenjem nizke skodele. Na zunanji površini je več vzporednih vodoravnih vrezov. Velikost največjega ohranjenega kosa je 4 × 6 cm (T. 1: 8).
4. Fragment krožnika temno rjave barve z odebeljenim ustjem (T. 1: 9).
5. Fragment ravnega dna skodele iz fino prečiščene gline. Notranja površina je rjavo rdeče premazana.
6. Ravno dno manjšega lonca iz sivo žgane gline, grobe izdelave. Premer 3,4 cm, v. 3 cm.
7. Fragment izvihanega ustja in del ramena rdeče žganega lonca. V. 2,5 cm, š. 6,1 cm.
8. Fragment ostenja temno rjavega lonca grobe izdelave.
9. Fragment večje posode, verjetno amfore, iz rdeče žgane gline.

Grob 4

Poslednje odkriti grob predstavlja ostanek skeleta, ki je ležal na hrbtu, v smeri Z—V. Ohranjena dolžina skeleta je 80 cm. Nad skeletom in v neposredni okolici je bilo precej žganine in oglja. Verjetno so to ostanki groba, ki je bil uničen že pri starejših prekopih.

Pridatki:

1. Rdeče rumeno žgan lonček z ravnim dnom ter kroglastim spodnjim delom in cilindričnim vratom. Ustje nekoliko izvihano. Na vratu in ramenu posode poteka sedem vodoravnih vzporednih kanelur. Zeleno glazirana površina je deloma razpadla. Premer dna 3,7 cm, premer ustja 5,4 cm, v. posode 8,1 cm (T. 1: 10).
2. Pet fragmentov ostenja večje posode iz rdeče žgane gline grobe površine.
3. Fragment dna s prstanasto nogo, rumeno sive barve.
4. Dva fragmenta ravnega dna dveh različnih posod iz rumeno rjave žgane gline.

Grob 5

Od groba, ki je bil najden v kleti, smo mogli dokumentirati le to, da je ležal v isti plasti kot grobovi na dvorišču, da je bil grob otroka, kar je bilo mogoče ugotoviti po še ohranjeni mandibuli in maksili, ter da je ležal v smeri SZ—JV. Po pripovedi delavcev je ležal v grobu tudi novec as Marka Avrelija za Lucilla.[3] Danes hrani novec in tudi vse drugo grobno gradivo Mestni muzej v Ljubljani.

Na podlagi doslej poznanega gradiva lahko ugotovimo precejšnjo časovno neenotnost grobišča.

Kot najstarejšo grobno najdbo lahko štejemo žarni grob št. 2. Lonec (T. 1: 4),ki je bil tu uporabljen kot žara — Plesničarjeva meni, da je ta način uporabe redni pojav pri teh posodah[4] — bi po svoji obliki, ornamentu in rustikalni izdelavi pripadal drugi polovici 1. stoletja.[5]

Otroški grob št. 5, ki je bil najden v kleti, lahko časovno opredelimo, kolikor novec res pripada grobu, v konec 2. stoletja.

Nekoliko mlajši je žgani grob št. 3 s pečatno oljenko (Loeschke tip X, Ivany tip XVII[6] (T. 1: 5, 6), ki bi ga lahko tudi glede na nekatere druge keramične fragmente (T. 1: 8, 9) povezali z začetkom 3. stoletja.[7] Najmlajšo časovno mejo pa predstavljata grob št. 1 s steklenim kozarcem[8] (T. 1: 1) ter grob št. 4, v katerem je bil najden zeleno glaziran lonček[9] (T. 1: 10). Oba pokopa bi mogli datirati na začetek 4. stoletja.[10]

Te grobne najdbe pa na tem območju niso edine. Doslej poznamo s tega področja že več ostankov antičnih pokopov. Tako so leta 1893 pri kopanju za vodovod v nekdanji Kolodvorski ulici št. 8 naleteli na sarkofag, v katerem je ležalo okostje mlade ženske.[11] Prav tako so v isti ulici, pri hiši Stupec leta 1894 odkrili še en sarkofag.[12] Zelo zanimiva je tudi najdba

[3] Novec je evidentiral in časovno opredelil tov. A. Jeločnik, Narodni muzej Ljubljana.

[4] L. Plesničar, AV 17, 1966 (1967) 459, T. 1: 1—9, 11; P. Petru, AV 9-10, 1958-59 (1960) 18 sl.; S. Pahič, AV 11-12, 1960-61 (1962) 88, T. 3.

[5] E. Bónis, Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II, 20, 1942, T. 1; A. Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer (1942) 310; P. Petru, l. c. 19; L. Plesničar, l. c. 459.

[6] S. Loeschke, Lampen aus Vindonissa (1919); D. Iványi, Die Pannonischen Lampen. Diss. pann. II, 2, 1935, 16. T. 48: 6. Primerjaj tudi: M. L. Bernard, Lampki starożytne (1955) 358, T. 130, 450; H. Menzel, Antike Lampen im RGZM. Katalog 15, 1954, 64, T. 53: 4.

[7] L. Plesničar, l. c. 460, T. 2: 4, 5.

[8] R. Sunkowsky, Antike Gläser in Carnuntum und Wien (1956) 10, sl. 11 b.

[9] A. Schörgendorfer, l. c. 151, T. 27: 349.

[10] Problem datacije glazirane keramike je še vedno dokaj pereč.

[11] A. Müllner, Argo 2, 1893, 67—68; J. Klemenc, Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1 (1955) 342.

[12] S. Rutar, MZK 23, 1897, 186.

sarkofaga z dvema skeletoma v njem ter poleg njega ležečim fragmentom antičnega napisnega kamna. Najdbo so odkrili pri podiranju Veselove hiše (Kolodvorska ulica) leta 1896.[13] Leta 1952 pa so pri podiranju hiše Kolodvorska 17 našli še en odlomek rimskega napisnega kamna.[14] Najbližjo najdbo novemu najdišču pa navaja poročilo iz leta 1911, ko so na prostoru nekdanjega sanatorija Emona odkrili rimski grob s pridatki ter s spodnjo človeško čeljustjo.[15]

Prof. Klemenc navezuje grobove iz Kolodvorske ulice z rimsko cesto, ki je potekala paralelno z »Jantarsko«, to je v smeri današnje Moša Pijadejeve ceste.[16] Po vsej verjetnosti lahko isto storimo tudi z najdbami iz Komenskega ulice, za to govori predvsem bližina posameznih najdišč. Ne glede na to pa so novo odkriti grobovi na doslej raziskanem področju najvzhodnejše grobne najdbe tako imenovanega severnoemonskega grobišča, zato je njihova lega še posebno zanimiva. Grobovi iz Komenskega ceste in grobni najdbi iz Lattermanovega drevoreda[17] bi bili torej trenutno najvzhodnejša oziroma najzahodnejša točka severnoemonskega grobišča.

RÉSUMÉ

Les tombes antiques dans la Komenskega ulica à Ljubljana

Au printemps de l'année 1967, au cours de travaux de construction dans la cour et la cave de la maison de la Komenskega ulica 12, les ouvriers sont tombés sur des tombes antiques, qui étaient dans une grande mesure démolies par divers travaux de terrassement. Plus tard, lors des fouilles de protection, il fut possible de constater qu'il s'agissait de restes de deux tombes d'incinération et de trois tombes à squelettes.

Sur la base des matériaux conservés, nous pouvons ranger la nécropole dans la période temporelle allant de la fin du 1er siècle au début du 4e siècle.

A cause de la proximité, nous pouvons la relier aussi aux découvertes de tombes de ce secteur, faites jusqu'ici accidentellement, mentionnées par le prof. Klemenc avec la voie romaine, qui aurait eu un cours parallèle à celle de l'Ambre, c'est-à-dire en direction de l'actuelle rue Moša Pijade.

Les découvertes de la Komenskega ulica et celles de l'allée de Latterman représentent le point le plus oriental, resp. le plus occidental de ladite nécropole nord d'Emona.

[13] A. Müllner, Argo 8, 1900, 40; S. Rutar, MZK 23, 1897, 186.
[14] J. Mal, Varstvo spomenikov 4, 1951-52 (1953) 138; J. Šašel, AV 4, 1953, 290 sl.; Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 289.
[15] MZK 10, 1911, 400, 401.
[16] J. Klemenc, l. c. 349.
[17] Argo 5, 1897, 40.

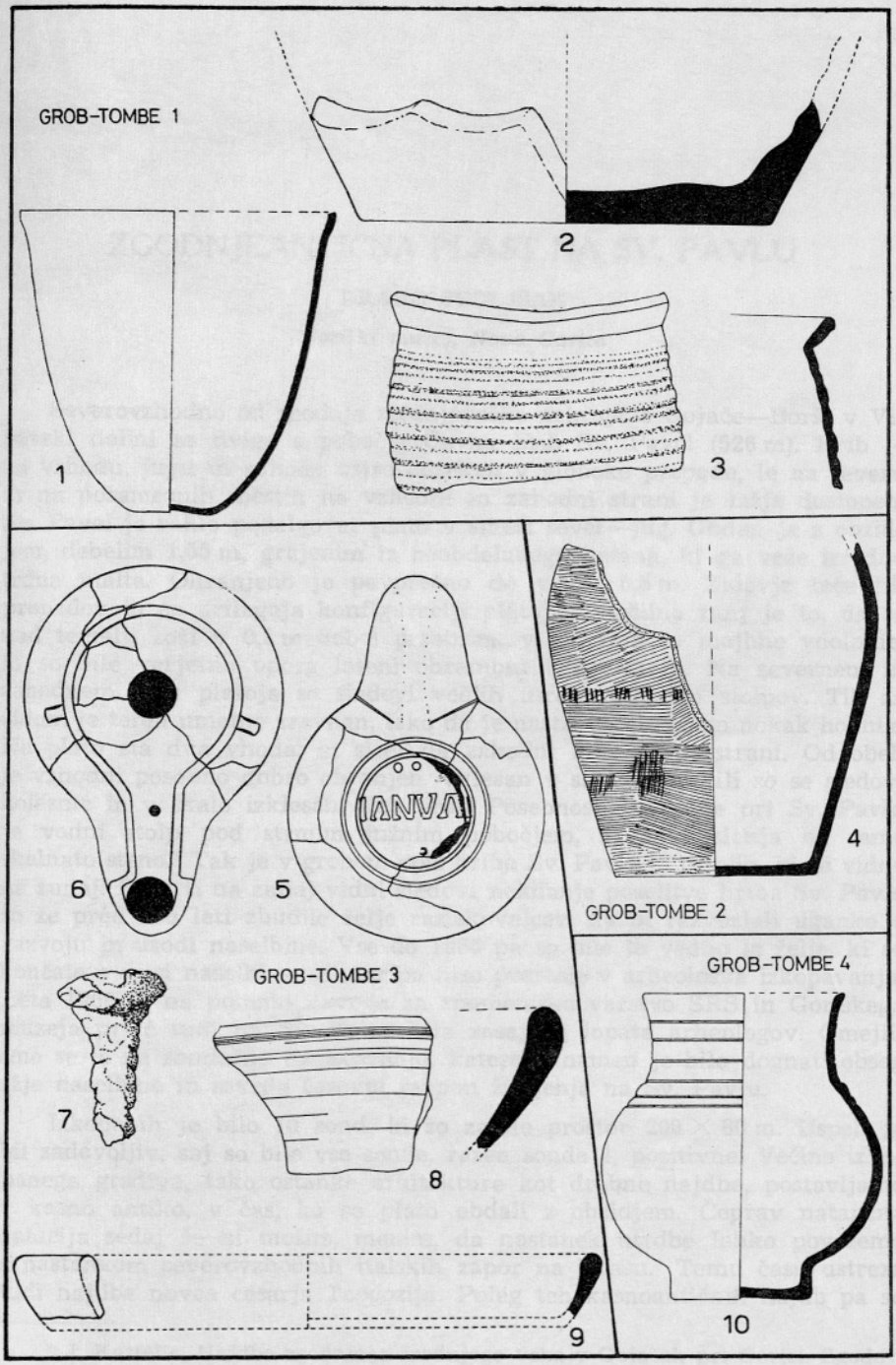

Ljubljana, Komenskega ulica. 1 steklo — verre, 2—6, 8—10 glina — argile, 7 železo — fer. 1—3, 5—8, 10 = 1/2, 4, 9 = 1/4

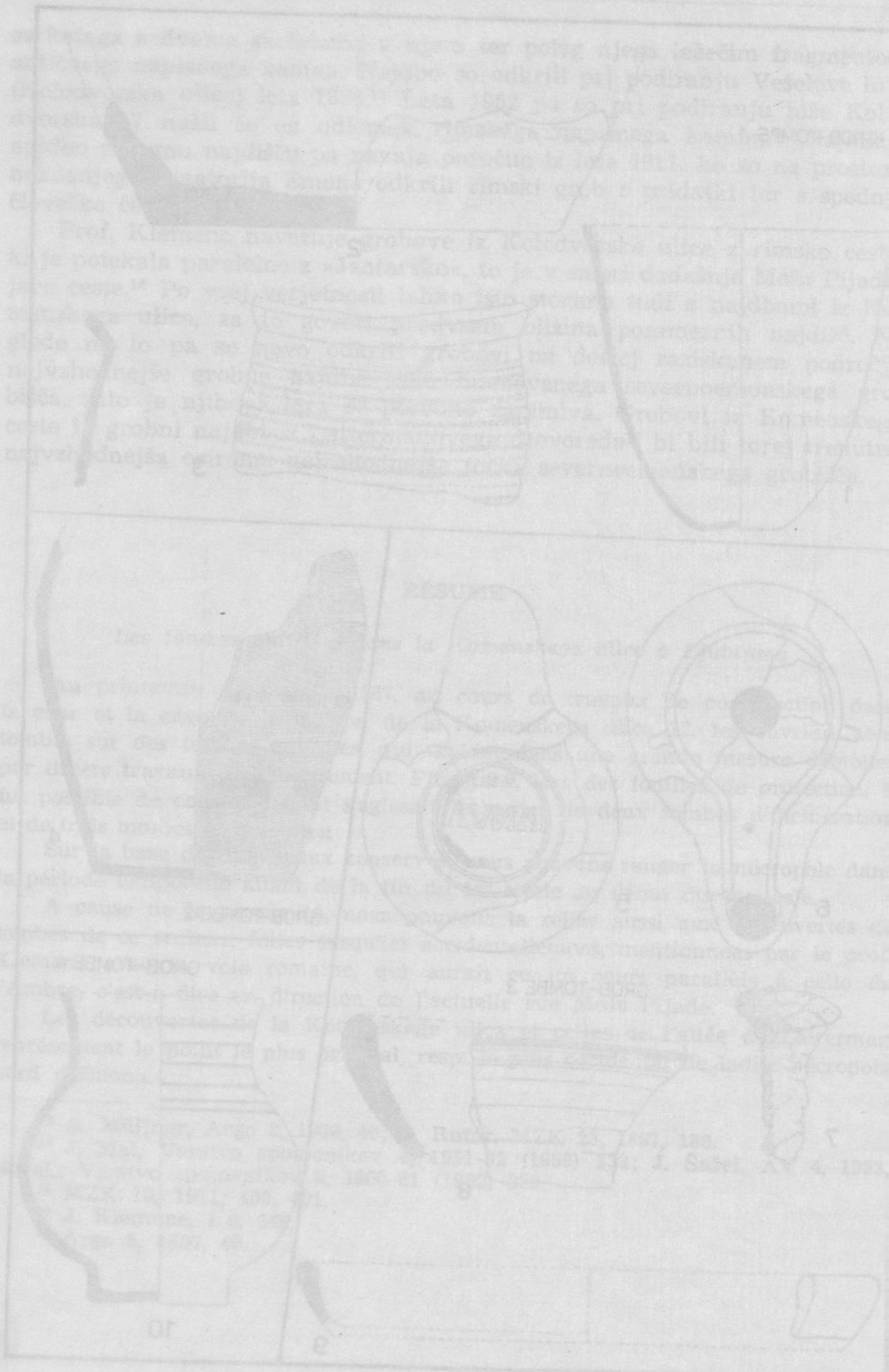

ZGODNJEANTIČNA PLAST NA SV. PAVLU

DRAGO SVOLJŠAK

Goriški muzej, Nova Gorica

Severovzhodno od zgodnje srednjeveške nekropole Gojače—Boršt v Vipavski dolini se dviga s pobočja Čavna hrib Sv. Pavel (526 m). Hrib je na vzhodu, jugu in zahodu ostro odsekan v globoke prepade, le na severu in na posameznih mestih na vzhodni in zahodni strani je lažje dostopen. Sv. Pavel je rahlo podolgovat plato v smeri sever—jug. Obdan je z obzidjem, debelim 1,55 m, grajenim iz neobdelanega kamna, ki ga veže izredno trdna malta. Ohranjeno je povprečno do višine 0,5 m. Zidovje teče tik prepadov in se prilagaja konfiguraciji platoja. Značilno zanj je to, da se nad temelji zoži v 0,5 m debel prsobran, v katerem so majhne vdolbine, ki so bile verjetno opora leseni obrambni konstrukciji. Na severnem in zahodnem delu platoja so sledovi večjih utrdb, verjetno stolpov. Tik za zidom je teren umetno zravnan, tako da je nastal za obzidjem nekak hodnik. Na plato sta dva vhoda, in sicer na zahodni in vzhodni strani. Od obeh je vzhodni posebno dobro ohranjen, vklesan v skalo, ohranili so se sledovi kolesnic in v skalo izklesani deli vrat. Posebnost naselbine pri Sv. Pavlu je vodni stolp pod strmim južnim pobočjem, ki se naslanja na samo skalnato steno.[1] Tak je v grobem opis hriba Sv. Pavla in ostalin, ki so vidne na zunaj. Prav ti na zunaj vidni sledovi nekdanje poselitve hriba Sv. Pavla so že pred 100 leti zbudile želje raziskovalcev, da bi razvozlali uganko o razvoju in usodi naselbine. Vse do 1966 pa so bile to vedno le želje, ki so končale z opisi naselbine, nikdar pa niso prerasle v arheološka izkopavanja. Leta 1966 je na pobudo Zavoda za spomeniško varstvo SRS in Goriškega muzeja prvič tudi na Sv. Pavlu bila zasajena lopata arheologov. Omejili smo se le na sondažno raziskovanje, katerega namen je bilo dognati obseg ožje naselbine in seveda časovni razpon življenja na Sv. Pavlu.

Izkopanih je bilo 10 sond, ki so zajele prostor 200 × 80 m. Uspeh je bil zadovoljiv, saj so bile vse sonde, razen sonde 4, pozitivne. Večino izkopanega gradiva, tako ostanke arhitekture kot drobne najdbe, postavljamo v kasno antiko, v čas, ko so plato obdali z obzidjem. Čeprav natančna datacija sedaj še ni možna, menim, da nastanek utrdbe lahko povežemo z nastankom severovzhodnih italskih zapor na Krasu.[2] Temu času ustreza tudi najdba novca cesarja Teodozija. Poleg teh kasnoantičnih najdb pa so

[1] J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici. Zgodov. časopis 6-7, 1952-53 (1953) 89 ss.

[2] J. Šašel, Severovzhodne italske zapore v antiki. Kronika 4, 1956, 86.

bili odkriti tudi štirje zgodnjesrednjeveški grobovi. Presenetljivo pa je bilo odkritje sledov poselitve v zgodnji antiki v sondi 6; tem je namenjen tudi ta prispevek.

Sonda 6 je bila izkopana 24 m južno in 26 m vzhodno od cerkve Sv. Pavla, na severnem kraku nasipa, ki deli naselbino na severni in južni del. Dolžina sonde je bila 8 m, širina 1 m, izkopana pa je bila na najglobljem mestu do globine 168 cm. Odkrila je 2,5 m debel in do 131 cm visoko ohranjen zid, grajen iz velikih neobdelanih kamnitih blokov, ki jih veže močna apnena malta. Na obeh straneh zidu smo lahko opazovali zanimiv profil. Plasti v profilu so tele:

1. ruša in humus,
2. ruševine zidu,
3. poznoantična humusna plast s kulturnimi ostalinami,
4. plast malte in peska,
5. zgodnjeantična plast oglja, pepela in humusa s kulturnimi ostalinami,
6. rjava peščeno-ilovnata sterilna plast,
7. skala.

Razlaga profila

Ko je razpadala porozna apnena skala, ki je podlaga vsega področja, je nastajala rjava ilnato-peščena zemlja, ki izpolnjuje v skali nastale kotanje. Eno izmed takih kotanj tik pod zidom v sondi izpolnjuje naslednja, črna plast humusa, pomešana s pepelom, ogljem in fragmenti keramike ter kosti. Kotanja z opisanimi ostalinami je široka 400 cm, na vzhodni strani sega pod zid 26 cm, na zahodni pa 11 cm. Kulturna plast v njej dosega debelino 16 cm. Plast podobne sestave se nadaljuje tudi zunaj robov kotanje, vendar so kulturne ostaline v njej redkejše in z večjo oddaljenostjo od kotanje povsem izginejo. Prek te kot zgodnjeantične označene plasti se v vzhodnem delu sonde razprostira 190 cm dolga in največ do 30 cm debela plast malte, ki se kot jezik zajeda med naslednjo, poznoantično kulturno plast in zgodnjeantično. Malta je očitno ostanek gradnje zidu. Nad njo sem že omenil črno humusno plast, v kateri so primesi malte in mnogo kulturnih ostalin, med njimi nekaj atipičnih fragmentov posod iz rdeče žgane gline in precej živalskih kosti. Plast dosega debelino 12 cm. Njeno mesto v profilu kaže na to, da gre za plast, ki označuje obdobje poselitve od nastanka prečnega zidu in ki traja do opustitve oziroma prekinitve nepretrgane poselitve v antiki. Prekrivajo jo namreč ruševine zidu, ki dosegajo debelino do 58 cm. Najmlajša in s tem vrhnja plast je plast humusa in ruše, ki prekriva ruševine zidu v debelini od 10—20 cm.

Plasti v zahodnem delu sonde so identične s plastmi v vzhodnem delu, razlika je le v tem, da manjka plast malte in se zato ruševinska plast in zgodnjeantična stikata, prav tako pa poznoantične kulturne plasti ni bilo možno ločiti od ruševin (risba).

Doslej je bila naselbina na Sv. Pavlu znana izključno kot poznoantična, upoštevala pa se je možnost, da je bila deloma v uporabi tudi v zgodnjem srednjem veku in v prazgodovini. Najdbe v najbolj zgodnji plasti v kotanji pod zidom v sondi 6 pa mečejo povsem novo luč na poselitve Sv. Pavla.

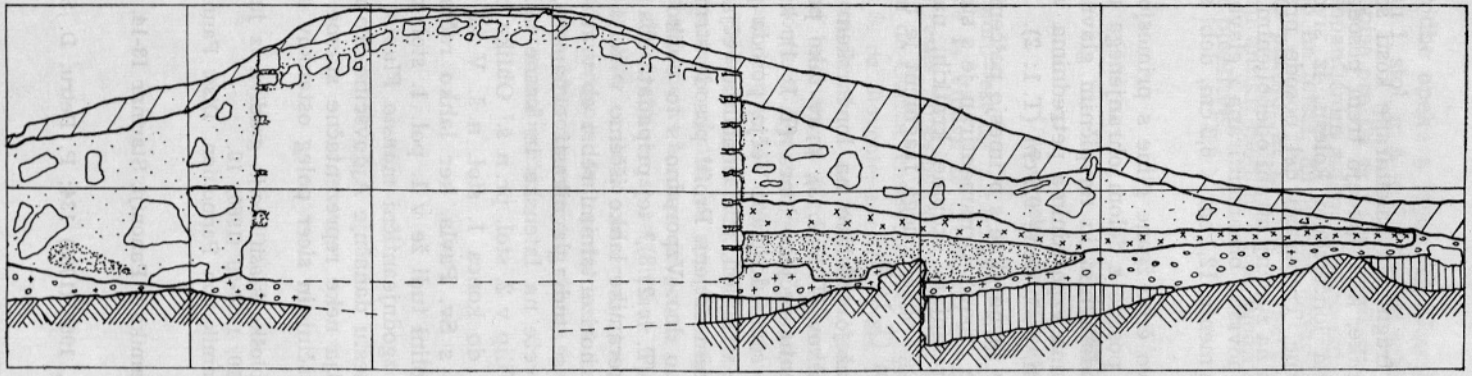

0 1 2m

HUMUS

RUŠEVINE ZIDU — RUINES DU MUR

POZNOANTIČNA PLAST — COUCHE DE L'ANTIQUITÉ TARDIVE

MALTA — MORTIER

ZGODNJEANTIČNA PLAST — COUCHE DE LA HAUTE ANTIQUITÉ

PEŠČENA ZEMLJA — SOL SABLEUX

SKALA — ROCHE

Sv. Pavel nad Vrtovinom

JUŽNI PROFIL SONDE 6
PROFIL SUD DE LA SONDE 6

Opis najdb

Poleg oglja in pepela ter enega fragmenta kalcinirane kosti so bili v kotanji tudi številni fragmenti keramike, ki pripadajo trem posodam.

1. Fragment lonca, izdelanega na lončarskem kolesu, iz sivo rjave pečene gline s primesmi peščenih zrnc. Trebušasti del posode prehaja v pokončen vrat z navzven zavihanim in na zunanji strani odebeljenim ustjem. Od ramena navzdol je posoda po vsej površini ornamentirana z glavnikastim ornamentom. Velikost največjega fragmenta 12,1 cm × 6,3 cm, deb. sten 0,6 centimetra (T. 1: 1).

2. Fragment ostenja lončka iz sivo črno žgane gline s primesjo peska. Fragment pripada najširšemu obodu posode z delom ohranjenega ramena. Vsa površina je ornamentirana z vodoravnim in navpičnim glavnikastim ornamentom, na ramenu pa še z dvema vzporednima petrednima valovnicama. Velikost fragmenta 7,9 × 6,2 cm, deb. stene 0,5 cm (T. 1: 2).

3. Fragmenti lončka iz sivo rdeče žgane gline s primesjo peščenih zrnc. Navzven zavihano ustje ima obrezane robove. Ornamentiran je s strnjenim glavnikastim ornamentom, ki ga prekinjajo skupine kratkih, navpičnih glavničastih urezov. Velikost največjega ohranjenega fragment je 5,4 × 4,8 centimetra, deb. sten 0,4 cm do 0,6 cm (T. 1: 3).

Fragmenti posod s Sv. Pavla kažejo izdelavo na lončarskem kolesu, posebno fragmenti manjših dveh lončkov (T. 1: 2, 3), prav tako pa lahko isti način izdelave pripišemo fragmentu večjega lonca (T. 1: 1), ki pa je bil lahko na lončarskem kolesu tudi samo dodelan. Večja posoda pripada tistemu tipu keramike, za katero je v 1. stol. n. š. značilna večja oblika z navzven upognjenim lepo profiliranim ustjem. Profil posode strmo pada iz največje periferije v ravno stabilno dno. Vzporedno s to obliko obstoji forma nizkih lončkov jajčaste oblike (T. 1: 2, 3),[3] tej pripadata oba manjša lončka s Sv. Pavla. Izvor tega tipa keramike lahko iščemo v keltski dediščini,[4] J. Filip jo izvaja iz gladkih, s horizontalnimi rebri ob vratu razčlenjenih situl.[5] Prav tako kot oblika se tudi glavnikasti ornament, ki ga najdemo na keramiki s Sv. Pavla, veže na latenske in kasne halštatske tradicije,[6] čigar začetek postavlja J. Filip v 2. stol. pr. n. š.[7] Oblika in ornament te vrste keramike se ohranita do konca 1. stol. n. š. V ta časovni okvir lahko uvrstimo tudi keramiko s Sv. Pavla, ker lahko računamo z rimskim naseljevanjem v Vipavski dolini tudi že v 1. pol. 1. stol. n. š. Za to nam je lahko dokaz že formirani zgodnjeantični *mansio Fluvio Frigido* ob itinerarski cesti *via Gemina* na mestu današnje Ajdovščine. To zgodnjo datacijo[8] potrjujejo prav nova odkritja neke reprezentačne stavbe na območju sedanje kino dvorane v Ajdovščini, in sicer poleg ostankov arhitek-

[3] P. Petru, Okvirna časovna in tipološka klasifikacija gradiva iz južne nekropole v Bobovku pri Kranju. AV 9—10, 1958-59 (1960) 19.

[4] E. Bónis, Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II, 20. 1942, 33.

[5] P. Petru, l. c. 18.

[6] B. Vikič-Belančič, Ranocarska keramika v Panoniji. Starinar 13-14, 1962-63 (1965) 101.

[7] P. Petru, l. c. 19.

[8] P. Petru, Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966) 134; P. Petru, D. Svoljšak, Primorske novice, 30. 7. 1965.

ture najdbe opeke z žigom *Q. Caecil(i) Flaviani*, ki bi jo mogli pripisati poznemu 1. stol. n. š. in fragmenti arhitrava, značilnega za flavijsko periodo.

Iz opisa profila se da spoznati, da so bile opisane najdbe v večji kotanji pod kasnoantičnim zidom. Obilica oglja, pepela in sledovi ognja na keramiki navajajo na misel, da imamo opraviti z ostanki ognjišča in ne s strnjeno kulturno plastjo, ki bi bila dokaz večje in stalne naselitve na Sv. Pavlu v zgodnji antiki; menim, da te zgodnjeantične najdbe predstavljajo ostalino občasne poselitve.

RÉSUMÉ

Une couche de la haute antiquité à Sv. Pavel

Au nord—est de la nécropole du haut moyen âge de Gojače—Boršt dans la Vallée de la Vipava se dresse du versant de Čaven la hauteur de Sv. Pavel avec les restes imposants d'une localité de l'antiquité tardive. En automne 1966, le Musée de Gorica, ensemble avec l'Institut pour la protection des monuments de la R. S. de Slovénie, a effectué des fouilles de sondage et déterré 10 sondes sur un emplacement de 200 × 80 m. Les découvertes furent pour la plupart de l'antiquité tardive; on découvrit en outre quatre tombes du haut moyen âge et dans la sonde 6, des vestiges de peuplement dans la haute antiquité. Dans cette sonde, sous le mur de défense fut découverte une cavité assez grande remplie d'humus mélangé de cendre, de charbon et de fragments de céramique. Tous les fragments de céramique appartiennent à des pots faits sur la roue du potier, avec des ornements à coups de peigne et des vagues. La forme et l'ornement de ce genre de céramique se relient aux traditions de la période de La Tène et de Halstatt tardive, et ils se conservent jusqu'à la fin du 1er siècle après notre ère. De ce cadre temporel font partie aussi les découvertes de Sv. Pavel, ce qui signifie que nous pouvons compter sur un peuplement périodique de Sv. Pavel déjà dans la haute antiquité.

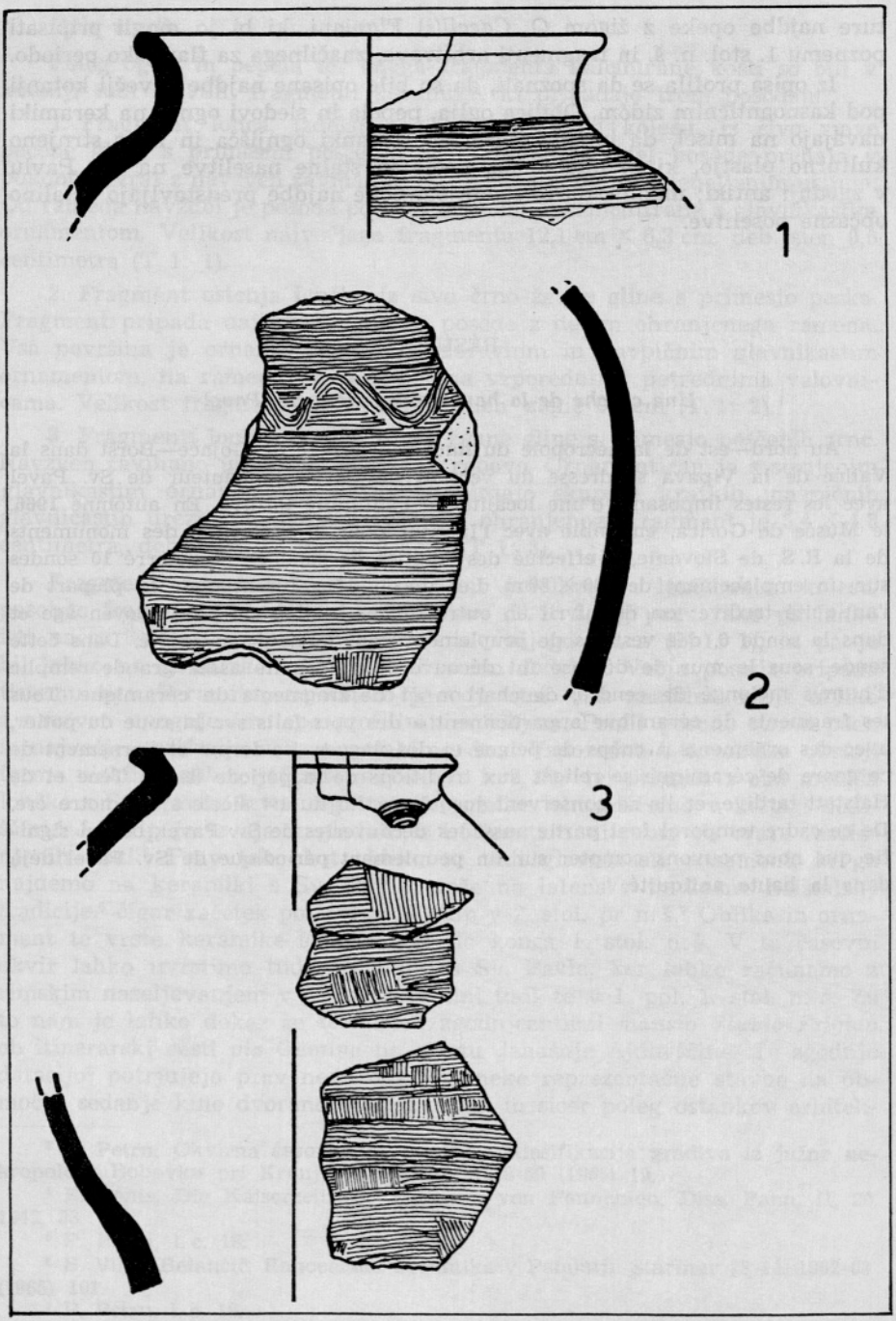

Sv. Pavel nad Vrtovinom. Najdbe v sondi 6 — les découvertes dans la sonde 6. Glina — argile. 1—3 = 1/2

NOVO NADJENI ANTIČKI NATPISI U POREŠTINI

ANTE ŠONJE

Muzej Poreštine, Poreč

Na području Poreštine, gdje se protezao ager *coloniae Juliane Parentii*, nalaz antičkih natpisa ne će nas iznenaditi. U Poreču dijelovi gradskih četvrti nisu istraženi kao ni brojni arheološki lokaliteti u Poreštini — većinom ostaci gospodarsko stambenih zgrada *(villae rusticae)*. U ovoj radnji objavljujemo natpise koji su nađeni od god. 1964. do 1966.[1]

1. Gornja polovina nadgrobne stele (sl. 1; T. 1: 1). Izrađena je od istarskog vapnenca; v. 47,5 cm, š. 48,5 cm, deb. 18 cm. Odlomljena je sa lijeve i donje strane. Gornja strana svršava sa trokutnim zabatom koji je uokviren letvastom profilacijom. U sredini zabata je stilizirani vijenac sa lišćem, ispod kojega su dvije vijugave trake. Na desnom uglu zabata ostatak akroterija. Natpis, od kojega se sačuvao gornji veći dio, uokviren je uskim svitkom i širokom letvom. Pojedina slova su teško čitljiva, zbog toga što je cijela

[1] A. Degrassi u svom radu Inscriptiones Italiae, vol. X, fasc. II, Parentium. Roma (1934) navodi svu literaturu o antičkim natpisima koji su nađeni u Poreštini prije drugog svijetskog rata.

Bibliografija o antičkim natpisima koji su nađeni poslije drugog svijetskog rata:

A. Degrassi, Parenzo municipio romano. Athenaeum 24, 1946, 44—49; isti, Parenzo municipio romano. Scriti vari di antichità II, 925—930; isti, Il confine nord-orientale dell'Italia romana (1954) 68; isti, Inscriptiones Jugoslaviae. Latomus 23, 1964, 324—329; isti, Epigraphica II. Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei, Memorie, classe di scienze morali, storiche e filologiche, serie 8, vol. 11, fasc. 5, 1965, 233—247. U tom svom posljednjem radu Degrassi navodi da mu nije poznato gdje se čuvaju ulomci sarkofaga M. Klaudija Acerentina. Ti ulomci s natpisom čuvaju se u antičkoj zbirci na prvom katu porečkog muzeja.

Antički natpisi, koji su se nalazili na području Velikog hrama sa zapadne strane Marafora, bili su izloženi oštećivanju od atmosferilija i djece, a oni u skučenim prostorijama romaničke kuće »Dva sveca« nisu bili povoljno pristupačni velikom prilivu turista koji posljednjih godina dolaze u Poreč. Zbog toga su izloženi u novo uređenom lapidariju u ulaznoj dvorani i u antičkoj zbirci na drugom katu muzeja. Samo neki se čuvaju u depou.

M. Mirabella Roberti, Ann. épigr. 1967, n. 51; isti, Notiziario archeologico. Atti e mem. 1, 1949, 241.

G. Brusin, All'insegna della vite e del vino. Bassorilievo funerario di Parenzo. Le Tre Venezie 17, 1942, 402—403; isti, Le Arti, 1942-43, 103; isti, Bulletino della commisione archeologica communale di Roma, 63, 1949-50, Append. 91.

A. i J. Šašel, Inscriptiones quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5, 1963, 435.

A. Šonje, Vodič po Poreču. Poreč (1961) 51, 56—58; isti, Antički natpisi nađeni u Poreštini poslije drugog svjetskog rata. Živa antika 12, 1962, 157—164.

prednja strana izlizana. Slova su visoka 3 cm, a razmak među recima od 0,5 do 1 cm. Ulomak stele nađen je 1964. nedaleko sela Kukci, istočno od križanja ceste Poreč—Labinci i one koja vodi prema Novoj Vasi. Vlasnik oranice, koji je našao natpis, poklonio ga je muzeju gdje se sada nalazi u depou.

Sl. — Fig. 1.

D(is) m(anibus) | *Gemellae coni(ugi)* | *incomparabil(i)* | *q(uae) vix(it) virg(inia) an(nis)* | [.]*XIX m(ensibus) VIIII d(iebus) X* | [.....] o[...] | [-

Jeseni 1964. muzeju je javio Brnčić Anđeo da je Stranić Santo iz Nove Vasi orući svoju oranicu našao natpis. Oranica se nalazi na području zvanom Vela boška, gdje je bila šuma koja je iskrčena 1935, 100 m istočno od puta koji vodi od ceste za Novu Vas prema lokvi Zamperovici i 300 m južno od napuštene trase željezničke pruge.

Položaj Vele boške nalazi se nedaleko sela Kukci kod kojega je nađeno nekoliko publiciranih natpisa na arheološkom lokalitetu Sv. Kvirin.[2] Tu se nalaze ostaci antičke arhitekture. Ostaci antičkih zidova nalaze se i sjeveroistočno od Vele boške sa sjeverne strane ceste pred samim ulazom u Novu Vas.

Današnji put, koji vodi kroz Velu bošku, nekada se u smjeru prema sjeveru spajao sa cestom Poreč—Labinci—Vižinada, koja vodi smjerom, a većim dijelom i trasom antičke ceste.[3] To je prastari put, koji je razgraničavao područje Vele boške od Zamperovice — ostatak limitacije antičkog agera, kao i onaj od kojeg se vide oderine kolovoza u živom kamenu južno od sela Gedići (500 m sjeverno od Kukci). Put kod Gedići vodio je od Črvara[4] do spomenutih ostataka antičke arhitekture kot Nove Vasi, a onaj

[2] A. Degrassi, Parentium. Roma (1934) br. 199—203.

[3] A. Degrassi, o. c. T. 1; R. Canciani, Führer durch Parenzo. 17—16; A. Šonje, Vodič po Poreču. Poreč (1962) 30.

[4] Na rtu Busola pod Črvarom sačuvali su se ostaci zidova prostrane antičke vile (A. Pogatschnig, Il tempio Maggiore di Parenzo, con prefazione e note di A. Degrassi. Atti e mem. 38, 1926, 3; R. M. Cossar, Parentium, guida storica di Parenzo. [1926] 37). U črvarskoj luci na rtu Loronu postoje ostaci antičke tvornice tegula i amfora (R. M. Cossar, o. c. 36; A. Degrassi, Parentium. Roma [1934] 71; A. Šonje, Antički natpisi nađeni u Poreštini poslije drugog svijetskog rata. Živa antika 12, 1962, 161—162).

kroz Velu bošku od Gedići prema selima Stranići i Antunci kod kojih se našlo antičkih nalaza.[5]

Teren, na kojem je nađen opisani natpis, dosta je plitak. Tu nema traga antičkih zidova. Na području vinograda, malo istočnije od spomenute oranice, postojao je mlin — vjetrenjača — koji je, kako se priča, bio zidan kamenjem zidova koji su se nalazili oko vinograda. Vjerojatno je lokva Zamperovica i teren oko nje dobio naziv po mogućem postojanju na tom području crkve sv. Petra.[6]

Prema iznesenom mišljenju opisana stela potječe od groba koji je bio nedaleko puta intenzivno napučenog antičkog agera, gdje je najvjerojatnije postojao zaselak sa gospodarsko stambenim zgradama.

Objavljeni natpis zanimljiv je paleografski. To je jedan od rijetkih antičkih natpisa iz Poreštine koji su pisani monumentalnom kapitalom — rustičnom *(capitalis monumentalis — rustica)*.[7] Obzirom da su svi stariji antički natpisi iz Poreštine pisani monumentalnom kapitalom — kvadratnom *(capitalis monumentalis — quadrata)* ulomak stele mogli bi datirati u 3. st. n. e.

2. Ploča od istarskog vapnenca sa natpisom (sl. 2; T. 1: 2). Visoka 75 cm, duga 90 cm, s gornje strane debela 24 cm, a s donje 18 cm. Natpis je uokviren plastično profiliranim porubom. Slova su čitljiva, ali mjestimično oštećena, visoka 7 cm, a razmak između recima 3 cm. Ploča je cijela, osim što je porub dijelomično oštećen. Nađena je 1965. na sjevernom zidu konsignatorija predeufrazijevske bazilike (prva polovina 5. st.) na području prve bazilike građevnog ansambla Eufrazijane.

Sl. — Fig. 2.

P. Virtius P. l(ibertus) | Mogetius, sex | vir sibi et Virtiae | P. l(ibertae) Athenidi vi | vos fecit m(onumentum). In f(ronte) p(edes) | XX, in <agro> p(edes) XI. H(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(eqetur).

[5] God. 1955. Antun Mihatović kopajući jarke za vinograd južno od sela Gedići našao je nekoliko grobova. Jedan od tih, kojega sam vidio, bio je presvođen. U tom grobu nađena je kasnoantička pribadača. Kod jednog groba bio je kostur konja. Prije prvog svijetskog rata nađena su dva kasnoantička groba s prilozima kod ceste sa sjeverne strane sela Stranići. Na istom lokalitetu nađen je jedan zidan grob poslije drugog svijetskog rata. Od nalaza je sve uništeno osim jednog ulomka od brončanog privjeska. Prije i poslije drugog svijetskog rata nađeni su kopanjem jaraka za vinograde razni prehistorijski nalazi a antički predmeti južno od sela Antunci pod brežuljkom Radovac na lokalitetu zvanom Kanali. Na spomenutim se lokalitetima, prema pričanju mještana sela Antunci i Stranići, mogu se očekivati novi arheološki nalazi.

[6] U Poreštini su crkve građene u kasno antičkim naseljima koji su nastajali na položaju antičkih stambeno gospodarskih zgrada: Sv. Pelagije u Črvaru

Ploča je nađena ugrađena u zidu okrenuta slovima prema gore u sekundarnoj upotrebi i to ne u zidu konsignatorija, nego preko njega u bazi jednog masivnog stupca (drugi od zapadnog ugla istog zida konsignatorija) gotičkog luka nadgrobnih arkada. Te su, prema Deperisovom mišljenju, podignute u 15. ili 16. st. na ostacima spomenutog zida konsignatorija.[8]

Natpis potječe od nadgrobnog spomenika koji je, sudeći prema sadržaju i dimenzijama tlocrta (20 × 11 *pedes*), bio slobodno građen na otvorenom prostoru, najvjerojatnije izvan gradskih zidina antičkog Poreča.

Slova su pisana epigrafskom kapitalom. Premda su oštećena, ipak se zapaža da su bila klasično stilizirana; rez je dubok 5 mm i pravilan, a proporcije odmjerene. Među riječima su tačke trouglog oblika. Sudeći prema stilu natpis se može datirati u prvu polovinu 2. st. n. e.

U Poreštini je familija *Virtia*, osim na opisanom natpisu, poznata i u Sutlovreču Pazenatičkom.[9]

S objavljenim natpisom *sex vir* se treći put javlja na antičkim natpisima u Poreštini.[10]

3. Ulomak natpisa (sl. 3; T. 1: 3). Izrađen je od tvrdog istarskog vapnenca. Odlomljen je sa svih strana. Visok 29 cm, širok 27 cm i debeo 12 cm. Slova su visoka 7,5 cm; a razmak među recima 5 cm.

Sl. - Fig. 3

II
. . . *nto* . . .

(A. Sonje, Sakralna arhitektura Poreštine od njenog početka do kraja srednjeg vijeka. Poreč 1964, 107, radnja se nalazi u rukopisu), Sv. Marija kod benediktinskog samostana sv. Mihovila na Limu (isti, o. c. 113), Sv. Petar na Pudarici (isti, o. c. 109). Te cerkve su u ranom srednjem vijeku uzdržavali starosjedioci ili doseljeni Hrvati koji su, primivši kršćanstvo, osim upotrebljavanja starih (isti, o. c. Ranosrednjovjekovni popravak Marijine crkve kod benediktinskog samostana sv. Mihovila na Limu, 146) gradili i nove na položaju antičkih gospodarsko stambenih zgrada (isti, o. c., Marijina bazilika u vrsarskoj luci, 136). Vjerojatno je u ranom srednjem vijeku sagradena neistražena crkva sv. Kvirina kod sela Kukci koja je podignuta na ostacima antičke arhitekture (isti, o. c. Sv. Kvirin, 195).

[7] Istih paleografskih karakteristika je i natpis koji je nađen na rtu Zub ispod Vabrige sjeverno od Poreča (A. Degrassi, Parentium [1934] br. 219).

[8] P. Deperis, Parenzo cristiana. Atti e mem. 14, 1898, 413. Osim dviju baza jednog luka, kojih spominje Deperis, istraživanjem je nađena još jedna baza stupa. Prema tome preko sjevernog zida konsignatorija predeufrazijevske bazilike bila su zidana dva luka.

[9] M. M. Roberti, Notiziario archeologico. Atti e mem. 2, 1950, 241.

A. Degrassi, Epigraphica II. Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei, Memorie, classe di scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XI, fasc. 5, 1965, 246; A. i J. Šašel, o. c. 435.

Opisani ulomak nađen je početkom 1966. u hrpi kamenja kod kuće Jurcan Milana na putu koji vodi od Trga Joakima Rahovca prema bolnici. Spomenuto kamenje potječe od ruševina srednjovjekovnih zidova prošlog rata bombardiranih kuća, koje su se nalazile s istočno strane odmarališta »Bagersko« u Poreču. Natpis se čuva u muzeju.

4. Dva stupića s ostacima natpisa:

a) Osmorokutnog je presjeka sa kvadratičnom plintom na dnu i vrhu. Visok 72 cm. Presjek je debeo 10 cm. Na jednoj plohi sačuvali su se ostaci natpisa (sl. 4; T. 2: 4).

b) Sa gornje strane je odlomljen. Visok 40 cm, presjek je debeo 12 cm (sl. 5; T. 2: 5).

Sl. - Fig. 4

... *ph* ...
... */a* ...
... *a/* ...
... *er* ...
... *ad* ...
... *g* ...
... *cl* ...

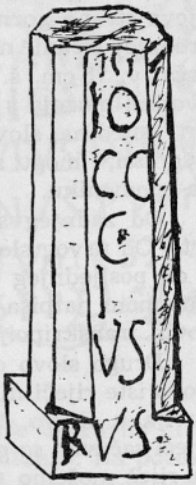

Sl. - Fig. 5

... *r/* ...
... *io* ...
... *co* ...
... *ci* ...
... *i* ...
... *us* ...
... *rus* ...

Oba su stupića od mekog istarskog vapnenca, istog su oblika, istih dimenzija i jednako obrađena. Slova su na isti način stilizirana. Pored toga ne potječu od jednog pluteja. Na okrnjenom stupiću sačuvao se jednaki broj redaka slova kao na onom koji je cijeli sačuvan. Prema tome stupići potječu od dva pluteja s natpisima.

Opisani natpisi nađeni su 1965. sjeverozapadno od Tara na ruševinama srednjovjekovne građevine, koja je bila podignuta na ostacima antičke

Degrassi ispravno korigira moje s napomenom problematično čitanje Vidrijeva natpisa (A. Šonje, Antički natpisi nađeni u Poreštini poslije drugog svijetskog rata. Živa antika 12, 1962, 152, br. 4), budući se zaista radi o sačuvanom početku natpisa (A. Degrassi, o. c. 246, vidi bilješku 9).

[10] A. Degrassi, Parentium, vol. 10, fasc. 2, 1934, 21 i 24; Št. Mlakar, Istra u antici. Pula (1962) 31.

arhitekture, gdje se nalazi vinogradi Matije Darisa, u predjelu koji se zove Sv. Križ ili Stari Tar. Na tom lokalitetu je 1927. nađena stela s natpisom.[11]

5. Donji dio zavjetne are (T. 2: 6). Visok 30 cm, debeo 23 cm. U bazi je širok 30 cm. S gornje strane je odlomljen. Baza je stepenasto profilirana. Nađena je na padini sa sjeverne strane Motovuna oko 500 m južno od ceste, koja vodi iz Livade i to u zidiću kraj potoka nedaleko lokaliteta zvani Močitad. U porečki muzej ga je donio 1964. motovunski liječnik dr. Marijan Bolf. Ostaci natpisa su se sačuvali u gornjem dijelu prednje strane.

// VIT . . .] vit.

Ispred *vit* postoje neznatni ostaci od dva slova. No, pošto je na tom mjestu površina mnogo oštećena, slova su potpuno nečitljiva. Najvjerojatnije se radi o ostatku završetka zavjetnog natpisa *[votum sol]vit.*

6. Objavljivanjem opisanih nalaza osvrćem se na dva publicirana antička natpisa iz Poreča. Danas su pristupačniji uvidu pa ih je lakše podkrijepiti potrebnom dokumentacijom.

a) Nadgrobna ara Kancija Septimina (sl. 6; T. 2: 7).[12] Sačuvala se njena lijeva strana gornjeg dijela. Vrlo je oštećena. Osim većeg dijela natpisa na prednjoj strani, na lijevoj bočnoj strani sačuvao se dio plastično izrađenog vrča; v. 75 cm, š. 35 cm i deb. 47 cm.[13] Danas se nalazi izložena u ulaznoj dvorani muzeja s lijeve strane ulaznih vrata u dvoranu povremenih izložbi.

Pojedina slova natpisa u Brusinovoj transkripciji, po kojoj ga čita Degrassi,[14] mogu se korigirati, ako ih usporedimo s onim koji su se sačuvali na spomeniku.

Od zadnjeg slova prvog reda sačuvao se samo dio prednje uspravne crte. Od prvog slova drugog reda sačuvao se samo dio zadnje uspravne crte, a od posljednjeg slova istog reda samo savijena crta gornjeg dijela slova. Dopunom natpisa prema smislu sadržaja ostaci tih slova odgovaraju Brusinovoj transkripciji.[15]

Drugo slovo ostatka zadnje riječi u trećem redu nije *E* nego *I*, a treće slovo iste riječi nije *C* nego *G*. Jasno se zapaža da se donji njegov završetak povija u lijevo, tj. prema unutrašnjosti slova. Od posljednjeg slova iste riječi sačuvao se gornji uglati završetak slova *N*. Prema sačuvanim ostacima tu riječ možemo pročitati *dign(itati)* kako je to Degrassi želio, ali u transkripciju nije uveo.[16]

[11] A. Degrassi, o. c. 227. Barba Matija, vlasnik vinograda u Starom Taru, u mladosti se bio zakleo da neće umrijeti prije nego prekrči sve ruševine na području svog posjeda. Sadeći vinograde prekopao je mnogo antičkih zidova i grobova. Pred nekoliko godina odustao je od kopanja, izdale ga snage pod samim podnožjem velike gomile ruševina. Sudeći prema nalazima natpisa, zidova (još danas se vide ostaci cisterne) i grobova, kod Sv. Križa je bila gospodarsko stambena zgrada *(villa rustica).* Opisani stupići potječu najvjerojatnije od prozora (bifora) srednjovjekovne kule *(Turris)* koja se spominje u pisanim izvorima. Ta kula je bila podignuta na položaju i sa materijalom antičke vile.

[12] G. Brusin, Notiziario archeologico (1935—1936). Atti e mem. 47, 1935, 288; A. Degrassi, o. c. 244, vidi bilješku 9.

[13] Ara je 10 cm deblja nego što navodi Brusin, koji ju je vidio uzidanu u južnom zidu gradskih bedema (G. Brusin, o. c. 288).

[14] A. Degrassi, o. c. 244, vidi bilješku 9.

[15] G. Brusin, o. c. 288.

[16] A. Degrassi, o. c. 244, vidi bilješku 9.

Sl. - Fig. 6.

L. Canti L. f. Se[ptimiani?] | hic sunt s[ita ossa] | [H]uius dign[itati] | [fu]nus publ[icum] decr] | [e]tum est. L. C[antius] [L.] 1. Septimi[—

Na kraju četvrtog reda iza slova *B* sačuvao se ostatak uspravne crte slova *L* kako odgovara smislu sadržaja po Degrassijevom čitanju. Na početku petog reda sačuvao se ostatak uspravne crte. Predzadnje slovo istog reda nije *E* nego *T*. Gornja mu je crta izlizana, ali se ipak zapaža. Prema tome uvjerljivo je Degrassijevo čitanje kraja tog reda *est L.* Od prvog slova posljednjeg reda sačuvao se ostatak uspravne crte, a od predzadnjeg samo ostatak gornjih dijelova slova *M*. Taj red se uvjerljivo može pročitati *Septimi.*

A. Degrassi je sklon mišljenju da je Celija Marcija iz Visa žena Septiminijana, koje se nadgrobni spomenik čuva u Poreču,[17] bila upravo žena pokojnika s gore opisane are, tj. da se on zvao *L. Cantius Septiminianus.* On dalje navodi da je taj bio sin istaknutog porečkog dostojanstvenika Kancija Septimina, rimskog viteza, patrona kolonije, počašćenog sa svim gradskim službama, prefekta i patrona kolegija kovača, kojemu su Porečani na forumu grada bili podigli spomenik.[18] On uvjerljivo tvrdi da Višanka nije bila žena

[17] A. Degrassi, Parentium, br. 17.
[18] Isti, o. c. 16.

tog uglednog Septimina.[19] No ostati će problematično da li je Septimijan Višankin muž bio pokojnik s nadgrobne are opisane u ovoj radnji. Njegovom imenu *Septimi* (. . .) fali završetak *nus* ili *anus*. Zbog toga se ne može sigurno tvrditi da li se je on zvao *Septiminus* ili *Septiminianus*.

Sudeći prema spomenutom u natpisu dostojanstvu *(huius dignitate)* se može i pretpostaviti da je opisana ara bila nadgrobni spomenik Kancija Septimina, kojem je bio podignut spomenik na forumu.

Ara je po obliku istog tipa i stila kao postamenti kipova Precelija — patrona kolonije Poreča, Akvileje i Ljubljane[20] — i Kancija Septimina. Na njenoj lijevoj strani je slično stiliziran vrč kao na bazi Precelijevog spomenika, koji se datira krajem 2. ili početkom 3. st. U isto se vrijeme može datirati u ovoj radnji opisana ara. Nadgrobni spomenik Višanke mnogo je bolje rađen i zrelijeg je stila od grupe baza spomenika sa foruma (Precelija i Kancija Septimina), pa bi ga mogli datirati nešto prije od tih u sredinu 2. st. Nije isključena mogućnost da je Višankin muž Septimijan bio predhodnik u rodu uglednog Porečanina Kancija Septimina, od čijeg se je spomenika sačuvala poznata baza spomenika i kojem se može pripisati ostatak u ovoj radnji opisane nadgrobne are.

6. Dio nadgrobne stele (sl. 7; T. 2: 8). Sačuvan gornji dio lijeve strane, sastavljen od četiri fragmenta, uzidan je u sjevernom zidu podnožja Neptunovog hrama.[21]

Sl. - Fig. 7.

[*D(is)*] *m(anibus)* | [—] *in* <*f*> *e-licissimae* | [— *q*]*uae vixit ann(is) XIIII* | [— *P*]*risci-nus* [. . . .] | [—

[19] Isti, o. c. 16.

[20] Isti, o. c. 8.

[21] Ostaci Neptunovog hrama sa sjeverozapadne strane Marafora u današnjem Neptunovom vrtu prije drugog svjetskog rata nisu bili dovoljno valorizirani Međutim istraživanjem u vezi čišćenja prošlog rata bombardiranih kuća danas je mnogo jasnija situacija ostataka antičkih hramova i foruma na području Marafora (Dokumentacija nalaza čuva se kod autora ovog članka, koji ju namjerava publicirati). Prema sačuvanim ostacima sigurno se može tvrditi da su se sa sjeverne strane Velikog hrama sačuvali ostaci podnožja malog, tj. Neptunovog hrama za koji je vezan posvetni natpis are Tita Abudija Vera (A. Degrassi, Parentium, br. 3), tj. da je bio posvećen Neptunu i Augustovim bogovima. Dokumentacija nalaza nalazi se kod autora ovog članka, a pregled postojeće situacije može se vidjeti na crtežu koji je publiciran u Živoj Antici (A. Šonje, Comitium coloniae Juliae Parenti. Živa antika 15, 1966, 402, sl. 6).

Problematična je donja vodoravna crta trećeg slova lijeve strane drugog reda. Takvu crtu slovo *F* nema, pa ono na natpisu stele izgleda kao *E*. Vjerojatno je ta crta izklesana kao posljedica pogreške nevještog klesara.

Degrassi se ne slaže sa Mommsenovim čitanjem četvrtog reda kao *[P]riscinus*.[22] No taj se red po sačuvanim ostacima ne može drukčije čitati. Najviše su oštećena dva posljednja slova, ali se ipak jasno razabiru gornji dijelovi od *U* i *S*.

RIASSUNTO

Nuove iscrizioni Romane trovate nel Parentino

Iscrizioni romane trovate tra 1964 e 1966 nel Parentino.

1. Parte superiore di stele sepolcrale della *Gemella*. Scoperta nel 1964 vicino a S. Quirino di Villanova (fig. 1; Tav. 1: 1).

2. Iscrizione sepolcrale *P. Virtii Mogetii*. Scoperta nel 1965 sopra il muro settentrionale del »*consignatorium*« della basilica preeufrasiana dove sono costruzioni primitive del complesso della Eufrasiana (fig. 2; Tav. 1: 2).

3. Frammento con resto di iscrizione. Trovato nel 1966 in Parenzo, nella parte orientale della ex casa Bascich — odierno albergo »Bagersko« (fig. 3; Tav. 1: 3).

4. Due colonnette (colonnine) con resti di iscrizioni. Trovate nel 1965 nella parte ad ovest di Torre nei campi di Matteo Daris vicino alla località chiamata S. Croce, dove si trovano i ruderi di una torre medioevale (fig. 4-5; Tav. 2: 4, 5).

5. Frammento dell'ara con la parte terminale dell'iscrizione. Trovata in Montona (Tav. 2: 6).

6. e 7. Correzioni delle iscrizioni già pubblicate, cioè, AMSIA 47, 1935, 288 e In. It. X 2 n. 49 (fig. 6 e 7; Tav. 2: 7, 8).

[22] A. Degrassi, o. c. 245, u bilješci 9.

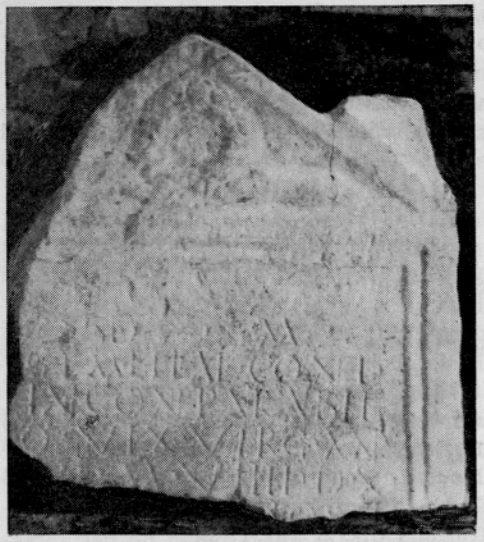

1

3

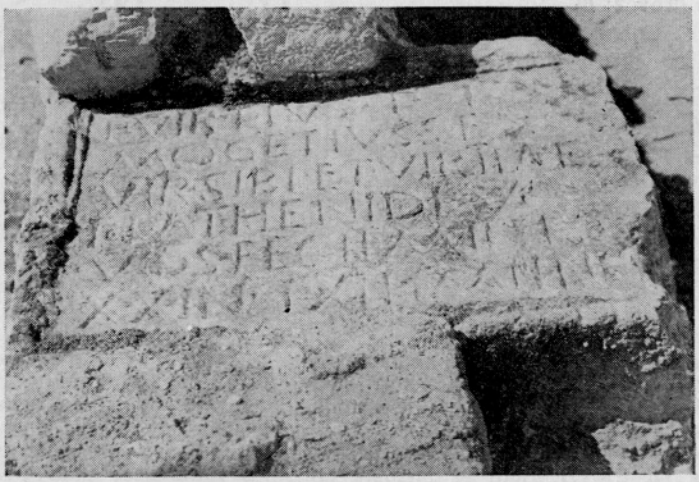

2

1 Kukci, Sv. Kvirin (S. Quirino di Villanova); 2 Poreč konsignatorij (Parenzo, consignatorium); 3 Poreč, odmaralište »Bagersko« (Parenzo, albergo »Bagersko«)

4

5

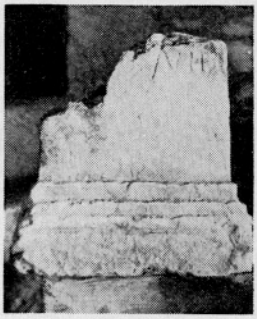

6

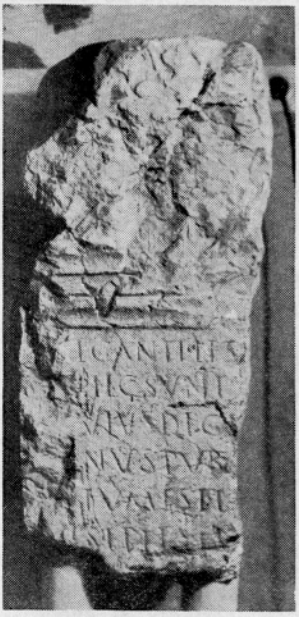

7

8

4, 5 Tar, Sv. Križ (Torre, S. Croce); 6 Motovun (Montona); 7, 8 Poreč (Parenzo)

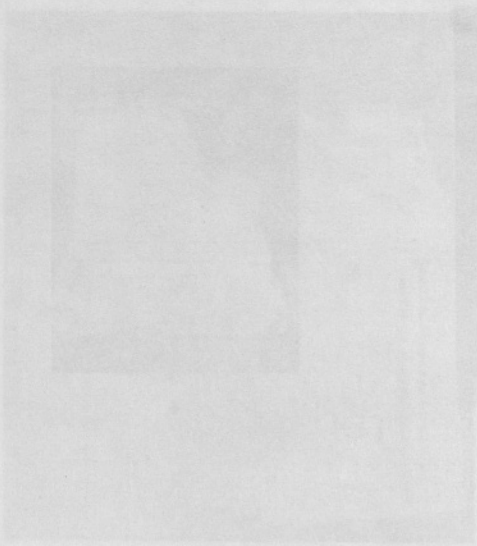

K ABSOLUTNI KRONOLOGIJI NAJDB IZ ZGODNJE EMONE

VINKO ŠRIBAR

Narodni muzej, Ljubljana

V monografski obdelavi fibul z živalsko glavo na loku J. Werner ne navaja fibul tega tipa (4), ki so bile najdene v Ljubljani.[1] Tudi če bi jih upošteval, se tipološka historična podoba Wernerjevega orisa ne bi spremenila. Če pa gledamo iz lokalnega zornega kota, je položaj nekoliko drugačen. S fibulo tega tipa je Werner dokumentiral trgovske vezi, ki naj bi vezale Akvilejo z njenim severnim in SV zaledjem v času od Avgusta do Klavdija. Iz Akvileje pa naj bi bili potencialni trgovci med drugim tudi za ta artikel.[2] To možnost upošteva tudi S. Gabrovec, ko obravnava dve fibuli z grizočo glavo na loku iz grobov v Volarjih.[3] Ob pogledu na karto razprostranjenosti, ki jo je izdelal Werner[4] in jo je za zgodnji tip fibul dopolnil Gabrovec,[5] izzveni odsotnost tega artikla na emonskih tleh dokaj nerazumljivo. Od okvirne Wernerjeve datacije pred poldrugim desetletjem[6] je danes mogoče omenjene fibule iz Emone postaviti v dokaj ozek časovni okvir. In prav to je izsledek, ki nas zanima, kajti utegnil bi vplivati na omejitev labilnih zgodnjih meja na emonskih grobiščih.

V Ljubljani so našli, poleg drugega, te fibule z živalsko glavo na loku:

1. V grobu 551 z Dunajske ceste je bila lepo izdelana bronasta fibula z živalsko glavo, račko in antropomorfno glavico na loku.[7] Na trikotni polni nogi so 3 okrogle luknjice. Pod zaščitno pločevino je peresovina z 2 × 4 navoji in z

[1] J. Werner, Fibeln aus Aquilea. Origines, Raccolta di scritit in onore di Mons. Giovanni Baserga. Como (1954) 151. Poslej Werner, Origines.

[2] Isto tam.

[3] S. Gabrovec, Dva poznolatenska grobova iz Volarij pri Tolminu. AV 11—12, 1960-61 (1962) 17, s karto razprostranjenosti in starejšo literaturo. Poslej Gabrovec, Grobova iz Volarij.

[4] J. Werner, Origines, Abb. 1, 3.

[5] S. Gabrovec, Grobova iz Volarij, 17.

[6] J. Werner, Origines, 154.

[7] E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien. Diss. Pann. II, 19, 1942, 92, opomba 12, T. 3: 11; T. 4: 10, karta razprostranjenosti na str. 283. Poslej Patek, Verbreitung. I. Kovrig, die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Diss. Pann. II, 4, 1937, T. 2: 4; str. 108; T. 5: 43; str. 117. Poslej Kovrig, Haupttypen. G. Kossak, Frühe römische Fibeln aus den Alpenvorland und ihre chronologische Bedeutung für die germanischen Kulturverhältnisse. Aus Bayerns Frühzeit. Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte 62, 1962, 134 in naprej; poslej Kossak, Frühe römische Fibeln.

zgornjo zanko in kvačico. Fibula je dolga 4,8 in visoka 1,7 cm. Širina peresovine 1,5 cm. Inv. št. 5801.[8] T. 1: 3. V istem grobu so bili še tile predmeti:

2. Močno patinirana bronasta fibula z enim gumbom na loku ter s trikotno polno nogo z dvema luknjicama. Pod zaščitno ploščico je peresovina z 2 × 4 navoji, z zgornjo zanko in kvačico. Fibula je dolga 5, visoka 1,7 cm. Peresovina je dolga 1,9 m. Inv. št. R. 5802.[9] T. 1: 4.

3. Skodelica izdelana na lončarskem vretenu iz fino prečiščene temnosive pečene ilovice. Površino krasijo horizontalna polja z vtisnjenimi trikotniki. Inv. št. R. 5797.[10] T. 1: 2.

4. Oljenka iz fino prečiščene svetlo rdeče pečene ilovice. Površino pokriva temnordeč premaz. Srednji del gornje površine oljenke je lijakasto poglobljen. Na najnižjem delu »lijaka« je reliefna upodobitev rogate živalske glave, verjetno od goveda. Okoli nje tečejo trije koncentrični krogi. Inv. št. R. 5798.[11] T. 1: 1.

5. Fragment koščene igle z okroglim prerezom. Površina je poškodovana, sicer je bila dobro zglajena. Dolžina 12, večji premer 1,0 in manjši 0,7 cm. Inv. št. R. 5799. T. 1: 5.

6. Del koščene igle, koničaste z okroglim prerezom ter z zglajeno, pa danes nagrizeno površino. Konca manjkata. Kos je dolg 15, večji premer 1,0 in manjši 0,7 cm. Inv. št. R. 5800. T. 1: 6.

7. V grobu 149 z Dunajske ceste je bila močno patinirana bronasta fibula z živalsko, račjo in človeško glavo na loku. Na polni nogi sta 2 luknjici. Peresovina ima 4 navoje ter gornjo zanko s kvačico. Fibula je dolga 6, visoka 2,5 cm. Peresovina je dolga 2,5 cm. Inv. št. R. 5455.[12] T. 1: 9. V grobu ni bilo drugih najdb.

8. V grobu 214 z Dunajske ceste je bila odlično ohranjena bronasta fibula z živalsko glavo na loku ter račjo in antropomorfno glavico na nogi. Peresovina ima 2 × 4 navoje, zunanjo zanko s kvačico ter zaščitno ploščico nad peresovino. Fibula je dolga 5, visoka 1,7 cm. Inv. št. 5488.[13] T. 1: 8.

9. Z »Gradišča«, brez okoliščin o najdbi, izvira odlično ohranjena bronasta fibula z živalsko glavo na loku ter s trojno profiliranim gumbom, račko in antropomorfno glavico na nogi. Na polni nogi, okrašeni z valovnico, so tri luknjice. Pod zaščitno ploščico je peresovina z 2 × 4 navoji, gornjo zanko in kvačico. Na posebni ploščici v peresovini je pripeta verižica, sestavljena iz dveh delov izdelana iz četverno pletene tanke bronaste žice. Fibula je dolga 5, lok visok 2,2 ter peresovina dolga 2,3 cm. Verižica je dolga 2 × 4 cm. Inv. št. R. 2145. T. 1: 7. Analogije.[14]

10. V Ljubljanici je bila najdena odlično ohranjena bronasta fibula z živalsko glavo na loku ter s petkrat predrto trikotno nogo. Pod zaščitno ploščico je peresovina z 2 × 4 navoji z gornjo zanko in kvačico. Inv. št. R. 3401, T. 1: 11. Analogije.[15]

---

[8] Gradivo je inventarizirano in deponirano v Narodnem muzeju v Ljubljani.

[9] Patek, Verbreitung, T. 4: 17, str. 95.

[10] E. Bónis. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II, 20. 1942, T. 19: 53; T. 22:7.

[11] D. Ivanyi, Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II, 2, 1935, T. 15: 7; T. 45: 15.

[12] O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderten. Stockholm (1897) T. 4: 69; poslej Almgren, Fibelformen. Patek, Verbreitung, 283, karta razprostranjenosti, T. 4: 1—6. Kovrig, Haupttypen, 46—48, T. 5: 45—47.

[13] Almgren, Fibelformen, T. 4: 69; Patek, Verbreitung, T. 4: 1—6, karta razprostranjenosti na str. 283; Kovrig, Haupttypen, T. 45—47.

[14] Almgren, Fibelformen, T. 4: 68, str. 154; Patek, Verbreitung, karta razprostranjenosti na str. 286, T. 3: 11. Na T. 4: 15 je objavljena naša fibula T. 1: 7; Kovrig, Haupttypen, T. 5: 41—43; na str. 116 je kronologija in na str. 44—46 pa popoln pregled teh fibul na panonskem prostoru.

[15] Almgren, Fibelformen, 36, 154—156 o razširjenosti, T. 4: 67; Patek, Verbreitung, 283, karta razprostranjenosti, T. 3: 13 a in b; Kovrig, Haupttypen, T. 1: 1 in 4.

11. Do sedaj je neobjavljena tudi fibula iz Čušnje vasi pri Mokronogu, grobo ulita iz brona, s stilizirano živalsko glavo, s trojno razčlenjenim gumbom ter z antropomorfno glavico na vrhu noge. Noga ima trapezoidno obliko in je polna. Peresovina je pod zaščitno ploščico, ima 2 × 4 navoje ter gornjo zanko in kvačico. Fibula je dolga 6, visoka 2,5, peresovina je dolga 2,5 cm. Inv. št. R. 1770. T. 1: 10. Analogije.[16]

Pri časovnem opredeljevanju groba 551 se opiramo na fibulo inv. št. 5802, T. 1: 4, za drug inventar, npr. za keramiko, je omejitev preohlapna. Fibula inv. št. 5801, T. 1: 3, je sorodna s fibulo Almgren tipa 68.[17] Zaradi ovalno napetega loka, ki je praviloma starejši kakor »S« oblikovani lok Almgren fibule 68, bi lahko fibulo inv. št. R. 5802 T. 1: 4 imeli za eno od najstarejših variant tipa Almgren 68. H. J. Eggers jo postavlja v svojo B 1 stopnjo, ki traja od 0 do 50 n. š.[18] G. Kossak jo ugotovi v drugi preselitveni periodi v Cambodunumu, ki naj bi trajala od poznotiberijanskega do zgodnjeflavijanskega časa.[19] Fibula je vodilna v podonavskih kastelih Aisslingen in Burghöfe, ki so poznotiberijski-klavdijevski.[20] Navzoča je v Hofheimu, ki je nastal v poznih tridesetih letih in bil dokončno urejen pod Klavdijem. Isto velja za klavdijevski Valkenburg.[21] Almgren fibula 68 je torej vodilna oblika v polovici 1. st. n. š. Njena življenjska doba je omejena na čas med štiridesetimi in sedemdesetimi leti prvega stoletja n. š.[22] Toda to je preširoka časovna razvrstitev, ki nas, če hočemo dognati enega od absolutnih časovnih mejnikov, ne more zadovoljiti. Zdi se, da bi nas stilna analiza fibule inv. št. R. 5801, T. 1: 3 utegnila pripeljati bližje k zastavljenemu cilju.

Tudi druga fibula iz groba 551 sodi v skupino Almgren 68, sem jo postavljamo zaradi polne trikotne noge s tremi luknjicami, toda vsi drugi elementi konstrukcije nas silijo k primerjavi z Almgren 67 oziroma s fibulo inv. št. 3401, T. 1: 11, ki je bila najdena v Ljubljanici.[23] Mehanizem igle, izvedba loka ter vse karakteristike oblikovanja živalske glave so si pri obeh fibulah skoraj identične. Cela fibula inv. št. R. 5801 se zdi ponovitev fibule inv. št. R. 3401, vendar z novimi proporcijami in dvema novima dekorativnima elementoma noge: to so tri okrogle luknjice in račka na grebenu. Pred nami je nova varianta mode na isto temo. Zato trdimo, da si časovno neposredno sledita. Da pričujoča fibula predstavlja najstarejšo, če ne sploh izhodiščno varianto fibule tipa Almgren 68, dokazuje tudi razvoj fibule z živalsko glavo na loku v Sloveniji oziroma v Emoni. Komaj fibula inv. št. R. 2145, T. 1: 7 ima vse značilnosti Almgren tipa 68. Tu je »S« oblikovani lok, močno poudarjena ščitna ploščica nad peresovino, trodelni gumb na loku ter antropomorfna glavica namesto profiliranega gumba. Zaradi noge s tremi luknjicami, ki kaže jasno tendenco prehoda v trapezoidno obliko bi morali to fibulo postaviti že na konec razvoja tipa

[16] Enaka kakor pod opombo 13. Objavljeno v Patek, Verbreitung, T. 3: 8.
[17] Almgren, Fibelformen, T. 4: 68.
[18] H. J. Eggers, Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. Jahrbuch RGZM 2, 1955, 230, sl. 1: 15 a; poslej Eggers, Chronologie.
[19] Kossak, Frührömische Fibeln, 126.
[20] G. Ulbert, Die römischen Donaukastelle Aisslingen und Burghofe. Limesforschungen 1, 1959, 66.
[21] Kossak, Frührömische Fibeln, 127.
[22] Isto tam 128.
[23] Werner, Origines, sl. 1: 4.

Almgren fibule 68. Vmesno razvojno stopnjo predstavlja fibula inv. št. R. 5455, T. 1: 9, iz groba 149, ki ima tipičen »S« lok in polno nogo z dvema luknjicama, ki je že veren posnetek Almgren tipa 68. Fibula inv. št. R. 5499, T. 1: 8 iz emonskega groba 214 pa predstavlja že neposreden prehod v Almgren tip 69. Na koncu tega razvoja je fibula iz Čušnje vasi, ki jo opredeljujemo že kot Almgren 70. Pri tej ima trojno profilirani gumb že ostro lomljene robove, živalska glava in račka sta samo še stilizirani gmoti brez sledov individualnih črt. Jasno antropomorfna je le glavica na koncu noge.

Na podlagi te analize lahko izdelamo shemo bližnjih časovnih meja za fibule, ki smo jih obravnavali. Za fibulo Almgren 67 oziroma za naš primerek 3401, ki je njen verni posnetek, ugotavljamo, da se ne pojavi najbrž pred letom 15 n. š. in da je že zanesljivo v prvi naselbinski plasti Cambodunuma.[24] V istem času je lahko tudi na emonskih tleh. V drugi naselitveni fazi Cambodunuma je ni več. Dosedanja stilno tipološka analiza nam daje vsekakor zadostno osnovo, da grob 551 iz Emone postavimo na sam začetek razvoja A 68 oziroma v čas zgodnjih štiridesetih let n. š., kar bi ustrezalo času, ko Klavdij nastopi oblast. Ves razvoj fibule z živalsko glavo na loku, ki smo ga videli na emonskih grobiščih, pa se je po vsej verjetnosti zaključil ob koncu razvoja Almgren 69 neposredno pred prehodom v stopnjo Almgren 70, tj. nekaj pred koncem 1. st. n. š.[25]

V ozkem časovnem okviru, v katerega smo postavili grob 551, grob ni osamljen. Predstavlja le ozko kulturno determiniran horizont z inventarjem iz tehle grobov:

Grob 255, v katerem je ob drugem inventarju tudi fibula Almgren 68 s tremi luknjicami, ter še grobovi 30, 863 in 916, 417, 852, v katerih je fibula istega tipa, vendar z dvema luknjicama na polni nogi. Mogoče bi bilo treba ta horizont razširiti še z grobovi, v katerih je bila najdena tudi fibula s predrto nogo in dvema gumboma na loku, tj. Almgren 236, kajti analiza, ki jo je za Almgrenom opravil Kossak, dopušča njihovo istočasnost.[26]

J. Garbsch ugotavlja v študiji o noriško-panonski noši, da ta opredelitev velja le za A 236 c.[27] Prerez skozi pričujoči kulturni horizont je v skladu z vsem, kar vemo do sedaj o tipološkem razvoju zgodnje antike v naših krajih. Problematičen je le njegov časovni okvir. Ta temelji na preverjenih kronoloških izsledkih, ki veljajo za gradivo v kastelih na Bavarskem in v Porenju. Istočasnost gradiva pri nas in v obeh omenjenih pokrajinah je vprašanje, ki bi ga bilo težko načenjati v okviru pričujoče obravnave. Prave kronologije za zgodnjo antiko za naše kraje za sedaj še nimamo. Garbsch je pri obravnavi posameznih oblik prišel do indicij, ki bi nas utegnile pripeljati do drugačnih kronoloških izsledkov: Fibula A 236 c, ki je vsekakor istočasno z Almgren 68 in je bila podlaga naši kronologiji, se pojavi na Magdalenski gori pri Celovcu že z Avgustom in traja še za časa Klavdija.[28]

[24] Kossak, Frührömische Fibeln, 126.
[25] Almgren, Fibelformen, 37, 38.
[26] Kossak, Frührömische Fibeln, 126.
[27] J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht in 1. und 2. Jahrhundert. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11, München 1965, 29 in naprej. Poslej Garbsch, Frauentracht.
[28] Isto tam.

Ob Garbschovi in že starejših ugotovitvah, da je fibula z dvema gumboma na loku panonskega izvora,[29] je razumljivo, zakaj se pojavi na Bavarskem šele z Neronom in traja vse v Trojanove čase.[30] Ako za A 68 postavimo vzornika fibule A 236 a, ki je na noriško-panonskem prostoru doma,[31] in ne A 67, ki nam je tako blizka,[32] dobimo fibulo za A 236 a vezano na časovno opredelitev. Ta se na Magdalenski gori in v Karlsteinu pojavlja že v zadnjem desetletju starega štetja.[33] Torej bi čas nastanka A 68 in s tem v zvezi fibule z živalsko glavo, račko in antropomorfno upodobitvijo bil možen že neposredno po tem času, tj. najkasneje že v 1. desetletju n. š. Ves razvoj, ki smo ga pokazali na spodnji kronološki opredelilnici, bi tako pomaknili skoraj za štiri desetletja nazaj. Dokler posamezni tipi fibul, o katerih teče beseda, niso obdelani, je treba omenjeni kronološki premik imeti le za upoštevanja vredno možnost. V tem trenutku je bila daleč važnejša ugotovitev, da v Emoni, opiraje se na izsledke izkopavanj pred prvo svetovno

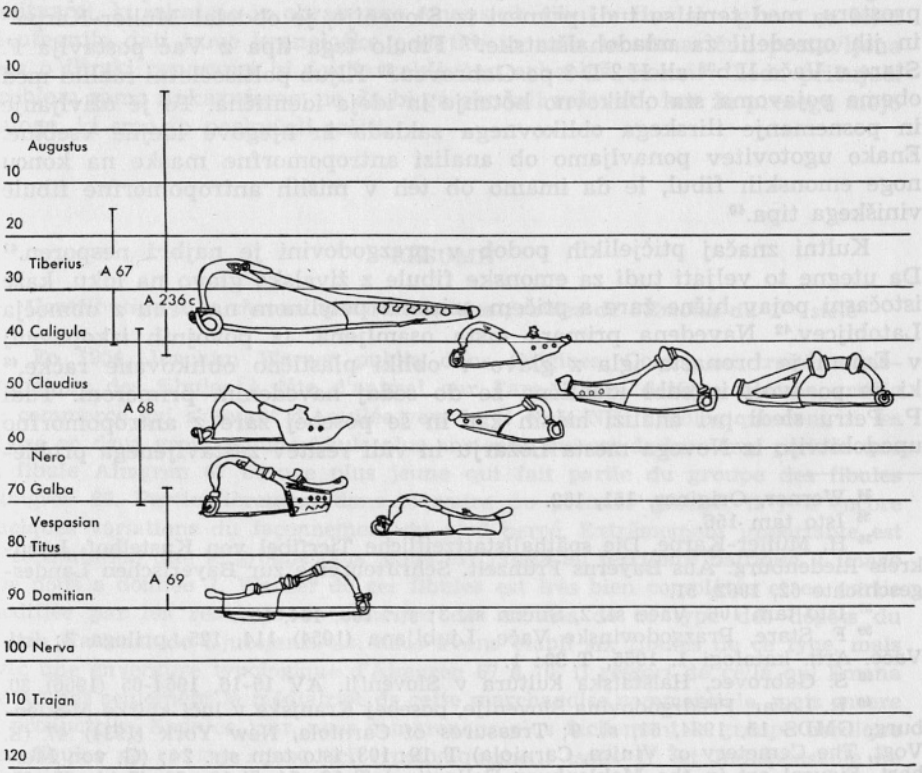

Kronološka tabela k zgodnjim emonskim grobiščem — Tableau chronologique pour les nécropoles précoces d'Emona

[29] Isto tam, 27.
[30] Isto tam, 30.
[31] Isto tam, 27.
[32] Almgren, Fibelformen, 36, 154—156; Patek, Verbreitung, 283.
[33] Garbsch, Frauentracht, 27.

vojno, ugotavljamo horizont, ki bo v razvojni verigi stal kot kulturni in časovni mejnik. Enake vrednosti je spoznanje, da je po dosedanjem poznavanju fibule z živalsko glavo na loku Emona edini kraj, kjer je ta fibula doživela ves tipološki razvoj, ki ga sicer J. Werner vidi porazdeljenega na prostoru med Dansko in Italijo.[34] To je nov zorni kot, iz katerega lahko gledamo na pomen, ki ga je imela Emona v mejah tega prostora. Ako ta izsledek vnesemo v Wernerjevo karto razširjenosti,[35] doživi karta nadvse pomemben popravek: do sedaj časovno in prostorsko izolirana nordijska skupina fibul z živalsko glavo na loku ima v Emoni svojega posrednika ali v najslabšem primeru le pobudnika. Še eno dejstvo postavlja emonske fibule tega tipa v izjemni položaj: le one imajo še antropomorfno masko na koncu noge in račko na loku kot dodatna okraska (T. 1: 3, 7—9 ter fibula iz Čušnje vasi, T. 1: 10). Za sedaj jih lahko opredelimo kot lokalno posebnost in jih poslej imenujmo emonski tip fibule z živalsko glavo na loku.

Tako izdelane račke oziroma ptiče na loku fibule v srednjeevropskem prostoru, med temi so tudi primeri iz Slovenije, je obdelal Müller-Karpe[36] in jih opredelil za mladohalštatske.[37] Fibulo tega tipa z Vač postavlja F. Stare v Vače II b[38] ali H 2 D 3 po Gabrovcu.[39] Kljub poltisočletni razliki med obema pojavoma sta oblikovno hotenje in ideja identična. To je oživljanje in posnemanje ilirskega oblikovnega zaklada in njegove idejne vsebine. Enako ugotovitev ponavljamo ob analizi antropomorfne maske na koncu noge emonskih fibul, le da imamo ob teh v mislih antropomorfne fibule viniškega tipa.[40]

Kultni značaj ptičjelikih podob v prazgodovini je najbrž nesporen.[41] Da utegne to veljati tudi za emonske fibule z živalsko glavo na loku, kaže istočasni pojav hišne žare s ptičem oziroma petelinom na vrhu z območja Latobijcev.[42] Navedena primera nista osamljena. Iz povojnih izkopavanj v Emoni je bronasta igla z glavo v obliki plastično oblikovane račke,[43] ki je po svoji izvedbi identična že do sedaj navedenim primerom. Tudi P. Petru sledi pri analizi hišnih žar in še posebej žare z antropomorfno upodobitvijo iz Novega mesta Ložarju in vidi rešitev zastavljenega proble-

[34] Werner, Origines, 151, 152.

[35] Isto tam 156.

[36] H. Müller-Karpe, Die späthallstattzeitliche Tierfibel von Kastelhof, Landkreis Riedenburg. Aus Bayerns Frühzeit. Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte 62, 1962. 51.

[37] Isto tam 106, Vače sl. 2, Stična sl. 3; str. 103, 104, 107.

[38] F. Stare, Prazgodovinske Vače. Ljubljana (1954) 114, 125, priloga 3; isti, Vače. Arh. katalogi 1. 1955, T. 30: 1.

[39] S. Gabrovec, Halštatska kultura v Sloveniji. AV 15-16, 1964-65 (1966) 30.

[40] R. Ložar, Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske v luči zbirke Meklenburg. GMDS 15, 1934, 51, sl. 9; Treasures of Carniola, New York (1934) 47 (E. Vogt, The Cemetery of Vinica, Carniola) T. 19: 103, isto tam str. 24; (G. von Merhart, Figural art in the Meklenburg Collection) T. 12: 54, T. 13: 62, T. 14: 65, 68; T. 15: 73; T. 17: 80, 89; T. 19: 103; T. 20: 107.

[41] G. Kossak, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas. Röm.-germ. Forschungen 20, 1954, 61 in naprej, 82, 83; G. Gordier Une figurine ornitomorphe hallstattiene. Revue arch. 1, 1966, 79 in naprej.

[42] P. Petru, Okras hišnih žar v obliki hiše. AV 13-14, 1962-63 (1963) 497 in naprej.

[43] L. Plesničar-Gec in Tatjana Bregant, Antična Emona v srcu moderne Ljubljane. Ljubljana (1961) 10, fotopriloga.

ma v retrogradnem iskanju, ki ga pripelje k viniškemu gradivu.[44] Na naših fibulah so združene tri upodobitve: antropomorfna maska, račka na loku in pa žival z odprtim gobcem, iz katerega izhaja noga fibule — verjetno konj. V naši prazgodovini je združevanje sorodnih motivov zelo znano.[45] Torej le ne gre za slučaj, temveč za pojav, ki bi mu obsega po današnjem poznavanju stvari še ne mogli izmeriti, označimo ga pa lahko kot renesanso ilirskega elementa v naših krajih v zgodnjem Rimu. Ponavljanje prastarega se v tem času ne omejuje samo na figuraliko, v kateri si lahko dovolimo videti oživljanje tudi stare kultne misli, pojavi se tudi keramika mladohalštatskih oblik. V Mihovem npr. so v času razširjenosti fibule z dvema gumboma na loku in trikotno predrto nogo bile v rabi, recimo, »estenska« žara, posode na visoki votli nogi s cilindričnim ali bikoničnim gornjim delom, ki je praviloma okrašen z rebri, skodela z nadvišenim ročajem itd.[46] Analiza vseh do sedaj znanih primerov, ko se na naših tleh oživljajo različni prahistorični elementi v času zgodnjega Rima, ter primerjanje z ugotovitvami, ki izhajajo iz obravnave emonskih fibul z živalsko glavo na loku bi utegnilo dati nove kronološke podatke in naša le sumarično postavljena teza o ilirski renesansi bi dobila zaključen arheološki okvir. Toda pričujoči problem samo nakazujemo, ne da bi ga skušali reševati, ker že presega mejo naloge, ki smo jo poskušali rešiti.

RÉSUMÉ

Contribution à la chronologie absolue des fouilles de l'Emona du 1er siècle

En 1954, Joachim Werner publia dans Origines, Como, un traité monographique des fibules à tête d'animal sur l'arc. Il les désigna comme article de commerce qui s'étendit d'Aquilée vers le N et le NE. Typologiquement, il les divise en deux groupes: une fibule plus ancienne qui est de la même période que la fibule Almgren 67 et une plus jeune qui fait partie du groupe des fibules Almgren 69. Particulièrement dans le cadre du premier groupe, il y a encore quelques variations du façonnement du pied percé. Extrêmement importante est la constatation que le groupe plus jeune est limité au territoire baltique. L'image que nous a donnée J. Werner de ces fibules est très bien complétée et en partie modifiée par les résultats de l'analyse des fibules de ce type des dépôts du Musée National de Ljubljana. Là, nous avons établi six fibules de ce type, mais avec une envergure typologique d'Almgren 67 à 70. Il ressort de cella qu' Emona ne fut pas seulement la médiatrice de cette marchandise commerciale, mais encore la productrice. Sous ce jour, nous comprenons plus facilement le groupe nordique des fibules de ce type, jusqu'ici typologiquement isolé. Il est indispensable de souligner qu'Emona est jusqu'ici le seul endroit où l'on a constaté le développement typologique complet de cette fibule. Le résultat en est de toute façon très intéressant parce qu'il éclaire Emona sous un nouvel angle visuel, mais dans

[44] P. Petru, AV 12-13, 1962-63 (1963) 504 in naprej.

[45] F. Stare, Prazgodovinske Vače. Ljubljana (1954) 114.

[46] V. Šribar, Problem prehoda poznolatenske v rimsko dobo v dolini Krke. Ljubljana 1964, 178. (Neobjavljena disertacija — v pripravi za tisk.)

cet exposé cela a pour nous une importance secondaire. Les nécropoles d'Emona ne sont pas encore publiées. Après les traités publiés jusqu'ici, nous ne pouvons parler que d'un large cadre temporel d'Emona et de ses nécropoles, mais il n'a pas encore été question de la fixation des limites temporelles plus étroites, sinon absolues. A l'examen des matériaux du groupe précoce des tombes, nous remarquons qu'il y en a quelques-unes avec des matériaux tels que par ex. les fibules et la céramique que nous pourrions limiter au cadre temporel plus étroit. Ici se rangent en tout cas en premier lieu les ensembles de tombes, dans lesquels se trouvait la fibule à tête d'animal sur l'arc. Ces fibules étaient dans trois tombes et si nous tenons compte encore des fibules en dehors des nécropoles, nous obtenons une envergure temporelle allant de la période de Tibère à celle de Vespasien, resp. le cadre typologique déjà mentionné précédemment d'Almgren 67 à 70. Les fibules du Musée National, hors de A 67, représentent une particularité dans le cadre de ce type: à côté de la tête d'animal — disons de cheval — sur l'arc, il y a ici encore un masque anthropomorphe au bout du pied et un canard sur l'arc au-dessus du pied. Il n'y a nul doute qu'il s'agit seulement d'une nouvelle manifestation de la renaissance illyrienne en nos lieux, et cette fois à l'intérieur d'une formation de colonie romaine agglomérée. Nous estimons aussi qu'il est dès lors justifié de parler d'un »type de fibule d'Emona avec une tête d'animal au pied«.

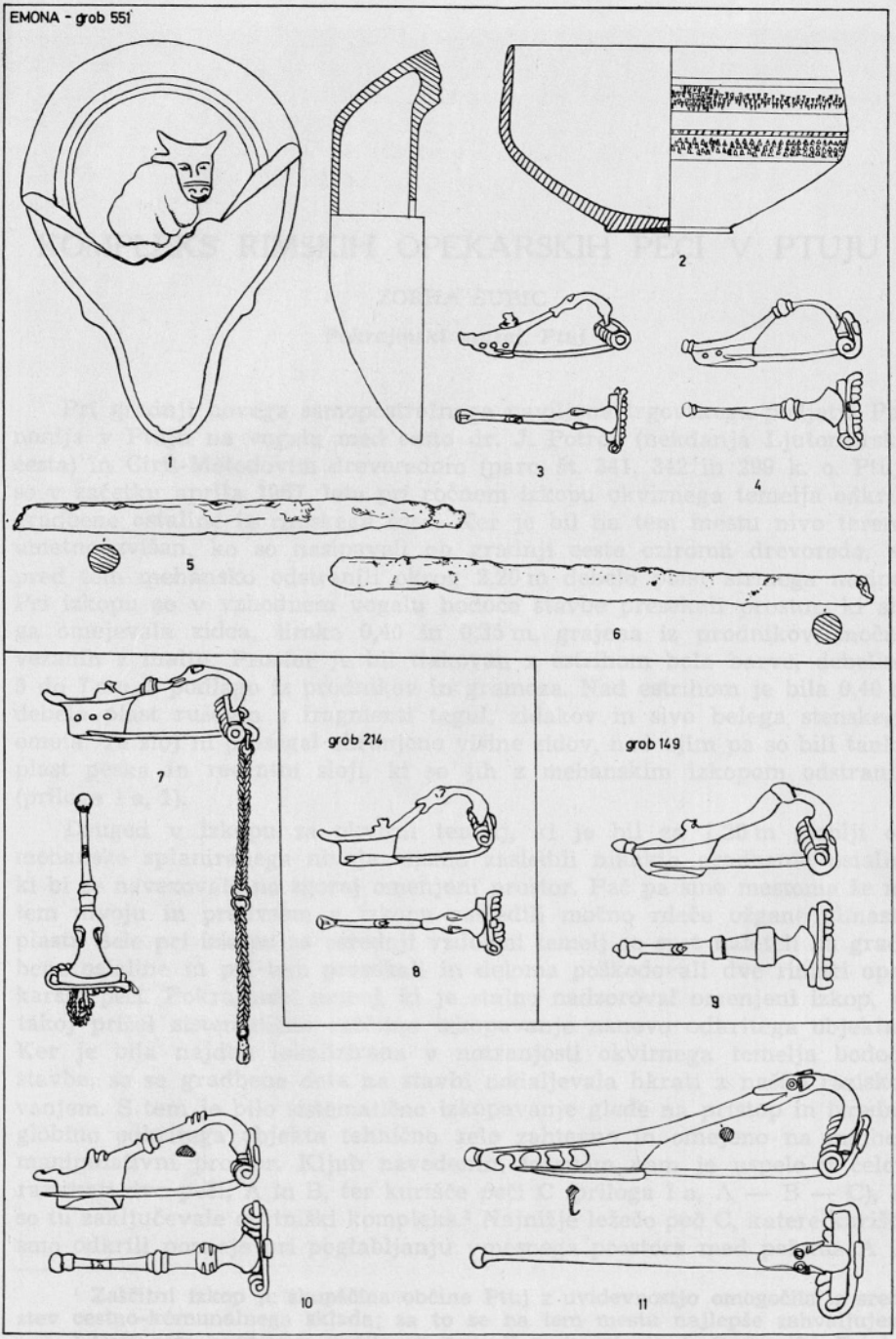

Ljubljana. 1—6, 8, 9 emonska grobišča — les nécropoles d'Emona; 7, 11 slučajne najdbe — les trouvailles, faites au hasard; 10 Čušnja vas pri Mokronogu. 1—11 = 1/2

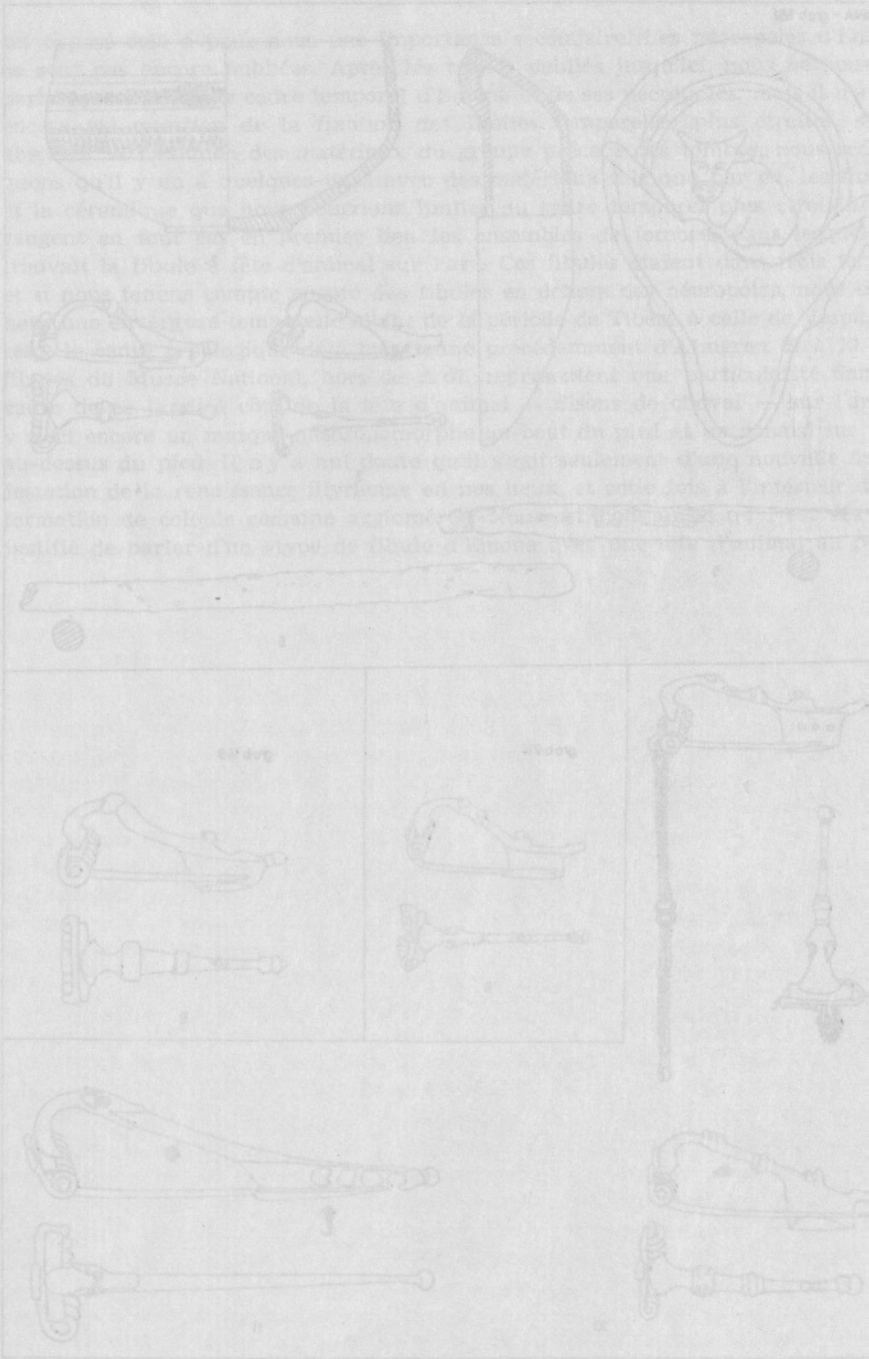

KOMPLEKS RIMSKIH OPEKARSKIH PEČI V PTUJU

ZORKA ŠUBIC

Pokrajinski muzej, Ptuj

Pri gradnji novega samopostrežnega paviljona trgovskega podjetja Panonija v Ptuju na vogalu med cesto dr. J. Potrča (nekdanja Ljutomerska cesta) in Ciril-Metodovim drevoredom (parc. št. 341, 342 in 299 k. o. Ptuj) so v začetku aprila 1967. leta pri ročnem izkopu okvirnega temelja odkrili gradbene ostaline iz rimskega časa. Ker je bil na tem mestu nivo terena umetno zvišan, ko so nasipavali ob gradnji ceste oziroma drevoreda, so pred tem mehansko odstranili okrog 2,20 m debelo plast strmega nasipa. Pri izkopu so v vzhodnem vogalu bodoče stavbe presekali prostor, ki sta ga omejevala zidca, široka 0,40 in 0,35 m, grajena iz prodnikov, močno vezanih z malto. Prostor je bil tlakovan z estrihom bele barve, debeline 5 do 7 cm, s podlago iz prodnikov in gramoza. Nad estrihom je bila 0,40 m debela plast ruševin s fragmenti tegul, zidakov in sivo belega stenskega ometa. Ta sloj ni presegal ohranjene višine zidov, nad njim pa so bili tanka plast peska in recentni sloji, ki so jih z mehanskim izkopom odstranili (priloga 1 a, 1).

Drugod v izkopu za okvirni temelj, ki je bil za 1,20 m globlji od mehansko splaniranega nivoja, nismo zasledili nikakih gradbenih ostalin, ki bi se navezovale na zgoraj omenjeni prostor. Pač pa smo mestoma že na tem nivoju in predvsem v izkopu zasledili močno rdeče ožgane glinaste plasti. Šele pri izkopu za osrednji vzdolžni temelj so spet naleteli na gradbene ostaline in pri tem presekali in deloma poškodovali dve rimski opekarski peči. Pokrajinski muzej, ki je stalno nadzoroval omenjeni izkop, je takoj pričel sistematično zaščitno izkopavanje nanovo odkritega objekta.[1] Ker je bila najdba lokalizirana v notranjosti okvirnega temelja bodoče stavbe, so se gradbena dela na stavbi nadaljevala hkrati z našim raziskovanjem. S tem je bilo sistematično izkopavanje glede na pristop in izredno globino odkritega objekta tehnično zelo zahtevno in omejeno na majhen manipulativni prostor. Kljub navedenim težavam nam je uspelo v celoti raziskati dve peči, A in B, ter kurišče peči C (priloga 1 a, A — B — C), ki so tu zaključevale obrtniški kompleks.[2] Najnižje ležečo peč C, katere kurišče smo odkrili pozneje pri poglabljanju vmesnega prostora med pečema A in

[1] Zaščitni izkop je skupščina občine Ptuj z uvidevnostjo omogočila iz sredstev cestno-komunalnega sklada; za to se na tem mestu najlepše zahvaljujem.

[2] Dela sem podpisana vodila ob pomoči preparatorja J. Gojkoviča. Pri terenskem risanju tlorisa in prerezov sta sodelovala gradbena tehnika P. Ilec in Fr. Preac. Vsem sodelavcem se najlepše zahvaljujem.

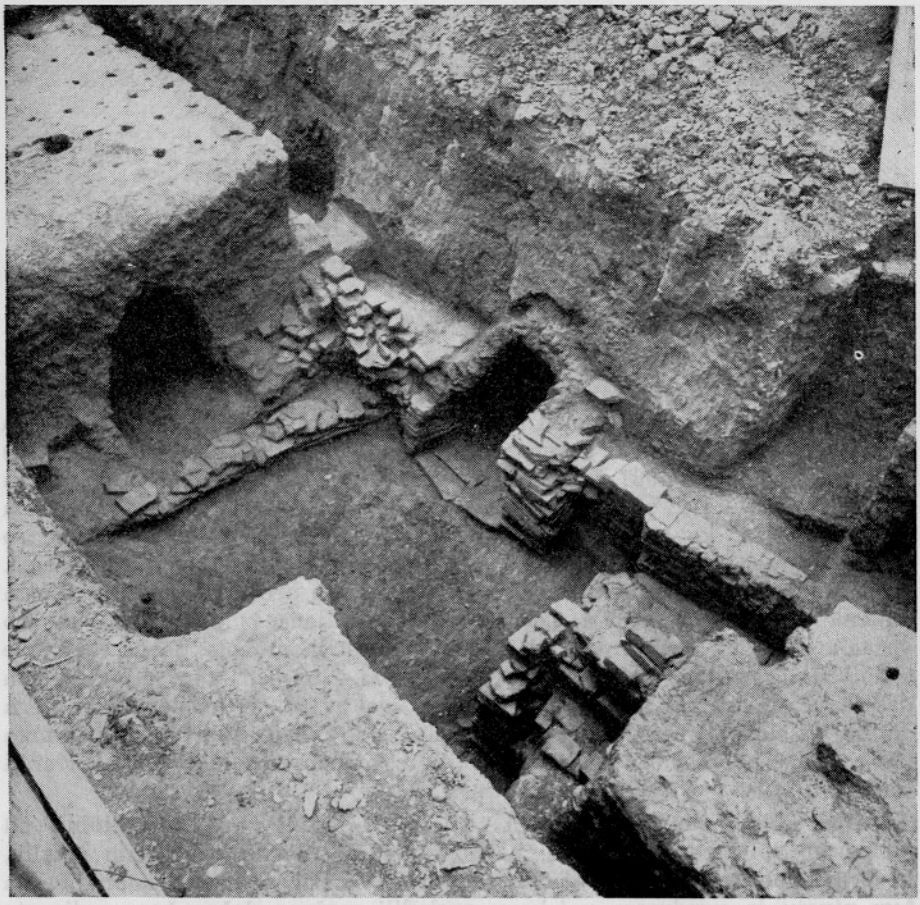

Sl. 1. Pogled na manipulativni prostor med kurišči peči
Fig. 1. Vue de l'emplacement de manipulation entre les foyers des fours

B, smo po dogovoru z investitorjem in izvajalcem gradbenih del pustili za zadnjo fazo raziskovanja, ker smo pri odkopu prvih dveh odmetavali zemljo na prostor, pod katerim je bila tretja peč (sl. 1).

Ker so bila zaradi izredne globine izkopa (najnižji nivo izkopa na prostoru med kurišči je bil okrog 2 m pod spodnjim nivojem temelja bodoče stavbe) potrebna posebna, neplanirana in dodatna statična utrditvena dela, smo morali pristati na rušenje peči A in B.[3] Tako smo bili glede na nujnost teh del prisiljeni sami deloma porušiti peči A in B ter kurišče peči C; pri tem smo ugotovili pomembne in zanimive konstrukcijske elemente gradnje. Ob tem delu smo dvignili posamezne gradbene elemente ter del

[3] Zaradi objektivnih tehničnih (problem talne vode) in finančnih razlogov konservacija in prezentacija odkritega objekta in situ kljub pomembnosti in izredni ohranjenosti ni bila mogoča.

(0,57 × 0,70 m) zgornjnga premaza žgalne rešetke peči A z odtisi imbreksov.[4] Najnižje ležeča peč C pa je ostala predvsem zaradi finančnih sredstev neraziskana. Zaradi njene izredne globine je ostala nepoškodovana in v celoti ohranjena pod podom kleti nove stavbe.

PEČ A

Najmanjša in najvišje ležeča peč A je bila le deloma poškodovana pri izkopavanju osrednjega temelja. Po obliki je pravokotna (3,70 × 3,90 m) in ima kurišče, ki sega 1,15 m ven iz sprednje stene peči (priloga 2, A).

Glavni kurilni kanal je obokan, v temenu visok 1,15 m. Notranja višina kanala je 0,80 m, širina 0,60 m. Obok je sestavljen iz klinastih zidakov formata

Sl. 2. Pogled na peč A, levo kurišče peči C
Fig. 2. Vue du four A, foyer gauche du four C

[4] Gradivo je shranjeno v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

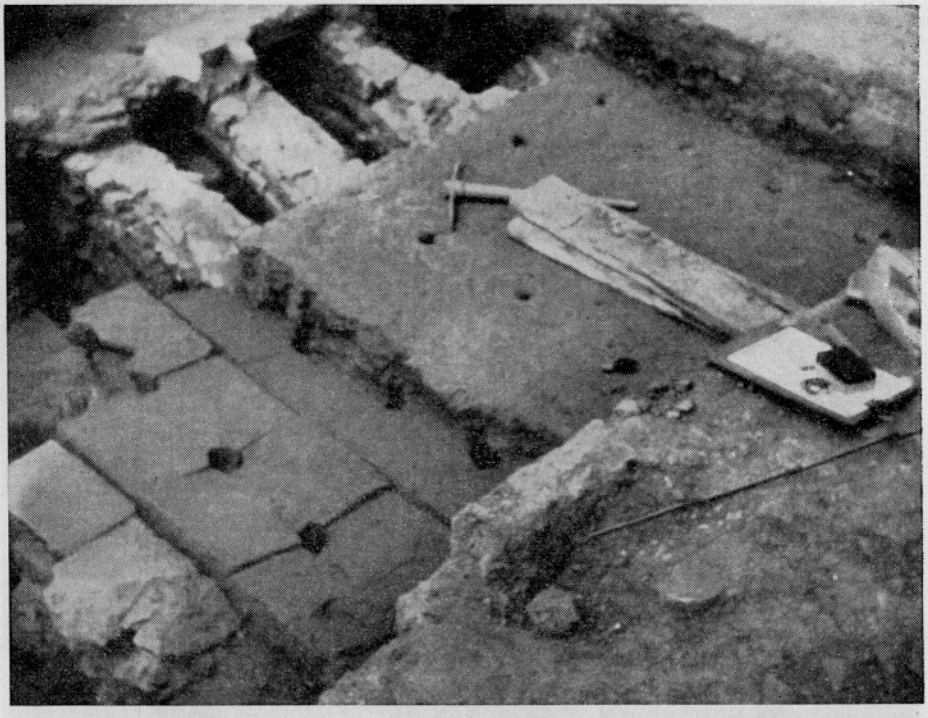

Sl. 3. Konstrukcija rešetke in glinasti premazi na peči A
Fig. 3. Construction de la grille et enduits argileux sur le four A

43 × 21 × 5—7 cm ter počiva na 0,50 m visokih in 0,32 m širokih zidcih, grajenih iz nežganih opek, danes težko ugotovljivega formata. Tlak kanala je položen iz dveh vrst žganih zidakov formata 42 × 25 × 7 cm. Kurilni kanal je za 1,15 m od sprednje stene navzven podaljšan v kurišče, ki je bilo prav tako obokano. Ohranjena sta oba nosilna zidca oboka v višini 0,50 m, merjeno od nivoja tlaka kurišča. Levi zidec, ki je grajen iz žganih zidakov (43 × 30 ×5 ali 6 cm), katerih širina je oblikovala tudi širino zidca, sega še 0,25 m pod nivo tlaka kurišča. Desni, enako grajen zidec je ohranjen v višini 0,65 m. Prav tako pa je nad njim ohranjen še del naklona kuriščnega oboka (sl. 2).

Ker je kurišče peči A glede na kurišči drugih dveh peči višje in s tem tudi od nivoja delovnega prostora dvignjeno ter nezavarovano, je ta višinska razlika premostena s skladom kosov in celih tegul, ki so prag kurišča peči A. Prav tako se ob desni strani nosilni zid oboka kurišča v isti črti s pragom razpotegne v dolžino 0,84 m ter je s skladom kosov zidakov in tegul opora oboku kurišča in meja pristopa k peči A. Glavni kurilni kanal je bil torej v celoti skupaj s kuriščem dolg 3,95 m, širok 0,60 m in visok 0,80 m, oziroma če upoštevamo ugotovljeno posedanje obokov, je bila njegova prvotna notranja višina 0,90 m, enako pa tudi širina 0,90 m (priloga 3 a).

Na glavni kurilni kanal se levo in desno priključuje po šest stranskih kanalov, ki so bili potrebni za enakomeren pretok vročega zraka v zgornji prostor za žganje opeke. Širina teh kanalov variira od 10 do 27 cm, zidci kanalov pa so široki 0,30 m. Vsi kanali so bili proti vnanjim stenam peči vzdignjeni, to je zapolnjeni z nežganimi opekami in zamazani z glino (priloga 3 a in 3 b). Oboki glavnega kurilnega kanala so bili sestavljeni iz žganih, v kalupu izdelanih klinastih zidakov, zidci stranskih kanalov, ki zapolnjujejo prostor med posameznimi oboki

in vnanjimi stenami peči pa so bili grajeni večji del iz nežganih opek. Tako stene stranskih kanalov kakor tudi vsi oboki glavnega kurilnega kanala so bili močno premazani z glino, zato je bila utrjena in povečana odpornost nosilcev kurilnega prostora peči. Preko vsakega oboka in priključenih zidcev stranskih kanalov so bili položeni za izravnavo nivoja kosi tegul, imbreksov in tubulov. Na ta način je bila ustvarjena višinsko enaka ravnina, na kateri je ležala konstrukcija žgalne rešetke. Njena osnova je plato iz v kalupu izdelanih, trdo žganih zidakov formata 43 × 31 × 7 cm. Vsak zidak ima na obeh stranskih daljših ploskvah polkrožno izjedo. Ti zidaki so položeni na 0,30 m široke zidce, tako da pride polkrožna izjeda nad odprtino kanala. Dva sosednja zidaka sta tako oblikovala okroglo odprtino premera 7 cm ravno na sredini kanala. Tako položeni zidaki so preko vsakega kanala delali osem, skupaj 48 okroglih odprtin za pretok vročega zraka v zgornjii prostor peči. Na ta način oblikovana ploščad žgalne rešetke je bila premazana z glino, ki je tesnila tudi stene znotraj peči, to je prehod rešetke v stene. Ta glinasti premaz je na peči A ohranjen v petih plasteh (sl. 3). Oboki in z njimi tudi ploščad žgalne rešetke so zaradi visoke temperature in mnogokratne uporabe peči razpadali, razpokali in se posedali posebno v sredini peči nad oboki. Te neravnine so večkrat izravnali z glinastimi premazi, ki na križišču osi peči dosegajo skupno debelino 17 cm. Na vsakem takem nanosu, ki je ob uporabi peči otrdel kot opeka, smo zasledili sledove pokončno postavljenih imbreksov.[5] Pred vsakim novim svežim premazom peči so dotedanjo površino posipali s tanko plastjo drobne mivke, nanesli plast novega glinastega premaza in z okroglim

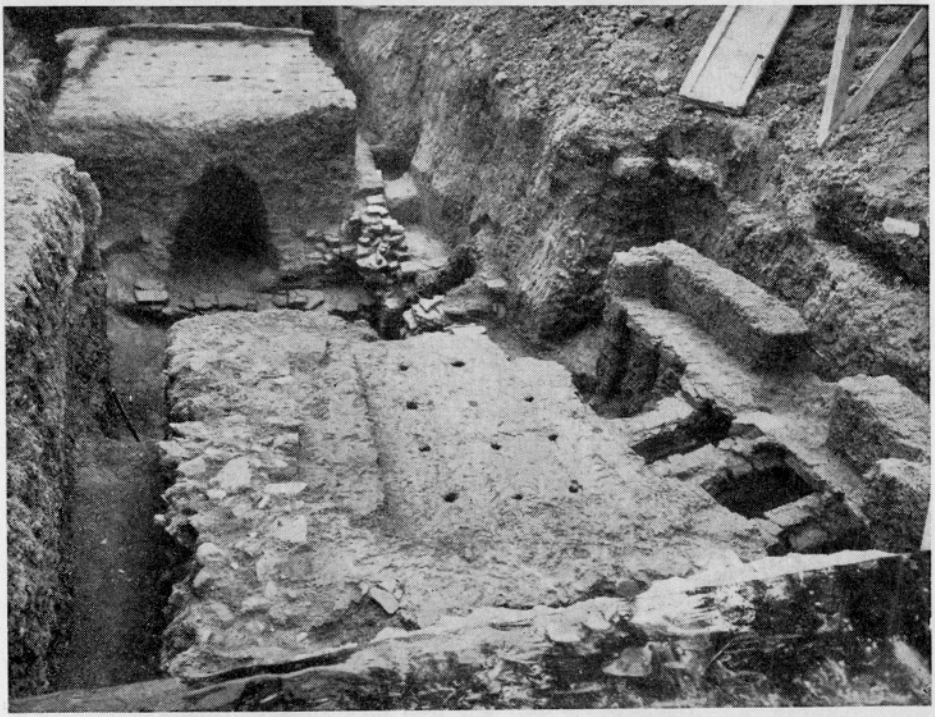

Sl. 4. Pogled na peč A in B s poškodovanim kuriščem
Fig. 4. Vue du four A et B au foyer endommagé

[5] Na prilogi 2 vrisani sistem nalaganja imbreksov je posnet po sledovih na petem, najvišjem premazu.

Sl. 5. Peč B, konstrukcija oboka kurilnega kanala in žgalne rešetke
Fig. 5. Four B, construction de la voûte du canal de chauffage et de la grille de cuisson

lesenim orodjem izvotlili odprtine. Tako smo na sredi peči zasledili pet premazov. Prvi in najnižji je bil debel 2 cm, peti in poslednji pa 5 cm. Oba sta v celoti prekrivala žgalno rešetko in zatesnjevala prehod v stene. Drugi trije vmesni premazi za premostitev neravnin se postopoma izklinjajo proti levi in desni steni peči (priloga 3 a, 8). Notranja površina žgalne rešetke je zavzemala prostor 2,30 × 2,50 m.

Peč A je bila ograjena z 0,40 m širokim zidom iz nežgane opeke. Format te opeke, ki je bila sicer izdelana v kalupu, je danes neugotovljiv, ker se je ob mnogokratni uporabi peči spremenila v kompaktno glinasto gmoto. Stene zgornjega prostora so bile ohranjene v višini še 0,20 do 0,40 m. V levi steni je ohranjen vhod v peč, širok 0,60 m (priloga 2 in sl. 2). Ob desni in zadajšnji strani je bila peč utrjena še z 0,60 m širokim zidom iz lomljenca, oblic in kosov opeke, vezanih z glino. Ta zid je obdajal peč 0,50 m globoko pod nivojem žgalne rešetke.

Sprednja stena se je v celoti zrušila in padla preko kurišča (v dolžini okrog 3 m) in je pri tem zrušila in poškodovala obok kurišča. Drugi del zgornjega prostora peči se je posedel in napravil okrog 0,90 m debelo plast ruševin na žgalni rešetki. Peč je bila predtem povsem izpraznjena in žgalna rešetka očiščena.

PEČ B

Glede na medsebojni višinski odnos leži peč B na srednjem nivoju in je večja kot peč A ter manjša od peči C. Je pravokotne oblike 4,20 × 3,70 m s kurišćem, ki sega 1 m ven iz sprednje stene peči (priloga 2, B in sl. 4).

Glavni kurilni kanal je obokan, 1,75 m visok in sestavljen iz klinastih zidakov formata 43 × 21 × 5—7 cm. Počiva na 0,75 m visokih in 0,45 m širokih zidcih. Notranja višina kanala je 1,35 m, širina 0,80 m. Tlak kanala je zelo slabo ohranjen, položen je bil iz ene vrste zidakov (priloga 4 a). Kurilni kanal je od sprednje stene peči podaljšan za 1 m navzven v kurišče, ki je bilo prav tako obokano. Sledovi oboka in nosilnih zidcev kurišča so zelo slabo ohranjeni. Preko

kurišča se je zrušila v dolžini okrog 3,50 m vsa sprednja stena peči in pri tem porušila konstrukcijo kurišča. Kot pri peči A je bilo tudi kurišče peči B v vsej dolžini sprednje stene peči zavarovano s pragom iz štirih vrst z glino vezanih zidakov in tegul. S tem pragom je bila izravnana višinska razlika med tlakom kurišča in nivojem manipulativnega prostora, hkrati pa je bil omejen dostop do peči B (sl. 1). Glavni kurilni kanal je bil torej skupaj s kuriščem dolg 4,40 m, širok 0,80 m in visok 1,35 m (sl. 5). Nanj je levo in desno priključenih po šest

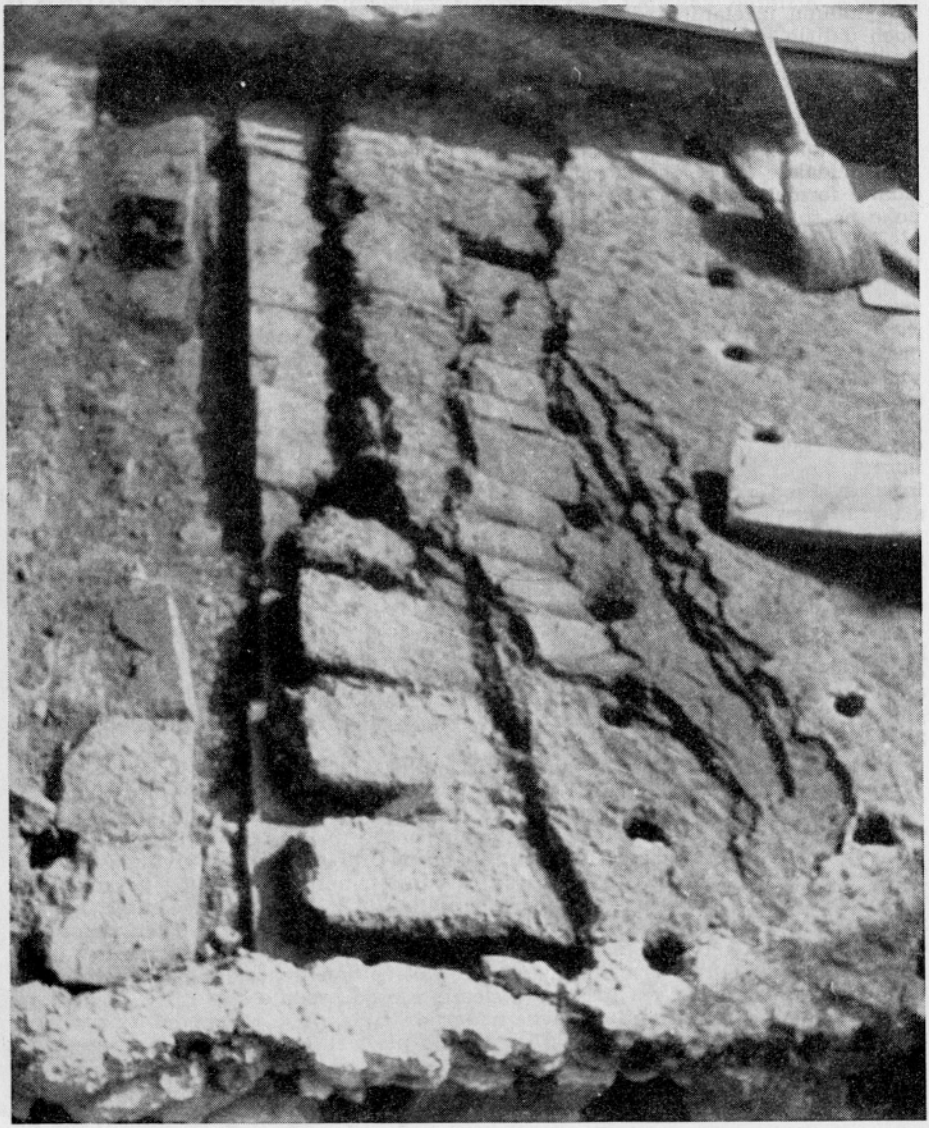

Sl. 6. Peč B, konstrukcija žgalne rešetke
Fig. 6. Four B, construction de la grille de cuisson

stranskih kanalov za pretakanje vročega zraka (priloga 4 a in 4 b). Njihova širina variira od 13 do 25 cm. Vsi stranski kanali so bili proti stranskim stenam peči vzdignjeni, to je zapolnjeni z nežganimi opekami in zamazani z glino.

Zidci teh stranskih kanalov, široki 0,30 m do 0,33 m, so grajeni iz zidakov 40 × 32 × 8 cm in ponekod tudi iz kosov zidakov. Stene zidcev stranskih kanalov in tudi vsi oboki glavnega kurilnega kanala so bili obilno premazani z glino. Preko teh zidcev in obokov je bila za izravnavo položena vrsta tegul, obrnjenih z robniki navzdol. Na tako izravnanem nivoju nosilcev kurilnega prostora peči je počivala konstrukcija žgalne rešetke. Njena osnova je ploščad kot pri peči A iz v kalupu izdelanih trdo žganih zidakov 43 × 31 × 7 cm s polkrožno izjedo na obeh daljših stranskih ploskvah. Položeni so na 0,30 do 0,33 m široke zidce, tako da pride polkrožna izjeda nad odprtino kanala. Dva zidaka skupaj sta tako delala okroglo odprtino premera 7 cm ravno na sredini kanala. Ti zidaki so preko vsakega kanala izoblikovali 11 odprtin, skupaj torej 66 okroglih odprtin za pretakanje vročega zraka. Zidaki rešetke se z ožjimi ploskvami med seboj niso dotikali, nastala razlika 6 do 18 cm je bila zamazana z glino in mestoma zapolnjena s kosi zidakov (sl. 6). Preko tega platoja so že ob gradnji peči takoj položili žgane zidake formata 40 × 25 × 7 cm, tako da so pustili proste odprtine, vmesne razpoke pa so zapolnili s kosi opek ali zamazali z glino (sl. 5). Na ta način utrjeno ploščad so vso premazali z 2 cm debelo plastjo gline, ki je zaprla stene tudi v notranjščini peči.

Peč B, ki je zaradi svoje velikosti in višine glavnega kurilnega kanala pač zmogla večjo kapaciteto, je ob mnogokratni uporabi in potrebnih visokih temperaturah utrpela razne okvare. Pri tem so razpadli, se posedli in se horizontalno premaknili oboki in zidci stranskih kanalov, kar je zahtevalo večkratna popravila. Tako smo na križišču osi peči zasledili še štiri plasti premaza, ki tu dosežejo skupno debelino 27,5 cm. Na že omenjenem prvem, spodnjem 2 cm debelem premazu preko zgoraj opisane okrepljene konstrukcije rešetke je drugi 20 cm debeli premaz, ki ga zapolnjujejo večji kosi tegul (z odbitimi robniki), tubulov in imbreksov. Preko tega so položene še tri plasti glinastega premaza, debelega 3, 2,5 in 2 cm. Pred vsakim novim premazom so tudi tu dotedanjo površino posipali s tanko plastjo drobne mivke in v novi premaz z okroglim lesenim orodjem izvotlili odprtine za pretakanje vročega zraka. Ko so delali drugi premaz, ki z vloženimi kosi opek dosega debelino 20 cm, ko je peč B zahtevala temeljito popravilo, je bil verjetno zgrajen tudi 0,80 m širok oporni zidec pod petim in šestim obokom glavnega kurilnega kanala (priloga 4 a, 5). S tem naj bi se preprečilo nadaljnje posedanje obokov. Vsi ti nanosi, razen prvega in poslednjega, to je petega, se izklinjajo proti stenam peči. Na vseh premazih, ki so ob uporabi peči otrdeli kot opeka in ki smo jih zaradi tankega posipa mivke med seboj z lahkoto odločili, smo ugotovili bolj ali manj dobro ohranjene sledove imbreksov[6] in mestoma tudi sledove tubulov. Notranja površina žgalne rešetke je zavzemala prostor 3,10 × 3 m.

Peč je bila ograjena s stenami iz nežganih zidakov formata 46 × 28 × 9,5 ali 10 cm, izdelanih v kalupu. Sprednja in zadajšnja stena sta bili široki 0,70 m, leva stena pa je bila ožja, le 0,30 m široka. Zato je imela na obeh vogalih dozidana opornika 1,16 × 0,48 m, tudi iz nežgane opeke (priloga 2, B in priloga 4 a, 9). Leva in zadajšnja stena peči sta ohranjeni v višini 0,24 m nad nivojem rešetke. Desna stena peči je bila pri izkopu za osrednji temelj nove stavbe poškodovana in ohranjena le v temelju, oblikovanem iz gline in z mestoma vloženimi žganimi zidaki (priloga 4 a). Glede na konstrukcijo žgalne rešetke je dopustna domneva, da tudi desna stena ni presegala debeline 0,30 m, bila je torej enako zidana kot leva stena peči. Sprednja stena peči B je, kot že omenjeno, ob zrušenju objekta padla preko oboka kurišča in smo jo sledili vse do prednje stene peči A, to je v dolžini okrog 3,50 m. Drug del krovne nadgradnje peči B se je posedel, se zrušil na žgalno rešetko in naredil okrog 0,65 m debelo plast ruševin.

V nivoju temelja desne stene peči B smo odkrili polkrožno apsido, dolgo 1,10 m, široko 0,65 m in 0,50 m globoko, zapolnjeno z glino. Apsida je imela v ognju oblikovan lok iz otrdele mivke s tanko plastjo ožgane gline. Tlakovana pa

[6] Na prilogi 2 vrisani sistem nalaganja imbreksov je posnet po sledovih na četrtem premazu.

je bila z v dveh vrstah položenimi kosi opek. Namen in način uporabe te apside poleg peči B, s katero ni imela nobene povezave, je ostal nepojasnjen, ker so bila dela ustavljena in izkop ni bil dokončan. Plast opečnih ruševin pod tlakom apside in temeljem desne stene peči B pa dopušča domnevo o morebitnem starejšem objektu, ki je bil poškodovan zaradi gradnje peči B (priloga 4 a).

PEČ C

Peč C je bila v vsem kompleksu opekarskih peči vkopana najnižje. Njeno kurišče smo odkrili šele, ko smo odstranili zrušeni sprednji steni peči A in B, ko smo pričeli poglabljati vmesni prostor med obema pečema. Obok kurišča je bil sestavljen iz klinastih zidakov formata 43 × 21 × 5—7 cm in se je ob pogostni uporabi peči spremenil v brezoblično glinasto maso. Njegova nekdanja višina se ni dala natančno ugotoviti, ker je obok močno posedel in nagnjen navznoter. Ugotovljena sedanja notranja višina 1,30 m je nižja od nekdanje višine oboka. Širina kurišča je 1,10 m. Tlakovano je s kosi velikih tegul in s celimi tegulami

Sl. 7. Kurišče peči C
Fig. 7. Foyer du four C

(dolž. 56 cm), z robniki obrnjenimi navzdol, ki hkrati oblikujejo nizek prag kurišča. Obok je počival na zidcih, visokih 0,70 m. Levi zidec je širok 0,45 m, grajen iz kosov in celih zidakov debeline 4,5 cm. Desni zidec je širši, 0,60 m in grajen iz kosov tegul in tegul za oblaganje sten (tegula mammata) (priloga 5 in sl. 7).

Medsebojna razmerja peči A—B—C

Vse tri peči so vkopane v sterilno plast gramoza in s kurišči orientirane v skupni manipulativni prostor, ki je širok okrog 3 m. Njegove dolžine in oblike pristopa (ali stopnišča ali pa blage strmine za dovoz goriva) k pečem nismo mogli ugotoviti in v celoti raziskati zaradi že omenjenih težav pri izkopu. Raziskali smo le prostor 3 × 3 m. Nivo tega delovnega prostora je gramoz, preko katerega je bila okrog 10, mestoma 20 cm debela plast mivke in pepela, ki se je nabirala ob čiščenju peči (priloga 2 in sl. 1).

Kurišča vseh treh peči so bila med seboj povezana z vmesnimi zidci. Ta povezava je skupaj s pragovi kurišč oblikovala utrjeni dostop do peči (priloga 2 in sl. 1). Kurišče peči A je na desni strani utrjeval že omenjeni razširjeni del nosilnega zidu oboka kurišča. Na levi strani ga s kuriščem peči C veže zidec iz kosov žganih opek, ohranjen v višini nivoja nosilnega zidu oboka v kurišču peči A. Ta vezni zidec sega v globino 0,70 m in je bil tudi opora desni steni peči C. Povezava proti peči B je bila močnejša in je glede na tlorisno razporeditev vsega kompleksa peči segala mimo praga peči B do njene sprednje stene. Deloma je tudi zapolnila prostor med obokom kurišča in veznim zidcem. Ta zid je ohranjen v enaki višini kot povezava med pečema C in A. Višinski odnos med nivojem tlaka vseh treh kurišč (priloga 1 b), izražen v centimetrih, je takle: kurišče peči A je 30 cm višje od kurišča peči B in 76 cm višje od kurišča peči C. Kurišče peči B je 30 cm nižje od kurišča peči A in 46 cm višje od kurišča peči C. Tako je kurišče peči C od kurišča peči A nižje za 76 cm, od kurišča peči B pa za 46 cm.

Vse tri peči se med seboj razlikujejo po velikosti in globini vkopa. V celoti raziskani peči A in B sta različni tudi glede detajlov gradbene konstrukcije, predvsem žgalne rešetke in okvirnih sten. Na obeh pečeh pa smo na vseh premazih zasledili bolj ali manj jasno ohranjene odtise pokončno postavljenih imbreksov, na peči B pa tudi sledove tubulov. Ob desni steni peči B smo na žgalni rešetki v ruševinski plasti našli nekaj fragmentov vsakdanje grobe keramike, ki za konkretno datacijo objekta ne morejo biti upoštevani. V bližini kurišča smo našli dve opečni šesterokotni opeki za tlak (format: 5,5 × 5,5 × 4 cm in 6,5 × 6,5 × 3,5 cm). V območju peči A pa smo našli le dve podobni opeki za tlak[7] (format 7,6 × 7,1 × 3,2 cm).

Žgane opeke, iz katerih so bile zgrajene peči, so zelo različnih oblik in velikosti in mnogokrat so pri gradnji uporabljeni le posamezni kosi teh opek. Tako smo ugotovili kvadratne zidake 17,5 × 17,5 × 5 cm in tudi pravokotne zidake 43 × 29 ali 30 × 5,5 cm, 40 × 25 × 7 cm, 40 × 32 × 8 cm, 42 × 25 × × 7 cm. Pri slednjih se menja širina od 15—26—27—30 cm, debelina pa od 5—5,5—6—7—9 cm. Ker je opeka ohranjena fragmentarno, dolžine pri teh kosih nismo mogli ugotoviti. Dolžina po širini prelomljenih tegul variira

[7] Verjetno so priložnostno žgali v pečeh tudi posamezne posode in šesterokotne opeke za tlak.

od 54—55—56 cm. (S terminom tegula je tu dosledno mišljena strešna tegula.) Klinasti zidaki za graditev obokov so enotnega formata 43 × 21 × × 5—7 cm, enako pa tudi zidaki z izjedami na daljših stranskih ploskvah 43 × 31 × 7 cm, ki so rabili za konstrukcijo žgalne rešetke. Pri gradnji praga peči B in desnega zidca peči C so uporabljeni tudi večji kosi opek za oblaganje sten (tegula mammata), širokih 36 cm in 41 cm. V pragu peči B je bila ohranjena cela 52 × 35,5 × 3 cm.

Večina opek, tako tegule kot zidaki, imajo vtisnjen žig z izdelovalčevim imenom.[8] Ugotovili smo dva različna žiga: CCC in M IVN FIR. Žig CCC nastopa v dveh variantah: a) plastično izstopen v pravokotnem okviru in mestoma v tabuli ansati, b) s prstom vgreben CCC brez okvira. Žig M IVN FIR nastopa v različnih variantah in povsod plastično izstopa v pravokotnem okviru, pod katerim je poleg običajnih polkrogov, pentelj ali drugih vrisanih znakov (tudi odtisi živalskih šap) pogosto odtis izdelovalčevega palca. Tegule mammate, tubuli in imbreksi, ki so jih uporabili kot gradbeni material, so vsi brez žigov. Omenjena b) varianta žiga CCC tu praviloma nastopa le na zidakih konstrukcije žgalne rešetke peči A in B.

Oboki kurišč vseh treh peči niso bili zapolnjeni do vrha. V kuriščih peči B in C[9] smo zasledili tri po sestavi enake plasti (priloga 4 a in priloga 5, plasti 10, 11, 12). Spodnja plast, ki leži neposredno na tlaku kurišča, je naplavljena rumeno rjava glina, mešana s kosi opeke (deli poškodovanega tlaka kurišča). Na dnu je okrog 10 cm debela plast pepela s koščki čistega oglja in ožganim, kot mivka drobnim peskom. Srednja plast je prav tako rumena glina, ki je rdeče obarvana z drobci opek in žlindrastega premaza oboka. Ta plast se je nabirala zaradi začetnega počasnega popuščanja in sesedanja obokov opuščenih peči in v bistvu pravzaprav predstavlja ruševinsko plast. Zgornja plast v obeh kuriščih, rdeče rjava glina, je najdebelejša in se je nalagala ob pronicanju ožgane gline skozi rešetko in ob nadaljnjem luščenju premaza obokov in zidcev stranskih kanalov. Tlak kurišč peči A, B in C je bil položen na plast mivke, ki je v zgornjem delu ožgana.

Analiza koščkov oglja[10] je pokazala, da je kot gorivo prevladoval bukov les *(Fagus)*. Uporabljali pa so tudi hrastov *(Quercus)*, javorov *(Acer)*, smrekov *(Picea)* les ter zelo verjetno tudi jelkin les *(Abies)*. S to analizo smo ugotovili, da so v peči B kurili izključno z bukovino, v peči C pa so uporabljali vse navedeno gorivo.

Zaključek

Če si na kratko obnovimo opisani sistem gradbene konstrukcije peči A, B in C ter s sledovi imbreksov in tubulov na vseh premazih žgalnih rešetk peči A in B ugotovljeno uporabo in namen teh peči, se s tem v zvezi pojavijo številna vprašanja.

[8] Opeke in žigi s tega najdišča bodo obdelani posebej.

[9] Podobna situacija je bila pri peči A, vendar v času izkopa zaradi tehničnih težav ni mogla biti zrisana.

[10] Antrakotomsko analizo oglja iz kurišč peči B in C je napravil dr. Alojz Sercelj, višji znanstveni sodelavec SAZU v Ljubljani, za kar se najlepše zahvaljujem.

O konstrukciji gradnje peči za žganje opeke in tudi o sami tehniki žganja ni antičnih virov. Vitruvij[11] piše le o skrbni izbiri in obdelavi gline za izdelovanje opeke, priporoča dalje dolgo sušenje na zraku in soncu in zlasti določa čas za izdelavo opeke, to je pomlad in jesen, ko sonce ni premočno in se opeka na prostem lahko enakomerno in počasi presuši. Da so v antiki ves proces priprave gline, izdelave in žganja opeke izvrševali skrbno in natančno, pričajo do današnjih dni dobro ohranjeni številni primerki raznolikih formatov rimskih opek. Vse to je zahtevalo organizirano in specializirano delo posameznih delavcev v takem obratu in verjetno že zgodaj tudi specializacijo obrata samega za izdelavo posameznih tipov in formatov opeke. Tako razporejeno delo je terjalo velikosti obrata primerno obsežno manipulativno področje, bližino ceste ter najdišč primerne gline in vode. Vsem tem pogojem je ustrezal ta teren, na katerem je bil odkrit tu obravnavani kompleks treh opekarskih peči.

Tudi pri našem obratu ugotovljena osnovna gradbena konstrukcija peči, z delitvijo objekta na spodnji kurilni prostor, ki se praviloma podaljša v kurišče — *praefurnium*, in zgornji prostor, namenjen za žganje opeke,[12] je skupaj s pravokotno obliko osnove enotna značilnost mnogih odkritih rimskih opekarn. Podobno gradnjo zasledimo pri pečeh: v Ptuju na parc. št. 196 k. o. Ptuj,[13] v Sarajevu,[14] v Veliki vasi,[15] v Karlsruhe,[16] v Bregenzu,[17] v Hohenecku,[18] v Niedu bei Höchst a. M.,[19] Rheinzabernu,[20] Mürlenbachu[21] in Temmelsu[22] ter v Gropellu.[23]

Posamezne variante v gradnji se pojavljajo predvsem pri konstrukciji žgalne rešetke, ki pa pri večini doslej odkritih pečeh ni ohranjena. Tako v zvezi s tem prevladuje mnenje, da v pečeh za žganje opeke nasploh ni bila potrebna konstrukcija z enotno površino žgalne rešetke[24] in da je vroči zrak segreval zgornji prostor neposredno skozi kanale iz spodnjega kuril-

[11] Vitruvii De architectura libri decem. Lipsiae (1899) II, 3.

[12] H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. Bd. 2 (1879) 24.

[13] A. Smodič, Dve rimski keramični peči iz Ptuja. AV 9-10, 1958-59 (1960) 40 ss, sl. 1, 2, T. 2.

[14] W. Radminsky, Ostaci rimske ciglane i ciglarske peči u Sarajevu. Glasnik Zem. muz. 8, 1896, 109—112; isti, Reste einer römischen Ziegelei und eines Brennofens in Sarajevo. VMBH 6, 1899, 527—529.

[15] P. Petru, T. Knez, A. Uršič, Poročilo o raziskovanju suburbanih predelov Neviodunuma v letih 1960—1963. AV 17, 1966 (1967) 470 ss, sl. 4, 5.

[16] W. Jorns, Ziegelherstellung und Ziegelverwendung in Deutschland zur Römerzeit. Die Ziegelindustrie 18/9, 1956, sl. 4 a.

[17] A. Hild, Ein römischer Ziegelofen in Brigantium. Jahresh. d. österr. arch. Inst. 19/20, 1919, Beibl., 49 ss.

[18] Germania Romana, T. 33: 1, 2; P. Gössler, Die Römer in Würtemberg, Bd. 3., 144, sl. 90.

[19] G. Wolf, Die römischen Ziegeleien von Nied bei Höchst am M. und ihre Stempel. Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst 4, 1893, 212—228, T. 2.

[20] P. Gössler, o. c. 145.

[21] E. Gose, Römische Zeit. Trierer Zeitschrift 24—26, 1956/58 (1958) 562, sl. 139.

[22] E. Gose, o. c. 571, sl. 142—145.

[23] D. Pace, Rudere di forno Romano a Gropello in Lomellina. Sibrium 5, 1960, 163—175, T. 32.

[24] A. Smodič, o. c. 42; P. Gössler, o. c. 144; W. Jorns, o. c. 5 ss; P. Petru, T. Knez, A. Uršič, o. c. 484 s.

nega prostora.[25] Vendar pa peči z ohranjeno specialno konstrukcijo žgalne rešetke govore proti temu mnenju. Tako na primer obe novo odkriti peči v Ptuju, kjer so žgali imbrekse in tubule, peč v Sarajevu,[26] v Rheinzabernu,[27] v Bregenzu[28] in Niedu.[29] Samo na podlagi teh, za sedaj maloštevilnih bolje ohranjenih objektov bi bilo preuranjeno sklepati na dosledne zakonitosti pri gradbeni konstrukciji tovrstnih peči.

Isti problem se pojavi tudi ob vprašanju stalnosti prekritja zgornjega prostora nad žgalno rešetko, ki bi glede na pravokotno zasnovo peči moglo biti polvaljaste oblike. Praviloma so vse rimske peči s kuriščem in glavnim kurilnim kanalom vkopane tako globoko, da je bil nivo žgalne rešetke zaradi polnjenja in praznjenja peči vsaj v približno enaki višini s tedanjo površino, grajene pa so bile deloma iz žgane in nežgane, a v kalupu oblikovane opeke.[30] Iz nežgane opeke je običajno grajena predvsem zgornja, krovna konstrukcija peči, ki se je žgala in utrjevala hkrati z vsebino peči. V levi steni peči A, ki je ohranjena okrog 0,40 m visoko, smo odkrili v višini žgalne rešetke 0,60 m širok vhod v peč. Podobna situacija je pri peči v Bregenzu,[31] kjer je v ohranjeni, 1 do 1,15 m visoki steni krovne konstrukcije bil odkrit 0,94 m širok vhod v peč. Če so konstruirali uporaben vhod v peč, pa ni bilo več nujno potrebno vselej podirati krovno nadgradnjo zaradi praznjenja peči.

Če se vrnemo k novo odkritemu kompleksu opekarskih peči v Ptuju, lahko ugotovimo, da so bile vse tri peči sestavni del večjega obrata z organizirano in specializirano proizvodnjo. Različna višina kurišč je odvisna od velikosti in kapacitete posameznih peči in hotene nivelacije žgalnih rešetk s tedanjo hodno površino (priloga 5, 7). Peči in manipulativni prostor med njim so vkopani v gramoz, mestoma je nad njim še plast mivke. Oboje je bila dobra toplotna izolacija, ki je preprečevala prehitro ohlajevanje kurišč in peči. S tem tudi odvod atmosferskih voda ni zahteval posebnih tehničnih posegov.[32] O dolgotrajnejši uporabi tega obrata priča močna preperelost in ožganost opek v vsej konstrukciji kurilnega prostora peči. Proti levi in desni steni peči dvignjeni oziroma zapolnjeni stranski kurilni kanali so temeljito pospeševali enakomerno ogrevanje predelov žgalne rešetke tudi tik ob stranskih stenah zgornjega prostora. Da je bil ta premišljeni konstruktivni detajl smotrno izkoriščen, dokazuje enotna plast rumene neožgane gline pod poševninami stranskih kanalov (priloga 3 a in 4 a).

[25] C. Storti, Interpretazione tecnologica del forno di Gropello Cairoli. Sibrium 5, 1960, 177.

[26] W. Radimsky, o. c.: ploščad rešetke je tu sestavljena iz opeke velikosti 42 × 28 × 9 cm z izrezom polovice šesterokotnika.

[27] P. Gössler, o. c. 145, z odtisi v vrstah pokončno postavljenih tegul in imbreksov.

[28] A. Hild, o. c. 54 s. Konstrukcija žgalne rešetke iz zidakov je v glavnem enaka kot pri peči v Niedu.

[29] G. Wolf, o. c. 227, T. 2. Pri peči v Niedu so 30 cm široki zidci kanalov prekriti z zidaki 40 × 40 cm; na tako zožene odprtine kanalov je položena še ena vrsta enako velikih zidakov s trikotnim izrezom. Nad tem si slede glinasti premazi. Pri naši peči B je situacija obratna, zidaki z izjedami so položeni spodaj.

[30] H. Blümner, o. c. 24.

[31] A. Hild, o. c. 62.

[32] P. Petru, T. Knez, A. Uršič, o. c. 472. Pri peči v Veliki vasi, ki je bila vkopana v glino, je bila v vkopu za dostop k kurišču odkrita vodovodna cev, ki je verjetno odvajala atmosferske vode.

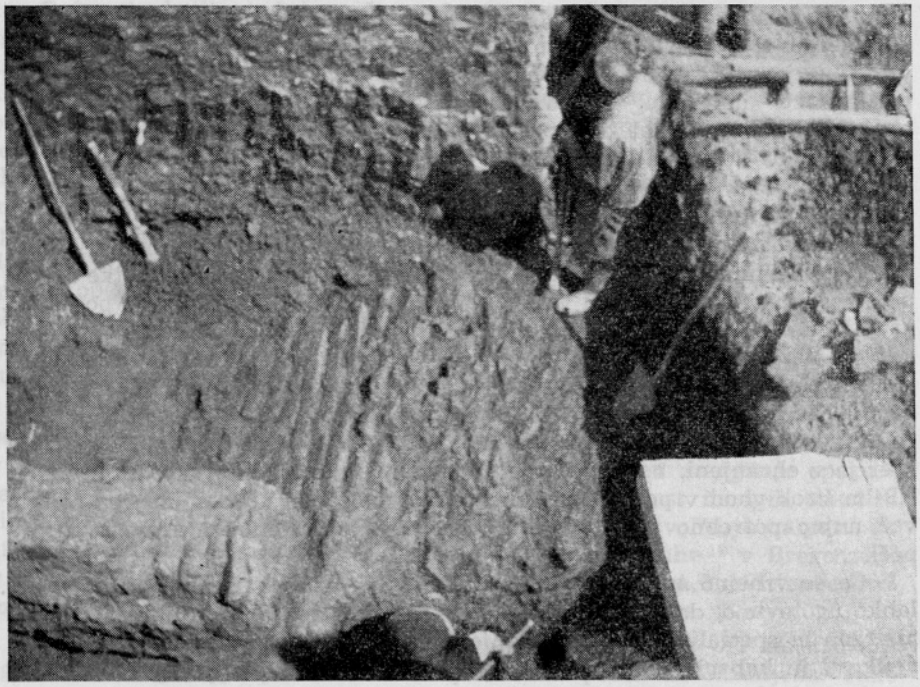

Sl. 8. Zrušeni sprednji steni peči B (spodaj) in peči A (zgoraj)
Fig. 8. Parois antérieures écroulées du four B (en bas) et du four A (en haut)

Obnavljanje glinastih premazov na rešetkah peči A in B, premazov obokov in zidcev kanalov, kjer so se te plasti ožgale v debelejšo žlindrasto oblogo, kakor tudi vgraditev opornega zidca pod peti in šesti obok peči B, govori o skrbnem in rednem vzdrževanju peči v času proizvodnje. Prav tako so redno čistili tudi kurišča peči (primerjaj opis plasti v kuriščih peči B in C), kjer smo zasledili le tanjšo plast pepela in oglja kot ostalino v pečeh po zadnjem žganju.

K celotnemu obratu pripada tudi v vzhodnem vogalu izkopa deloma odkrit prostor z estrihom (priloga 1 a, 1 in priloga 1 b, 3), ki je verjetno bil bivalni prostor delavcev[33] ali pa upravni prostor obrata.

Peč A in peč B ter glede na homogenost proizvodnje obrata verjetno tudi peč C[34] so bile kot celota istočasno opuščene in izpraznjene. Vzrok porušenja nam ni znan, ugotovili smo lahko le, da je prednja stena peči B v vsej višini padla prek kurišča v manipulativni prostor in ob tem deloma poškodovala tudi kurišče peči A. Prek nje se je zrušila prednja stena peči A (sl. 8). Razen že omenjenih atipičnih fragmentov keramike iz peči B nismo v vsem izkopu našli nobenih drugih najdb, ki bi podprle konkretnejšo datacijo.

[33] Podobna situacija je v Mürlenbachu, kjer je južno od peči priključena stanovanjska stavba. E. Gose, o. c. 563.
[34] Peči C iz že navedenih vzrokov nismo mogli raziskati.

Žigi na opekah, ki so bile porabljene pri gradnji peči — M IVN FIR[35] in CCC[36] pričajo o izdelkih zasebnih, civilnih proizvajalcev opeke. Zasebna proizvodnja se je v Ptuju znatno povečala zlasti v 2. in 3. st. n. e.[37] ob naraščajočem povpraševanju po izdelkih te vrste. Tako nam je za sedaj (predvsem glede na neraziskano peč C) mogoče objekt le okvirno datirati *ante quem non.*

Novo odkriti kompleks rimskih opekarskih peči je bil postavljen v vzhodnem suburbanem predelu antičnega Poetovia, katerega mestno jedro, razvijajoče se v okviru posameznih mestnih četrti vzdolž glavne ceste na obeh bregovih Drave, omejuje proti vzhodu potok Grajena.[38] V tem predelu so naselbinski objekti osamljeni,[39] ob cesti *Poetovio—Savaria* ter tej vzporedni cesti dr. J. Potrča (nekdanja Ljutomerska cesta) pa se širi področje grobišča.[40]

V okolici Ptuja se še danes nahaja izvrstna glina za izdelovanje lončenine in opeke. Že v antiki je domača lončarska obrt deloma krila povpraševanje po keramičnih izdelkih.[41] Prav tako so glede na idealne okoliščine tudi opekarne zalagale s svojimi opekarskimi izdelki vsaj mestno področje Poetovia. Le 500 m zračne črte od tu obravnavanega kompleksa opekarskih peči je oddaljena prej omenjena, leta 1920 odkrita peč v bližini ceste *Poetovio—Savaria.* Žal takrat ni bila v celoti raziskana in danes ne vemo, ali je bila peč samostojna ali pa sestavni del večjega obrata. Nadaljnje sorodne najdbe na tem širšem področju bodo morda opravičile domnevo o koncentraciji opekarskih obratov v Poetoviu na vzhodnem suburbanem predelu.

RÉSUMÉ

Le complexe des fours à briques romains de Ptuj

Lors de la construction d'un nouveau bâtiment commercial à Ptuj, à l'angle de la route du dr. J. Potrč (l'ancienne route de Ljutomer) et de l'allée de Cyrille-Méthode (lots de terrain n. 341, 342 et 299 du cadastre de Ptuj), on a découvert au mois d'avril 1967, aux travaux de déblaiement pour les fondations, à l'angle oriental du futur édifice une partie de l'emplacement avec l'estrigue, limité par deux petits murs de 0,35 m et 0,40 m de largeur. Au déblaiement de la fondation centrale, on a découvert et partiellement endommagé deux fours romains pour la

[35] Zig M IVN FIR (Marci Juni Firmini) je v različnih variantah v Ptuju že poznan. Primerjaj: CIL III 4679, 11388, 11395, 14100$_7$. M. Abramić, Archäologische Funde in Pettau. Jahresh. d. österr. arch Inst. 17, 1914, Beibl., 117; R. Bratanič, Nove najdbe iz Ptuja — Najdbe na Panoramskem hribu. AV 5, 1954, 362. J. Szilágyi, Inscriptiones tegularum pannonicarum. Diss. Pann. II, 1, 1933, 56, 57.

[36] Žig CCC je doslej znan le v dveh primerih s Panorame. Primerjaj: CIL III 11393; M. Abramić, o. c. 118.

[37] M. Abramić, Poetovio (1925) 66.

[38] I. Mikl, K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zg. Bregu v Ptuju. AV 15-16, 1964-65 (1965) 259 s, s citirano starejšo literaturo.

[39] J. Klemenc, B. Saria, Blatt Ptuj (1936) 38, 44.

[40] J. Klemenc, B. Saria, o. c. 43, 44. I. Mikl, Arheološka poročila. Varstvo spomenikov 9, 1962-64 (1965) 151 s, 183, sub voce Ptuj: Ljudski vrt, Ljutomerska cesta, Ciril-Metodov drevored in Ljutomerska — Trubarjeva cesta.

[41] Lončarska peč, odkrita na Sp. Hajdini. A. Smodič, o. c. 39 s.

cuisson des briques. Comme la découverte était localisée à l'intérieur du cadre de la fondation du futur édifice, les travaux de construction de l'édifice furent poursuivis en même temps que le déblaiement de protection du Musée provincial de Ptuj. Pour cette raison et à cause de la profondeur extraordinaire de l'ouvrage découvert (le niveau le plus bas du déblai était à 2 m au-dessous du niveau inférieur des fondations du nouvel édifice), le déblaiement de protection fut techniquement très exigeant et limité à un petit espace de manipulation. Des trois fours pour la cuisson des briques, qui constituaient ici un complexe artisanal fermé, nous avons recherché seulement les fours A et B et le foyer du four C. Le four C est resté inexploré et, à cause de sa grande profondeur, il est resté intact et conservé en entier sous le plancher de la cave du nouvel édifice.

Le four A est le plus petit, de forme rectangulaire (3,70 × 3,90 m) avec un foyer qui émerge de 1,15 m à l'extérieur de la paroi antérieure du four. La voûte du canal de chauffage principal (sa hauteur intérieure est aujourd'hui de 0,80 m, sa largeur de 0,60 m) se compose de briques cunéiformes du format de 43 × 21 × × 5—7 cm et repose sur de petits murs de 0,50 m de hauteur et de 0,32 m de largeur, construits en briques non cuites. Des deux côtés s'y raccordent six canaux de chauffage latériaux de 10 à 26 cm de largeur. Les murs de ces canaux ont 0,30 m de largeur et ils sont construits pour la plupart en briques non cuites. Par dessus les voûtes et les petits murs on a posé, pour l'égalisation du niveau, des imbriquées tégulaires et des tubules. Sur cette surface plane fut posée la construction de la grille de cuisson en briques de 43 × 31 × 7 cm avec une entaille semi-circulaire d'un diamètre de 7 cm sur les deux surfaces latérales plus longues. Ces briques, posées l'une à côté de l'autre, formaient par chaque canal huit, au total 48 ouvertures circulaires pour le passage de l'air chaud dans la partie supérieure du four. La plaque ainsi formée était plusieurs fois enduite d'une couche d'argile. Au milieu du four, nous avons découvert cinq couches d'enduits et sur chacun d'eux des traces d'imbriquées posées verticalement. La superficie intérieure de la grille de cuisson occupait un espace de 2,30 × 2,50 m. Le four était entouré d'un mur de 0,40 m de largeur en briques non cuites, renforcé aux côtés droit et arrière encore par un mur de 0,60 m de largeur en morceaux de pierres concassées, de cailloux et de briques. Les parois de l'emplacement supérieur, construites en briques non cuites, ont été conservées encore à la hauteur de 0,20 à 0,40 m et dans la paroi gauche est conservée l'entrée du four de 0,60 m de largeur. La paroi antérieure s'est écroulée en avant, endommageant la voûte du foyer. Le foyer était pavé de deux rangs de briques cuites d'un format de 42 × 25 × 7 cm et terminé vers l'emplacement central, de manipulation par un seuil fait d'une pile de briques et par le mur droit élargi du foyer du four A.

Le four B est d'une taille moyenne, de forme rectangulaire (4,20 × 3,70 m) avec un foyer qui émerge de 1 m à l'extérieur de la paroi antérieure du four. La voûte du canal de chauffage principal de 1,35 m de hauteur et de 0,80 m de largeur se compose de briques cunéiformes de 43 × 21 × 5—7 cm. Elle repose sur de petits murs de 0,75 m de hauteur et de 0,45 m de largeur. A gauche et à droite s'y raccordent six canaux de chauffage latéraux de 10 à 26 cm de largeur. Les murs de ces canaux ont 0,30 m de largeur et sont construits pour la plupart en briques non cuites. Par dessus les voûtes et les petits murs on a posé, pour l'égalisation du niveau, une rangée de tuiles avec les bordures tournées vers le bas. Sur cette surface plane on a posé, comme pour le four A, la construction de la grille de cuisson en briques de 43 × 31 × 7 cm, avec une entaille semi-

circulaire d'un diamètre de 7 cm sur les deux surfaces latérales plus longues qui ne se touchaient pas. Par cette plaque qui formait au total 66 ouvertures circulaires pour le passage de l'air chaud, était posé encore un rang de briques de 40 × 25 × 7 cm, en sorte qu'on laissait les ouvertures libres, tout en bouchant les fissures intermédiaires avec de l'argile. Au milieu du four nous avons découvert cinq couches d'enduits et sur chacun d'eux nous avons trouvé des traces d'imbriquées et par endroits aussi de tubules. Sous les cinquième et sixième voûtes du canal de chauffage principal est incorporé un petit mur d'appui. La superficie intérieure de la grille de cuisson occupait un espace de 3,10 × 3 m. Le four était entouré de parois en briques non cuites, exécutées dans un moule (46 × 28 × 9,5 ou 10 cm). Les parois antérieure et arrière ont 0,70 m de largeur, la paroi de gauche (et probablement aussi la paroi de droite) n'a que 0,30 m. Mais on a bâti contre la paroi de gauche aux deux angles des piliers de soutien de 1,16 × 0,80 m. La paroi antérieure s'est écroulée en avant, endommageant la voûte du foyer qui était pavé d'un rang de briques cuites et terminé vers l'emplacement de manipulation par un seuil fait d'une pile de briques. Au niveau de la fondation de la paroi droite du four on a découvert une abside circulaire, dont nous n'avons pu expliquer le but et l'utilisation.

Le four C, dans le complexe entier, se trouve enfoui le plus profondément. Nous n'avons découvert son foyer qu'après l'éloignement des parois antérieures écroulées des fours A et B. La voûte du foyer se composait de briques cunéiformes (43 × 21 × 5—7 cm) et il est difficile d'établir aujourd'hui son ancienne hauteur. La voûte affaissée et inclinée vers l'intérieur de ce four n'a aujourd'hui que 1,30 m de hauteur et 1,10 m de largeur. Elle est pavée de morceaux de tuiles, avec les bordures tournées vers le bas, qui forment à la fois le seuil bas du foyer. La voûte reposait sur de petits murs de 0,70 m de hauteur. Celle de gauche a 0,45 m de largeur, et celle de droite 0,60 m.

Tous les trois fours sont enfouis dans une couche stérile de gravier et les foyers sont orientés vers l'emplacement de manipulation commun. Les foyers sont reliés entre eux par de petits murs intermédiaires et ensemble avec les seuils des foyers était ainsi formé l'accès consolidé aux trois fours qui sont enfouis en des profondeurs différentes. Cette différence de hauteur est survenue par suite des différentes capacités des fours particuliers et du nivellement voulu de la grille de cuisson avec la superficie de marche d'alors. Les briques, avec lesquelles les fours étaient construits, sont de formes et de grandeurs très différentes et bien des fois on n'a utilisé pour la construction que des morceaux particuliers de ces briques. Sur la plupart des briques est imprimé le sceau avec le nom du fabricant, ainsi M IVN FIR et CCC (Ces matériaux seront traités à part).

Le système décrit de la construction des fours A, B et C, ainsi que l'utilisation et le but de ces fours, constatés par les traces des imbriquées et des tubules sur tous les enduits des grilles de cuisson des fours A et B, sont des caractéristiques homogènes de la plupart des fours à briques romains découverts jusqu'ici. Des variantes particulières se manifestent avant tout à la construction de la grille de cuisson qui, cependant, dans la plupart des ouvrages découverts jusqu'ici n'est pas conservée. Le même problème se pose aussi pour la construction de l'entrée du four et la stabilité du recouvrement de l'emplacement supérieur du four. Le four et l'emplacement de manipulation sont enfouis dans le gravier, qui était un bon isolateur de la chaleur et à la fois n'exigeait pas d'interventions techniques particulières pour l'évacuation des eaux atmosphériques.

L'utilisation prolongée de l'exploitation entière nous est attestée par la forte putréfaction et la brûlure des briques dans la construction entière de l'emplacement de chauffage du four. La bonne exploitation de la chaleur nous est prouvée également par les canaux latéraux haussés ou comblés. Le renouvellement des enduits argileux sur les grilles des fours A et B, des enduits des voûtes et des petits murs des canaux, ainsi que l'incorporation d'un petit mur d'appui sous les cinquième et sixième arches du four B nous parlent aussi de l'attention soigneuse accordée au four. On nettoyait régulièrement aussi les foyers des fours, où nous n'avons trouvé qu'une mince couche de charbon et de cendre comme restes dans les fours après la dernière cuisson. L'analyse du charbon a montré que le combustible prédominant était le bois de hêtre, mais l'on utilisait aussi le bois de chêne, de sapin, d'érable et probablement d'épicéa.

De l'exploitation entière fait partie aussi, à l'angle oriental des déblais, un emplacement seulement en partie découvert avec l'estrigue, en tant qu'emplacement de séjour des travailleurs ou d'administration de l'exploitation. L'emplacement entier avait été tout à coup abandonné et vidé. On n'en connaît pas la cause. Aux environs des fours nous n'avons pas fait non de découvertes qui nous permettraient de dater concrètement l'ouvrage. Les sceaux sur les briques — M IVN FIR et CCC — nous témoignent qu'il s'agit là de produits de producteurs privés, civils de briques, qui se sont fortement accrus à Ptuj surtout aux 2e et 3e siècles de notre ère. De la sorte, il ne nous est possible pour le moment de dater qu'approximativement l'ouvrage ante quem non.

Le complexe nouvellement découvert des fours à briques romains fut placé dans la partie suburbaine orientale de l'antique Poetovio. Dans ce secteur, les bâtiments de domicile sont isolés, mais la sphère de la nécropole s'élargit. Aux environs de Ptuj on trouve encore aujourd'hui de l'excellente argile pour la fabrication de la poterie et des briques. A 500 m seulement à vol d'oiseau du complexe traité ici des fours à briques se trouve le four découvert déjà en 1920 au voisinage de la route de *Poetovio—Savaria*.[13] Des découvertes apparentées ultérieures sur ce territoire plus vaste justifieront peut-être la conjecture d'une concentration d'exploitations des briques à Poetovio, dans le secteur suburbain oriental.

KRIŽNA GORA IN OKOLICA V ANTIKI

MEHTILDA URLEB

Notranjski muzej, Postojna

Sestavek obravnava tisti del notranjske pokrajine, ki je po naravnih lepotah že dolgo poznan. To je slikovita Loška dolina na jugozahodnem delu Slovenije z obrobnim gričevjem pod okriljem notranjskega očaka Snežnika in javorniških gozdov. To geografsko kot kulturnozgodovinsko pomembno področje je bilo obljudeno že v starejši železni dobi. Razen redkih najdb čas mlajše železne dobe še ni posebno dobro poznan.[1] Nekoliko bolje pa poznamo obdobje antike, čeprav ne razpolagamo s posebno bogatimi podatki in najdbami. To lahko pripisujemo okoliščini, da prav v teh krajih niso pogosto raziskovali poklicni arheologi in tudi ne amaterji. Še pred prvo svetovno vojno je kopal J. Pečnik v Šmarati pri Starem trgu in našel rimske grobove z napisnimi kamni ter ostanke zidov.[2] Bržkone pa je kopal tudi gomile pod Križno goro ter na gradišču Gradček, čeprav o tem ni poročil v literaturi. Pripovedovanja domačinov in načete gomile govore o nasprotnem. Edina sistematična raziskovanja so bila izkopavanja W. Schmida pred zadnjo vojno na hribu Ulaka.[3] Sem lahko še prištejemo sondiranja B. Saria na Nadleškem griču leta 1935.[4] Po zadnji vojni pa je izkopaval Notranjski muzej iz Postojne v Šmarati[5] in na Križni gori.[6]

Izrazita prehodnost tega ozemlja se kaže tudi v legi rimskih cest, ki so vodile tod prek in jih navajajo razni avtorji. Tu sem se oprla na načrte cest, kakršne so podali A. Premerstein, S. Rutar,[7] W. Schmid[8] in A. Puschi.[9] Med njihovimi načrti cestnih tras ni bistvenih razlik. Stranska rimska cesta ali cesta drugega reda, ki je povezovala dolino na eni strani z Emono, na drugi pa s Tergestom, poteka ob južnem robu Ulake skozi Stari trg in Lož naprej na Bloško planoto. Tej trasi ni kaj oporekati, čeprav je pri topografskih pregledih nismo mogli več ugotoviti. Kljub temu pa bomo morali pri bodočih raziskovanjih posvetiti več pozornosti tudi stari poti iz

[1] Posamezni predmeti z Ulake in latenska fibula izpod Šmaraškega vrha.
[2] J. Pečnik, Izvestja 14, 1904, 188.
[3] W. Schmid, GMDS 18, 1937, 17 ss.
[4] B. Saria, GMDS 18, 1937, 60; 20, 1939, 118 ss; isti Jugoslov. istor. časopis 1, 1935, 745.
[5] M. Urleb, Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 294.
[6] M. Urleb, o. c.
[7] A. Premerstein, S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen. Wien (1899) karta.
[8] W. Schmid, 15. Ber. RGK 1923-24 (1925) karta.
[9] A. Puschi, Archeografo Triest. 24, 1902, karta.

Dan v Lož, na prevalu severno od Ulake, kjer edinole lahko pričakujemo povezavo z utrdbo na Križni gori. Druga rimska pot je potekala z Ulake preko doline na Babno polje—Prezid in naprej proti Kolpi. Za to, da je cesta resnično potekala po dolini južno od Ulake in Starega trga, ni oprijemljivih in trdnih dokazov. Tudi A. Puschi jo samo domneva. Zaradi ozkega požiralnika pri Golobini, kjer ponikajo potok Obrh ter višje erozijske baze oziroma gladine podzemeljskih voda, je bila dolina do nedavnega še velikokrat poplavljena. Tako je bila cesta ob vsakem večjem nalivu pod vodo. Še slabše razmere pa lahko domnevamo za čas antike. Na krasu se stalno niža erozijska baza, to se pravi gladina podzemeljskih voda. Razlike opazimo že v nekaj desetletjih. Zgovoren primer za to je zgornji izvir Malnov pri Planini, ki so pred 30 leti gnali mline, danes pa se to zgodi le ob visokih vodah. Tudi Valvasor poroča o večletnih nepretrganih poplavah Cerkniškega jezera,[10] sedaj pa že ob katastrofalnih poplavah jezero redno odteka. Zaradi tega lahko v antiki predvidevamo na Cerkniškem jezeru stalne poplave in s tem v zvezi tudi v Loški dolini. Višinske razlike[11] požiralnikov v Loški dolini in bruhalnikov na Cerkniškem jezeru so majhne, tako da voda Cerkniškega jezera zajezi odtok Loškega polja. Proti tej domnevi bi morda govorila trasa rimske ceste *Emona—Neviodunum*, ki je bila speljana tudi čez Krakovski gozd. Vendar imamo v tem primeru močvirnat predel, ki je približno stalno enako zamočvirjen svet z visoko podtalnico, kar je bistvena razlika. Zato domnevam, da se je morala rimska pot za Babno polje—Prezid odcepiti od glavne rimske ceste, ki povezuje Loško dolino na eni strani s Trstom, na drugi pa z Ljubljano, že pri Danah, kjer se spusti s pobočja Javornikov. Od tod pa je krenila še po neraziskanem področju ob jugovzhodnem robu doline mimo Šmarate, kjer je nad vasjo utrjeno gradišče z nasipi,[12] ter naprej mimo neposredne bližine cerkvice sv. Marjete; tam smo odkopali številne zidove večih stavb, ki so pripadali večji rimski postojanki. Od tu naprej pa poteka cesta po trasi, ki je skupna starim načrtom proti Babnemu polju—Prezidu.

ANTIČNE NAJDBE IN NAJDBIŠČA[13]

Najdbe izpred vojne obsegajo rimske novce, ki so jih našli posamezniki na Ulaki in v bližnji okolici, pri Starem trgu ter Koči vasi in zajemajo čas od 1. stol. do 5. stol. Dalje obsegajo redke fragmente napisnih kamnov iz Loža in Podcerkve ter tri nagrobnike iz Šmarate iz 1. oziroma začetka 2. stol. Poleg skromnega numizmatičnega in epigrafskega gradiva pa poznamo tod še naselja in utrdbe. Najbolj poznana antična naselbina v Loški dolini je bila Ulaka na istoimenskem griču nad Starim trgom, kjer je leta 1936 izkopaval W. Schmid.[14] Odkopal je ostanke dveh hiš in kovačnic s številnimi lončenimi in kovinskimi predmeti. Po novcih in zgodnji sigilati

[10] J. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain (1689) 4. Bd. 685 ss.

[11] Višinska razlika med požiralnikom pri Golobini (564.712) in bruhalnikom pri Obrhu na Cerkniškem jezeru (542.616) je 22.096 ali preračunano v padec ca. 10 ‰.

[12] Dnevnik Arheološke topografije NMPo leta 1964.

[13] Literatura je pri seznamu najdišč.

[14] W. Schmid, o. c.

domneva, da je bila naselbina na Ulaki ustanovljena že v Avgustovi dobi takoj po zavzetju japodskih pokrajin l. 35 p. n. š., trajala pa je do konca 4. stol., kar izpričujejo novci Konstancija II., Valensa in Gratiana. Sredi 2. stol. je del naselbine propadel; to spravlja v zvezo s kugo in lakoto, ki so jo prinesli vojaki z umikom po zmagi na Vzhodu pod Lucijem Verom l. 166 in ki je začasno uničila cvetočo obrt na Ulaki. Imenuje jo *oppidum ignobile* — podeželski trg z zanimivim na pol mestnim tlorisom, kjer je bila razvita obrt. Kultura kaže v nekaterih predmetih še vpliv prazgodovinske dobe — lonci latenskih oblik in okrasje. Poleg njih pa se širi italska lončarska roba, katere uvoz veže s posadko na Nadleškem griču in ki naj določa s tem posredno čas obstoja taborišča.

Nadleški grič[15] je južno od Ulake v njeni neposredni bližini. Tu je B. Saria ugotovil zgodnjerimski kohortni kastel — *cohors quingenaria* — v velikosti 159 × 127 m v površina ca. 2 ha z vhodom na severni strani v obliki t. i. ključnice — claviculae širine 8,5 m. Postavlja ga v čas prve rimske okupacije pri nas. Proti njegovi domnevi, da je k obrambnemu sistemu *Praetentura Italiae et Alpium* od Brennerja do Kvarnera pod Markom Avrelom leta 168 pripadala utrdba s ključnico na Nadleškem griču, A. Degrassi[16] pravilno oporeka, da takrat to ni imelo nobenega smisla. U. Kahrstedt[17] pripisuje utrdbe s ključnicami Neronovemu in Vespazijanovemu času, danes

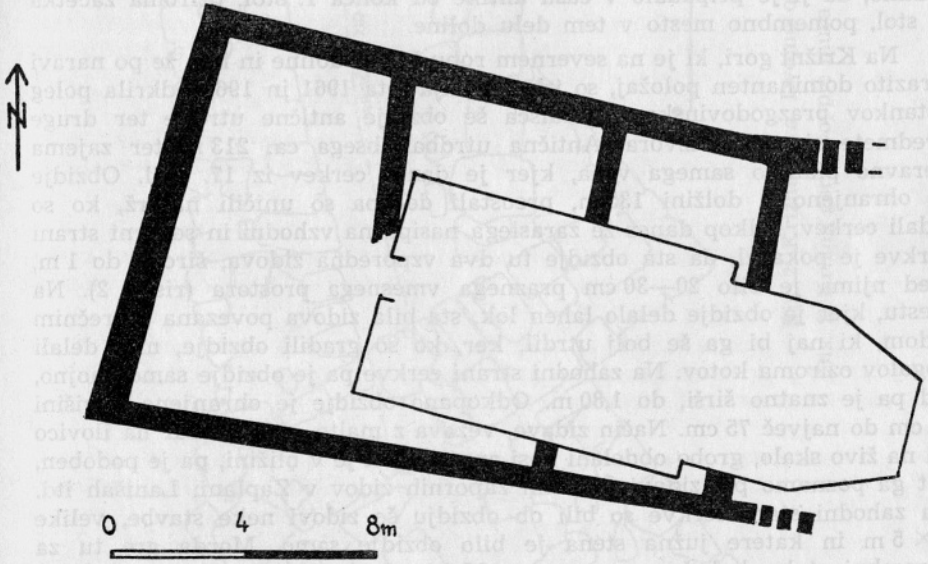

Ris. 1. Šmarata. Tloris rimske stavbe in srednjeveške cerkve
Dis. 1. Šmarata. Pianta della costruzione romane e della chiesa medievale

[15] B. Saria, o. c.
[16] A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell Italia romana. Diss. Bernenses I, 6, 1954, 120.
[17] U. Kahrstedt, Zwei Erdlager in Jugoslavien. Vjesnik Hrv. arh. druš. 18—21, 1937-40 (1940) 183 ss.

pa je raba ključnic izpričana do srede 2. stol. Vsekakor pa arheološki podatki tu ne nudijo elementov za zanesljivo datacijo.

Dve utrjeni selišči, ki po vsej verjetnosti pripadata antični dobi, sta na Gradčku ter pri sv. Andreju v vzhodnem delu doline.

Po zadnji vojni smo izkopali več sond v Šmarati, kjer je Pečnik kopal rimske grobove in našel tudi tri nagrobnike z napisi ter ostanke zidov, o katerih pa ni kaj izčrpnega poročal. Poleg številnih ostankov zidov, ki jih ni bilo mogoče povezati v zaključene objekte, smo tu odkopali temelje dveh stavb. Prva je velika 16,4 × 13,6 m brez vmesnih zidov in ima zelo redke fragmente rimske keramike. Temelji druge stavbe, velike 21 × 12,4 m pa obdajajo današnjo cerkvico sv. Marjete (risba 1). Trije prečni zidovi, ki stavbo delijo, pa segajo pod temelje cerkvice. Zidovi stavbe na vzhodni strani niso zaključeni, končajo se le, ker so bili uničeni najbrž prav pri gradnji cerkve. Ob prečnih zidovih smo dobili še ostanke oglenine, ki kažejo, da je stavbo uničil požar. Druge ostaline so bolj redke. Največ je fragmentov lončenih posod: grobe keramike ter ostanki amfor in vrčev iz rdečkaste boljše gline, manjkajo pa kovinski predmeti, razen redkih žebljev in žlindre. Tudi ostanki stekla so zelo skromni. Upoštevajoč veliko število zidov, ki se razprostirajo od cerkvice proti gradu Snežnik, lahko trdimo, da imamo tu opraviti z naselbino, ki ji zaenkrat še ne vemo imena in tudi ne pravega obsega. Če pa bo potrjena hipoteza o poteku rimske ceste tod skozi, lahko trdimo, da ji je pripadalo v času antike od konca 1. stol. oziroma začetka 2. stol. pomembno mesto v tem delu doline.

Na Križni gori, ki je na severnem robu Loške doline in ima že po naravi izrazito dominanten položaj, so izkopavanja leta 1961 in 1962 odkrila poleg ostankov prazgodovinskega gradišča še obzidje antične utrdbe ter druge predmete rimskega izvora. Antična utrdba obsega ca. 213 m ter zajema neravno planoto samega vrha, kjer je danes cerkev iz 17. stol. Obzidje je ohranjeno v dolžini 135 m, preostali del pa so uničili najbrž, ko so zidali cerkev. Odkop danes že zaraslega nasipa na vzhodni in severni strani cerkve je pokazal, da sta obzidje tu dva vzporedna zidova, široka do 1 m, med njima je bilo 20—30 cm praznega vmesnega prostora (risba 2). Na mestu, kjer je obzidje delalo lahen lok, sta bila zidova povezana s prečnim zidom, ki naj bi ga še bolj utrdil, ker, ko so gradili obzidje, niso delali vogalov oziroma kotov. Na zahodni strani cerkve pa je obzidje samo enojno, zid pa je znatno širši, do 1,80 m. Odkopano obzidje je ohranjeno v višini 20 cm do največ 75 cm. Način zidave, vezava z malto, zidanje kar na ilovico ali na živo skalo, grobo obdelani kosi apnenca, ki je v bližini, pa je podoben, kot ga poznamo pri zidavi antičnih zapornih zidov v Zaplani, Lanišah itd. Na zahodni stani cerkve so bili ob obzidju še zidovi neke stavbe, velike 6 × 5 m in katere južna stena je bilo obzidje samo. Morda gre tu za obrambni stolp, kakršne poznamo v Malencah in Vranju. Severno od te stavbe je potekal iz obzidja proti vzhodu še en zid, ki pa je po 5 m uničen. V zidove stavb so bili vkopani srednjeveški skeleti, kar nam je tudi dokaz, da je stavba iz istega časa kot obzidje.

Poleg ostankov arhitekture je bila v izkopanih sondah še obilica keramičnih ostalin. Le-te so bile pomešane s prazgodovinskimi predmeti, ker je bila stratigrafija uničena pri zidavi cerkve in srednjeveških pokopih. Keramično gradivo lahko razdelimo v dve skupini. Prva obsega grobo domačo

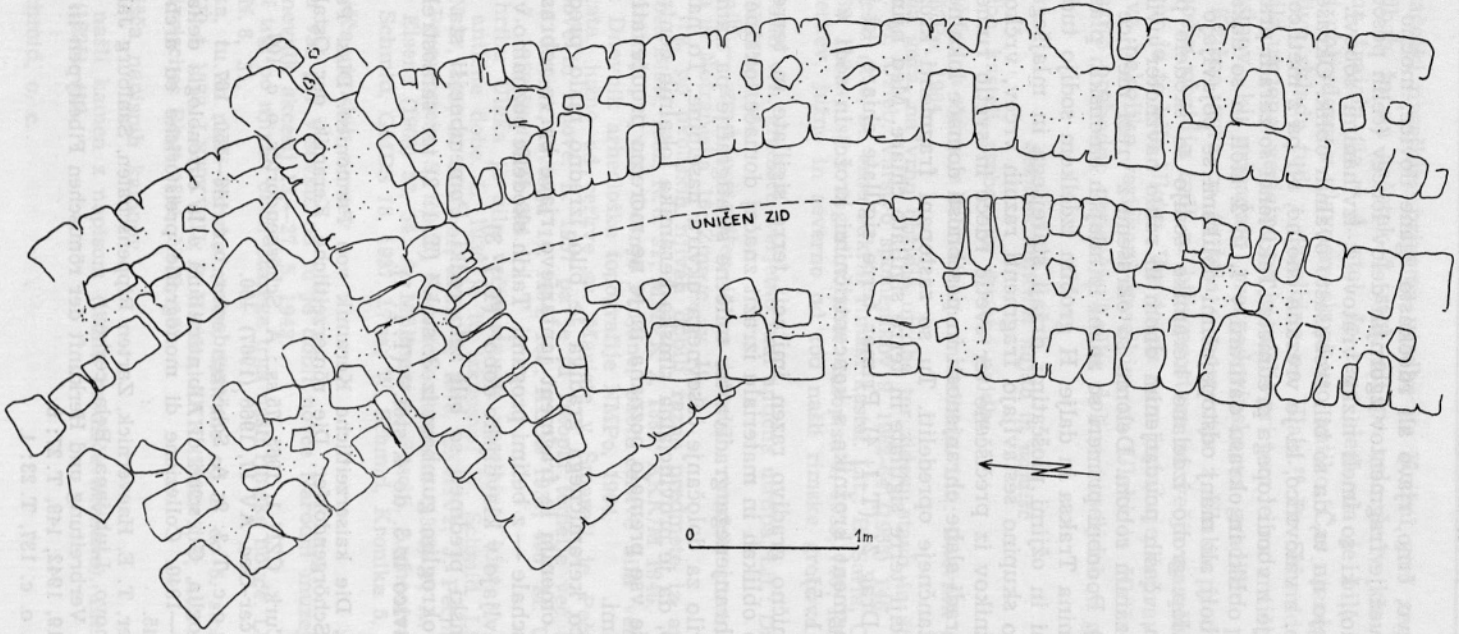

Ris. 2. Križna gora. Dvojno obzidje antične utrdbe
Dis. 2. Križna gora. Doppie mura della fortificazione antica

keramiko iz sivo, črno, rjavo ali rdečkasto žgane ilovice, močno pomešane s peskom. Največ je fragmentov zgornjih delov loncev (celih posod oziroma profilov ni bilo), ki so imeli nizke vratove z izvihanimi robovi. Preostali fragmenti kažejo na to, da so bili trebušasto ovalnih oblik. Okrašeni so bili z vrezi metlice, z valovnico, ki je vrezana enojno, ali pa z metlico v širšem pasu ter redkeje z vbodi topega predmeta. Taki lonci so zaradi prazgodovinske tradicije v obliki in okrasu datirani v 1. in 2. stol. in so dokaz keltske dediščine.[18] Z bolj ali manj odstopajočimi oblikami se pojavljajo skozi vso antiko.[19] V sklop grobo izdelane keramike sodijo še skodele polkrožnih oblik z ravnim, včasih poudarjenim dnom in rahlo navznoter uvihanim ali pa ravno odrezanim robom. Deloma so okrašene z vrezi metlice in valovnico (T. 2: 1, 6). Podobni primeri so znani iz mlajših emonskih plasti,[20] ki so iz časa Maksimina Traksa in dalje. H grobim izdelkom sodijo tudi pokrovi posod s širšimi in ožjimi ploščatimi držaji starejšega in mlajšega izvora[21] (T. 2: 4). Drugo skupino sestavljajo fragmenti raznih vrčev, vrčkov, amfor, loncev in krožnikov iz prečiščene ter svetlo rdeče in svetlo rumeno žgane gline, ki jih zaradi slabe ohranjenosti in posebnosti domače lokalne izdelave ni mogoče natančneje opredeliti. Tu so zastopani fragmenti krožnikov in skodel v imitaciji terre sigillate in terre sigillate chiare. Med njimi je tudi skodelica tipa Drag 24 (T. 1: 4). Primer terre sigillate chiare, ki jo je moč datirati, je fragment krožnika s koncentričnimi krožci in sodi v Konstantinov čas[22] (T. 1: 5).

Vse keramično gradivo razen imitacij terre sigillate in terre sigillate chiare kaže po oblikah in materialu izrazit značaj domače lokalne izdelave. Zaradi slabo ohranjenega gradiva ter uničene stratigrafije pa nam ne more biti edino merilo za določanje časovnega okvira naselbine. To nam ne dovoljuje dejstvo, da je provincialna rimska keramika lokalnih centrov sosednjih področij še vse premalo poznana in je ne moremo proučevati v sklopu povezave z njimi.

Med obilico keramičnega gradiva je bilo izredno malo predmetov iz stekla. Tu naj omenim le fragment jantarjevo rjave barve rebraste skodelice — Rippenschale — z belimi progami. Takih skodelic poznamo v Sloveniji več in se postavljajo v klavdijsko dobo[23] (T. 1: 3).

Tudi kovinski predmeti so bili zelo redki. Pomembnejši sta le kolenčasta fibula z okroglim gumbom iz 3. stol.[24] (T. 1: 2) ter samostrelna fibula s čebulasto glavico iz 3. do 4. stol.[25] (T. 1: 1).

---

[18] E. Bónis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II, 2, 1942, T. 1; A. Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer (1942) 112—113.

[19] I. Mikl-Curk, ČZN 1, 1965, 75 ss.; A. Schörgendorfer, o. c. 107.

[20] L. Plesničar-Gec, AV 17, 1966 (1967) 460.

[21] E. Bónis, o. c. T. 2: 9; A. Schörgendorfer, o. c. 148—150, 167.

[22] N. Lamboglia, Gli scavi di Albintimilium e la chronologia della ceramica romana I, 1938—1940. Collezione di monografie preistoriche ed archeologice 2 (1950) 29—30, 145.

[23] W. Pfeffer, T. E. Haevernick, Zarten Rippenschalen. Saalburg Jahrbuch 17, 1958, 79 ss. (Drnovo, Ljubljana, Bela cerkev).

[24] E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Panonien. Diss. Pann. II, 19, 1942, 149, T. 27: 8.

[25] E. Patek, o. c. 137, T. 23: 1.

Prvi začetki naselbine oziroma utrdbe na Križni gori segajo po navedenih najdbah že na začetek 2. stol. ali pa celo še v konec 1. stol. in je naselbina trajala tja v 4. stol. Iz tega sledi, da je bila naselbina na Križni gori obljudena v glavnem skozi vso antiko. Čas njenega obstoja pa se po gradivu sklada tudi z naselbino na Ulaki.[26] Po Schmidovem mnenju Ulaka ni bila utrjena, verjetno pa je mislil pri tem le na antični del naselja, velikih nasipov, ki pripadajo prazgodovinskemu gradišču pa najbrž ni upošteval. Križna gora pa je bila v nasprotju z Ulako predvsem utrdba, ker v območju obzidja tudi ni bilo prostora za večjo naselbino z razvito obrtjo, kakor je to bila Ulaka. Vse to pa nam izpričuje, čeprav sta zaenkrat znani le dve nekoliko raziskani naselbini na Ulaki in Križni gori, da je bilo to izrazito prehodno področje Loške doline naseljeno v glavnem skozi vso antiko.

Seznam antičnih najdb in najdišč

a) Utrdbe, kasteli, grobovi in drobne najdbe

1. Gradček, na vrhu je bila utrjena naselbina. Lit.: Dnevnik arheološke topografije NMPo, 1964.
2. Križna gora, na vrhu obzidje utrdbe ter zidovi stavb in številne drobne najdbe. Lit.: M. Urleb, Varstvo spomenikov 9, 1962-64 (1965) 146.
3. Nadleški grič, na vrhu odkrili rimski kastel. Lit.: B. Saria, GMDS 18, 1937 60 in 20, 1939, 118 ss; isti v Jugoslov. istor. časopisu 1, 1935, 745; KLDB 1937, 396.
4. Podcerkev, južno in severno od tod našli rimske grobove. Lit.: Žmavc, zv. 10, 3.
5. Šmaraški vrh, gradišče, verjetno tudi antična utrdba. Lit.: Dnevnik arheol. topografije NMPo, 1964.
6. Snežnik — grad, postavljen je na temeljih rimskih stavb. Lit.: Žmavc, Bela krajina in Notranjska. 16; Žmavc, zv. 10, 6.
7. Stari trg, po okoliških njivah dobili razne predmete iz antičnega časa. Lit.: Illyrisches Blatt, 1832, N. 8, 31; MMVK 2, 1889; AKK/M 1846.
8. Sv. Andrej pri vasi Gornje Poljane, okoli cerkve bila verjetno antična utrdba. Lit.: Dnevnik arheološke topografije NMPo, 1964.
9. Šmarata, južno od cerkve sv. Marjete v Šmarati je Pečnik izkopaval rimske grobove in zidove. L. 1957 pa je tu izkopal temelje več rimskih stavb NMPo. Lit.: J. Pečnik, Izvestja 14, 1904, 188; KLDB 1937, 406; M. Urleb, Varstvo spomenikov 7, 1958-59 (1960) 294.
10. Na hribu Ulaka je bila večja rimska naselbina, kjer so večkrat našli predmete iz antične dobe. L. 1936 je tu izkopaval W. Schmid. Lit.: Illyrisches Blatt 1832, N. 37, 145; A. Müllner, MZK 4, 1878, LXIIIVI; J. Pečnik, Izvestja 4, 1894, 10; A. Premerstein, S. Rutar, Römische Strassen (1899) 7; A. Müllner, Geschichte des Eisens (1909) 52, 54; A. Müllner, A. Puschi, Archeografo Triest. 24, 1902, 26; W. Schmid, GMDS 18, 1937, 17 ss; W. Schmid, Kronika 5, 1938, 57.

b) Najdišča rimskih novcev

11. Koča vas pri Viševku, od tu je dobil novce Narodni muzej v Ljubljani. Lit.: NM, Dnevnik akcesij 13.—27. 5. 1943.
12. Stari trg, po njivah okoli Starega trga našli rimske novce. Lit.: Illyrisches Blatt 1830, N. 8, 31.
13. Ulaka, tu so našli rimske novce, datirane od 1. do 5. stoletja. Lit.: A. Müllner, MZK 4, 1878, LXXXVIII; P. Radics, AKK (1862) 3, 8; Atti e memorie 17, 1901, 394; Illyrisches Blatt 1844, N. 32, 132.

c) Najdišča napisnih kamnov

14. Lož, našli kamen z napisom (točno najdišče neznano). Lit.: A. Muchar, Norikum 1 (1825) 418.

[26] W. Schmid, o. c.

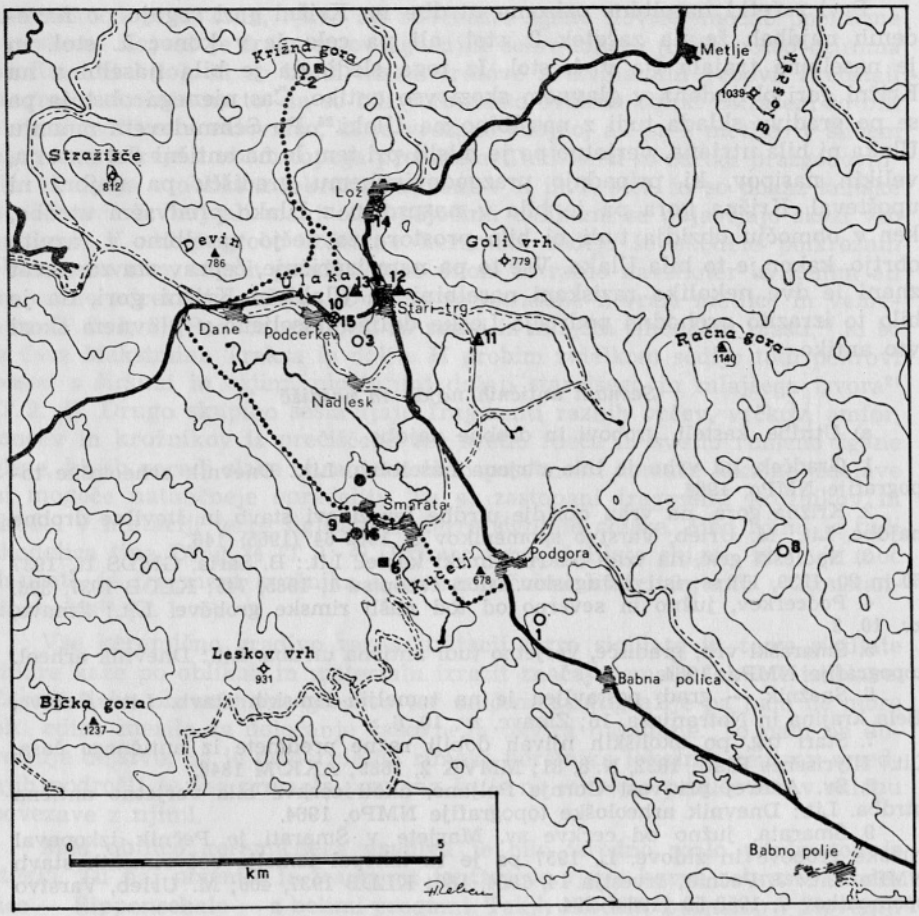

rimska cesta, po dosedanjem mnenju — strada rom. sec. opinione regnante

domnevna rimska cesta — strada romana ipotetica

○ utrjena postojanka — località fortificata

■ stavba — costruzione

⊗ napisni kamni — pietre con iscrizioni

▲ najdba novcev — reperti di monete

● posamezne najdbe — reperti singoli

⌣ grobovi — tombe

Karta antičnih najdb in cest v Loški dolini

Carta di ritrovamenti e delle strade antiche nella valle di Lož

15. Podcerkev, v cerkvi sv. Martina bil vzidan napisni kamen, danes ga ni več; ohranjena pa sta še dva profilirana kamna, vzidana v južnem (zunanjem) vogalu zvonika. Lit.: A. Müllner, MZK 4, 1878, 88; J. Pečnik, Višnja gora in Lož, 51; Dnevnik arheološke topografije NMPo, 1964; CIL III 3782—3783. Napisni kamen CIL III 3782—3783, izvira iz Podcerkve in ne Starega trga. (A. Premerstein, S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen [1899] 7).

16. Smarata, Napisni kamni, ki jih je izkopal Pečnik tu, so danes vzidani v Snežniškem gradu, v cerkvi pa ga ni več. Lit.: C III Suppl. 10724—10726; A. Premerstein, S. Rutar, Römische Strassen (1899) 6; J. Pečnik, Izvestja 14, 1904, 88; V. Hoffiller, B. Saria, AIJ (1938) 123, 124, 125.

Opis predmetov na tablah

T. 1.

1. Bronasta samostrelna fibula s čebulasto glavico. Manjkata peresovina in glavica. D. 7,2 cm. Inv. št. 1476.

2. Poškodovana kolenčasta bronasta fibula z okroglo ploščico na loku. D. 4 cm. Inv. št. 1278.

3. Fragment srednjega dela rebraste skodelice (Rippenschale) jantarjevo rjave barve z belimi progami. Vel. 4,5 × 3,2 cm. Inv. št. 1462.

4. Fragment zgornjega dela skodelice tipa Drag. 24 — imitacija rdečkaste terre sigillate. Vel. 4,5 × 3,5 cm. Inv. št. 1224.

5. Fragment krožnika s koncentričnimi krožci — terra sigillata chiara. Vel. 9,3 × 5 cm. Inv. št. 1467.

6. Spodnji del skodelice — imitacija rdečkaste terre sigillate. Ohranjena viš. 3,5 cm. Inv. št. 1413.

7. Fragment krožnika — imitacija terre sigillate chiare. Vel. 4,3 × 2,5. Inv. št. 1315.

8. Fragment krožnika — imitacija terre sigillate chiare. Vel. 3,8 × 3,1 cm. Inv. št. 1308.

T. 2.

1. V fragmentih ohranjena skodela iz slabo prečiščene ilovice, svetlo rjavo žgane. Na zunanji steni so sledovi metličastega ornamenta. Pr. u. 22 cm, v. 9,4. Inv. št. 1418.

2. Fragment krožnika iz fino prečiščene gline in svetlo rdeče barve, glazura je uničena. Vel. 7,5 × 6,4 cm. Inv. št. 1145.

3. Fragment plitve skodele iz slabo prečiščene in sivo črno žgane ilovice. Na površju so snopovi metličastega vreza. Viš. 5,1 cm. Inv. št. 1298.

4. Poškodovan pokrov posode s širšim držajem iz slabo prečiščene sivo rjavo žgane ilovice. Ohranjena viš. 4,8 cm Inv. št. 1274.

5. Zgornji del lončka iz slabo prečiščene in sivo žgane ilovice. Pr. u. 8 cm. Inv. št. 1301.

6. Fragment plitve skodele iz slabo prečiščene svetlo rjavo žgane ilovice. Na površju so sledovi ravnega in pokončnega metličastega vreza. Viš. 9,7 cm. Inv. št. 1388.

7. Fragment zgornjega dela lonca z izvihanim robom iz slabo prečiščene svetlo rjavo žgane ilovice. Na površju so pasovi vodoravnega in poševnega metličastega vreza ter kanelirana valovnica. Vel. 8,5 × 5,8 cm. Inv. št. 1301.

8. Fragment srednjega dela trebušastega lonca iz slabo prečiščene sivo črno žgane ilovice. Na površju so pasovi metličastega vreza. Vel. 10,5 × 8,9 cm. Inv. št. 1264.

9. Fragment zgornjega dela lonca z izvihanim robom iz slabo prečiščene svetlo rjavo žgane ilovice. Pod robom je širša valovnica narejena z metličastim predmetom. Vel. 6,5 × 6,2 cm. Inv. št. 1402.

RIASSUNTO

Il monte Križna gora e dintorni nell'epoca romana

Questo articolo si referisce alla Loška dolina (valle di Lož) col monte Križna gora, nel sud-ovest della Slovenia, poco conosciuta per quanto riguarda l'epoca romana, poichè sia gli archeologi di professione che i dilettanti raramente esplorarono questa regione. J. Pečnik ha scavato a Šmarata alla fine del 19° secolo

sepolcri romani, muniti di lapidi con iscrizioni, riferentisi alla fine del 1° secolo rispettivamente all'inizio del 2° secolo, nonchè mura romane. Solo gli scavi di W. Schmid sul monte Ulaka, presso Stari trg, eseguiti nel 1936, furono sistematici. Egli scoperse ruderi di due case e di una fucina, con numerosi oggetti di ceramica e di metallo. Dalle monete e dai sigillati si presume che l'abitato esisteva già all'epoca di Augusto e che durò fino alla fine del 4° secolo. W. Schmid gli diede il nome di oppidum ignobile — borgata di campagna con una pianta quassi cittadina. Possiamo aggiungere i sondaggi di B. Saria, sulla collina Nadleški grič nel 1935, che hanno scoperto un castello romano — cohors quingenaria — coll'entrata sul lato settentrionale sotto forma di clavicula. All'epoca romana appartengono pure gli abitati fortificati sulla collina Gradček e Sveti Andrej. Inoltre conosciamo ancora singoli oggetti minuti (monete, lapidi con iscrizioni), trovati per caso in questa regione. Qui passava anche la strada romana di secondo ordine che, partendo da Tergeste, attraversava i monti Javorniki, la Loška dolina accanto alla collina Ulaka e la pianura di Bloke, e raggiungeva Emona. Una strada laterale congiungeva la Loška dolina con Prezid e col fiume Kolpa.

Il Notranjski muzej (Museo della Carniolia interiore) di Postojna ha eseguito degli scavi in questa regione. Le fondamenta di due costruzioni più grandi ed alcune mura (queste ultime però non permettano una classificazione) furono scoperte a Šmarata nel 1957. La chiesa di Santa Margherita fu costruita nel medioevo sulle fondamenta di uno dei due stabili. Altri residui culturali erano scarsi.

Gli scavi sul monte Križna gora, eseguiti negli anni 1961 e 1962 hanno scoperto sulla cima accanto al castelliere preistorico le mura di cinta di una fortificazione romana, doppie sui lati settentrionale e orientale, e le fondamenta di un posto di guardia. La ceramica comprende ceramica rozza di fattura locale (vasi, scodelle, coperchi) e cocci di anfore, brocche, scodelle e piatti, fabbricati con argilla migliore, chiaro rossa e gialla (imitazioni di terra sigillata e di terra sigillata chiara), provenienti dal 2° rispettivamente 4° secolo. Fra gli scarsi oggeti di metallo hanno maggiore importanza due fibule del 3° e 4° secolo. Un frammento di una scodella scannellata (Rippenschale) dell'era di Claudio è importante per la determinazione dell'epoca.

I primi inizii dell'abitato, rispettivamente delle fortificazioni, sul monte Križna gora, risalgono al principio del 2° secolo o perfino alla fine del 1° secolo. L'abitato persisteva ancora nel 4° secolo. Il materiale della Križna gora risale allo stesso periodo della collina Ulaka. Tutto questo prova, sebbene conosciamo soltanto le poche località su surriferi, che la regione della Loška dolina, spiccatamente di transito, fu popolata durante tutta l'epoca romana.

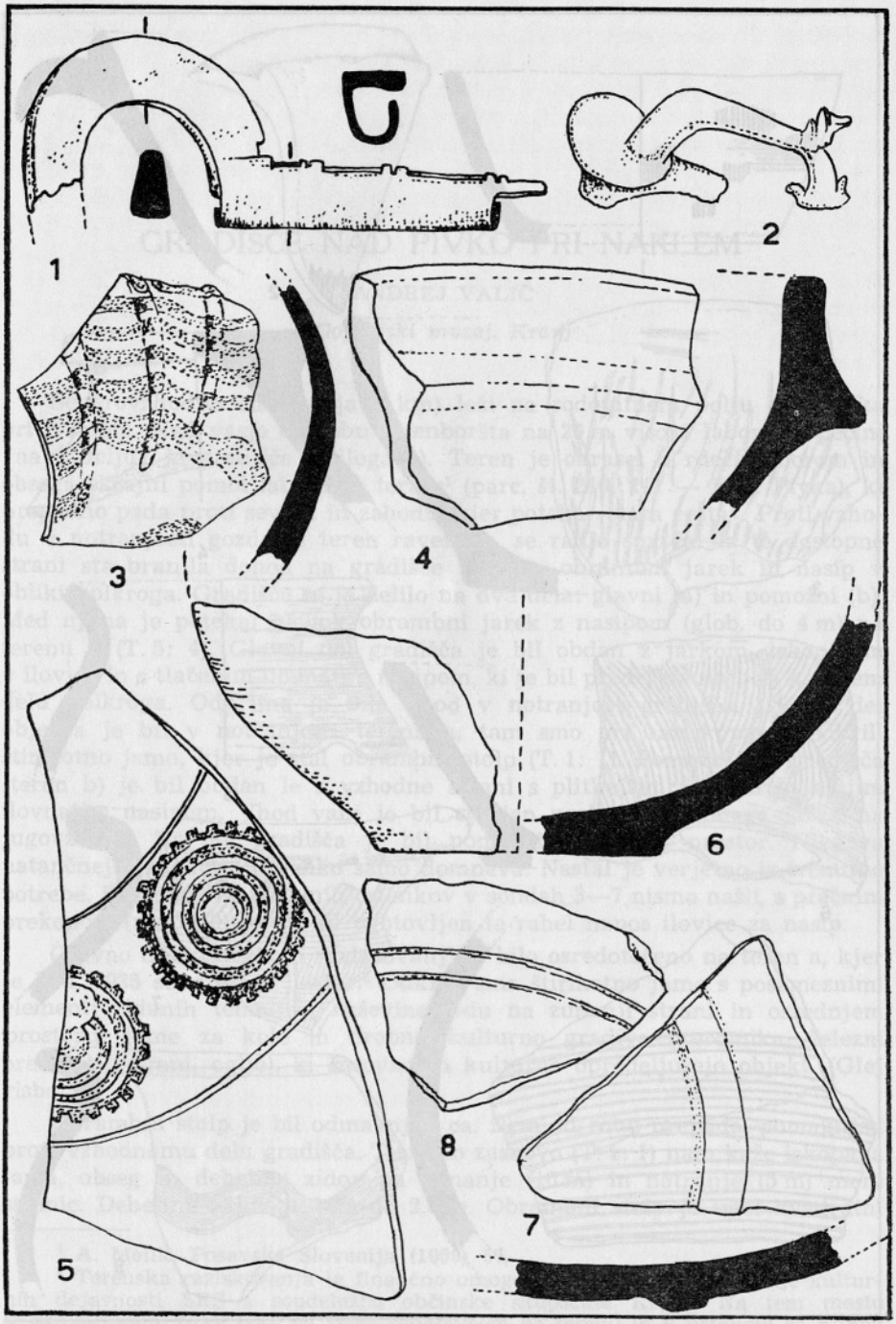

Križna gora. 1, 2 bron — bronzo, 3—8 glina — argilla. 1—8 = 1/1

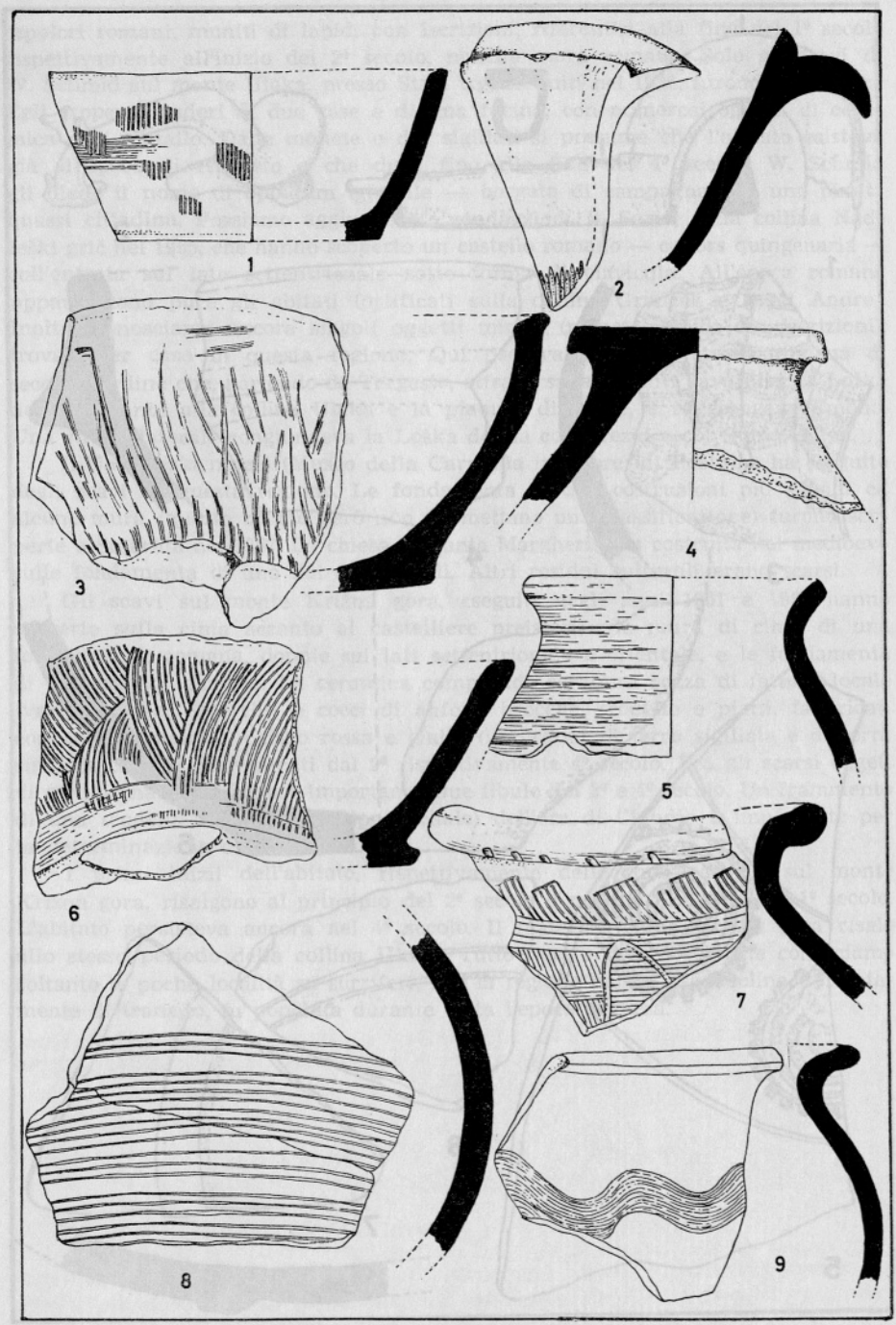

Križna gora. 1—9 glina — argilla. 1 = 1/4, 2—9 = 1/2

GRADIŠČE NAD PIVKO PRI NAKLEM

ANDREJ VALIČ

Gorenjski muzej, Kranj

Severovzhodno od Kranja (5 km) leži na rodovitnem polju vas Pivka pri Naklem. Nad vasjo ob robu Udenboršta na 20 m visoki labornati pečini »na Štuclju« je gradišče (priloga 1). Teren je obrasel z rdečim borom in obsega skrajni pomol labornate terase[1] (parc. št. 240, 241 — k. o. Pivka), ki prepadno pada proti severu in zahodu, kjer poteka »stara cesta«. Proti vzhodu v notranjosti gozda je teren raven oz. se rahlo spušča. Iz te dostopne strani sta branila dohod na gradišče izkopan obrambni jarek in nasip v obliki polkroga. Gradišče se je delilo na dva dela: glavni (a) in pomožni (b). Med njima je potekal globok obrambni jarek z nasipom (glob. do 4 m) na terenu a (T. 5: 4). Glavni del gradišča je bil obdan z jarkom, izkopanim v ilovico in s tlačenim ilovnatim nasipom, ki je bil predrt na najbolj napetem delu polkroga. Odprtina je bila vhod v notranjost gradišča. Glavni del objekta je bil v notranjosti terena a, tam smo pri raziskovanju odkrili štirikotno jamo, kjer je stal obrambni stolp (T. 1: 1). Pomožni del gradišča (teren b) je bil obdan le z vzhodne strani s plitkejšim jarkom in nižjim ilovnatim nasipom. Vhod vanj je bil speljan preko obrambnega jarka na jugovzhodu. Ta del gradišča je bil pomožni obrambni prostor. Njegova natančnejša funkcija je lahko samo domneva. Nastal je verjetno iz trenutne potrebe. Kulturno materialnih ostankov v sondah 3—7 nismo našli, s prečnim prekopom (sonda 3) pa je bil ugotovljen le rahel nanos ilovice za nasip.

Glavno delo terenskih raziskovanj[2] je bilo osredotočeno na teren a, kjer je že l. 1935 sondiral R. Ložar.[3] Odkrili smo štirikotno jamo s posameznimi elementi zidanih temeljev, ruševine zidu na zunanji strani in osrednjem prostoru, jame za kole in drobno kulturno gradivo (keramika, železni predmeti, kamni, oglje), ki časovno in kulturno opredeljujejo objekt. (Glej risbo 1).

Obrambni stolp je bil odmaknjen ca. 20 m od robu prepada, pomaknjen proti vzhodnemu delu gradišča. Tlorisno zasnovo (T. 1: 1) nam kaže izkopana jama, obseg in debelino zidov pa zunanje (10 m) in notranje (5 m) mere stranic. Debelina zidov je bila do 2,0 m. Obrambni stolp je imel kvadratni

[1] A. Melik, Posavska Slovenija (1959) 57.

[2] Terenska raziskovanja je finančno omogočil Sklad za pospeševanje kulturnih dejavnosti SRS s soudeležbo občinske skupščine Kranj. Na tem mestu se zahvaljujem, prav tako pa vsem sodelavcem na terenu in v ustanovi za njihov nesebični trud in razumevanje.

[3] J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja (1939) 12, 13.

Risba — Dessin 1

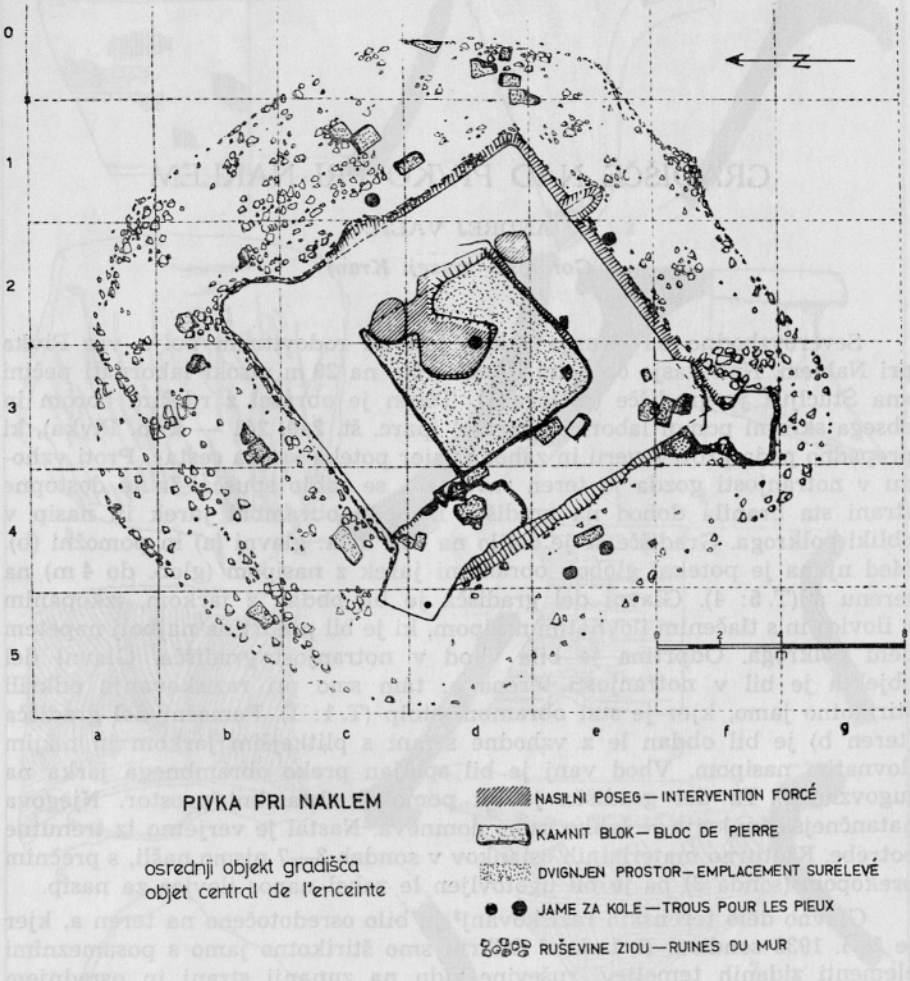

tloris, izkopan v ilovico do globine 0,75 m. V kv. d 4 in e 3 smo odkrili in situ v ravni črti večje kvadre, ki so ostanki temeljev. Vse drugo pa z gotovostjo predpostavljamo, da je bilo odneseno in uporabljeno pri zidavi hiš v vasi.[4] Ruševine zidu zunaj tlorisa (ohranjene do viš. 1 m) so predstavljale gradbeno gradivo, iz katerega smo sklepali na sestavo, tehniko in način zidanja. Na osrednjem dvignjenem prostoru (označen na prilogi 2 pikčasto) je bila do 20 cm debela plast oglja, v kateri so bile opazne sledi tramov, desk[5] (jesen — *Fraxinus;* jelka — *Abies;* bukev — *Fagus;* hrast —

[4] A. Koblar, Zgodovina Nakelske, Dupljanske in Goriške fare 2 (1885). Pod opombo 1 omenja, da so se ostanki Gradišča porabili za zidanje pod pečino stoječe Lesnikarjeve hiše z letnico 1759.

[5] Antrakotomske analize oglja je opravil dr. Alojz Šercelj, višji znanstveni sodelavec SAZU v Ljubljani.

Quercus) in slame. V tej plasti je bilo najdeno največje število puščičnih osti, žebljev in delov zapaha. Na meji med plastjo oglja in nanošeno rjavo ilovico sta bila odkrita kremenova puščica (v kv. d 2; T. 6: 1) in kremenov odbitek (T. 6: 2), pod njo v sami ilovici in pod robom dvignjenega prostora pa posamezni fragmenti keramike in del strgala iz mlajšega neolitskega obdobja (T. 8: 5 in T. 6: 6).

Iz ruševin zidu se je dalo sklepati, da je bil zid obrambnega stolpa sestavljen iz oblic, obdelane labore (lomili so jo na mestu c — glej prilogo 1), razbitih apnenčastih in peščenih kamnitih klad (kv. d 1; d 0; d 4; b 3; c 4; f 3; T. 3: 1, 2), delov nagrobnikov z različnimi okvirnimi profili (T. 4: 1—8), ostankov nagrobnikov z napisi (sl. 1—5)[6] in dela pepelnice (T. 2: 1). Kamnite klade z utori in moznicami ter drugi nagrobni spomeniki pripadajo grobnim arhitekturam, ki izvirajo iz vasi Pivke. To nam potrjuje tamkajšnja najdba kamnite okrogle pepelnice (T. 5: 2) žarnega groba in situ,[7] prav tako pa je pomembna slučajna najdba železne dolge kose (T. 5: 1), ki je enaka kosi iz Malnice.[8] Podobne okrogle pepelnice so znane iz grobišč Emone[9] in Aquileje.[10] V uporabi so v zgodnjeantičnem obdobju. Ta način pokopa je v navadi do Septimija Severa.[11] Na tej podlagi lahko domnevamo, da je bila zgodnjeantična nekropola na mestu današnje vasi. Ostanki napisov na nagrobnikih natančneje pričajo o času nekropole, najdba kose pa govori o možnosti naselbinskega telesa.

Za vezivo med kamni so uporabljali kvalitetno malto, ki je bila sestavljena iz okroglega peska in žganega apna. Za zidavo so uporabljali kamen, ki so ga našli v neposredni bližini. Način uporabe gradiva je isti, kot ga poznamo pri nas na kasnoantičnih gradiščih v Velikih Malencah,[12] Vranja pri Sevnici,[13] na Ptujskem gradu[14] in na drugih kasnoantičnih utrdbah.[15]

Objekt je bil zgrajen po vzoru antične in bizantinske vojaške tehnike. Imel je svojo varovalno in nadziralno funkcijo ob križišču poti, ki so vodile iz Kranja (Carnium) prek Ljubelja na Virunum ali proti Radovljici z odcepom v Bohinj in dalje v dolino Soče oz. z odcepom v gornjesavsko dolino proti Trbižu. Ena izmed komunikacij je vodila mimo Pivke proti Mengšu. V svojem širšem pomenu spada gradišče v okvir vojaško organiziranega limesa, ki je obstajal iz sistema utrjenih kastelov (gradišče nad Bašljem, Ajdovski gradec) in zavarovanih sotesk — clusae (Pivka, Ajdna nad Potoki).

[6] AVITUS ali AVITA. Pogost kognomen v Noriku, Istri, Panoniji, Dalmaciji in Daciji. Npr. Kranj, CIL 3892; Radovljica, CIL III 3890; Šmartno na Pohorju, CIL III 5294; Rogatec, CIL III 5927.
APULEIUS. Pogost nomen in kognomen v Italiji in provincah.

[7] A. Valič, Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 250.

[8] A. Müllner, Typische Formen, T. LVI, 21.

[9] Lj. Plesničar-Gec, Inventaria archaeologica 10, 1967, gr. 209 in lit. pod opombo (1).

[10] MZK 19, 1893, 152; MZK 18, 1892, 73 s.

[11] J. Šašel, Vodnik po Emoni. Ljubljana (1955) 20; A. Valič, AV 7, 1956, 445; P. Petru, A. Valič, AV 9-10, 1958-59 (1961) 133—172. V neposredni okolici je najbližji kraj po načinu pokopa zgodnjeantična nekropola v Bobovku pri Kranju.

[12] B. Saria, GMDS 10, 1929, 13.

[13] AIJ 15.

[14] J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4, 1950, 57, 58.

[15] J. Garbsch, Der Moosburg bei Murnau. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 12, 1966, 11.

Omenjene poti so spadale v vrsto tovornih poti, ki so postale pomembne posebno v kasni antiki oz. ob preseljevanju narodov.[16]

Po domnevni debelini zidov (ca. 2 m) moremo sklepati, da je bila utrdba grajena v vojaške namene.[17] Drobni ostanki kulturno materialnega gradiva pa nam pričajo o občasni uporabi tega mesta že v starejših obdobjih. Po obliki in izdelavi je najstarejši predmet kremenova puščica (T. 6: 1) in kremenov odbitek (T. 6: 2), ki imata najbližje analogije v neolitski naselbini Drulovki pri Kranju,[18] tako po gradivu in načinu obdelave. Po mnenju J. Korošca se uvršča med mlajše tipe puščic trikotne oblike s trnom. Za atipični odbitek pa najdemo prav tako podobne primere na Drulovki. Med predmete iz kulturnega kroga Drulovke moremo uvrstiti tudi kremenovo strgalo (T. 6: 6) in fragment keramične posode z ročajem (T. 8: 5).[19] Gradivo na tem prostoru dopušča domnevo sekundarnega mesta. To misel nam potrjujejo mesto najdbe in plast.

V nasipu (sonda 1 — glej profil na T. 5: 3) in na osrednjem prostoru (kv. e 2 in d 2) so bili najdeni atipični fragmenti prazgodovinskih posod, ki le po svoji frakturi, prostoročni izdelavi, barvi, obliki ter debelini sten označujejo neolitsko obdobje (primer na T. 8: 3). Posamezni deli posod govore o prenosu z drugega mesta. Mesto keramike v nasipu (glej profil na T. 5: 3 v plasti 4) je sekundarno mesto, kajti fragmenti keramike so bili splavljeni z vrhnjega dela nasipa, kot to dokazuje preiskava plasti. Nastanek jarka in nasipa bi lahko povezali z nastankom obrambnega stolpa, saj ni v nasipu nikakršnih materialnih ostankov, na podlagi katerih bi bilo možno časovno ločiti nastanek obrambnega stolpa od nasipa z jarkom. Ta način obrambe, konstrukcija in tehnika pa sta po dosedanjih arheoloških raziskavah uporabljena tako v prazgodovinskem kakor v zgodnjesrednjeveškem času.[20] Navpične jame pilotov (debelejših kolov) v sondi 1, 2, 10 (na risbi 1 označeno s piko; T. 1: 2) globine do 1,0 m in premera do 0,40 m v razmiku 4,50 do 4,70 m deloma pričajo o konstrukciji nasipa. Prehod iz jarka v nasip je bil izoblikovan navpično. Ilovica v nasipu pa je bila trdo steptana. Organskih ostankov nismo našli.[21] Več plitvejših jam smo odkrili pod ruševino zidu na zunanji strani tlorisne zasnove stolpa v kv. e 4, e 2, c 1 in na sredini na meji med kv. d 3 in 2. So lijakaste oblike in segajo do globine 0,60 m. Vrhnji premer znaša do 0,50 m. Njih funkcijo moremo povezati z zidavo stolpa, ko so verjetno bile opora za postavljanje pomožnih zidarskih odrov.

---

[16] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (1939) 10; AIJ 94; W. Schmid, Der Loibelpass. Carniola 2, 1909, 157; G. Lugli, Tabula Imperii Romani, Bl. 33 (Trieste). Roma (1961) 31. P. Petru, AV 9-10, 1958-59 (1961) 13; M. Kos, Zgodovina Slovencev (1955) 17, karta slovenske zemlje v rimski dobi.

[17] J. Garbsch, Der Moosburg, 56. Opomba: debelina zidu stolpa na Ajdovskem gradcu 0,90 m (dnevnik terenske topografije Gorenjskega muzeja 1968).

[18] J. Korošec, Drulovka. Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani 4, 1960, 10, 11, T. 3: 9.

[19] Isto tam, T. 7: 16. Primerjaj za strgalo: str. 13; T. 6: 3; za keramiko: str. 17, 23, 29, 30; T. 11: 6.

[20] G. Novaki, Zur Frage der sogenannten »Brandwalle« in Ungarn. Acta Arch. Hung. 16, 1964, 99—148.

[21] Po mnenju pedologov ta vrsta ilovice zmineralizira v kratkem času organske ostanke.

Kulturno materialno gradivo, predvsem keramika, ki je bila pod ruševinami zidu, je po svoji slabi ohranjenosti, oblikah ustij in ornamentiki skromna opora in nam ne dopušča večjih možnosti časovnih in tipoloških primerjanj (T. 8: 1—2, 4, 6—13). Fragmenti so deli loncev, izdelani na lončarskem vretenu in se po oblikah profilov, strukturi gline, barvi in načinu izdelave približujejo najdenim primerom iz gradišča nad Bašljem.[22] Pomanjkanje tega gradiva iz drugih slabo raziskanih kasnoantičnih gradišč nam otežuje boljši časovni in tipološki okvir. Med železnimi predmeti, ki pripadajo času obstoja obrambnega stolpa, so tudi kovani železni deli zapaha: zatikalka (T. 7: 6), zapora (T. 7: 2), zapah (T. 7: 5) in železna ploščica pravokotne oblike (T. 7: 7). Ti deli so znani tudi iz drugih kasnoantičnih utrdb.[23] Med številnejšimi primerki so bili najdeni v ogleni plasti v središčnem delu objekta kovani železni dvokrilni žeblji različnih dolžin (T. 7: 8—12). Uporabljeni so bili pri utrjevanju lesenih delov stolpa. Med atipičnimi predmeti so še železno klesarsko dleto (v kv. e 1) na T. 7: 14 ter dva fragmentarno ohranjena enorezna železna noža (T. 7: 3 in 4). Pozornost zbuja železen nož (T. 7: 3), ki ima vrh zaključen v obliki kljuna in je do sedaj v arheološkem inventarju osamljen primer. Med te predmete pa lahko štejemo še del koščenega držaja (T. 7: 1 a). Izven ruševin v kv. e 5 ca. 0,20 m pod gozdnato rušo je bil bronast pozlačen okrasni predmet (T. 7: 1).

Med ostanki pod ruševinami so bile tudi živalske kosti (svinja — *Sus scrofa*, srna — *Capreolus capreolus*, ovca — *Ovies aries* in verjetno kozorog — *Capra ibex*).[24] Pozornost so zbujale kovane železne puščice, ki so bile v večini najdene v ogleni plasti v osrednjem prostoru, le dve puščici (T. 6: 7 in 9) v kv. f 3. Te puščice nam potrjujejo usodo tega objekta. Nekatere so bile ukrivljene s silo (T. 6: 14, 16, 17, 18, 20) ali odlomljene (T. 6: 10, 19). Vse so zelo dobro ohranjene, kar kaže na kvaliteten kov in celo kaljenje (T. 6: 9). Na dveh primerih (T. 6: 3 in 8) pa so jasno vidni sledovi lesa (označen na risbi s šrafiranjem). Po obliki se razlikujejo med seboj in jih lahko ločimo po tem v več tipov:

I. puščica s krilcem in tulcem (T. 6: 3 in 4),
II. puščica s bipiramidalno konico (T. 6: 7, 8, 9),
   a) s trnom za nasaditev (T. 6: 7),
   b) s tulcem (T. 6: 8),
III. puščica s piramidalno konico in tulcem (T. 6: 10, 11, 12, 17, 18),
IV. viličasta puščica s trnom (T. 6: 20),
V. koničasta puščica (T. 6: 14, 16, 19).

Med puščice pa bi mogli šteti tudi daljšo ost s konico (T. 6: 15).

Najbolj pogoste in značilne so puščice s krilci in tulcem. Najbližje so do sedaj znane z gradišča nad Bašljem (T. 6: 5).[25] Najbolj pogosta najdba te oblike izvira iz staroslovanskih grobišč tako iz najbližjega v Kranju,[26] s

[22] R. Ložar, GMDS 20, 1939, 196; T. 16: 6 e.
[23] J. Garbsch, Der Moosburg, T. 34: 38 in T. 33: 28.
[24] Analiziral univ. prof. dr. Ivan Rakovec, predstojnik paleontološkega inštituta univerze v Ljubljani. Na tem mestu se mu zahvaljujem.
[25] R. Ložar, GMDS 20, 1939, 194. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. S 648.
[26] R. Ložar, GMDS 11, 1930, 34; sl. 21 c.

sedla na Blejskem gradu,[27] s Ptujskega gradu,[28] iz grobišča v Mejici pod Buzetom v Istri[29] in iz drugih krajev Jugoslavije.[30] Že iz prejšnjih izkopavanj so znani primeri puščic s piramidalno ali dvojno konico s tulcem ali trnom, ki pa so manj pogoste. Najbližje po obliki poznamo s Ptujskega gradu,[31] s Kozjaka ter Suse na Hrvatskem.[32] Koničaste puščice nimajo primernih analogij in so lokalni pojav. Izkopana viličasta puščica se pojavlja tudi v slovanskem gradivu, čeprav menijo, da je orientalskega izvora.[33]

Najdbe puščic na gradišču nam dokazujejo način in okoliščine, kako je bil objekt razrušen, obenem pa njihovo časovno uporabo v določenih historičnih mejah. Obstoji verjetnost, da so obrambni stolp razrušili stari Slovani v prvih naselitvenih navalih na današnje gorenjsko ozemlje. To nam dokazujejo dvokrilne puščice in sočasen pojav številnih drugih oblik. Raznolika oblika pa je značilna tudi za etnično opredeljevanje njihovih nosilcev. V doslej znanih staroslovanskih grobiščih opredeljujejo z njimi starejše slovanske grobove (npr. R. Ložar z najdbo puščice v Kranju;[34] B. Marušič šteje med grobovi v Mejici za starejše tiste, ki so vsebovali nože, puščice in kresilnike in jih postavlja v 7. stol. n. š.[35]). V sosednjih deželah, npr. v Avstriji, v Linz — Zizlau, se v okviru tamkajšnjega grobišča pojavljajo dvokrilne puščice istočasno z dvokrilnimi s tordiranim vratom.[36] Z. Čibinska je mnenja[37] (Staroslovansko grobišče v Želoviciach, okraj Lučenec, Slovaška, kjer so odkrili 453 grobov, med katerimi so bili tudi grobovi bojevnikov in so vsebovali loke ter v štiriintridesetih primerih puščice različnih tipov), da je ta oblika puščic značilna za staroslovanska grobišča 7. in 8. stoletja tudi v Karpatski kotlini. Dvokrilne puščice so dalje znane tudi iz Dolnih Dunajovic na južnem Moravskem (okraj Mikulov).[38] To grobišče pripisujejo kesthelijski kulturi, vendar v njem prevladuje slovanski etnični element. Na podlagi tipoloških variant uvršča ta tip puščic v zgodnjesrednjeveško obdobje tudi R. Přihoda.[39] Na Pivki najdene puščice nimajo analogij v tipološki razvrstitve K. Böhnerja.[40] V posameznih primerih pa jih vendar najdemo tudi v langobardskih grobiščih, npr. v Morari pri Krminu v Fur-

[27] A. Valič, Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. Situla 7, 1964, 43, T. 23: 19.

[28] J. Koročec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Dela SAZU 1, 1950, 103; sl. 117.

[29] B. Marušič, AV 6, 1955, 102, 103, T. 2: 7.

[30] D. Pribaković, Vesnik Voj. muz. 11-12, 1966, primeri na T. 1: 3—5, 7—9.

[31] J. Klemenc, Ptujski grad, risba 30, sl. 1, 2, 3.

[32] D. Pribaković, Vesnik Voj. muz. 11-12, 1966, 61, T. 4.

[33] J. Korošec, Uvod v materialno kulturo zgodnjega srednjega veka. Ljubljana (1952) 241. Primer 6 na sl. 114 (po Niederlu).

[34] R. Ložar, GMDS 20, 1939, 194.

[35] B. Marušič, AV 6, 1955, 107.

[36] H. Landenbauer-Orel, Linz — Zizlau, Das baierische Gräberfeld an der Traunmündung (1960) 64—65.

[37] Z. Cibinska, Arch. rozhledy 19, 1967, 676, 677.

[38] J. Poulik, Jižní Morave zeme davnych Slovanů. Brno (1950) 66.

[39] R. Přihoda, Zur Typologie und Chronologie mittelalterlichen Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen. Sudeta 8, 1932, 46.

[40] K. Böhner, Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes. Germ. Denkmäler d. Völkerwanderungszeit, Ser. B 1 (1958) 162, 164.

laniji,[41] ki sodi v 7. stoletje ali v grobiščih di S. Salvatore di Maiano[42] oz. v Di Firmano di Premariacco.[43] Manj pogosto nastopajo v gradivu s kasnoantičnih utrdb.[44] Pojav in uporaba teh puščic je tudi v srednji Nemčiji omejena le na čas preseljevanja narodov.[45]

Iz staroslovanskih grobišč v Sloveniji, ki spadajo v krog köttlaške in belobrdske kulture puščice teh tipov do sedaj niso znane. Nepreprič ljivo izjemo predstavlja najdba puščic na grobišču v Slovenjem Gradcu,[46] ki pa časovno ni natančneje opredeljena.[47] Na današnjem zgornjeavstrijskem ozemlju v Gusenu pri Ensu[48] so odkrili v grobu 72 tri dvokrilne puščice in

Sl. 1. Podoba lokostrelca na koščeni ploščici iz Mikulčic (po Pouliku)
Fig. 1. Archer (sagittaire) sur une petite plaquette en os, trouvé à Mikulčice (d'après Poulik)

[41] M. Brozzi, La necropola langobarda di Moraro (Estratto dal volume 33 degli Studii Goriziani) 1963, 5.
[42] M. Brozzi, Jahrb. RGZM 8, 1961; T. 1: 6.
[43] Cividale (Čedad), Museo Nazionale, num. sched. 3467.
[44] J. Garbsch, Der Moosburg, 66, T. 29: 11—18, 27.
[45] B. Schmidt, Die Späte Völkerwanderung in Mitteldeutschland (1961) 151.
[46] W. Schmid, Süd-Steiermark im Altertum. Graz (1925) 26. (Slikovno gradivo ni objavljeno.)
[47] J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji. Celje (1947) 102.
[48] E. Kloiber, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 3, 1966, 274, sl. 9.

nož. Grobišče postavljajo v 9.—10. stoletje in mu pripisujejo slovansko etnično pripadnost. Po historičnih[49] in materialnih virih je najbolj pogosto in značilno staroslovansko orožje lok in puščica,[50] poleg kija, kopja, ščita, noža in sekire. To trditev potrjujejo tudi izpričana oborožitev velikomoravske vojske in številne najdbe tega gradiva. Lep primer je tudi podoba lokostrelca na koščeni ploščici iz Mikulčic.[51]

Pomanjkanje večjega števila predmetov in kulturne plasti na gradišču nad Pivko si lahko razlagamo z občasno naseljenostjo in kratko uporabo tega prostora. Mnenja so, da so bili čuvarji takih utrdb domače prebivalstvo in da jih ni branila redna vojska.[52]

Odkrita dejstva na gradišču nad Pivko so neposredno povezana z arheološkimi viri mesta Kranja (grobišče iz dobe preseljevanja narodov na Lajhu[53] in omemba Carniuma[54]) in jih lahko tesno povezujemo s historičnimi dogajanji v kasni antiki.[55]

Utrjena kasnoantična mesta kot središča politične in vojaške moči pridejo pod oblast Langobardov z Justinijanovo darilno pogodbo v letu 547/48. Langobardi so dobili v last ne samo prehode v severno Italijo, ampak tudi ozemlje tedanjega romanskega prebivalstva. Vdor v ta prostor pomeni tudi prevzem intaktnih utrdb. Kranj je imel pomembnejšo vlogo kot kastel Carnium, ki so ga Langobardi obdržali še do okoli l. 600 n. š. kot zunanjo točko njihovega furlanskega vojvodstva.[56]

Historične ugotovitve dajejo časovni okvir, ko gorenjski prostor dobi strateški pomen v urejanju obrambe, prometa in poselitve, vendar materialno gradivo in slabo raziskana gradišča na Gorenjskem dajejo prevelike časovne razpone in zbujajo dvome o izkopanem gradivu in historiografskih letnicah.

Gradišče nad Pivko pri Naklem je dalo le del dogajanja v celotnem konceptu življenja v kasni antiki in naseljevanju starih Slovanov. Raziskave na gradišču nad Bašljem, Ajdni nad Potoki in na Ajdovskem gradcu v Bohinju bodo morda dale jasnejšo podobo teh nemirnih časov na tem izrazito prehodnem delu slovenskega ozemlja.

Inventar iz gradišča nad Pivko pri Naklem

1. Dobro ohranjena železna puščica s krilci in razcepljenim tulcem. Dolž. 8,0 cm (T. 6: 4).
2. Železna puščica s krilci in razcepljenim tulcem. Dolž. 6,8 cm (T. 6: 3).
3. Železna puščica z bipiramidalno konico, vratom in neohranjenim trnom. Dolž. 4,7 cm (T. 6: 7).
4. Železna puščica z bipiramidalno konico, dolgim vratom in deloma ohranjenim trnom. Dolž. 10,1 cm (T. 6: 9).
5. Železna puščica z bipiramidalno konico in razcepljenim tulcem. Dolž. 7,3 cm (T. 6: 8).

[49] D. Pribaković, Vesnik Voj. muz. 11-12, 1966, 46.
[50] J. Korošec, Ptujski grad, 103; isti, Uvod, 239.
[51] L. E. Havlik, Veliká Morava a stredoevropšti Slovane (1964) 150, 153.
[52] J. Garbsch, Der Moosburg, 56; B. Saria, GMDS 20, 1939, 146, 148.
[53] J. Kastelic, 900 let Kranja (1960) 38, 39 in lit.
[54] F. Kos, Izvestja 11, 1901, 6, 8, 9.
[55] J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja (1939) 8, 11; B. Grafenauer, Ustoličenje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Dela SAZU 7, 1952, 389—436.
[56] J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. 55 A, 1962, 126; J. Kastelic, 900 let Kranja (1960) 41.

6. Železna puščica z dolgo piramidalno konico in deloma ohranjenim razcepljenim tulcem. Dolž. 14,5 cm (T. 6: 12).

7. Železna puščica z dolgo piramidalno konico in deloma ohranjenim razcepljenim tulcem. Dolž. 10,4 cm (T. 6: 11).

8. Železna puščica s piramidalno konico in razcepljenim tulcem. Dolž. 7,3 cm (T. 6: 17).

9. Železna puščica z ukrivljeno konico in razcepljenim tulcem. Dolž. 7,5 cm (T. 6: 14).

10. Fragmentarno ohranjena konica železne puščice. Ohranjena dolž. 2,8 cm (T. 6: 10).

11. Fragmentarno ohranjena konica železne puščice. Ohranjena dolž. 3,9 cm (T. 6: 18).

12. Železna puščica z dolgo ukrivljeno konico in deloma ohranjenim tulcem. Dolž. 13,6 cm (T. 6: 16).

13. Fragmentarno ohranjena konica železne puščice. Ohranjena dolž. 4,2 cm (T. 6: 19).

14. Fragmentarno ohranjena železna viličasta puščica z ukrivljenim vratom in neohranjenim trnom za nasaditev. Ohranjena dolž. 8,0 cm (T. 6: 20).

15. Železna daljša konica, pravokotnega preseka in z luknjico na razširjenem koncu. Dolž. 16,3 cm (T. 6: 13).

16. Pravokotna železna ploščica. Dolž. 4,0 cm, šir. 0,7 cm, deb. 0,2 cm (T. 6: 15).

17. Kremenova puščica iz odbitka, trikotne oblike z zajedo, rjave barve. Po ventralni in dorzalni strani površinske retuše. Dolž. 2,3 cm (T. 6: 1).

18. Kremenov odbitek rjave barve. Retuširan po ventralni strani. Dolž. 1,8 cm, š. 1,9 cm (T. 6: 2).

19. Fragment strgala iz kvarcita, podolgovate oblike rjave barve, trapezoidnega preseka. Izdelan iz odbitka. Obrobne retuše. Dolž. 3,8 cm, š. 3,0 cm, deb. 1,0 cm (T. 6: 6).

20. Fragment keramične posode, sive barve s trakastim ročajem iz ustja. Izdelan prostoročno. Na zunanji strani pod ustjem poševno žlebljene linije (glajenje s predmetom). Šir. 7,7 cm, v. 5,6 cm, deb. ostenja 0,9 cm, š. ročaja 3,6 cm (T. 8: 5).

21. Železen enorezen nož z ravnim hrbtom in rezilom. Rezilo se zaključuje poševno v fragmentarno ohranjeni kljukasti nastavek. Dolž. noža 16,1 cm dolž. rezila 3,2 cm. dolž. trna 4,3 cm (T. 7: 3).

22. Železen enorezen nož s fragmentarno ohranjenim rezilom. Prehod trna za nasaditev ročaja v ostrino in hrbet poševen. Na trnu sledovi lesenega ročaja. Ohranjena dolž. 12,0 cm, dolž. rezila 8,0 cm, š. rezila do 3,2 cm, dolž. trna 4,0 cm (T. 7: 4).

23. Dvokrilni železen žebelj. Dolž. 4,4 cm (T. 7: 8).

24. Dvokrilni železen žebelj. Dolž. 4,1 cm (T. 7: 9).

25. Dvokrilni železen žebelj. Dolž. 4,0 cm (T. 7: 10).

26. Dvokrilni železen žebelj. Dolž. 4,2 cm (T. 7: 11).

27. Dvokrilni železen žebelj. Dolž, 3,2 cm (T. 7: 12).

28. Dvokrilni železen žebelj. Dolž. 7,7 cm (T. 7: 13).

29. Železna zatikalka. Med razporkom železna pravokotna ploščica. Dolž. 5,1 cm, deb. lesa 2,5 cm (T. 7: 6).

30. Fragmentarno ohranjena železna zatikalka. Dolž. 0,8 cm, deb. lesa 3,0—4,5 centimetra (T. 7: 2).

31. Železna ploščica pravokotne oblike. Vel. 7,6 × 5,3 cm, deb. 0,4 cm (T. 7: 7).

32. Železen zapah z odprtino na enem koncu in na drugem s fragmentarno ohranjenim pravokotnim nastavkom. Dolž. 9,9 cm (T. 7: 5).

33. Železno klesarsko dleto z rožo. Dolž. 17,3 cm (T. 7: 14).

34. Fragment koščene obloge z deloma ohranjeno glavico okrogle oblike in okrašen na spodnjem delu z vrezanimi vzporednimi krogi. Ohranjena dolž. 2,7 cm (T. 7: 1 a).

35. Bronasta zapona s sledovi pozlate. Na zadnji strani zakrivljeni zatiči. Dolž. 6,3 cm (T. 7: 1).

36. Dolga železna kosa z ozkim ukrivljenim rezilom in pravokotnim nastavkom za pritrditev ročaja. Prečna dolž. rezila 91,0 cm, šir. rezila do 4,0 cm (T. 5: 1).

37. Fragment ustja z ročajem, temno sive barve. Izdelan prostoročno. Vel. 5,1 × 2,7 cm, ohranjena dolž. ročaja 4,0 cm, deb. 0,8 cm (T. 8: 3).

38. Fragment lonca sive barve z navzven zavihanim ustjem. Na zunanji strani pod ustjem tri vzporedne kanelure. Izdelan na lončarskem vretenu. Vel. 4,1 × 4,7 cm, deb. do 0,8 cm (T. 8: 1).

39. Fragment lonca sive barve z navzven zavihanim ustjem. Na zunanji strani pod ustjem močnejši sledovi (vzporedne kanelure) lončarskega vretena. Vel. 3,8 × 2,9 cm, deb. 0,9 cm (T. 8: 2).

40. Fragment lonca sive barve z navzven zavihanim ustjem. Na zunanji strani pod ustjem vzporedne kanelure. Vel. 5,0 × 4,1 cm, deb. 0,5 cm (T. 8: 4).

41. Fragment lonca sive barve z navzven zavihanim ustjem. Na zunanji strani, na robu in pod ustjem, vodoravni kaneluri. Vel. 4,2 × 3,7 cm, deb. 0,7 cm (T. 8: 6).

42. Fragment lonca sive barve z navzven zavihanim ustjem. Na zunanji strani pod ustjem vzporedne kanelure. Vel. 4,7 × 4,0 cm, deb. 0,8 cm (T. 8: 7).

43. Fragment lonca z dnom in delom ostenja, sive barve, izdelan prostoročno. Vel. 7,5 × 3,4, deb. 0,7 cm (T. 8: 11).

44. Del ostenja sive barve, izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji površini vodoraven metličast ornament. Vel. 12,0 × 5,4 cm, deb. 0,7 cm (T. 8: 9).

45. Fragment lonca rdeče barve z navzven zavihanim ustjem, izdelan na lončarskem vretenu. Na prehodu vratu v ostenje dve vzporedni kaneluri. Glina močno pomešana s kvarcitnimi zrni. Vel. 7,9 × 3,2 cm, deb. 0,7 cm (T. 8: 8).

46. Fragment lonca rdeče barve z navzven zavihanim ustjem, izdelan na lončarskem vretenu. Glina močno pomešana s kvarcitnimi zrni. Vel. 9,1 × 4,2 cm, deb. 0,8 cm (T. 8: 10).

47. Fragment ostenja posode, rdeče barve, izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji strani navpično potekajoče vzporedne kanelure. Vel. 7,0 × 6,0 cm, deb. 0,5 cm (T. 8: 12).

48. Fragment lončka z deloma ohranjenim dnom in ostenjem, rdeče barve, izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji strani navpično potekajoče vzporedne kanelure. Vel. 5,7 × 5,0 cm, deb. 0,6 cm (T. 8: 13).

Nagrobniki z napisi

1. Nagrobnik iz dolomitnega apnenca, ohranjen odlomek napisne ploskve (30 × 35, deb. 18, v. črk 5,5 cm)

—] | [—] *Apull*[—] | [—]*mi f*(*il.*) [—] | [—] *et Pr*[—

2. Nagrobna ara iz dolomitnega apnenca, ohranjen levi spodnji del (52 × 52, deb. 40, v. črk 5,5 cm)

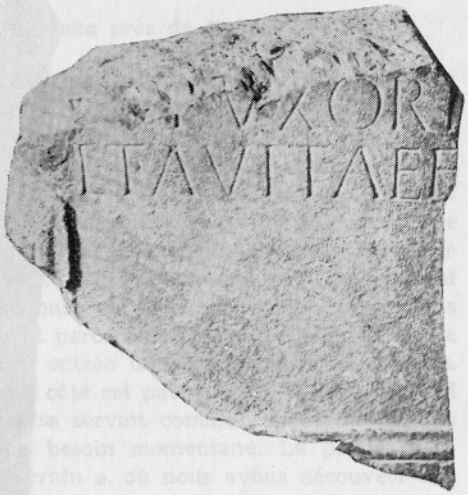

—] | [. . *e*]*t uxori* [—] | *et Avitae f(iliae)* [—].

3. Nagrobnik iz apnenca, ohranjen odlomek z desnega roba napisne ploskve (38 × 23, deb. 21, v. črk 5 cm)

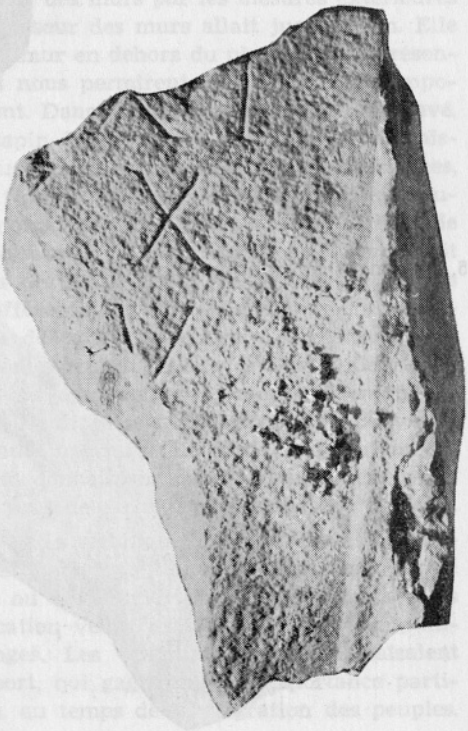

—] | [— —)*xi* | [— —]*xx* | [— —]*v* | [—

4. Fragment napisa, apnenec
(13 × 5,5, deb. 16, v. črke 5 cm)

—]*a*[—

5. Fragment nagrobnika, apnenec
(15 × 5, deb. 13, v. črke 5 cm)

—] | [—]*x*[—] | [—]*am*[—] | [—

RÉSUMÉ

Une enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo

Au nord-est de Kranj (5 km) se trouve dans les champs le village de Pivka près de Naklo. Au-dessus du village en bordure de l'Udenboršt, l'enceinte (forteresse en ruine) se dresse sur un rocher de 20 m de hauteur. Elle englobe la saillie extrême de la terrasse marneuse, qui tombe à pic vers le nord et l'ouest. Vers l'est le terrain est plat resp. il descend légèrement. De ce côté on défendait l'accès au château par un fossé de défense et un remblai en forme de demi-cercle Le château se divisait en deux parties: la partie principale (a) et la partie auxiliaire (b). Entre elles passait un fossé de défense profond avec un remblai (profondeur jusqu'à 4 m). La partie principale était entourée d'un fossé dans l'argile et d'un remblai d'argile tassé qui fut percé dans la partie la plus tendue du demicercle. L'ouverture servait comme entrée dans l'intérieur du château. La partie auxiliaire n'était entourée que du côté est par un fossé moins profond et un remblai d'argile plus bas. Cette partie servait comme espace de défense auxiliaire et il provint probablement d'un besoin momentané. La partie principale de l'ouvrage était à l'intérieur du terrain a, où nous avons découvert une fosse quadrangulaire avec les éléments particuliers des fondations de bâtiment, les ruines d'un mur, les fosses pour les pieux et de menus matériaux culturels. (Dessin 1).

La conception du plan de base de la tour défense nous est indiquée par la fosse de déblaiement, l'étendue et l'épaisseur des murs par les mesures extérieures (10 m) et intérieures (5 m) des côtés. L'épaisseur des murs allait jusqu'à 2 m. Elle avait un plan de base carré. Les ruines du mur en dehors du plan de base présentaient les matériaux de construction, qui nous permirent de conclure la composition, la technique et le mode de bâtiment. Dans l'emplacement central surélevé, il y avait une couche de charbon (frêne, sapin, hêtre, chêne) jusqu'à 20 cm d'épaisseur. Dans cette couche on trouva le plus grand nombre de pointes de flèches, de pointes et de parties de verrous, une flèche de silex et un éclat de silex; au-dessous de la couche, dans l'argile même on trouva des fragments particuliers de céramique de la période de néolithique. Le mur de la tour de défense se composait de chutes, de pierres façonnées, de blocs de pierre brisés, de parties de pierres tumulaires avec des profils de cadres différents, de restes de monuments funéraires avec des inscriptions et une partie de coffret à cendre. Ces restes appartiennent aux architectures tombales et proviennent du village de Pivka. Cela nous est confirmé par la découverte faite là-bas d'un coffret à cendre circulaire et d'une longue faux en fer. Les restes des inscriptions nous témoignent du temps de l'existence d'une nécropole dans la haute antiquité. Le mode d'utilisation des matériaux est le même que celui que nous connaissons dans les ruines de l'antiquité avancée à Velike Malence, Vranje près de Sevnica et au château de Ptuj.

L'ouvrage fut construit à l'exemple de la technique militaire byzantine antique. Il avait sa fonction de protection au carrefour des routes qui menaient de Kranj (Carnium) par Ljubelj à Virunum ou vers Radovljica à Bohinj, puis dans la vallée de la Soča ou avec une bifurcation vers Tarvisio. Une des communications passait devant Pivka vers Mengeš. Les chemins mentionnés faisaient partie de la série des chemins de transport, qui gagnèrent en importance particulièrement dans l'antiquité tardive resp. au temps de la migration des peuples.

D'après l'épaisseur supposée des murs, nous pouvons conclure que la fortification fut construite à des fins militaires. Les menus matériaux culturels nous témoignent, d'autre part, de l'utilisation périodique de cette déjà dans les périodes plus anciennes. Nous pouvons relier la formation du fossé et du remblai à la formation de la tour de défense. Les trous verticaux des pilotes dans le remblai témoignent en partie de la construction du remblai. Le passage du fossé au remblai fut formé verticalement. Nous avons découvert plusieurs fosses moins profondes sous les ruines du mur. Nous pouvons relier leur function à la construction de la tour, lorsqu'elles servirent probablement comme support pour l'érection des échafaudages.

Par sa mauvaise conservation, la forme des embouchures et l'ornementation, la céramique trouvée est un modeste appui qui ne nous permet pas de plus grandes possibilités de comparaisons temporelles et typologiques. Parmi les objets en fer qui appartiennent à la période de l'existence de la tour de défense, se trouvent les parties en fer des verrous, des pointes en fer à deux ailes de différentes longueurs, un ciseau de tailleur en fer, deux couteaux en fer et une partie d'une poignée en os. Parmi les restes sous les ruines, il y avait aussi des os particuliers d'animaux: porc, chevreuil, mouton et probablement bouquetin.

Une attention particulière fut suscitée par les flèches en fer forgé, trouvées pour la plupart dans la couche de charbon de l'emplacement central. Par leur forme elles se distinguent entre elles.

La découverte des flèches nous prouve la manière et les circonstances de la démolition de l'ouvrage, et à la fois leur emploi temporel dans les limites historiques déterminées. Il est probable que la tour de défense fut démolie par les vieux Slaves dans leurs premiers assauts de peuplement sur le territoire actuel de la Haute Carniole. Les formes diverses sont d'autre part caractéristiques aussi pour la détermination ethnique de leurs porteurs. Dans les nécropoles des Vieux Slaves connues jusqu'ici, nous déterminons par celles-ci les tombes slaves anciennes.

D'après les sources historiques et matérielles, les armes les plus fréquentes et caractéristiques des Vieux Slaves sont l'arc et la flèche, à côté de la massue, du javelot, du bouclier, du couteau et de la hache. Cette affirmation nous est confirmée aussi par l'armement attesté de l'armée de la Grande-Moravie et les nombreuses découvertes de matériaux de ce type.

Nous pouvons interpréter le manque d'un plus grand nombre d'objets et de couche culturelle de l'enceinte au-dessus de Pivka par le peuplement périodique et la brève utilisation de cet emplacement. Les faits découverts sont directement liès aux sources archéologiques de la ville de Kranj (la nécropole de la période de la migration des peuples à Lajh et la mention de Carnium) et nous pouvons les lier étroitement aux événements historiques de l'antiquité avancée.

Les villes fortifiées de l'antiquité avancée comme centres de la force politique et militaire arrivent sous l'autorité des Lombards par le contrat de donation de Justinien en 547/48. Les Lombardes ne reçurent pas seulement en propriété les passages vers l'Italie du nord, mais encore le territoire de la population romane d'alors. L'irruption dans cet espace signifie aussi l'occupation des fortifications intactes. Kranj avait un rôle plus important que la castel de Carnium que les Lombards gardèrent encore jusqu'aux environs de l'an 600 de notre ère, comme poste extérieur de leur duché frioulan.

Les constatations historiques nous donnent le cadre temporel où l'espace de la Haute Carniole obtient sa signification stratégique dans l'organisation de la défense, du trafic et du peuplement, cependant les matériaux matériels et la recherche insuffisante des ruines en Haute Carniole provoquent une trop grande envergure temporelle entre les matériaux déterrés et les dates historiographiques.

L'enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo ne nous a donné qu'une partie des événements dans la conception entière de la vie dans l'antiquité tardive. Les recherches des ruines au-dessus de Bašelj, à Ajdna au-dessus des Potoki et à Ajdovski gradec à Bohinj nous donneront peut-être un tableau plus clair de ces temps agités dans cette partie expressément de passage du territoire slovène.

Sl. 1. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Pogled na tlorisno zasnovo obrambnega stolpa

Fig. 1. Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. Vue du plan de base de la tour de défense

Sl. 2. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Jama za kol v nasipu sonde 1

Fig. 2. Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. Fosse pour pieu dans le remblai de la sonde 1

Sl. 1. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Spodnji del oglate kamnite pepelnice v ruševini zidu

Fig. 1. Enceinte au-dessus de Pitka près de Naklo. Partie inférieure du coffret à cendre en pierre angulaire dans les ruines du mur

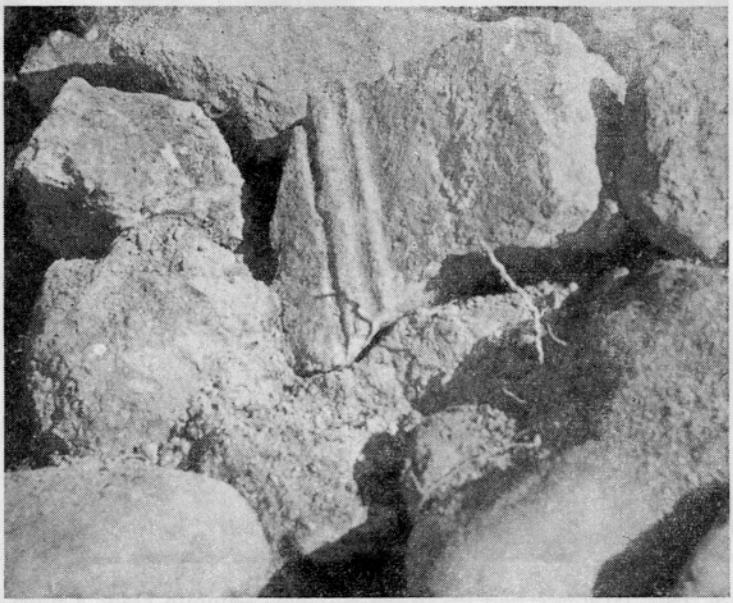

Sl. 2. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Del nagrobnika s profiliranim robom v ruševini zidu

Fig. 2. Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. Une partie de monument funéraire avec un bord profilé dans les ruines du mur

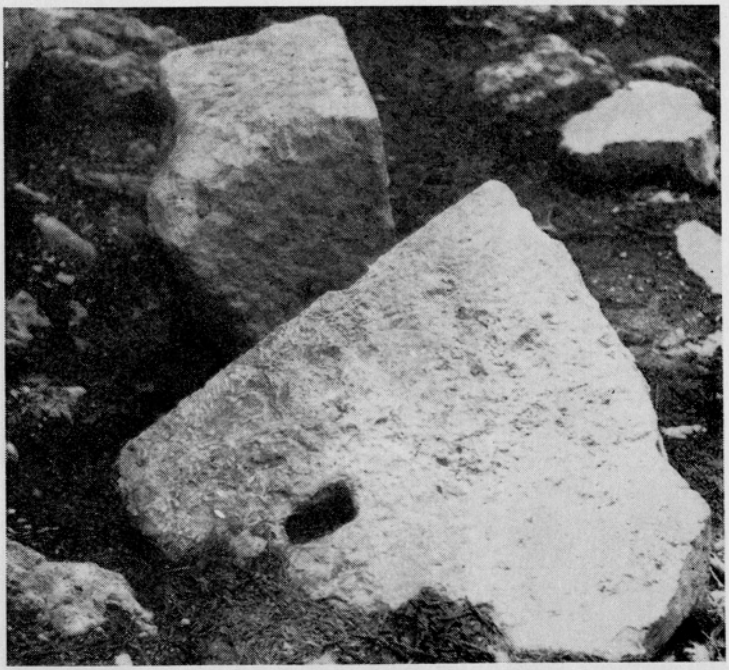

Sl. 1—2. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Kamnite klade z utori v ruševinah zidu

Fig. 1—2. Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. Blocs de pierre avec rainures dans les ruines du mur

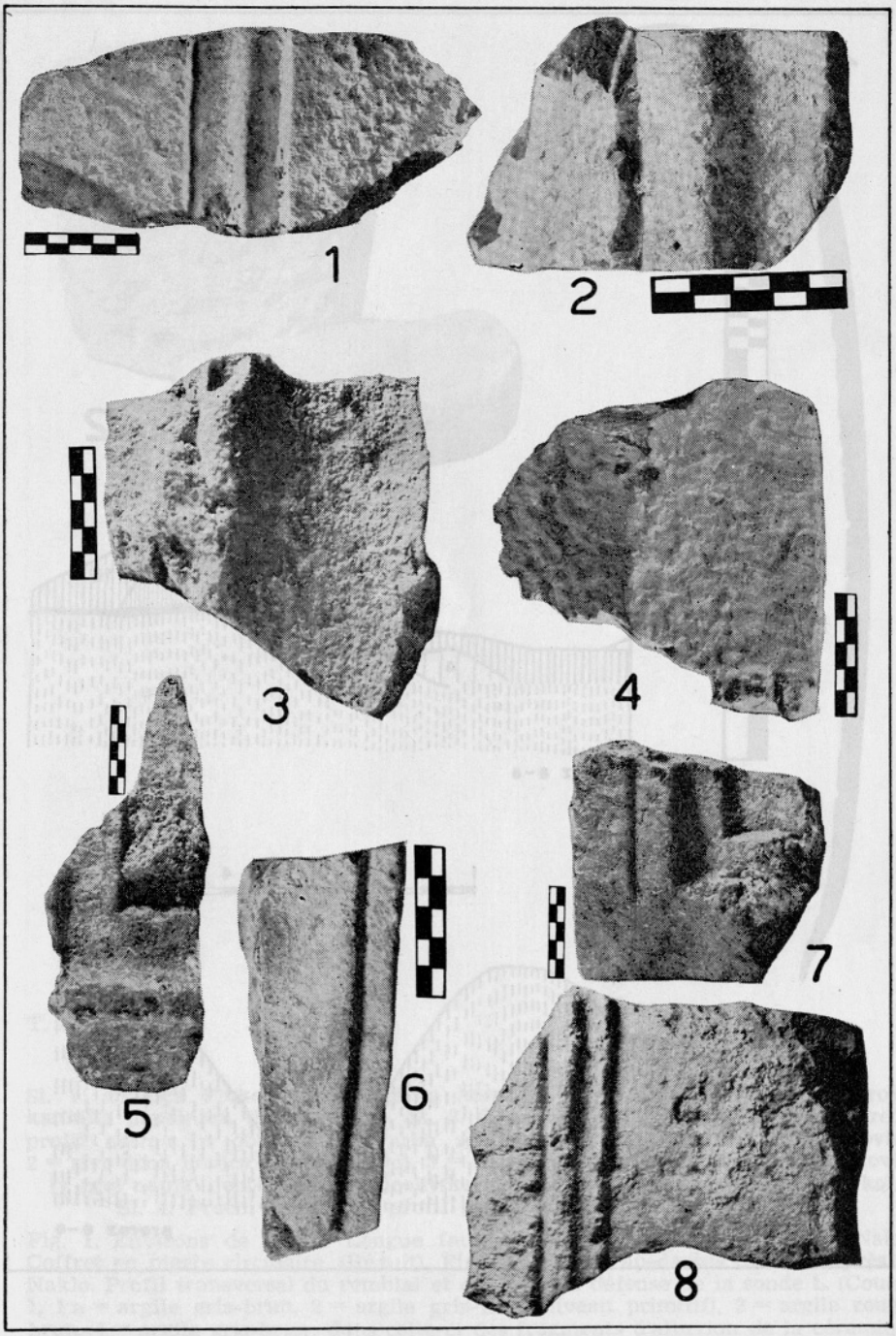

Gradišče nad Pivko pri Naklem. 1—8 profilirani deli razbitih nagrobnikov v ruševini zidu

Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. 1—8 parties profilées de monuments funéraires brisés dans les ruines du mur

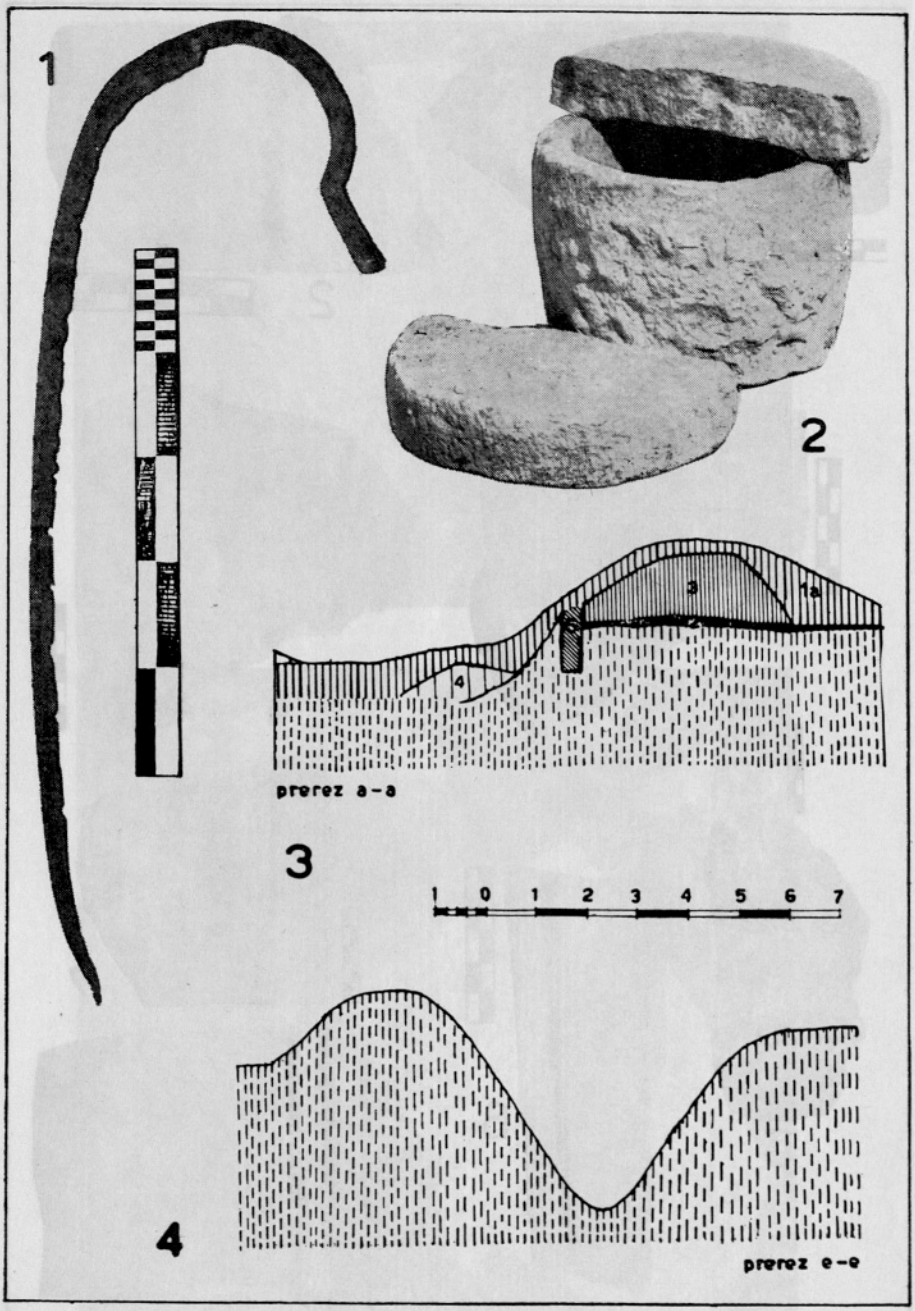
1
2
3
1a
4
prerez a-a
3
1 0 1 2 3 4 5 6 7
4
prerez e-e

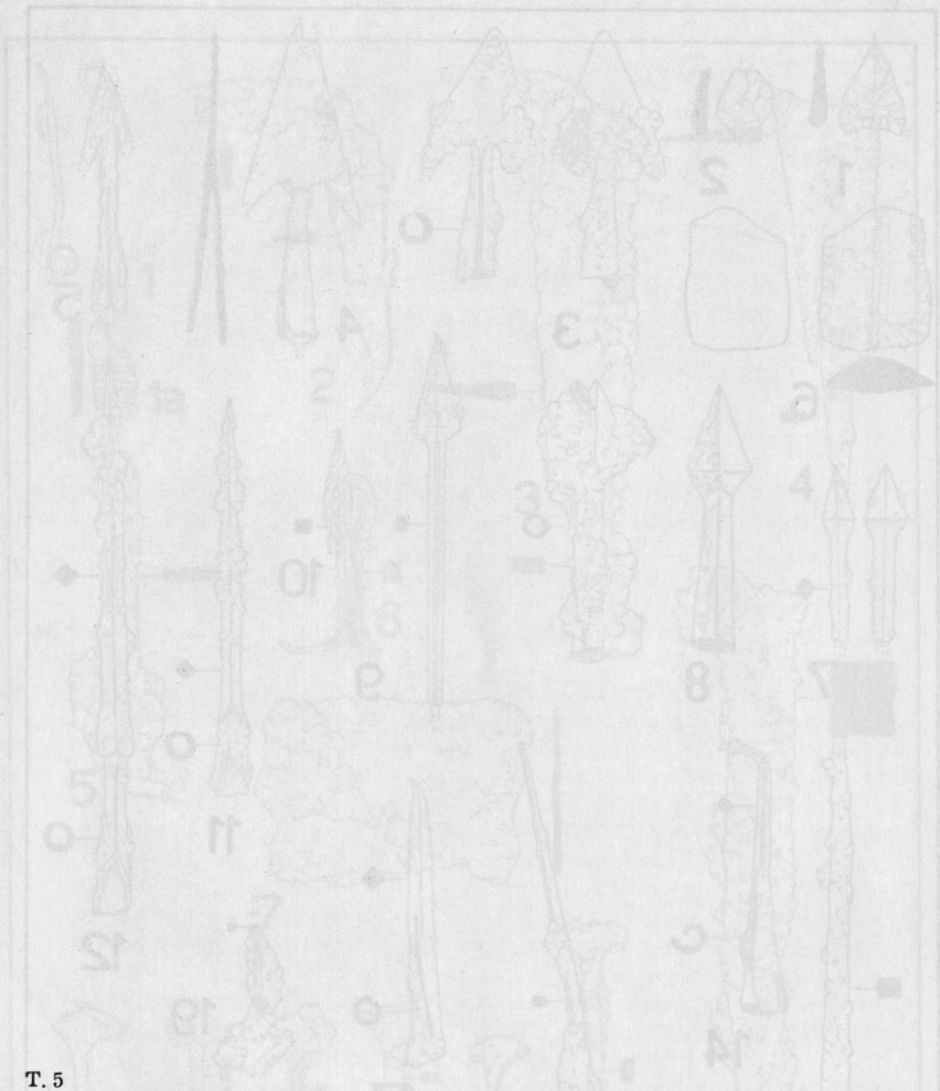

T. 5

Sl. 1. Okolica Pivke. Dolga železna kosa. Sl. 2. Pivka pri Naklem. Okrogla kamnita pepelnica. (Pomanjšano). Sl. 3. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Prečni profil nasipa in obrambnega jarka sonde 1. (Plast 1 a = sivo rjava ilovica, 2 = sivo črna ilovica (prvotni nivo), 3 = rdeče rjava ilovica, 4 = sivo rjava ilovica (v njej naplavljeni fragmenti neolitske keramike), 5 = navpična jama za kol. Sl. 4. Prečni površinski profil preko osrednjega nasipa in jarka

Fig. 1. Environs de Pivka. Longue faux en fer. Fig. 2. Pivka près de Naklo. Coffret en pierre circulaire. (Réduit). Fig. 3. Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. Profil transversal du remblai et du fossé de défense de la sonde 1. (Couche 1, 1 a = argile gris-brun, 2 = argile gris-noir (niveau primitif), 3 = argile rouge-brun, 4 = argile gris-brun; dans celle-ci des fragments d'alluvion de la céramique néolithique, 5 = fosse verticale pour pieu. Fig. 4. Profil de surface transversal par dessus le remblai central et le fossé

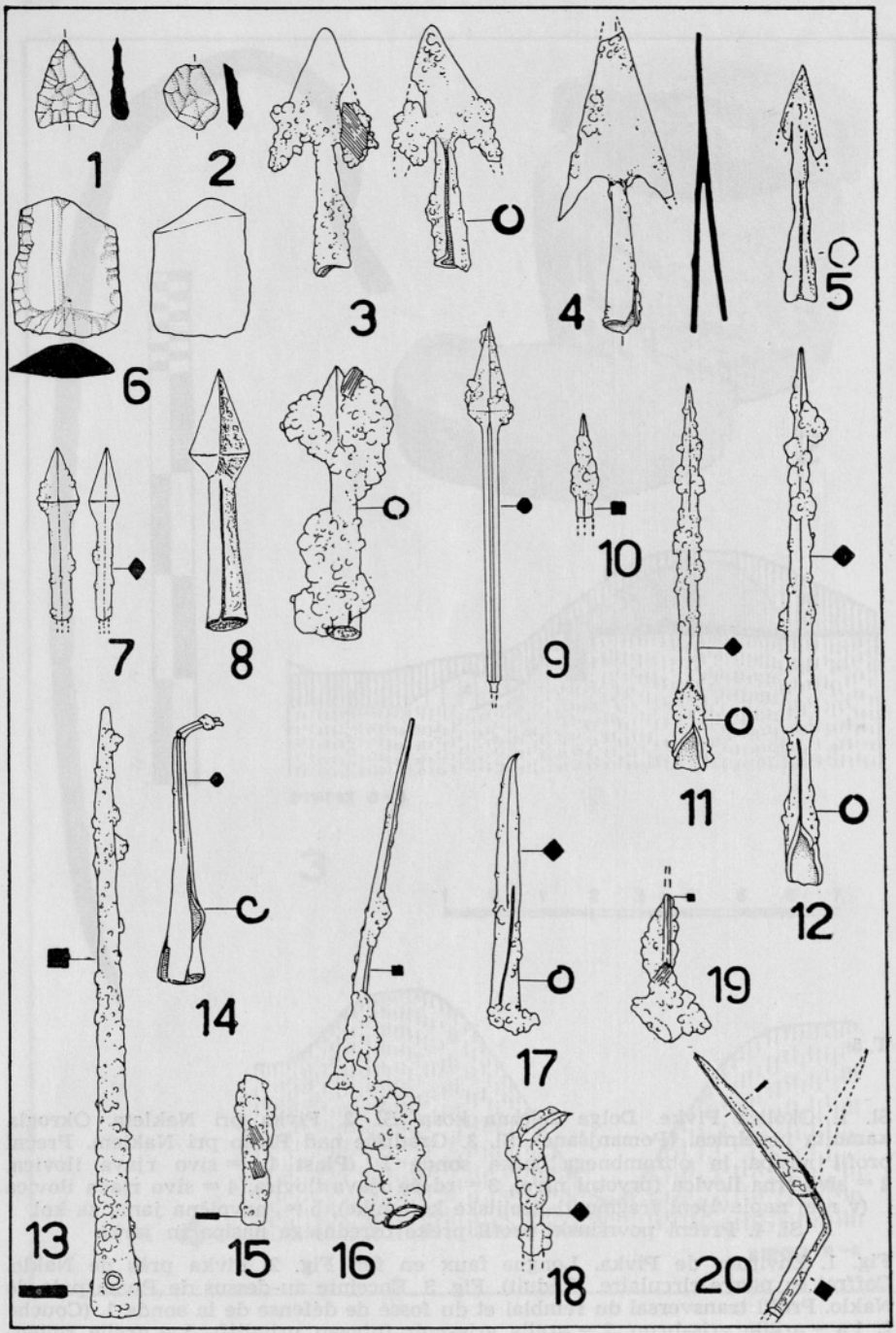

Gradišče nad Pivko pri Naklem (1—4, 6—20). 1, 2 kremenova puščica in odbitek; 3, 4 železne puščice s krilci; 6 del kremenovega strgala; 7—14, 16—20 različni tipi železnih puščic; 15 železna pravokotna ploščica iz Gradišča nad Bašljem

Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo (1—4, 6—20). 1, 2 flèche en silex et éclat; 3, 4 flèches en fer avec ailettes; 6 partie du racloir en silex; 7—14, 16—20 différents types de flèches en fer; 15 plaquette rectangulaire en fer; 5. flèche en fer de Gradišče au-dessus de Bašelj. 1—20 = 1/2

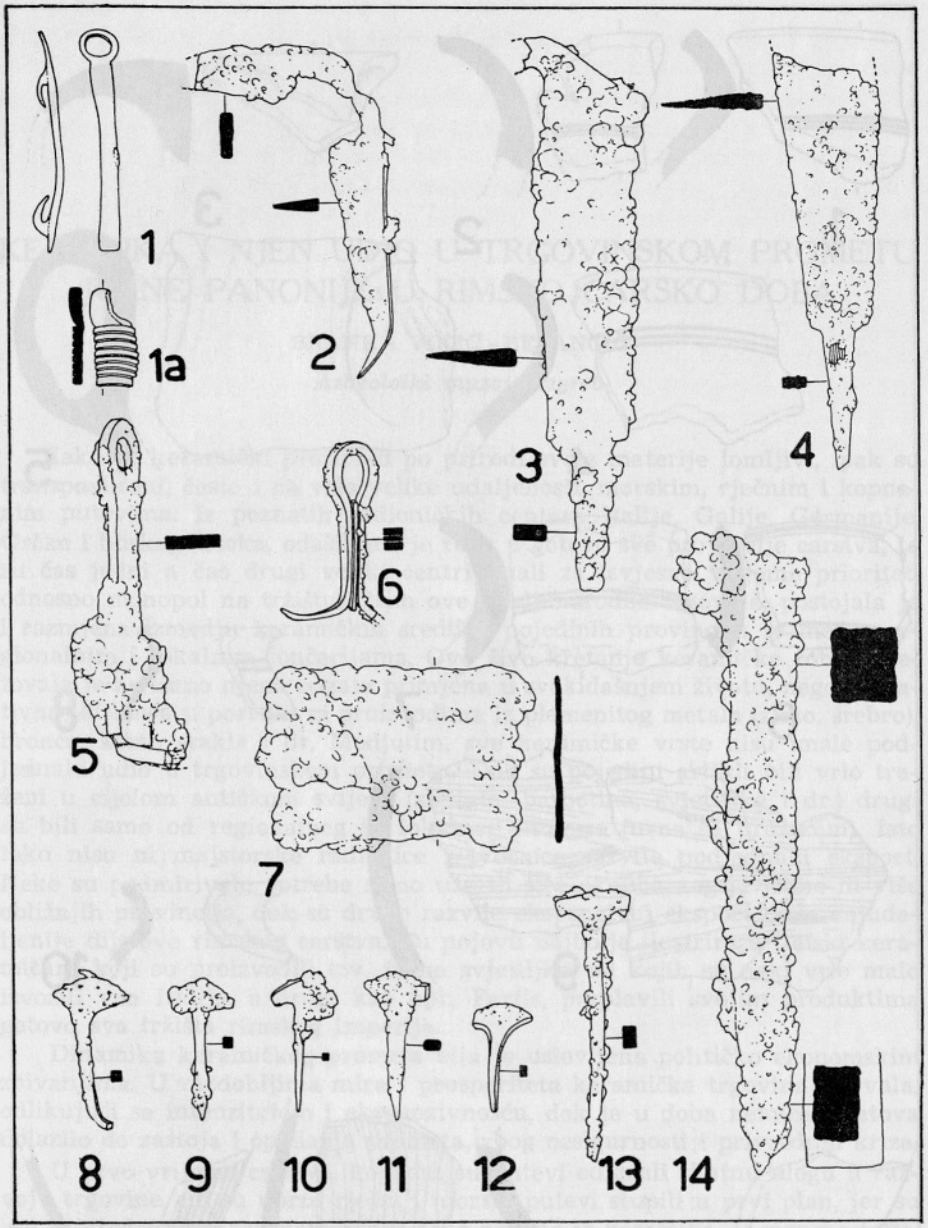

Gradišče nad Pivko pri Naklem. 1 pozlačen bronast dekorativni predmet z zatiči; 1 a del koščene obloge; 2, 5, 6, 7 železni predmeti zapaha; 3, 4 železni enorezni noži; 8—13 železni dvokrilni žeblji; 14 železno klesarsko dleto

Enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo. 1 object décoratif en bronze doré avec des fiches; 1 a partie du revêtement en os; 2, 5, 6, 7 objets en fer du verrou; 3, 4 couteaux en fer à un fil; 8—13 pointes en fer à deux ailes; 14 burin de tailleur en fer. 1—14 = 1/2

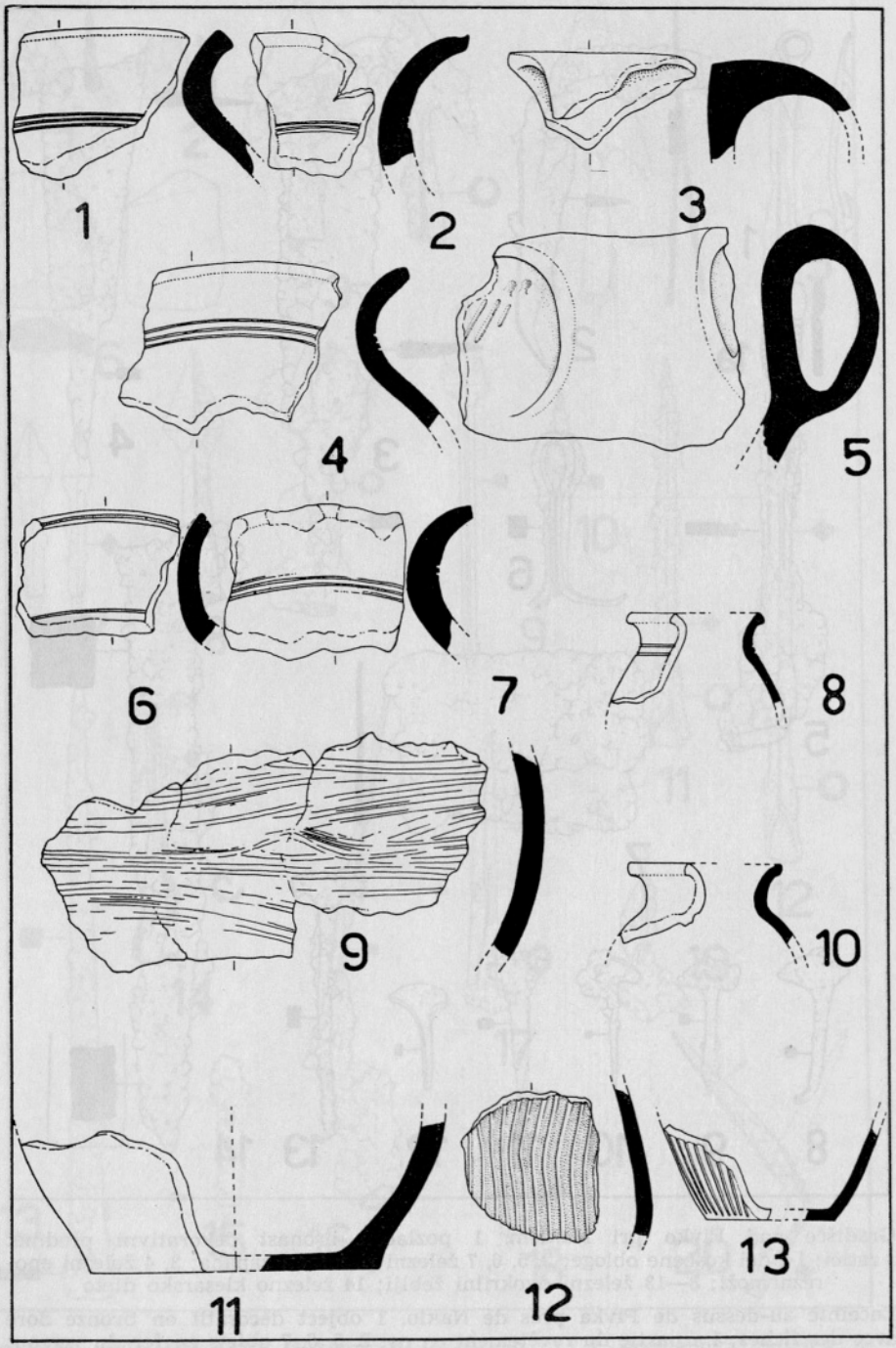

Gradišče nad Pivko pri Naklem. Različni fragmenti keramike
Enceinte au-dessus de Pivka Près de Naklo. Différents fragments de céramique.
1—7, 9, 11, 13 = 1/2, 8, 10, 12 = 1/4

KERAMIKA I NJEN UDIO U TRGOVINSKOM PROMETU JUŽNE PANONIJE U RIMSKO CARSKO DOBA

BRANKA VIKIĆ - BELANČIĆ

Arheološki muzej, Zagreb

Iako su keramički proizvodi po prirodi svoje materije lomljivi, ipak su transportirani, često i na vrlo velike udaljenosti, morskim, rječnim i kopnenim putevima. Iz poznatih radioničkih centara Italije, Galije, Germanije, Grčke i bliskog Istoka, odašiljana je roba u gotovo sve provincije carstva, te su čas jedni a čas drugi veliki centri imali za izvjesno vrijeme prioritet, odnosno monopol na tržištu. Osim ove medjunarodne trgovine, postojala je i razmjena izmedju keramičkih središta pojedinih provincija te medju regionalnim i lokalnim lončarijama. Ovo živo kretanje keramičke robe uvjetovala je ne samo njena bogata primjena u svakidašnjem životu, nego i relativna jeftinoća u poredbi sa proizvodima iz plemenitog metala (zlato, srebro), bronce, kosti, stakla i dr. Medjutim, sve keramičke vrste nisu imale podjednaki udio u trgovinskom prometu. Dok su pojedini artikli bili vrlo traženi u cijelom antičkom svijetu (sigilata, barbotina, svjetiljke i dr.) drugi su bili samo od regionalnog ili lokalnog interesa (urne sa prozorom). Isto tako nisu ni majstorske radionice i tvornice razvile podjednaki eksport. Neke su podmirivale potrebe samo uže ili šire okolice, regije jedne ili više obližnjih provincija, dok su druge razvile ekspanzivni eksport do u najudaljenije dijelove rimskog carstva. Tu pojavu najbolje ilustriraju italski keramičari, koji su proizvodili tzv. firma svjetiljke, od kojih su neki vrlo malo izvozili van Italije, a drugi kao npr. Fortis, preplavili svojim produktima gotovo sva tržišta rimskog imperija.

Dinamika keramičkog prometa bila je uslovljena političko ekonomskim zbivanjima. U razdobljima mira i prosperiteta keramička trgovina je cvala, odlikujući se intenzitetom i ekspanzivnošću, dok je u doba nemira i ratova dolazilo do zastoja i opadanja prometa, zbog nesigurnosti i privrednih kriza.

U prvo vrijeme carstva, kopneni su putevi odigrali znatnu ulogu u razvoju trgovine, ali su ubrzo rječni i morski putevi stupili u prvi plan, jer su bili prikladniji za transport krhke robe kao što je keramika, te sigurno jeftiniji i brži.

Dunav i Rajna a za naše područje Sava i Drava bile su najvažnije vodene arterije,[1] kojima su cirkulirali keramički produkti izmedju zapadnih i istočnih provincija, a medjumorskim saobračajem odvijala se je razmjena

[1] Plinije i Strabo govore o prometu rijekama Savom, Kupom, Dravom i Dunavom. Nat. Hist. III, 28; VII, 5, 2.

keramike bliskog Istoka, mediteranskih zemalja, zapadnih provincija i priobalnog područja naše zemlje.

Prvi jači impuls rimskom keramičkom prometu dala je vojska, s kojom su prodirali u novoosvojena područja ne samo gotovi keramički produkti nego i cijeli lončarski uredjaji, te majstori keramičari i trgovci.[2]

Osnivanjem garniziona i logora usko je povezano i organiziranje radionica, koje su neposredno obskrbljavale vojsku potrebnim artiklima, a kasnije i naselja, koja su osnivana u bližoj ili daljoj okolici logora ili su postojala od ranije. Naravno, da su u postojećim naseljima već i prije dolaska Rimljana, domaći lončari podmirivali potrebe lokalnog tržišta, a njihova djelatnost nije prestala ni kasnije, jer je bolje odgovarala ukusu domorodaca. Tako će kroz izvjesno vrijeme, osobito u 1. st. import i vojna keramička produkcija igrati najvažniju ulogu, da od 2. st. razvojem gradova i njihovim prosperitetom, sve više dolaze do izražaja civilne radionice. One djelomično imitiraju uvezenu robu, ali stvaraju i izvjestan kompromis izmedju novih tekovina i starih tradicija. Osnivanjem cijelog niza domaćih radionica, počinje razvoj regionalne trgovine i razmjene izmedju pojedinih keramičkih središta. Ona će donekle konkurirati medjunarodnoj trgovini, ali je neće nikad isključiti. osobito u pogledu luksuznije robe i proizvoda tzv. male umjetnosti (sitna plastika, reljefi, aplike i dr.).

Najraniji import u južnoj Panoniji je italski i to aretinske sigilate augustova vremena, koja je nadjena u Sisku i Ljubljani, dva njena važna i rana vojna uporišta. Sisačka je ukrašena. To su fragmenti posude sa reljefima mitološkog karaktera, te sa girlandama, palmetama, bukranijem i dr.[3] (T. 1: 1).

Istovremeni su i proizvodi jedne sjeveroitalske radionice, koja još nije sa sigurnošću locirana, a u kojoj je radio veći broj keramičara.[4] Najpoznatiji je medju njima majstor ACO. Njegovi omiljeni tipovi su jajolike čaše, fine fakture, sa crvenom prevlakom ili bez nje, te sa bogatim ukrasom, izmedju kojeg je ponekad napis ili ime keramičara. Ova radionica je dosta eksportirala u Galiju, Norik i Panoniju,[5] a na našem području su zasad poznata kao tržišta Ljubljana, Drnovo, Sisak i Osijek. Iz Siska potječu dve čaše, koje nose karakteristike majstora Aco. Jedna je ukrašena motivom mrežice u kojoj i oko koje su rozete, palmete i plamenovi.[6] Druga je djelomično prekrita dužim i kraćim nareckanim trakama, rasporedjenim u cik cak linijama, te frizom malih žrtvenika. Prevlaka je svjetlo crvena (T. 1: 2). Primjerak iz Ljubljane je ukrašen viticom bršljana (Nar. muz. inv. 6978), a

[2] A. Mócsy, Pannonia, Paulys R. E. Supl. IX, p. 678 i 679 (citira literaturu).

[3] B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. Starinar 13-14, 1962-63 (1965) 90, sl. 1.

[4] Aco Acastus, Surus rob L. Sariusa, Buccio rob Narbanusa, te Antiochus. Prema nalazima njihovih posuda u nekropolama u Ornavasu i Personi može ih se datirati u vrijeme cara Augusta. Bianchetti, I Sepolcri di Ornavasso. Atti della Soc. di Arch. e Belle Arti. 6, 251, T. 22: 20. U Galiciji, radionice u Višiju i Sent Remiju (St. Remy en Roulet), preuzele su prototipe iz sjeverne Italije. J. Dechelette, Les Vases Ceramiques de la Gaule Romaine I (1904) p. 39.

[5] J. Dechelette, o. c. 31; A. Schober, Die Römerzeit in Österreich (1953) p. 172, sl. 125; H. Kenner, Die Kleinfunde römischer Art. Sonderdruck aus Carinthia I, 139, 1949, 25; 141, 1951, 54; 143, 1953, 40 i 144, 1954. 25.

[6] B. Vikić-Belančić, o. c. 90, sl. 2.

fragmentirana čaša iz Osijeka imitira teksturu korpe, te ima napis i friz arkadica, tipičan za majstora Aco.[7]

Prema dekorativnim elementima i fakturi ovim su čašama srodne dvojne šalice sa drškama, koje su najčešće samo u donjem dijelu ukrašene i to rozetama, palmetama, girlandama, reljefnim slovima i dr. I one potječu iz jedne sjeveroitalske radionice augustova vremena. Primjerci otkriveni u Ljubljani i Sisku rad su istog keramičara, jer su oba slične fakture i nose isti napis — CLEMENS. Slova su identična i umetnuta izmedju rozeta (Ljubljana)[8] i dvostrukih palmeta (Sisak). Kod sisačke šalice su obe drške oštećene a na dnu je pačetvorinast pečat, nečitljiv (T. 1: 3).

Od vremena Tiberija do Dominicijana eksportirana je tzv. padanska sigilata iz jedne radionice (ili više njih) u području rijeke Poa.[9] Ova vrsta sigilate, koja je najviše služila kot stolno posudje, masovno je zastupljena u južnoj Panoniji, osobito u njenom zapadnom dijelu: Ljubljana, Drnovo, Ptuj, Sisak, ali se javlja i u kastelima na limesu: Dalj, Novi Banovci, Surduk i Mitrovica (T. 1: 4, Sisak).

Italiskom importu druge polovine 1. st. i prvih decenija 2. st. pripadaju plitice i šalice sa ukrasom en barbotine. Vrlo su fine fakture i tanke stijenke, iz crvene ili sive gline sa firnisom crvene, smedje ili crne boje, te su ukrašene ljuspama, viticama, listovima raznog oblika, bobicama, grančicama i dr. One su bile vrlo omiljeni i traženi artikl, te se javljaju u svim logorima i urbanim centrima od Emone do Taurunuma (T. 2: 5, Sisak). Isto su tako radionice, koje su proizvodile teru nigru našle unosno tržište na južnopanonskom području, tako, da ovu robu nalazimo u Ljubljani, Ptuju, Sisku, Osijeku, Mitrovici, Dalju, Novim Banovcima, Sotinu, Surduku, Surčinu i dr.

Crveno firnisana i marmorirana keramika, osobito tanjuri, vrčevi i posude za mješanje sa izljevkom, importirana je u 1. st. i u prvoj polovini 2. st. iz Italije, dok nisu potrebe tržišta počele podmirivati provincijalne radionice, pretežno galske i germanske, a kasnije i panonske. Obe keramičke vrste su vrlo bogato zastupljene u zapadnom dijelu južne Panonije: Ljubljana, Ptuj, Drnovo, Sisak, Stenjevac (T. 2: 6), no srećemo ih, mada u nešto manjem broju, i u istočnom dijelu (Osijek, Vinkovci, Lovas) (T. 2: 7), Mitrovica, Novi Banovci, Surduk i dr.

Do početka 2. st. u glinenim amforama eksportirano je iz Italije vino i ulje, osobito preko Akvileje.[10] Najpoznatiji tvorničari i liferanti su bili C. Lekanije Baso i Kalvija Krispinila, čija aktivnost pada u drugu polovinu 1. st.[11] Oni su izvozili svoje produkte po Italiji, Istri, Noriku i Pa-

[7] Isti motiv se javlja na čaši iz groba u Personi in na čaši iz Palacola (muzej Torino). J. Dechelette, o. c. 36, sl. 20 i p. 37, sl. 22.

[8] Šalica iz Emone je otkrivena u ranocarskoj sjevernoj nekropoli u grobu 62-Agrotehna, a osim toga su dva fragmenta nadjena u insuli XXX. Primjerak iz Siscije nema bližih podataka o okolnostima nalaza.

[9] Wiesinger pretpostavlja, da je radionica bila u Hadriji (današnja Adrija). Überblick über die Padanische Sigilata in Landeusmuseum Klagenfurt. Carinthia I 132, 1942.

[10] Strabo, V, 1, 8; A. Mócsy, ibid.

[11] C. L. Basso je bio konzul 64 god. U Fažani (Istra) otkrivena je njegova tvornica. Calvia Crispinilla je bila bogata Rimljanka, vlasnica tvornice amfora (vjerojatno i opeka), koju spominje Tacit i Diona. Proizvodi njene tvornice su nadjeni u Trstu, Poreču i Magdalensbergu, te Ptuju. A. Degrassi, Scritti vari di antichità II (1966) 966.

noniji.[12] Na našem području su zasad samo u Ptuju nadjene amfore sa njihovim pečatom.[13] U ostalom dijelu medjurječja Save i Drave amfore su u većem broju otkrivene u Ljubljani i Sisku a nešto manje u Osijeku, Dalju, Mitrovici, Vinkovcima, Surduku i Novim Banovcima (T. 2: 8, Sisak).

Za gradjevne svrhe importirana je u južnu Panoniju u 1. st. opeka iz Italije, što potvrdjuju primjerci iz carske tvornice Pansijana, nadjeni u Sisku (T. 2: 9). Ova tvornica je bila aktivna od Augusta do Vespazijana.[14] Medjutim, kasnije će na našem području proraditi čitav niz ciglana, carskih, vojnih, gradskih i privatnih, koje će podmirivati lokalne i regionalne potrebe, a čak izvoziti i van granica provincije, tako, da će import opeke iz Italije potpuno prestati.

Svjedoci cvatućeg i ekspanzivnog eksporta iz Italije, osobito sjeverne, su glinene svjetiljke, koje su u velikom broju nadjene na tlu južne Panonije. Već se početkom 1. st. javljaju tzv. volutne svjetiljke, uglatog i oblog nosa, flankiranog volutama, koje su u stvari najrašireniji tip svjetiljki nesamo kod nas nego i u ostalim provincijama carstva (T. 3: 10, Sisak i T. 3: 11, Sisak). Omiljene su i svjetiljke kratkog, oblog nosa. Najmasovnije su eksportirane iz sjeverne Italije firma svjetiljke, koje su od poslijednje četvrtine 1. st. i kroz cijelo 2. st. dominirale i preplavile panonsko tržište (T. 3: 12, Sisak). Od majstora starije generacije, koji su bili aktivni do prvih decenija 2. st. najveći je izvoz razvio već spomenuti keramičar Fortis, čiji su proizvodi otkriveni i u najudaljenijim provincijama rimskog imperija.[15] Osim njega su jači eksport u južnu Panoniju ostvarili majstori Atimetus, Litogenes i Strobilis. Iz mladje generacije, koja je djelovala u 2. st. intenzivnije su izvozili keramičari — *Casius, Cresces, Lucius, Nerius, Octavius i Vibianus.*

Mada italski eksport keramike tokom 2. st. slabi jer ga potiskuje galski i germanski, ipak on nije nikad potpuno prekinut, pa su npr. kasnoantičke svjetiljke afričkog tipa, stizale u naše krajeve posredstvom Italije.

Putevi kojima je dolazila keramička roba iz Italije u južnu Panoniju su bili dvojaki. U prvo vrijeme je bio važniji transport kopnom jer se je odvijao dobrim cestama, osobito magistralom *Aquileja—Emona—Poetovio—Mursa* ili drugim krakom preko *Neviodunuma—Andautonije* i *Siscije.* Akvileja je bila najvažniji emporij za keramičku i drugu robu,[16] koja je pristizala iz raznih krajeva Italije, a onda odašiljana naručiteljima i tržištima Norika, Panonije, Podunavlja i dalje na istok u Meziju i Daciju. U toj trgovini i transportu rječna plovidba Savom i Dravom je sigurno odigrala važnu ulogu, jer je prijevoz lako lomljive keramike bio sigurniji i pogod-

[12] A. Gnirs, Jahrb. der Altertumskunde 4, 1910, 79 i Jahresh. IOA 13, 1910, Beibl. 97 i 14, 1911, 35; R. Egger, Die Ausgrabung auf den Magdalensberg. Carinthia I, 144, 1954, 60.

[13] M. Abramić, Archaeologische Funde aus Pettau. Jahreshefte IOA 17, 1914, 115; isti, Führer durch Poetovio (1925) 110.

[14] Ova carska tvornica je izvozila u Istru, rimsku Dalmaciju i Panoniju. J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. Vjesnik Hrv. arh. druš. 5, 1901, 116; A. Gnirs, Grabung und Untersuchung in der Polesana. Jahresh. 14, 1911, 28.

[15] Bogato je zastupljen u kastelima germansko-retskog i podunavskog limesa zatim u Galiji, Britaniji, Španiji, sjevernoj Africi, Noriku, Panoniji, Rimskoj Dalmaciji, Meziji i Daciji, te na egejskim otocima.

[16] Panciera, La vita economica di Aquileia (1957) 21.

niji, a vjerojatno i manje skup. Ključni položaj u Savskom prometu su imale *Emona* i *Nauportus* (Vrhnika), pa su ih stoga akvilejski trgovci vrlo rano uklopili u svoju trgovačku mrežu, a čak i naselili.[17] Savske luke kod Siska i Mitrovice te dravska kod Osijeka odigrale su takodjer važnu ulogu u trgovinskom prometu.[18] Morski put je iz Italije vodio na naše priobalno područje, a onda kopnom preko rimske Dalmacije (osobito iz Salone i Senije) u južnu Panoniju.[19] Ovaj način je svakako bio kompliciraniji i skuplji, te nije bio tako intenzivno korišten kao transport na magistralnim cestama.

Galski eksport u Panoniju je počeo već oko sredine 1. st. ali je najintenzivniji u 2. st. Nekoliko značajnih radionica je izvozilo keramičku robu u južnu Panoniju, a medju prvima su obskrbljavale ovo područje južnogalske keramičke manufakture.[20] Medju njima je samo radionički centar La Graufesenque ostvario jači izvoz i to od Klaudijeva do Trajanova vremena. Proizvodi majstora Coeliusa i Medillusa iz Neronova i Vespazijanova doba, stigli su u Varaždinske Toplice, a Belatusa i Kvintusa u Osijek (T. 3: 13, Var. Toplice).[21] Sigilata iz ove najznačajnije južnogalske radionice nadjena je još u Ljubljani, Sisku i Mitrovici. Montans, koji je nešto raniji, samo je sporadično izvozio u udaljeno područje Medjurječja Save i Drave, pa su zasad njegovi produkti otkriveni samo u Varaždinskim Toplicama i Osijeku i to iz klaudijevsko-vespazijanskog vremena. Dok je primjerak iz Osijeka gladak, fragment iz Varaždinskih Toplica nosi reljef gladijatora (T. 4: 14). Radionički centar Banassac takodjer je vrlo slabo izvozio, te je zasad nadjen samo jedan primjerak glatke sigilate u Osijeku iz klaudijevsko-vespazijanskog vremena.

Krajem 1. st. vodstvo u eksportu preuzimaju srednje galske radionice.[22] Njihova sigilata je masovno prodrla u južnu Panoniju, pa se čini, da je ovo područje bilo važno tržište za majstore srednje Galije, osobito iz centra Lezoux. Kako je otkriveno najviše sigilata iz III perioda Lezoux, može se utrditi, da je najživlji izvoz bio u vrijeme od Trajana do Antonina. Ova se keramika pretežno javlja u vojnim logorima, ali je ima dosta i u civilnim naseobinama. To se vremenski podudara sa sistemskom izgradnjom Limesa i urbanizacijom gradova u južnoj Panoniji, koje počinju upravo od doba Trajana.

---

[17] Epigrafski spomenici govore, da je prvo naselje akvilejskih poduzetnika bilo u Nauportu a zatim u Emoni. CIL III 3776 i 3777; A. Mócsy, o. c. 689.

[18] A. Mócsy, o. c. 654 (navodi ostalu literaturu).

[19] Najvažnija je veza izmedju dalmatinske obale i Posavine bila cesta *Salona—Servitium* i cesta *Senia—Romula—Siscia*. One su se vezale na magistralu Emona—Siscia—Sirmium. Sergejevski u svojim »Putnim bilješkama iz Glamoča«, napominje, da natpisi iz Salone daju podatke o pet raznih cesta, koje su vodile prema unutrašnjosti rimske Dalmacije. Glasnik zem. muzeja 44, 1942, 117; E. Pašalić, Antikna naselja i rimske komunikacije u Bosni i Hercegovini (1960) i dr.

[20] Najvažnije radionice su bile: La Grafesenque, Montans i Bannasac. J. Dechelette, o. c. 64 i 117, Hermet, La Graufesenque, 1934. — Oxé, Frühgalische Reliefkeramik von Rhein. Materialien zur römisch-germ. Keramik 6, 1934; E. Vogt, Früh Sigillaten in Schweizerischen Landesmuseum, Festschrift Oxé (1938) i dr.

[21] M. Bulat, Terra sigillata s pečatima u muzeju Slavonije. Osječki zbornik 6, 1958, 80, br. 37 i 82, br. 60 i 61; B. Vikić-Belančić, o. c. 91, 1.

[22] Stantfield-Simpson, Central Gaulish Potters (1958); Dechelette, o. c., 171.

Srednjegalskih sigilata, glatkih i ukrašenih nadjeno je u najvećem broju u Ptuju, Sisku i Osijeku, Mitrovici i Novim Banovcima, a nešto manje u Ljubljani, Varaždinskim Toplicama, Jalžabetu (T. 4: 15), Ludbregu, Stenjevcu (T. 4: 16), Dalju, Surduku i Vinkovcima (T. 4: 17). To su najčešće zdjele tipa Dragendorf 37 sa medaljonima, polumedaljonima, metopama ili viticama, u kojima su mitološke, profane ili životinjske figure, palmete, lišće akanta i dr. Osim toga javljaju se plitice tipa 32 i čaše tipa 33, obično glatke, samo sa majstorskim pečatom. U manjem su broju zastupljene zdjele ravnih stijenka, tipa Dragendorf 30. Lijep primjerak je nadjen u Osijeku sa medaljonima u kojima su glave Pana (bradatog), a retrogradni pečat pripada majstoru MERC(ATORM) (T. 15: 18).

Medju pečatima majstora najveći broj je iz Lezouxa. Južnu Panoniju kao svoje tržište odabrali su: ADUOCISIO (Osijek), AELIANUS (Ptuj), ALBUCIUS (Osijek), AVENTINUS (Ptuj), CARANTINUS (Osijek), CINNANUS (Varaždinske Toplice, Osijek), DIVICATUS, DIVIX, DOECEUS, GIPPI (Osijek), MANSUETUS (Ptuj), MERCATOR (Osijek), MUXTULLIM, OSBIMAI, PATERCLINUS (Osijek), PATERNUS (Ptuj, Osijek), PRIVATUS (Jalžabet, Ptuj), REDITUS (Varaždinske Toplice), SEXAMUS (Osijek), SECUNDUS (Ptuj, Varaždinske Toplice), SEDATUS (Jalžabet), SEVERUS (Ptuj, Osijek) i drugi.

Nekako u isto vrijeme tj. od Trajanovog do Antoninovog razdoblja, razvile su i istočnogalske radionice[23] eksport u Panoniju, ali on daleko zaostaje za srednjegalskim, osobito Lezouxa. Čini se, da je Medjurječje Save i Drave najviše obskrbljavala radionica Lavoye, jer su njeni proizvodi nadjeni u nešto većem broju u Ptuju i Osijeku i to sa pečatima majstora VITALIS i CINTUSMUS. To su pretežno tanjuri tipa Dragendorf 18/31 i čaše tipa 32 i 33, bez ukrasa. Ostalu su radionice samo sporadično izvozile kao npr. La Madeleine u Ptuj, Varaždinske Toplice, Sisak i Osijek (T. 5: 19, Sisak), Heiligenberg i Blickweiler (majstor Satto) u Varaždinske Toplice i Osijek, Ittenweiler u Osijek, a trierska radionica u Sisak (T. 5: 20).

Istočnogalski majstori kao i oni iz srednje Galije, rado su proizvodili sigilate sa ukrasom en barbotine, koji je najčešće vegetabilnog karaktera, vitice sa grozdom, srcoliki listovi na duljoj peteljci, volutno svinuti listići i dr. Dva tanjurića tipa 36 sa ovakvim ukrasom nadjena su u Sisku i Varaždinskim Toplicama. Pored vegetabilno-ornamentalnog dekora javljaju se i likovi životinja, osobito ptica, kako nam pokazuju fragmenti iz Siska i Osijeka.

Pored sigilata iz Galije je eksportirano posudje sa apliciranim ukrasom, medju kojima su omiljene čaše sa antropomornim oznakama (T. 5: 21, Sisak). Osim toga se izvozila crveno firnisana i marmorina keramika (T. 5: 22 Mitrovica), crno firnisana (Stenjevac, Novi Banovci), te keramoplastika. Medju glinenim figuricama ističe se zoomorfna posuda u obliku pjetla iz Siska, te glavica konja iz Osijeka.

[23] To su radionice: Lavoye, La Madeleine, Luxeuil, Ittenweiler, Blickweiler, Trier i dr. — Barthel, Sigillata Manufakturen in Lavoye. Röm. germ. Koresp. Blatt. 2, 1909; Lerat-Jeanin, La Céramique sigillé du Luxeuil (1960); F. Oelmann, Sigillata Manufakturen in La Madeleine bei Nancy. Röm. germ. Koresp. Blatt 5, 1911 itd.

I majstori glinenih svjetiljki slali su svoje proizvode na južnopanonsko tržište mada ne u velikom broju. Galske svjetiljke su iz svetle gline, brašnjaste fakture, sa crvenim ili smedjim namazom, te je najomiljeniji oblik mala ovalna svjetiljka sa drškom i geometrijsko ornamentalnim ukrasom ili reljefnim slovima (T. 6: 23, Sisak). Majstor Coelius, koji je proizvodio firma svjetiljke eksportirao je svoje proizvode u Emonu.

Import keramičkih produkata iz Galije trajao je u južnoj Panoniji do sredine 3. st., ali se mu već u drugoj polovini 2. st. ozbiljno konkurirale germanske radionice, koje su bile bliže panonskom tržištu.

Putevi, kojima je stizala galska roba u naše područje bili su različiti. Radionice južne Galije su prije svega koristile luku Marseja (Massilia), te su morskim putem otpremale keramičke artikle do naše obale i do Akvileje, čijim posredstvom je djelomično stizala roba u južno panonsko područje.[24] Srednje galske radionice su više koristile rječne i kopnene puteve. Izgleda da je najpodesniji bio transport rijekom Ronom do Rajne, a zatim Dunavom do južne Panonije.

Germanski eksport u 2. st. postaje sve ozbilniji takmac galskom na južnopanonskom tržištu. Najaktivnije su bile radionice iz Rajncaberna (Rheinzabern), koje su izvjesno vrijeme imale monopol u trgovini Panonije, koja je postala jedno od njihovih najvažnijih izvoznih područja.[25] Rajncaberška sigilata se ne javlja samo u logorima na Limesu, nego je masovno zastupljena i u urbanim centrima i civilnim naseljima. Izvoz je trajao do sredine 3. st. ali ga je već krajem 2. st. sve više potiskivala konkurentska radionica Westendorf, koja je bila bliže panonskom tržištu. Ona je u prvoj polovini 3. st. preuzela vodstvo u trgovini sigilatom.

Na teritoriji južne Panonije sigilata iz Rajncaberna je nadjena u većem broju i to u: Ljubljani, Ptuju, Jalžabetu, Varaždinskim Toplicama, Sisku, Osijeku, Vinkovcima, Mitrovici, Novim Banovcima, Sotinu, Surduku i dr. Najčešće su to zdjele tipa Drag. 30 i 37 s medaljonima, polumedaljonima ili metopama u kojima su mitološki, profani i životinjski likovi, kao na primjer na jednoj zdjeli iz Osijeka na kojoj su prikazani Venus, zec i pas (T. 6: 24) ili iz Vinkovaca s figuricama Marsa, Amora i dr. (T. 6: 26). Osim toga se vrlo često javljaju vitice s listovima vinove loze i grozdovima kao npr. na fragmentu sigilate iz Jalžabeta (T. 6: 25) ili pak slobodne figure u prostoru, najčešće u pokretu. Omiljene su i glatke sigilate raznog oblika — tanjuri, plitice, čašice itd., zatim zdjele s ovratnikom i posude s ukrasom u tehnici en barbotine (Osijek, Sisak, Ptuj, Varaždinske Toplice i dr.).

Veliki broj rajncaberških majstora je izabrao južnu Panoniju kao svoje unosno tržište a osobito COBNERTUS (Osijek, Ptuj, Varaždinske Toplice) (T. 6: 27, Ptuj), CERIALIS (Osijek, Sisak, Ptuj), COMITIALIS (Osijek, Ptuj), FIRMUS (Ptuj, Osijek), REGINUS, PRIVATUS, VERECUNDUS, LUTEUS, CATULLUS i dr.

Priliv sigilate iz Vestendorfa bio je takodjer dosta jak, ali pretežno u istočnom dijelu Panonije. Ova radionica je preuzela obskrbu logora na Du-

[24] Panciera, o. c. 87; A. Mócsy, o. c. 863.

[25] F. Fremmersdorf, Rheinische Export nach dem Donauraum. Laurea Aquincense I. Diss. Pann. II, 10, 1938.

[26] M. Abramić, Führer durch Poetovio (1925) 96; M. Bulat, o. c.; Vikić-Belančić, o. c. 94.

navskom limesu, a osobito na sektoru izmedju Lauriacuma i Murse.[27] Na našem području su sigilate iz ove radionice najbolje zastupljene u Osijeku, kojeg su majstori — DECCMINUS, RIPANUS, TERTULLUS i VERUS, izabrali kao svoje tržište.[28] Osim toga se javlja u Novim Banovcima, Sisku Jalžabetu (T. 7: 28). Sigilate ove radionice pokazuju jaču ovisnost o rajnzaberškim i istočnogalskim, a osobito radionice Lavoye.

Pod neposrednim utjecajem Vestendorfa djelovala je radionica sigilate u Noriku, zasad još nelocirana, čiji produkt je nadjen u Sisku (T. 7: 29).

Osim sigilata iz Porajnja su eksportirane u južnu Panoniju i druge keramičke vrste kao npr. pehari sa naborima crveno firnisani ili sa nabačajem (Griesbewurf), kojih se je našlo u Ljubljani, Ptuju, Sisku, Jalžabetu, Varaždinskim Toplicama i dr. (T. 7: 30, Sisak) — crno firnisane posude (terra nigra), ponekad ukrašene bijelim ornamentom (trierska roba), od kojih su nadjeni zasad primjerci jedino u Mariboru i Ptuju — pehari i čaše sa antropomornim obilježjima (Ljubljana, Sisak) — glinene svjetiljke iz blijedo žučkaste gline sa namazom crvene boje i drškom (tipovi sa volutnim nosem, firma svjetiljke i okrugle s kratkim nasadjenim nosem) i dr. U 2. i 3. st. eksportirane su i glinene figurice, osobito iz radionica u Kölnu, koje su često i domaćim najstorima služile kao uzorak. Najomiljenije su plastike, koje prikazuju Veneru ili Veliku majku oploditeljicu *(Magna Mater)*, zatim portretne glave i poprsja, te životinjske figurice, aplike i reljefi. Poprsje Venere iz Murse, bez glave, i gornji dio Venere iz Siscije, koja obim rukama pridržava raspletenu kosu (T. 7: 31), izašle su iz jedne porajnske radionice, dok Venera na postamentu *(Mursa)* i jedna posve deformirana iz Siscije, su proizvod domaćeg keramičara, prema predlošcima iz kelnskih radionica (T. 7: 32, Sisak).[29] Slično je i sa likovima Magne Matris iz Osijeka i Surduka. Češće se javljaju portretne glavice (Osijek, Sisak). Lijep je primjerak portret žene iz Siska, sa frizurom, koja je visoko podignuta u kukmu iznad tjemena, a sa strane priljubljena uz lice, dok jedro poprsje pokrivaju bogati nabori odjeće. Faktura i boja gline, te način prikazivanja, odaju porijeklo iz jedne porajnske radionice (T. 8: 34). Medju likovima životinja najčešće je prikazan pjetao, te pored importiranih primjeraka kao što je npr. pjetlić iz Dalja (T. 7: 33) ima i nekoliko domaćih imitacija radjenih prema predlošcima iz porajnskih radionica (Osijek).

Keramički proizvodi retskih radionica su dosta rijetki u južnoj Panoniji, te se javljaju samo u zapadnom njenom dijelu. Karakteristični ukras unakrsno položenih plastičnih niti nalazi se na jednoj posudi iz rimske vile u Šetarevu kod Maribora (2. st.) te na većem fragmentu iz Ljubljane (insula XXX) i manjim iz Varaždinskih Toplica i Siska.

Rajnski eksport keramike u južnu Panoniju trajao je do u 4. st. ali je najintenzivniji bio u 2. st. i u prvoj polovini 3. st. On se je pretežno odvijao vodenim arterijama i to na liniji Rajna—Neckar—Dunav ili djelomično kopnenim, a djelomično rječnim putecima.[30]

[27] Hefner, Die römische Töpferei in Westendorf. Obergermanischen Archiv, 1803. H. J. Kelner, Zur Sigillata Töpferei von Westendorf. Sonderdruck aus Bayer. Vorg. Blätter 26, 1961. K. Kiss, Die Terrasigillata Fabrik aus Westendorf. Arch. Ertesitö 7-9, 1946-48 (1948) 48 idr.

[28] M. Bulat, o. c. 78, 20, 83, br. 67 i 70.

[29] Sammlung Niessen-Köln, T. CVIII, 3173, 3174 i 3167.

[30] F. Fremmersdorf, o. c. 181.

Eksport keramike iz Mediteranskog područja u Južnu Panoniju, bio je u poredbi sa izvozom zapadnih radionica znatno slabiji, ali ga se može pratiti od ranocarskog razdoblja.

Već se na pečatnoj keramici iz domaćih radionica, opažuju, medju ostalim i utjecaji helenističke keramičke proizvodnje, koji se odražavaju na motivima vitica, grančica, listića i rozeta. Ova činjenica dozvoljava pretpostavku, da su panonski keramičari, imali za predloške pored posudja iz zapadnih radioničkih centara i primjerke iz grčkog keramičkog kruga. Keramika sa pečatanim ukrasom iz Stenjevca, Ščitarjeva, Varaždinskih Toplica (T. 9: 35), Siska i Osijeka pruža nam uvid u te utjecaje. Ženske portretne glavice sa frizurama karakterističnim za razdoblje helenizma kao i karikaturne figurice, koje su u mediteranskom krugu tako omiljene, javljaju se medju keramoplastikom Južne Panonije i to u Sisku i Osijeku. Jedna negroidna plastika iz crvene gline, fine fakture sa crvenom prevlakom, sličnoj onoj na sigilati, import je iz istočnih radionica (T. 9: 36, Sisak). Atičke i korintske radionice eksportirale su u južnopanonsko područje glinene svjetiljke sa trapezastim i ravno završenim nosem (Ivanyi tip X). Najveći cvat ovih radionica u doba Hadrijana i Antonina Pija. Na našem području su nadjeni primjerci iz ovih radionica u Ljubljani, Ptuju, Drnovu, Sisku i Novim Banovcima. Dok je ljubljanski primjerak (T. 9: 37) potekao iz Korinta (1. st.) dotle su svjetiljke iz Siska i Novih Banovaca svjedoci eksporta atenskih radionica 3. i 4. st. n. e.[31] Svjetiljke iz radionice majstora ROMANESIS, koja je bila aktivna od kraja 1. st. do u drugu polovinu 2. st., a koje su nadjeni u Sisku i Surduku, takodjer su import iz mediteranskog područja.[32] (T. 9: 38). Isto je tako iz jedne istočne radionice potekla oveća svjetiljka sa likom orla, raširenih krila, te sa četri uska nosa, koja je nadjena na nepoznatom lokalitetu u Medjurječju Save i Drave (T. 9: 39). Egipatski eksport se može pratiti na svjetiljkama u obliki žabe, od kojih je na našem području nadjen svega jedan primjerak, posve stiliziran. Isto tako su svjetiljke »Afričkog tipa«, koje su k nama stizale posredstvom Italije, proizvod egipatskih keramičkih radionica (Aleksandrija i Abidos). Kod nas su dobro zastupljene — u Ljubljani, Ptuju, Drnovu, Sisku, Osijeku, Vinkovcima i Mitrovici (T. 10: 40). Svjetiljke sirsko-palestinskog tipa su takodjer stigle u Južnu Panoniju (npr. Sisak) iako u vrlo malom broju (T. 10: 41).

Sjeveroafričke radionice sigilata isto su tako eksportirale u 3. i 4. st. svoje proizvode u južnu Panoniju, mada znatno manje nego npr. u rimsku Dalmaciju. Najomiljeniji su oblici tanjura sa širim, horizontalnim rubom, ukrašenim aplikacijama, od kojih se je našlo nekoliko fragmenata u Sisku (T. 10: 42 a i b).

Putevi, kojim je dolazila keramička roba iz mediteranskog područja u Medjurječje Save, Drave i Dunava, bili su različiti. Mreža morskih, kop-

[31] Broneer, Corinth IV, II, 1937, Terracotta Lamps, T. 13: 908; Kübler, Zum Formwandlung in der Spätantiken Attischen Tonplastic. Jahrbuch des DAI 67, 1952, 100, 45.

[32] Majstor Romanesis potpisuje se grčkim i latinskim slovima. Njegova radionica je mnogo eksportirala, te su mu proizvodi nadjeni u M. Aziji, Africi, na otocima Delu, Knidu, na Cipru, a najviše na obalnom pojasu rimske Dalmacije. G. Behrens, Fabrike des Lampen-Töpfers Romanesis in Römisch-germanischen Zentral Museum. Mainzer Zeitschrift 44/45, 1949-50 (1951) 163—167.

nenih i rječnih komunikacija bila je uspostavljena od najranijih vremena, kada su Balkanske zemlje stupile u kontakt sa antičkim svijetom,[33] te je u rimsko carsko doba samo nastavljena stara tradicija i praksa. Svakako je promet sa jugoistoka, Dunavom i Savom od prvenstvene važnosti za naše južnopanonsko područje (grčke rimskodobne svjetiljke iz Mitrovice, Novih Banovaca, Siska i Ljubljane), ali je vjerojatno morski i kopneni put preko Italije na magistralu *Aquileia—Sirmium* takodjer odigrao značajnu ulogu. Osim toga mogao je biti korišten i put dolinom Neretve (Narona) preko Istočne Bosne na Savu, odakle se je dalje razvozila roba bilo rječnim ili kopnenim vezama.

Pored medjunarodne trgovine, koja je u Panoniji bila najintenzivnija u 2. st. i kojoj su Markomanski ratovi i pustošenja ozbiljno naškodili, postojala je i razmjena keramičkih proizvoda unutar same provincije Panonije, kao i izvoz panonske robe van njenih granica.

U širim panonskim okvirima najjači eksport je razvio Akvinkum. On je obskrbljavao svojom robom kastele na Dunavu (Brigetio, Intercisa itd.) a važno izvozno područje mu je bilo Medjurječje Save i Drave sa tržištima u Mursi, Sisciji i Poetoviju. Osim toga je liferovao svoju robu u Meziju i Daciju.[34] Već je najranija vojna radionica Kiscelli, razvila izvoz u naše područje, osobito u doba Trajana, pa se npr. posude za tucanje (tzv. Reibschale) s pečatima ove radionice javljaju u Sisku i Osijeku, a primjerci sa reljefnim ukrasom vitica vinove loze i grozdova u Ptuju (fragmenti posuda i drški, crveno obojeni). Jedan ulomak grube fakture s ovim motivom iz Siska, možda je lokalna imitacija robe iz Kiscelli radionice. Civilna radionica kod današnje Plinare (Altofen) u kojoj su radili poznati akvinški majstori *Pacatus, Petilius, Fabius* i dr. vrlo je mnogo izvozila u južnu Panoniju kao i u ostala panonska područja tako, da se npr. Pakatovi keramički proizvodi nalaze više van Akvinkuma nego u sjedištu same radionice. Ova radionica je odigrala značajnu ulogu u vrijeme kad je sve više počeo opadati zapadni import, a vršila je i znatan utjecaj na sisačku proizvodnju sigilata. Pakatova sigilata je otkrivena u Mursi (T. 10: 43), Sisciji i Cibalama, a Mursa je bila svakako najvažnije tržište majstora u kojoj je vjerojatno postojala i njegova filijala.[35] Ovo pogodno mjesto na rječnim putevima i čvorište limesa izabrao je i majstor Fabius, te su na području Murse otkrivene njegove svjetiljke (T. 10: 44).

I civilna radionica »Schütz«, koja je bila aktivna na prelazu 2. i 3. st. takodjer je izvozila u Južnu Panoniju, a osim toga i u Daciju. Neki primjerci posudica sa crvenim prugama i pojasevima (Surčin, Surduk), te fragmenti sa sedefnim odsjevom (Jalžabet) vjerojatno potječu iz ove radionice.

Od sredine 3. st. uslijed stalnih upada neprijatelja i nemira, dolazi do opadanja privrede općenito i do zastoja u vanjskoj trgovini (veliki broj depo-novca spremljenih za sigurnija vremena najbolje svjedoći o nesta-

[33] M. Parović-Pešikan, O karakteru grčkog materiala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. Starinar 11, 1960 (1961) 21.

[34] B. Kuzsinsky, Das Grosse Töpferviertel in Aquincum. Bud. Regisegei 11, 1932; K. Póczy, Die Töpferstätte von Aquincum. Acta arch. hung. 7, 1956, 102.

[35] K. Kiss, Die Zeitfolge der Erzeugnisse des Töpfers Pacatus von Aquincum. Laurea Aquincenses I. Diss. Pann. II, 10, 1938, 212.

bilnim prilikama u Panoniji). Medjutim, i pored toga, trgovačke veze izmedju južnog i sjevernog panonskog područja nisu prestale do u kasnocarsko doba. To nam potvrdjuju pored ostalog fragmenti keramike sa olovnom ocaklinom (glazurom), ukrašeni gustim urezima u pojasevima, identičnog oblika i fakture, koji su otkriveni u kasnoantičkoj vili rustiki u Jalžabetu i radionici za ocaklenu keramiku u vili u Tá-Fövenypuszta.[36]

Na području Save i Drave, keramičke su radionice obskrbljavale nesamo bliža naselja nego i udaljenija, vršile su medjusobnu razmjenu artikala, a povremeno su preuzimale vodstvo na tržištu. Tako je npr. radionica sigilate u Sisciji izvozila svoje proizvode u Mursu, Burgene, Singidunum i Akvinkum, a van Panonije u donju Meziju (Madara u Bugarskoj) i Norik (Virunum)[37] (T. 11: 45). Ranocarska pečatana keramika sa ukrasnim pojasevima listića, kružića i gustih ureza nadjena je u gotovo identičnom tretmanu na području Siscije i Andautonije (Ščitarjevo, Stenjevac), koje su imale tjesne veze. Sisačka ciglana otpremala je svoju opeku u Mitrovicu, sjev. Bosnu, Akvinkum i Donju Meziju. Mursa je imala uske trgovačke odnose sa Poetovijem, koji je pored Siscije bio najcvatući grad Gornje Panonije. Drava je bila vrlo pogodna prometna žila, te je omogučavala brz transport keramičke robe. Posude za tucanje sa istim pečatima (Iustinianus u dva reda), svjetiljke od istog majstora sa ukrasom srcolikog lista na dugoj peteljci, identične fakture i veličine, otkrivene na oba lokaliteta, jasno govore o toj povezanosti (T. 11: 47). Posude sa drškama u obliku zmija, ukrašene sa pečatanim kružićima, istovjetne obrade, boje i kvalitete gline takodjer su nadjene na području oba nalazišta a osim toga crno firnisane posude, koje imitiraju burence. Isto su tako Mursa i Poetovijo, kako smo već spomenuli imali direktne veze sa Akvinkumom, te je npr. Mursa eksportirala keramiku sa metalnom (olovnom) glazurom smedje zelenkaste boje: patere, svjetiljke i dr. Privatni ciglar *Iunius Firmus* iz Ptuja otpremao je svoju opeku u Mursu, a osim toga je obskrbljavao bliže područje (Aquae Jasae, Jalžabet). Drugi ptujski ciglar, *L. Octavius Secundus*, takodjer je podmirivao potrebe okolne regije, jer se je njegova opeka koristila kod izgradnje terma u Varaždinskim Toplicama i vile rustike u Jalžabetu (prelaz 2. i 3. st.) (T. 11: 48). Poetovijske radionice su bile povezane i sa radioničkim centrom u Celeji, jer se na oba lokaliteta javlja srodna keramika po oblicima (osobito lonci i jajolike urne) i ukrasu, iako svaka ima i vlastiti repertoar ornamenata. Radionice Neviodunuma su takodjer razvijale trgovačke veze zahvaljujući pogodnom položaju na jednom od najvažnijih puteva i savskoj luci, te su npr. izvozile glinene vodovodne cijevi u Sisciju, a vjerojatno urne sa prozorom u Andautoniju (Zagreb, Samobor).

U istočnom dijelu Južne Panonije su takodjer uočljive veze i razmjena izmedju keramičkih centara. Npr. u Sirmiju i Cibalama javljaju se identični oblici i tehnike — trbušaste posudice sa ukrasom lunula en barbotine, svjetiljke sa metalnom ocaklinom zelenkasto žučkaste boje ili smedjasto narančaste, vrčevi na užoj nožici sa sličnom ocaklinom (glazurom), cjedila i dr. (T. 11: 49). Carska tvornica opeke u Mursi liferovala je svoju robu

[36] E. Thomas, Römische Villen in Pannonien. Budapest (1964) 229, T. 205.

[37] Z. Nagy, Prodotti di una fabbrica di terra sigillata di Siscia ritrovata in Aquincum. Bud. Regisegei 14, 1945, 324; Eine Pannonische terra sigillata Fabrik. Arch. Értesítö 42, 1928.

u Cibale i Burgene, a identične figurice u Mursi i Teutoburgiju (Dalj) takodjer svjedoće o tjesnim vezama medju njima.

Ovim živim trgovačkim vezama svakako je pogodovala dobra mreža kopnenih i vodenih puteva, koji su omogučavali brz transport keramičke robe. Rječna plovidba Savom i Dravom sigurno je odigrala najvažniju ulogu i to u kasno carsko doba, dok je Dunav povezivao južno panonsko tržište sa sjevernom i sjeveroistočnom Panonijom i njenim važnim keramičkim radionicama — Akvincum, Intercisa, Brigetio i dr., te sa južnim i jugoistočnim keramičkim centrima.

Analiza keramičkog materijala iz pojedinih radioničkih centara i lokaliteta je pokazala, da je u Južnoj Panoniji keramička trgovina bila vrlo živa i razgranata i da je trajala kroz nekoliko stoljeća, bez obzira koliki je bio njen intenzitet u pojedinom razdoblju. Tome je svakako pridonijela strateška i privredna važnost južne Panonije kao tranzitnog područja izmedju zapadnih i istočno ležećih provincija carstva i graničnog područja prema Barbariku (Limes) a napose izvanredan položaj uz plovne rijeke i magistralne puteve.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Keramik und ihr Anteil im Handel des südlichen Pannoniens zur Zeit des römischen Kaiserreichs

Wenn auch die Keramikwaren ihres Materials wegen zerbrechlich sind, wurden sie dennoch auf weite Entfernungen auf See-, Fluss- und Landwegen transportiert. Aus den bekannten keramischen Werkstätten Italiens, Galliens, Germaniens, Griechenlands und des Nahen Ostens wurden die Waren in alle Provinzen des Kaiserreiches versandt; es hatten bald die einen, bald die anderen grossen Zentren für einige Zeit das Monopol auf dem Handelsmarkt. Ausser diesem internationalen Handel bestand auch ein Austausch zwischen den einzelnen Provinzen sowie zwischen den regionalen und lokalen Töpfereien.

Diesen lebhaften Handel mit keramischen Waren bedingte nicht nur ihre mannigfaltige Verwendung im täglichen Leben, sondern auch die relative Billigkeit im Vergleich zu den Erzeugnissen aus wertvolleren Metallen (Gold, Silber, Bronze) oder aus Bein, Glas u. a.

Alle Keramikwaren hatten nicht den gleichen Anteil am Handel. Während einzelne Artikel in der ganzen antiken Welt sehr gesucht waren, wie Sigillata, Barbotine, Lampen u. a., waren andere nur von regionalem oder lokalem Interesse. Auch hatten nicht alle Meisterwerkstätten und Fabriken den gleichen Export. Während die einen bloss den Bedarf der näheren oder entfernteren Provinzen befriedigen konnten, hatten andere einen ausgebreiteten Export bis zu den entlegensten Teilen des römischen Kaiserreiches entwickelt.

In der ersten Zeit des Kaisertums spielten die Landwege eine bedeutende Rolle in der Entwicklung des Handels, doch sehr schnell wurden sie durch die See- und Flusschiffsfahrt verdrängt, weil diese Wege viel günstiger für den

[38] T. Knez, P. Petru, S. Škaler, Neviodunum (1961); P. Petru, Okras antičnih žar v obliki hiš. AV 13-14, 1962-63 (1963) 497.

Transport so zerbrechlicher Waren, wie es die Keramik ist, waren. Ausserdem war der Transport auf diesen Wegen auch billiger und schneller.

Nach den einleitenden Worten führt die Autorin die Daten des keramischen Handels im südlichen Pannonien an. Sie spricht vom italischen, gallischen, germanischen und mediterranen Import, bzw. von den unterschiedlichen Arten der Keramik, die für die einzelnen Länder charakteristisch waren.

Der italische Import von Keramik war am intensivsten im 1. und 2. Jh., der gallische und germanische im 2. Jh. sowie in der ersten Hälfte des 3. Jh., während der Import aus den mediterranen Regionen etwas schwächer war, doch dauerte er dafür vom 1. Jh. bis in die spätesten Zeiten des Kaiserreiches. Die Autorin illustriert das keramische Material aus den Gegenden zwischen der Save und der Drau, und mit den Verbreitungskarten (Beilage 1, 2) stellt sie die einzelnen Arten der Keramik vor.

Darauf spricht sie von den Verbindungen der einzelnen keramischen Werkstätten im südlichen Teil Pannoniens sowie vom Export ausserhalb seiner Grenzen.

Die keramischen Werkstätten versorgten die nähere und weitere Umgebung, tauschten gegenseitig ihre Waren aus und zeitweise übernahmen sie die Führung auf dem Markt, wie z. B. *Siscia*.

Die Autorin beschliesst ihre Erörterungen mit der Bemerkung, dass der keramische Handel im südlichen Pannonien sehr lebhaft und weit verzweigt war, wozu jedenfalls die strategische und wirtschaftliche Lage Pannoniens als Transitland zwischen West und Ost, die Nähe des Limes sowie die schiffbaren Flüsse und die Magistralen beigetragen haben.

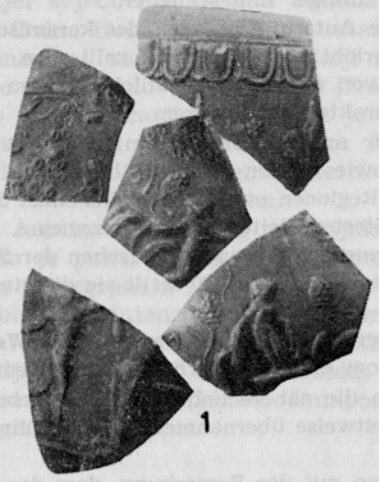

1

2

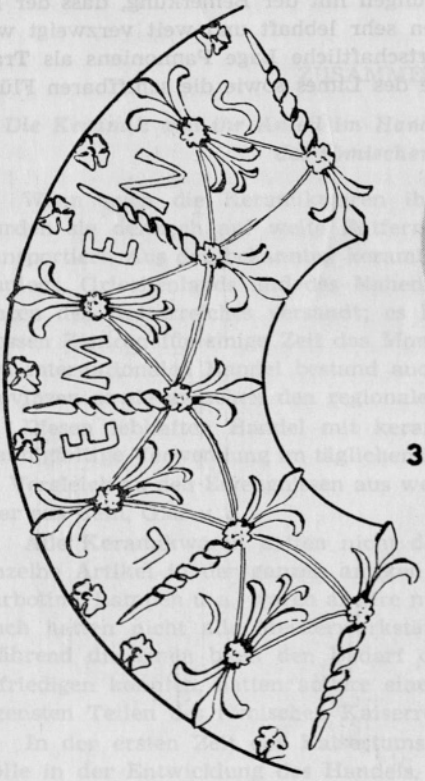

3

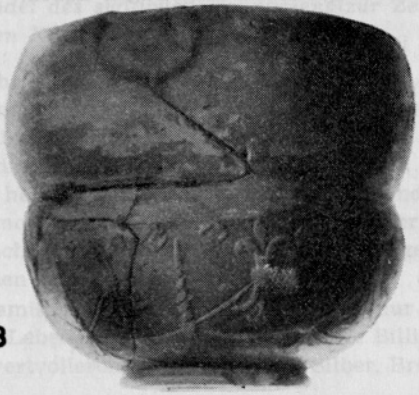

4

5

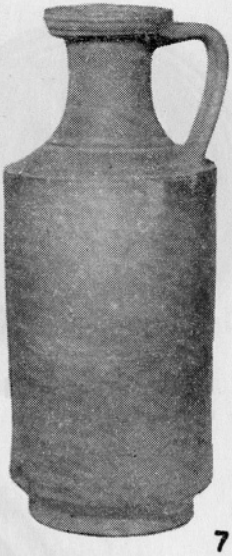

7

6

8

9

10

11

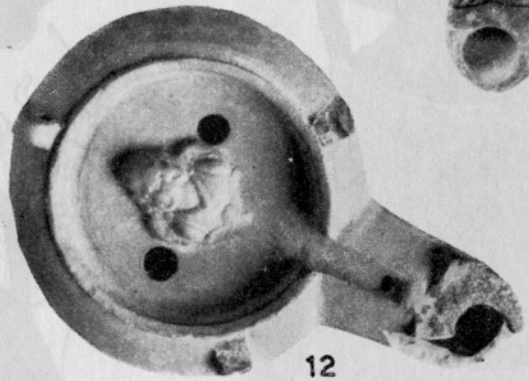

12

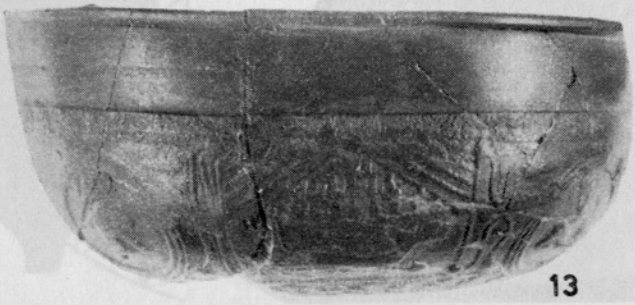

13

14

15

16

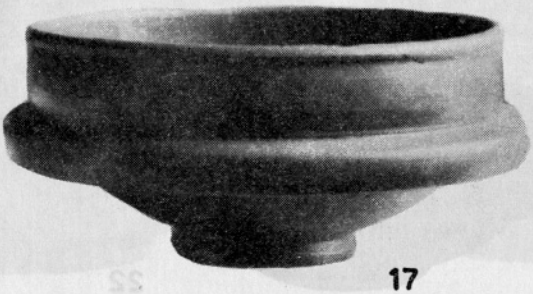

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28
29
30
31
32
33

35

36

38

37

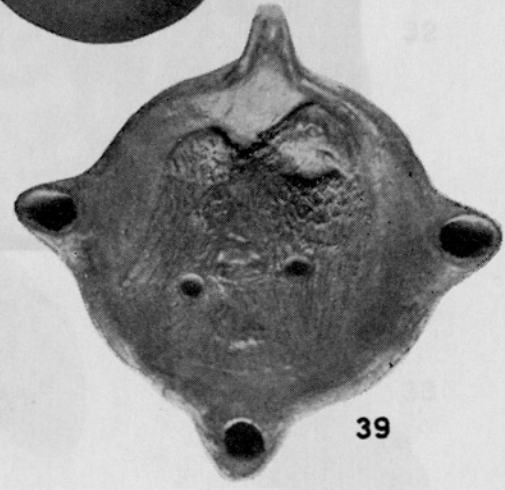

39

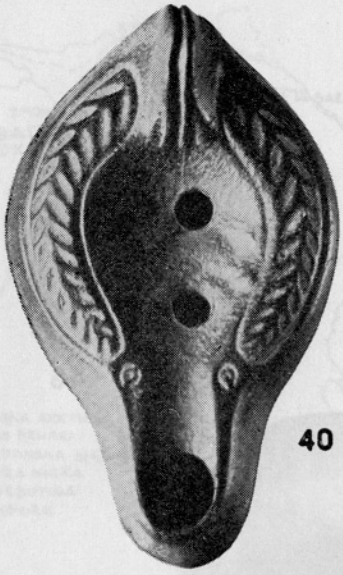

40

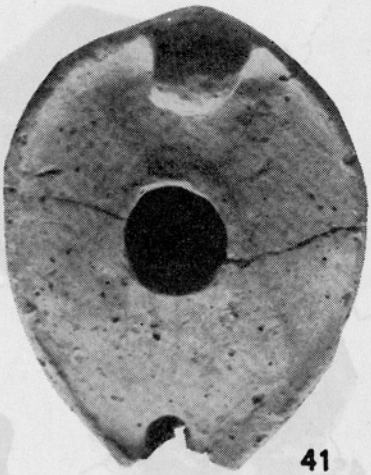

41

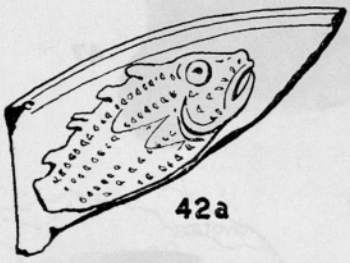

42a

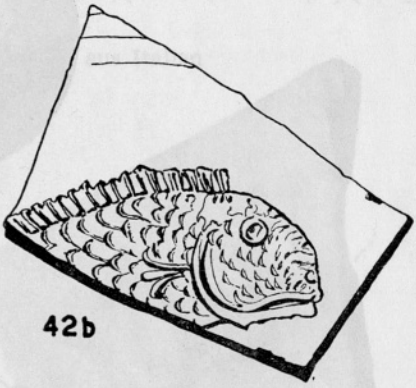

42b

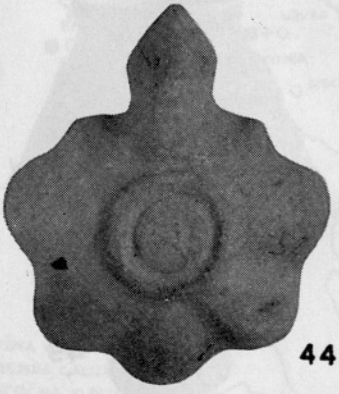

44

43

45

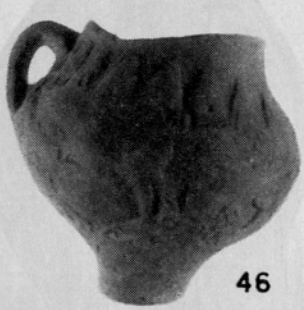

46

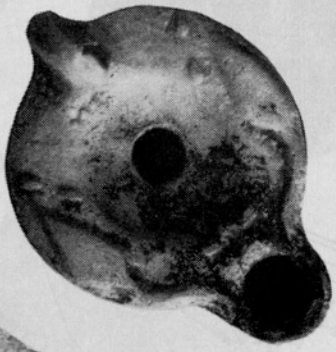

47

48

49

Italski import — Import aus Italien

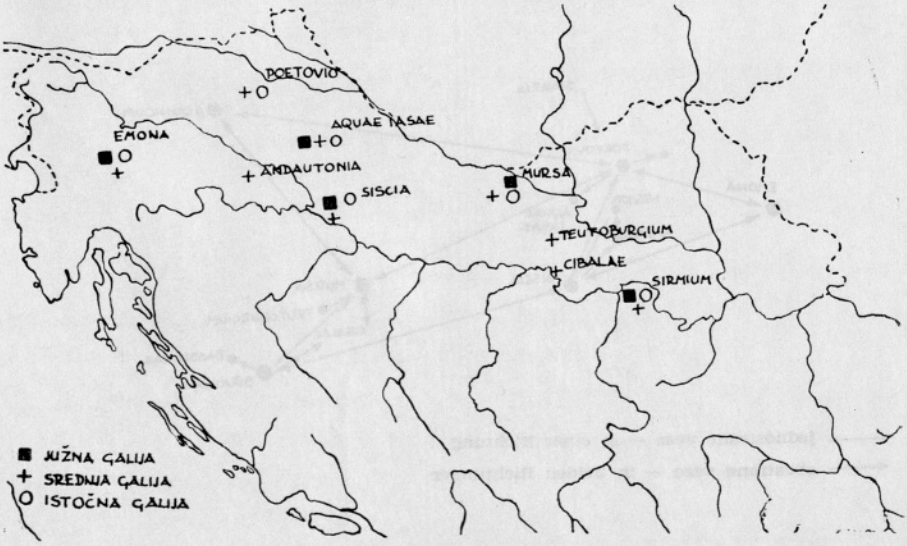

Galski import — Import aus Gallien

Germanski import — Import aus Germanien und Raetien

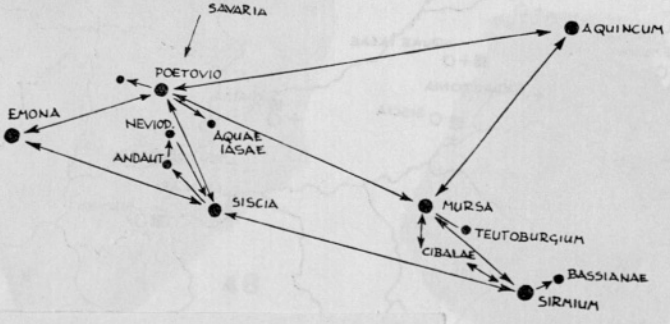

←——→ obostrane veze — in beiden Richtungen

←—— jednostrane veze — in einer Richtung

Trgovačke veze na našem području — Handelsbeziehungen in Pannonien

VSEBINA — CONTENTS

Petru, Peter: In memoriam Josipu Klemencu 5

Jesse, Staško: Bibliografija Josipa Klemenca 9

Betz, Artur: *Septimius Aistomodius rex Germanorum* 13
Nagrobnik z imenom *Septimius Aistomodius rex Germanorum*

Brusin, Giovanni: Un pregevole sarcofago cristiano scomparso da Aquileia durante l'ultima guerra 19
Dragocen starokrščanski sarkofag iz Akvileje, ki je izginil v zadnji vojni

Daicoviciu, Constantin: *Hispano — Dacica* 23
Hispano — Dacica (povzetek)

Degrassi, Attilio: Il bidental di Minturno 31
Bidental v Minturnah

Egger, Rudolf: Zum vorlateinischen Alphabet der Noriker 37
K predlatinski abecedi Noričanov

Fitz, Jenö: Zu der Geschichte der *Praetentura Italiae et Alpium* im Laufe der Markomannenkriege 43
K zgodovini pretenture Italiae et Alpium za markomanskih vojn

Gabler, Dénes: Die Zusammenhänge zwischen Arrabona und dem südöstlichen Alpengebiet 53
Povezava med Arrabono in jugovzhodnim alpskim prostorom

Haevernick, Thea E.: Kurze Bemerkungen zu Glaskameen 61
Pripombe k steklenim kamejam

Kenner, Hedwig: *Puer Senex* 65
Puer Senex (povzetek)

Mócsy, Andreas: Umgetaufte Ortschaften in Pannonien 75
Preimenovani kraji v Panoniji

Noll, Rudolf: Zwei unscheinbare Kleinfunde aus Emona 79
Dve neznatni najdbi iz Emone

Petrikovits, Harald v.: Aquae Iasae 89
Aquae Iasae (povzetek)

Susini, Giancarlo: Graffiti Faventini 95
Faventinski grafiti

Syme, Ronald: Hadrian in Moesia 101
Hadrijan v Meziji

Szilágyi, János: Zur Entwicklung der Baukosten in den westlichen Provinzen in der römischen Kaiserzeit 111
H gradbenim stroškom v zahodnih provincah rimskega imperija

Thomas, Edit B.: Goldring mit einer Isis-Sothis-Darstellung im Ungarischen Nationalmuseum 119
Zlat prstan z upodobitvijo Izide na Sothisu v madžarskem Narodnem muzeju

Boltin-Tome, Elica: Antična stavba v Grubelcah 129
Costruzione antica a Grubelce

Bregant, Tatjana: Ornament na keramiki jugoslovanskega neolitika in stil prostora 139
Das Ornament auf der Keramik des jugoslawischen Neolithikums und der Raumstil

Cvikl-Zupančič, Mirina: Kasnoantični prstan s portretom 145
Spätantiker Fingerring mit Porträt

Čremošnik, Irma: Pretstave oransa na rimskim spomenicima u Jugoslaviji . 149
Die Darstellungen des »Orans« auf römischen Denkmälern in Jugoslawien

Gabrovec, Stane: Grob s trinožnikom iz Novega mesta 157
Das Dreifussgrab aus Novo mesto

Gantar, Kajetan: Prokopij in kipi na Forumu pacis v Rimu 189
Procope et les statues du Forum Pacis à Rome

Gorenc, Marcel: Klesarske i kiparske manufakture u našim krajevima i njihov odnos prema drugim noričkim i panonskim radionicama iz doba rimskog carstva 195
Steinmetz- und Bildhauermanufakturen in unseren Gebieten und ihr Verhältnis zu anderen norischen und pannonischen Werkstätten zur Zeit des römischen Kaiserreichs

Jeločnik, Aleksander: Emonska najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov . 201
Les multiples d'or de Magnence, découvertes à Emona

Knez, Tone: Oblike antičnih grobov na Dolenjskem 221
Antike Grabformen in Dolenjsko (Unterkrain)

Knez, Tone - Škaler, Stanko: Halštatska gomila na Libni 239
Der Hallstatt-Grabhügel auf der Libna

Kolšek, Vera: Pregled antičnih kultov na slovenskem ozemlju 273
Übersicht über die antiken Kulte im slowenischen Gebiet

Korošec, Paola: Elementi obdobja preseljevanja narodov na nekropoli na Ptujskem gradu 287
Elemente aus der Periode der Völkerwanderung in der Nekropole auf dem Burghügel von Ptuj

Kurent, Tine: Modularna kompozicija rimskih vodnih koles 295
The modular composition of roman water-wheels

Leben, France: Časovno mesto bronaste verižice z dvorišča SAZU 303
La place temporelle de la chaînette de bronze de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts

Mikl-Curk, Iva: Gospodarstvo na ozemlju današnje Slovenije v zgodnji antiki 307
L'économie sur le territoire de la Slovénie actuelle dans la haute antiquité

Pahič, Stanko: Uničena antična gomila z grobnico v Dogošah pri Mariboru 321
Ein zerstörter Grabhügel mit gemauerter Grabkammer in Maribor-Dogoše

Pegan, Efrem: Prve tetradrahme Aleksandra Velikega z orlom; njih izvor in čas nastanka 347
Die ersten Adlertetradrachmen Alexanders des Grossen; ihre Herkunft und Entstehungszeit

Petru, Peter: Vzhodnoalpski Taurisci 359
Die ostalpinen Taurisker

Petru, Sonja: Nekaj antičnih zemljepisnih pojmov o naših krajih . . . 375
Quelques notions géographiques antiques sur nos lieux

Pinterović, Danica: O Katančićevu naučnom prvijencu 393
Über das wissenschaftliche Erstlingswerk von Katančić

Plesničar-Gec, Ljudmila: Rimski vodnjak ob Ljubljanskih opekarnah v Ljubljani 403
Un puits romain près de la «Briqueterie de Ljubljana» (Ljubljanske opekarne) à Ljubljana

Puš, Ivan: Rimska statueta iz dvorišča SAZU v Ljubljani 415
La statuette romaine de la cour de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts

Slabe, Marjan: Antični grobovi v Komenskega ulici 419
Les tombes antiques dans la Komenskega ulica à Ljubljana

Svoljšak, Drago: Zgodnjeantična plast na Sv. Pavlu 427
Une couche de la haute antiquité à Sv. Pavel

Šonje, Ante: Novi nađeni antički natpisi u Poreštini 433
Nuove iscrizioni romane trovate nel Parentino

Šribar, Vinko: K absolutni kronologiji najdb zgodnje Emone 445
Contribution à la chronologie absolue des fouilles de l'Emona du 1er sciècle

Šubic, Zorka: Kompleks rimskih opekarskih peči v Ptuju 455
Le complexe des fours à briques romaine de Ptuj

Urleb, Mehtilda: Križna gora in okolica v antiki 473
Il monte Križna gora e dintorni nell'epoca romana

Valič, Andrej: Gradišče nad Pivko pri Naklem 485
Une enceinte au-dessus de Pivka près de Naklo

Vikić-Belančić, Branka: Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba 509
Die Keramik und ihr Anteil im Handel des südlichen Pannonien zur Zeit des römischen Kaiserreichs

Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
XIX

Izdala
Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Natisnila
tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani
1968

Naklada 1000 izvodov

PUBLIKACIJE ARHEOLOŠKE VSEBINE, KI JIH JE IZDALA SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI

Josip Korošec: Poročilo o izkopavanju na Ptujskem gradu leta 1946. Ljubljana 1947. 62 str. + XVII tab. 8°.

Josip Korošec: Slovansko svetišče na Ptujskem gradu. Ljubljana 1948. 76 str. + III tab. + 32 slik + 18 skic. 8°.

Josip Korošec: Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Ljubljana 1950. 368 str. + LXXXIX tab. + 1 pril. 8°.

Jože Kastelic-Božo Škerlj: Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948. Ljubljana 1950. 103 str. + 21 slik + X tab. + 1 pril. 8°.

Arheološka poročila. Poročilo o izkopavanju v Ljubljani, Novem mestu in na Panorami v Ptuju. Ljubljana 1950. 112 str. + XXXIX tab. + 3 pril. 8°.

Josip Klemenc: Ptujski grad v kasni antiki. Ljubljana 1950. 100 str. + XLVIII tab. + 2 pril. 8°.

Franjo Ivaniček: Staroslovenska nekropola v Ptuju. Rezultati antropoloških istraživanja. Ljubljana 1951. 234 str. 4°.

Josip Korošec: Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Ljubljana 1951. 273 str. + LV tab. + 6 pril. 8°.

Razprave III. Ljubljana 1953. 335 str. + 69 tab. + 21 pril. 8°.

Francè Starè: Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Ljubljana 1954. 135 str. + LXXXV tab. + 2 pril. + 2 zvd. 8°.

Josip Korošec: Arheološke ostaline v Predjami (Razprave IV/1). Ljubljana 1956. 64 str. + XLIX tab. + 1 pril. 8°.

Stanko Pahič: Drugo žarno grobišče v Rušah (Razprave IV/3). Ljubljana 1957. 75 str. + XXVI tab. + 11 pril. 8°.

Stane Gabrovec: Prazgodovinski Bled. Ljubljana 1960. 91 str. + 1 slika + XL tab. + 2 pril. 8°.

Jože Kastelic: Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951. Ljubljana 1960. 43 str. + XVI tab. + 1 pril. 8°.

Josip Korošec: Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici. Ljubljana 1963 67 str. + 32 tab. + X pril. 8°.

Arheološki vestnik	II/1—2. Ljubljana 1951. 277 str. 8°.
Arheološki vestnik	III/1—2. Ljubljana 1952. 358 str. 8°.
Arheološki vestnik	IV/1—2. Ljubljana 1953. 365 str. 8°.
Arheološki vestnik	V/1—2. Ljubljana 1954. 425 str. 8°.
Arheološki vestnik	VI/1—2. Ljubljana 1955. 382 str. 8°.
Arheološki vestnik	VII/1—4. Ljubljana 1956. 500 str. 8°.
Arheološki vestnik	VIII/1—4. Ljubljana 1957. 355 str. 8°.
Arheološki vestnik	IX—X/1—4. Ljubljana 1958—1959. 341 str. 8°.
Arheološki vestnik	XI—XII. Ljubljana 1960—1961. 288 str. 8°.
Arheološki vestnik	XIII—XIV. Ljubljana 1962—1963. 581 str. 8°.
Arheološki vestnik	XV—XVI. Ljubljana 1964—1965. 404 str. 8°.
Arheološki vestnik	XVII. Ljubljana 1966. 572 str. 8°.
Arheološki vestnik	XVIII. Ljubljana 1967. 498 str. 8°.

Naslov za zamenjavo: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Biblioteka Poštni predal 323-VI, Ljubljana, Jugoslavija

ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS EDITED BY THE SLOVENE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Josip Korošec: Report on Archaeological Excavations on the Castle-hill of Ptuj in 1946. Ljubljana 1947. 62 pp + XVII tables. 8°.

Josip Korošec: The Old Slav Sanctuary on the Castle- hill of Ptuj. Ljubljana 1948. 76 pp. + III tables + 32 phot. + 18 drawings. 8°.

Josip Korošec: The Old Slav Burial Place on the Castle-hill of Ptuj. Ljubljana 1950. 368 pp. + LXXXIX + 1 app. 8°.

Jože Kastelic-Božo Škerlj: The Slav Necropolis at Bled. Archaeological and Anthropological Report for 1948. Ljubljana 1950. 103 pp. + 21 drawings + X tables + 1 app. 8°.

Archaeological Reports. Reports on Excavations in Ljubljana, at Novo mesto and on the Panorama of Ptuj. Ljubljana 1950. 112 pp. + XXXIX tables + 3 app. 8°.

Josip Klemenc: Le château de Ptuj à l'époque de la décadence romaine. Ljubljana 1950. 100 pp. + XLVIII tables + 2 app. 8°.

Franjo Ivaniček: Ancient Slav Necropolis at Ptuj. Results of Anthropological Researches. Ljubljana 1951. 234 pp. 4°.

Josip Korošec: A Prehistoric Settlement on the Castle-hill of Ptuj. Ljubljana 1951. 273 pp. + LV tables + 6 maps. 8°.

Dissertationes III. Ljubljana 1953. 335 pp. + 69 tables + 21 maps. 8°.

Francè Starè: Illyrische Funde aus der Eisenzeit in Ljubljana. Ljubljana 1954. 135 pp. + LXXXV tables + 2 app. + 2 maps. 8°.

Josip Korošec: The Archaeological Remains at Predjama (Dissertationes IV/1). Ljubljana 1956. 64 pp. + XLIX tables + 1 map. 8°.

Stanko Pahič: Das zweite Urnenfeld in Ruše (Dissertationes IV/3). Ljubljana 1957. 75 pp. + XXVI tables + 11 maps. 8°.

Stane Gabrovec: The Prehistory of Bled. Ljubljana 1960. 91 pp. + 1 drawing + XL tables + 2 app. 8°.

Jože Kastelic: The Slav Necropolis at Bled. Report on Excavations in 1949 and 1951. Ljubljana 1960. 43 pp. + XVI tables + 1 app. 8°.

Josip Korošec: Der Pfahlbau bei Blatna Brezovica. Ljubljana 1963. 67 pp. + 32 tables + X app. 8°.

Acta Archaeologica II/1—2. Ljubljana 1951. 277 pp. 8°.
Acta Archaeologica III/1—2. Ljubljana 1952. 358 pp. 8°.
Acta Archaeologica IV/1—2. Ljubljana 1953. 365 pp. 8°.
Acta Archaeologica V/1—2. Ljubljana 1954. 425 pp. 8°.
Acta Archaeologica VI/1—2. Ljubljana 1955. 382 pp. 8°.
Acta Archaeologica VII/1—4. Ljubljana 1956. 500 pp. 8°.
Acta Archaeologica VIII/1—4. Ljubljana 1957. 355 pp. 8°.
Acta Archaeologica IX—X/1—4. Ljubljana 1958—1959. 341 pp. 8°.
Acta Archaeologica XI—XII. Ljubljana 1960—1961. 288 pp. 8°.
Acta Archaeologica XIII—XIV. Ljubljana 1962—1963. 581 pp. 8°.
Acta Archaeologica XV—XVI. Ljubljana 1964—1965. 404 pp. 8°.
Acta Archaeologica XVII. Ljubljana 1966. 572 pp. 8°.
Acta Archaeologica XVIII. Ljubljana 1967. 498 pp. 8°.

Address for exchange of publications: The Library of the Slovene Academy of Sciences and Arts. Post office box 323-VI, Ljubljana, Yugoslavia

Priloga — Annexe 1 a

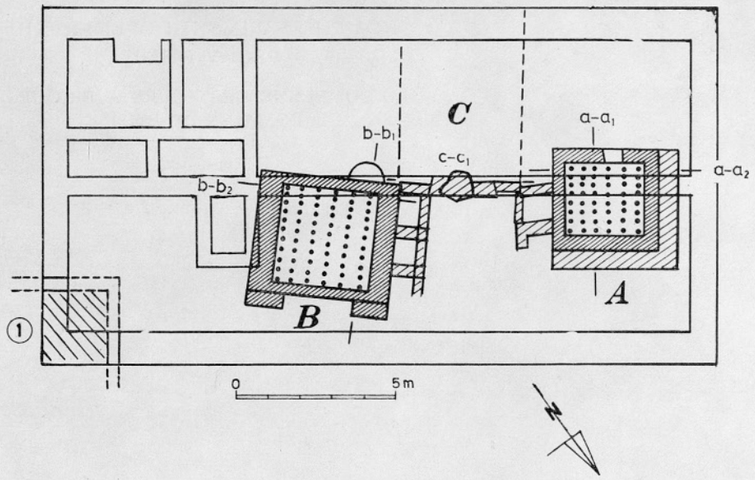

Tloris nove stavbe z vrisanim kompleksom peči A, B, C in naznačenimi prerezi. 1 prostor z estrihom

Délinéation du nouvel édifice avec le tracé du complexe des fours A, B, C et l'indication des coupes. 1 emplacement avec l'estrigue

Priloga — Annexe 1 b

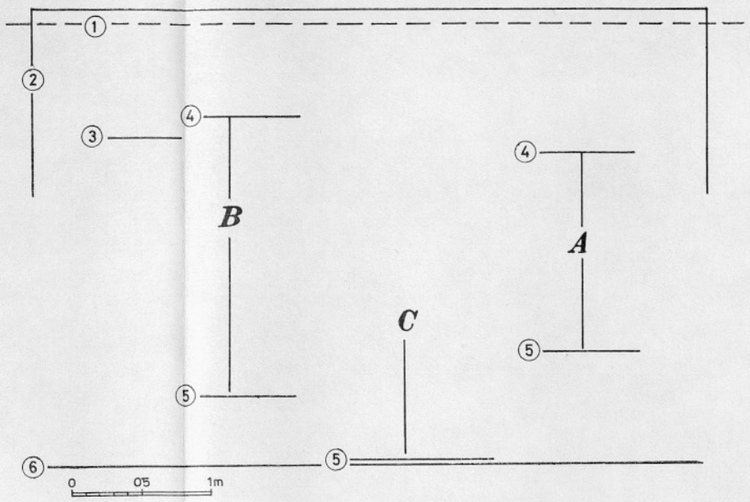

Medsebojna razmerja peči A — B — C

— Rapports réciproques des fours A — B — C

1. mehansko splaniran nivo — niveau mécaniquement nivelé
2. temelj nove stavbe — fondation du nouvel édifice
3. nivo estriha v prostoru stavbe poleg opekarne — niveau de l'estrigue dans l'emplacement de l'édifice à côté de la briqueterie
4. nivo žgalnih rešetk peči A in B — niveau des grilles de cuisson des fours A et B
5. nivo tlaka kurišča peči A, B, C — niveau du pavé du foyer des fours A, B, C
6. nivo manipulativnega prostora med kurišči — niveau de l'emplacement de manipulation entre les foyers

Priloga — Annexe 2

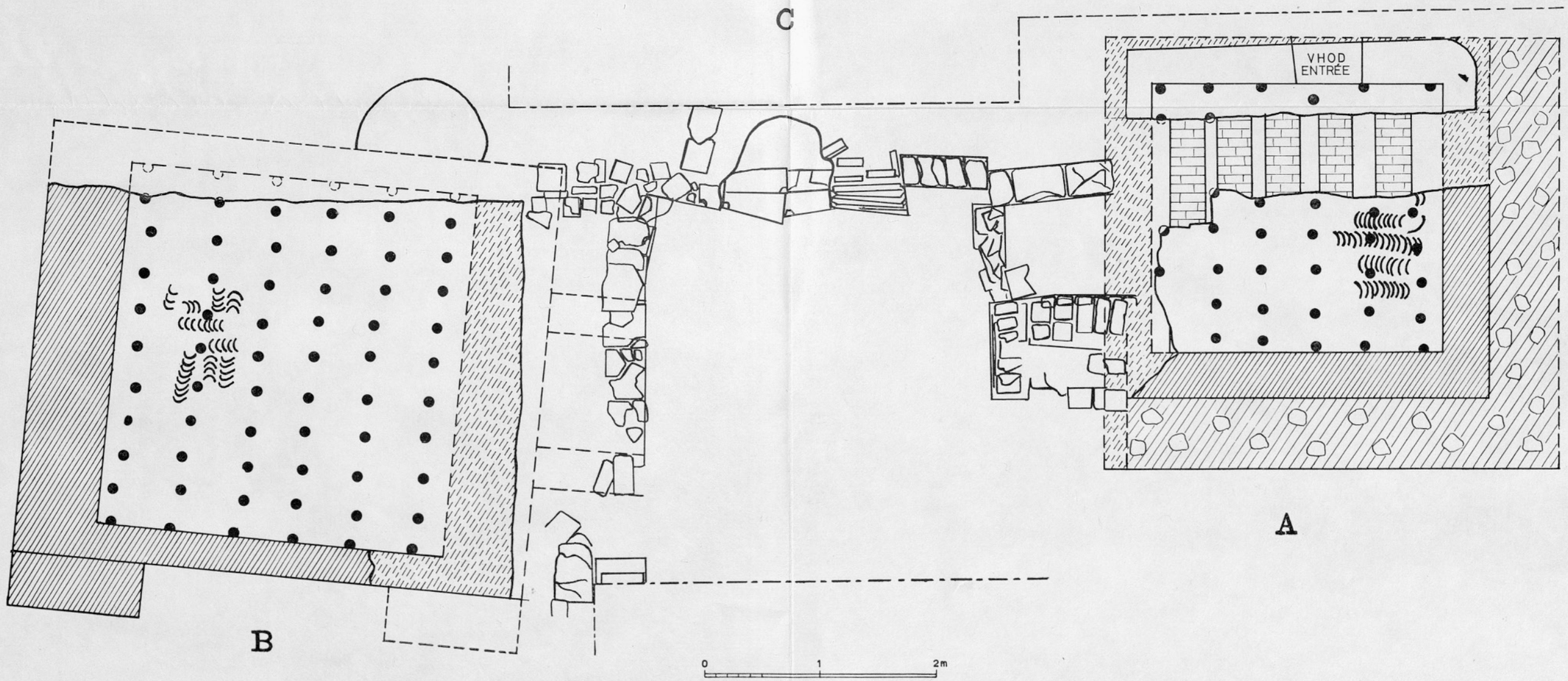

Detajlni tlorisi peči A — B — C — Délination de détail des fours A — B — C

Z. ŠUBIC

KOMPLEKS RIMSKIH OPEKARSKIH PEČI V PTUJU

LE COMPLEXE DES FOURS À BRIQUES ROMAINS DE PTUJ

Priloga — Annexe 1 a — 2

Priloga — Annexe 3 a

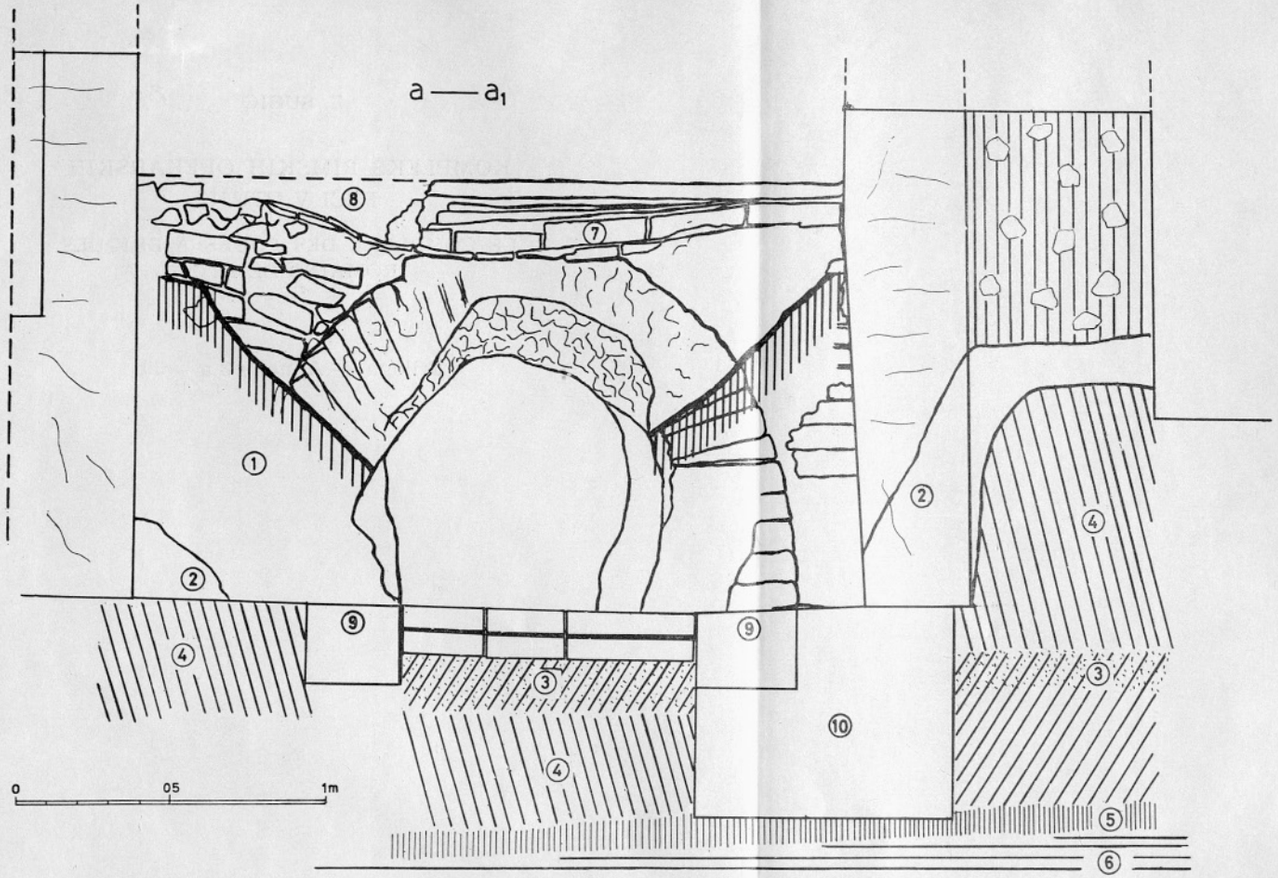

Peč A, prerez a-a$_1$ — Four A, coupe a-a$_1$

1. rdeče rjavo ožgana glina — argile brûlée rouge brune
2. rumena, neožgana glina — argile jaune non brûlée
3. mivka (pikčasto zapolnjeno je ožgana mivka) — sable fin (rempli pointillé est sable fin brûlée)
4. pesek, delno mešan z mivko — sable, partiellement mélangé de sable fin
5. pepel — cendres
6. gramoz — gravier
7. rešetka iz preluknjanih zidakov — grille en briques trouées
8. plasti glinastih premazov — couches d'enduits argileux
9. temelj nosilnega zidu oboka — fondation du mur portant de la voûte
10. projekcija desne razširjene stene ob kurišču — projection de la paroi droite élargie auprès du foyer

Priloga — Annexe 3 b

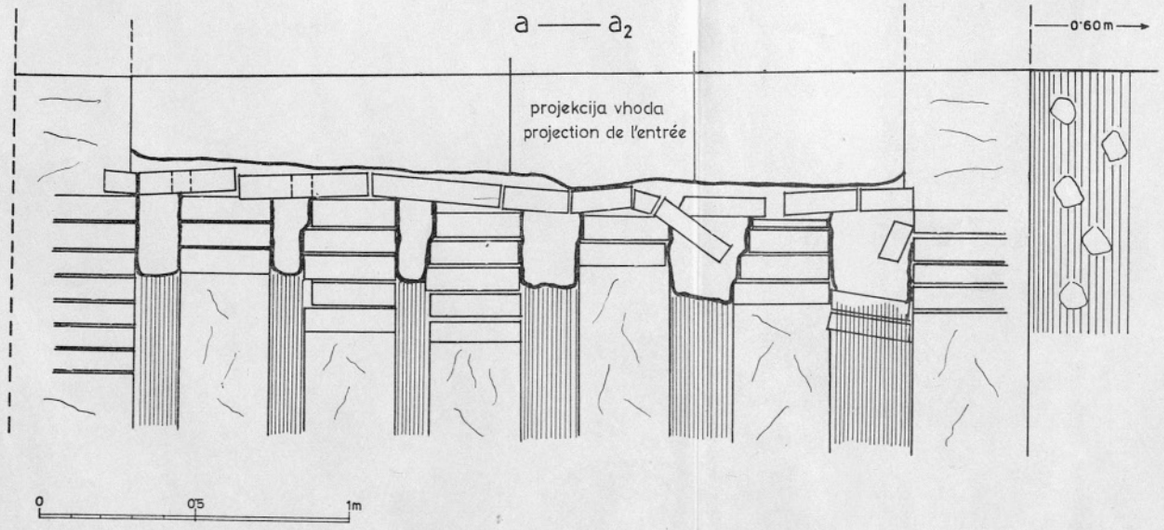

Peč A, prerez a-a$_2$ — Four A, coupe a-a$_2$

Pogled na konstrukcijo stranskih kanalov s projekcijo vhoda v peč — vue de la construction des canaux latéraux avec projection de l'entrée dans le four

Z. ŠUBIC

KOMPLEKS RIMSKIH OPEKARSKIH PEČI V PTUJU

LE COMPLEXE DES FOURS À BRIQUES ROMAINS DE PTUJ

Priloga — Annexe 3 a — 3 b

Knjižnica za univerzitetna vprašanja Ljubljana

Priloga — Annexe 4 a

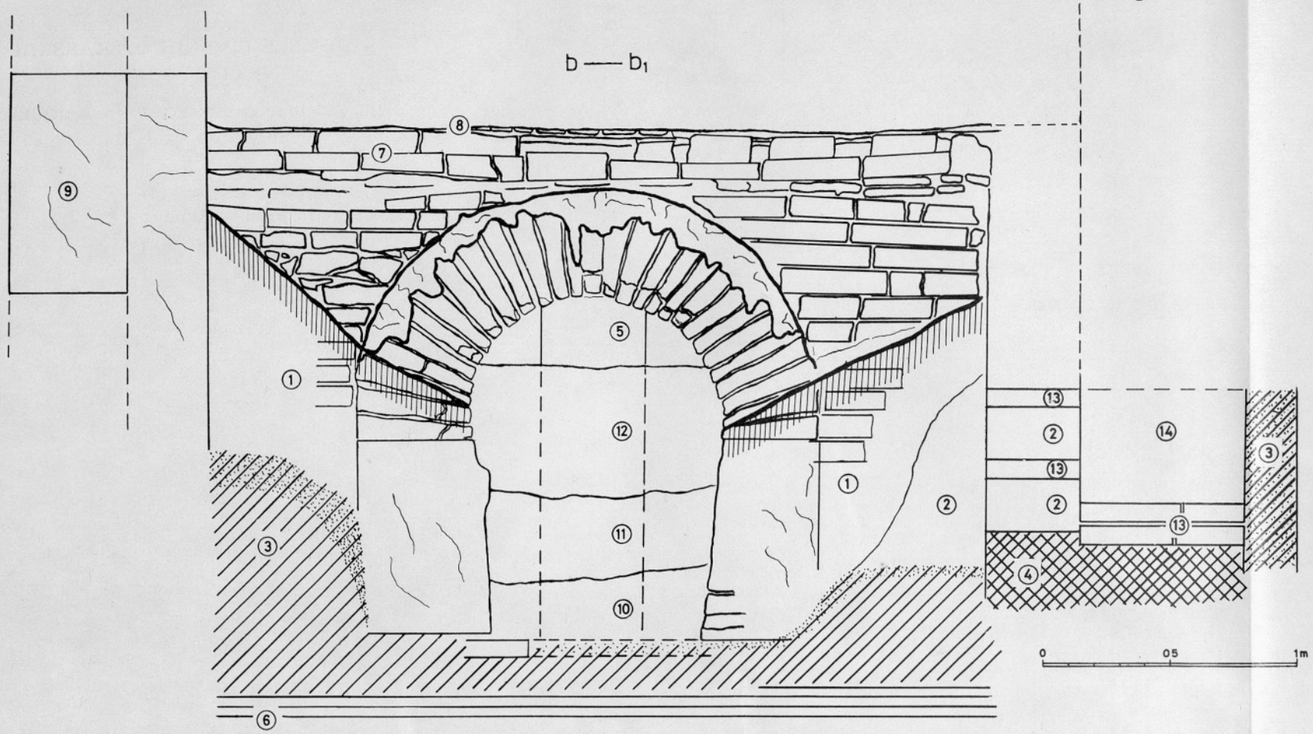

Peč B, prerez b-b1 — Four B, coupe b-b1

1. rdeče rjavo ožgana glina — argile brûlée rouge brune
2. rumena, neožgana glina — argile jaune non brûlée
3. mivka (pikčasto zapolnjena je ožgana mivka) — sable fin (rempli pointillé est sable fin brûlée)
4. opečnat sip z ožgano glino — gravats de briques avec argile brûlée
5. projekcija opornika pod 5. in 6. obokom — projection du pilier sous les 5e et 6e arches
6. gramoz — gravier
7. žgalna rešetka, sestavljena iz zidakov — grille de cuisson, faite de briques
8. plasti glinastih premazov — couches d'enduits argileux
9. oporni zidec ob levi steni peči — petit mur de soutien contre la paroi gauche du four
10. naplavljena rumeno rjava glina — argile jaune brune d'alluvion
11. rumeno rdeča glina — argile jaune rouge
12. rdeče rjava glina — argile rouge brune
13. opeka — brique
14. apsida — abside

Priloga — Annexe 4 b

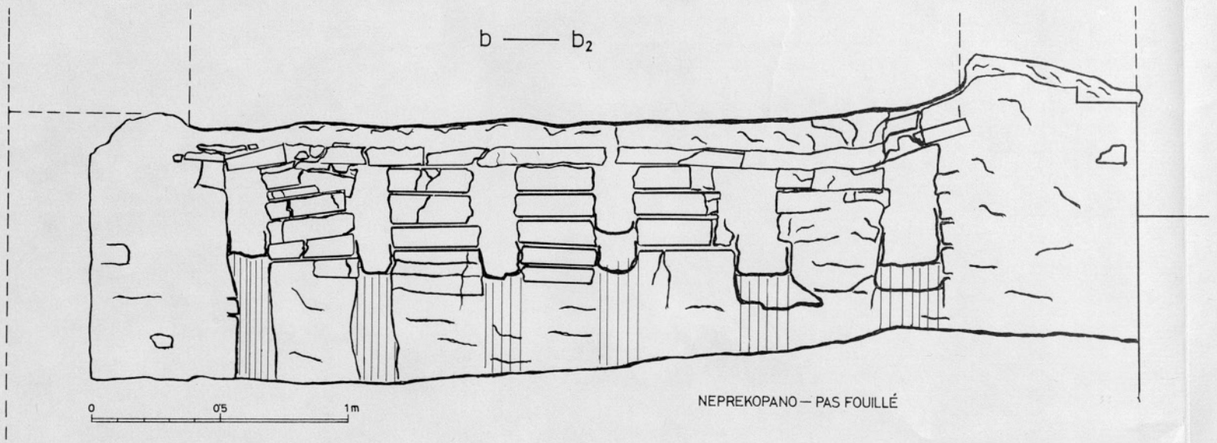

Peč B, prerez b-b2 — Four B, coupe b-b2
Pogled na konstrukcijo stranskih, zapolnjenih kanalov — Vue de la construction des canaux latéraux, remplis

Priloga — Annexe 5

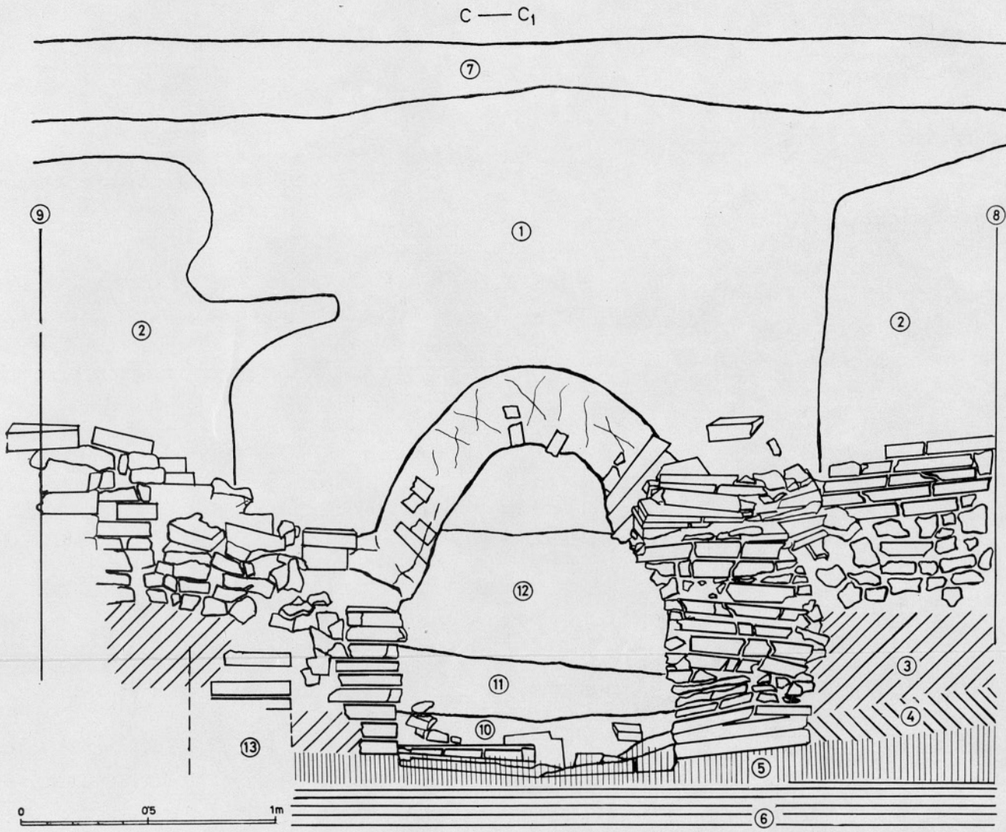

Peč C, prerez c-c1 — Four C, coupe c-c1

1. rdeče rjavo ožgana glina — argile brûlée rouge brune
2. rumena, neožgana glina — argile jaune non brûlée
3. mivka — sable fin
4. pesek, delno mešan z mivko — sable, en partie mélangé de sable fin
5. pepel — cendres
6. gramoz — gravier
7. sivo črna peščena, glinasta plast (prvotna antična hodna površina) — couche sableuse, argileuse gris-noire (superficie de marche antique primitive)
8. projekcija oboka kurišča peči A — projection de la voûte du foyer du four A
9. projekcija sprednje stene peči B — projection de la paroi antérieure du four B
10. naplavljena rumeno rjava glina — argile jaune brune d'alluvion
11. rumeno rdeča glina — argile jaune rouge
12. rdeče rjava glina — argile jaune brune
13. projekcija praga peči B — projection du seuil du four B

Z. ŠUBIC

KOMPLEKS RIMSKIH OPEKARSKIH PEČI V PTUJU

LE COMPLEXE DES FOURS À BRIQUES ROMAINS DE PTUJ

Priloga — Annexe 4 a — 5

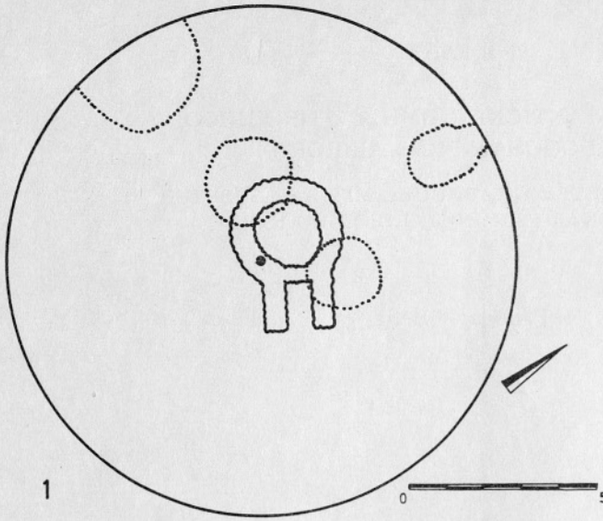

1

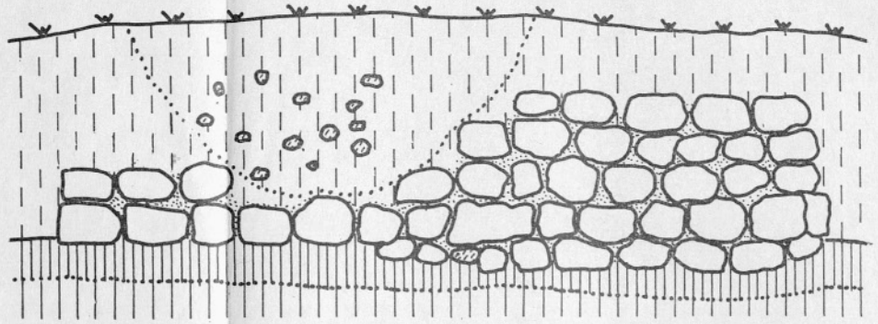

3

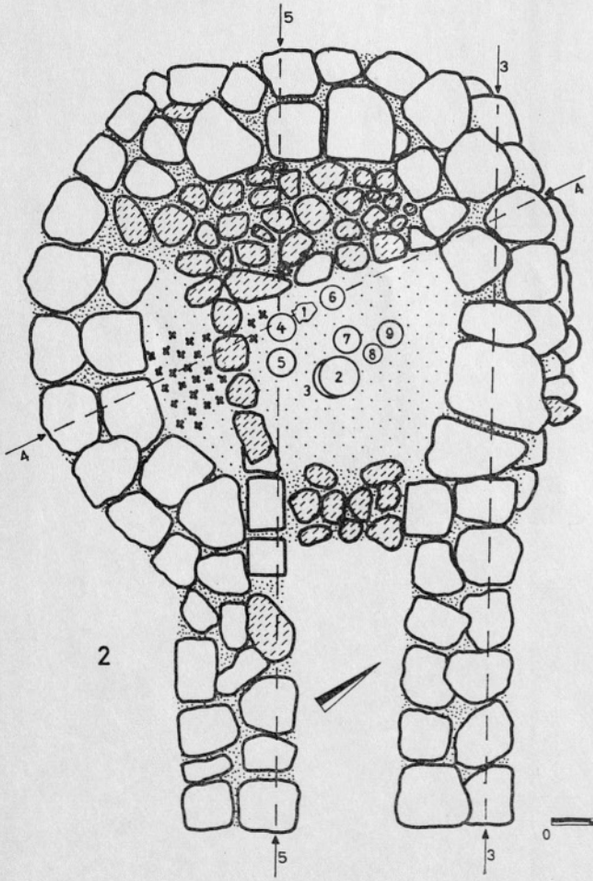

2

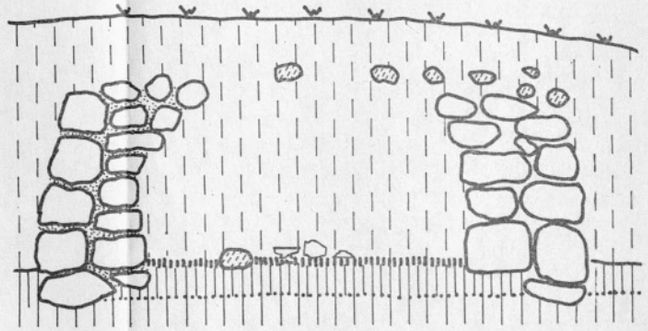

4

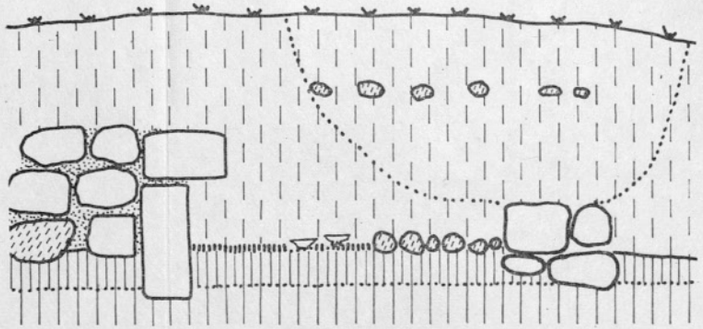

5

DOGOŠE

ANTIČNA GOMILA ŠT.3 Z ZIDANO GROBNICO — ANTIKER GRABHÜGEL NR.3 MIT GRABKAMMER

1 TLORIS GOMILE — GRUNDRISS DES GRABHÜGELS

2 TLORIS GROBNICE — GRUNDRISS DER GRABKAMMER

3-5 PROFILI GROBNICE — PROFILE DER GRABKAMMER

STERILNA PLAST — STERILE SCHICHT

HUMUS

NASUTA ZEMLJA — AUFGESCHÜTTETE ERDE

LOMLJENCI, MALTA — BRUCHSTEINE, MÖRTEL

OBLICE — GERÖLLE

ESTRIH — ESTRICH

KOSTI — KNOCHEN

SLEDOVI ODKOPOV — ABGRABUNGSSPUREN

S. PAHIČ

UNIČENA ANTIČNA GOMILA Z GROBNICO V DOGOŠAH PRI MARIBORU

EIN ZERSTÖRTER GRABHÜGEL MIT GEMAUERTER GRABKAMMER IN MARIBOR-DOGOŠE

Priloga — Beilage

Knjižnica za univerzitetna raziskovanja Ljubljana

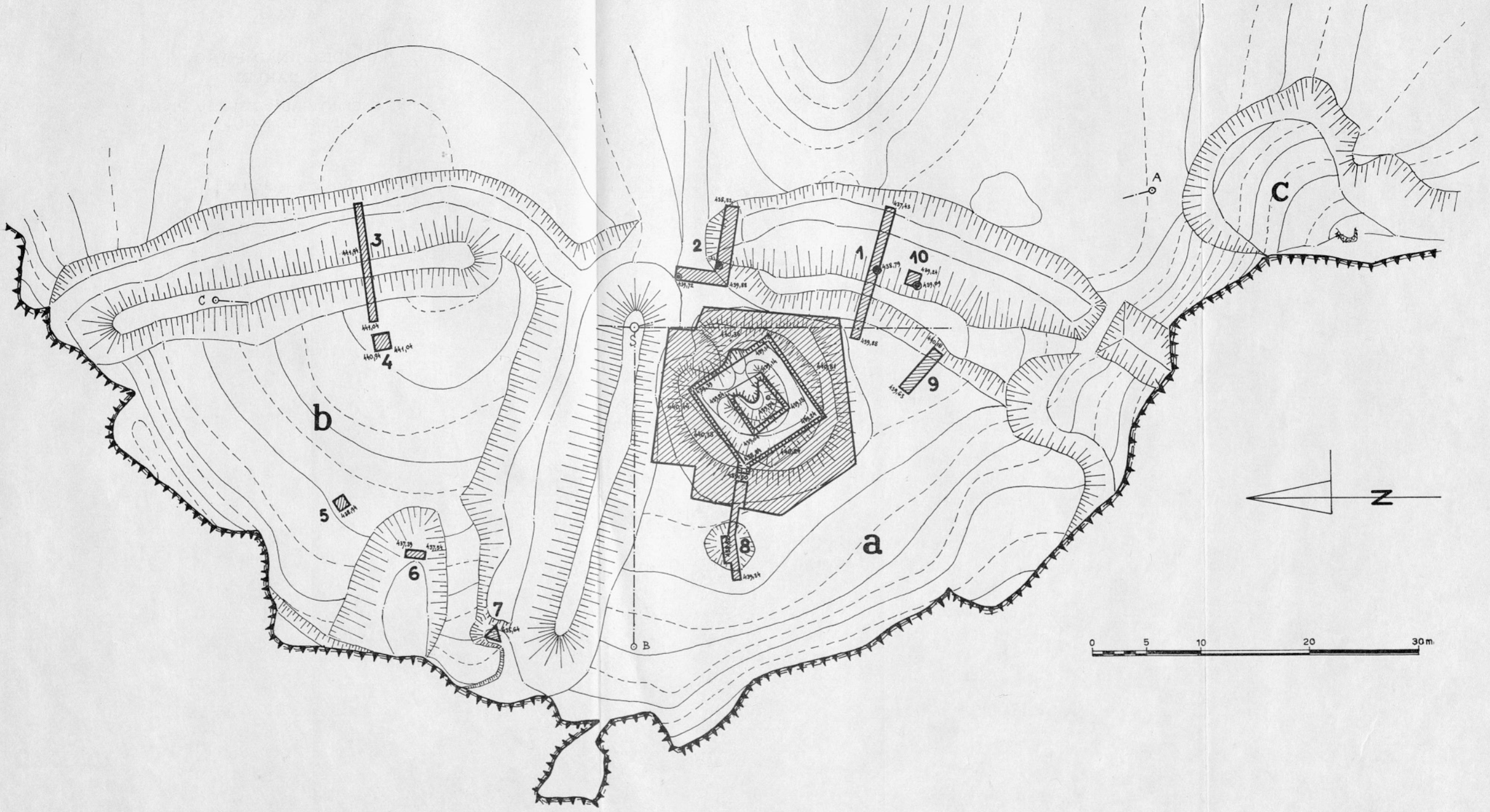

GRADIŠČE NAD PIVKO PRI NAKLEM — ENCEINTE AU-DESSUS DE PIVKA PRÈS DE NAKLO

A. VALIČ

GRADIŠČE NAD PIVKO PRI NAKLEM

UNE ENCEINTE AU-DESSUS DE PIVKA PRÈS DE NAKLO

Priloga — Annexe 1

Inštitut za arheologijo Ljubljana

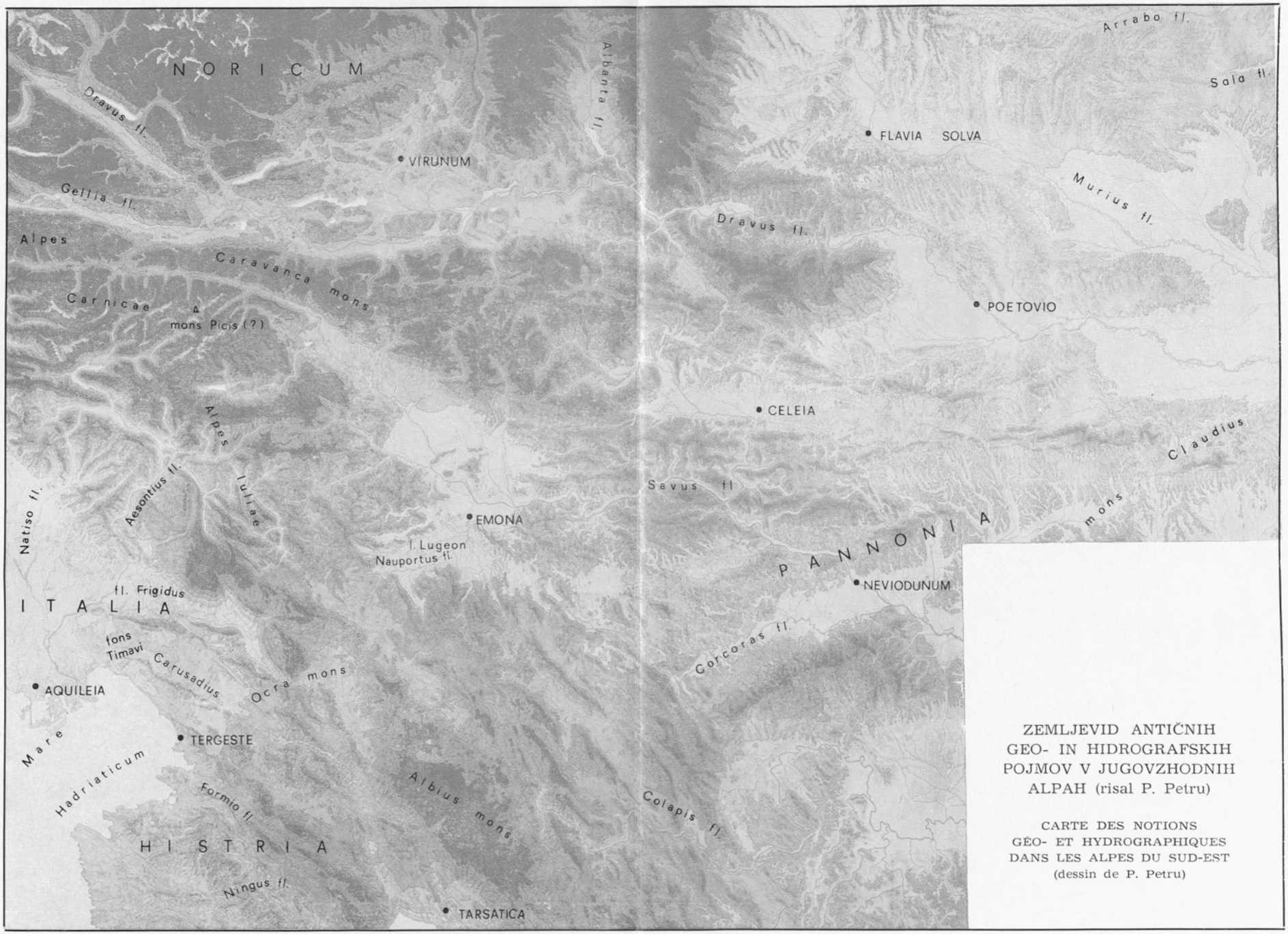

ZEMLJEVID ANTIČNIH GEO- IN HIDROGRAFSKIH POJMOV V JUGOVZHODNIH ALPAH (risal P. Petru)

CARTE DES NOTIONS GÉO- ET HYDROGRAPHIQUES DANS LES ALPES DU SUD-EST (dessin de P. Petru)

S. PETRU

NEKAJ ANTIČNIH ZEMLJEPISNIH POJMOV O NAŠIH KRAJIH

QUELQUES NOTIONS GÉOGRAPHIQUES ANTIQUES SUR NOS LIEUX

Priloga — Annexe

Biblioteka za univerzitetni študij Ljubljana

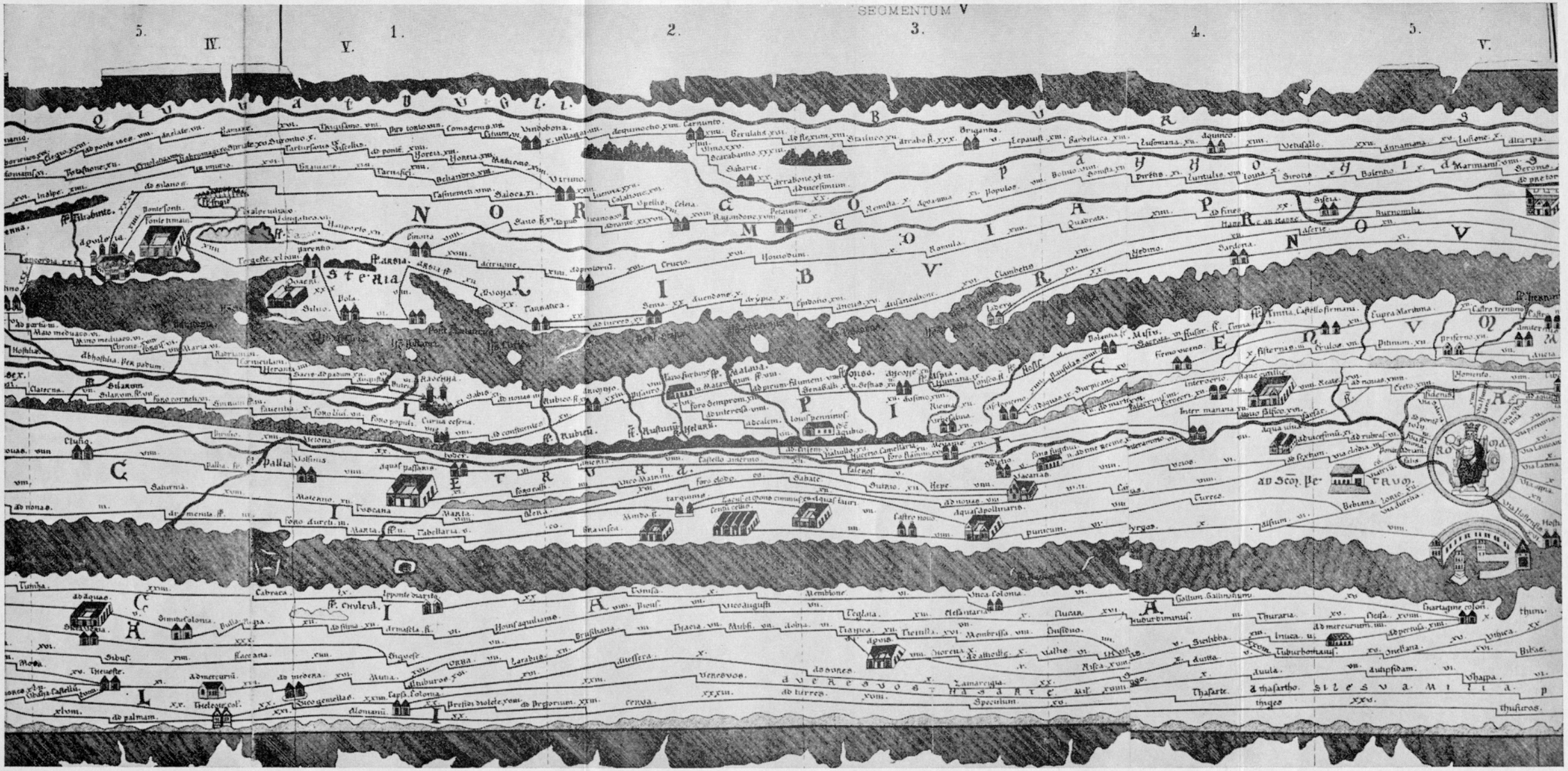
SEGMENTUM V
5.
IV.
1.
V.
2.
3.
4.
5.
V.
Histria
Italia
Pannonia
Noricum
Dalmatia
Venetia
Liburnia
Etruria
Umbria
Picenum
Campania
Apulia
Roma
Ravenna
Aquileia
Pola
Tergeste
Parentium
Ariminum
Ancona
Fanum Fortunae
Pisaurum
Forum Sempronii
Forum Flaminii
Spoletium
Interamna
Reate
Tibur
Praeneste
Ostia
Tusculum
Alba
Lavinium
Ad Centesimum
Ad Nonum
Ad Decimum
Ad Undecimum
Ad Duodecimum
Ad Tertium Decimum
Ad Quartum Decimum
Ad Quintum Decimum
Ad Sextum Decimum
Ad Septimum Decimum
Ad Octavum Decimum
Ad Nonum Decimum
Ad Vicesimum
Ad Vicesimum Primum
Ad Vicesimum Secundum
Ad Vicesimum Tertium
Ad Vicesimum Quartum
Ad Vicesimum Quintum
Ad Vicesimum Sextum
Ad Vicesimum Septimum
Ad Vicesimum Octavum
Ad Vicesimum Nonum
Ad Tricesimum
Ad Tricesimum Primum
Ad Tricesimum Secundum
Ad Tricesimum Tertium
Ad Tricesimum Quartum
Ad Tricesimum Quintum
Ad Tricesimum Sextum
Ad Tricesimum Septimum
Ad Tricesimum Octavum
Ad Tricesimum Nonum
Ad Quadragesimum
Ad Quadragesimum Primum
Ad Quadragesimum Secundum
Ad Quadragesimum Tertium
Ad Quadragesimum Quartum
Ad Quadragesimum Quintum
Ad Quadragesimum Sextum
Ad Quadragesimum Septimum
Ad Quadragesimum Octavum
Ad Quadragesimum Nonum
Ad Quinquagesimum
Ad Quinquagesimum Primum
Ad Quinquagesimum Secundum
Ad Quinquagesimum Tertium
Ad Quinquagesimum Quartum
Ad Quinquagesimum Quintum
Ad Quinquagesimum Sextum
Ad Quinquagesimum Septimum
Ad Quinquagesimum Octavum
Ad Quinquagesimum Nonum
Ad Sexagesimum
Ad Sexagesimum Primum
Ad Sexagesimum Secundum
Ad Sexagesimum Tertium
Ad Sexagesimum Quartum
Ad Sexagesimum Quintum
Ad Sexagesimum Sextum
Ad Sexagesimum Septimum
Ad Sexagesimum Octavum
Ad Sexagesimum Nonum
Ad Septuagesimum
Ad Septuagesimum Primum
Ad Septuagesimum Secundum
Ad Septuagesimum Tertium
Ad Septuagesimum Quartum
Ad Septuagesimum Quintum
Ad Septuagesimum Sextum
Ad Septuagesimum Septimum
Ad Septuagesimum Octavum
Ad Septuagesimum Nonum
Ad Octogesimum
Ad Octogesimum Primum
Ad Octogesimum Secundum
Ad Octogesimum Tertium
Ad Octogesimum Quartum
Ad Octogesimum Quintum
Ad Octogesimum Sextum
Ad Octogesimum Septimum
Ad Octogesimum Octavum
Ad Octogesimum Nonum
Ad Nonagesimum
Ad Nonagesimum Primum
Ad Nonagesimum Secundum
Ad Nonagesimum Tertium
Ad Nonagesimum Quartum
Ad Nonagesimum Quintum
Ad Nonagesimum Sextum
Ad Nonagesimum Septimum
Ad Nonagesimum Octavum
Ad Nonagesimum Nonum
Ad Centesimum
Ad Centesimum Primum
Ad Centesimum Secundum
Ad Centesimum Tertium
Ad Centesimum Quartum
Ad Centesimum Quintum
Ad Centesimum Sextum
Ad Centesimum Septimum
Ad Centesimum Octavum
Ad Centesimum Nonum
Ad Ducentesimum
Ad Ducentesimum Primum
Ad Ducentesimum Secundum
Ad Ducentesimum Tertium
Ad Ducentesimum Quartum
Ad Ducentesimum Quintum
Ad Ducentesimum Sextum
Ad Ducentesimum Septimum
Ad Ducentesimum Octavum
Ad Ducentesimum Nonum
Ad Trecentesimum
Ad Trecentesimum Primum
Ad Trecentesimum Secundum
Ad Trecentesimum Tertium
Ad Trecentesimum Quartum
Ad Trecentesimum Quintum
Ad Trecentesimum Sextum
Ad Trecentesimum Septimum
Ad Trecentesimum Octavum
Ad Trecentesimum Nonum
Ad Quadringentesimum
Ad Quadringentesimum Primum
Ad Quadringentesimum Secundum
Ad Quadringentesimum Tertium
Ad Quadringentesimum Quartum
Ad Quadringentesimum Quintum
Ad Quadringentesimum Sextum
Ad Quadringentesimum Septimum
Ad Quadringentesimum Octavum
Ad Quadringentesimum Nonum
Ad Quingentesimum
Ad Quingentesimum Primum
Ad Quingentesimum Secundum
Ad Quingentesimum Tertium
Ad Quingentesimum Quartum
Ad Quingentesimum Quintum
Ad Quingentesimum Sextum
Ad Quingentesimum Septimum
Ad Quingentesimum Octavum
Ad Quingentesimum Nonum
Ad Sescentesimum
Ad Sescentesimum Primum
Ad Sescentesimum Secundum
Ad Sescentesimum Tertium
Ad Sescentesimum Quartum
Ad Sescentesimum Quintum
Ad Sescentesimum Sextum
Ad Sescentesimum Septimum
Ad Sescentesimum Octavum
Ad Sescentesimum Nonum
Ad Septingentesimum
Ad Septingentesimum Primum
Ad Septingentesimum Secundum
Ad Septingentesimum Tertium
Ad Septingentesimum Quartum
Ad Septingentesimum Quintum
Ad Septingentesimum Sextum
Ad Septingentesimum Septimum
Ad Septingentesimum Octavum
Ad Septingentesimum Nonum
Ad Octingentesimum
Ad Octingentesimum Primum
Ad Octingentesimum Secundum
Ad Octingentesimum Tertium
Ad Octingentesimum Quartum
Ad Octingentesimum Quintum
Ad Octingentesimum Sextum
Ad Octingentesimum Septimum
Ad Octingentesimum Octavum
Ad Octingentesimum Nonum
Ad Nongentesimum
Ad Nongentesimum Primum
Ad Nongentesimum Secundum
Ad Nongentesimum Tertium
Ad Nongentesimum Quartum
Ad Nongentesimum Quintum
Ad Nongentesimum Sextum
Ad Nongentesimum Septimum
Ad Nongentesimum Octavum
Ad Nongentesimum Nonum
Ad Millesimum
Ad Millesimum Primum
Ad Millesimum Secundum
Ad Millesimum Tertium
Ad Millesimum Quartum
Ad Millesimum Quintum
Ad Millesimum Sextum
Ad Millesimum Septimum
Ad Millesimum Octavum
Ad Millesimum Nonum
Ad Duomillesimum
Ad Duomillesimum Primum
Ad Duomillesimum Secundum
Ad Duomillesimum Tertium
Ad Duomillesimum Quartum
Ad Duomillesimum Quintum
Ad Duomillesimum Sextum
Ad Duomillesimum Septimum
Ad Duomillesimum Octavum
Ad Duomillesimum Nonum
Ad Tremillesimum
Ad Tremillesimum Primum
Ad Tremillesimum Secundum
Ad Tremillesimum Tertium
Ad Tremillesimum Quartum
Ad Tremillesimum Quintum
Ad Tremillesimum Sextum
Ad Tremillesimum Septimum
Ad Tremillesimum Octavum
Ad Tremillesimum Nonum
Ad Quattuormillesimum
Ad Quattuormillesimum Primum
Ad Quattuormillesimum Secundum
Ad Quattuormillesimum Tertium
Ad Quattuormillesimum Quartum
Ad Quattuormillesimum Quintum
Ad Quattuormillesimum Sextum
Ad Quattuormillesimum Septimum
Ad Quattuormillesimum Octavum
Ad Quattuormillesimum Nonum
Ad Quinquemillesimum
Ad Quinquemillesimum Primum
Ad Quinquemillesimum Secundum
Ad Quinquemillesimum Tertium
Ad Quinquemillesimum Quartum
Ad Quinquemillesimum Quintum
Ad Quinquemillesimum Sextum
Ad Quinquemillesimum Septimum
Ad Quinquemillesimum Octavum
Ad Quinquemillesimum Nonum
Ad Sexmillesimum
Ad Sexmillesimum Primum
Ad Sexmillesimum Secundum
Ad Sexmillesimum Tertium
Ad Sexmillesimum Quartum
Ad Sexmillesimum Quintum
Ad Sexmillesimum Sextum
Ad Sexmillesimum Septimum
Ad Sexmillesimum Octavum
Ad Sexmillesimum Nonum
Ad Septimillesimum
Ad Septimillesimum Primum
Ad Septimillesimum Secundum
Ad Septimillesimum Tertium
Ad Septimillesimum Quartum
Ad Septimillesimum Quintum
Ad Septimillesimum Sextum
Ad Septimillesimum Septimum
Ad Septimillesimum Octavum
Ad Septimillesimum Nonum
Ad Octomillesimum
Ad Octomillesimum Primum
Ad Octomillesimum Secundum
Ad Octomillesimum Tertium
Ad Octomillesimum Quartum
Ad Octomillesimum Quintum
Ad Octomillesimum Sextum
Ad Octomillesimum Septimum
Ad Octomillesimum Octavum
Ad Octomillesimum Nonum
Ad Novemillesimum
Ad Novemillesimum Primum
Ad Novemillesimum Secundum
Ad Novemillesimum Tertium
Ad Novemillesimum Quartum
Ad Novemillesimum Quintum
Ad Novemillesimum Sextum
Ad Novemillesimum Septimum
Ad Novemillesimum Octavum
Ad Novemillesimum Nonum
Ad Decemillesimum
Ad Decemillesimum Primum
Ad Decemillesimum Secundum
Ad Decemillesimum Tertium
Ad Decemillesimum Quartum
Ad Decemillesimum Quintum
Ad Decemillesimum Sextum
Ad Decemillesimum Septimum
Ad Decemillesimum Octavum
Ad Decemillesimum Nonum
Ad Undecemillesimum
Ad Undecemillesimum Primum
Ad Undecemillesimum Secundum
Ad Undecemillesimum Tertium
Ad Undecemillesimum Quartum
Ad Undecemillesimum Quintum
Ad Undecemillesimum Sextum
Ad Undecemillesimum Septimum
Ad Undecemillesimum Octavum
Ad Undecemillesimum Nonum
Ad Duodecemillesimum
Ad Duodecemillesimum Primum
Ad Duodecemillesimum Secundum
Ad Duodecemillesimum Tertium
Ad Duodecemillesimum Quartum
Ad Duodecemillesimum Quintum
Ad Duodecemillesimum Sextum
Ad Duodecemillesimum Septimum
Ad Duodecemillesimum Octavum
Ad Duodecemillesimum Nonum
Ad Tredecemillesimum
Ad Tredecemillesimum Primum
Ad Tredecemillesimum Secundum
Ad Tredecemillesimum Tertium
Ad Tredecemillesimum Quartum
Ad Tredecemillesimum Quintum
Ad Tredecemillesimum Sextum
Ad Tredecemillesimum Septimum
Ad Tredecemillesimum Octavum
Ad Tredecemillesimum Nonum
Ad Quattuordecemillesimum
Ad Quattuordecemillesimum Primum
Ad Quattuordecemillesimum Secundum
Ad Quattuordecemillesimum Tertium
Ad Quattuordecemillesimum Quartum
Ad Quattuordecemillesimum Quintum
Ad Quattuordecemillesimum Sextum
Ad Quattuordecemillesimum Septimum
Ad Quattuordecemillesimum Octavum
Ad Quattuordecemillesimum Nonum
Ad Quindecemillesimum
Ad Quindecemillesimum Primum
Ad Quindecemillesimum Secundum
Ad Quindecemillesimum Tertium
Ad Quindecemillesimum Quartum
Ad Quindecemillesimum Quintum
Ad Quindecemillesimum Sextum
Ad Quindecemillesimum Septimum
Ad Quindecemillesimum Octavum
Ad Quindecemillesimum Nonum
Ad Sedecemillesimum
Ad Sedecemillesimum Primum
Ad Sedecemillesimum Secundum
Ad Sedecemillesimum Tertium
Ad Sedecemillesimum Quartum
Ad Sedecemillesimum Quintum
Ad Sedecemillesimum Sextum
Ad Sedecemillesimum Septimum
Ad Sedecemillesimum Octavum
Ad Sedecemillesimum Nonum
Ad Septendecemillesimum
Ad Septendecemillesimum Primum
Ad Septendecemillesimum Secundum
Ad Septendecemillesimum Tertium
Ad Septendecemillesimum Quartum
Ad Septendecemillesimum Quintum
Ad Septendecemillesimum Sextum
Ad Septendecemillesimum Septimum
Ad Septendecemillesimum Octavum
Ad Septendecemillesimum Nonum
Ad Octodecemillesimum
Ad Octodecemillesimum Primum
Ad Octodecemillesimum Secundum
Ad Octodecemillesimum Tertium
Ad Octodecemillesimum Quartum
Ad Octodecemillesimum Quintum
Ad Octodecemillesimum Sextum
Ad Octodecemillesimum Septimum
Ad Octodecemillesimum Octavum
Ad Octodecemillesimum Nonum
Ad Novemdecemillesimum
Ad Novemdecemillesimum Primum
Ad Novemdecemillesimum Secundum
Ad Novemdecemillesimum Tertium
Ad Novemdecemillesimum Quartum
Ad Novemdecemillesimum Quintum
Ad Novemdecemillesimum Sextum
Ad Novemdecemillesimum Septimum
Ad Novemdecemillesimum Octavum
Ad Novemdecemillesimum Nonum
Ad Vicesimum
Ad Vicesimum Primum
Ad Vicesimum Secundum
Ad Vicesimum Tertium
Ad Vicesimum Quartum
Ad Vicesimum Quintum
Ad Vicesimum Sextum
Ad Vicesimum Septimum
Ad Vicesimum Octavum
Ad Vicesimum Nonum
Ad Tricesimum
Ad Tricesimum Primum
Ad Tricesimum Secundum
Ad Tricesimum Tertium
Ad Tricesimum Quartum
Ad Tricesimum Quintum
Ad Tricesimum Sextum
Ad Tricesimum Septimum
Ad Tricesimum Octavum
Ad Tricesimum Nonum
Ad Quadragesimum
Ad Quadragesimum Primum
Ad Quadragesimum Secundum
Ad Quadragesimum Tertium
Ad Quadragesimum Quartum
Ad Quadragesimum Quintum
Ad Quadragesimum Sextum
Ad Quadragesimum Septimum
Ad Quadragesimum Octavum
Ad Quadragesimum Nonum
Ad Quinquagesimum
Ad Quinquagesimum Primum
Ad Quinquagesimum Secundum
Ad Quinquagesimum Tertium
Ad Quinquagesimum Quartum
Ad Quinquagesimum Quintum
Ad Quinquagesimum Sextum
Ad Quinquagesimum Septimum
Ad Quinquagesimum Octavum
Ad Quinquagesimum Nonum
Ad Sexagesimum
Ad Sexagesimum Primum
Ad Sexagesimum Secundum
Ad Sexagesimum Tertium
Ad Sexagesimum Quartum
Ad Sexagesimum Quintum
Ad Sexagesimum Sextum
Ad Sexagesimum Septimum
Ad Sexagesimum Octavum
Ad Sexagesimum Nonum
Ad Septuagesimum
Ad Septuagesimum Primum
Ad Septuagesimum Secundum
Ad Septuagesimum Tertium
Ad Septuagesimum Quartum
Ad Septuagesimum Quintum
Ad Septuagesimum Sextum
Ad Septuagesimum Septimum
Ad Septuagesimum Octavum
Ad Septuagesimum Nonum
Ad Octogesimum
Ad Octogesimum Primum
Ad Octogesimum Secundum
Ad Octogesimum Tertium
Ad Octogesimum Quartum
Ad Octogesimum Quintum
Ad Octogesimum Sextum
Ad Octogesimum Septimum
Ad Octogesimum Octavum
Ad Octogesimum Nonum
Ad Nonagesimum
Ad Nonagesimum Primum
Ad Nonagesimum Secundum
Ad Nonagesimum Tertium
Ad Nonagesimum Quartum
Ad Nonagesimum Quintum
Ad Nonagesimum Sextum
Ad Nonagesimum Septimum
Ad Nonagesimum Octavum
Ad Nonagesimum Nonum
Ad Centesimum
Ad Centesimum Primum
Ad Centesimum Secundum
Ad Centesimum Tertium
Ad Centesimum Quartum
Ad Centesimum Quintum
Ad Centesimum Sextum
Ad Centesimum Septimum
Ad Centesimum Octavum
Ad Centesimum Nonum
Ad Ducentesimum
Ad Ducentesimum Primum
Ad Ducentesimum Secundum
Ad Ducentesimum Tertium
Ad Ducentesimum Quartum
Ad Ducentesimum Quintum
Ad Ducentesimum Sextum
Ad Ducentesimum Septimum
Ad Ducentesimum Octavum
Ad Ducentesimum Nonum
Ad Trecentesimum
Ad Trecentesimum Primum
Ad Trecentesimum Secundum
Ad Trecentesimum Tertium
Ad Trecentesimum Quartum
Ad Trecentesimum Quintum
Ad Trecentesimum Sextum
Ad Trecentesimum Septimum
Ad Trecentesimum Octavum
Ad Trecentesimum Nonum
Ad Quadringentesimum
Ad Quadringentesimum Primum
Ad Quadringentesimum Secundum
Ad Quadringentesimum Tertium
Ad Quadringentesimum Quartum
Ad Quadringentesimum Quintum
Ad Quadringentesimum Sextum
Ad Quadringentesimum Septimum
Ad Quadringentesimum Octavum
Ad Quadringentesimum Nonum
Ad Quingentesimum
Ad Quingentesimum Primum
Ad Quingentesimum Secundum
Ad Quingentesimum Tertium
Ad Quingentesimum Quartum
Ad Quingentesimum Quintum
Ad Quingentesimum Sextum
Ad Quingentesimum Septimum
Ad Quingentesimum Octavum
Ad Quingentesimum Nonum
Ad Sescentesimum
Ad Sescentesimum Primum
Ad Sescentesimum Secundum
Ad Sescentesimum Tertium
Ad Sescentesimum Quartum
Ad Sescentesimum Quintum
Ad Sescentesimum Sextum
Ad Sescentesimum Septimum
Ad Sescentesimum Octavum
Ad Sescentesimum Nonum
Ad Septingentesimum
Ad Septingentesimum Primum
Ad Septingentesimum Secundum
Ad Septingentesimum Tertium
Ad Septingentesimum Quartum
Ad Septingentesimum Quintum
Ad Septingentesimum Sextum
Ad Septingentesimum Septimum
Ad Septingentesimum Octavum
Ad Septingentesimum Nonum
Ad Octingentesimum
Ad Octingentesimum Primum
Ad Octingentesimum Secundum
Ad Octingentesimum Tertium
Ad Octingentesimum Quartum
Ad Octingentesimum Quintum
Ad Octingentesimum Sextum
Ad Octingentesimum Septimum
Ad Octingentesimum Octavum
Ad Octingentesimum Nonum
Ad Nongentesimum
Ad Nongentesimum Primum
Ad Nongentesimum Secundum
Ad Nongentesimum Tertium
Ad Nongentesimum Quartum
Ad Nongentesimum Quintum
Ad Nongentesimum Sextum
Ad Nongentesimum Septimum
Ad Nongentesimum Octavum
Ad Nongentesimum Nonum
Ad Millesimum
Ad Millesimum Primum
Ad Millesimum Secundum
Ad Millesimum Tertium
Ad Millesimum Quartum
Ad Millesimum Quintum
Ad Millesimum Sextum
Ad Millesimum Septimum
Ad Millesimum Octavum
Ad Millesimum Nonum
Ad Duomillesimum
Ad Duomillesimum Primum
Ad Duomillesimum Secundum
Ad Duomillesimum Tertium
Ad Duomillesimum Quartum
Ad Duomillesimum Quintum
Ad Duomillesimum Sextum
Ad Duomillesimum Septimum
Ad Duomillesimum Octavum
Ad Duomillesimum Nonum
Ad Tremillesimum
Ad Tremillesimum Primum
Ad Tremillesimum Secundum
Ad Tremillesimum Tertium
Ad Tremillesimum Quartum
Ad Tremillesimum Quintum
Ad Tremillesimum Sextum
Ad Tremillesimum Septimum
Ad Tremillesimum Octavum
Ad Tremillesimum Nonum
Ad Quattuormillesimum
Ad Quattuormillesimum Primum
Ad Quattuormillesimum Secundum
Ad Quattuormillesimum Tertium
Ad Quattuormillesimum Quartum
Ad Quattuormillesimum Quintum
Ad Quattuormillesimum Sextum
Ad Quattuormillesimum Septimum
Ad Quattuormillesimum Octavum
Ad Quattuormillesimum Nonum
Ad Quinquemillesimum
Ad Quinquemillesimum Primum
Ad Quinquemillesimum Secundum
Ad Quinquemillesimum Tertium
Ad Quinquemillesimum Quartum
Ad Quinquemillesimum Quintum
Ad Quinquemillesimum Sextum
Ad Quinquemillesimum Septimum
Ad Quinquemillesimum Octavum
Ad Quinquemillesimum Nonum
Ad Sexmillesimum
Ad Sexmillesimum Primum
Ad Sexmillesimum Secundum
Ad Sexmillesimum Tertium
Ad Sexmillesimum Quartum
Ad Sexmillesimum Quintum
Ad Sexmillesimum Sextum
Ad Sexmillesimum Septimum
Ad Sexmillesimum Octavum
Ad Sexmillesimum Nonum
Ad Septimillesimum
Ad Septimillesimum Primum
Ad Septimillesimum Secundum
Ad Septimillesimum Tertium
Ad Septimillesimum Quartum
Ad Septimillesimum Quintum
Ad Septimillesimum Sextum
Ad Septimillesimum Septimum
Ad Septimillesimum Octavum
Ad Septimillesimum Nonum
Ad Octomillesimum
Ad Octomillesimum Primum
Ad Octomillesimum Secundum
Ad Octomillesimum Tertium
Ad Octomillesimum Quartum
Ad Octomillesimum Quintum
Ad Octomillesimum Sextum
Ad Octomillesimum Septimum
Ad Octomillesimum Octavum
Ad Octomillesimum Nonum
Ad Novemillesimum
Ad Novemillesimum Primum
Ad Novemillesimum Secundum
Ad Novemillesimum Tertium
Ad Novemillesimum Quartum
Ad Novemillesimum Quintum
Ad Novemillesimum Sextum
Ad Novemillesimum Septimum
Ad Novemillesimum Octavum
Ad Novemillesimum Nonum
Ad Decemillesimum
Ad Decemillesimum Primum
Ad Decemillesimum Secundum
Ad Decemillesimum Tertium
Ad Decemillesimum Quartum
Ad Decemillesimum Quintum
Ad Decemillesimum Sextum
Ad Decemillesimum Septimum
Ad Decemillesimum Octavum
Ad Decemillesimum Nonum
Ad Undecemillesimum
Ad Undecemillesimum Primum
Ad Undecemillesimum Secundum
Ad Undecemillesimum Tertium
Ad Undecemillesimum Quartum
Ad Undecemillesimum Quintum
Ad Undecemillesimum Sextum
Ad Undecemillesimum Septimum
Ad Undecemillesimum Octavum
Ad Undecemillesimum Nonum
Ad Duodecemillesimum
Ad Duodecemillesimum Primum
Ad Duodecemillesimum Secundum
Ad Duodecemillesimum Tertium
Ad Duodecemillesimum Quartum
Ad Duodecemillesimum Quintum
Ad Duodecemillesimum Sextum
Ad Duodecemillesimum Septimum
Ad Duodecemillesimum Octavum
Ad Duodecemillesimum Nonum
Ad Tredecemillesimum
Ad Tredecemillesimum Primum
Ad Tredecemillesimum Secundum
Ad Tredecemillesimum Tertium
Ad Tredecemillesimum Quartum
Ad Tredecemillesimum Quintum
Ad Tredecemillesimum Sextum
Ad Tredecemillesimum Septimum
Ad Tredecemillesimum Octavum
Ad Tredecemillesimum Nonum
Ad Quattuordecemillesimum
Ad Quattuordecemillesimum Primum
Ad Quattuordecemillesimum Secundum
Ad Quattuordecemillesimum Tertium
Ad Quattuordecemillesimum Quartum
Ad Quattuordecemillesimum Quintum
Ad Quattuordecemillesimum Sextum
Ad Quattuordecemillesimum Septimum
Ad Quattuordecemillesimum Octavum
Ad Quattuordecemillesimum Nonum
Ad Quindecemillesimum
Ad Quindecemillesimum Primum
Ad Quindecemillesimum Secundum
Ad Quindecemillesimum Tertium
Ad Quindecemillesimum Quartum
Ad Quindecemillesimum Quintum
Ad Quindecemillesimum Sextum
Ad Quindecemillesimum Septimum
Ad Quindecemillesimum Octavum
Ad Quindecemillesimum Nonum
Ad Sedecemillesimum
Ad Sedecemillesimum Primum
Ad Sedecemillesimum Secundum
Ad Sedecemillesimum Tertium
Ad Sedecemillesimum Quartum
Ad Sedecemillesimum Quintum
Ad Sedecemillesimum Sextum
Ad Sedecemillesimum Septimum
Ad Sedecemillesimum Octavum
Ad Sedecemillesimum Nonum
Ad Septendecemillesimum
Ad Septendecemillesimum Primum
Ad Septendecemillesimum Secundum
Ad Septendecemillesimum Tertium
Ad Septendecemillesimum Quartum
Ad Septendecemillesimum Quintum
Ad Septendecemillesimum Sextum
Ad Septendecemillesimum Septimum
Ad Septendecemillesimum Octavum
Ad Septendecemillesimum Nonum
Ad Octodecemillesimum
Ad Octodecemillesimum Primum
Ad Octodecemillesimum Secundum
Ad Octodecemillesimum Tertium
Ad Octodecemillesimum Quartum
Ad Octodecemillesimum Quintum
Ad Octodecemillesimum Sextum
Ad Octodecemillesimum Septimum
Ad Octodecemillesimum Octavum
Ad Octodecemillesimum Nonum
Ad Novemdecemillesimum
Ad Novemdecemillesimum Primum
Ad Novemdecemillesimum Secundum
Ad Novemdecemillesimum Tertium
Ad Novemdecemillesimum Quartum
Ad Novemdecemillesimum Quintum
Ad Novemdecemillesimum Sextum
Ad Novemdecemillesimum Septimum
Ad Novemdecemillesimum Octavum
Ad Novemdecemillesimum Nonum
Ad Vicesimum
Ad Vicesimum Primum
Ad Vicesimum Secundum
Ad Vicesimum Tertium
Ad Vicesimum Quartum
Ad Vicesimum Quintum
Ad Vicesimum Sextum
Ad Vicesimum Septimum
Ad Vicesimum Octavum
Ad Vicesimum Nonum
Ad Tricesimum
Ad Tricesimum Primum
Ad Tricesimum Secundum
Ad Tricesimum Tertium
Ad Tricesimum Quartum
Ad Tricesimum Quintum
Ad Tricesimum Sextum
Ad Tricesimum Septimum
Ad Tricesimum Octavum
Ad Tricesimum Nonum
Ad Quadragesimum
Ad Quadragesimum Primum
Ad Quadragesimum Secundum
Ad Quadragesimum Tertium
Ad Quadragesimum Quartum
Ad Quadragesimum Quintum
Ad Quadragesimum Sextum
Ad Quadragesimum Septimum
Ad Quadragesimum Octavum
Ad Quadragesimum Nonum
Ad Quinquagesimum
Ad Quinquagesimum Primum
Ad Quinquagesimum Secundum
Ad Quinquagesimum Tertium
Ad Quinquagesimum Quartum
Ad Quinquagesimum Quintum
Ad Quinquagesimum Sextum
Ad Quinquagesimum Septimum
Ad Quinquagesimum Octavum
Ad Quinquagesimum Nonum
Ad Sexagesimum
Ad Sexagesimum Primum
Ad Sexagesimum Secundum
Ad Sexagesimum Tertium
Ad Sexagesimum Quartum
Ad Sexagesimum Quintum
Ad Sexagesimum Sextum
Ad Sexagesimum Septimum
Ad Sexagesimum Octavum
Ad Sexagesimum Nonum
Ad Septuagesimum
Ad Septuagesimum Primum
Ad Septuagesimum Secundum
Ad Septuagesimum Tertium
Ad Septuagesimum Quartum
Ad Septuagesimum Quintum
Ad Septuagesimum Sextum
Ad Septuagesimum Septimum
Ad Septuagesimum Octavum
Ad Septuagesimum Nonum
Ad Octogesimum
Ad Octogesimum Primum
Ad Octogesimum Secundum
Ad Octogesimum Tertium
Ad Octogesimum Quartum
Ad Octogesimum Quintum
Ad Octogesimum Sextum
Ad Octogesimum Septimum
Ad Octogesimum Octavum
Ad Octogesimum Nonum
Ad Nonagesimum
Ad Nonagesimum Primum
Ad Nonagesimum Secundum
Ad Nonagesimum Tertium
Ad Nonagesimum Quartum
Ad Nonagesimum Quintum
Ad Nonagesimum Sextum
Ad Nonagesimum Septimum
Ad Nonagesimum Octavum
Ad Nonagesimum Nonum
Ad Centesimum
Ad Centesimum Primum
Ad Centesimum Secundum
Ad Centesimum Tertium
Ad Centesimum Quartum
Ad Centesimum Quintum
Ad Centesimum Sextum
Ad Centesimum Septimum
Ad Centesimum Octavum
Ad Centesimum Nonum
Ad Ducentesimum
Ad Ducentesimum Primum
Ad Ducentesimum Secundum
Ad Ducentesimum Tertium
Ad Ducentesimum Quartum
Ad Ducentesimum Quintum
Ad Ducentesimum Sextum
Ad Ducentesimum Septimum
Ad Ducentesimum Octavum
Ad Ducentesimum Nonum
Ad Trecentesimum
Ad Trecentesimum Primum
Ad Trecentesimum Secundum
Ad Trecentesimum Tertium
Ad Trecentesimum Quartum
Ad Trecentesimum Quintum
Ad Trecentesimum Sextum
Ad Trecentesimum Septimum
Ad Trecentesimum Octavum
Ad Trecentesimum Nonum
Ad Quadringentesimum
Ad Quadringentesimum Primum
Ad Quadringentesimum Secundum
Ad Quadringentesimum Tertium
Ad Quadringentesimum Quartum
Ad Quadringentesimum Quintum
Ad Quadringentesimum Sextum
Ad Quadringentesimum Septimum
Ad Quadringentesimum Octavum
Ad Quadringentesimum Nonum
Ad Quingentesimum
Ad Quingentesimum Primum
Ad Quingentesimum Secundum
Ad Quingentesimum Tertium
Ad Quingentesimum Quartum
Ad Quingentesimum Quintum
Ad Quingentesimum Sextum
Ad Quingentesimum Septimum
Ad Quingentesimum Octavum
Ad Quingentesimum Nonum
Ad Sescentesimum
Ad Sescentesimum Primum
Ad Sescentesimum Secundum
Ad Sescentesimum Tertium
Ad Sescentesimum Quartum
Ad Sescentesimum Quintum
Ad Sescentesimum Sextum
Ad Sescentesimum Septimum
Ad Sescentesimum Octavum
Ad Sescentesimum Nonum
Ad Septingentesimum
Ad Septingentesimum Primum
Ad Septingentesimum Secundum
Ad Septingentesimum Tertium
Ad Septingentesimum Quartum
Ad Septingentesimum Quintum
Ad Septingentesimum Sextum
Ad Septingentesimum Septimum
Ad Septingentesimum Octavum
Ad Septingentesimum Nonum
Ad Octingentesimum
Ad Octingentesimum Primum
Ad Octingentesimum Secundum
Ad Octingentesimum Tertium
Ad Octingentesimum Quartum
Ad Octingentesimum Quintum
Ad Octingentesimum Sextum
Ad Octingentesimum Septimum
Ad Octingentesimum Octavum
Ad Octingentesimum Nonum
Ad Nongentesimum
Ad Nongentesimum Primum
Ad Nongentesimum Secundum
Ad Nongentesimum Tertium
Ad Nongentesimum Quartum
Ad Nongentesimum Quintum
Ad Nongentesimum Sextum
Ad Nongentesimum Septimum
Ad Nongentesimum Octavum
Ad Nongentesimum Nonum
Ad Millesimum
Ad Millesimum Primum
Ad Millesimum Secundum
Ad Millesimum Tertium
Ad Millesimum Quartum
Ad Millesimum Quintum
Ad Millesimum Sextum
Ad Millesimum Septimum
Ad Millesimum Octavum
Ad Millesimum Nonum
Ad Duomillesimum
Ad Duomillesimum Primum
Ad Duomillesimum Secundum
Ad Duomillesimum Tertium
Ad Duomillesimum Quartum
Ad Duomillesimum Quintum
Ad Duomillesimum Sextum
Ad Duomillesimum Septimum
Ad Duomillesimum Octavum
Ad Duomillesimum Nonum
Ad Tremillesimum
Ad Tremillesimum Primum
Ad Tremillesimum Secundum
Ad Tremillesimum Tertium
Ad Tremillesimum Quartum
Ad Tremillesimum Quintum
Ad Tremillesimum Sextum
Ad Tremillesimum Septimum
Ad Tremillesimum Octavum
Ad Tremillesimum Nonum
Ad Quattuormillesimum
Ad Quattuormillesimum Primum
Ad Quattuormillesimum Secundum
Ad Quattuormillesimum Tertium
Ad Quattuormillesimum Quartum
Ad Quattuormillesimum Quintum
Ad Quattuormillesimum Sextum
Ad Quattuormillesimum Septimum
Ad Quattuormillesimum Octavum
Ad Quattuormillesimum Nonum
Ad Quinquemillesimum
Ad Quinquemillesimum Primum
Ad Quinquemillesimum Secundum
Ad Quinquemillesimum Tertium
Ad Quinquemillesimum Quartum
Ad Quinquemillesimum Quintum
Ad Quinquemillesimum Sextum
Ad Quinquemillesimum Septimum
Ad Quinquemillesimum Octavum
Ad Quinquemillesimum Nonum
Ad Sexmillesimum
Ad Sexmillesimum Primum
Ad Sexmillesimum Secundum
Ad Sexmillesimum Tertium
Ad Sexmillesimum Quartum
Ad Sexmillesimum Quintum
Ad Sexmillesimum Sextum
Ad Sexmillesimum Septimum
Ad Sexmillesimum Octavum
Ad Sexmillesimum Nonum
Ad Septimillesimum
Ad Septimillesimum Primum
Ad Septimillesimum Secundum
Ad Septimillesimum Tertium
Ad Septimillesimum Quartum
Ad Septimillesimum Quintum
Ad Septimillesimum Sextum
Ad Septimillesimum Septimum
Ad Septimillesimum Octavum
Ad Septimillesimum Nonum
Ad Octomillesimum
Ad Octomillesimum Primum
Ad Octomillesimum Secundum
Ad Octomillesimum Tertium
Ad Octomillesimum Quartum
Ad Octomillesimum Quintum
Ad Octomillesimum Sextum
Ad Octomillesimum Septimum
Ad Octomillesimum Octavum
Ad Octomillesimum Nonum
Ad Novemillesimum
Ad Novemillesimum Primum
Ad Novemillesimum Secundum
Ad Novemillesimum Tertium
Ad Novemillesimum Quartum
Ad Novemillesimum Quintum
Ad Novemillesimum Sextum
Ad Novemillesimum Septimum
Ad Novemillesimum Octavum
Ad Novemillesimum Nonum
Ad Decemillesimum
Ad Decemillesimum Primum
Ad Decemillesimum Secundum
Ad Decemillesimum Tertium
Ad Decemillesimum Quartum
Ad Decemillesimum Quintum
Ad Decemillesimum Sextum
Ad Decemillesimum Septimum
Ad Decemillesimum Octavum
Ad Decemillesimum Nonum
Ad Undecemillesimum
Ad Undecemillesimum Primum
Ad Undecemillesimum Secundum
Ad Undecemillesimum Tertium
Ad Undecemillesimum Quartum
Ad Undecemillesimum Quintum
Ad Undecemillesimum Sextum
Ad Undecemillesimum Septimum
Ad Undecemillesimum Octavum
Ad Undecemillesimum Nonum
Ad Duodecemillesimum
Ad Duodecemillesimum Primum
Ad Duodecemillesimum Secundum
Ad Duodecemillesimum Tertium
Ad Duodecemillesimum Quartum
Ad Duodecemillesimum Quintum
Ad Duodecemillesimum Sextum
Ad Duodecemillesimum Septimum
Ad Duodecemillesimum Octavum
Ad Duodecemillesimum Nonum
Ad Tredecemillesimum
Ad Tredecemillesimum Primum
Ad Tredecemillesimum Secundum
Ad Tredecemillesimum Tertium
Ad Tredecemillesimum Quartum
Ad Tredecemillesimum Quintum
Ad Tredecemillesimum Sextum
Ad Tredecemillesimum Septimum
Ad Tredecemillesimum Octavum
Ad Tredecemillesimum Nonum
Ad Quattuordecemillesimum
Ad Quattuordecemillesimum Primum
Ad Quattuordecemillesimum Secundum
Ad Quattuordecemillesimum Tertium
Ad Quattuordecemillesimum Quartum
Ad Quattuordecemillesimum Quintum
Ad Quattuordecemillesimum Sextum
Ad Quattuordecemillesimum Septimum
Ad Quattuordecemillesimum Octavum
Ad Quattuordecemillesimum Nonum
Ad Quindecemillesimum
Ad Quindecemillesimum Primum
Ad Quindecemillesimum Secundum
Ad Quindecemillesimum Tertium
Ad Quindecemillesimum Quartum
Ad Quindecemillesimum Quintum
Ad Quindecemillesimum Sextum
Ad Quindecemillesimum Septimum
Ad Quindecemillesimum Octavum
Ad Quindecemillesimum Nonum
Ad

S. PETRU

NEKAJ ANTIČNIH ZEMLJEPISNIH POJMOV O NAŠIH KRAJIH

QUELQUES NOTIONS GÉOGRAPHIQUES ANTIQUES SUR NOS LIEUX

Slika — Figure 4

